ДОНИШГОҲИ АГРАРИИ ТОҶИКИСТОН БА НОМИ ШИРИНШОҲ ШОҲТЕМУР
ТАДЖИКСКИЙ АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ШИРИНШОХ ШОТЕМУР
TAJIK AGRARIAN UNIVERSITY NAMED AFTER SHIRINSHO SHOTEMUR

2 (91) 2021
ISSN 2074-5435

КИШОВАРЗ

МАҶАЛЛАИ НАЗАРИЯВӢ ВА ИЛМИЮ ИСТЕҲСОЛӢ «КИШОВАРЗ»
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И НАУЧНО – ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «ЗЕМЛЕДЕЛЕЦ»
THEORETIC AND SCIENTIFIC PRACTICAL MAGAZINE «PEASANT»

http://kishovarz.tajagroun.tj

КИШОВАРЗ

МАҶАЛЛАИ НАЗАРИЯВӢ ВА ИЛМИЮ ИСТЕҲСОЛӢ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
THEORETIC AND SCIENTIFIC-PRACTICAL MAGAZINE

Соли 2000 таъсис ёфтааст.

МУАССИС:
Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ширишоҳ Шоҳтемур

МУШОВИРОН:
А.Ф. Салимзода, д.и.к.. профессор, узви вобастаи АИКТ.
У.М. Маҳмадёрзода, д.и.к., профессор.

САРМУҲАРРИР
Б.Р. Аҳмадов, д.и.т., профессор.

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:
В.И. Косилов, д.и.к., ДДАО ФР.
Ҳ.М. Аҳмадов, д.и.к., профессор академики АИКТ.
Т.А. Ахмедов, д.и.к., профессор, академики АИКТ.
Д.М. Мирзоев, д.и.в., профессор, академики АИКТ.
Т.Н. Набиев, д.и.к. профессор академики АИКТ.
С.М. Гулов, д.и.б., профессор, узви вобастаи АМИТ.
Ф.М. Рачабов, д.и.к., профессор.
З.Р. Шарипов, д.и.и., профессор.
М.С. Норов, д.и.к., профессор.
Р. Раҳматуллоев, д.и.к., профессор.
И.И. Шигапов, д.и.т., дотсент. ДАУ ФР
Қ.Ғ. Қодиров, д.и.к., профессор.
Т.И. Ахунов, д.и.т., профессор.
З.П. Меделяева, д.и.и., профессор, ФГБОУ ДАВ ба номи Император Петри 1.

Муҳаррирон:
А. А. Мадаминов, д.и.и., профессор.
М.Н. Халикова.
К. Дӯстов, н.и.ф.
З. Қодирова.

Котиби масъул: М. Саидалиев
Саҳифабанд: Доуди С. С.

Суроғ: Ҷумҳурии Тоҷикистон ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур 734003, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 146
Tel. / Fax: (992-37) 224 72 07
E-mail: rectortau31@mail.ru
www.tajagroun.tj сомонаи донишгоҳ
http://kishovarz.tajagroun.tj сомонаи маҷаллаи "Кишоварз"

Маҷалла 20. 06. 2018 ба рӯйхати адабиёти пешбари Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шудааст

Маҷалла аз тарафи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон (№063/МҶ аз 19.03.2018 с.) ба қайд гирифта шудааст.
Ма алла дар Индекси И тибосоти Илмии Русия № 187-06/2020 сабти ном шудааст.

Ба чоп 01.07.21 супорида шуд. Андозаи 84x108 1/.8. Ҷузъи чопӣ 25. Теъдод 100 нусха. Дар матбааи "Хирадмандон" чоп шудааст.

Масъулият ва дакикии маводи чопшуда ба зиммаи муаллифон вогузор аст.

Суроғаи бонкӣ: ИНН: 020002287
С/ҳ : 20204972712010100002
К/Х: 22402972000002. МФО: 350101800
БАНК: Департаменти маблаггузории Вазорати молияи ҶТ.
РМА: 0210010011.

Основан в 2000 г.

УЧРЕДИТЕЛЬ:
Таджикский аграрный университет имени Ширишох Шотемур

СОВЕТНИКИ:
А.Ф. Салимзода, д.с.-х.н., профессор, член-корреспондент ТАСХН,
У.М. Махмадёрзода, д.с-х. н., профессор.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
Б.Р. Ахмадов, д.т.н., профессор.

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:
В.И. Косилов, д.с-х. н., ОГАУ РФ.
Х.М. Ахмадов, д.с-х. н., профессор, академик ТАСХН
Т.А. Ахмедов, д.с-х. н., профессор, академик ТАСХН
Д.М. Мирзоев, д.в.н., профессор, академик ТАСХН
Т.Н. Набиев, д.с-х. н., профессор, академик ТАСХН
С.М. Гулов, д.б.н., профессор, член корр. АННТ.
Ф.М. Раджабов, д.с-х. н., профессор.
З.Р. Шарипов, д.э.н., профессор.
М.С.Норов, д.с-х. н., профессор.
Р. Раҳматуллоев, д.с-х. н., профессор.
И.И. Шигапов, д.т.н., доцент. УАУ РФ
К.Г. Кодиров, д.с-х. н., профессор.
Т.И. Ахунов, д.т.н., профессор.
З.П. Меделяева, д.э.н., профессор, ФГБОУ ВАУ им. Императора Петра 1

Редакторы:
А. А. Мадаминов, д.э.н., профессор.
М.Н. Халикова.
К. Дустов, к.ф.н.
З. Кодирова.

Ответственный секретар: М. Саидалиев
Верстальщик: Доуди С.С.

Адрес для корреспонденции:
Республика Таджикистан. ТАУ им. Ш. Шотемур. 734003, г. Душанбе, пр. Рудаки, 146. Tel. / Fax: (992-37) 224 72 07
E-mail: rectortau31@mail.ru
www.tajagroun.tj сайт Университета
http://kishovarz.tajagroun.tj сайт журнал "Кишоварз"

Журнал зарегистрирован 20. 06. 2018, входить в перечень рецензируемых журналов Высшей аттестатционной комиссии при Президенте Республики Таджикистан. Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан. (№063/МҶ аз 19.03.2018 г.)

Журнал зарегистрирован в Российском индексе научного цитирования № 187-06/2020.

Подписано в печать 01.07.21. Формат 84x108 1/8. Усл. печ. л. 25. Тираж 100 экз. Отпечатано в типографии "Хирадмандон".

Авторы статей несут ответственность за содержание печатных работ.

Реквизиты: ИНН: 020002287
Р/Сч: 20204972712010100002
К/Х: 22402972000002. МФО: 350101800
БАНК: Департамент казначейства при Министерстве финансов Республики Таджикистан. РЯМ: 0210010011.

Sat up in 2000

CONSTITUTOR:
Tajik Agrarian University named after Shirinsho Shotemur

COUNSELORS:
A.F. Salimzoda, D. of a.s., professor, corresponding member of the TA of agricultural Sciences
U.M. Mahmaderzoda, D. of a. s., professor

EDITOR-IN-CHIEF
B. R. Ahmadov, D. of t. s., professor

EDITORIAL BOARD:
V.I. Kosilov, D. of a. s, professor OSAU of the RF
H.M. Ahmadov, D.of a.s., professor, academician of TA of agricultural Sciences
T. A. Akhmedov, D.of a.s., professor, academician of TA of agricultural Sciences
D.M. Mirzoev, D. of v. s., professor, academician of TA of agricultural Sciences
T.N. Nabiev, , D. of v. s., professor, academician of TA of agricultural Sciences
S. M. Gulov, D. of b.s., professor, academician of ANST
F.M. Rajabov D.of a. s., professor.
Z.R. Sharipov D. of e., professor.
M.S. Norov D.of a. s., professor.
R. Rahmatulloev D. of a.s., professor.
I.I. Shigapov D. of t. s., associate professor, Institute of Technology-branch of the Ulyanovsk state agrarian University
Q.G. Qodirov D. of t.s., professor.
T.I. Ahunov D. of t.s., professor.
Z.P. Medelyaeva D.of e., professor Voronezh agrarian University named after Emperor Peter 1

Editors
A.A. Madaminov D. of e. professor
M.N. Khalikova
K. Dustov
Z. Kodirova

Executive Secretary: M. Saidaliev
Coder: Doudi S.S.

Address for correspondence:
Republic of Tajikistan. Tajik agrarian University named after S. Shotemur 146, Rudaki av., Dushanbe, Tajikistan, 734003
E-mail: rectortau31@mail.ru
www.tajagroun.tj University site
http://kishovarz.tajagroun.tj the website of the magazine " Kishovarz "

The journal is registered in the 20. 06. 2018, included in the list of peer-reviewed journals at the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan
The journal is registered in Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan

The journal is registered in the Russian Scientific Citation Index of the Russian Federation № 187-06/2020
(№063/МҶ from 19.03.2018)
Passed for printing 01.07.21 Format 84x108 1/8. Offset paper №1. Offset printing Conventional printer's sheet 25 Edition of 100 copies. Printed "Khiradmandon" press

The authors of the articles are responsible for the contents of the printed works.

Bank adress: Tax payer: 020002287
Bank accauntant: 20204972712010100002
K/Kh: 22402972000002. MFO: 350101800
Bank: Department of payment Ministry of finance of Republik of Tajikistan
RMA: 0210010011.

СОДЕРЖАНИЕ

КИШОВАРЗ №2 (91) 2021 ISSN 2074-5435

КИШОВАРЗ №2 (91) 2021 ISSN 2074-5435

ИҚТИСОДИЁТ ДАР КАС

CONTENTS

AGRICULTURAL SCIENCES

VETERINARY SCIENCE

MECHANIZATION OF AGRICULTURE AND HYDROMELIORACY

КИШОВАРЗ №2 (91) 2021 ISSN 2074-5435

К И Ш О В А Р 3

№2 (91) 2021

I S S N 2074-5435

ECONOMY

УДК 631.42.634

ПРИМЕНЕНИЕ МИНЕРАЛЬНЫХ УДОБРЕНИЙ ПОД СОЮ И МАШ

Набиев Т.Н.-профессор, **Асроров А.Дж.**-ст. преподаватель,
Вохидова К.А. - доцент ТАУ им. Ш.Шотемур

Ключевые слова: *соя, маш, азот, фосфор, калий, площадь листьев, вынос питательных веществ, структура урожая, урожайность.*

Исследования были посвящены изучению нормы азотно-фосфорных удобрений, и их влияние на урожайность и качество семян сои и маша, в условиях серо-бурых почв.

НаблюдениЮ показали, что применение N-х удобрений на фоне фосфора 60 кг/га. оказывает большое влияние на развитие растений сои и маша (табл.1).

Таблица 1. – Развитие растений сои и маша в зависимости от применения различных доз минеральных удобрений (среднее, за 2016-2018 гг.)

Варианты опыта	Дата наступления основных фаз развития растений				Продолжительность межфазных периодов, дни		Вегетационный период, дни
	всходы	массовое цветение	созревание	посев-всходы	всходы-цветение	всходы- созревание	
Соя							
Контроль	25.05.	09.07.	05.09.	11	45	114	103
P_{60}	25.05.	11.07.	11.09. 11.09.	11	47	116	105
$N_{60}P_{60}$	24.05.	12.07.	13.09.	10	49	119	109
$N_{90}P_{60}$	24.05.	13.07.	13.10.	10	50	120	110
$N_{90}P_{90}$	25.05.	13.07.	14.10.	11	49	122	111
Маш							
Контроль	18.05.	06.07.	20.08.	4	49	97	93
P_{60}	18.05.	07.07.	22.08.	4	50	99	95
$N_{60}P_{60}$	18.05.	08.07.	23.08.	4	51	100	96
$N_{90}P_{60}$	17.05.	11.07.	25.08.	3	55	102	99
$N_{90}P_{90}$	18.05.	11.08.	27.08.	4	54	104	100

В наших опытах, фаза созревания сои в контрольном варианте наступила - 05 сентября, а маша – 20 августа. Продолжительность периода от всходов до созревания сои составила 103 дней, маша-93 дня, а при внесении минеральных азотных удобрении от N_{60} до N_{90}, на фоне фосфорных удобрений, период от всходов до созревания сои и маша, соответственно, составил 111-112 и 96-100 дней, соответственно. Вегетационный период роста и развития растений сои и маша, в зависимости от различных доз минеральных удобрений, составил от 109 до 112, и от 95 до 100 дней.

По нашим наблюдениям, минеральные удобрения оказали существенное влияние на высоту растений в период вегетации сои и маша. Более высокорослые растения сои и маша формировались по всем фазам развития при внесении азотных и фосфорных удобрений в норме - N_{90} P_{90}. При этом, высота растений сои в указанных вариантах, оказалась выше, по сравнению с контролем - на 12,3 см, а у растений маша – на 17,3 см.

Минеральные удобрения также оказали влияние на процесс накопления биомассы, которое проявлялось, начиная с фазы цветения растений. В фазе плодообразования, при применении минеральных азотных и фосфорных удобрений в дозах - $N_{90}P_{60}$ и $N_{90}P_{90}$, сырая и сухая масса растений была больше, чем в контроле, соответственно у сои – на 67,5 - 70,4 и 17,7 – 18,9 г., а у маша – на 4,9-14,9 и 1,9-3,8 г. Высокий урожай зеленой и сухой массы, во всех фазах роста и развития растений сои и маша, формировался при внесении азота от 60 до 90 кг, на фоне фосфорных удобрений. Результаты исследований по формированию площади листовой поверхности посевов сои и маша, в зависимости от применения минеральных удобрений, представлены на рис 1-2. По данным, приведённым в таблице, в фазе всходов у сои формировалось от 2,6 до 2,8, а в фазе бутонизации – от 6,3 до 9,4 тыс. м^2/га; у маша соответственно, от 1,9 до 2,4 и от 5,1 до 7,9 тыс. м^2/га листовой площади.

Однако, к фазе цветения в варианте с внесением фосфора в дозе 60 кг/га, площадь листьев увеличилась, по сравнению с контролем, у сои –на 2,4 тыс. м^2/га, а при внесении $N_{60}P_{60}$ ее рост составил 4,7 тыс. м^2/га. Увеличение площади листьев на 7,0 и 10,7 тыс. м^2/га происходило при внесении $N_{90}P_{60}$ и $N_{90}P_{90}$. Такая же закономерность наблюдается и по машу. Максимальное количество площади листовой поверхности у сои – 46,9-50,0 тыс. м^2/га и маша 43,3-44,9 тыс. м^2/га формировалось при внесении минеральных азотных и фосфорных удобрений в дозе – $N_{90}P_{60}$ и $N_{90}P_{90}$.

По данным наших опытов, в фазе всходов потребление азота составило в первом варианте – 3,01 кг/га, во 2-м – на 0,39; в 3-м – на 0,41; в 4-м – на 0,49 и в 5-м – на 0,67 кг/га больше, по сравнению с вариантом, где удобрения не вносились. К фазе цветения, количество потребленного азота существенно возросло: в варианте без удобрения – в 17,5 раза, при внесении P_{60} – в 16,5; N_{60} P_{60} – в 20,4; N_{90} P_{60} – в 22,4 и N_{90} P_{90} – в 24,5 раза, по сравнению с фазой всходов.

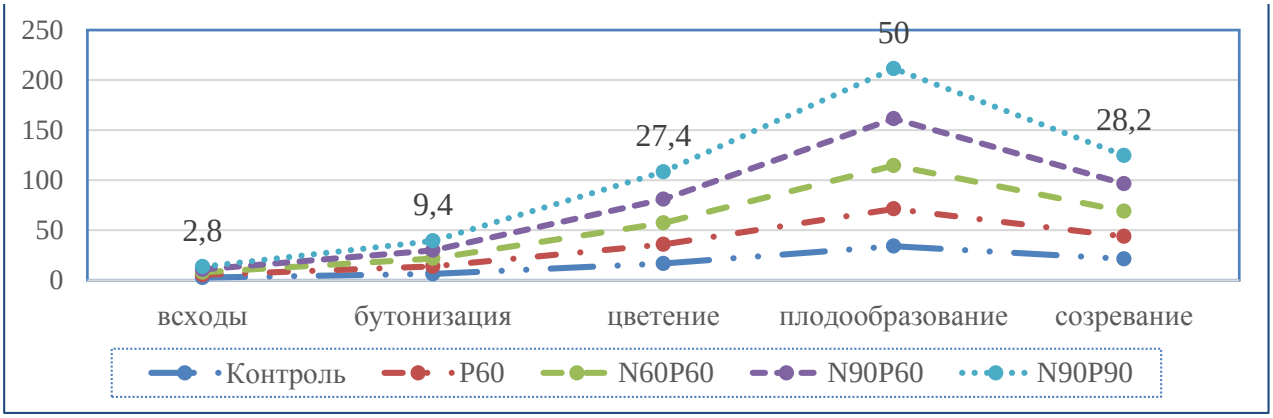

Рисунка 1. -Динамика нарастания площади листьев сои в зависимости от режима минерального питания, тыс. м²/га (в среднем, за 2016-2018 гг.)

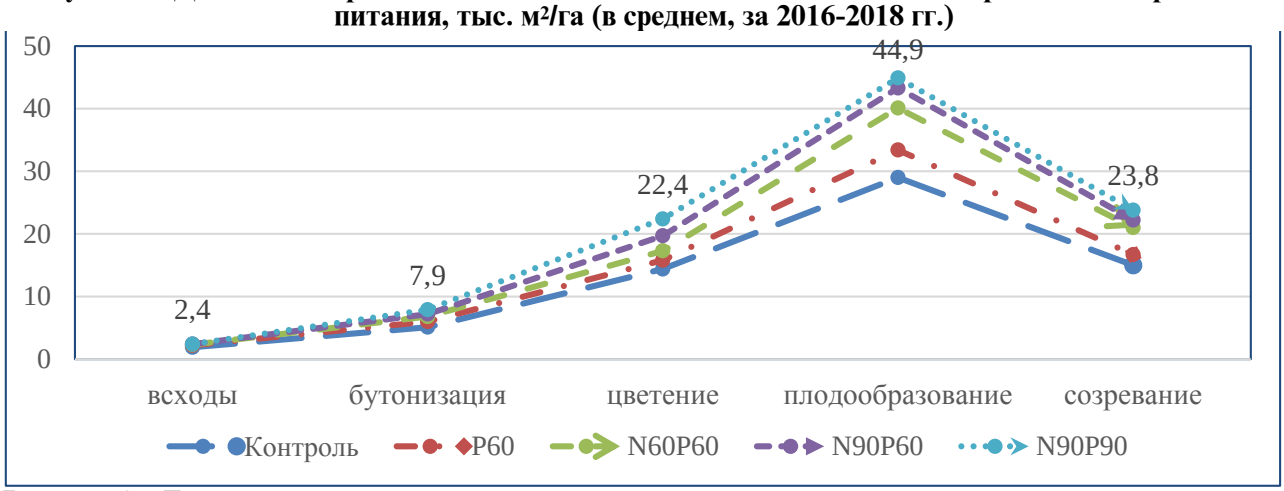

Рисунка 2. -Динамика нарастания площади листьев маша в зависимости от режима минерального питания, тыс. м²/га (в среднем, за 2016-2018 гг.)

За межфазный период цветение-налив семян произошло значительное увеличение потребленного азота, и эти величины соответствовали максимальному потреблению этого элемента. В варианте без удобрения (контроль) потребление азота составило – 158 кг/га, во втором – на 16,9; в третьем – на 26,2; в четвертом – на 37,3 и в пятом – на 46,2 кг/га больше, чем в первом варианте.

Потребление фосфора было существенно меньше, чем азота, но характер потребления оставался таким же. В фазу всходов потребление фосфора было равно 0,50-0,57 кг/га, в фазе цветения – оно достигло 9,6-16,8 кг/га, а в фазе созревания – 26,0-39,0 кг/га. Максимальное потребление калия растениями сои совпало с фазой созревания. Оно составляло на варианте без удобрения – 63,0 кг/га, в варианте с внесением P_{60} – на 9,7; $N_{60}P_{60}$ – на 15,5; $N_{90}P_{60}$ – на 2 2,7 и $N_{90}P_{90}$ – на 33,3 кг/га больше, чем в первом варианте. Такая же закономерность по потреблению NPK растениями сохранялась и по машу.

Результаты наших исследований показали, что к фазе созревания вынос азота на 1ц семян сои в варианте без внесения удобрений составил 5,4 кг, а при внесении P_{60} – на 0,3 кг, $N_{60}P_{60}$ – на 0,8, N_{90} P_{60} и N_{90} P_{90} – на 1,2-1,6 кг/га больше, по сравнению с контролем.

Вынос фосфора и калия, в зависимости от вариантов опыта, составлял - 1,22-1,50 и - 3,10-3,75 кг/га. Показатели относительно выноса NPK растениями маша позволяет сделать следующие выводы. Вынос азота колебался от 6,3-7,6; фосфора от 1,2 -1,6 и калия от 3,10-3,70 кг/га, в зависимости от вариантов опыта.

Результаты исследований показывают, что при внесении минеральных азотных и фосфорных удобрений в дозе $N_{90}P_{9}$, обеспечиваются наилучшие условия для формирования оптимальной структуры урожая посевов сои и маша. При этом, число бобов увеличивалось, по сравнению с контролем, у сои- 25,9 у маша -80,0 шт., количество семян на одном растение возросло до 105,6 и 180,8 шт., масса семян с одного растения повысилась - на 9 и 28,4 гр., а масса 1000 шт. семян - на 30,0 и 1,9г., соответственно.

Применение минеральных удобрений в значительной степени повлияли на формирование урожайности посевов сои и маша. Урожайность зерна сои, в зависимости от изучаемых вариантов опыта, составляла от 15,8 до 27,6 ц/га, а у маша – от 13,0- до 24,1 ц/га (рис. 3).

По данным наших опытов, высокий урожай зерна сои и маша получен при внесении минеральных и фосфорных удобрений в дозе $N_{90}P_{90}$. Прибавка урожая сои при этом, по отношению к контролю, составил - 11,8 ц/га; по отношению ко второму варианту(P_{60}) – на 8,1 ц/га; по отношению к третьему($N_{60}P6_{0}$) - на 3,9 ц/га и к четвертому($N_{90}P_{60}$) – на 1,5 ц/га; по культуре маша наблюдается рост урожайности, соответственно на 11,1; 6,8; 4,0; и 2,1 ц/га.

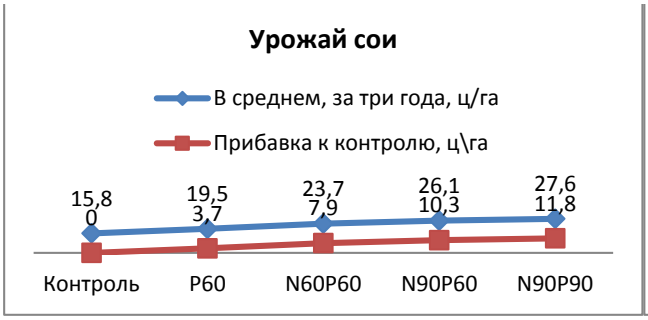

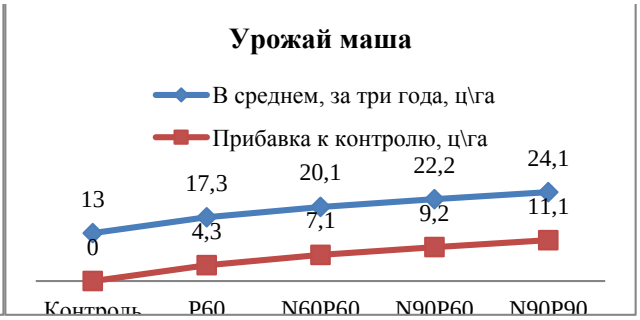

Рисунок 3. -Влияние различных норм минеральных удобрений на урожай семян сои и маша (в среднем, за 2016-2018 гг.)

АДАБИЁТ

1. Карягин Ю.Г., Толстенко А.А. Влияние удобрений на урожай и некоторые физолого-химические процессы в растениях сои в связи с проблемой участия клубеньковых бактерий в азотфиксации. Тр. Каз. НИИ земледелия, 1970, т. 9-10, вып. 5, – С.251-258.
2. Набиев Т.Н. Приемы интенсивной технологии возделывания в сои Таджикистане /Сб.науч.трудов. Резервы повышения продуктивности сои. – Новосибирск, 1990. –С. 61-67 (в соавторстве).
3. Посыпанов Г. С. О применение стартовых доз азотных удобрений под бобовые культуры. – Агрохимия, 1974, №1. – С. 17-23.

АННОТАТСИЯ
ИСТИФОДАИ НУРИҲОИ МАЪДАНӢ БА ЛӮБИЁИ ЧИНӢ ВА МОШ

Дар мақола оиди омӯзиши таъсири нуриҳои фосфорию азотӣ ба ҳосилнокӣ ва сифати лӯбиёи чинӣ ва мош дар шароити хокҳои хокистаррангӣ бурӣ оварда шудааст. Истифодаи нуриҳои маъданӣ ба таври назаррас таъсири ҳудро барои ташаккулёбии ҳосилнокии киштзори лӯбиёи чинӣ ва мош расонидааст. Ҳосилнокии лӯбиёи чинӣ ва мош вобаста аз вариантҳои тадқиқоти аз 15,8 то 27,6 с/га ва мош аз 13,0 то 24,1 с/га-ро ташкил намудааст.

Калимаҳои асосӣ: *лӯбиёи чинӣ, мош, нитроген, фосфор, калий, , масоҳати барг, барориши моддаҳои гизоӣ, сохтори ҳосил, ҳосилнокӣ.*

ANNOTATION
USE OF MINERAL FERTILIZERS UNDER SOY BEAN AND MASH

In the article provides research on the study of the norms of nitrogen-phosphorus fertilizers on the yield and quality of soybeans and mash in the conditions of gray-brown soils. The use of mineral fertilizers has had a significant impact on the formation of soybean and mash yields. Yields of soybean grains, depending on the study variants of experience, range from 15.8 to 27.6 c/ha, and mush - from 13.0- to 24.1 cents per hectare.

Key *words*: *nitrogen, phosphorus, gray-brown soil, soybean, mung bean, leaf area, consumption, removal of nutrients, harvest structure, harvest.*

ТДУ 633.86 ТДУ 633.31+633.15

ҒУНШАВИИ МОДДАҲОИ ОРГАНИКӢ ДАР КИШТҲОИ ХОЛИС ВА ОМЕХТАИ ЮНУЧҚА ДАР КИШТГАРДОН

Сардоров М.Н.- д.и.к., профессор, **Абдурашидова И.Ҷ.-** н.и.к., дотсенти
ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *юнучқа, ҷав, ҷуворимакка, ҷуворӣ, алафи суданӣ, ҳосилхезии хок.*

Дар киштгардонҳо пешинакиштҳо бояд на танҳо ҳамчун манбаи истеҳсолкунандаи пахта ва хӯрокаҳо, балки ҳамчун воситаи баланд бардоштани ҳосилхезии хок ва ҳосилнокии зироатҳои пасоянда хизмат кунанд.

Баландшавии ҳосилхезии хок ва барқароршавии таркиби (структураи) он бо таъсири зироатҳои яксолаю бисёрсола ва асосан бо туфайли мавҷудияти моддаҳои органикӣ решаҳо ва боқимондаи баргу пояҳо ба амал меояд. Решаҳо ва боқимондаҳои ангорӣ дар хок таҷзия шуда фаъолияти микроорганизмҳоро фаъол мегардонанд. Дар як вақт сифат ва миқдори моддаҳои органикие, ки растаниҳо дар хок боқӣ мемонанд, аҳамияти калон доранд. Дар ҳолати парвариши юнучқа бо дигар зироатҳои кишоварзӣ дар хок миқдори зиёди моддаҳои органикӣ ғун шуда ба беҳтаршавии таркиби хок, зиёдшавии моддаҳои ғизоӣ дар он ва баландшавии зироатҳои пасоянда таъсири мусбат мерасонанд [1,2,3,4,5].

Тавъам юнучқа бо дигар зироатҳои хӯроки чорво дар киштҳои омехта ва махсусан бо ҷуворимакка шароит фароҳам меорад, ки дар қабати шудгоршавандаи хок миқдори гумус зиёд шуда, воридшавии об дар хок беҳтар мегардад [6,7,8].

Бояд тазаккур дод, ки юнучқа ба ҳосилхезии хок асорати бисёрсамта расонида, хокро аз ҳисоби решаҳо ва боқимондаҳои ангорӣ аз моддаҳои органикӣ бой мегардонад. Миқдори моддаҳои органикии дар хок ғун шуда, дар ҳолати парвариши юнучқа дар шакли холис ва бо дигар зироатҳои хӯроки чорво омехта гуногун мешавад. Новобаста ба ин, массаи моддаҳои органикии дар шароити хокҳои мо, ки миқдори ками гумусро дороанд, дар қиёс хеле бисёранд. Дар чунин шароит ҳатто миқдори камтарини онҳо ба ҳосилхезии хок таъсири мусбат мерасонанд. Дар шароити давраи тӯлонии нашвӣ ва обёрӣ таҷзияи моддаҳои органикӣ ба таври шадид

мегузарад, агар онҳо ба хок дар шакли тару тоза ворид шаванд. Ин ҳолат як дараҷа бо минерализатсияшавии хок монеа мешавад. Дар ноҳияҳои пахтапарвар юнучқа ва инчунин дигар зироатҳо бахусус боқимондаҳои зироатҳои фосилавӣ ва пору манбаҳои асосии моддаҳои органикӣ ба шумор мераванд. Дар адабиёти амалӣ оид ба баҳои қиёсии ғунщавии моддаҳои органикӣ дар хок дар киштҳои холису омехтаи юнучқа бо дигар зироатҳои хӯроки чорво маълумоти кам ба мушоҳида мерасад. Натиҷаи таҳқиқотҳои кафедраи зироаткорӣ ва истеҳсоли хӯроки чорвои ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур дар шароити хокҳои хокистарранги муқаррарии ноҳияи Ёвон дар тӯли солҳои 2015-2017 нишон доданд, ки дар киштҳои омехтаи юнучқа бо дигар зироатҳои хӯроки чорво (ҷав, ҷуворимакка, ҷуворӣ ва алафи судонӣ) миқдори боқимондаҳои ангорӣ назаррас меафзояд (ҷад.1).

Ҷадвали 1.- Ғуншавии боқимондаҳои ангорӣ дар киштҳои холис ва омехтаи он бо дигар зироатҳои хӯроки чорво, т/га

Зироатҳо	Солҳои истифодабарӣ			Ҷамъ дар се сол	Нисбат ба кишти холис, %
	1	2	3		
Юнучқа кишти холис (назоратӣ)	1,5	2,7	2,5	6,7	-
Юнучқа+ҷав	2,1	2,7	2,7	7,5	109,8
Юнучқа+ҷуворимакка	2,7	2,7	2,6	8,0	118,9
Юнучқа+ҷав	2,8	2,7	2,5	8,3	119,2
Юнучқа+алафи судонӣ	2,9	2,8	2,5	8,2	119,0

Юнучқа дар соли якуми нашъунамояш 1,5 т/га, соли дуюм 2,7 т/га, соли сеюм 2,5 т/га ва дар тӯли се соли нашъунамояш 6,7 т/га боқимондаҳои ___ хушки ҳавоиро ғун намудааст. Дар соли якуми парвариши юнучқа бо ҷав, ҷуворимакка, алафи судонӣ мутаносибан 2,1; 2,7; 2,8 ва 2,9 т/га боқимондаҳои ангории хушки ҳавоӣ ғун мешавад. Ин нишондод, нисбат ба китшти холис юнучқа мутаносибан 0,6; 1,2; 1,3 ва 1,4 т/га зиёданд. Дар солҳои дуюм ва сеюми истифодаи юнучқазор тағйиротҳо дар ғуншавии боқимондаҳои ангорӣ дар доираи хатогиҳои таҷриба қарор дорад.

Ҷамъ дар се соли истифодаи юнучқазор дар кишти холис он 6,7 т/га боқимондаҳои ангории хушки ҳавои ғун мешавад. Дар ҳамин давра дар киштҳои омехтаи он бо ҷав, ҷуворимакка, ҷуворӣ ва алафи судонӣ мутаносибан 7,5; 8,0; 8,3 ва 8,2 т/га боқимондаҳои ангорӣ ғун шудааст, ки нисбат ба кишти холиси он 0,8; 1,3; 1,6 ва 1,5 т/га ё 9,8; 18,9; 19,2 ва 19,0% зиёд мебошад. Агар ин миқдор боқимондаҳои ангориро бо истифода аз карбон ва нитроген бе пору баргардонем 20-25 т/га-ро ташкил менамояд.

Ҳамин тариқ, киштҳои омехтаи юнучқа бо ҷав, ҷуворимакка, ҷуворӣ бо алафи судонӣ барои ба таври илова ғуншавии боқимондаҳои ангорӣ замина гузошта ба ҳосилхезии хок таъсири мусбӣ мерасонанд. Дар баҳодиҳии юнучқа ҳамчун манбаи моддаҳои органикӣ ва нитроген низ ақидаҳои мухолиф мавҷуданд. Он аз он бар меояд, ки решаро ҳамчун манбаи муҳими моддаҳои органикӣ шуморида онро ҳамчун манбаъ пурра ва зиёд кардани гумус қабул менамоянд. Натиҷаи таҳқиқотҳои мо аз он шаҳодат медиҳанд, ки ғуншавии решаҳо дар соли якуми истифодабарии алафзори юнучқа дар киштҳои омехтаи он нисбат ба кишти холиси он бартарӣ дорад (ҷадв.2).

Ҷадвали 2. -Ғуншавии массаи решаҳо дар кишти холис ва омехтаи юнучқа, т/га

Вариантҳо		Юнучқаи соли 1		Юнучқаи соли 2		Юнучқаи соли 3	
		массаи кишти ҳавоӣ	нисбат ба назора-тӣ,%	массаи кишти ҳавоӣ	нисбат ба назора-тӣ,%	массаи кишти ҳавоӣ	нисбат ба назора-тӣ,%
Юнучқа кишти холис (назоратӣ)	0-20	1,4	-	8,4	-	10,3	-
	20-40	1,1		2,2		2,8	
	0-40	2,5		10,6		13,5	
Юнучқа+ҷав	0-20	2,4	134,3	8,2	101,0	11,4	110,7
	20-40	1,0		2,5		3,1	
	0-40	3,4		10,7		14,5	
Юнучқа+ҷуворимакка	0-20	5,0	239,8	7,9	104,0	11,3	113,7
	20-40	1,2		3,1		3,6	
	0-40	6,2		11,0		14,9	
Юнучқа+ ҷуворӣ	0-20	7,0	310,5	6,7	106,1	11,1	112,1
	20-40	0,9		4,5		3,7	
	0-40	7,9		11,2		14,8	
Юнучқа+ алафи судонӣ	0-20	7,3	325,8	7,7	166,6	11,4	113,6
	20-40	1,0		3,6		3,5	
	0-40	8,9		11,3		14,9	

Аз маълумоти дар ҷадвал ҷой додашуда маълум мешавад, ки дар соли аввали парвариши юнучқа дар шакли холис дар қабати 0-20 см 1,4 т/га, дар қабати 20-40 см-и хок 1,1 т/га ва дар кулл дар қабати 0-40 см-и хок 2,5 т/га массаи реша ғун шудааст. Дар кишти омехтаи юнучқа бо ҷав дар қабати 0-20 см-и хок 2,4 т/га, дар қабати 20-40 см-и хок 1,0 т/га ва дар қабати 0-40 см-и хок 3,4 т/га массаи реша ғун шудааст. Ин нишондод нисбат ба варианти назоратии юнучқаи холис 0,9 т/га ё 34,3% зиёд аст. Массаи решаҳо дар варианти кишти омехтаи юнучқа ва ҷуворимакка дар қабати 0-20 см 5,0 т/га, дар қабати 20-40 см-и хок 1,2 т/га ва дар ҷамъ (0-40 см) 6,2 т/га-ро ташкил менамояд. Аз ин нишондод (6,2 т/га) 3,7 т/га-ро массаи решаҳои ҷуворимакка

ташкил менамоянд. Дар ин вариант, нисбат ба варианти назоратии юнучқаи холис 3,7 т/га ё 139,7% зиёд решаҳо ғун шудаанд.

Дар варианти кишти омехтаи юнучқа бо ҷуворӣ дар қабати 0-20 см 7,0 т/га, дар қабати 20-40 см-и хок 0,9 т/га решаҳо ғун шудаанд ва дар ҷамъ дар қабати 0-40 см 7,9 т/га-ро ташкил менамоянд, ки аз ин миқдор 3,4 т/га ба ҷуворӣ рост меояд. Дар ин вариант нисбат ба варианти назоратии юнучқаи холис 5,4 т/га ё 210,5 % зиёд решаҳо ғун шудаанд. Дар кишти омехтаи юнучқа бо алафи судонӣ дар қабати 0-20 см 7,3 т/га, дар қабати 20-40 см-и хок 1,0 т/га ва дар ҷамъ дар қабати 0-40 см-и хок 8,9 т/га-ро решаҳои алафи судонӣ ташкил менамоянд. Ин нишондод (8,9 т/га) нисбат ба варианти назоратӣ 6,4 т/га ё 225,8% зиёд аст.

Гуншавии решаҳо дар хок дар қабати ба нақша гирифташуда (0-40 см) дар соли 2 ва 3-и истифодаи алафзорҳо ба растаниҳои зичкунанда ба амал меояд. Дар соли 2-юми истифодабарӣ дар варианти назоратии юнучқаи холис 10,6 т/га решаҳо ғун шудаанд. Дар киштҳои омехтаи юнучқа бо ҷав, ҷуворимакка, ҷуворӣ ва алафи судонӣ дар қабати 0-40 см-и хок мутаносибан 10,7; 11,0; 11,2 ва 11,3 т/га реша ғун шудааст, ки нисбат ба кишти юнучқаи холис 0,1-0,7 т/га ё 1,0-6,6% зиёд аст. Сабаби бартарии киштҳои омехта нисбат ба киштҳои холиси он дар он аст, ки барзиёдатии ғуншавии решаҳо дар соли аввали парвариш пас аз таҷзияашон ба сабзишу инкишофи растаниҳо, аз он ҷумла низоми решагиашон таъсири мусбат мерасонад. Ҳамин қонуният дар соли сеюми истифодабарии юнучқазорҳо ба мушоҳида мерасад. Дар ин маврид дар киштҳои омехтаи юнучқа бо ҷав, ҷуворимакка, ҷуворӣ ва алафи судонӣ нисбат ба варианти юнучқаи холис мутаносибан 1,0; 1,4; 1,3 ва 1,4 т/га ё 10,7; 13,7; 12,1 ва 13,6% зиёд решаҳо ғун мешаванд. Ҳамин тариқ, кишти омехтаи юнучқа бо зироатҳои хӯроки чорво дар соли парвариши он шароит фароҳам меоварад, ки аз ҳар як воҳиди масоҳати заминҳои корами обёришаванда миқдори зиёди хӯрокаҳо истеҳсол карда шавад ва дар як вақт тавассути зиёдшавии моддаҳои органикӣ аз ҳисоби решаҳо ва боқимондаҳои ангорӣ манзари агротехникии хуб пойдор карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Белякова Л.П. Значение люцерны в орошаемом хлопководстве – Сталинобод: Изд-во АН Тадж.ССР, 1952. -42 с.
2. Белякова Л.П. Пути повышения плодородия орошаемых почв Южного Таджикистана в условиях хлопково-люцернового севооборота. - Сталинабод: Изд-во АН Тадж. ССР, 1957. -319 с.
3. Березовский В.П., Сафиев Н. Влияние различных предшественников на агрохимические, агрофизические свойства почв и урожайности хлопчатника // Труды Союз НИХИ. -1971, Вып. 20. -С. 67-73.
4. Ждаркина З.П. Способы повышения продуктивности кормового клина севооборота и влияние предшественников и сроков распашки люцерна на урожаи хлопчатника // Труды Труды Союз НИХИ. -1965, Вып. 6. -С. 156-165.
5. Мухамаджанов М.В. Севообороты и углубление пахотного слоя почвы в районах хлопководства. Ташкент: Изд-во АА Узб. ССр, 1962. -С. 123-145.
6. Казиев М., Джумабаев Б. Влияние покровных культур и уплотненных посевов люцерны злаковыми культурами на накопление корневой массы, клубеньков и плодородия почвы // Труды Ташкентского с-х инс-та, 1972. Вып. 32. -С. 74-79.
7. Каримов Ш. Смешанные посевы кукурузы и люцерны // Сел.хозяйство Узбекистана, 1968, №5. -С. 38-40
8. Паришкура Н.С. Способы и пути повышения плодородия почвы орошаемых земель южных районов Таджикистана // Труды ТаджНИИ земледелия. 1957. Вып. 1. -С.55-59.

АННОТАЦИЯ

НАКОПЛЕНИЕ ОРГАНИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ В ЧИСТЫХ И В СОВМЕЩЕННЫХ ПОСЕВАХ ЛЮЦЕРНЫ В ХЛОПКОВОМ СЕВООБОРОТЕ

В данной статье приводятся результаты исследований по накоплению органических веществ в чистых и совмещенных посевах люцерны с кормовыми культурами, в кормовом клине севооборота. Установлено, что в год посева, при совмещенном посеве люцерны с ячменем, кукурузой, соргой и суданской травой, накопление пожнивных и корневых остатков увеличиваются, соответственно, на 0,6-1,4 т/га и 0,9-6,4 т/га.

Ключевые слова: *люцерна, ячмень, кукуруза, овес, суданская трава, плодородие почвы*

ANNOTATION

ACCUMULATION OF ORGANIC SUBSTANCES IN PURE AND IN COMBINED LUCERNE CROPS IN COTTON CROP ROTATION

This article presents the results of studies on the accumulation of organic substances in pure and in combined alfalfa crops with fodder crops in the fodder wedge of crop rotation. It was established that in the year of sowing with combined alfalfa sowing with barley, corn, sorghum and Sudanese grass, the accumulation of crop and root residues increases by 0.6-1.4 t/ha and 0.9-6.4 t/ha, respectively.

Key words: *alfalfa, barley, corn, oats, Sudanese grass, soil fertility*

ТДУ. 3(575.3)

МУҲЛАТ, УСУЛ ВА МЕЪЁРИ КИШТИ МАЪСАР ДАР ШАРОИТИ ЗАМИНҲОИ ЛАЛМИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Норов М.С-. д.и.к., профессор-ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *маъсар, муҳлати кишт, усули кишт, зичии ниҳолҳо, ҳосилнокӣ, навъ, равган.*

Истифодаи самараноки заминҳои лалмии Тоҷикистон яке аз манбаи асосии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ буда, парвариш ва истеҳсоли зироатҳои равғандеҳ аз қабили заҒир, маъсар, офтобпараст, кунҷид, чормаҒзи заминӣ ва рапс аз ҷиҳати иқтисодӣ фоидавар буда, аҳолии кишварро бо равғани истеъмолии ватанӣ таъмин менамояд.

Яке аз зироатҳои равғандиҳандае, ки ба шароити дигаргуншавии иқлим, яъне ба хушкӣ тобовар мебошад, ин зироати маъсар мебошад. Маъсар зироати равғандеҳ ба ҳисоб рафта, дар таркиби донаи 32-37% равған ва то 12% сафеда дорад. Сифати равғани маъсар ба равғани офтобпараст монандӣ дорад [Норов, 2009].

Тухми маъсар барои парандаҳо хӯроки пурқимат ба ҳисоб меравад. Аз гулҳои маъсар моддаи зарде (картомин) истеҳсол мешавад, ки онро барои рангубордиҳӣ дар саноати қолинбофӣ истифода мебаранд [Махсумов, 1964].

Кунҷораи маъсар хӯроки серҒизои ҳайвонот маҳсуб меёбанд, ки дар таркиби он 2,38% равған ва дар 100 кг кунҷора то 75,5 воҳиди хӯрока мавҷуд аст. Зироати маъсарро барои хӯроки чорво низ истифода мебаранд. Дар 100 кг баргу пояи сабзи маъсар 22,75 воҳиди хӯрока ва 3% сафеда мавҷуд аст. Бедаи маъсар аз рӯйи Ғизонокӣ аз бедаи юнучка камӣ надошта 0,48 воҳиди хӯрока (дар 1 кг беда) дорад [Ануфриев, 1964].

Силсилаи решагии маъсар тирреша аст ва то чуқурии 1,5 – 2,0 метр хок мерасад [Норов, 2005].

Таҷрибаҳои илмӣ нишон доданд, ки дар солҳои сербориш (558 мм) дарозии решаи асосӣ 133,4 см, (418,4 мм) 151 см чуқурии реша давонидааст.

Хусусияти биологӣ. Маъсар нисбат ба офтобпараст, заҒир ва кунҷит ба хушкию гармӣ тобовар мебошад, Аз ин рӯ, зироати маъсар дар заминҳои аз намӣ нимтаъмин низ парвариш карда мешавад. Ҳангоми 5 – 6°С гарм шудани чуқурии кишт маъсар майса мезанад ва майсаи он сармои 18-20°-ро аз сар мегузаронад. Дараҷаи транспиратсиониаш 480-510 мебошад. Маъсар барои гирифтани 1 сентнер тухмӣ 6 кг нитроген, 2,6 кг фосфор ва то 8 кг калийро ҷабида мегирад.

Навъҳо. Дар ҷумҳурӣ навъҳои маъсари «Шифо» ва «Милютинский – 114» минтақабоб шудаанд.

Муҳлати кишт. Барои минтақаҳои вилояти Суғд ва НТМ моҳҳои ноябр, декабр, феврал; минтақаи Кӯлоб (Шуробод, Муминобод, Ховалинг) ва Рашт моҳи март муқаррар шудааст. Таҷрибаҳои илмӣ дар шароити минтақаи Тоҷикистони Марказӣ гузаронида шуда, чунин натиҷа ба даст омадааст. Чи тавре аз ҷадвали 1 дида мешаванд, ҳосили баланди дони маъсар дар кишти пеш аз зимистонӣ мушоҳида мешавад (17,6 с/га). Кишти моҳи март ҳосили дони маъсар 12,6 с аз 1 га-ро ташкил намуд, ё ин ки назар ба кишти пеш аз зимистонӣ 5 с/га камтар мебошад.

Ҷадвали 1. **-Ҳосилнокии дони маъсар вобаста аз муҳлати кишт, с/га (Тоҷикистони Марказӣ)**

Муҳлати кишт	Солҳо			Миёна
	2014	2015	2016	
10-15 декабр	18,1	19,0	15,7	17,6
20-25 феврал	13,7	15,1	14,1	14,3
10-15 март	12,2	14,2	11,4	12,6

Ҳамин тариқ таҷрибаҳои илмӣ нишон доданд, ки дар шароити Тоҷикистони Марказӣ муҳлати оптималии кишти маъсар пеш аз зимистон муайян шудааст.

Дар ҷадвали 2 таҷрибаи илмӣ барои муайян намудани зичии ниҳолҳои оварда шудааст.

Ҷадвали 2. -Ҳосилнокии дони маъсар вобаста аз зичигии ниҳолҳо

Зичии ниҳолҳо	Солҳо			Миёна
	2014	2015	2016	
60	13,4	14,6	12,6	13,5
80	14,8	16,0	13,7	14,8
100	15,5	17,4	14,7	15,9
120	16,2	18,6	15,1	16,6
140	13,3	15,9	13,7	14,3

Аз ҷадвали 2 дида мешавад, ки ҳосили баланди дони маъсар дар варианти зичигии ниҳолҳо 120 ҳазор дар 1 га (16,6 с/га) ба даст оварда шудааст (ё ин, ки дар 1 м/тулонӣ бояд 7

растанӣ бошад. Дар сурати кам ё зиёд шудани растаниҳо ҳосилнокӣ кам мешавад. Ҳамин тариқ зичигии оптималӣ барои гирифтани дони маъсар 120 ҳаз./растанӣ дар 1 га муқаррар шудааст.

Усули кишт. Яке аз элементҳои дигари технологияи парвариши зироатҳо ин муайян намудани усули кишт мебошад. Дар ҷадвали 3 якчанд усули кишти зироати маъсар нишон дода шудааст. Чи тавре аз ҷадвали 3 дида мешавад, ҳосили баландии дони маъсар аз усули кишти васеъҷуяк байни қатори 60 см 17,6 с/ги ба даст оварда шудааст.

Ҷадвали 3. -Ҳосилнокии дони маъсар дар вобастагии аз усули кишт, с/га

Усули кишт, см	Солҳо			Миёна
	2014	2015	2016	
Байниқатории 15	14,4	13,2	14,0	13,9
Васеъҷӯяк 30	14,8	14,1	13,5	14,1
Васеъҷӯяк 45	16,1	15,8	14,4	15,4
Васеъҷӯяк 60	18,3	17,9	16,6	17,6
Васеъҷӯяк 70	16,9	17,2	15,8	16,6

Бояд қайд кунам, ки дар кишти васеъҷӯяки 60 ва 70 см 2 маротиба коркарди байни қатораҳо бо трактор гузаронида шудааст. Дар дигар вариантҳо барои нест кардани алафҳои бегона чобуқ гузаронида шудааст. Ҳамин тариқ усули муътадили кишти маъсар васеъҷуяки байни қаторояш 60 см тавсия мешавад.

Барои кишти маъсар аз тухмпошакҳои С3-3,6, СОН-9, СПЧ-6 М, СУПН -8 истифода бурдан мумкин аст.

Меъёри кишт. Дар минтақаҳои аз боришот таъмин 12-14 кг, нимтаъмин 8-10 кг тавсия дода мешавад.

Истифодаи нуриҳо. Барои гирифтани 1 сентнер тухмӣ дар якҷоягӣ бо баргу пояи сабз маъсар 6 кг нитроген; 2,6 кг фосфор ва зиёда аз 8 кг калиро ҷаббида мегирад.

Таҷрибаҳои илмӣ нишон додаанд, ки маъсар ба моддаҳои ғизоӣ серталаб мебошад:

-аз давраи пайдоиши сабадча то пурра гулкунӣ талабот ба нитроген;

-дар тамоми давраи нашъунамояш ба фосфор;

-аз давраи пайдоиш то пухта расидани тухмӣ ба калий:

Ҷадвали 4. -Ҳосилнокии дони маъсар вобаста аз меъёри истифодаи нуриҳои минералӣ с/га

Меъёри истифодаи нурӣ	2014	2015	2016	Миёна
Бе нурӣ	11,4	6,6	10,4	9,5
P_{60} K_{30} (фон)	12,8	6,9	12,4	10,7
N_{40}- фон	15,8	10,4	14,1	13,4
N_{60} - фон	17,9	12,6	16,3	15,6
N_{100}- фон	22,1	15,0	19,8	18,8
N_{120}- фон	23,7	14,6	19,0	19,1
N_{150}- фон	23,4	14,4	18,9	18,9

Чи тавре аз ҷадвали 4 дида мешавад бе истифодаи нурӣ ба ҳисоби миёна дар 3 сол 9,5 с/га ҳосил гирифта шудааст. Дар сурати истифодаи P_{60} K_{30} кг/га ҳосилнокӣ 10,7 с/га истифодаи N_{90} P_{60} K_{30} кг/га 19/с аз 1 га ҳосили дон гирифтан мумкин аст.

Интихоби навъҳо. Дар таҷрибаҳои саҳроӣ мо зиёда аз 50 навъу намунаҳои маъсарро омӯхтем, ки натиҷаи баъзе аз онҳо дар ҷадвали 5 оварда шудааст.

Ҷадвали 5. -Ҳосилнокии дон ва равғани маъсар, с/га

Сорт	Ҳосили тухмӣ, с/га	Равған дар тухмӣ, %	Равған, кг/га
Милютинский - 114	16,3	35,2	574
ВИР – 489	21,2	33,8	716
ВИР – 454	20,9	36,8	769
Шифо	22,3	35,2	785
Местный – 260	19,8	33,8	669
Местный - 505	19,2	36,2	6951

Чи хеле аз ҷадвали 5 дида мешавад, ҳосили баланд 22,3 с-/га аз навъи «Шифо» ба даст оварда шудааст, ки равғаннокии он 35,2 фоизро ташкил медиҳад ва аз 1 га 785 кг равған истеҳсол шудааст. Аз ҳисоби фурӯши равған аз 2230 кг тухмӣ 785 кг равған истеҳсол мешавад, нархи 1 кг равған 10 сомонӣ: 785 -10 сомонӣ =7850 сомонӣ:

– аз 2230 кг тухмӣ 900 кг кунҷора: нархи 1 кг кунҷора 3 сомонӣ 670-3=2010
– 7850 равған+2010 кунҷора= 9860 сомонӣ 9860-3000= 6860 фоидаи соф.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо. Дар шароити камзамини ҷумурҳӣ барои истифодаи самаранокиии заминҳои лалмӣ тавсия дода мешавад:

– бо мақсади гирифтани ҳосили баланди анбуҳи сабз, дон ва равғани аз ҷиҳати экологӣ тоза кишти маъсари навъи «Шифо» дар муҳлати пеш аз зимистон бо зичигии 120 ҳаз/растанӣ дар 1 га, бо усули васеъҷӯяки байни қатораш 60 см бо истифодаи N_{90} P_{60} K_{30} амалӣ карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Норов М.С. Перспективные образцы сафлора для использования в кормовых и масличных целях /М.С. Норов// Кишоварз, 2009. №1 (41). -с.14-15.
2. Махсумов А.Н. Основные проблемы богарного земледелия Таджикистана. Ч.2. -Душанбе, 1–65. -463с.
3. Ануфриев В.Д. Сафлор. –Душанбе: Ирфон, 1964. -20 с.
4. Норов М.С. Сафлор в Таджикистане. -Душанбе: Хумо, 2005. -183 с.

АННОТАЦИЯ
СРОКИ, СПОСОБЫ И НОРМЫ ВЫСЕВА САФЛОРА НА ОБЁСПЕЧЕННОЙ ОСАДКАМИ БОГАРЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТАДЖИКИСТАНА

В статье приводятся полученные результаты научных исследований по технологии возделывания сафлора, в зависимости от сроков и способа посева, густоты стояния растений, дозы внесения минеральных удобрений и сорта. По результатам исследований выявлено, что оптимальным сроком для посева сафлора является подзимний посев с междурядьями 60 см, с густотой стояния растений по 120 тыс/га и нормой удобрений $N_{90}P_{60}K_{30}$, и лучшим сортом для получения семян оказался районированный сорт «Шифо».

Ключевые слова: *эффективность, сроки посева, способы посева, плотность растений, урожайность, сорт, масло*

ANNOTATION
DURATION, METHODS AND NORMS OF SAFFLORE SOWING ON THE CENTRAL TAJIKISTAN IN RAINFALL-PROVIDED THE BOGAR

The article presents the obtained results of scientific research on the technology of safflower cultivation depending on the duration and method of sowing, the density of plants, the dose of mineral fertilizers and the varietes. According to the results of the studies, it was revealed that the optimal sowing time for saflor is a sub-winter sowing in inter of 60 cm with a plant standing density of 120 thousand/ha and fertilizer standards $N_{90}P_{60}K_{30}$ and the best variety for obtaining seeds was the local variety "Shifo."

Key words: *efficiency, sowing time, sowing methods, plant density, yield, variety, oil*

УДК: 633.11

ОЦЕНКА УСТОЙЧИВОСТИ НЕКОТОРЫХ СОРТОВ ЗЕРНОВЫХ КОЛОСОВЫХ КУЛЬТУР К МУЧНИСТОЙ РОСЕ, В СВЯЗИ С ПРОБЛЕМОЙ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Алимуродов А.С.- ведущий специалист, **Якубова М.М.-** д.б.н., академик, научный консультант ЦИБиМ НАНТ

Ключевые слова: *пшеница, ячмень, мучнистая роса, восприимчивость, устойчивость, естественный фон, искусственный фон.*

Из грибковых заболеваний, встречающихся в условиях Таджикистана, повреждающих зерновые колосовые культуры, повсеместно встречается мучнистая роса [1,2]. Эта болезнь представляет наибольшую опасность для посева пшеницы, особенно во влажные годы [3,4,5]. Скрытый образ жизни и внезапное ее проявление в ранний весенний период года осложняет борьбу с ним. Создание и внедрение в производство сортов, устойчивых к повреждениям, является наиболее выгодным приемом защиты зерновых колосовых культур от потерь, причиняемых мучнистой росой.

В настоящей статье приводятся биология развития и результаты оценки устойчивости перспективных сортообразцов пшеницы и ячменя к мучнистой росе, и разработки некоторых методических вопросов.

Цель и задачи исследования. Изучение биологии развития и оценка некоторых перспективных сортов зерновых колосовых культур на устойчивость к мучнистой росе и установление ее расоспецифической, или нерасоспецифической природы.

- обследование посевов зерновых колосовых культур на устойчивость к мучнистой росе, в зависимости от высоты над уровнем моря;
- определение биологических особенностей патогенов;
- определение восприимчивости различных сортов зерновых колосовых культур к возбудителям мучнистой росы;

Научно-полевые исследования проведены на научной станции «Сия-Кух (высокогорье, высота 2400 м над ур. моря), в г. Душанбе (участок на территории Центрального ботанического сада) – Гиссарская долина и в сельском джамоате Дусти района А. Джами – Вахшская долина. Объектами исследования в трех зонах были выбраны новые районированные и перспективные сорта пшеницы (Мехргон, Сарвар, Гандж, Дурахшон, Юсуфи) и ячменя (Пулоди, Механ и линия - Стратегия). Контрольным объектом служил сорт Навруз, восприимчивый сорт к мучнистой росе.

Как показывает оценка на устойчивость зерновых колосовых культур, в частности, пшеницы и ячменя, к мучнистой росе, осложняется тем, что популяция возбудителя состоит из большого количества вирулентных рас патогена. Возбудитель болезни – гриб Erysiphe graminis DC., синоним: Brumeria graminis (DC) Speer., пшеницу поражает форма f. sp. tritici March., а ячмень – f. sp. secalis March. Симптомы болезни, морфологические и биологические особенности возбудителя. Признаки болезни проявляются на листьях, междоузлиях стебля и колосковых пленках в виде белого, рыхлого мучнистого налета, состоящего из конидиеносцев и конидий гриба. Они бесцветные, одноклеточные, цилиндрические или бочонковидные, размером 25-40×8-10 мкм, образуют длинную цепочку в конце мицелий. Гриб, в течение вегетации пшеницы и ячменя, образует несколько генераций конидиального спороношения, которые способствует быстрому распространению болезни. Постепенно, налет уплотняется, становится серым и войлочным, на грибницах появляются бурые точки-плодовые тела гриба (клейсткарпии или клей-

сто-теции) шаровидной формы с многочисленными придатками; в них формируется по 8-16 сумок, содержащих по 4-8 аскоспор эллипсовидной формы, размером 20-23×11-13 мкм [3].

В условиях Таджикистана возбудитель мучнистой росы зимует на послеуборочных остатках пшеницы (солома, колосковые пленки) в виде недозрелых клейстотециев. Весной происходит дозревание и интенсивное выбрасывание из них аскоспор и заражение растений.

Гриб *Erysiphe graminis* состоит из нескольких специализированных форм: пшеничная *(f. sp. tritici) и* ячменная. В популяции гриба часто проявляются новые более вирулентных расы, которые поражают сорта, устойчивые в начале их производственного распространения. Вследствие этого, быстро потеряли устойчивость к мучнистой росе сорта интенсивного типа Аврора и Кавказ [6].

До 90-х годов прошлого столетия мучнистая роса в условиях Таджикистана развивались на посевах в слабой степени. Однако с переходом на расширение посевов зерновых колосовых культур и интенсивность земледелия, особенно с внесением высоких доз азотных удобрений и возделыванием восприимчивых сортов, она стала ежегодно поражать посевы пшеницы, усилилась ее вредоносность. Снижение урожая от болезни в отдельные годы вызывает необходимость вести с ней борьбу.

В условиях Таджикистана, посевы пшеницы и ячменя поражаются с осени, гриб зимует в виде мицелия, хорошо сохраняется и с ранней весны начинает развиваться [1,2,3]. На развитие гриба большое влияние оказывают условия внешней среды. Он начинает развиваться при температуре 8-10°С, при температуре 25-29°С образует клейстокарпий. Биологические особенности гриба позволяют ему приспосабливаться к условиям среды. Этими свойствами обусловлена высокая вредоносность патогена [3].

Успех внедрения и распространения устойчивых сортов к болезням зависит от их генетической природы. Изучение сортового материала пшеницы и ячменя на устойчивость к патогену проводили на трех фонах: в условиях естественного заражения, орошения и на провокационном фоне. Последний создавали путем загущения посевов, внесением больших доз азотных удобрений и применением искусственного полива. Сортовой материал был представлен перспективными и районироваными сортами пшеницы и ячменя селекции Таджикистана.

В условиях естественного заражения мучнистой росой было изучено 5 сортов пшеницы и 3 сорта ячменя. Сорта местного происхождения поражались по-разному. Высоко-устойчивыми сортами оказались Гандж, Сарвар, Дурахшон, Механ, Стратегия. Сорта пшеницы Дурахшон, Гандж, Сарвар, Мехргон и ячменя Механ, Стратегия проявляют устойчивость к мучнистой росе. Сорта Навруз, Мехргон, Пулоди проявляли устойчивость к мучнистой росе до 2020 года. Но они стали восприимчивыми после произошедшей смены расового состава в популяциях паразитов. Потеряли устойчивость к этим болезням также Сарвар, Механ, Юсуфи и другие сорта. Нашими наблюдениями выявлены сортовые различия по устойчивости к мучнистой росе и разные темпы развития болезни, в зависимости от фазы развития растений. Патоген заражает и колонизирует восприимчивые растения гораздо быстрее, чем устойчивые. Образование конидий на восприимчивом сорте происходит быстрее и бывает более обильным.

На основе результатов наших наблюдений, сортобразцы были разделены на пять групп по степени накопления инфекции: 1-сорта, сохраняющие устойчивость в течение вегетации; 2-сорта, постепенно накапливающие поражение; 3- сорта, слабо поражающиеся в течение вегетации; 4-сорта, поражающиеся в конце вегетации; 5-сорта, сильно поражающиеся в начале вегетации. Такие сортообразцы, как Дурахшон поражается в фазы кущения-выхода в трубку (5-15%), но в другие фазы проявляют устойчивость к болезни. В условиях орошения, нами были изучены сортообразцы пшеницы и ячменя. Установлено, что в этих условиях развитие мучнистой росой на сортах наблюдается ежегодно в разной степени, устойчивые сорта проявляют умеренную устойчивость (табл. 1).

В условиях орошения раз-витие болезни происходит значительно сильнее, чем без орошения. Ее развитию способствует пони-женная (на 2-4°С) температура воздуха, более высокая относительная влажность и продолжительность росы в стеблестое (14-16 ч вместо 8 – 14 ч без полива). За годы изучения, в условиях орошения, как и в естественных условиях заражения, сохраняли высокую устойчивость к болезни сорта пшеницы-Дурахшон, Ганджи, ячменя - Стратегия. Выделенные источ-ники устойчивости переданы и рекомендованы для дальнейшего использования в сельскохо-зяйтсвенном производстве.

Наиболее надежна оценка материала на устойчивость к мучнистой росе в условиях провокационного фона. Все сорта, проявившие устойчивость к патогену при естественном заражении, изучались на этом фоне. В результате были выделены образцы, проявляющие устойчивость в фазе кущения. На их растениях не было даже следов проявления болезни. Это сортообразцы пшенцы - Гандж Дурахшон, Мехргон, Сарвар, Юсуфи и ячменя – Механ, Стратегия. В фазу колошения на этих сортах происходит накопление болезни в слабой степени – до 15%, и в фазу молочной спелости остается без изменений (табл. 1).

Некоторые сорта пшеницы, как Гандж, Мехргон и ячмень – Механ, проявли устойчивость к мучнистой росе в фазе кущения, но поражались в фазу колошения и молочной спелости. Процент поражения на этих сортах нарастал до 30%.Наибольшую ценность представляют сорта, которые проявляли устойчивость к болезни в течение всего периода вегетации.

Дальнейшее изучение выделивщиейся группы сортов, показали, что многие из них постепенно стали терять устойчивость к болезни.

Таблица 1. -Поражение сортов мучнистой росой на провокационном фоне, % в 2019-2020 гг.

Сортобразцы	Фаза кущения	Фаза колошения	Фаза молочной спелости
Пшеница:			
Юсуфи	0	5-10	5-10
Дурахшон	0	5-15	5-15
Гандж	0	0-5	0-5
Сарвар	0	5	5
Мехргон	0	0-5	0-5
Навруз	10	15	25
Ячмень:			
Пулоди	15	25	30
Механ	0	5	5
Стратегия	0	5-10	5-10

Некоторые сортообразцы пшеницы, как Гандж и ячмень – Механ, продолжали сохранять устойчивость к болезни. На протяжении годов изучения (2019-2021 гг.) сохраняли устойчивость и условиях орошения, и без орошения, и на провокационном фоне сорта пшеницы - Дурахшон, Гандж и ячмень - Стратегия.Для установления влияния различных фонов на поражение сортов мучнистой росой, нами в 2019-2021 гг. проводились наблюдения за развитием болезни в динамике. В изучение брали устойчивые и восприимчивые сорта. Данные показали, что сорта Юсуфи, Навруз, Мехргон и Пулоди поразились мучнистой росой в орошаемых условиях и на провокационном фоне. Сорта пшеницы - Дурахшон, Гандж и ячмень - Стратегия сохраняли устойчивость на всех фонах изучения (табл. 2).

Результаты исследования показали, что развитие патогена зависит от места выращивания и условия года, сорта и инфекционного начала. Влияние биотических факторов на развитие мучнистой росой заключается в изменении степени восприимчивости растения, сортовые различия при этом сохраняются.

Таблица 2. -Динамика развития мучнистой росой на сортах пшеницы и ячменя при разных фонах поражения, %

Сортобразцы	2019-2020 гг.				2020-2021 гг.			
	естеств. Фон		орошение		естеств. фон		Орошение	
	I	II	I	II	I	II	I	II
Пшеница:								
Юсуфи	0	30	0-5	30	0	0	5	50
Дурахшон	0	0	0	0	0	0	0	0
Гандж	0	0	0	0	0	0	0	0
Сарвар	0	0-5	0	15	0	0	0	0
Мехргон	5	30	5	50	0	0	30	15
Навруз	5	30	5	50	0	30	30	50
Ячмень:								
Пулоди	5	30	10	50	0	0	20	25
Механ	0	0-5	0	15	0	0	0	0
Стратегия	0	0	0	0	0	0	0	0

Примечание: I – Гиссарская долина, II – Вахшская долина

За период с 2019 по 2021 гг., на естественном фоне заражения патогеном, было изучено 9 сортообразцов пшеницы и ячменя. Устойчивость проявили 3 или 33,3%, умеренную устойчивость – 2, или 22,2%, восприимчивость – 4, или 44,4%. Во все годы изучения были устойчивыми сорта выделеных линий, которые используются как источники устойчивости.

В условиях орошения было изучено 9 сортообразцов пшеницы и ячменя. Устойчивость проявили 3 образцов или 33,3%. Умеренноустойчивые, с поражением от 15% до 30%. Восприимчивость к мучнистой росе преобладала в таких сортах, которые возделываются долгие годы. В условиях провокационного фона было изучено 9 сортообразцов пшеницы и ячменя. Устойчивость проявили 5, или 55,5% и восприимчивость 4, или 44,4%. Такие сорта пшеницы как: Навруз, Мехргон, Юсуфи и ячмень Пулоди восприимчивые в условиях орошения и без орошения, в сильной степени поражались и на провокацинном фоне. Изучение расового состава мучнистой росы в Таджикистане, до настоящего времени не проводилось. За период 2019 – 2021 гг. было определено 2 физиологических рас гриба. По нашим данным, самой агрессивной в эти годы была раса X_1 – в Гиссарской долине и X_2 - в Вахшской долине (X_1 и X_2 предварительное условно обозноченные расы мучнистой росы).

Начиная с 2019 г., нами было выделено 2 изолятов расы, проанализировано несколько популяций. При изучении некоторых популяций определены 2 расы. Анализ показал, что в популяции гриба постоянно присутствуют одни и те же расы, хотя может происходить нарастание одних рас и уменьшение других. Например, раса X_1 в 2019 -2020 гг. составляла в популяции 11% и X_2 в 2019 -2020 гг. составляла в популяции 15%. Нами было замечено, что единичные растения сорта Дурахшон, Гандж и Стратегия слабо поражались болезнью. Поэтому эти сорта были подключены к сортам – дифференциаторам. С их использованием удалось установить, что расы X_1 и X_2 представлены в популяции двумя биотипами. Один

биотип расы X_1 поражал сорта Навруз и Пулоди, другой – только Навруз, а Пулоди сохранял устойчивость при втором биотипе.

В ходе исследований установлена неодинаковая частота встречаемости, равновирулентных к данному сорту пшеницы рас, паразита. Расовый состав паразита, в течении вегетации растения, постоянно изменяется. По мере нарастания болезни, увеличивается доза агрессивных рас, тогда как в начале и конце болезни популяция гриба с сорта Навруз свидетельствует о том, что агрессивность гриба возрастала в ходе развития болезни. Так, в конце марта были обнаружены расы X_1; в начале апреля – расы X_2. Сравнение популяций, взятых с сортов Навруз и Пулоди, выявило в обоих зонах присутствие собственных рас. Расы отличаются своей приуроченностью к определенному набору сортов, т.е. наличие физиологических рас определяется их патогенностью в отношении сортов-дифферен-циаторов. Расовый состав гриба, в значительной мере, определен сортом, с которого собран инфекционный материал. Поэтому необходимо определять расы в той, или иной местности, т.е. в Гиссарской и Вахшской долинах, с конкретного селекционного сорта или линии, особенно если на устойчивом сорте появились единичные пустулы гриба.

Расовый состав гриба меняется в зависимости от экологических условий района и года. Смена сортов также является важным фактором, который может время от времени менять расовый состав возбудителя болезни. Оценка устойчивости пшеницы к местной популяции и отдельным расам мучнистой росы показывает, что в условиях опыта на устойчивость к местной популяции, было оценено 6 сортообразцов пшеницы и 3 ячменя.

Устойчивость среди сортов пшеницы и ячменя проявили сорта Дурахшон, Гандж и Стратегия. Сорта пшеницы, проявившие устойчивость к болезни в поле, при дальнейшем изучении стали поражаться расами. Можно сказать, что сорт обладает полевой и расоспецифической устойчивостью к мучнистой росе. Большинство изученных сортов проявили расопецифическую устойчивость. Некоторые сорта пшеницы были более устойчивы к расам гриба. Анализ показал, что не все сорта пшеницы были устойчивы к агрессивным расам. Таким образом, сорта пшеницы и ячменя по-разному поражались мучнистой росой в поле и при оценке их устойчивости к отдельным расам. Могут быть сорта, обладающие полевой и расоспецифической устойчивостью. Сорта пшеницы поражались большинством рас мучнистой росы, проявляя, таким образом, меньшую полевую устойчивость, чем некоторые сорта пшеницы.

Выводы

1. Развитие болезни в естественных условиях, на посевах пшеницы и ячменя, наблюдается не ежегодно. Поэтому оценку сортового материала следует проводить в условиях провокационного фона, или в условиях орошения.
2. Анализ популяции возбудителя мучнистой росы показал ее сложность, значительную изменчивость по годам, сезонам и в зависимости от сорта, что сильно осложняет селекцию, требуя создания сортов, устойчивых ко всей популяции патогена, т.е. создания сортов, обладающих полевой устойчивостью.
3. Выделеные сорта, устойчивые к мучнистой росе: Дурахшон, Гандж и Стратегия рекомендованы для производственных условий, селекционной работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Берн Петт, Х.А. Муминджанов. Болезни и вредители пшеницы в Таджикистане и пути борьбы с ними. Душанбе, 2010, 64 с.
2. К. Кахоров. Вредители и болезни пшеницы и пути борьбы с ними. Душанбе, 2011, 26 с.
3. Койшыбаев М. Болезни пшеницы. – Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (ФАО). Анкара, 2018, 365 с.
4. Бурдун А.М., Гуйда А.Н. Селекция сортов яровой пшеницы устойчивых против болезней и вредители. – Сельскохозяйственная биология, 1976, т. XI, №1, С. 146-151.
5. Лукьяненко П.П., Бурдун А.М., Гуйда А.Н. Корреляционная связь выполненности стебля яровой пшеницы с ее хозяйственно ценными признаками. – Сб. научи. Трудов. Краснодар, НИИСХ, вып. IX, 1975, С. 94-102.
6. Сидорина Л.И. Изучение сортовой устойчивости пшеницы к мучнистой росе в условиях Краснодарского края // Селекция и генетика пшеницы, Краснодар, 1982, С. 222-226.

АНОТАТСИЯ

БАҲОДИҲИИ УСТУВОРИИ БАЪЗЕ НАВЪҲОИ ЗИРОАТҲОИ ҒАЛЛАГИИ ХӮШАДОР БА КАСАЛИҲОИ ЗАНБӮРУҒӢ ВОБАСТА БА ПРОБЛЕМАҲОИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ.

Дар ин мақола натиҷаҳои арзёбии муқовимати навъҳои умедбахши гандум ва ҷав ба ширинча ва таҳияи баъзе масъалаҳои методологӣ оварда шудаанд. Тафовутҳои гуногун аз рӯйи дараҷаи ҳассосият ба бемориҳо ошкор карда шуданд. Навъҳои гандуми мулоимдона - Ганҷ, Дурахшон ва Юсуфӣ дар ҳарду шароит (шароити обӣ дар минтақаи А. Ҷомӣ ва шароити Душанбе) ба ширинча муқовимати баланд нишон доданд ва устувории онҳо 100% буд. Рушди патогенҳои ширинча аз оғоз ва гузаштани фазаи растаниҳо ва шароити экологии парвариш вобаста аст. Арзёбии осебпазирии растанӣ ба ширинча бояд бо истифода аз ҷойҳое, ки заминаи қавии табиӣ доранд ё ба таври сунъӣ сохта шудаанд, гузаронида шаванд. Дар майдонҳое, ки аз кишти зироатҳои ғалладонагӣ маҳдудият дорад, заминаи сунъӣ барои ошкоркунии устувории растаниҳо ташкил карда мешаванд. Ҳамчунин аломати асосии устувории гандум ва ҷав ба ширинча – ин пуррагии танаи растанӣ мебошад.

Калимаҳаои асосӣ: *гандум, ҷав, ширинча, сироятпазирӣ, устуворӣ, заминаи табиӣ, заминаи сунъӣ.*

ANNOTATION

ASSESSMENT OF THE RESISTANCE OF SOME VARIETIES OF CEREAL CROPS TO POWDERY DEW IN CONNECTION WITH THE PROBLEM OF FOOD SECURITY.

This article presents the results of assessing the resistance of promising varieties of wheat and barley to powdery mildew and development of some methodological issues. Differences were revealed in terms of the degree of susceptibility to diseases. The varieties of soft wheat Ganj, Durakhshon and Yusufi in both conditions (irrigation conditions of the A. Jami region and the conditions of Dushanbe) showed high resistance to powdery mildew and their resistance was 100%. The development of the powdery mildew pathogen depends on the onset and passage of the vegetation phase of plants and the ecological conditions of growing. The assessment of the plant's susceptibility to powdery mildew should be carried out using places with a strong natural background or artificially created. An artificial background in the field should be created in an area isolated from grain crops. The main sign of the resistance of wheat and barley to powdery mildew is also the fullness of the straw.

Keywords: *wheat, barley, powdery mildew, susceptibility, resistance, natural background, artificial background.*

ТДУ 636.22/28.237

ЧАШМАҲОИ ШИФОБАХШИ НОҲИЯИ ШУҒНОН ВА ХУСУСИЯТҲОИ ТАБОБАТИИ ОНҲО

Шозиёева Ч.П. – омӯзгори ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *Помир, водии Ғунд, чашмаҳои минералӣ, гармчашмаҳо, таркиби химиявӣ, хусусиятҳои шифобахшӣ, баландӣ аз сатҳи баҳр.*

Тоҷикистон яке аз бойтарин кишварҳои аз ҷиҳати захираҳои обҳои шифобахши минералӣ ва гармчашмаҳои ҳарорати баланду миёнадошта ба ҳисоб меравад. Аз он ҷумла дар ҳудуди Помири Ҷанубу Ғарбӣ ва Ҷанубу Шарқӣ зиёда аз 70 чашмаи шифобахш муайян гардидааст, ки аз он 6-тоаш ба ноҳияи Шуғнон рост меоянд. Онҳо захираи бойтарини табобатии Тоҷикистон ба ҳисоб мераванд. Беҳуда нагуфтаанд, ки «Помир- коллексияи обҳои минералӣ мебошад». Дар ҳудуди ноҳияи Шуғнон, дар водии Ғунд, қад-қади дарёи Ғунд 6 чашмаи маъдании гарму газдор мавҷуд аст. Ин чашмаҳои гази ангидриди карбондошта Ривак ва Нематс, чашмаҳои радондори сусти силитсийдори нитрогении гарм Туқузбулоқ, Ҷелондӣ, Куйтезак ва Каук мебошанд.

Чашмаи минералии Ривак дар масофаи 32 км дар тарафи Шимоли Шарқӣ аз шаҳри Хоруғ, водии Ғунд дар тарафи соҳили чапи дарёчаи Ривакдара дар баландии 2600 м аз сатҳи баҳр ҷойгир аст. Ҳарорати оби чашма + 7.7 +8°С, дебет 0.9 л/с, рН –и муҳит 6.2 аст. Дар об молекулаҳои диссотсиатсияшудаи озоди ангидриди карбон 555 ва кислотаи силитсий 51.0 мг/л, катионҳои калсий 93.0, натрий -20.0, магний -10.0 мг/л, оҳан -5.0, калий -3.0 мг/л, анионҳои гидрокарбонат – 329, сулфатҳо -44.0 ва хлоридҳо – 3.0 мг/л- ро ташкил медиҳанд. Миқдори радон дар ин оби минералӣ ба 78.9 нКи/л баробар аст.

Аз рӯйи таркиби химиявию физикавии ҳуд оби чашмаи Ривак ба обҳои осоишгоҳи Лебардени Гурчистон ва ноҳияи Молокови вилояти Интини Федератсияи Русия монандӣ дорад. Айни ҳол чашма бо қубур гузаронида шуда, аз ҷойи баромад дар масофаи 500-700 м поёнтар ҳавзи обзахиракунанда сохта шудааст. Дар даврони Шуравӣ оби чашма ба корхонаи лимонадбарории шаҳри Хоруғ тавассути мошинҳои махсус об интиқол дода мешуд, ки аз он нӯшокиҳои газдори гуногун бо номи “Бадахшон” тайёр мешуд. Оби чашма барои беморихои санги гурдаю талхадон, никрис (подагра), гепатит ва роҳҳои ҳозима тавсия дода мешавад.

Чашмаи минералии Нематс дар масофаи 100 км дур аз шаҳри Хоруғ, дар тарафи соҳили чапи дарёи Нематсдара дар баландии 3170 м аз сатҳи баҳр ҷойгир аст. Ҳарорати оби чашма +5.5 +6°С , дебет 5.6-6.7 л/с , рН – 5.6 ташкил медиҳад. Миқдори молекулаҳои озоди ангидриди карбон – 449 , кислотаи силитсийдор -42, оҳан - 29.9, калсий- 20.0, натрий- 8.0, калий – 1.0, гидрокарбонат -9 2.0, сулфатҳо -5.0 мг/л ва радон 9.6 нКи/л-ро ташкил медиҳанд.

Аз рӯйи таркиби химиявиаш ба оби осоишгоҳи Брамбахи Германия ва Дарсуни Федератсияи Русия монандӣ дошта, танҳо бо минерализатсияи кам фарқ мекунад. Оби чашма ҳамчун оби ошомиданӣ барои касалиҳои захми меъда (гастрит), гепатит, ғаддуди зери меъда, илтиҳоби рӯдаи ғафс (калит), касалии қанд ва доначаи рӯй (диатез) истифода бурда мешавад.

Чашмаи минералии гарми Туқузбулоқ дар масофаи 114 км дур аз шаҳри Хоруғ дар роҳи мошингарди Хоруғ-Ош дар баландии 3177 м аз сатҳи баҳр, дар деҳаи Оқтайлоқ ҷойгир аст. Ҳарорати оби чашма дар баромадгоҳҳои гуногун аз +35 то +65°С, рН-7.4 ва дебети тақрибан 2.5 л/с –ро ташкил медиҳад. Оби чашма аз 94.0- натрий, 4.0- калсий, 3.0- калий, 117 – сулфатҳо, 85.0- гидрокарбонатҳо, 11.0 мг/л – хлоридҳо ва 4.7 нКи/л радон иборат аст. Об аз ҳисоби ба миқдори зиёд доштани фтор ва кислотаҳои силитсийдор фарқ мекунад. Об газноки нитрогендор аст. Инчунин, дар таркиби об микроэлементҳо – мис, никел, рух, бром ва молибден муайян гардидааст. Аз рӯйи хусусиятҳои химиявӣ оби чашма ба обҳои осоишгоҳи Белокури вилояти Алтайи Федератсияи Русия ва чашмаи Томини Булғория монандӣ дошта, бо ҳарорати баландаш фарқ мекунад. Оби чашмаи минералии Туқузбулоқ барои касалиҳои дилу рагҳо,

системаи асаб, буғуму устухонҳо ва инчунин касалиҳои занона, мубодилаи моддаҳо, ғаддудҳои эндокринӣ дар шакли оббозӣ тавсия дода мешавад. Оби чашма ҳамчун оби ошомидании табобатӣ барои касалиҳои захми меъда, гепатит, варами ғаддудҳои зери меъда, илтиҳоби рӯдаи ғафс (калит), касалии қанд ва доначаи рӯй истифода бурда мешавад.

Чашмаи минералии гарми Ҷелондӣ дар масофаи 124 км аз шаҳри Хоруғ ба самти Шимолу Шарқии роҳи мошингарди Хоруғ-Ош, дар баландии 3600 м аз сатҳи баҳр ҷойгир аст. Ҳарорати об дар баромадгоҳҳои гуногун аз +21.5 то + 86°С, рН -7.8 ва дебет 5.6-6.4 л/с-ро ташкил медиҳад. Дар таркиби об 76.0 – натрий, 4.0 - калсий, 68.0 – сулфатҳо, 30.0 – гидрокарбонатҳо, 36.0– карбонатҳо, 11.0 мг/л – хлоидҳо, 73.0 – кислотаҳои силитсийдор ва 5.6-10 мг/л фторидҳо мавҷуд ҳастанд. Гази ҳалшудаи об аз 99.7 % нитроген иборат аст.

Оби чашмаро дар шакли оббозӣ, инголятсия ва ҳамчун оби нӯшокии шифобахш истифода мебаранд. Барои касалиҳои системаи хунгард, такягоҳу ҳаракат, системаи асаб, касалиҳои занона тавсия дода мешавад. Айни замон чашмаи Ҷелондӣ ба як осоишгоҳи ҳозиразамон бо шароити хуб ба роҳ монда шудааст ва ҳамасола садҳо нафар аз дохилу хориҷи мамлакат аз он истифода мебаранд.

Чашмаи минералии гарми Куйтезак дар масофаи 169 км аз шаҳри Хоруғ, дар наздикиҳои чашмаи Ҷелондӣ (35км), дар баландии 3960 м аз сатҳи баҳр ҷойгир аст. Чашма аз се баромадгоҳи ботлоқмонанд фаввора зада мебарояд. Ҳарорати об +23 +35.5°С, рН -6.9 ва дебеташ 1.5 – 4.0 л/с –ро ташкил медиҳад. Миқдори катионҳо дар об – 72.0, анионҳо - 182, малекулаҳои диссотсиатсияшуда 77.0, фтор – 12.0 мг/л ва радон – 3.4 нКи/л – ро ташкил медиҳад. Инчунин, дар об элементҳо аз қабили бор, рух, литий, мис, никел, муайян гардидааст. Чашма аз 97.3% гази нитрогенӣ иборат аст. Об дар шакли оббозӣ ва нӯшокӣ истифода мешавад. Бо баъзе хусуиятҳои химиявиаш ба оби осоишгоҳи Белокурихаи вилояти Алтайи Федератсияи Русия монандӣ дорад. Хусусиятҳои шифобахшиаш ба оби чашмаи Ҷелондӣ ва Туқузбулоқ баробар аст. Чашмаи минералии гарми Каук дар масофаи 150 км дур аз маркази ВМКБ, шаҳри Хоруғ ба тарафи Шимолу Шарқӣ ва 15 км дур аз роҳи асосии мошингарди деҳаи Бадчор дар баландии 4200 м аз сатҳи баҳр дар байни кӯҳҳои осмонбӯс қарор дорад.

Оби чашма гарм буда, ҳарорараташ аз +45 то +79°С- ро ташкил медиҳад. Об аз катионҳои натрий -194.0, калсий – 10.0, магний – 10.0, калий – 8.0, аниони сулфатҳо – 156, хлоридҳо – 141, гидрокарбонатҳо – 122, молекулаҳои диссотсиатсияшудаи кислотаи силитсийдор - 112, карбонатҳои озод – 4.0 мг/л иборат аст. Хусусиятҳои асосии шифобахшии ин чашма ба дарачаи баланд буда, бо оби чашмаи мамлакати Башқирдистони Федератсияи Русия монандии хоса дорад. Оби чашма дар табобати касалиҳои пӯст беҳамто буда, барои устухон, касалиҳои занона, касалиҳои замбӯруғӣ низ истифода мешавад.

Мақсади омӯзиши хусусиятҳои хоси чашмаҳои дар боло зикришуда, таҳқиқ ва мавқеи чашмаҳо дар экосистема ин роҳҳои беҳтар намудани истифодабарии чашмаҳои дармонбахш дар рушди сайёҳӣ мебошад. Аз ин сабаб ташкилу тараққӣ додани соҳаи туризм ва барпо намудани иншооти санаторию истироҳатӣ дар ҷумҳурии мо пеш аз ҳама аҳамияти иқтисодӣ, тиббӣ ва иҷтимоӣ дорад. Машҳуртарин чашмаҳои шифобахши Тоҷикистон барои барқароркунии саломатии инсон манфиати зиёд доранд. Аз ин рӯ , моро зарур аст, ки аз ин чашмаҳо самаранок истифода барем ва табобат бо обҳои шифобахш ба як анъанаи деринаи мо табдил ёбад. Ин кор агар аз як ҷониб боиси ривоҷу равнақ ёфтани туризми дохилӣ гардад, аз тарафи дигар бо ин роҳ сокинон ҳам барои табобат ба чашмаҳои табобатӣ ва саёҳат ба минтақаҳои гуногуни ҷумҳурӣ мераванд ва ҳам шиносоии онҳо бо мардумони дигар маҳалҳо бештар мешавад.

АДАБИЁТ

1. Бобоходжаев И.Я., Давлатмамадов Ш.М. Лечебные минеральные источники Памира- Душанбе, 1994.
2. Муҳаббатов Х. Термальные воды Таджикистана и их использование – Душанбе: Ому, 2003.
3. Сайидмуродов М., Станюкович Х. Таджикистан. Природа и природные ресурсы- Душанбе, 1982.
4. Муҳаббатов Х. Табиату сарвати кӯҳсор – Душанбе: Ирфон, 1990.
5. Шозиёева Ч.П., Ниятбеков Т.П. Разнообразие водорослей высокогорных минеральных источников Памира в свете экологических перемен // Кишоварз, ТАУ им. Ш. Шотемур, 2019.

АННОТАЦИЯ
ЛЕЧЕБНЫЕ СВОЙСТВА МИНЕРАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ ШУГНАНСКОГО РАЙОНА

Данная статья посвящена лечебным свойствам минеральных источников Шугнанского района, расположенных вдоль ущелья Гунд. Изложены основные сведения о географическом расположении, температуре воды, реакции среды, о химическом состав, а также их бальнеологических свойствах. Автором приводятся аргументы в пользу развития туризма в данной зоне, как одного из значимых направлений для развития экономики республики Таджикистан.

Ключевые слова: *Памир, долина Гунд, минеральные, термальные источники, химический состав, лечебные свойства, высота над уровнем море.*

ANNOTATION
TREATMENT PROPERTIES OF MINERAL SPRINGS OF SHUGNAN REGION

The article is devoted to the healing properties of mineral springs of Shugnan region of the Gund valley. The basic information about the geographic location, water temperature, environment

reaction, chemical composition, and morbid properties. The author gives arguments in favor of the need to develop tourism as one of the most significant sectors for the development of the economy of Tajikistan.

Key words: *Pamir, Gund valley, thermal and mineral springs, chemical composition, medicinal property, the level of the sea.*

УДК 633,3

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОРМОВЫХ БОБОВ

Наврузшоева М.Х. – соискатель кафедры растениеводства, ТАУ им. Ш.Шотемур.

Ключевые слова*: растение, состав, зерно, биология, урожай*

Кормовые бобы, или конские бобы- высокобелковая кормовая культура. В семенах ее содержится около 35 % белка. Следует отметить, что конкретной родины конских бобов не было установлено до настоящего времени, также и в нашем гербарии имеется экземпляр с этикеткой «admare Caspium, desertum Mugan», где указано неизвестность родины V. faba. Согласно рекомендаций ботаников, на основании проведенных исследований, родину V. faba нужно искать в Северной Африке, а по мнению других – в Индии [1].

Кормовые бобы возделываются в течение тысячелетий, они являются древней культурой. Имеются предположения о том, что родиной кормовых бобов являются Средиземноморье. Изначально, выращиванием этой культурой занимались в древнем Египте, евреи, греки, и в Риме. В настоящее время кормовые бобы выращивают более чем в 30 странах мира, на площади более 3 млн./га. Наибольшее распространение кормовые бобы получили в Китае (55% мировой площади). Так же это растение выращивается в ряде странах мира, как в Италии, Франции, Испании, Бразилии, Мексике, Канаде, Марокко, Египте, Ливии. В Европе средняя урожайность зерна достигает до 2,5-3,2 т/га. Китай является основным производителем бобов, который производит до 2 млн./т. Это растение также выращивают, в некоторых европейских странах, как: Великобритания, Франция, Испания, Португалия и Греция (вместе-1 млн.т), Египет (0,4 млн.т.), Эфиопия (0,4млн.т) и Австралия (0,2 млн.т). [2]

Издавна, в горно-полевых землях нашей республики местное население выращивает конские бобы в таких районах, как Ишкашимский, Шугнанский, Рушанский, Ванчский Бадахшанский области, Айнинский и горно - Матчинский районах Согдийской области и в Центральных районах республиканского подчинения, как; Сангвор, Файзабад и город Вахдат, где кормовые бобы имеют преимущественно пищевое и кормовое значение.

Ботаническое изучение афганских бобов (Vicia faba L.-«бокля или боглы») приводит к заключению, что восточный Афганистан является одним из первоначальных очагов формообразования этой культуры, а может быть, даже основным центром происхождения бобов. Название «конских» бобов совершенно неприменимо, так как бобы идут исключительно для питания людей, а не лошадей. Бобы являются основным продуктом питания горного населения. Сравнительно на больших площадях возделывают кормовые бобы в Бадахшане, в районе Кабула, долине Бамиана, Герата, Кандагара и Фараха [3]. Как было указано выше, в Таджикистане бобы используют не только на корм (1 кг семян содержит 1,3 корм ед.), но и в пищу. Они являются прекрасным медоносом и предшественником для ряда зерновых культур. Также, практикуется проведение совместного посева с кукурузой. Особенно в фазе зеленой спелости, крупносеменных бобов используют для изготовления различных пищевых продуктов, а также для консервирования. Мука и запаренные бобы являются лучшим концентрированным кормом для всех видов животных. Солома кормовых бобов содержит до 14%, а зеленая масса до 18% переваримого белка. Их также используют на корм скота в свежем, или силосованном виде.

Бобы конские (Vicia faba) однолетнее травянистое растение семейства мотыльковых, который отличается высоким прямостоячим стеблем, не склонным к ветвлению, перистыми, сидящими на коротких черешках и не имеющие усиков листьями. При созревании кормовые бобы чернеют, они засыхают и становятся кожистой. Цветы бобов расположены кистями в пазухах листьев (2-6), и окрашены в белый, черный цвета, плоды (бобы) имеют оболочку первоначально мясистую, с бархатистым налетом (Д.Н.Прянишников) [4].

Ботаническое описание Корневая система кормовых бобов стержневая, сильно разветвленная, проникает на глубину до 80-150см. Для нормального развитие корневой системы растений, оптимальная плотность почвы должна быть в пределах от 1,0 до 1,3 г/см^3, которая в процессе симбиоза способствует обогащению почвы биологическим азотом. На корнях растений образуются колонии клубеньковых бактерий (рис.1)

Рисунок1. Клубеньковые бактерии на корнях конских бобов

В отличие от вики и гороха имеет прямой четырёхгранный стебель, реже полегающий, не имеет усиков, внутри стебля полый, иногда ветвящийся у основания. Высота стебля достигает от 70 см до 2 метра и несет в среднем 15-20 бобов.

Листья растения сложные, парноперистые с небольшими прилистниками и острым окончанием. Листочки стебля крупные, эллиптической формы, сизо-зеленого цвета. Кормовые бобы в период прорастания не выносят семядоли на поверхность почвы.
Тип цветка – мотыльковый, белой окраски, с черным бархатным пятном на крыльях и фиолетово-коричневыми полосами на парусе. На коротких кистях цветки собраны по 5 или 6 шт., и неправильной формы, околоцветник двойной. Венчик цветка состоит из лепестков разной величины и формы (парус, лодочка, и крылья, рис.2). Цветок имеет 10 тычинок, пестик с одногнёздной завязью, и несколькими семяпочками. Сильный и сладкий аромат цветка привлекает пчел и других опылителей.

Рисунок 2. Форма и величина цветка конский бобов (парус, лодочка и крылья)

Форма и плод бобов имеют разную величину, две створки, между которыми расположены семена, в количестве 1-8 шт. (рис.3). Бобы после созревания растрескиваются по продольным швам, у большинства видов растений, створки боба скручиваются и семена разбрасываются.

Кормовые бобы имеют крупные семена (0,7-3 см в длину); по форме: овальные, округлоовальные, вальковатые; окраска семян светло-желтая, темно-фиолетовая, черная и бурой окраски (рис.4).

Масса 1000 семян 200-2550 г. Семена бобов в зависимости от размеров делят на крупносемянные (масса 1000 семян 800-1300 г), среднесеменные (масса 1000 семян 500-700 г) и мелкосеменные (масса 1000 семян 200-450 г). Крупносемянные сорта бобов возделываются как овощные.

Рисунок 3. Стручки конских бобов

Рисунок 4. Разновидности семена конский бобов

<u>Биологические особенности.</u> Кормовые бобы характеризуются высокой продуктивностью, выходам семян, которые по отношению к надземной биомассе составляет 41-50%, в то время как у других зерновых бобовых культур-27-35%. Как и другие бобовые культуры, кормовые бобы, обогащают почву азотом, улучшают плодородие почвы, также их выращивают на зеленое удобрение, особенно на тяжелых глинистых почвах. В таких странах, как Англия, Франция и Новая Зеландия кормовые бобы выращивают под зиму. Зимующие сорта отличаются холодоустойчивостью, переносят под снеговым покровом температуру до -20 ^{0}С [5].

Семена бобов богаты витаминами группы А, С и В, а также минеральными веществами. Они так же содержат углеводы, жиры и ферменты. В сухих семенах содержится 32-37% белковых веществ, 50-60 % углеводов, 2,1-2,2-жира, 3-6% клетчатки, 4% золы, а также каротин (0,20-0,24 мг на 100 г) и аскорбиновая кислота (20-33 мг/100 г).

Недозрелые семена бобов (фаза молочно-восковой спелости) содержат до 5-7% белка, 4-6% углеводов. В зеленых семенах бобов также содержатся витамины группы В1, В2, РР, пектиновые вещества. В зрелых семенах некоторых сортов содержится до 15% масла. Бобы являются хорошей пищей, способствующий росту у детей. Бобы чаще всего выращиваются в районах достаточного увлажнения, в Белоруссии, на Украине, Урале, Алтайском крае и Западной Сибири, в Таджикистане, Грузии и в горной зоне Дагестана.

Конские бобы - более влаголюбивая культура, чем горох и чечевица, относительно холодостойкая (всходы выдерживают заморозки 2-4°С). Семена начинают прорастать при температуре 3-4°С. В фазе всходов выдерживают заморозки до 6°С. В зависимости от температурных условий число дней от посева до всходов у них сильно колеблется, Вегетационный период конских бобов длится от 95 до 145 дней. С повышением температуры, при наличии влаги в почве, появление всходов ускоряется. При перенесении бобов из горных районов для возделывания в условиях Ташкента, резко укорачивается вегетационный период. Высеянные на Среднеазиатской

станции ВИР образцы, собранные экспедицией, позволили установить, что некоторые формы успевали вызреть за 67-70 дней, и самые позднеспелые вызревали за 80-82 дня [2].

В период роста, больших требований к теплу растения не предъявляют. Для формирования генеративных органов, оптимальной температурой считается 17-20°С, повышение температуры до 30°С угнетающе действует на растение. По содержанию белка, зерно бобов отличается высокой питательностью, в 3,5 раза превосходит зерно овса, в 2 раза зерно викоовсяной смеси. Высокими кормовыми достоинствами обладает и зеленая масса бобов. Каждая кормовая единица зеленой массы содержит 130-140 г белка, что в 1,5-2 раза больше, чем в зеленой массе кукурузы.

Кормовые бобы в последние годы, широко используют в защите почв от эрозионных процессов, чему способствует как мощная вегетативная масса, так и корневая система, за счёт которых происходят процессы биологического структурирования почвы, что в свою очередь способствует облегчению ее предпосевной обработки под другие культуры. В почве после кормовых бобов остаётся более 15 ц/га корневых остатков. Благодаря мощной вегетативной масса в последние годы, кормовые бобы широко используют в защите почв от негативных явлений факторов среда. Исходя из вышеизложенного, следует отметить, что возделывание кормовых бобов не достигло по сей день такого прогресса, как зерновые и многие другие сельскохозяйственные культуры, что объясняется недостаточным биологическим изучением данной культуры. Прежде всего, работа по усовершенствованию кормовых бобов основана на идентификации полезных признаков, сборе генетических коллекций. Пищевая ценность зерна кормовых бобов лимитируется низким содержанием таких незаменимых аминокислот, как метионин, цистин и трионин. Поэтому для улучшения качества белка, в селекции ставится задача увеличить их содержание в растении. На современном этапе приоритетное направление селекции кормовых бобов - создание устойчивых к болезням и вредителям сортов, что в значительной мере стабилизирует урожайность и получение качественной продукции [4].

Биологической особенностью семян является способность прорастать сразу после созревания, в связи с этим, при дождливой погоде, оно иногда прорастает на корню. Они в основном требовательны к влаге и теплу. Вкусовые качества зерна кормовых бобов гораздо ниже, чем горох и фасоль, поэтому редко используется в пищу. Ценной хозяйственной особенностью кормовых бобов является высокое прикрепление, которые располагаются в нижних плодах на высоте 40-50 см от земли, что позволяет проводить уборку урожая зерновыми комбайнами и другими сельскохозяйственными машинами. Биологическая особенность культуры позволяет установить сроки посева, в конкретных почвенно-климатических условиях, от которых зависит повышение урожайности возделываемой культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Флора СССР. Х111, М. Л.: Издательство АН СССР, 1948.-588 с.
2. Gerard Duc, Shiying Bao, Michel Baum, Bob Redden, Mohammed Sadiki, Maria Jose Suso, Margarita Vishniakova, Xuxiao Zong, Diversity maintenance and use of Vicia faba L. genetic resources. // Feld Grop. Research. -2010,-№115.-P.278.
3. Н.И.Вавилов. Избранные труды в 5-и томах земледелии Афганистан.- Одесса: Издательство АН СССР, 1959-429 с.
4. Кормовые бобы. - М., Сельхозиздат, 1962. 319с.
5. В.П.Будвитене, А.А.Будвитите. «Кормовые бобы». Москва ВО –Агропромиздат, 1989-48 с.

АННОТАТСИЯ
ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГӢ ВА БИОЛОГИИ ЗИРОАТИ БОҚИЛО

Дар мақола маълумот доир ба аҳамият, пайдоиш, паҳншавӣ, инчунин хусусиятҳои морфологию биологии боқило оварда шудааст. Инчунин арзиши баланди таркиби кимиёвии дон, тарзи истифодабарии он дар соҳаи озуқаворӣ ва чорводорӣ нишон дода шудааст. Дар раванди гузаронидани корҳои илмӣ, вобаста ба хусусияти биологӣ имконияти муайян намудани муҳлати муътадили кишти боқило, ки ба баланд шудани ҳосилнокии дон таъсир мерасонад, муқаррар карда шудааст.

Калимаҳои асосӣ: *зироат, таркиб, дон, биология, ҳосил.*

ANNOTATION
MORPHOLOGICAL AND BIOLOGICAL FEATURES OF FORAGE BEANS

This article provides information of the meaning, origin, distribution, as morphological and biological characteristics of broad beans. Revealed the high value of the chemical composition of seeds and their use for food and forage purposes. It has been established that, depending on the biological properties of seeds, it is possible to establish the optimal time for sowing beans, which directly affects the yield of given crops.

Key words: plant, composition, grain, biology, harvest

ТДУ-630:551.56

ТАЪСИРИ ОМИЛҲОИ МУҲИТИ ЗИСТ БА САБЗИШ ВА ИНКИШОФЁБИИ ЗИРОАТҲОИ КИШОВАРЗӢ

Оева Т.Қ. –унвонҷӯи ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *зироат, иқлим, навъ, инкишоф, ҳосилнокӣ.*

Дар давоми давраи нашъунамо маҷмӯи омилҳои муҳити зист ба инкишофёбии зироатҳои кишоварзӣ, ҳосил ва сифати он ба он таъсири муайян мерасонанд. Дар айни замон, ҳеҷ як омили дигар ба сабзиш ва инкишофёбии узвҳои вегетативӣ ва генеративии зироатҳои саҳроӣ,

инчунин ба зироатҳои монанди гандум, навъи «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикале навъи «Сорбон», мушунг «Маҳаллӣ», юнучқаи қазоқӣ, таъсири ҳаёти расонида наметавонад. Таъсири омилҳои муҳити зист аз ҷиҳати амали физиологии онҳо, барои ҳаёти растанӣ аҳамияти баробар доранд. Масалан, равшании нокифояро бо баланд шудани ҳарорат иваз кардан мумкин нест, миқдори зиёди калий норасоии фосфорро ҷуброн карда наметавонад. Ин қонуни баробарии физиологӣ ва ивазнашавандаи омилҳост. Дар натиҷаи қонуни мазкур нашъунамо, инкишофи растаниҳо, ҳосил ва сифати он бо омиле ҳадди ақал маҳдуд карда шудааст. Баъзан ин оқибат ҳамчун қонуни мустақил - қонуни ҳадди ақал тафсир карда мешавад [1].

Тағйир ёфтани шароити муҳити зист дар давраи нашъунамо ба равандҳои ҳаётии растанӣ, аз он ҷумла ба гандум навъи «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикале «Сорбон», мушунг «Маҳаллӣ», юнучқаи қазоқӣ таъсири манфӣ мерасонад. Дар чунин ҳолат зироатҳои ғалладона, монанди гандум навъи “Ленинград”, ҷави маҳалӣ ва тритикале дар чунин муҳит ба воя расида, вай мекӯшад, ки ба чунин мухит мутобиқ шавад ва ҳама чизи заруриро барои рушд аз худ кунад [4]. Мувофиқи қонуниятҳои раванди эволютсия як навъ «механизми соатӣ» ба вуҷуд омад, ки ритми онтогенези растаниҳоро бо ритми мавсимӣ ҳамоҳанг мекунад. Чунин падидаи табииро реаксияи фотопериодӣ номиданд (В. Гарнер ва Г. Аллард, 1920), аммо ба таъсири фаъолшавии таъсири манфии раванди тағйирёбии иқлим ба шароити муҳити зист низ таъсири манфиатбахшиии худро нисбат ба ҳаёти зироатҳои кишоварзӣ тағйир дод [2].

Шароити гуногуни рӯшної боиси пайдоиши якчанд гурӯҳи растаниҳо дар рӯйи замин гардид, ки онҳо аз рӯйи хусусиятҳои биологӣ, физиологӣ ва морфологӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд ва ин омил дар ҳаёти растанӣ калидӣ мебошад. Аммо, зироатҳои татқиқотӣ аз қабили навъи гандуми «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикалеи «Сорбон», мушунги «Маҳаллӣ», юнучқаи қазоқӣ, мансубияти растаниҳо ба гурӯҳи мушаххас аз пайдоиши ҷуғрофӣ ва тақсимоти онҳо низ вобаста аст, ки ин хусусияти мутобиқшавии реаксияи фотопериодии растаниҳоро на танҳо ба дарозии рӯз ҳамчун омили экологӣ, балки ба тамоми маҷмааи шароити беруна, мебошад. Аз ин рӯ, дар айни замон, парвариши зироатҳои номбурда, аз рӯйи принсипи экологӣ сурат мегирад, ки дар ин ҳолат омилҳои хок ва иқлими минтақаи муайяни ҷуғрофиро ба назар мегиранд.

Оқибати тағйирёбии иқлим дар натиҷа тағйирёбии шароити табиӣ дар экосистемаи кишоварзиро ба вуҷуд овард. Дар натиҷа аз ҳама муҳим қонуни эквивалентӣ ва ивазнашавандаи омилҳо бармеояд - ҳамаи равандҳои физиологӣ ба зироатҳои татқиқотӣ – навъи гандуми «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикалеи «Сорбон», мушунги «Маҳаллӣ», юнучқаи қазоқӣ, таъсири худро расонида ба генотипи зироатҳои мазкур ва ҳосилнокии потенсиалии онҳо таъсири манфӣ расонид. Таъсири ҳар як омили оптималии экологӣ ба сабзиш ва инкишофёбии зироатҳо, аз қабили навъи гандуми «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикалеи «Сорбон», мушунги «Маҳаллӣ», юнучқаи қазоқӣ, таъсири гуногуни худро дар давраи сабзиш ва инкишофёби расонида истодааст. Зиёд будани ҳар як омил, инчунин ба андозаи норасоии он ба қадри кофӣ зараровар аст. Масалан, миқдори оби аз ҳад зиёд шамолдиҳии хокро коҳиш медиҳад ва оксиген омили маҳдудкунанда мегардад. Ин натиҷаи қонуни эквивалентӣ ва ивазнашавандаи омилҳо, баъзан ҳамчун қонуни мустақил - қонуни оптималӣ таҳия карда мешавад.

Параметрҳои баъзе аз ин омилҳоро ҳанӯз танзим карда наметавонем, гарчанде ки онҳо хеле муҳиманд, баъзан онҳо ҳалкунанда мебошанд. Масалан, дарозии давраи бебориш давомнокии давраи нашъунамои зироатҳои зерин: навъи гандуми «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикале «Сорбон», мушунги «Маҳаллӣ», юнучқаи қазоқӣ- ро маҳдуд мекунад (маълум аст, ки давраи нашъунамои зироат ҳар қадар дарозтар бошад, ҳосилнокии навъ баландтар мешавад). Ҳароратҳои фасли зимистон, дарозии давраи барфпӯшии замин, ғафсии қабати барф омилҳои муҳими танзимнашаванда ба сабзиши ҳамаи зироатҳои татқиқотӣ таъсири мусбӣ расонид. Инҳо омилҳое мебошанд, ки онҳоро усулан назорат кардан мумкин аст, аммо онҳо дар минтақаи хурд аз сабаби истеъмоли зиёди энергия ё самаранокии пасти қабул назорат карда мешаванд. Масалан, намии хокро бо роҳи обёрӣ ва дренажӣ идора кардан мумкин аст, аммо чунин амалиёт бо истифодаи техникаи тавсияшуда хеле гарон ва энергияталаб аст. Дар майдонҳои зиёди заминҳои кишоварзӣ зироатҳо ҳангоми аз ҳисоби таъмин будани минтаҳа бо намии табиӣ кишт карда мешаванд. Сатҳи ҳосилнокии зироатҳо аз хисоби миқдори боришот ва тақсимоти он дар давраи нашъунамо вобаста аст. Баъзе омили қисман танзимшаванда танзимнашаванда мешавад [5].

Гурӯҳи сеюми омилҳо омилҳое мебошанд, ки шахс метавонад онҳоро дар соҳаҳои калон танзим кунад. Истифодаи омилҳои танзимшаванда барои кам кардани таъсири манфии омилҳои танзимнашуда ва қисман танзимшаванда ба афзоиш, рушди растаниҳо, ба монанди гандум навъи «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикале «Сорбон», мушунги «Маҳаллӣ», юнучқаи қазоқӣ, таъсири мусбӣ расонида боиси баланд шудани ҳосилнокии навҳои мазкур то 33% гардид [1].

Тамоми маҷмӯи омилҳои муҳити зист аз панҷ омили асосӣ иборатанд: намӣ, ҳарорат, рӯшної, ҳаво ва ғизо. Дар давраи нашъунамоёбӣ растаниҳои алоҳида ба миқдори зиёд намиро истифода мебаранд. Коэффитсиенти транспиратсионии гандуми зимистонӣ (масрафи об барои

эҷод 1 мг. моддаи хушк) ба 150 мг об баробар аст. Намии оптималии хок бояд ҳадди аққал 70-75 ҳаҷми камтарини намиро дошта бошад. Барои сабзиш тухмиҳо дар ҳаҷми 50-60% аз вазни хушки тухмиро истеъмол мекунанд [1].

Мувофиқи мушоҳидаҳои илмӣ навъи гандуми «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикале «Сорбон», мушунги «Маҳаллӣ» боришоти тирамоҳӣ ва зимистонаро бештар истифода мебаранд, ки назар ба гандуми баҳорӣ хеле назаррас мебошад. Чуноне ки маълум аст, давомнокии давраи парвариши зироатҳои кишти тирамоҳӣ ва зимистона дарозтар буда, бинобарин ҳосили баланди моддаҳои хушкро ҳосил мекунанд. Истифодаи намӣ дар давраи нашъунамоёбии зироатҳо нобаробар буда, дар давраи сабзиш ва инкишофёбӣ, аз шиддатнокии рушд, зичии растаниҳо дар майдон, ҳарорат, инкишофи реша ва мавҷудияти намӣ дар қабати хок вобаста аст [6].

Дар марҳилаи нашъунамои ғалладона, барои ба даст овардани пояҳои маҳсулдеҳ ва пурра, дар қабати болоии хок 0-10 см камаш 10 мм намии самаранок доштан лозим аст. Барои кишти гандуми тирамоҳӣ ҳангоми гузаронидани коркард дар қабати 0-20 см хок на кам аз 30 мм намии самаранок бояд мавҷуд бошад. Гандуми навъи «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикале «Сорбон», мушунги «Маҳаллӣ», юнучқаи қазоқӣ, дар фасли тирамоҳӣ то 70% аз ҳисоби намии умумие, ки дар давраи нашъунамо истифода бурда мешавад, асосан растанӣ дар давраи аз нав сабзида баромадан дар фасли баҳор то пайдошавии хӯша харҷ менамояд, 20% - дар давраи гулкунӣ то пухтани дони ғалладона сарфа мегардад. Давраи муҳим дар робита бо рутубат баромадан ба найчаи гӯш аст. Ҳангоми намии тӯлонӣ суръати афзоиш кам мешавад.Барои ба даст овардани ҳосили баланди гандуми тирамоҳӣ бо сифати баланди дон, намии мусоиди хок дар қабати 0-60 см нисбат ба намии кандашавии капиллярҳо камтар аст.

Яке аз омили муҳими рушд - ин ҳарорат мебошад. Дар давоми давраи гуногуни парвариш, навъи гандуми «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикалеи «Сорбон», мушунги «Маҳаллӣ», юнучқаи қазоқӣ, инчунин тамоми зироатҳо бо талаботи гуногуни худ нисбати ҳарорат фарқ мекунанд. Барои нешзании дони гандум, ҷав ва тритикале дар кишти тирамоҳӣ 1-2°С кифоя буда, равандҳои азхудкунӣ аз 3-4°С оғоз мешаванд. Навдаҳо зуд ва саросар дар ҳарорати 15-18°С пайдо мешаванд. Дар фасли баҳор, вақте ки афзоиш барои гандуми тирамоҳӣ аз нав барқарор мешавад, 12-15 °С мусоид аст, аммо дар ҳолати аз 25°С баланд бошад, ҳангоми аз як марҳила ба марҳилаҳои дигар гузаштан ба растанӣ таъсири манфӣ мерасонад. Дар марҳилаи ворид ба найча 15-16°С лозим аст, аммо дар ҳарорати -7- 9°С - пояи асосӣ осеб мебинад ва растанӣ метавонад маҳв шавад. Дар зимистон, гандуми тирамоҳӣ бидуни қабати барф дар -17-19°С ях мекунад ва бо он то -25°С тоб меорад. Дар давраи гулкунӣ, гандуми тирамоҳӣ ба ҳарорати 18-20°С, ҳангоми пуррашавии дон ба 25-30° ниёз дорад, ҳарорати аз ҳад баланди гарм боиси хӯрдшавии дон мешавад. Дар давраи пухтарасии дон барои нави гандуми «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикале «Сорбон» +22+25° С мусоид аст. Гандуми нави «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикале«Сорбон», ба гармӣ ва ба хушкӣ тобовар аст, аммо нисбат ба ҷавдори зимистон камтар тобовар буда, дар ҳарорати аз ҳад баланд (аз +40 ° С боло), бо нарасидани рутубат ва бодҳои хушк, раванди муқаррарии фотосинтез вайрон мешавад, транспиратсия зиёд мешавад, нашъунамои растанӣ манъ карда мешавад, ки ин ба пур шудани дона монеъ мешавад [7].

Б.С.Мошков зимни гузаронидани тадқиқот оид ба омӯзиши актиноритми растаниҳо муайян намуд, ки паст шудани ҳарорат аз +30 ° С то +10° С давомнокии давраи нашъунаморо дароз мекунад (аз кишт то ҷамъоварӣ), аммо миқдори донаҳои ҳар як растанӣ то зиёд мешавад вариант бо ҳарорати +12°С, ва ба андозаи хеле моддӣ - 3,5 маротиба аз ҳисоби ғалладонагиҳо ва 7 маротиба дар массаи онҳо дар шароити ҳарорате, ки ба +12 ° С паст карда шудааст, нисбат ба нишондиҳандаҳои мувофиқи +30 ° С. Дар ҳарорати доимии 10°С, ҳосили ғалладона, ба фарқият аз ҳосиле, ки дар ҳарорати +12°С пайдо гаштааст, якбора паст мешавад. Дар айни замон, таркиби донаи гандум, ҷав, тритикале дар маҷмӯъ аз 0,3-0,4% зиёд нест, ҳоло ки таркиби донаи зироатҳои мазкур дар +15-17 ° С ба 97% мерасад. Ҳангоми баланд шудани ҳарорат то +24°С, коҳишёбии донаҳо то -85% ба назар мерасад. Аз маълумоти овардашуда бармеояд, ки барои минтақаҳои ҷанубӣ ва шимолӣ навъҳое лозиманд, ки бо реаксияҳои гуногуни актиноритмӣ тавсиф мешаванд ё доираи васеи актиноритмӣ доранд. Бо назардошти таъсири шароити ҳарорат, дар сарҳади шимолии кишвар бояд навъҳои ба қадри кофӣ барвақт ё навъҳои барои кишти охири зимистон мувофиқбудаи гандумро коштан лозим аст. Дар минтақаҳои ҷанубӣ, барои ба даст овардани 2-3 ҳосил дар як сол бояд аз навъҳое, ки иқтидори ҳосили баландро доранд бо дарозии рӯз камтар аз 16 соат дошта бошанд, имконпазир аст [4].

Гандуми навъи «Ленинград», ҷави «Маҳаллӣ», тритикале «Сорбон», растаниҳои рӯзи дароз мебошанд. Таҳти таъсири нури офтоб равандҳои фотосинтез ба амал меоянд, ки ба туфайли он сафедаҳо, чарбҳо ва карбогидратҳо дар организми растанӣ ҷамъ мешаванд. Бо миқдори оптималии нури офтоб, растаниҳо хуб панҷа мезананд, пояҳои бақувват пайдо намуда, баргҳо ранги сабз мегиранд. Норасоии равшанӣ ба афзоиши якум ва ба вуҷуд омадани гиреҳи нармкунӣ ба сатҳи хок мусоидат мекунад, ки ин тобоварии зимистонии растаниро кам мекунад [8].

Нурҳои шадиди офтоб ва паст шудани ҳарорат боиси бозгашти афзоиши интерноди аввали шуда, ба амиқтар пайдоиши гирехи нармкунӣ мусоидат мекунад, ки зимистонгузаронии беҳтартари гандуми тирамоҳиро таъмин мекунад. Дар байни таъсири нур ба растаниҳо, омили актиноритмӣ, ки бо ритми ҳаррӯзаи давраҳои офтобӣ алоқаманд аст, мавқеи махсусро ишғол мекунад. Устувории навъҳои гуногуни гандум ва дигар ғалладонагиҳо ба фасли зимистон, пеш аз ҳама бо давомнокии давраи ноболиғии онҳо алоқаманд аст. Давомнокии назарраси он вобаста аз шароити иқлими фасли зимистон имкон медиҳад, ки зироатҳо дар дигар солҳои оянда зимистонро бомуваффақият гузаронанд, гарчанде ки онҳо назар ба зироатҳои баҳорӣ бештар термофилӣ ҳастанд, ки танҳо аз сабаби тобиши бештар ба сардӣ ва давраи кӯтоҳи ноболиғон барои зироатҳои тирамоҳӣ номувофиқанд.

ЛИТЕРАТУРА

1. Буянкин Н.И., Роль светового фактора в повышении продуктивности полей //Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. - 2012. - № 7. С. 128 - 133.
2. Вавилов П.П., Гриценко В.В., Кузнецов В.С. и др. Растениеводство /под ред. П.П. Вавилова, 5-е изд., перераб. и доп. М.: Агропромиздат. - 1986. - 512 с.
3. Губанов Я.В., Иванов Н.Н Озимая пшеница. М.: Агропромиздат. - 1988. - 303 с.
4. Джироламо А. Сельскохозяйственная экология. М.: Издательство иностранной литературы. -1959. 282 с.
6. Ларионов Ю.С. Проблемные аспекты современного семеноводства и семеноведения / Ю.С. Ларионов // Селекция и семеноводство. - 2004. - №3. - С.17-19
7. Мошков. Б.С. Актиноритмизм растений. М.: ВО «Агропромиздат». - 1987. - 272 с.
8. Сорта пшеницы и тритикале Краснодарского НИИСХ им. П. П. Лукьяненко. Краснодар, -2012 - 136 с.

АННОТАЦИЯ

ВЛИЯНИЕ ФАКТОРОВ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА РОСТ И РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУРЫ

В статье приводятся сведения об исследуемых культурах, особенностЯХ их развития в зависимости от влияния факторов окружающей среды на рост и развитие сельскохозяйственных растений. Выявлено, что зерновые колосовые культуры, как пшеница, ячмень и тритикале осеннего срока посева эффективно используют запасы влаги за счет выпадаемых осадков. Недостаток влаги, чрезмерно высокая температура оказывают влияние на качество получаемой продукции. В свою очередь, резкое колебание климата также отрицательно влияет на определенных этапах роста и развития растений. Следовательно, при выборе культуры, необходимо учитывать биологические их особенности, характеристику сорта с учетом климатических условий зоны их возделывания.

Ключевые слова: *урожай, климат, новоя, развитие, урожай, влияние, влага.*

ANNOTATION

TNFEUENEE FACTORS OF EUVERONMENTAJ OT THE GROWTH AND DEVELOPMENT OF OGRICULTUROL CROPS

Tn this artieb is giren the information obout the features of their developmeut in the studied cultures deponding of environmental factors. T dentifed that cereal crops like wheat, darley and teiticale of autuneh sowing period efficenoy the moisture reserves reserves due fo precipi tation. Lock of moisture, the mesture, the most highest temperature has been impocted to the guality of the some products ln turn, tlo sharp climate fluctuation willbe be albo impact nagativly to these types of plant for the growth and development. Accordingly, by the selecting the cultures are necessary consider their biologicaj feature and characteiisties of varities, and incjture and characteiisaj coudition area area and their cujtiration.

Key words: narvest, climate new, aevelopmeht narvest climate.

УДК 595-7-15

ОСНОВНЫЕ МОМЕНТЫ СТАДИИ РАЗВИТИЯ ПОКОЛЕНИЙ ХЛОПКОВОЙ СОВКИ И ИХ ЧИСЛЕННОСТИ В ПЕРИОД ВРЕДНОСНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АГРОБИОЦЕНОЗЕ

Мухитдинов С.М. - д.б.н., **Ботурова З.Ф., Шохзода Саидмахмади Хол** - соискатели ТАУ им. Ш. Шотемур.

Ключевые слова: *численность, факторы, сорта хлопчатника, регуляция, поколения, период развития поколения, массовое появления яйцекладки и гусеницы, пороги вредоносности, энтомофаги, хищники, паразиты, фенология хлопчатника, светоловушки, самцы, самки.*

Установление формирования численности и периодов вредоносной деятельности насекомых вредителей сельскохозяйственных культур, в процессе вегетации и накопления урожаев, считается очень важным вопросом для сохранения высококачественной продукции в любой экологической зоне, а также для составления прогноза потери урожаев от популяций вредителей. В этой связи, выявление определенных моментов развития вредителей в конкретных условиях, в конкретное время, важны для проведения своевременных действий, в частности, приемов и мер борьбы против вредителей, с целью сохранения накопления урожаев культурных растений в любых агробиоценозах.

В прошлых и настоящих структурах агробиоценоза сельскохозяйственных культур, хлопковая совка считалась вредителем многих культур в условиях Таджикистана, начиная с 1935 года (Соснина, 1935 и др.). Ею, поэтапно, в результате изучения экологии вредителя по зонам,

устанавливались сроки самих опасных вредоносностей популяции двух важных хлопковых поколений этого вида на хлопчатнике и других культурах. Исследователи, изучавшие экологию вредителя на монокультуре хлопчатника, установили, что две генерация их развития, критических моментов популяций этих поколений, которые являются самые опасными, происходят в июне и в июле, что приводит к снижению урожайности этого растения. Однако, до наших исследований, не было выработано конкретных приемов мер и борьбы с вредителем в эти самые кульминационные периоды вредоносностей, особенно, влияние агротехнических приемов на уровень численности вредителя.

Систематические наблюдения, проведенные в эти годы, позволили установить определенные закономерности сезонной динамики численности этого вредителя на посевах хлопчатника тонковолокнистого, в частности автор указывает, что в условиях Таджикистана хлопковая совка развивается в 4-х поколениях, 3 из которых проходят на хлопчатнике. Появление гусениц первой генерации вредителя совпадает с периодом бутонизации хлопчатника. В дальнейшем, у совки наблюдается два подъема численности: в июне, во время массового цветения хлопчатника, и в июле, в период плодообразования. Наибольшую опасность на хлопчатнике хлопковая совка представляет в период образования завязей и коробочек - в июле-августе. К этому времени на наших полях, по автору, численность хлопковой совки была выше экономического порога вредоносности.

По многолетним средним данным, максимальное количество гусениц совки составило 10 (2 декада июня) и 12 (2 декада июля) особей на 100 растений, что в 3-4 раза превышает экономический порог вредоносности. Это обусловило необходимость ежегодно, проводить 1-2 обработки инсектицидами за сезон. В этой связи, необходимо ежегодно планировать проведение борьбы с этим вредителем либо химическим, либо биологическим методами. В исследованиях других авторов (Соснина, 1935; Щеткина, 1955; Винклера, 1968; Мухитдинова, 1973) также изучалось число поколений. Последний автор, кроме установления формирования поколений хлопковой совки на основании учетов, впервые в науке, при определении числа поколений хлопковой совки, использовал лампы ПРК-2 и 4. Данный метод при изучении поколений является более достоверным по взрослым формам в масштабах природы.

Известно, что в те годы, на монокультуре хлопчатника, численность вредителя была во втором месяце в несколько раз больше, чем в первом. Согласно этому возник вопрос, как в период максимальной численности одного вида вредителя в хозяйствах на всех площадях, занимающих 2-6 тысячи гектаров хлопчатника, планировать проведение 1-2 мероприятий по истреблению вредителя? Относительно вредителя хлопковой совки, по результатам обследований, известно, в оптимальных сроках сева тонковолокнистых сортов хлопчатника, в августе данный вредитель не опасен и не наносит ущерб урожаю.

В зонах, где культивируются тонковолокнистые сорта хлопчатника, в августе происходит развитие третьего поколения. Если происходит яйцекладка этой популяций, самки вредителя откладывают свои яйца только на тех кустах, которые не подвергались чеканки. В нормальных сроках сева тонковолокнистых сортов, т.е. во второй и третьей декадах июля, проводится сплошная чеканка в точке роста растений, тем самым самки вредителя лишаются мест откладки яиц. Кроме того, чеканки, проведенные в этот период на растениях хлопчатника, губительно действует на популяции яиц и гусениц младшего возраста второго хлопкового поколения вредителя. Поля, где проводилась чеканка хлопчатника, никогда не привлекают самок хлопковой совки для откладывания яиц, так как вредитель для откладки яиц выбирает точки роста растения.

Об опасных сроках этих декад двух месяцы и двух поколений в литературе было известно еще в 70- годы прошлого столетия (Мухитдинов, 1991, 2003). Динамика лёта бабочек и образовавшегося потомства из них, по поколениям, впервые было установлено нами в хлопкосеющих зонах СССР в 70-х годах прошлого столетия, с помощью технических средств (Мухитдинов, 1973; 1991; 2003). Один из основных энтомофагов сосущих вредителей на хлопчатнике считается из семейства коксенелиды. В результате глубокого изучения экологии поведения видов этого семейства, в Вахшской долине Таджикистана было установлено, что в природе, в видах этой группы фитофагов больше, чем энтомофагов (Мухитдинов, 1989, 1990). Поэтому представители этого семейства насекомых не являются типичными энтомофагами и не могут быть регуляторами численности фитофагов. Кроме того, Нарзикулов М.Н. Коваленков В.Г. и др. (1981) писали об интегрированной защите хлопчатника от сосущих вредителей, где указывали на высокую их численность и вредоносность весной и начале лета. Нами, в течение 11 лет, начиная с 69-го до 80-ых годов прошлого столетия, приводились исследования, включающие 16 таблиц и 7 рисунков, где подробно по сортам описывалась численность хлопковой совки. По этим поколениям приводятся конкретные факторы, влияющие на численность вредителя в эти декады месяцев в Вахшской долине, на больших территориях от 3 до 6 тысячи гектаров земель, на их уровень плотности по хозяйствам. Результаты полученных исследований, в обобщенном виде, отражены в двух фундаментальных научных работах (Мухитдинов, 1991, 2003).

Исследователи (Линдт И.И., 1964; Нарзикулов М.Н. 1977, 1981 и др.), занимавшие экологией сосущих вредителей хлопчатника в Таджикистане, всегда отмечали в своих работах опасный период этих групп вредителей-в последние месяцы весны и первой половине лета. Что касается вредоносности тлей, белокрылки и паутинного клеща в 90-е года, было связанно с тем, что

в эти годы хлопчатник высевался с опозданием в конце апреля и начале мая. Поэтому во второй половине лета и осенью кусты хлопчатника не были созревшими, и в физиологическом отношении были очень сочными для питания сосущих вредителей.

В 90-ых годов прошлого и начале XX1 века (Мухитдинов, 1998, 2000, 2002 и 2003), способы управления численностью и вредоносность вредителей хлопчатника были установлены, также было установлено, что одним из основных причин появления опасности вредоносности сосущих вредителей хлопчатника во второй половине лета и осенью является сев этой культуры весной с опозданиями на 20-30 дней, повсеместно. Поэтому во второй половине лета и в начале осени растение оставались не созревшими, очень сочными для питания сосущих вредителей, что было для них благоприятным условием. В общем, в эти годы повсеместно посевы хлопчатника весной не проводились, были проведены в более поздние сроки, в оптимальных агротехнических условиях. В связи с чем, расчеты экономической эффективности применяемых защитных мер борьбы были абсолютно неверными, в том числе, следует отметить, что при таком посеве никогда не получали высокую урожайность хлопчатника. При интенсивной технологии возделывания хлопчатника, которая проводилась в 70-ых годах прошлого столетия, в регионе появление 1-го поколения хлопковой совки на посевах начиналось с третьей декады мая. Вредящая фаза этого поколения, развивающаяся в первой половине июня, обычно была малочисленна, и не могла причинить существенный вред урожаю на больших площадях хлопчатника, особенно в годы депрессии размножения. В это же время, своевременное и тщательное обследование растений по полям и при правильной агротехники позволяло подготовиться к эффективной защите в период развития появления гусениц этого поколения во второй половине июня.

В этот период численность гусениц была в несколько раз больше, чем в первой половине месяца. Критическим периодом, на который приходилось 70-80% их особей гусеницы, являлся четвертая и пятая пятидневка июня. В этот период на большинстве полей преобладали гусеницы первого и второго возрастов, которые наиболее чувствительны к истребительным мероприятиям. Установлено, что самки хлопковой совки предпочитают тонковолокнистые сорта хлопчатника, по сравнению со средневолокнистыми. Однако последние сорта в Вахшской долине высевали более поздно, или их использовали при пересевах, вместо погибших тонковолокнистых, от сильных ливневых дождей и после сидератов. Поэтому на таких полях к моменту массовой откладки яиц не все средневолокнистые растения успевали накопить бутоны в достаточном количестве, в отличие от тонковолокнистых сортов.

Наибольшее количество второго поколения хлопковой совки, по нашим наблюдениям было зарегистрировано на тех поля хлопчатника, которые были расположены на 5-ой террасе от реки Вахш, и имели хорошо выровненную поверхность поля. На таких полях плотность вредителя в годы депрессии была в некоторые периоды выше, чем плотность в годы массового размножения на полях 3-ей террасы от реки Вахш. Характерной в эти годы особенностью высокой численности 2-го поколения хлопковой совки является то, что нарастание ее начинается в первой декаде июля. По этому признаку можно предвидеть, что у популяции, в дальнейшем, повсеместно будет происходить подъем уровня численности. В такие годы, самки внутри полей одновременно откладывают яйца в точке роста растений на низких, средних и высоких кустах хлопчатника. В годы низкой численности, самки совки выбирает для откладки яиц в основном высокие кусты хлопчатника.

В этой зоне интенсивная откладка яиц бабочками второго поколения проходит во второй декаде, а массовое отрождение гусениц отмечается с 17 по 22 июля. Этот период является наиболее чувствительным к воздействию защитных мер. В это время они могут дать большой экономический эффект, как в годы депрессии, так и в годы массового размножения вредителя. Кроме того, на выживаемость яиц и отродившихся гусениц в это время влияет чеканка хлопчатника. Своевременное проведение этого приема снижает количество точек роста растений, численность яйцекладок и гусениц младших возрастов. В период интенсивного размножения хлопковой совки, с 16 по 20 июля, в годы с низкой численностью вредителя, в среднем на 100 растениях тонковолокнистого сорта хлопчатника насчитывалось 9,5 особей, а на средневолокнистых сортах, при применении интенсивной технологии - 5,8 штук. В годы с высокой плотностью, соответственно по сортам, численность достигала 10,1 и 9,2 экз. Однако на этот процесс существенно влияют различные агротехнические мероприятия, такие как: сроки посева, полив, минеральные удобрения и чеканки, которые могут превысить конечное влияние сорта на заселенность посева гусеницами и их вредоносность. Что касается энтомофагов-хищников, в этих случаях они занимают второе место по отношению факторов, влияющих на регуляцию численности вредителей на каждом поле. В общем, изучая динамику численности и экологические факторы, влияющее на появление вредоносностей у популяции хлопковых поколений, хлопковой совки более 20-лет в Вахшской долине и на основание полученных данных при тех агротехнических приемах и монокультуре, мы пришли к следующим практическим и теоретическим выводам.

При интенсивной технологии возделывания монокультуры хлопчатника, период развития первого поколения хлопковой совки начинался на полях в третьей декаде мая. Гусеницы этого поколения, развивающиеся в первой половине июня, обычно были малочисленны и не могли причинять существенный вред урожаю хлопчатника, особенно в годы депрессии совки. Поэтому, в первый период развития генерации вредителя на больших площадях пестициды для защи-

ты хлопчатника не применялись. В большинстве случаев, в годы низкой численности вредителя, в Вахшской долине такая ситуация наблюдалась в период развития второй генерации, в первой половине июля. В то же время, хорошо организованные обследования позволяли подготовиться, соответственно складывающейся обстановке, к эффективной защите в период развития гусениц во второй половине названных месяцев, для популяции этого вида чешуекрылых от периода массовой яйцекладки. Заселяемость сортов хлопчатника совкой различалась по годам и хозяйствам. В основном, это зависело от различных приемов агротехники, которое применялись в период выращивания этой культуры. В годы массового размножения, по сравнению с годами депрессии, численность гусениц вредителя за весь период развития поколения, на некоторых сортах была в 2 раза больше.

Наибольшую опасность для посевов представляло первое поколение хлопковой совки для монокультуры, в период второй половины июня. В этот период численность гусениц была в несколько раз больше, чем в первой половине месяца. Именно в этот период необходимо было предотвратить интенсивное повреждение генеративных органов гусеницами. Особенно критическим периодом являлась четвертая пятидневка июня. В этот период на большинстве полей преобладали гусеницы первого и второго возрастов. Интенсивное размножение второго поколения хлопковой совки происходило с 12-го по 16-е, а массовое отрождение гусениц отмечалось с 17-го по 22-е июля. Численность совки в годы массового размножения при монокультуре хлопчатнике, в пределах каждого хозяйства, была в 3-6 раза больше, чем в годы депрессии. Характерной особенностью численности совки с высоким уровнем второго поколения в те годы, являлось то, что темпы ее роста закладывались уже в первой декаде июля.

Распределение численности гусеницы хлопковой совки на посевах хлопчатника в Вахшской долине различалось по годам, хозяйствам и по отдельным полям. Это прослеживалось, как в годы депрессии, так и в годы массового размножения вредителя. Даже ежегодно наблюдалась отличительная разница в количественных показателях численности совки между хозяйствами. Наибольшее количество вредителя было зарегистрировано на полях хлопчатника, которые были расположены на 5-й террасе и имели хорошо выровненные поля.

Здесь уровень плотности совки в годы депрессии был почти схож с таковыми в годы массового размножения на 1-й и 3-й террасах. В хозяйствах, расположенных на двух террасах, последних (1-й и 3-й), форма поля была чашеобразной. Всегда количество яиц и гусениц совки больше встречались в начале рядков, в зоне от края до 20 - 30 м в глубину. Физиологическое состояние растений хлопчатника, растущего в указанных местах всегда лучше, а именно, интенсивнее идет накопление органических веществ, кусты в этих промежутках поля более развитые и намного выше остальных, т.е. в зоне, расположенной ниже указанных. На посевных площадях с ровными полями, растения развиваются равномерно, и накопление генеративных органов идет по всему полю почти одинаково. В связи с этим, бабочки откладывают яйца на растениях по всему полю, равномерно. При таком типе заселения посевные поля повреждаются слабее. Учеты динамики популяций хлопковой совки в Вахшской долине позволяет отметить некоторые особенности в периодичности смены депрессии, в годы интенсивного размножения. Обычно, из каждых четырех лет, два последних совпадают с периодом последовательного увеличения численности вредителя. В период развития первого поколения в эти годы среднемесячная температура июня составляла 27,4-28,6^0 С. В годы с низкой численностью совки она была выше на 1,5-2^0 С, а в отдельные декады июля - на 3-4^{0}С. Видимо, такая высокая температура губительна для хлопковой совки.

Для самок тонковолокнистые сорта хлопчатника оказались более привлекательны, чем средневолокнистые. Однако в Вахшской долине средневолокнистые сорта в те годы высевали в разные сроки, в сравнение с тонковолокнистыми сортами. Их высевали намного позднее, или при пересевах. Поэтому на таких полях к моменту массовой откладки яиц первого поколения, не все растения успевают накопить в достаточном количестве бутоны, как это отмечается к этому периоду на большинстве полей, занятых тонковолокнистыми сортами. Что касается периода массового размножения второго поколения во второй половине июля, в этой долине на таких полях проводится чеканка, удаляется точка роста этих сортов, тем самым массово уничтожаются яйцекладки и гусеницы младших возрастов. Поэтому, мнение, что третье поколение хлопковой совки при нормальных сроках сева в Вахшской долине приносит вред хлопчатнику недостоверно, так как на кустах, подвергнутых чеканке, самка вредителя инстинктивно не откладывает своих яиц (Ташпулатов, 2007). Это связано с тем, что у гусениц, только что вышедших из яиц, челюсти слабо хитинизированы и не способны выгрызать твердую пищу.

Полив хлопчатника создает для бабочек хлопковой совки более оптимальные микроклиматические условия, что привлекает их для откладки яиц. Посевы после орошения становятся также более благоприятными для развития и выживания гусениц. Этот агроприем на полях хлопчатника является важным регулятором численности хлопковой совки, как и для различных хищников фитофагов. Поэтому, в целях предотвращения нарастания численности и вредоносности хлопковой совки, в те годы мы рекомендовали на посевах хлопчатника, в период интенсивной яйцекладки первого и второго поколения вредителя, избегать продолжительных поливов.

В период развития первого поколения совки, резко возрастает популяция: численность пойманных светоловушкой бабочек этой генерации в 16 раз больше, чем особей перезимовав-

ших, и в 2 раза – чем весенней популяции, хотя эти показатели носят колебательный характер. Бабочки второго поколения, и те, что из них образуется, третьей генерации - были самыми многочисленными. Их было в 24,5 раза больше в светоловушках, чем бабочек перезимовавшего поколения. Высокая численность бабочек объясняется тем, что развитие гусениц второго хлопкового поколения проходит в благоприятных условиях. В этот период идет формирование плодоэлементов на хлопчатнике и интенсивное накопление органических веществ, которые необходимы для жизнедеятельности хлопковой совки.

В естественных популяциях у бабочек первого поколения не наблюдается равномерного и синхронного подъема интенсивности, снижения их лёта во всех стациях. Это объясняется продолжительностью развития предыдущего поколения и зависит от воздействия различных агроприемов, которые влияют на формирование кормовой базы и состояние самого вредителя. В большинстве случаев начало нарастания интенсивности лёта происходит во второй половине июля и продолжается не более 10 дней. В светоловушках, количество самок хлопковой совки всегда больше, чем самцов. Лёт бабочек второго хлопкового поколения начинается в конце июля - начале августа. Массовый лёт происходит с 16 по 25 августа. Однако, в зависимости от условий формирования популяции в разных стациях, пик лёта может наступить на 5-6 дней раньше, или позже. В зависимости от этого, в дальнейшем, на отдельных полях могут образоваться соответствующие микроочаги с высоким уровнем численности вредителя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мухитдинов С.М. О динамике численности озимой и хлопковой совки при отлове светоловушками с УФ-горелкой в южном Таджикистане // Изв. АН ТаджССР. Отд-ние биол. Наук, 1973.- № 2 (51).- С. 63-68.
2. Мухитдинов С.М. Влияния агротехники на вредоносность основных вредителей тонковолокнистых сортов хлопчатника. // Инфор. листок, НПИ Центр- Душанбе, 1998. -№ 7.- 98.- 4 с.
3. Мухитдинов С.М. Влияние сроков и структуры посевов на численность и вредоносность вредителей. // Журнал Кишоварз-Душанбе, 2000.- № 1.-С.33-35.
4. Мухитдинов С.М. Принципы управления вредителей в агроэкосистеме //Вторая Международная конференция «Экологические особенности биологического разнообразия». Тезисы докладов.-Душанбе, 2002.- С. 118-119.
5. Мухитдинов С.М. Экология совок (Lepidoptera. Noctuidae) и современная тактика борьбы с ними в хлопковых зонах Таджикистана - Душанбе: Дониш, 2003.- 380 с.
6. Нарзикулов М.Н., Коваленков В.Г. и др. Основы интегрированной защиты хлопчатника от вредителей и болезней в Средней Азии- Душанбе, 1977.- 202 с.

ANNOTATION

THE MAIN POINTS OF THE STAGE OF DEVELOPMENT OF GENERATIONS OF PEST COTTON SCOOP AND THEIR NUMBER DURING THE PERIOD OF HARMFUL ACTIVITIES IN THE AGROBIOCENOSIS

This article presents the results of many years of research on the development of generations of the cotton scooper pest, the dynamics of their number in the agrobiocenosis, in the conditions of the Vakh valley.

Key words: *abundance, factors, cotton varieties, regulation, generations, period of generation development, mass occurrence of egg laying and caterpillars, harm thresholds, entomophages, predators, parasites, cotton phenology, light traps, males, females.*

АННОТАТСИЯ

ҲОЛАТҲОИ АСОСИИ ДАВРАҲОИ ИНКИШОФИИ НАСЛҲО, ПАЙДОИШИ ШУМОРАИ БАЛАНДИ ДАВРАҲОИ ХАВФНОКИИ КИРМАКИ КӮРАКИ ПАХТА ДАР АГРОБИОТСЕНОЗ

Дар мақола давраҳои мушаххаси инкишофи ҳар як насли зараррасони кирмаки кӯраки пахта бо роҳҳои омӯзиши гуногуни методӣ дар давоми 20 сол барои пахтакорҳои водии Вахш оварда шудааст.

Калимаҳои асосӣ: *миқдор, омилҳо, навъҳои пахта, регулятсия, наслдиҳӣ, давраи нашъунамои наслдиҳӣ, тухмгузорӣ ва кирмина, ҳашаротҳои фоиданок, давраи нашъунамои пахта, домҳои ферамонӣ, остонаи зараровар, нарина, модина.*

УДК 635.21/24

ХУСУСИЯТҲОИ АГРОЭКОЛОГИИ НАВЪУ НАМУНАҲОИ КОЛЛЕКСИОНИИ КАРТОШКА ДАР ШАРОИТИ МИНТАҚАҲОИ КӮҲӢ, ДОМАНАКӮҲӢ ВА ВОДИГИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Акрамов А.Х. Назиров Ҳ.Н., д.и.к. Институти боғу токпарварӣ ва сабзавоткории АИКТ

Картошкапарварӣ яке аз соҳаи асосии кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, ҷиҳати таъмини амнияти озуқаворӣ ва афзун намудани имкониятҳои содиротии мамлакат нақши муҳим мебозад. Картошка ба Тоҷикистон аввалҳои асри ХХ оварда шудааст. Ташаккули соҳаи картошкапарварӣ бошад, дар солҳои сиюми садсолаи сипаришуда оғоз гардида, омӯзиши картошка, ҳамчун зироат низ дар ин давра ибтидо гирифта, ботадриҷ доираи корҳои таҳқиқотӣ васеъ шуд. Дар маҷмӯъ масъалаҳои хосаи парвариш, навъсанҷӣ, омӯзиш ва тухмипарварии он аз тарафи тадқиқотчиён Фоменко В.М. (1938), Перлова Р.Л. (1939,1958), Кириллов И. Ф. (1949), Лебедева Н.В. (1976), Кушнарева В.В.(1972,1984), Партоев Қ., Каримов Б., Орипов М. (1999-2014) ва дигарон омӯхта шудаанд. Дар ҷумҳурӣ роҳу усулҳои биотехнологии аз сирият озод намудани нахусттухмии навъҳои картошка ва афзоишдиҳии он, ҳамчун раванди нави тухмипарварии ин зироат, аз охири солҳои 80-ум омӯхта мешаванд. Доираи тадқиқотҳои бахшида ба парвариши картошка аз тухмакҳои ботаникӣ (ҳақиқӣ) солҳои охир низ ривоҷ ёфта истодаанд. Бо назардошти имкониятҳои рушди минбаъдаи соҳа дар «Барномаи давлатии

рушди соҳаи картошкапарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012 - 2016» ва вазифаҳои асосии тараққии соҳа муайян гардид, ки дар он заминаи васеъгардонии майдонҳои кишт ва баландбардории ҳосилнокӣ солҳои наздик дар Тоҷикистон истеҳсоли он бояд зиёда аз 1 млн тонна картошка зиёд шавад. Дар ин раванд бояд ба офаридани навъҳои нави серҳосили маҳаллии муҳлати пухтарасиашон гуногун, тухмипарварӣ ва масъалаҳои дигари марбутаи соҳа диққати махсус дод. [9] Солҳои охир дар Феҳристи давлатии дастовардҳои селексионӣ барои истифода дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон, зиёда аз 20 навъ дохил карда шуданд. Бинобар ин баҳогузорӣ кардани навъҳои нав ва ояндадор дар шароити махсуси хок ва иқлим хело муҳим аст [6].

Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии истеҳсолии картошка ва рӯёнидани тухмиҳои босифати солим солҳои охир доираи корҳои илмию таҳқиқотӣ бахшида ба парвариши картошкаи тухмӣ васеъ гардид. Оид ба мутобиқгардонии навъҳои колексионӣ ва инродуксионӣ, инчунин истифодаи навъҳои картошкаи аз тухмакҳои ботаникӣ ба даст омада, шуъбаи селексия ва тухмипарварии картошкаи Институти боғӯ токпарварӣ ва сабзавоткории АИКТ дар солҳои 2016-2020 аз рӯйи мавзӯи «Офаридану интихоби навъҳои картошкаи тезпазаку миёнапазаки солими ба гармию хушкӣ тобовар, такмил додани тухмипарварии он дар асоси истифодаи усулҳои биотехнологӣ ва афзоишдиҳии маводи тухмии элитавӣ» корҳои илмӣ таҳқиқотиро ба анҷом расонид. Таҳқиқотҳо доир ба селексияи навъу намунаҳои картошкаи тухмии аввлиндараҷа дар асоси тавсияҳои зерин: “Методика полевого опыта”, Б.А. Доспехов, (1965) ва “Полевой опыт” П.Г. Найдина (1968) гузаронида шуд. Дар натиҷаи корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар панҷсолаи ҳисоботӣ оилаҳои клонии селексионии дурагавӣ ва колексияи навъу намунаҳои интрадуксионӣ асосан дар хоҷагиҳои тачрибавии ноҳияҳои Деваштич, Лахш ва Рудакии водии Ҳисор, таҳти омузиш қарор гирифтанд. Аксари онҳо назар ба навъҳои назоратӣ Овчӣ ва Пикассо аз ҷиҳати ҳосилнокӣ ва дигар аломатҳои муфиди хоҷагӣ бартарӣ зоҳир намуданд.

Дар Пойгоҳи «Лахш»- и ноҳияи Лахш, ки дар баландии 2000 м аз сатҳи баҳр воқеъ гаштааст, навъҳои колексионии картошка бо номҳои «Пикассо», «Овчӣ»,(назоратӣ), «Шукрона», «Нуринисо», «Тоҷикистон», «Сомон», «Аладдин», «Сурхоб» ва ғайра, оила-ҳои клонии №1, №3, №13, №18, №21, инчунин навъҳои интрадуксионии картошка аз ҷумла “Вектар”, “Манифест”, “Скарб”, “Бриз”, “Нара”, “Янка”, “Палаӣ” “Першатвет-ка” “Юля” зери омӯзиш қарор доштанд. Дар натиҷаи мушоҳидаҳои тӯлонӣ муайян гардид, ки дар ҳолати риояи дурусти қоидаҳои агротехникӣ аз рӯйи нишондиҳандаҳои илмӣ дар минта-қаҳои кӯҳӣ аз ҳамаи навъҳои минтақабобгардида ва зери омӯзиш қарордошта, ҳосили хуб руёнидан мумкин аст (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1. –Ҳосилнокии миёнаи навъу намунаҳои коллексионии картошка дар шароити Пойгоҳи тачрибавии “Лахш”-и ноҳияи Лахш, дар солҳои 2016-2020,

№	Номгӯи навҳои картошка	Ҳосилнокӣ, т/га					Ҳосилнокии миёна дар 5-сол т/га
		2016	2017	2018	2019	2020	
		ҳосилнокӣ т/га (ҳисобӣ)	ҳосилнокӣ т/га (ҳисобӣ)	ҳосилнокӣ т/га (ҳисобӣ)	ҳосилнокӣ т/га (ҳисобӣ)	ҳосилнокӣ т/га (ҳисобӣ)	
1	Овчӣ	21,1	18,8	14,3	16,0	17,1,	17,4
2	Пикассо	19,7	19,9	18,5	18,2	16,0	18,5
3	Тоҷикистон	22,8	28,1	29,4	26,8	35,3	28,5
4	Нуринисо	24,5	32,9	29,4	25,7	28,5	28,2
5	Аладдин	25,7	28,6	17,1	21,1	22,2	22,9
6	Мондиал	27,2	27,3	24,7	25,0	23,9	25,6
7	Радео	28,6	28,3	25,7	26,2	30,2	27,8
8	Удача	32,9	27,5	21,8	22,8	39,9	29,0
9	Радео (сафед)	27,2	28,6	40,9	25,1	35,9	31,6
10	Шукрона	27,5	28,1	26,1	30,8	27,9	28,1
11	Жуковский	22,9	27,2	20,5	22,8	41,8	27,0
12	Ғончӣ	27,6	23,9,	22,6	24,5	28,5	25,4
13	Чилагӣ	23,3	28,2	20,5	22,8	26,2	24,2
14	Ред скарлет	27,4	22,1	22,8	20,0	28,5	24,1
15	Сомон	28,2	26,8	27,6	29,6	31,9	28,8
16	Сиёҳпуст	22,9	22,0	22,8	17,1	21,7	21,3
17	Клон -1	23,9	33,1	22,8	22,8	25,7	28,9
18	Клон -3	22,1	38,8	26,2	22,8	27,9	27,4
19	Клон 13	28,3	24,5	23,9	30,2	27,4	28,9
20	Клон- 18	3133	16,0	23,7	31,9	26,8	25,9
21	Клон- 21	22,0	27,6	38,0	28,5	26,8	28,6

Аз натиҷаҳои ҷадвали 1 бармеояд, ки оилаҳои клонии №1, 3,13,18,21 ва навъҳои колексионӣ назар ба навъҳои назоратии Овчӣ ва Пикассо маҳсулнокии баланд зоҳир намуда, ҳосилнокиашон аз 21,3 т/га то ба 31,6 т/га баробар гардид. Беҳтарини онҳо навъҳои «Тоҷикисон», “Шукрона”, “Нуринисо” ва «Сомон» мебошанд. Дар минтақаҳои наздикӯҳию водигии ҷумҳӯрӣ, аз ҷумла дар хоҷагии деҳқонии “Равшанҷон”-и ноҳияи Деваштич ва хоҷагии деҳқонии “Мустафо”-и ноҳияи Рудакӣ зиёда аз 20 навъу намунаҳои коллексионии картошкаи зери мушоҳидаҳо қарор дошта, омӯзишҳои онҳо низ натиҷаҳои хуб нишон доданд. Бо ҳосилнокии баланд ва ба гармию хушкӣ ва касалиҳо тобовар будан як қатор намунаҳои коллексионӣ (Шукрона, Сомон, Нуриниссо, Ғончӣ, Аладдин ва ғайра) махсусан фарқкунанда мебошанд (ҷадв.2-3).

Таҷрибаю мушоҳидаҳои дар минтақаҳои гуногуни ҷумҳурӣ гузаронида шуда нишон доданд, ки ҷариб ҳамаи навъҳои коллексионӣ аз кишти тухмакҳо ва дурагаҳои найчашигшагӣ ибтидо гирифта (“Тоҷикистон”, “Шукрона”, “Ғончӣ”, “Дурахшон”, “Нуринисо”ва г), миёнадерпаз ва дерпаз буда; давраи наъшунамои онҳо аз 110 то 150 рӯз тӯл мекашад ва бо ин сабаб нигоҳубини онҳо хароҷоту нерӯи иловагиро талаб менамояд.

Ҷадвали -2. Маҳсулнокии миёнаи навъу намунаҳои коллексионии картошка дар шароитҳои Шароити водигӣ: х/д «Мустафо»-и,н. Рудакӣ, солҳои 2016-2020

	Навъу намунаҳои картошка	Маҳсулнокии растаниҳо			Ҳосилнокӣ, т/га
		миқдори лӯндаҳо, дона /раст	вазни лӯндаҳо, г/раст	вазни миёнаи лӯндаҳо, г	
1	Пикасо	6,6	350	109.8	17,7
2	Овчӣ	6,3	380	43,3	17,3
3	Шукрона	7,6	420	82.1	35,3
4	Биг-Роза	6,3	670	106,3	30,8
5	Сомонӣ	5,6	520	74,1	40,0
6	Азизӣ	8	540	80.1	33,1
7	Баҳромӣ	4,3	390	79,2	29,1
8	Мондиал	8	380	79.6	29,6
9	Родео	8,6	680	78.6	32,5
10	Равшан	7,4	400	93,6	35,3
11	Алладдин	6,6	430	100.0	28,5
12	Нуринисо	5,6	345	69.1	19,6
13	Ред скарлет	7	750	721	33,6
14	Янка	6	470	67,1	22,0
15	Кардинал	8	400	80,4	26,5
16	Красная Фантазия	7	400	63.0	18,8

Ҷадвали 2. -Маҳсулнокии миёнаи навъу намунаҳои коллексионии картошка дар шароит-ҳои доманакӯҳии хоҷагии деҳқонии “Равшанҷон”-и ноҳияи Деваштич, солҳои 2016-2020

№	Навъу намунаҳои картошка	Маҳсулнокии растаниҳо			Ҳосилнокӣ, т/га
		миқдори лӯн-даҳо, дона /раст	вазни лӯндаҳо, г/раст	вазни миёнаи лӯндаҳо, г	
1	Пикассо	4,6	300	65,2	17,1
2	Овчӣ	4,8	435	90,6	24,8
3	Радео	7,5	605	80,7	34,5
4	Нуринисо	8,4	646	76,9	36,8
5	Ред скарлет	5,3	583	110	33,2
6	Сомон	9,2	815	88,6	46,5
7	Мондиал	5,7	757	132,8	43,2
8	Удача	7,6	765	100,7	43,6
9	Романсе	6,6	623	94,4	35,5
10	Азизи	9,3	640	68,8	39,9
11	Бадахшон	9,7	571	58,9	32,5
12	Равшан	6,3	600	95,2	34,2
13	Бигроза	7,8	797	102,2	45,4
14	Ғончӣ	8,7	920	105,8	52,4
15	Баҳромӣ	9,6	587	61,1	33,5
16	Галла	8,3	627	75,5	35,7
17	Аладдин	11,2	860	76,8	490,2
18	Фантазия	9,3	838	90,1	47,8
19	Кардинал	11,7	720	61,5	41,0
20	Шукрона	7,2	856	118,9	48,8
21	Янка	9,7	840	86,6	47,9
22	Жуковский	9,0	816	90,7	46,5

Аломати хоси онҳо – фаровон ва давомнок гулкунӣ ва ғӯрапайдокунии растаниҳост. Ин аломати манфӣ набуда, барои парвариш дар шароитҳои водигӣ (бобати руёндани ҳосили картошкаи барвақтӣ) онҳо бо сабаби дерпазиашон номувофиқанд. Ин навъҳо асосан дар минтақаҳои кӯҳию наздикӯҳӣ хуб нашъунамо намуда, ҳосилнокии баланд доранд.

Бо мақсади таъмини минтақаҳои водигӣ бо тухмиҳои хушсифати навъҳои барвақтӣ ва миёнапазӣ картошка Институти боғу токпарварӣ ва сабзавоткории АИКТ дар якҷоягӣ бо Маркази миллии илмӣ- тадқиқотӣ оид ба картошкапарварӣ ва боғдорию сабзавоткории Академияи илмҳои Белорус, ҳамкориҳои дуҷонибаро аз соли 2019 ба роҳ монда, аз он ҷумла 9-навъи репродуксионии картошка аз ҷумла “Манифест”, “Скарб”, “Бриз”, “Янка”, “Нара”, “Палаӣ”, “Вектар”, “Юля” ва “Першасветка”- и Белорусро ба Институт ворид намуда, дар Пойгоҳи таҷрибавии “Лахш”- и ноҳияи Лахш парвариш карда, зери омӯзиш қарор доданд. Аксари намунаҳои интродуксионии номбаргардида аз ҷиҳати расиши ҳосилашон барвақтӣ, барвақтии миёна ва миёнапаз буда, ба касалиҳои вирусӣ ва сироятии занбӯруғию бактериявӣ тобоварии саҳроӣ зоҳир карда, дорои пояҳои рост ё нимхобрафта ва қади баланд (то 1-1,2 м) мебошанд. Танҳо як навъ «Нара» дар соли аввали парвариш ба касалии пӯсиши бактериявӣ устувориипаст нишон дода, дар соли дуюми парвариш бошад устуворияташ чанде баланд шуд. Дар натиҷаи мушоҳидаҳо маълум гардид, ки навъҳои зери омӯзиш қарордошта, ба шароити минтақаҳои кӯҳӣ мутобиқ буда, ҳосилнокиашон дар ду соли омӯзиш назаррас мебошад(ҷад. 4).

Аз нишондиҳандаҳои ҷадвали-4 бар меояд, ки ҳосилнокии навъҳои инродуксионии картошка нисбат ба навъи назоратӣ бартарии зиёд дошта, ҳосилнокии онҳо аз 33,7 то 465т/га ташкил додааст. Бо мақсади омӯзиш ва минтақабандии ин навъҳо дар дигар минтақаҳои

картошкапарварии ҷумҳурӣ ва минтақаҳои водигӣ дар солҳои минбаъда таҳқиқотҳо гузаронида мешавад. Омӯзиши баъзе намунаҳои дигари селексионии интихобшуда, алалхусус навъҳои барвақтӣ ва барвақтии миёна (Жуковский ранний, Ред скарлет, Невский, Янка) низ дар минтақаҳои водигӣ натиҷаҳои хуб доданд.

Ҷадвали 4. – Ҳосилнокии миёнаи навъу намунаҳои интрадуксионии картошка дар шароити Пойгоҳи тачрибавии "Лахш"-и ноҳияи Лахш дар солҳои 2019-2020

№	Номгӯи навҳои картошка	Ҳосилнокӣ, т/га						
		2019			2020			Ҳосилнокии миёна дар ду сол. т/га
		миқдори миёнаи лундаҳо дона/раст	вазни ҳосили миёна грамм/ раст	ҳосилнокӣ т/га (ҳисобӣ)	миқдори миёнаи лундаҳо дона/раст.	вазни ҳосили миёна грамм/раст	ҳосилнокӣ т/га (ҳисобӣ)	
1	Пикассо (назоратӣ)	4,6	300	17,1	5,6	345	19,7	18,4
1	Вектар	7,5	550	32,1	8	960	54,7	43,4
2	Манифест	5	460	26,2	9,6	730	41,6	33,9
3	Скарб	5.2	520	29,6	7,6	930	53,0	41,3
4	Бриз	7.3	380	21,3	8,3	900	51,3	36,6
5	Нара	5.9	400	22,8	6,3	860	49,0	35,9
6	Янка	7.8	670	38,2	8	960	54,7	46,4
7	Палаӣ	10	460	26,2	6,6	800	45,6	35,9
8	Першасветка	6,6	470	32,9	5,3	700	39,9	36,4
9	Юля	4,7	388	27,2	5,3	500	28,5	33,7

Хулоса.Натиҷаи омӯзишҳо собит сохт, ки ҳосилнокии навъҳои картошка вобаста ба технологияи парвариш, агротехника ва минтақа гуногун мебошад ва дар ҳолати риояи дурусти нигоҳубин ва ҷобаҷогузории навъҳо дар мавзеъҳо метовон ҳосили дилхоҳ ба даст овард. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки дар минтақаҳои кӯҳию наздикӯҳӣ асосан навъҳои миёнаи дерӣ ва дерӣ аз ҷумла, "Тоҷикистон", "Шукрона", "Ғончӣ", "Дурахшон", "Нуринисо" нашъунамояшон хуб буда, ҳосили дилхоҳ дода метавонанд. Дар шароити водигӣ бошад, кишти навъҳои барвақтӣ ва миёнапаз ба монанди: "Жуковский ранний", "Аладдин", "Невский", "Янка", " Ред скарлет" ба мақсад мувофиқ мебошанд.

АДАБИЁТ

1.Перлова Р. Л. Поведение видов картофеля в разных районах СССР. М. Изд. АН, СССР, 1958. - 238стр.
2.Партоев Қ., Салимов А.Ф., Каримов Б. «Картошка ва парвариши он дар Тоҷикистон».-Душанбе,«Ирфон»,2014, 180с.
3. Партоев Қ. Селекӣия и семеноводство картофеля в условиях Таджикистана. Душанбе, 2013. - 190с.
4. Алиев, К. А. Биотехнология растений: клеточно-молекулярные основы. Душанбе, 2012. – 173 с.
5. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. – М. Агропромиздат, 1985. -385 с
6. Каримов Б., Меликов Қ., Партоев Қ., Ахмедов Т., Саидова Ҷ., Технологияи истеҳсоли картошкаи тухмӣ (тавсиянома), Душанбе-2014. 21с
7. Ҳисоботи хотимавии шуъбаи селексия ва тухмипарварии картошка, Институти боғпарварию сабзавоткории АИКТ дар солҳои 2016-2020. Душанбе: 2020, 54 с.

АННОТАЦИЯ

АГРОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОЛЕКЦИОННЫХ СОРТОВ И ОБРАЗЦОВ В УСЛОВИЯХ ГОРНЫХ, ПРЕДГОРНЫХ И ДОЛИННЫХ ЗОНАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН.

В статье приводятся данные по оценка более 30 видов и образцов колекционных сортов картофеля с разными сроками созревания, которые были изученны в 2016-2020 гг В картофеловодческих зонах Республики Таджикистан. На основе результатов исследований даны практические рекомендации по выращиванию скороспелых, средне и познеспелых сортов картофеля для высокогорных, предгорных и равнинных зон республики.

Ключевые слова: *картофель, клон, селекционные сорта, урожайность, интродукция, горные, предгорные зоны и равнины.*

ANNOTATION

AGROECOLOGICAL CHARACTERISTIC OF COLLECTION VARIETIES AND SAMPLES IN MOUNTAINOUS FOOTHILL AND LONG ZONES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.

In the article provides data on the assessments of more than 30 spesies and samples of collection potatoes variety with different ripening periods which were studied in 2016 – 2020 years, in potato growing zones of the Republic of Tajikistan. On the basic of the research results practical recommendations are given for cultivation of earty ripening medium and mature varieties of potatoes for high mountainous, upland areas of the republic.

Key words: *potatoes, clone, breading, varieties, yield, introduction, mountain and foothill conditions.*

УДК 632.937

УСУЛИ ҶАЛБИ ҲАШАРОТИ ФОИДАНОК АЗ ТАРАФИ РАСТАНИҲОИ ШАҲДДИҲАНДА

Бобоазизов Д.А. н.и.к., **Қаҳаров Қ.Ҳ.-** д.и.к., профессор, ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *растаниҳои шаҳддиҳанда, энтомофаг, муҳофизати биологӣ, себ, агробиотсеноз.*

Барои ҷалбкунӣ, як хел ва мунтазам ҷамъ намудани энтомофагҳо дар майдони дарахтони мевадиҳанда манбаи устувори ғизо – растаниҳои шаҳддиҳанда барои ҳашаротҳои болиғ хеле зарур мебошанд. Барои дар давоми тамоми фасл пайдарпай пайдо намудани манбаи шаҳд, бу-

нёди конвейери гуногуни гулҳои шаҳддиҳандае, ки аз саршавии моҳи май то сентябр таъсир менамояд, зарур мебошад. Таҷрибаҳо бо намудҳои гуногуни растаниҳо дар шароити Тоҷикистони Марказӣ гузаронида шуда нишон медиҳанд, ки аз ҳама беҳтарин аз байни онҳо шибит, кашнич, райҳон, гулҳои хуҷаста ва ҳино, инчунин ҷамбил ба шумор мераванд. Дар растаниҳои номбаршуда захираи табиии зиёди энтомофагҳои муфтхӯр бо муҳлати бардавом мушоҳида карда мешавад [1].

Агробиотсенози зироатҳои энтомофилӣ биотопҳоро бо гуногуннамуди зиёди ҳашаротҳо нишон медиҳад ва барои дастгирии гуногуннамудии агроманзараҳои флористикӣ ва фаунистикӣ мусоидат менамояд. Дар солҳои 2015-2017 зиёда аз 50 намуд ҳашаротҳоро, ки дар агросенози зироатҳои энтомофилӣ дар давраи гулкунӣ ҷойгир шудаанд, ба қайд гирифта шуд. Намояндагони авлоди *Trichogramma* Westw. Ҳамчун паразити самараноки тухми бисёр зараррасонҳо кайҳо боз маълум гардида буд. Таҳқиқоти мо нишон дод, ки дар кишти растаниҳои шаҳддиҳанда 2 намуди оилаи трихограмматидҳо (*Trichogrammatidae*) мавҷуданд (ҷадвали 1). Зуд-зуд дар растаниҳои гулдор намуди трихограммаи - *Trichogramma evanescens* West дучор меояд, ки миқдори он аз шумораи умумӣ 64.0% ташкил мекунад (расми 1). Яке аз воситаҳои шиддатноки ҷалби намудҳои трихограммаҳо ин истифодаи раҳҳои растании гулдор аз қабили кашниз ба ҳисоб меравад.

Ҷадвали 1. -Дучорӣ ва таносуби шумораи намудҳои пардаболи (*Hymenoptera*) оилаи трихограмматидҳо (*Trichogrammatidae*) ба ҳисоби % дар растаниҳои энтомофилӣ (маълумоти миёна дар тӯли солҳои 2014-2016)

№ п/п	Намудҳои трихограмматид	Шибит	Райҳон	Ҷамбил	Бахмал-гул	Тамоми дар ҳисобот ҷамъоваришуда фард бо %
1	*Trichogramma evanescens* West.	20.4±2.1	15.8±1.2	17.2±1.3	10.6±1.1	64/79.0
2	*Trichogramma sp.*	3.8±3.1	5.1±5.5	4.6±4.2	3.5±3.2	17/21.0
Ҷамъ						81.0/100.0

Дар сохтори намудӣ *Trichogramma evanescens* West мавқеи муҳимро нажодҳои зараррасон ташкил мекунанд, ки яке аз ҷузъиётҳои агробиотсенози боғҳои мевадиҳанда ба шумор меравад. Вай бештар тухми меваҳӯраки себро интихоб мекунад. Вобаста ба самаранокии истифодааш бар зидди кирмак хусусияти манфӣ нишон намедиҳад. Бештар дар қабати болои шохаҳо маскан мегирад. Ҳангоми намнокии ҳаво ба 25% ва ҳарорати ҳаво ба 25-27^{0}С баробар будан, намуд наслнокии муқаррарӣ дорад [9].

Собит карда шудааст, ки фоизи сироятнокии тухми меваҳӯраки муқаррарии себ, ки бо истифодаи намудҳои гуногуни трихограммаҳо амалӣ карда шудааст, пеш аз ҳама аз зичии ҷойгиршавии худи тухмҳо, аз як тараф ва аз тарафи дигар аз шароити иқлимӣ вобаста аст. Ҳамин тавр дар насли якуми кирмаки себ зичиЬ тухмҳо ба таври максималӣ аз 2-3 фард дар 1000 барг ва мева мерасад, сироятнокӣ ба ҳисоби миёна аз 22 до 30% ва ба таври максималӣ ҳангоми истифодаи трихограммаҳои шакли меваҳӯракӣ дошта - *Trichogramma evanescens дар охири парвози фардҳои болиги насли якум* то ба 71% баробар мешавад [4].

Дар байни муфтхӯри пардабол ба шумораи аксар зараррасонҳои муҳими зироатҳои кишоварзӣ ихнвоманеидҳои фаунаи маҳаллӣ таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Дар ҳудуди Тоҷикистон қаблан қариб 40 намуди ихневоманидҳо ошкор карда шуда буданд, ки дар корҳои Кузин [5], Викторов [2] дарҷ гардидаанд.

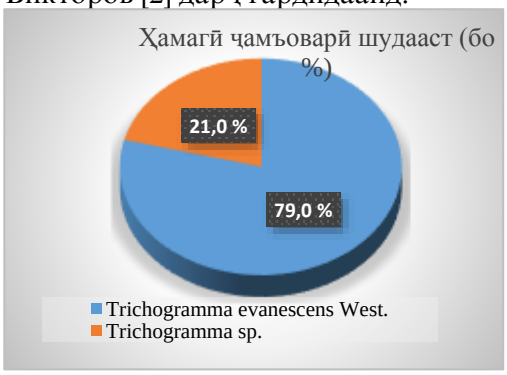

Расми 1. -Дучорӣ ва таносуби шумораи намудҳои пардаболони оилаи трихограмматидҳо (*Trichogrammatidae*) бо ҳисоби % дар растаниҳои энтомофилӣ.

Энтомофаунаи водии Ҳисор бо таркиби намудии пурғановати худ фарққунанда буда, дар вай шумораи зиёди пулакчаболон ва дигар ҳашарот, ки аз онҳо қариб 20 намудаш зараррасонҳои ҷиддии пахта, дарахтони мевадиҳанда ва дигар зироатҳои кишоварзӣ ба шумор мераванд, ба қайд гирифта шудааст Дар водии Ҳисор на камтар аз 41 намуди ихневоманидҳо сукунат доранд, ки қариб 20% шумораи умумии намудҳои ноҳияи маълум-гардидаро ташкил мекунанд (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. -Дучорӣ ва таносуби шумораи намудҳои пардаболони (*Hymenoptera)* оилаи ихневмонидҳо (*Ichneumonidae*) ба ҳисоби % дар растаниҳои энтомофилӣ (маълумоти миёна дар тӯли солҳои 2014-2016)

№ п/п	Намуди ихневоманидҳо	Кашниз	Райҳон	Зизифора	Тагетис	Тамоми дар ҳисобот ҷамъоваришуда фард бо %
1	*Anomolon foliator*	17.4±1.1	15.8±1.2	18.6±1.3	14.2±1.6	66/40.7
2	*Barylypa humeralis*	9.2±0.6	9.6±0.6	11.0±1.0	11.2±1.0	41/25.3
3	*Barylypa rufa*	7.8±0.5	6.4±0.5	9.2±0.8	8.6±0.8	32/19.8
4	*Barylypa taurica*	2.8±2.2	3.4±3.1	3.0±0.2	1.8±0.1	11/6.8
5	*Enicospilus cruciator*	2.2±2.0	1.6±0.1	2.2±2.0	2.0±2.0	8/4.9
6	*Suzeuctus tigris*	0	2.2±2.0	1.8±1.6	0	4/2.5
Ҷамъ						**162.0/100.0**

Дар байни онҳо намудҳои зеринро *Anomolon foliator, Enicospilus ahngeri, Enicospilus cruciator, Barylypa humeralis, Barylypa rufa, Barylypa taurica, Labrorychus flexorius, Campoletis cognate* и ва ғайраҳоро қайд кардан ба маврид аст.

Фаунаи саворакҳои минтақаи мушоҳида шуда, бениҳоят пурғановат аст ва намудҳоеро муттаҳид гардонидааст, ки бештар қобилияти дар шароити мезофилӣ сукунат карданро доранд. Сарогоз аз моҳи март то моҳи май саворакҳоро дар тамоми қитъаҳои аз растаниҳои сабзи алафӣ, буттагиву дарахтӣ таркиб ёфта, дучор омадан мумкин аст. Минбаъд онҳо ба биотопҳои мезофилӣ ва дар боғҳо, хиёбонҳо, соҳили дарёҳо, кӯлҳо, чӯйҳои обёрикунанда, дарёчаҳо, обанборҳои гуногун ва дар кишти заминҳое, ки аз растаниҳои сабз таркиб ёфтаанд, анбӯҳшуда онҳоро дучор омадан мумкин аст. Дар чунин шароит онҳоро то моҳи ноябр мушоҳида кардан мумкин аст [7].

Дар кишти растаниҳои шаҳддиҳандаи маданӣ мо 6 намуди ихневоманидҳоро ошкор кардем, ки дар байни онҳо намуди *Anomolon foliator* аз рӯйи шумора бартарӣ дошта ба шумор меравад (расми 2). Ба намудҳое, ки зуд-зуд дучор меоянд *Barylypa humeralis* ва *Barylypa rufa* дохил мешаванд. Намудҳои ихневоманидҳои *Barylypa taurica, Enicospilus cruciator* ва *Suzeuctu stigris* ниҳоят камшумоpанд (ҷадвали 2).

Anomolon fo liator F. – намуди муқаррарии минтақаҳои кӯҳӣ ба ҳисоб рафта қисман дар ҳамвориҳо миқдори ками ин намудро дучор омадан мумкин аст. Дар шароити Тоҷикистон аз моҳи май то моҳи ноябр парвози он мушоҳида мешавад. Сарчашмаҳои илмӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки намуд ҳамчунин дар *Hymenorus doublieri* муфтхӯрӣ мекунад [7].

Barylypa humeralis Brauns. Намуди зуд-зуд дучороянда ва айни замон паразити паҳнгардидаи намудҳои гуногуни шабпаракҳои бумчашм ба ҳисоб меравад. Ин намуд дар кишти майдонҳои юнучқазори водии Ҳисор намуди муқаррарӣ ба шумор меравад [7].

Barylypa rufa Holmgr. Намуд ҳам дар кӯҳ ва ҳам дар биотопҳои гуногуни водии Ҳисор маскан гирифтааст. Дар табиат аз моҳи май то моҳи сентябр дучор меояд. Намуди номбурда ҳамчун паразити *Malcosoma neustria* хеле маъмул аст [7].

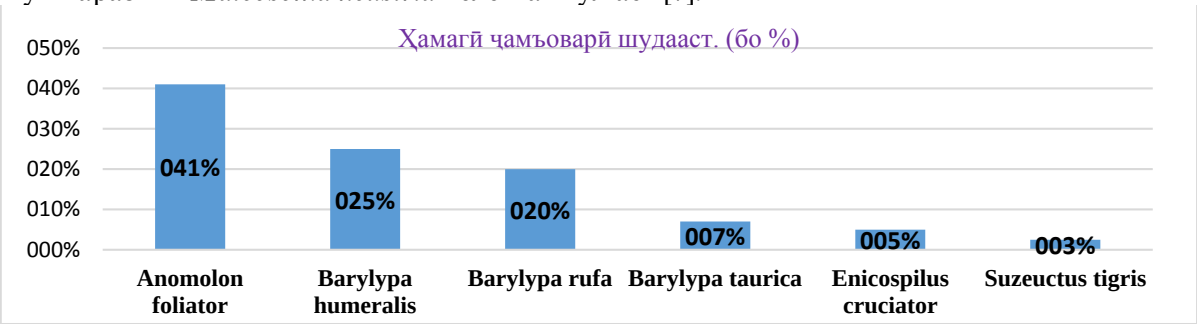

Расми 2. -Дучороӣ ва таносуби шумораи намудҳои пардаболони (*Hymenoptera)* оилаи ихневоманидҳо (*Ichneumonidae*) ба ҳисоби % дар растаниҳои энтомофилӣ

Тиллочашмак дар тамоми минтақаҳои иқлимашон гарм ва муътадил паҳн гардидааст. Кирминаи тиллочашмак (*Neuroptera Chrisopidae)* даранда ба ҳисоб рафта, ҳамчун як ҷузъи усули муборизаи биологӣ ба таври васеъ бар зидди зарарасонҳои зироатҳои кишоварӣ истифода мегардад [8].

Мувофиқи маълумоти Шувахина (1974) дар байни намудҳои ин оила тиллочашмаки муқаррарӣ *Chrysopa carnea* Steph бартарӣ дорад. Ин намуд дар тамоми минтақаҳо ба таври васеъ паҳн гардидааст (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. -Дучороӣ ва таносуби шумораи намудҳои тӯрболон (*Neuroptera*) оилаи тиллочашмакҳо (*Chrisopidae)* ба ҳисоби % дар растаниҳои энтомофилӣ (маълумоти миёна дар тӯли солҳои 2014-2016)

№ п/п	Намуди тилочашмакҳо	Кашниз	Райҳон	Зизифора	Тагетис	Тамоми дар ҳисобот ҷамъоварӣшудаи фард бо %
1	*Chrysopa carnea* Steph.	24.6±1.6	20.2±2.1	21.4±2.1	19.8±1.9	86/61.4
2	*Chrysopa septempunctata* Wesm.	11.2±1.0	9.8±.06	11.8±1.0	9.2±8.6	42/30.0
3	*Chrysopa albolineata* Kill.	2.8±0.2	3.4±.02	3.0±30.2	2.8±2.0	12/8.6
Ҷамъ						**140.0/100.0**

Аз намудҳои боқимондаи тиллочашмакҳо дар растаниҳои дарахтӣ ва дар боғҳои минтақаҳои ҷанубии Европа пеш аз ҳама *Chrysopa formosa* ва ё тиллочашмаки зебо *Chrysopa septempunctata* ва ё ҳафтхол бартарӣ доранд [3].

Аксар намудҳои тиллочашмакҳо дар биотсенозҳои ҳақиқӣ ва махсусан баъзе аз онҳо ба таври доимӣ дар растаниҳои маданӣ сукунат мегиранд. Ҳамин тавр дар боғҳо ба таври муқаррарӣ *Ch. septempunctata, Ch. Formosa, Ch. carnea, Ch.perla, Ch. prasin, ва дар растаниҳои саҳроӣ - Ch. carnea, Ch. phyllochroma, Ch. commata дар Осиёи Марказӣ* – инчунин *Ch. dubitans* дучор меоянд [6].

Дар натиҷаи гузаронидани таҳқиқот муқаррар намудем, ки намудҳои бартарӣ дошта тиллочашмакҳо, ки онҳоро растаниҳои шаҳддиҳанда ҷалб мекунанд ин намуди*Chrysopa carnea* Steph ба шумор меравад. Барои ин намудҳои тиллочашмакҳо ҳангоми ҷамъоварии онҳо бо тӯри энтомологӣ дар растаниҳои гулдор 61.4 % - и шумораи умумии намудҳоро *Chrysopa septempunctata* Wesm ташкил мекунад (расми 3).

Расми 3. -Дучорӣ ва таносуби шумораи намудҳои турболони (*Neuroptera*) оилаи тиллочашмакҳо (*Chrisopidae)* ба ҳисоби % дар растаниҳои энтомофилӣ (маълумоти миёна дар тӯли солҳои 2014-2016)

Намудҳое, ки зуд-зуд дучор меоянд. Маълум карда шуд, ки намудҳои зуд-зуд дучор оянда 30 % шумораи умумии намудҳоро ташкил мекунанд. Қайд кардан ба маврид аст, дар байни растаниҳое, ки аз ҳад зиёд шумораи тиллочашмакҳоро ҷалб менамоянд ин шибит ва ҷамбил ба ҳисоб меравад (ҷадвали 3). Аз омилҳое, ки ба шумораи даррандаҳо таъсир мерасонанд, баъзе аз онҳоро инсон метавонад дар фаъолияти худ истифода барад. Ин пеш аз ҳама ба имконияти нигоҳдории роҳҳои ниоҳ доштани растаниҳои гулдор ва кишти растаниҳои шаҳддиҳанда, ҳамчун вояи ғизоии фардҳои болиғи тиллочашмакҳо бояд зиёд карда шавад [8].

Хулоса: Ҳамин тариқ яке аз воситаҳои баланд бардоштани омилҳои самаранокии истифодаи энтомофагҳо таҳияи истифодаи усулҳои ҷалби ҳашароти фоиданок аз тарафи растаниҳои шаҳддиҳанда бояд таъмин ва афзун карда шавад. Чунин усули чорабиниҳо дар боғҳо метавонад маҷмӯи энтомофагҳоро барои ҷамъоварӣ ташкил кунад.

АДАБИЁТ

1. Бобоазизов Д.А. Қаҳаров Қ.Ҳ. Ҳимояи интегратсионии дарахти себ аз мевахӯраки себ дар корхонаи Ниҳолпарвории «Искич»-и шаҳри Ҳисор // Маводҳои конференсияи илмӣ- амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Аҳамияти технологияи муосир дар баланд бардоштани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ». -Душанбе, ДАТ, 2017. -С.250-254.
2. Викторов Г.А. Новые виды наездников из Таджикистана Hymenoptera, Ichneumonidae// Докл. АН Тадж. ССР, -1964, 7, №8, -С. 31-35
3.Зелены Й., Талийкий В.К. К познанию фауны верблюдок (Rhaphidioptera), сетчатокрылых (Neuroptera) и скорпионовых мух (Mecoptera) в Молдавии/ Й. Зелены, В.К. Талийкий// Тр. Молд. н.-и. ин-та садоводства, виноградарства и виноделия, -1966, т. 13. -С. 85-91
4.Караджов С.Я. Биологические приёмы борҳбы с плодожорками в яблоневых садах// В кн.: Биологические средства защиты растений. -М, Колос, -1974. -С.217-230
5.Кузин Б.С. Новые виды наездников (Hymenoptera, Ichneumonidae) // Энтом. обзор. 1950, -31, №1-2. -С.247-253
6.Луппова Е.П. К морфологии и биологии златоглазки *Chrysopa dubitans McLachlan* (Neuroptera, Chrisopidae) в Таджикистане// Изв. отд. биол. наук АН Тадж. ССР, 1970, т. 39, вып. 2. -С. 42-46
7.Малявин И.С. Ихневмониды Йенталҳного Таджикистана и сопределҳных районов// Душанбе, 1971. -С.207.
8.Шувахина Е.Я. Златоглазки и их исполҳзование в борҳбе с вредителями селҳскохозяйственных кулҳтур// В кн. Биологические средства защиты растений. М., Колос, 1974. -С.185-199
9.Щепетилҳникова В.А. Применение трихограммы в СССР// В кн: Биологические средства защиты растений. М., Колос, 1974. -С.138-158

АННОТАЦИЯ
МЕТОД ПРИВЛЕЧЕНИЯ ПОЛЕЗНЫХ НАСЕКОМЫХ НЕКТАРОНОСНЫМИ РАСТЕНИЯМИ

В статье даны необходимые сведения по изучению видового состава энтомофагов в энтомофилҳных культурах. В целом, становится очевидным, что кроме прочих факторов, практической стороной повышения эффективности энтомофагов является разработка приемов по проведению привлекающих посевов специальных нектароносных растений, в целях обеспечения массового размножения паразитов в естественных условиях. Проведением такого рода мероприятий, можно создать в садах необходимый комплекс энтомофагов.

Ключевые слова: *нектарное растение, энтомофаг, биологическая защита, яблоня, агробиоценоз*

ANNOTATION
METHOD OF INVOLVEMENT OF USEFUL INSECTS FROM NECTARIFEROUS PLANTS

The article provides the necessary information on the study of the species composition of entomophages in entomophilous cultures. In general, it becomes obvious that, part from other factors, the practical side of increasing the efficiency of entomophages is the development of techniques for carrying out attracting crops of special nectar-bearing plants in order to ensure mass reproduction of parasites in natural conditions. By carrying out such events, it is possible to create the necessary complex of entomophages in the gardens.

Key words: *nectar-bearing plant, entomophage, biological defense, apple tree, agrobiocenosis.*

УДК 634.82:631.8.67

ДИНАМИКА СОДЕРЖАНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ПИТАНИЯ В ПОЧВЕ И ЛИСТЬЯХ ВИНОГРАДНИКА СОРТОВ ТАЙФИ РОЗОВЫЙ И КИШМИШ ЧЁРНЫЙ В ФИЛИАЛЕ ИНСТИТУТА САДОВОДСТВА, ВИНОГРАДАРСТВА И ОВОЩЕВОДСТВА ТАСХН, СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ, (2017-2020ГГ.)

Тохиров А.М.- к.с-х.н. Согдийский филиал Института садоводства, виноградарства и овощеводства ТАСХН**, Пулатов Я.Э. -**д.с-х.н. Институт водных проблем, гидроэнергетики и экологии АН РТ,**Каландаров Р.Ю.-**к.с-х.н, **Хакимов Ш.У.-** ст.научный работник Институт садоводства, виноградарства и овощеводства ТАСХН

Изучение динамики элементов питания проводили отбором почвенных проб и их анализом в основных фазах развития виноградника.

Агрохимическими анализами установлены закономерности накопления NPK в почве. Несмотря на чрезвычайную подвижность нитратного азота, на каменистых грубоскелетных почвах, при внесении азота в дозе 150 кг действующего вещества и по 100 кг фосфора и калия на гектар, заметно их накопление в пахотном горизонте почвы (0-25см). По первому и второму, по поливным режимам в отдельности, содержание нитратного азота в 2020 г. увеличилось до 54,0 и 48,0 мг/кг, против 32,0 и 34,5 мг/кг почвы в 2017году. А, в среднем, за четыре года, накопление нитратного азота, соответственно по поливным режимам, было 44,2 и 40,1 мг/кг почвы. Это наиболее высокое содержание нитратов в почве опытного участка, где были внесены, выше средний дозы, азотные удобрения. Несколько меньше количество нитратного азота накопилось в варианте, где вносили 100кг азота и по 75 кг фосфора и калия. В среднем, за три года, содержание его по поливным режимам в верхнем горизонте почвы составило 32,4 и 27,4 мг/кг, а в почвах контрольного варианта без применения удобрений, соответственно, содержалось нитратов всего по 9,0 мг/кг почвы. Аналогичные закономерности накопления наблюдались по содержанию фосфора и калия в почве, при внесении фосфорных и калийных удобрений по 100 кг действующего вещества на фоне азотного удобрения 150 кг/га. Так, в 2006г. по поливным режимам фосфора содержалось в почве 29,0 и 37,4 мг/кг, калия - 26,5 и 21,9 мг/кг почвы, то в 2009 году содержание их увеличилось в 1,5-2 раза. За то же время, в почву, где вносили фосфор и калий по 75 кг на фоне азотного удобрения, среднее содержание по поливным режимам фосфора составляло 17,5 и 19,7 мг/кг и калия - 25,9 и 21,3 мг/100г. почвы, а на почвах контрольного варианта, соответственно, содержалось фосфора 7,0 и 2,9 мг/кг и калия - 14,3 мг/100г почвы. Из динамики элементов питания в почве видно, что каменистые грубоскелетные почвы, при ежегодном внесении минеральных удобрений, обладают свойством накапливать питательные вещества, при этом, чем выше вносимая доза удобрений, тем выше их содержание в почве (табл.1).

Таблица 1. Динамика содержания нитратов, фосфора и калия в зависимости от доз и соотношений минеральных удобрений и режимов полива виноградника на каменистых почвах (2017-2020гг.)

Варианты	Горизонты,см	Поливные режимы									
		80-80-70% от НВ					70-70-60% от НВ				
		2017	2018	2019	2020	Среднее	2017	2018	2019	2020	Среднее
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Нитраты, мг/кг почвы											
Без удобрений контроль	0-25	8,7	8,5	10,0	9,0	9,0	9,7	8,9	9,0	8,6	9,0
	25-50	следы	следы	следы	следы	следы	следы	следы	следы	Следы	следы
	50-75	следы	следы	следы	следы	следы	следы	следы	следы	Следы	следы
$N_{100}P_{75}K_{75}$	0-25	26,0	30,0	36,1	37,8	32,4	18,3	21,3	25,2	28,0	27,4
	25-50	7,0	10,0	13,0	15,0	11,2	4,0	12,0	13,4	14,2	10,9
	50-75	5,7	6,0	7,2	8,1	9,2	3,2	6,5	5,2	6,9	5,4
$N_{150}P_{100}K_{100}$	0-25	32,0	43,0	48,1	51,0	44,2	34,5	38,0	40,0	48,0	40,1
	25-50	12,0	15,0	17,5	20,6	16,2	12,5	14,6	15,3	16,7	14,7
	50-75	3,0	8,5	9,7	11,3	8,1	11,2	6,5	5,9	7,0	7,6
Фосфор, мг/кг почвы											
Без удобрений контроль	0-25	6,3	6,0	8,2	7,6	7,0	3,8	3,5	2,5	1,8	2,9
	25-50	следы	следы	следы	следы	следы	1,2	1,0	следы	Следы	0,6
	50-75	следы	следы	следы	следы	следы	следы	следы	следы	Следы	следы
$N_{100}P_{75}K_{75}$	0-25	13,8	16,9	18,9	20,5	17,5	18,1	20,0	19,8	21,0	19,7
	25-50	4,1	8,0	9,6	10,8	8,1	8,1	10,0	7,9	9,0	8,7
	50-75	следы	3,5	3,8	4,7	3,0	следы	3,0	2,9	3,5	2,3
$N_{150}P_{100}K_{100}$	0-25	29,0	33,0	35,6	47,0	36,1	37,4	40,0	43,2	48,2	42,2
	25-50	15,9	13,0	15,0	20,1	16,0	14,9	16,8	17,9	27,5	19,2
	50-75	1,2	4,9	6,6	8,0	5,1	5,4	7,0	8,2	17,1	9,4
Калий, мг/100г почвы											
Без удобрений контроль	0-25	14,3	14,1	14,8	14,0	14,3	14,5	14,1	13,9	15,0	14,3
	25-50	9,8	11,9	13,6	13,0	12,0	6,8	8,0	9,7	11,0	8,8
	50-75	5,5	8,5	9,8	9,0	8,2	5,0	5,5	6,5	8,9	6,4
$N_{100}P_{75}K_{75}$	0-25	20,1	25,0	28,6	30,0	25,9	18,7	21,0	25,0	32,5	21,3
	25-50	13,3	15,6	19,8	22,0	17,6	11,0	15,0	16,5	25,0	16,8
	50-75	8,8	8,0	10,3	11,0	9,2	6,7	8,8	10,5	13,0	9,8
$N_{150}P_{100}K_{100}$	0-25	26,5	30,0	35,6	40,0	30,5	21,9	28,5	32,5	37,9	30,2
	25-50	15,0	18,1	20,1	25,0	19,4	12,0	15,7	19,9	23,0	17,6
	50-75	6,5	10,5	12,8	14,0	10,9	4,0	7,6	11,9	13,9	9,6

Динамику содержания элементов питания в листьях изучали при характерных фазах развития виноградника: во время цветения и созревания ягод. Химический состав растений, в определённой степени, характеризуется их отношением к элементам минерального питания. Химический анализ растений даёт возможность контролировать их питание.

Листья виноградника являются наиболее чувствительным его органом к обеспеченности питания, а усики винограда чувствительным, к нехватке воды. Закономерности изменения почвенного режима питания проявились также, при динамике поступления основных питательных элементов, в листья. Более интенсивно и в большей мере поглощались растением те элементы питания, которые вносились в почву в больших количествах, по сравнению с другими видами удобрений. Аналитические данные, приведенные в таблице 2 показывают, что среднее количество, в пересчете на сухое вещество, NPK в листьях сорта «Тайфи розовый» по поливным режимам составило: азота - 0,45…2,53% и 0,50 …2,17%, фосфора - 0,25…1,17% и 0,31…1,11%, калия -

0,78…1,84% и 0,73…1,78%. В листьях сорта «Кишмиш чёрный» наблюдали аналогичные явления.

Таблица 2.- Динамика содержания общего азота, фосфора и калия в листьях виноградника, в зависимости от доз соотношения минеральных удобрений и режимов полива, в % на сухое вещество (2006-2009 гг.)

Варианты	Тайфи розовый				
	2017	2018	2019	2020	Среднее
Поливной режим 80%-80%-70% от НВ					
АЗОТ					
Без удобрений (контроль)	0,52	0,50	0,47	0,40	0,47
$N_{100}P_{75}K_{75}$	1,30	1,66	1,71	1,76	1,61
$N_{150}P_{100}K_{100}$	2,32	2,52	2,61	2,70	2,54
ФОСФОР					
Без удобрений (контроль)	0,28	0,28	0,25	0,22	0,26
$N_{100}P_{75}K_{75}$	0,60	0,90	0,89	0,91	0,83
$N_{150}P_{100}K_{100}$	0,99	1,22	1,20	1,30	1,18
КАЛИЙ					
Без удобрений (контроль)	0,80	0,78	0,77	0,79	0,78
$N_{100}P_{75}K_{75}$	1,55	1,53	1,56	1,55	1,55
$N_{150}P_{100}K_{100}$	1,83	1,85	1,88	1,82	1,84
Поливной режим 70%-70%-60% от НВ					
АЗОТ					
Без удобрений (контроль)	0,52	0,51	0,50	0,47	0,50
$N_{100}P_{75}K_{75}$	1,05	1,32	1,36	1,40	1,28
$N_{150}P_{100}K_{100}$	2,25	2,00	2,20	2,25	2,17
ФОСФОР					
Без удобрений (контроль)	0,35	0,33	0,30	0,38	0,31
$N_{100}P_{75}K_{75}$	0,68	0,77	0,80	0,98	0,80
$N_{150}P_{100}K_{100}$	1,00	1,10	1,15	1,21	1,11
КАЛИЙ					
Без удобрений (контроль)	0,75	0,74	0,68	0,76	0,73
$N_{100}P_{75}K_{75}$	1,50	1,49	1,53	1,51	1,50
$N_{150}P_{100}K_{100}$	1,77	1,77	1,80	1,79	1,78
Поливной режим 80%-80%-70% от НВ					
АЗОТ					
Без удобрений (контроль)	0,54	0,52	0,48	0,42	0,49
$N_{100}P_{75}K_{75}$	1,27	1,65	1,71	1,70	1,58
$N_{150}P_{100}K_{100}$	2,22	2,42	2,44	2,46	2,36
ФОСФОР					
Без удобрений (контроль)	0,12	0,10	0,11	0,10	0,11
$N_{100}P_{75}K_{75}$	0,70	0,87	0,90	1,00	0,86
$N_{150}P_{100}K_{100}$	0,95	1,17	1,21	1,31	1,16
КАЛИЙ					
Без удобрений контроль	0,83	0,79	0,81	0,80	0,80
$N_{100}P_{75}K_{75}$	1,54	1,58	1,60	1,57	1,57
$N_{150}P_{100}K_{100}$	1,87	1,85	1,89	1,85	1,86
Поливной режим 70%-70%-60% от НВ					
АЗОТ					
Без удобрений (контроль)	0,51	0,50	0,46	0,40	0,46
$N_{100}P_{75}K_{75}$	1,15	1,21	1,23	1,30	1,22
$N_{150}P_{100}K_{100}$	2,32	2,39	2,43	2,51	2,41
ФОСФОР					
Без удобрений (контроль)	0,24	0,23	0,19	0,18	0,21
$N_{100}P_{75}K_{75}$	0,68	0,75	0,76	0,88	0,75
$N_{150}P_{100}K_{100}$	0,98	1,15	1,25	1,31	1,17
КАЛИЙ					
Без удобрений (контроль)	0,76	0,75	0,68	0,79	0,74
$N_{100}P_{75}K_{75}$	1,46	1,41	1,45	1,49	1,45
$N_{150}P_{100}K_{100}$	1,75	1,79	1,73	1,76	1,75

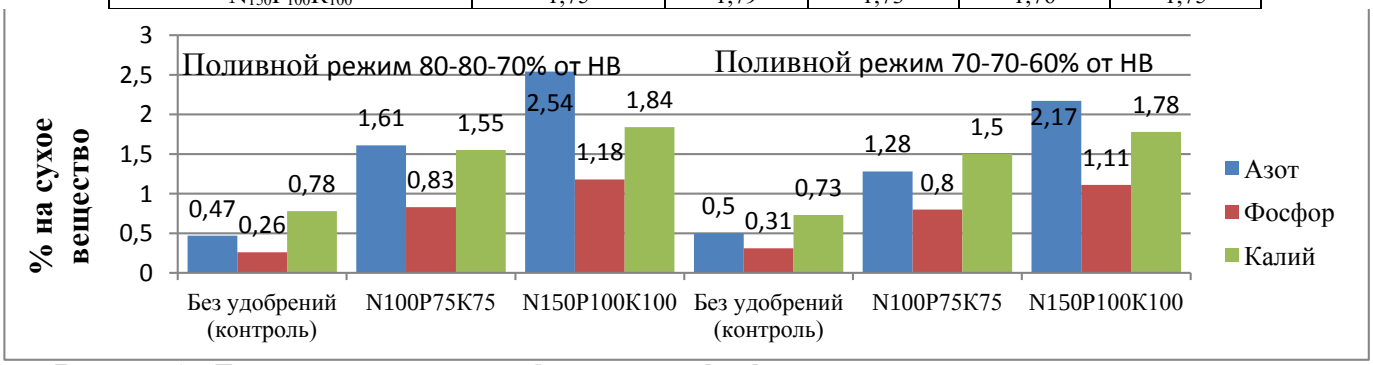

Рисунок 1.- Динамика содержания общего азота, фосфора и калия в листьях виноградника, в зависимости от доз соотношения минеральных удобрений и режимов полива, в % сухого вещества (2017-2020гг.) "Тайфи розовый".

ЛИТЕРАТУРА

1. Аринушкина,Е.В. Руководство по химическому анализу почв. Изд.Московского ун-та, 1970. -С. 130-252.
2. Бушин М.П. Удобрение виноградников. П.М.Бушин - Ташкент: 1957. - С. 31 -37.
3. Давидеску Д. Эффективность минеральных удобрений в условиях Румынской Народной Республики. Д.Давидеску - 1957. С.14-23.
4. Кузьменко А. Особенности минерального питания виноградников. А. Кузьменко, Е.Кузьменко. - Пропозиция, 2017, №2. - 168 - 171.
5. Курчатова Г.П. Влияние уровня влагообеспеченности на водный режим и некоторые стороны метаболизма ягод винограда. Г.П.Курчатова и др. - В кн. Водный режим сельскохозяйственных растений. АН МССР. Кишинев, Шница, 1989. - 162.
6. Маньковская Л.М. Корне - листовая связь водообмена привитых и корнесобственных саженцев винограда в школке. Водный режим с.-х. растений. Кишинев: Штиинца, 1989 - с.60 -63.
7. Методы агротехнических анализов почв и растений Средней Азии. Ташкент: - Союз НИХИ, 1977 - С. 113 - 120.
8. Нурматов Н.К. Технология орошения сельскохозяйственных культур на склоновых землях Таджикской СССР. Дост. Дисс. Москва: 1990 - 445с.
9. Рассказов В.Е. Содержание основных элементов минерального питания в органах винограда. В.Е.Рассказов. - Труды НИИСВ и В им. Акад. Р.Р.Шредера, вып. 1977, вып. 38. - С.91-96.
10. Рахманина К.П. Водный режим растений основных типов растительности Западного Памиро - Алая: Афтореф. Дис. насоиск. Уч. степ. док. биол.наук. Свердловск: 1981 - 48с.

АННОТАТСИЯ

ҶАРАЁНИ ИНКИШОФИ (ДИНАМИКА) ЭЛЕМЕНТҲОИ ҒИЗОӢ ДОШТАИ ТОКЗОР ДАР ХОК ВА БАРГҲО ДАР НАВЪҲОИ ТОЙФИИ ГУЛОБӢ ВА КИШМИШИ СИЁҲ, ФИЛИАЛИ ИНСТИТУТИ БОҒУ ТОКПАРВАРИ ВА САБЗАВОТКОРИ АИКТ ДАР ВИЛОЯТИ СУҒД. (2017 – 2020 сс)

Омӯзиши ҷараёни инкишофи элементҳои ғизоӣ доштаи токзор дар солҳои 2017 то 2020 дар вилояти Суғд корҳои тадқиқотии илмӣ гузаронида шуд. Дар натиҷа маълум гардид, ки дар ҳолати ҳаракаткунии азоти нитратӣ дар хокҳои даҳали санглох дар ҳолати ворид намудани ғизои минерали азот 150кг, Фосфор- калий - 100кг ба як гектар дар намуди моддаи таъсирбахш ғуншавии он дар чуқурӣ (0-25см) мушоҳида шуд.

Дар меъёри объёрикуни якум ва дуюм дар алоҳидагӣ миқдори азоти нитрати соли 2020 аз 54, 0 то 48,0 мг/кг бар зидди 32,0 и 34,5мг/кг дар хок соли 2017 зиёд гардида аст. Ба ҳисоби миёна дар тӯли чор сол ғуншавии азоти нитрати таносуби меъёри обёрӣ аз 44,2 ва 40,1мг/кг хок мушоҳида карда шуд. Ҷараёни инкишофи элементҳои ғизоӣ дар барг даврахои (фазаҳои) гуногуни ток: дар вақти гулкунӣ ва пухтарасии мева омӯхта шуд. Ташхиси кимёвӣ моро водор менамояд, ки ғизои токзорро назорат кунем.

Калимаҳои асосӣ: *инкишоф, токзор, ғизо, барг, гулкунӣ, пухтарасӣ, корҳои тадқиқотӣ, обёрӣ.*

ANNOTATION

THE DYNAMICS OF THE CONTENT OF NUTRITION ELEMENTS IN THE SOIL AND THE LEAVES OF THE VINEYARD BRANCH OF THE INSTITUTION OF GARDENING, VITICULTURE AND VEGETABLE GROWING TASKHNSUGHD REGION. (2017-2020G.)

The use of elevated doses of mineral fertilizers is an indispensable condition for the technology of growing a vineyard on such gray-brown stony soils of the Sughd region.

Despite the emergency mobility of a nitrate nitrogen on rocky coarse-dry soils when making a nitrogen at a dose of 150 kg of active substance and 100 kg of phosphorus and potassium per hectare, their accumulation in the arable horizon of the soil (0-25 cm). On the first and second irrigation regimes separately the content of nitrate nitrogen in 2020.Covered to 54.0 and 48.0 mg / kg against 32.0 and 34.5 mg / kg of soil in 2017.And on average, in four years, the accumulation of nitrate nitrogen, respectively, was 44.2 and 40.1 mg / kg of soil according to irrigation regimes. From the dynamics of batteries in the soil, it can be seen that stony coarse-dry soils in the annual application of mineral fertilizers have the property of accumulating nutrients, while the higher the dose of fertilizers, the higher their content in the soil.

Key words: *vineyard, leaves, flowering, ripening, scientific work, irrigation.*

ТДУ. 634.2:631.53:631.541.11

ОМӮЗИШИ ТАРЗҲОИ ЗИЁД НАМУДАНИ ТАГПАЙВАНДИ КЛОНИИ МИРОБАЛАН 29 С БО ИСТИФОДА АЗ СТИМУЛЯТОРҲОИ РЕШАПАЙДОКУНАНДА

Охунҷонов А.Ҳ.-н.и.к., Филиали ИБС АИКТ дар вилояти Суғд, **Бобокалонов Ф. М.-** н.и.к. ДПДТТ ба номи М. Осимӣ дар ш. Хуҷанд

Калимаҳои калидӣ: *тагпайванд, қаламчаҳои сабз, қаламчаҳои чӯбшуда, стимуляторҳои решапайдокунанда.*

Боғдорӣ яке аз самтҳои сердаромад ва ояндадори соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ ба ҳисоб рафта, рушди он барои таъмини талаботи аҳолӣ бо меваи тару тоза ва баланд бардоштани потенсиали содиротии мамлакат мусоидат мекунад. Ҳоло масоҳати умумии боғҳо дар ҷумҳурӣ зиёда аз 150 ҳазор гектарро ташкил мекунад, ки аз он 78 ҳазор гектараш ба боғҳои меваҳои донакдор рост меояд. Дар натиҷаи давом додани технологияҳои куҳна, ки ба истифодаи дарахто-

ни қадбаланд асос ёфтааст, дар воҳиди масоҳат миқдори ками дарахтон (100-160 дарахт дар 1гектар) ҷойгир карда шуда, ҳосилнокии он 4-6 т/га меваро ташкил медиҳад.

Гузаштан ба боғдории интенсивӣ барои якчанд маротиба баланд бардоштани ҳосилнокии боғҳо мусоидат мекунад. Чунин тамоюл дар низоми боғдории бисёр давлатҳои рушдёфта мушоҳида карда мешавад. Ташкили боғҳои интенсивӣ бо истифода аз ниҳолҳои қадпасту миёнақад дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки кишвари кӯҳӣ буда, норасогии заминҳои кишт мушоҳида карда мешавад аҳамияти махсус дошта, барои самаранок истифода бурдани он мусоидат мекунад.

Бо баробари гузаштан ба боғдории интенсивӣ ҳамасола талабот ба ниҳолҳои дар тагпайвандҳои клонӣ парвариш карда шуда меафзояд. Дар навбати худ парвариши ниҳолҳои дарахтони мевадиҳанда дар тагпайвандҳои клонӣ яке аз ҷузъҳои асосии боғдории интенсивӣ мебошад, ки сабзиши якхела, зичии шинониш ва барвақт ба ҳосил даромадани боғҳои бунед шударо таъмин мекунад. Дар хоҷагиҳои ниҳолпарварии ҷумҳурӣ ҳоло истифодаи тагпайвандҳои клонӣ ва тарзҳои зиёд намудани онҳо ба пуррагӣ омӯхта нашудааст. Дар шароити имрӯза ниҳолҳо дар тагпайвандҳои клонӣ асосан аз хориҷи кишвар ворид карда мешаванд, ки хеле гарон буда, мутобиқати навъҳои он ба шароити иқлими ҷумҳурӣ номаълум аст. Ин омил сабаби асосии суст тараққӣ ёфтани боғдории интенсивӣ дар ҷумҳурӣ мебошад. Вобаста ба ин интихоби тагпайвандҳои клонии ба шароити табиии ҷумҳурӣ мувофиқ, омӯзиши тарзҳои зиёд намудани онҳо дар шароити нихолхона ва санҷиши мувофиқати он бо навъҳои маҳаллӣ вазифаи муҳими илми кишоварзӣ мебошад [1].

Мақсади асосии тадқиқот омӯзиши тарзҳои вегетативии зиёд намудани тагпайванди клонии Миробалан 29 С ва ҷорӣ намудани он дар истеҳсолот мебошад.

Усулҳо ва маводҳои тадқиқот. Тадқиқот дар хоҷагии марказии Филиали Институти боғпарварию сабзавоткории АИКТ дар вилояти Суғд - дар мавзеъи Хоҷабақирғон тӯли солҳои 2013-2015 гузаронида шудааст. Обеъкти тадқиқот тагпайванди Мироболан 29 С, ва стимуляторҳои решапайдокунандаи Корневин ва Гетероауксин мебошад.

Миробалан 29 С - ин тагпайванде мебошад, ки аз намудҳои гуногуни олуча дар натиҷаи интихоби сунъӣ ҷудо карда шуда, яке аз намудҳои олучаи америкоӣ (PRUNUS CERASIFERA EHRH) ба ҳисоб меравад. Шаклхои тухмигии он - Роб-де Сержан ва Президент мавҷуд аст. Шакли ба таври вегетативӣ зиёдшавандаи Миробалан-В ва тагпайванди Марианна бо ҳамдигар ҷинсигии наздик доранд.

Ин тагпайванди тезсабзанда ва миёнасабзанда барои олуча, олу ва зардолу мебошад, ки бо роҳи қаламчагӣ зиёд мешавад. Ба Тоҷикистон соли 2012 оварда шудааст. Ба сифати тагпайванди вегетативӣ барои олу ва зардолу дар Амрико, Италия, Франсия, Хорватия, Англия, Руминия, Германия ва дигар мамлакатҳо истифода бурда мешавад. Миробалан 29 С дар хокҳои қумдор ва обҳои зеризаминиашон наздик ҷойгирифта нағз месабзад [2].

Методикаи тадқиқот дар асоси «Програмы сортоизучения плодовых, ягодных и орехоплодных культур» зери таҳрири С. Н. Седов ва Т.П. Огольцов [3] коркард карда шудааст. Решагиронии қаламчаҳои чӯбшуда ва қаламчаҳои сабз аз рӯи методикаи Ю. А. Гнездилов [4], методикаи Н.И. Туровская [5] оид ба зиёд намудан бо қаламчаҳои сабз гузаронида шудааст. Истифодабарии стимуляторҳои решапайдокунанда дар асоси тавсияи истеҳсолкунандагони он амалӣ шудааст.

Натиҷаи тадқиқот. Тарзи анъанавии зиёд намудани дарахтони мевадиҳанда аз парвариши ниҳолҳои хасакӣ ва пайванд кардани он бо навъҳои маданӣ иборат аст. Бо назардошти он, ки тагпайвандҳои меваҳои донакдор бо хусусияти сабзиши пурқуввати худ фарқ мекунад ва соли якум барои пайвандкунӣ (муҷҳапайванд) мерасанд, донаки онҳо якбора дар ниҳолхонаи соли якум шинонида мешавад. Дар технологияи муосири парвариши ниҳолҳои меваҳои донакдор тагпайвандҳои клонӣ ба таврӣ васеъ истифода бурда мешавад. Лекин гузариш ба тагпайвандҳои клонӣ коркарди технологияи нави парвариши ниҳолҳоро талаб мекунад. Дар майдони якуми ниҳолхона бевосита қаламчаҳои чӯбшуда ё ин қи решагирифтаи тагпайвандҳои клонӣ шинонида мешавад [6].

Усулҳои паҳншудатарини зиёд намудани тагпайвандҳои клонӣ – ин решагиронии қаламчаҳои чӯбшуда ва сабз, решагиронии фарғучҳо ва истифодаи технологияи *ин витро* мебошад.

Технологияи *ин витро* асосан дар давлатҳои хориҷа истифода шуда, бо ин роҳ бисёр тагпайвандҳо нағз реша мегиранд. Лекин ба роҳ мондани ин усул маблағгузории калон ва сохтмонӣ озмоишгоҳҳои биотехнологиро талаб мекунад.

Барои ба роҳ мондани парвариши ниҳолҳо дар тагпайвандҳои клонӣ ва пешниҳод намудани технологияи дастрас ба хоҷагиҳои деҳқонӣ аз тарафи мо зиёд намудани тагпайванди клонии Миробалан 29 С бо усули қаламчакунии сабз ва чӯбшуда омӯхта шуд. Барои суръат бахшидан ба раванди пайдоиши хӯчайраҳои решапайдокунанда стимуляторҳои решапайдокунандаи Корневин ва Гетероауксин истифода бурда шуд. Решагиронии қаламчаҳои сабзи тагпайванди клонии Миробалан 29 С дар даҳаи дуюми моҳи май дар давраи сабзиши фаъоли навдаҳо дар шароити тумани сунъӣ гузаронида шуд. Қаламчаҳо бо дарозии 12-14 см, бо гузоштани ду барги болоӣ дар субстрати махсус, ки 3 см қабати болоии онро омехтаи қум ва аррамайда ташкил мекунад, шинонида шуд.

Натиҷаи мушоҳидаҳои ташаккулёбии ҳуҷайраҳои решапайдокунанда нишон дод, ки решаҳои аввалин вобаста аз вариантҳои таҷриба баъд аз 22-26 рӯзи шинонидан пайдо мешаванд. Аз ҳама мухлати дарози решапайдокунӣ дар варианти назоратӣ ба назар мерасад, ки 26 рӯзро ташкил менамояд. Ба ҳисоби миёна дар се соли таҳқиқот аз ҳама мухлати ками ташаккулёбии реша дар варианти истифодаи стимулятори Корневин ба қайд гирифта шуд (22 рӯз). Ин кунунят дар пайдоши оммавии решаҳои қаламчаҳои сабз низ мушоҳида карда шудааст (ҷадв.1).

Ҷадвали 1.-Нишондиҳандаҳои решагирӣ ва биометрикии қаламчаҳои сабзи тагпайванди Миробалан 29 С

№	Вариантҳои таҷриба	Миқдори рӯз то оғози решабарорӣ	Решаҳои тартиби якум		Фоизи решаронӣ%	Баландии қаламчаҳои решагирифта, см	Диаметри гарданаки шартии реша, мм	Маҷмӯи сабзиши солона, см
			Дарозӣ, см	Миқдор, дона				
1	Назоратӣ (коркард бо об)	26	12,6	9,9	51	28,6	3,0	47,3
2	Гетероауксин 0,02%	24	14,8	10,9	61	35,6	3,6	55,6
3	Корневин (чангкунӣ)	22	14.4	10,4	79	34,3	3,7	57,4

Таҳлили маълумоти сесолаи таҷриба нишон дод, ки препаратҳои решапайдокунанда ба раванди решагирӣ бо фаъолнокии гуногун таъсир мерасонанд. Дар фоизи решагирӣ- қаламчаҳои сабз дар солҳои таҷриба тағйироти зиёд вуҷуд надошта, он аз хусусиятҳои биологии тагпайванди Миробалан 29 С ва истифодабарии стимуляторҳои решапайдокунанда вобастагӣ дорад. Аз ҳама фоизи баланди решагирии қаламчаҳои сабзи тагпайванди Миробалан 29 С дар варианти коркард бо стимулятори Корневин (чангкунӣ) мушоҳида карда шуд, ки он 79 %-ро ташкил медиҳад, ки нисбати варианти назоратӣ 28% зиёд аст.

Решагирии қаламчаҳои сабз дар варианти коркард бо маҳлули 0,02%-аи Гетероауксин 61% аз миқдори умумии қаламчаҳои шинонидашударо ташкил додааст.

Расми 1.- Қаламчаҳо сабзи решагирифтаи тагпайванди Миробалан 29 С

Дар охири давраи нашъунамо қаламчаҳои решагирифтаи тагпайванди Миробалан 29 С вобаста аз вариантҳои таҷриба 28,6 – 34,3 см баландӣ ва 3,0-3.7 мм диаметри тана доштанд. Дарозии решаҳои тартиби якум аз 12,6 то 14,8 см ва миқдори он аз 9,9 то 10,4 донаро ташкил дод. Қаламчаҳои решагирифта бо мақсади давом додани парвариш ва гузаронидани пайванди навъҳои маданӣ ба ниҳолҳонаи соли якум шинонида шуданд.

Тарзи дуюми зиёдкунӣ - решагиронии қаламчаҳои чӯбшудаи тагпайванди Миробалан 29 С дар шароити замини кушод гузаронида шудааст. Барои ин қаламча оғози моҳи феврал бо дарозии 18-22 см тайёр карда шуда, то ба замини кушод шинонидан (даҳаи дуюми моҳи март) дар хандақҳо раванди килчевариро гузаштааст. Қаламчаҳои чӯбшуда низ бо стимуляторҳои решапайдокунанда коркард карда шудааст. Баъд аз бо реҷаи 60 х 10 см шинонидани қаламчаҳо то пайдошавии реша ва сабзиши навдаҳои паҳлӯи намнокии хок дар сатҳи 80-85 % нигоҳ дошта шуд.

Ҷадвали 2.-Нишондиҳандаҳои решагирӣ ва биометрикии қаламчаҳои чӯбшудаи тагпайванди Миробалан 29 С

№	Вариантҳои таҷриба	Фоизи решаронӣ, %	Решаҳои тартиби якум		Баландии қаламчаҳои решагирифта, см	Диаметри гарданаки шартии реша, мм	Маҷмӯи сабзиши солона, см
			Дарозӣ, см	Миқдор, дона			
1	Назоратӣ (коркард бо об)	27	196,0	7,3	110,9	11,8	225,4
2	Гетероауксин 0,02 %	35	233,7	8,3	115,3	10,3	276,7
3	Корневин (чангкунӣ)	52,7	275,7	7,3	124,2	13,1	285,2

Натиҷаи таҷриба нишон дод, ки қаламчаҳои чӯбшуда назар ба қаламчаҳои сабз қобилияти пасти решагирӣ доранд. Лекин дар ин таҷриба ҳам таъсири стимуляторҳои решапайдокунанда хеле назаррас буд. Дараҷаи хуби решаронӣ дар қаламчаҳои чӯбшуда низ дар варианти коркард бо стимулятори Корневин мушоҳида карда мешавад, ки аз шумораи умумии қаламчаҳои шинонида шуда, 52,7 %-ро ташкил медиҳад. Ин нишондиҳандаҳо дар варинатҳои назоратӣ ва коркард бо Гетероауксин 0,02% мутуносибан ба 27% ва 36% баробар аст (ҷадв 2).

Расми 2.- Решагирии қаламчаҳои чӯбшудаи тагпайванди клонии Миробалан 29 С

Ин гувоҳи он аст, ки таъсири стимуляторҳои решапайдокунанда намоён буда, решагирии қаламчаҳоро назар ба варианти назоратӣ аз 9 то 25,7 % баланд бардошта аст. Аз рӯи нишондиҳандаҳои биометрикӣ қаламчаҳои решагирифтаи тагпайванди Миробалан 29 С сабзиши хуби навдаҳо ва қисмати зеризамини инкишофёфта доштанд. Дар қаламчаҳои чӯбшуда баъд аз решагирӣ дар ҳар се варианти омӯхташуда истода сабзиши фаъоли қисмати рӯизаминии он мушоҳида карда шуд. Ташаккулёбии решаҳои тартиби якум хеле хуб гузашт, ки дарозии умумии он мувофиқи вариантҳо аз 196,0 см то 275,7 см-ро ташкил дод. Инкишофи хуби решаҳо сабаб шуд, ки қисмати рӯизаминии он рушд ёфта, маҷмӯи сабзиши яксола ба 225,4 – 285,2 см баробар шуд. Барои қаламчаҳои чӯбшуда, ки якбора дар майдони якуми ниҳолхона шинонида шудааст, бо баробари фоизи баландии решагирӣ, нишондиҳандаҳои диаметри гарданаки реша ва баландии он барои муйянкунии расидани он барои муҷҷапайванд хеле муҳим аст. Мувофиқи нишондиҳандаҳои биометрикӣ диаметри гарданаки решаи қаламчаҳои чӯбшуда аз 10,9 то 13,1 мм ва баландиаш 110,9 ва 124,2 см –ро ташкил додааст.

Барои гузаронидани муҷҷапайванд ин нишондиҳандаҳои хеле хуб мебошад. Яъне қаламчаҳои чӯбшудаи решагирифта бо фарорасии давраи муҷҷапайванд (моҳи август) дар майдони якуми ниҳолхона пайванд карда мешаванд. Хулоса тагпайванди Миробалан 29 С хусусияти бо қаламчаҳои сабз ва чӯбшуда реша гирифтанро дошта, стимуляторҳои решапайдокунанда барои беҳтар шудани ин раванд хизмат мекунад. Қобилияти решагирии қаламчаҳои сабз нисбат ба қаламчаҳои чӯбшуда хеле баланд мебошад. Дар навбати худ дараҷаи решагирии қаламчаҳои чӯбшуда аз қаламчаҳои сабз паст бошад ҳам, лекин қаламчаҳои чубшудаи решагирифта, соли якум ба пайванд мерасад ва зарурати давом додани парвариши тагпайвандҳо аз байн меравад. Аз ин сабаб ҷори намудани технологияи зиёд намудани тагпайванди Миробалан 29 С бо усули қаламчаи сабз ва қаламчаи чӯбшуда бо истифода аз стимуляторҳои решапайдокунанда барои парвариши ниҳолҳои дарахтони мевадиҳанда дар тагпайвандҳои клонӣ ва дар асоси он бунёд намудани боғҳои интенсивӣ мусоидат мекунад. Бо ин роҳ масъалаи норасогии ниҳолҳои барои ташкили боғи интенсивӣ пешбинӣ шуда, халли худро ёфта, рушди соҳа таъмин карда мешавад.

Адабиёт

1. Охунджанов А.Х. Агробиологические основы размножения клоновых подвоев косточковых культур в условиях Северного Таджикистана: Диссертация канд. с.-х. наук. – Душанбе 2018. -141 с.
2. Бобокалонов Ф.М. Особенности выращивания абрикоса по интенсивной технологии в условиях самгарского и хаджа-бакирганского массивов северного таджикистана: Диссертация канд.с.-х.наук. – Душанбе 2017.-128с.
3. Программа и методика сортоизучения плодовых ягодных и орехоплодных культур. Под общ. ред. Академика РАСХН Е.Н. Седова и д.с.х.н Т.П. Оголцовой, Орел. 1999
4. Гнездилов, Ю.А. Испытание клоновых подвоев косточковых культур./ Ю.А. Гнездилов // Труды по прикладной ботанике, генетике, селекцииТ.65. Вып. 3.-Л., 1979. – С. 130-136.
5. Туровская, Н.И. Размножение плодовых и ягодных растений зелеными черенками (рекомендации) / Н.И. Туровская/ / - Мичуринск, 1988.- 20 с.
6. Ерёмин, Г.В. Размножение клоновых подвоев персика / Г.В. Ерёмин, В.Г. Еремин//Науч. журнал. Куб. ГАУ. № 62 (08), 2010.

АННОТАЦИЯ

ИЗУЧЕНИЕ СПОСОБОВ РАЗМНОЖЕНИЯ КЛОНОВОГО ПОДВОЯ МИРОБАЛАН 29 С С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СТИМУЛЯТОРОВ КОРНЕОБРАЗОВАНИЯ

В статье приведены результаты исследования о способах вегетативного размножения клонового подвоя Миробалан 29С с использованием стимуляторов корнеобразования. Установлено, что клоновый подвой Миробалан 29С хорошо размножается вегетативными (зелёными и одревесневшими черенками). Стимуляторы корнеобразования положительно влияют на степень корнеобразования и развития укорененных черенков.

Ключевые слова: *подвой, зелёные черенки, одревесневшие черенки, стимуляторы корнеобразования.*

ANNOTATION

STUDYING METHODS OF REPRODUCTION OF CLONAL ROOTSTOCK OF MIROBALAN 29 C WITH USING ROOTING STIMULANTS

The article presents the results of a study the methods of vegetative propagation of the clonal rootstock Myrobalan 29 C using root formation stimulants. It was found that the clonal rootstock of

Myrobalan 29 C reproduces well by vegetative (green and hardwood cuttings). Rooting stimulants have a positive effect on the degree of root formation and the development of rooted cuttings.

Key words: *rootstock, green cuttings, hardwood cuttings, root formation stimulants.*

УДК 631: 631.5 (575.3)

ТАЪСИРИ НИЗОМИ НУРИДИҲӢ БА САМАРАНОКИИ ИҚТИСОДИИ БОҒИ АНОР

Аюбов Э.Ҳ. унвонҷӯи ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *анор, самаранокӣ, субтропикӣ, технология, нуридиҳӣ, ҳосилнокӣ.*

Боғдории субтропикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон захираи пуриқтидори таъмини аҳолӣ бо меваҳои баландсифату солим мебошад. Бинобар ин, дар солҳои охир ба рушди ин соҳаи муҳими парвариши меваҷот, аз назари илмӣ таваҷҷуҳи ҷиддӣ дода мешавад.

Бунёд ва парвариши боғҳои субтропикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳлати начандон тӯлониро дороянд. Он бо нахустин таҳқиқотҳои илмии як қатор мутахассисони варзида ба монанди Смолский Н.В., (1951) Розанов Б.С., (1961) алоқаманд аст. Таҳқиқотҳои олимони мазкур ба масъалаҳои омӯзиш ва мутобиқгардонии зироатҳои субтропикӣ ба шароити Тоҷикистон бахшида шуда буданд. Бо вуҷуди саҳми назарраси ин муҳаққиқон, ҳанӯз оид ба таъсири нуриҳои минералӣ ба қадкашӣ, афзоиш ва ҳосилнокии зироатҳои субтропикӣ, аз ҷумла анор, миқдори хеле ками таҳқиқотҳо амалӣ гаштаанд. Аҳамияти гузаронидани таҷрибаҳо барои муайян кардани таъсири нуриҳои минералӣ дар раванди қадкашӣ, афзоиш ва ҳосилнокии анор нишон медиҳад, ки ҳамасола майдони парвариши анор дар ҷумҳурӣ васеъ шуда, талабот ба меваи муфиди он чӣ дар Тоҷикистон ва чӣ дар хориҷи кишвар афзоиш меёбад. Аз ин рӯ зарурати таҳияи асосҳои илмии технологияи самарабахш ва муассири парвариши анор ба миён омадааст. Яке аз равишҳои методологии ҳалли ин масъала, тавре ки мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, омӯхтан ва баҳодиҳии таъсири нуриҳои минералӣ ба қадкашӣ, афзоиш ва ҳосилнокии анор мебошад, ки на танҳо аҳамияти назариявӣ, балки аҳамияти ниҳоят муҳими амалиро дорост [Гулов С.М., 2008].

Барои ба даст овардани ҳосили дилхоҳи меваи анор тибқи риояи тавсияҳое, ки доир ба технологияи парвариши он аз ҷониби мо таҳия ва тавсия шаванд, лозиманд. Дар таҷрибаҳои мо ҳосилнокии анор аз воҳиди масоҳат вобаста аз истифодаи меъёри (дозаи, миқдори) нуриҳои минералӣ фарқият дорад. Бо назардошти хароҷоти молию моддӣ маҳсулот аз воҳиди масоҳат бо нишондиҳандаҳои зерин тавсиф мешавад: ҷадвали 1.

Ҷадвали-1. Самаранокии иқтисодии парвариши анор бо меъёрҳои гуногуни истифодабарии нуриҳои минералӣ

№	Нишодиҳандаҳо	Вариантҳо, кг/га			
		Қазоқи-анор		Сурх-анор	
		Назоратӣ	N_{120}, P_{90}, K_{60}	Назоратӣ	N_{120}, P_{90}, K_{60}
1	Ҳосилнокии умумӣ, с/га	85,4	247,4	79,7	212,5
2	Арзиши аслии маҳсулоти парваришшуда, сомонӣ/га	68000	197920	71730	191250
3	Арзиши нархи фурӯши маҳсулот, сомонӣ/га	39800	98960	39850	106250
4	Даромади соф, сомонӣ/га	34200	98960	31880	85000

Эзоҳ: 1 кг анори навъи Қазоқи-анор баробар ба 4 сомонӣ ва 1 кг анори навъи Сурх-анор баробар ба 5 сомонӣ аст.

Аз ҷадвали 1 дида мешавад, ки ҳосилнокии умумӣ дар варианти назоратии Қазоқи-анор 85,4 с/га, навъи Сурх-анор 79,7 с/га, дар варианти таҷрибавӣ бошад, дар навъи Қазоқи-анор 247,4 с/га ва навъи Сурх-анор 212,5 с/га ташкил намуд. Арзиши маҳсулот дар варианти назоратӣ аз 33800 то 39850 ва вариантҳои таҷрибавӣ аз 98900 то 106250 сомонӣ/га. Нархи фурӯши маҳсулоти назоратӣ аз 68800 то 71730 ва вариантҳои таҷрибавӣ бошад, дар навъи Сурх-анор 197920 сомонӣ/га ва дар навъи Қазоқи-анор 191250 сомонӣ/га ташкил дод.

Даромади соф бошад дар вариантҳои назоратӣ аз 31880 то 34200 сомонӣ/га ва дар вариантҳои таҷрибавӣ бошад, аз 85000 то 98960 сомонӣ/га ташкил намуд. Ҳамин тавр, истифодаи дурусти меъёрҳои ғизои минералӣ дар технологияи парвариши зироати анор, хусусан дар давраи вегетатсия, самараи баланди иқтисодӣ дод.

АДАБИЁТ

1. Смольский Н.В. Краткая экологическая характеристика субтропиков Таджикистана. В кн. Субтропические культуры в Таджиксуой ССР, Сталинабад, Таджикгосиздат, 1951, с. 3 – 13.
2. Розанов Б.С. Итоги сортоизучения и селекция граната на юге Таджикистана. Тр. Вахшской ЗОС субтропических культур, Душанбе, Ирфон, 1972, с. 57 – 68.
3. Гулов С.М. Меваҳои гармидӯсти Тоҷикистон., Душанбе – 2008, 151 с.

АННОТАЦИЯ

ВЛИЯНИЕ СИСТЕМЫ ПИТАНИЯ НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ГРАНАТНОГО САДА

В данной статье приведены результаты исследований влияния минерального питания на плодоношение граната в условиях Гиссарской долины Таджикистана, а также было изучено

влияние минерального питания на урожайность и качество плодов граната. В наших экспериментальных работах урожайность граната с единицы площади изменялась в зависимости от внесения дозы минеральных удобрений. Продукция с единицы площади, учётом финансово-материальных затрат, характеризуется следующими показателями: При внесении минеральных удобрений получена рентабельность на уровне 553,4 до 195,5 %. Максимально рентабельными оказались варианты применения минеральных удобрений в нормах 553,4 при предполивной влажности почвы 70-80 % ,от ППВ почвы.

Таким образом, правильное применение норм минерального питания в технологии выращивания граната, особенно во время вегетации даёт высокий экономический эффект.

Ключевые слова: *эффективность, субтропика, технология, удобрений, гранат, урожайность*

ANNOTATION

INFLUENCE OF THE FOOD SYSTEM ON THE ECONOMIC EFFICIENCY OF THE POMEGRANATE GARDEN

This article presents the results of research on the impact of mineral nutrition on pomegranate fruiting in the conditions of the Hissar valley of Tajikistan, and also studied the impact of mineral nutrition on the yield and quality of pomegranate fruits. n our experimental work, the yield of pomegranate per unit area changed depending on the application of the dose of mineral fertilizers. Production per unit area, taking into account financial and material costs, characterizes the following indicators: When applying mineral fertilizers, the profitability was obtained at the level of 553.4 to 195.5 %. The most cost-effective options were the use of mineral fertilizers in the norm of 553.4 with a pre-irrigation soil moisture of 70-80 % of the soil's PPV. Thus, the correct application of mineral nutrition norms in the technology of growing pomegranates, especially during the growing season, gives a high economic effect.

Keyword: *subtropics, technology, fertilizers, pomegranates, yield, flowering, tying.*

УДК 581.1:577.15

ВОЗДЕЙСТВИЯ СТРЕССОВЫХ ФАКТОРОВ НА ФИЗИОЛОГО-БИОХИМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ХЛОПЧАТНИКА

Н. Усмонова, К. Саломиён-ассистенты, **А. Эргашев-**д.б.н. профессор **ТНУ**

Ключевые слова: *хлопчатник, агроклимат, стрессор, физиология, устойчивость, температура, влажность*

Температура среды является одним из важнейших экологических факторов, существенно влияющих на фотосинтез и продукционный процесс. В связи этим, нами изучалось влияние на высокотемпературного стресса в начале фазы цветения и фазы формирования коробочек физиолого-биохимические процессы и продуктивность хлопчатника.

Под воздействием высоких экстремальных температур нарушается сбалансированность важнейших физиолого-биохимических процессов и, чем больше дней с высокой температурой и большим дефицитом влаги, тем сильнее страдают растения и больше потери урожая. Даже небольшое снижение влажности листа приводит к изменению его площади, объёма и подавлению ассимиляции CO_2 В аридных условиях произрастания листья всегда испытывают небольшой водный дефицит. При повышении водного дефицита до 15%, интенсивность фотосинтеза мало изменяется, а при дальнейшем повышении дефицита воды она существенно снижается (Абдуллаев, Эргашев, Джумаев, 2013).

Хлопчатник характеризуется продолжительным вегетационным периодом и большой потребностью в тепле и воде. Вместе с тем, отсутствие осадков, повышение температуры воздуха в летнее время до $+40^0$ … $+45^0$С и выше приводит к интенсивному иссушению верхних слоев почвы и усиленному расходу воды листьями на транспирацию. Эти факторы в совокупности отрицательно сказываются на газо-и водообмене и продуктивности хлопчатника.

В этот период зачастую наблюдается отрицательный водный баланс, т.е. скорость поступления воды через корневую систему отстает от скорости испарения воды посредством транспирации. К тому же, неблагоприятные температурные условия совпадают с наиболее критическим периодом в развитии хлопчатника- фазами цветения и плодообразования. Безусловно, такой сильный стрессовый фактор, как высокая температура воздуха, оказывает в конечном итоге отрицательное воздействие на формирование урожая хлопка-сырца и его качество. В связи с этим нами, изучались особенности физиолого-биохимических процессов и адаптационные возможности хлопчатника в зависимости от влияния высоких экстремальных температур и влажности воздуха. При этом особое внимание уделялось характеру изменения изучаемых процессов в полуденные часы дня наиболее напряженный период метеофакторов.

Агротехника выращивания хлопчатника в полевых условиях была общепринятой.

Для изучения физиолого-биохимических параметров в фазах цветения и плодоношения использовались листья верхнего яруса (4-5листья от точки роста). Температура и влажность воздуха на открытом участке и под пленкой измерялись аспирационным психрометром Ассмана. Влажность почвы определяли термостатно-весовым методом.

Хлопчатник в период вегетации неоднократно подвергается действию высоких экстремальных температур и чаще всего это происходит в критический период его развития-фазу цветения и в начале фазы плодообразования.В связи с этим нами изучалось воздействие высоких

температур на хлопчатник путем систематического измерения в дни с оптимальной и экстремальной температурой воздуха (адаптированный вариант).

Внезапное повышение температуры воздуха до 42^0+45^0С в этот период, независимо от видовых и сортовых особенностей, вызывает массовое опадение плодоэлементов хлопчатника. При этом как, правило, наблюдается, в первую очередь, усыхание молодых бутонов и завязей по всему кусту хлопчатника. Листья хлопчатника в наиболее жаркие периоды дня посредством транспирации заметно снижают свою температуру. Однако, все же не до оптимального уровня. Например, если температура воздуха +32^0+34^0С, то при температуре воздуха +40^0…+45^0С, даже при оптимальной влажности, температура почвы и температура листа повышается до+39^0…+40^0С и более.

Данные табл.1 показывают, что в полуденные и послеполуденные часы, несмотря на оптимальный уровень влажности почвы,75%от ППВ при высокой температуре воздуха интенсивность фотосинтеза резко упала, а скорость транспирации повысилась. Полуденный водный дефицит достиг 23-25%, наблюдается остаточный водный дефицит. Возрастающая в условиях жары в критический период концентрация клеточного сока после воздействия перегрева в течение 2-3 дней снижалась (табл. 2) Интенсивность фотосинтеза не только снизилась, но и не достигла своего нормального уровня, даже соустья несколько дня после воздействия перегрева. При этом интенсивность дыхания, особенно в полуденные и послеполуденные часы, повысилась в 1.5-2 раза (табл.1).

Таблица 1.- Некоторые параметры водообмена листьев хлопчатника в дни с оптимальной и экстремальной температурой воздуха в полуденные часы

Дата, максимальная температура воздуха в полден	Водоудерживающая способность, потеря воды за 1ч, %	Концентрация клеточного сока, %	Осмотическое давление, атм.	Содержание воды, %	Степень открытости устьиц, баллы
Фаза цветения					
3. VII +34,6^0С	55,3±1,6	12,4±0,3	9,8±0,3	77,5±1,8	8,8
5.VII +39,8^0С	61,0±2,0	14,8±0,5	11,3±0,2	74,4±1,4	6,0
Фаза плодообразования					
10. VII +34,8^0С	56,7±1,8	12,8±0,4	9,5±0,3	76,3±1,5	7,8
14 VII +40,2^0С	70,2±2,5	15,1±0,4	11,6±0,4	73,0±1,1	5.2

Примечание *влажность почвы на губные 0-70см-75%отППВ*

При этом интенсивность транспирации возросла в 1,4-1,8 раза. Содержание воды в листьях в дней с высокой температурой снизилась на 2,7-3,1%. Водоудерживающая способность в этих условиях была крайне низкая и достигла 40%, а скорость водоотдачи увеличилась на 5-6%. Сосущая сила и осмотическое давление также заметно возросли и, наоборот, степень открытости устьиц снизилась.

Все эти нарушения, в конечном результате приводят к опадению завязей и бутонов. Таким образом, в жаркие дни водный режим растений нарушался в силу резкого возрастания непродуктивной траты воды на транспирацию. Об этом очень убедительно свидетельствует транспирационно-ассимиляционный коэффициент, который в полден был равен при оптимальной температуре 53-67, а при экстремальной (+40^0С) -76-103. Действие высокой температуры еще больше усугубляется при чрезмерно высокой влажности воздуха. Как видно из табл.3, сочетание высокой температуры с высокой влажностью воздуха с 14-до 18ч приводит к значительному снижению интенсивности фотосинтеза, повышению дыхания и усилению транспирации. Следует отметить, что все отмеченные выше отклонения в ходе физиологических процессов в той или иной степени обратимы. Степень и скорость восстановления нормального ритма зависят от видовой и сортовой специфики растений хлопчатника и их фазы развития. Например, в фазе бутонизации и в начале фазы раскрытие коробочек высокая температура менее действенна чем в начале фазы цветения и фазе плодообразования.

Зачастую показатели физиологической деятельности хлопчатника, в определенные утренние часы, не отражают истинного состояния растений. Как обычно, более четко нарушения физиологических и биохимических процессов обнаруживаются в послеполуденные часы, когда температура воздуха достигает своих максимальных величин, а влажность воздуха снижается до минимума. Кратковременное (5-6ч) пребывание растений в условиях высоких температур воздуха (неадаптированный вариант) вызвало снижение содержания сухого вещества и воды в листьях, возрастание интенсивности транспирации и уменьшение содержания белковых веществ по сравнению с контрольными растениями.

При более длительном (3-4) пребывании растений в таких экстремальных условиях (под пленкой) расстройство физиолого-биохимических процессов принимаю еще более глубокий характер. Например, содержание аскорбиновой кислоты в листьях на 4-5-й день пребывания растений под пленкой уменьшилось почти в 1,5 раза. В этих условиях заметно снизилось содержание хлорофилла. При этом наблюдалось значительное подавление интенсивности фотосинтеза и одновременно повышение темнового дыхания. Отрицательное воздействие высоких температур еще больше усугублялось в условиях крайне низкой (менее 25%) и высокой влажности воздуха (80-90%). При кратковременном и длительном воздействии высоких экстремальных температур на растения содержание сухого вещества, УПП листа, растворимых белков, хлорофилла, аскорбиновой кислоты в листьях заметно уменьшалось (таблица 2).

Таблица 2.- Влияние высокой температуры и относительной влажности воздуха на интенсивность фотосинтеза и дыхания листьев хлопчатника

Вариант	Бороздковый полив, через 3-5 дней после прекращения полива			Дождевание, через1ч после прекращения полива			НСР 0,05
	Дата						
	3.VII	5.VII	7.VII	3.VII	5.VII	7.VII	
Температура воздуха в 60 см от поверхности почвы,^{0}С	34,6	40,1	40,6	34,4	40,2	40,3	1,8
Относительная влаж-ность воздуха в 60 см от поверхности почвы, %	49,6	40,0	35,8	60,8	68,8	70,0	3,1
Интенсивность фотосин-теза, мг CO_2/г сух.веса:ч	57,8	48,5	43,6	52,3	35,2	36,0	2.0
Интенсивность дыхания, мг CO_2/г сыр. веса: ч	2,62	2,78	2,87	2,90	3,08	3,15	0,21
Интенсивность транспи-рации воды/г сыр.веса:ч	2,03	2,87	2,75	2,29	3,40	3,19	0,18

М%=1,31

Примечание: измерения проводились в 14-15 ч

При воздействии высокой температуры в сочетании с высокой влажностью воздуха, помимо отмеченных отклонений в физиолого-биохимических процессах, наблюдалось снижение интенсивности транспирации, повышение оводненности, уменьшение степени открытости устьиц и снижение водоудерживающей способности листьев. Экстремальные температуры существенно влияли на водный режим растений. В дни с экстремальными температурами и низкой относительной влажностью воздуха увеличивался остаточный водный дефицит, после полудня падала интенсивность транспирации, водоудерживающая способность возрастала Интенсивность фотосинтеза подавлялась при одновременном увеличение интенсивности дыхания.При действии высокой температуры содержание сухого вещества, растворимых белков, хлорофилла и аскорбиновой кислоты снижалось при этом, одновременно наблюдалось массовое усыхание молодых бутонов и завязей хлопчатника.

Последействия тепловых повреждений цветка и растения в целом проявилось в нарушении формирования общей продуктивности, в частности, его хозяйственно- ценной части (хлопка-сырца).Анализ урожая и структуры его составляющих выявил значительное снижение количества полноценных семян в одной коробочке, главным образом, за счет вес хлопка-сырца в одной коробочке.При действии повышенной температуры на фоне прочих оптимальных факторов обнаруживалось повреждение пыльцы и снижение продуктивности хлопчатника, даже при благоприятных условиях для последующего роста. Все это говорит в пользу того, что при выведении новых сортов для жарких, сухих зон необходимо обратить внимание на признак жароустойчивости растений, в том числе генеративных органов.

Таким образом, полученные данные показывают, что независимо от оптимального уровня водообеспечения и других агротехнических условий произрастания при воздействии высоких экстремальных температур у хлопчатника существенно нарушаются физиолого-биохимические процессы, в результате чего происходит массовое опадение бутонов и завязей и, в итоге, снижение урожайности.

Отдельные почвенно-климатические районы Республики Таджикистан, за исключением ее высокогорной части, находятся в зоне сверх оптимальных температур и дефицитного увлажнения. В связи с этим, посевы сельскохозяйственных растений чаще подвергаются воздействию неблагоприятных экологических факторов (Абдуллаев, Эргашев и др.2013);

Исходя из этих обстоятельств, на данном этапе одной из важнейших задач является изучение ответной реакции сельскохозяйственных растений на глобальное изменение климата по таким элементам, как повышение концентрации CO_2, температуры и недостаток влаги в почве и воздухе. Все эти факторы прямо или косвенно влияют на ход физиолого – биохимических процессов и в конечном итоге, на продуктивность посевов (Кузнецов, я Дмитриева,2006., Каримов, 2008., Абдуллаев и др.,2013, Muns, 2000).

Таким образом, при действии повышенной температуры на фоне прочих оптимальных факторов происходит повреждение цветков, и в первую очередь пыльцы, снижается продуктивность хлопчатника, даже при благоприятных условиях последующего роста. В связи с этим, следует обратить особое внимание на необходимость повышения жароустойчивости генеративных органов в селекционной работе, при районировании сортов и разработке зональной агротехники. У изученных нами сортов и линий средневолокнистого хлопчатника при хроническом недостатке почвенной влаги происходило не только снижение роста главного стебля, но и уменьшение размера листовой пластинки, длины междоузлий и черешка, толщины стебля. Измерение интенсивности реального и потенциального фотосинтеза показало, что в условиях водного стресса уровень спада этих процессов оказалась неоднозначной. Вместе с тем, под воздействием продолжительной почвенной засухи происходят значительные изменения в направленности фотосинтетического метаболизма углерода.

Полученные нами данные свидетельствует о том, что пигментный комплекс хлопчатника проявляет сравнительно большую устойчивость к изменению факторов среды, чем другие физиологические процессы. Полученные результаты позволяют заключить, что вышеназванные экстремальные факторы приводят к существенным изменениям физиологических процессов у растений хлопчатника, в котором происходит изменение скорости и направленности метабо-

лизма углерода при фотосинтезе. При этом изменяется соотношение продуктов альтернативных путей фиксации CO_2 и восстановительного пентозофосфатного цикла Кальвина. Эти факторы, приводят к качественным и количественным изменениям содержания углеводов и азотсодержащих веществ в листьях.

В целом, итоги многолетних исследований, проведенных с средне- (G.hirsutym L.) и тонковолокнистыми (G.barbadenze L.) сортами хлопчатника в различных почвенно-климатических условиях Таджикистана (Гиссарская, Вахшская долины, Явано-Обикиикская и Кулябская зоны) показали, что реакция растений хлопчатника на воздействие природных экстремальных факторов (высокая температура, воздушная и почвенная засуха) оказалась различной. Вариабельность реакций свидетельствует о том, что хлопчатник как теплолюбивая культура имеет высокую адаптивность. Об этом свидетельствует положительный эффект обработки семян, опрыскивание растений растворами синтетических химических препаратов (ССС, Морфонол, Пикс), микроэлементов (цинк, медь, железо), физиологически активных веществ (ИУК, аскорбиновая кислота, глицин-бетаин) на физиологические процессы и продуктивность растений хлопчатника. (Абдуллаев, Эргашев и др. 2013)

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев А., Эргашев А., Джумаев Б.Б. Физиология хлопчатника в условиях стресса. Душанбе,2013.154с.
2. Каримов Х.Х. Приоритетные направления научных исследований по влиянию изменения климата на биоразнообразие / Х.Х. Каримов // Известия АН РТ, Отд.биол. и мед. наук. -2008. - №1(162). -С.7-14
3. Кузнецов В.В., Дмитриева Г.А. Физиология растений. М.: Высшая школа, 2006. С.749
4. Taiz, L. Plant Physiology/ L. Taiz, F. Zeigez,2006.-764 p.
5. Munns, R. Water relations and leaf expansion: importance of time scale / R. Munns, J.B. Passioura, J.Guo, Chazen, G.R. Grammer // J.Exp.Bot.-2000.-V.51.-P.373-504

ANNOTATION

EFFECTS OF STRESS FACTORS ON THE PHYSIOLOGICAL AND BIOCHEMICAL PARAMETERS OF COTTON

The results of studies on the influence of temperature, water and salt stress on the physiological processes of cotton varieties in various agro-climatic conditions in the south of Tajikistan are presented. The effects of high extreme temperatures, soil and air drought on the dynamics of the intensity of photosynthesis, water exchange, biosynthesis of photosynthetic pigments and assimilates in leaves have been studied

Key words: *cotton, agroclimate, stressor, physiology, resistance, temperature, humidity*

АННОТАТСИЯ

ТАЪСИРИ ОМИЛҲОИ СТРЕССИ БА ПРОТСЕСҲОИ ФИЗИОЛОГИИ РАСТАНИИ ПАХТА

Таъсири омилҳои стресси ба протсесҳои физиологии растании пахта дар шароитҳои агроиқлимии гуногуни ҷануби Тоҷикистон оварда шудааст. Таъсири ҳарорати баланди экстремалӣ, хушкии ҳаво ба динамикаи шидатнокии фотосинтез, мубодилаи об, синтези пигментҳои фотосинтетикӣ ва ассимилятсияҳо дар барг омӯхта шудааст.

Калимаҳои асосӣ: *пахта, агроиқлими, стрессор, физиология, устувори, ҳарорат, намнокӣ.*

УДК 639.311 (075.8)

РОҲҲОИ БЕҲТАР НАМУДАНИ БАЗАИ ХӮРОКАИ ТАБИИИ КӮЛҲОИ МОҲИПАРВАРӢ

Рачабов Ф.М.- профессор, **Азизов Ф.Ф., Юсупов А.Я.-** дотсентони
ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *кӯлҳои моҳипарварӣ, нурӣ, базаи хӯрокаи табиӣ, зоопланктон, фитопланктон, маҳсулнокии моҳигӣ.*

Моҳипарварӣ яке аз соҳаҳое мебошад, ки аҳолиро бо маҳсулоти ғизоии арзишнок таъмин менамояд. Аз ин лиҳоз, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди минбаъдаи моҳипарварӣ диққати зиёд медиҳад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди устувори соҳаи моҳипарварӣ шароитҳои хеле мусоид мавҷуд аст, зеро дорои захираҳои бузурги манбаъҳои об мебошад. Дар сарзамини кишварамон ҷариб тамоми хавзаҳои обии дарёҳои калонтарини Осиёи Марказӣ – Амударё ва Сирдарё ба вуҷуд меояд. Дар кӯҳҳои ҷумҳурӣ ҷариб 500 пирях мавҷуд аст, ки ҳаҷми умумии онҳо 1200 км^3 мебошад. Захираи обҳои ширини дар кӯлҳо мавҷуд буда аз 30 км^3 бештар аст. Дар Тоҷикистон 300 дарёҳои калону хурд, 1300 кӯлҳои масоҳати умумиашон 705 км^2, 8 обанбор, ки ҳаҷми оби онҳо 12% оби дарёҳои Осиёи Марказиро ташкил медиҳад, мавҷуд аст. Дар кӯлҳо ва обанборҳои табиӣ ва сунъии кишварамон моҳиҳои гуногун парвариш карда мешавад: капур, гулмоҳӣ, пешонапаҳни сафед ва ало, амури сафед, лаққамоҳии каналӣ ва ғайра. Қисми зиёд ва асосии моҳиҳои парваришшавандаро намудҳои гуногуни капур ташкил менамояд.

Моҳипарварии молӣ (истеҳсолӣ) дар системаҳои мустақили зерин фаъолият мекунад: маъмулии кӯлӣ; парвариши моҳиҳо дар кӯлҳо, обанборҳо, дар обҳои гарми нерӯгоҳҳои обӣ; хоҷагиҳои кӯлҳои моҳиҳои молӣ. Новобаста аз системаи истеҳсол омили асосии рушди соҳа ташкил намудани хӯронидани самаранок мебошад.Дар моҳипарварӣ 3 намуди хӯрокҳо истифода бурда мешавад: хӯрокҳои табиӣ; хӯрокҳои иловагӣ; хӯрокҳои пурбаҳо (мукаммал).

Хӯрокҳои табиӣ (базаи хӯрокии табиии кӯл) бо роҳи табиӣ дар кӯл афзоиш меёбад. Ба хӯрокҳои табиӣ обсабзҳои планктонӣ ва буғумпойҳо, бактерияҳо, детрит, бентос, растаниҳои

олӣ, ҳашаротҳо, ҳайвонҳои обӣ, аз он ҷумла моҳиҳо дохил мешаванд. Дараҷаи афзоиши базаи хӯрокии табиӣ аз сифати об вобаста аст. Базаи табиии хӯрокӣ дар кӯлҳои алоҳида фарқ менамояд ва он аз маҷмӯи организмҳои растанигӣ ва ҳайвонӣ иборат аст. Организмҳои табиии базаи хӯрокӣ андозаашон аз андозаи микроскопӣ то нисбатан калон мебошад. Ин организмҳо зинда, ё мурда, ё ин ки дар натиҷаи фаъолияти бактерияҳо (детрит) пӯсидагӣ буда метавонанд. Организмҳои базаи хӯрокии табиӣ дар ҷойҳои гуногуни кӯл ҷойгир мебошанд: дар наздикии соҳил, масалан дар решаи растаниҳои олӣ; дар зери об суст ҳаракаткунандаҳо (планктон), дар боло ё дар зери оби соҳил (бентос), масалан кирмҳо, тӯқумшуллуқҳо, кирми ҳашаротҳо; дар зери об фаъолона шинокунанда (нектон), масалан моҳиҳо, қурбоққаҳо.Барои зиёд намудани истеҳсоли гӯшти моҳӣ ба беҳтар кардани базаи хӯрокии табиии кӯлҳо диққати махсус додан лозим аст. Мелиоратсияи кӯлҳо имконият медиҳад, ки базаи хӯрокии табиии кӯл хеле беҳтар карда шавад. Дар даврахои муайян сар додани об аз кӯл бо шинондани алафҳои яксола дар қаъри кӯл, андохтани нуриҳои органикӣ ва минералӣ имконият медиҳад, ки баъди бо об пур кардан дар ин кӯл обсабзҳо (фитопланктон) ва организмҳои ҳайвонӣ (зоопланктон ва бентос) бо суръат афзоиш меёбанд. Кӯлҳои мелиоратсия кардашуда дар солҳои минбаъда ҳангоми ҷойгиркунонии зичи моҳиҳо маҳсулнокии моҳигиро хеле зиёд мекунад.Аз усулҳои гуногуни интенсификатсияи моҳипарварии кӯлӣ, хусусан дар мавриди якҷоя парвариш намудани капур бо моҳиҳои растанихӯранда, ба кӯлҳо андохтани нуриҳои органикӣ ва минералӣ усули беҳтарин ба ҳисоб меравад.

Дар таҳқиқотҳо исбот гардидааст, ки яке аз роҳи асосии беҳтар намудани базаи хӯрокаи табиӣ ба кӯлҳои моҳипарварӣ андохтани нуриҳои органикӣ ва минералӣ мебошад. Зеро, дар мавриди ба кӯл андохтани нурӣ барои микрофлораҳо ба намуди бактерияҳо ва растаниҳои обии хурд муҳити ғизоӣ беҳтар мегардад, ки онҳо барои зооплактон ва бентос манбаи ғизо мебошанд ва дар навбати худ зоопланктону бентос барои моҳиҳои парваришёбанда хӯроки табиӣ мебошанд [1-8].

Нуриҳо маводҳои табиӣ, ё сунъие мебошанд, ки дар кӯлҳои моҳипарварӣ барои зиёд намудани маҳсулнокии базаи хӯрокии табиӣ истифода бурда мешаванд. Нуриҳо манбаи моддаҳои ғизонок барои афзоиши обсабзҳо мебошанд, ки онҳоро баъзе моҳиҳо, масалан пешонапаҳни сафед мехӯранд. Инчунин, обсабзҳоро дигар организмҳои обӣ мехӯранд, ки онҳоро билохира моҳиҳо мехӯранд.Вақте ки нурӣ ба кӯл андохта мешавад, қисмҳои таркибии химиявии онҳо дар об ҳал мешавад, ки дар он ҷо як қисми онҳоро организмҳои фитопланктонии дар об мавҷуд буда, барои афзоиш ва наслдиҳӣ истифода мебаранд, яъне мехӯрад, қисми дигари онҳо бошад, ба намуди қисмҳои органикӣ ва минералӣ дар об, ё дар қисми болоии лойқа мемонад. Қисми ҳалшудаи нуриҳо боиси афзоиши бактерияҳо мегардад, ки моддаҳои органикиро дар кӯл таҷзия мекунад. Дар натиҷаи ин таҷзияшавӣ ба об ё лойқа, инчунин бисёр моддаҳои ғизоии нав дохил мешавад. Ин равандҳо дар маҷмӯъ ба сифати оби кӯл таъсир мерасонанд ва метавонанд ҳарорати об, софии об, pH, миқдори оксигени ҳалшуда, оксидшавӣ ва ғ. тағйир диҳанд.

Нуриҳои истифодашавандаро ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

- минералӣ ё ин ки ғайриорганикӣ: аз моддаҳои содаи органикӣ иборатанд ва дар корхонаҳои саноати химиявӣ барои истифодабарӣ дар кишоварзӣ истеҳсол карда мешавад;
- нуриҳои органикӣ: аз омехтаи моддаҳои минералӣ ва органикӣ иборат мебошанд; асосан ин нуриҳо маҳсулоти дуюмдараҷаи чорводорӣ ва растанипарварӣ, хоҷагии коммуналӣ, саноати озуқаворӣ мебошанд.

Ба моҳипарвар зарур аст, ки худаш намуди нуриро интихоб намояд ва ин интихоб аз бисёр омилҳо вобаста аст. Ба таври идеалӣ ба моҳипарвар беҳтар аст, ки аз маҷмӯи нуриҳои органикӣ ва минералӣ истифода намояд.Мақсади ба кӯл андохтани нурӣ таъмин кардани афзоиши фитопланктон, зоопланктон, дар натиҷа «гулкунии об»-ро таъмин кардан мебошад. Барои бо истифодаи ками нуриҳо ба ин мақсад расидан, усулҳои зеринро истифода бурдан мумкин аст (чунин тавсияҳо дода мешавад):

- об ва қисми болоии канори кӯл бояд муътадил (нейтралӣ), ё каме ишқорӣ бошад; ҳангоми зарурият оҳакоб кардани обро истифода бурдан лозим аст;
- лойқа (агар дар кӯл бошад) бояд сифати хуб дошта бошад: қабати на он қадар ғафс, дар таркибаш миқдори детрит зиёду клетчатка кам бошад, чунки таҷзияшавии клетчатка вақти зиёдро талаб мекунад;
- рақобатро барои моддаҳои ғизонок байни растаниҳои шинокунанда ва дар зери об буда кам намудан зарур аст (алафнокии кӯлро назорат кардан лозим аст, вай бояд аз 30% сатҳи кӯл зиёд набошад);
- мубодилаи (ивазшавии) обро дар кӯл кам кардан лозим аст, барои он ки оби хуб нурӣ доштаи аз планктон бой аз кӯл наравад;
- ҳар як кӯлро вобаста аз хусусиятҳояш алоҳида нурӣ андохтан зарур аст. Мисол, нурии зиёдро дар кӯлҳои зерин истифода мебаранд: кӯли нав, лойқаи бой ҳоло ҳосил нашудааст, манбаи об аз моддаҳои ғизонок камбағал аст, дар таркиби лаби ҳавз қум бисёр мебошад;
- нуриро бо назардошти афзоиши планктон, ки онро мунтазам санҷидан лозим аст, илова кардан зарур мебошад.

Нуриро дар мавридҳои зерин истифода бурдан лозим нест:

- агар маҳсулнокии моҳигӣ аз базаи хӯрокии табиӣ (дар системаи интенсивӣ) вобаста набошад;

- агар дар кӯл ивазшавии (мубодилаи) об зиёд бошад;
- агар дар кӯл миқдори зиёди растаниҳои олӣ афзоиш ёфта бошанд;
- агар об бисёр хира (лойолуд) ва дар таркибаш иловагиҳо бисёр бошад (қаҳваранг);
- зичии организмҳои планктон зиёд бошад.

Базаи хӯрокии табиии кӯлҳо ҳангоми якҷоя парвариш кардани капур, карас (аз намуди заҒорамоҳӣ) бо моҳиҳои растанихӯранда (амури сафед, пешонавасеи сафед ва ало) хеле беҳтар истифода бурдан мумкин аст. Моҳиҳои растанихӯранда якҷоя бо капур маҳсулоти зиёдатӣ медиҳанд ва ғайр аз он, кӯл ва каналҳои обёриро аз растаниҳои обӣ тоза карда, онро аз зер (пахш) кардан бо растаниҳо эмин нигоҳ медоранд. Маҳсулнокии кӯлҳоро зиёд намудан мумкин аст, агар он дар як вақт барои парвариши мурғобиҳо низ истифода бурда шавад. Ахлоти мурғобиҳо ғизои иловагӣ барои организмҳои фитопланктон, зоопланктон ва бентос мебошад. Барои омӯхтани самаранокии истифодабарии нуриҳои органикӣ ва минералӣ дар кӯлҳои моҳипарварии КВД хоҷагии таълимию таҷрибавии Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шоҳтемур таҷрибаи илмию хоҷагӣ гузаронидем. Ба кӯлҳо 16 тонна нурии минералӣ (пору) андохтем, аз ин миқдор 10 тоннаашро ба нишебии кӯлҳо пош додем. Нурихои минералиро (суперфосфат, селитраи аммиакӣ, аммофос) ба кӯлҳо бо дарназардошти талаботи биологии об илова намудем.

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки дар ҷараёни давраи вегетатсионӣ талаботи об ба нурии иловашаванда дар ҳудуди зиёд тағйир меёбад. Чунончи, дар кӯлҳои таҷрибавӣ дар моҳи июн миқдори бештари намакҳои фосфорӣ, дар охири моҳи июл – аммофос, дар оғози моҳи август бошад, миқдори бештари селитраи аммиакӣ лозим шуд. Умуман, барои бавуҷудории реҷаи муътадили кӯлҳои таҷрибавӣ дар давраи вегетатсионии соли 2014 350 кг нуриҳои минералӣ, 275 кг оҳак ва 12000 кг нуриҳои органикӣ, дар соли 2015 - 150 кг нуриҳои минералӣ, 150 кг оҳак ва 5000 кг нуриҳои органикӣ, дар соли 2016 - 200 кг нуриҳои минералӣ, 350 кг оҳак ва 2000 кг нуриҳои органикӣ сарф гардид. Доир ба аҳамияти зиёди зоопланктон, ҳамчун қисми таркибии базаи хӯрокаи табиии кӯлҳо маълум аст. Дар ҳамаи кӯлҳои аз ҷониби мо таҳқиқшуда таркиби сифатии зоопланктон тақрибан як хел буд, вале афзоиши миқдории организмҳо вобаста аз миқдори гуногун ва таносуби нуриҳо дар кӯлҳои алоҳида фарқ менамуд (ҷадв. 1).

Муайян карда шуд, ки дар мавриди таносуби дурусти нуриҳои минералию органикӣ ва ба таври доимӣ ба кӯл андохтани онҳо пас аз 5-7 рӯз биомассаи зоопланктонро нисбат ба кӯли назоратӣ то 60 маротиба зиёд кардан мумкин аст.

Ҷадвали 1. – Нишондиҳандаҳои муқоисавии биомассаи зоопланктон дар кӯлҳои моҳипарварӣ

№ кӯл	Вариант	Биомассаи зоопланктон, г/м³			Биомассаи миё-на дар мавсим, кг/га	Маҳсулнокии моҳигӣ, с/га
		max	min	ба ҳисоби миёна		
1	Таҷрибавӣ	7,2	0,01	1,80	14,1	12,8
2	Таҷрибавӣ	6,0	-	1,64	12,4	10,5
3	Назоратӣ	0,1	-	0,014	0,14	2,0
4	Нурии кам андохташуда	0,4	-	0,20	2,0	5,0

Биомассаи аз ҳама зиёди зоопланктон (7,2 г/м³) дар кӯли таҷрибавии № 1 ба қайд гирифта шудааст. Нишондиҳандаи кӯли мазкур нисбат ба нишондоди кӯли назоратӣ 2 маротиба ва нисбат ба кӯли кам нурӣ андохташуда (№ 4) 3 маротиба эиёд мебошад. Ба кӯли № 4 вобаста аз талаботи биологии об мунтазам нуриҳои минералӣ андохта шуда буд. Аз кӯлҳои таҷрибавӣ 10,5-12,8 сентнер аз як гектар моҳӣ гирифта шуд, ки нисбат ба кӯлҳои назоратӣ 5,2-6,4 маротиба зиёд мебошад.

Самаранокии истифодабарии нуриҳо аз таносуби нитроген ва фосфор дар оби кӯл вобаста аст. Дар шароити кӯлҳои аз ҷониби мо таҳқиқшуда барои таносуби зарурии нитроген (селитраи аммиакӣ – 35% нитроген) ва суперфосфат (9% фосфор), зарур аст, ки ба 1 кг фосфор 2 кг селитра гирифта шавад. Сарфи умумии нурӣ дар давоми мавсим бояд 4-8 с/га селитра ва 4-9 с/га суперфосфат бошад.

Ҳолати базаи хӯрокии табиии кӯл аз сифати об низ вобаста аст. Моҳипарвар барои беҳтар кардани сифати об бояд усулҳои гуногунро истифода барад: оҳакобкунӣ, нуриандозӣ (нуриҳои органикӣ ва минералӣ). Обё, ки ба он дуруст нурӣ андохтаанд, дар таркибаш ҳамаи моддаҳои биогеннӣ, микроэлементҳо мавҷуд мебошад, инчунин дорои шароитҳои муътадили гидрохимиявии лозимие мебошад, ки боиси ҳарчӣ бештар афзоишёбии базаи хӯрокии табиӣ мегардад.

Дар ҳолате, ки базаи хӯрокии табиӣ кифоя несту талаботи моҳиҳоро барои афзоиши хуб таъмин намекунад ва мақсад гузошта мешавад, ки маҳсулнокии моҳигӣ зиёд шавад, ғайр аз базаи хӯрокии табиӣ аз хурокҳои иловагӣ истифода бурда мешавад. Барои хӯронидани капур маҳсулоти гуногуни растанигӣ ва чорвоиро истифода мебаранд: ғалладонаи зироатҳои хӯшадорон ва лӯбиёгиҳо, кунҷораҳо, ғалладонаи сабзонидашуда, занбӯруғҳои гуногун (дар оби ҷӯш ҷӯшонидашуда, ё буғ додашуда), малах, гӯшт, қурбоққачаҳо, кафлесак, нармбаданҳо, кирмҳои боронӣ, кирмҳои пашаҳои гӯштӣ, растаниҳои заминӣ ва обӣ, боқимондаи хӯрокҳо ва ғ.

Бисёр хӯроки хуб барои моҳиҳои ҳамаи намудҳо моҳиҳои хурди бегонаи бо картошка, ё орд якҷоя кардашуда, дар буғ пӯхташуда ва аз ғалбер гузаронидашуда мебошад. Кунҷораи ҳамаи намудҳо аз сабаби миқдори зиёди протеин доштанаш барои капур хӯроки хуб ба ҳисоб меравад. Ба капур хӯронидани люпин, нахӯд, соя натиҷаи хуб медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Ивашечкина, Н.Б. Фитопланктон и его продукция в прудах Саратовского рыбопитомника / Г.М. Ивашечкина // Сборник трудов ГосНИОРХ, 1988. – Вып. 277. – С. 14.

2. Лаврентҳева, Г.М. Реакӣия видового состава фитопланктона на введение в озера минералҳных солей азота и фосфора / Г.М. Лаврентҳева // Сборник трудов ГосНИОРХ, 1986. – Вып. 252. – С. 31.
3. Лаврентҳева, Г.М. Определение доз минералҳных удобрений для повышения рыбопродуктивности озер-питомников без изменения их трофического статуса / Г.М. Лаврентҳева, Ю.Н. Журавлев // Сборник трудов ГосНИОРХ, 1988. – Вып. 283. – С. 34.
4. Левич, А.П. Проӣесс «потребление – рост» в кулҳтурах микроводорослей и потребности клеток в компонентах минералҳного питания / А.П. Левич, Н.В. Ревкова, Н.Г. Булгаков // Экологический прогноз. – М.: изд-во МГУ, 1986. – С. 132.
5. Левич, А.П. Потребности фитопланктона в ресурсах среды и пути управления структурой алҳгоӣенозов / А.П. Левич // Общая биология. – 1989. - № 3. – С. 316.

АННОТАЦИЯ

ПУТИ УЛУЧШЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННОЙ КОРМОВОЙ БАЗЫ ПРУДОВ ДЛЯ РАЗВЕДЕНИЯ РЫБЫ

В статье отмечается, что для повышения рыбопродуктивности прудов, особенно при совместном выращивании карпа и растительноядных рыб, улучшение естественной кормовой базы прудов, путем внесения органических и минеральных удобрений имеет первостепенное значение. В исследованиях авторов установлено, что удобрение прудов органическими и минеральными удобрениями улучшает естественную кормовую базу прудов, в результате чего, повышается рыбопродуктивность прудов в 5,2-6,4 раза.

***Ключевые слова**: пруды для разведения рыбы, удобрение, естественная кормовая база, зоопланктон, фитопланктон, рыбопродуктивность.*

ANNOTATION

WAYS TO IMPROVE NATURAL FEED POND BASES FOR FISH BREEDING

The article notes that in order to increase the fish productivity of ponds, especially with the joint cultivation of carp and herbivorous fish, improving the natural food base of ponds by applying organic and mineral fertilizers is of paramount importance. In the research of the authors, it was found that fertilizing ponds with organic and mineral fertilizers improves the natural fodder base of ponds, as a result of which the fish productivity of ponds increases by 5.2-6.4 times.

***Key words:** ponds for fish farming, fertilizer, natural food base, zooplankton, phytoplankton, fish productivity*

УДК 636.082/38.02

ВЛИЯНИЕ СКРЕЩИВАНИЯ СКОТА СИММЕНТАЛЬСКОЙ ПОРОДЫ С КРАСНЫМ СТЕПНЫМ И ЧЕРНО-ПЕСТРЫМ СКОТОМ НА ОСОБЕННОСТИ ТЕЛОСЛОЖЕНИЯ ПОМЕСЕЙ

Косилов В.И.- д.с.-х. н, профессор ФГБОУВО Оренбургский ГАУ, **Раджабов Ф.М.-** д.с.-х. н, профессор, ТАУ имени Ш.Шотемур, **Ребезов М.Б.-** д.с.-х. н, профессор, ФГБОУ ВО Уральский ГАУ, **Миронова И.В.-** д.б. н, профессор ФГБОУ ВО Башкирский ГАУ

Ключевые слова: *скотоводство, скрещивание, бычки, симменталы, помеси с красным степным и черно-пестрым скотом, индексы телосложения*.

Организация полноценного питания человека, во многом, обусловлена включением в рацион мяса и мясопродуктов. В этой связи, развитию скотоводства во всех странах СНГ необходимо уделять постоянное внимание [1-3]. Это обусловлено тем, что мясо-говядина в мясном балансе занимает, во многих случаях, существенный удельный вес. В этой связи, приоритетную роль в решении задачи по увеличению производства мяса, должно играть скотоводство [4-7].

Для успешного развития отрасли необходимо использовать все имеющиеся резервы. Перспективным селекционным приемом, позволяющим в короткие сроки добиться повышения продуктивности скота, является межпородное скрещивание. При удачном подборе пород для скрещивания и сочетаемости их генотипов, помесный молодняк отличается повышенным уровнем мясной продуктивности.

В скотоводстве многих сран СНГ разводятся животные симментальской, красной степной и черно-пестрой пород. В последнее время, внимание селекционеров привлекает симментальская порода, которая отличается комплексом хозяйственно-полезных свойств. В этой связи, перспективным является использование симменталов, в качестве отцовской формы, при скрещивании со скотом молочного направления продуктивности – красной степной и черно- пестрой породами.

Это позволит получить помесный молодняк, отличающийся высоким уровнем мясной продуктивности. Известно, что при её оценке, предпочтение отдается великорослым животным с глубоким и растянутым туловищем, хорошо выраженными мясными формами. Более объективную оценку этим признакам можно дать при использовании индексов телосложения.

Методология и методы исследования. Для достижения поставленной цели, были сформированы 3 подопытные группы 6- месячных бычков: I- симментальская,II- ½ симментал х ½ красная степная, III - ½ симментал х ½ черно-пестрая. Бычки всех групп содержались на откормочной площадке с выгульно-кормовым двором.

Кормление было полноценным и удовлетворяло потребности молодняка в питательных веществах и энергии. Обслуживание животных и экспериментальные исследования были выполнены в соответствии с инструкциями Russian regulation, 1987 (Order No. 755 on 12.08.1977 the USSR Ministry of Health) and «The Cuide for Care and Use of Labaratory Animals (national Acad-

emy Press Waschington, D.C. 1996)». При выполнении исследований, были приняты усилия, чтобы свести к минимуму страдания животных. Для оценки особенностей телосложения бычков разных генотипов, брали основные промеры, на основании которых рассчитывали индексы телосложения.

Результаты исследования. Известно, что абсолютная величина промеров тела не в полной мере характеризует особенности телосложения животных в тот, или иной возрастной период. Более информативными, в этом плане, являются индексы телосложения, которые по своей сути представляют соотношение отдельных взаимосвязанных промеров статей тела. Анализ полученных нами экспериментальных данных свидетельствует об определенных межгрупповых различиях по величине основных индексов телосложения уже в 6 - месячном возрасте (табл.1).

При этом, помесные бычки (½ симментал х ½ красная степная) II группы, в анализируемый возрастной период, отличались меньшей, чем чистопородные сверстники симментальской породы I группы и помесный молодняк (½ симментал х ½ черно-пёстрая) III группы величиной индексов растянутости: на 1,98% (P<0,05) и 4,53% (P<0,01), тазогрудного - на 1,53% (P<0,05) и 3,59% (P<0,05), грудного – на 2,33% (P<0,05) и 4,29% (P<0,01), мясностина – 2,82% (P<0,05) и 5,42% (P<0,01) и массивности – на 1,62% (P<0,05) и 5,70% (P<0,01). В то же время, помесные бычки (½ симментал х ½ красная степная) II группы отличались большей высоконогостью, сбитостью и перерослостью, при статистически недостоверной разнице.

Таблица 1 - Индексы телосложения бычков подопытных групп в возрасте 6 мес., %

Индекс	Группа					
	I		II		III	
	показатель					
	X ±Sx	C_v	X ±Sx	C_v	X ±Sx	C_v
Длинноногости	52,44±1,14	1,42	53,10±1,28	1,56	51,40±1,20	1,50
Растянутости	107,88±2,48	2,10	105,90±2,51	2,44	110,43±2,49	2,40
Тазогрудный	90,34±1,21	1,34	88,81±1,49	1,52	92,40±1,48	1,50
Грудной	59,44±0,94	1,12	57,11±1,01	1,24	61,40±1,38	1,62
Сбитости	126,12±2,02	2,31	127,42±2,10	2,81	124,91±2,12	2,94
Костистости	16,92±0,63	1,14	15,02±0,78	1,62	15,80±0,64	1,50
Мясности	90,28±1,02	1,06	87,46±1,22	1,40	92,88±1,10	1,18
Массивности	140,02±2,08	2,14	138,40±2,30	2,68	144,10±2,28	2,40
Перерослости	108,18±1,62	1,94	108,26±2,02	2,14	108,22±2,14	2,26

В годовалом возрасте межгрупповые различия по основным индексам телосложения, установленные в 6 – месячном возрасте, сохранились (табл.2).

При этом, чистопородные бычки симментальской породы I группы и помесный молодняк (½ симментал х ½ черно-пёстрая) III группы превосходили помесных сверстников (½ симментал х ½ красная степная) II группы по величине индексов растянутости, соответственно, на 2,13% (P<0,05) и 5,11% (P<0,01), тазогрудного – на 1,42% (P<0,05) и 2,31% (P<0,05), мясности – на 3,14% (P<0,01) и 6,91% (P<0,001), массивности – на 2,25 % (P<0,05) и 6,39% (P<0,001). Характерно, что помесные бычки II опытной группы, как и в 6 – месячном возрасте, характеризовались недостоверно большей величиной индексов длинноногости, сбитости и перерослости.

Таблица 2- Индексы телосложения бычков подопытных групп в возрасте 12 мес., %

Индекс	Группа					
	I		II		III	
	показатель					
	X ±Sx	C_v	X ±Sx	C_v	X ±Sx	C_v
Длинноногости	46,62±1,18	1,94	46,98±1,40	2,20	46,02±1,38	2,01
Растянутости	114,43±2,11	2,34	112,30±2,30	2,26	117,41±2,46	2,34
Тазогрудный	86,82±1,04	1,38	85,40±1,21	1,48	87,71±1,20	1,40
Грудной	60,43±0,96	1,12	60,02±1,10	1,27	61,50±1,28	1,34
Сбитости	133,43±2,12	2,43	135,04±2,43	2,88	131,02±2,50	3,03
Костистости	17,02±0,89	1,04	15,94±0,92	1,13	16,20±0,98	1,24
Мясности	99,04±1,02	1,82	95,90±1,30	1,91	102,81±1,48	1,98
Массивности	152,14±2,41	3,04	149,89±2,50	3,10	156,28±2,62	3,20
Перерослости	104,14±1,18	1,43	104,26±1,28	1,55	104,21±1,25	1,46

Аналогичная закономерность отмечалась и в полуторалетнем возрасте (таб.3).

Таблица 3- Индексы телосложения бычков подопытных групп в возрасте 18 мес., %

Индекс	Группа					
	I		II		III	
	показатель					
	X ±Sx	C_v	X ±Sx	C_v	X ±Sx	C_v
Длинноногости	47,48±1,88	1,24	48,04±1,90	1,58	47,02±1,96	1,63
Растянутости	116,92±2,10	2,18	114,02±2,28	2,30	117,43±2,20	2,28
Тазогрудный	91,88±1,02	2,14	90,02±1,56	2,43	93,85±1,48	2,30
Грудной	63,01±0,98	1,40	62,42±1,18	1,89	65,40±1,10	1,68
Сбитости	138,10±2,02	2,14	140,88±2,10	2,42	137,14±2,08	2,36
Костистости	17,94±0,54	1,08	17,02±0,68	1,14	17,89±0,60	1,12
Мясности	102,43±1,28	2,10	100,34±1,43	2,21	105,81±1,94	2,43
Массивность	154,31±2,21	2,82	151,23±2,44	3,04	160,11±2,30	2,91
Перерослости	102,28±1,88	1,94	102,60±2,01	2,11	102,31±1,94	2,04

При этом, помесные бычки (½ симментал х ½ красная степная) II группы уступали чистопородным сверстникам симментальской породы I группы с помесями (½ симментал х ½ черно-пёстрая) III группы по величине индексов растянутости, соответственно, на 2,90% (P<0,05), и 4,41% (P<0,01), тазогрудного – на 1,86% (P<0,05) и 3,83% (P<0,05), мясности – на 2,09% (P<0,05) и 5,47% (P<0,01), массивности – на 3,08% (P<0,05) и 8,88% (P<0,001).

Полученные данные и их анализ свидетельствуют, что как и в более ранние возрастные периоды помесные бычки (½ симментал х ½ красная степная) II группы, отличались большей величиной индексов длинноногости, сбитости и перерослости. В то же время, эта разница была несущественной и статистически недостоверной.

Установлено, что лидирующее положение по величине индексов телосложения, характеризующих мясность животных, занимали помесные бычки (½ симментал х ½ черно-пёстрая) III группы.

Достаточно отметить, что их преимущество над чистопородным молодняком симментальской породы I (контрольной) группы, по величине индексов растянутости, мясности и массивности в 6 – месячном возрасте составляло, соответственно, 2,55% (P<0,05), 2,60% (P<0,05), 4,08% (P<0,01), в 12 мес – 2,98% (P<0,05), 3,77% (P<0,01), 4,14% (P<0,01), в 18 мес- 1,51% (P<0,05), 3,38% (P<0,05) и 5,80% (P<0,001).

Вывод. Бычки всех генотипов отличались гармоничным телосложением, хорошо выраженными мясными формами, глубоким и растянутым туловищем. Это подтверждается величиной индексов телосложения, что свидетельствует о достаточно высоком уровне мясной продуктивности молодняка всех подопытных групп.

ЛИТЕРАТУРА

1. Kubatbekov T.S., Kosilov V.I., Yuldashbaev Yu.A., Amerkhanov H.A., Radjabov F.M., Salikhov A.A., Garyaev H.B .Genetic aspects for meat quality of purebred and crossbred bull-calves// Advances in Animal and Veterinary Sciences. 2020. Т. 8. № S3. С. 38-42.
2. Потребление и использование питательных веществ рационов бычками симментальской породы при включении в рацион пробиотиотической добавки Биогумитель 2Г / В.И. Косилов, Е.А. Никонова, Н.В. Пекина Т.С., Кубатбеков, Д.С. Вильвер, Т.А. Иргашев // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. 2017. № 1 (63). С. 204-206.
3. Новые технологические методы повышения молочной продуктивности коров на основе лазерного излучения / Н.К. Комарова, В.И. Косилов, Е.Ю. Исайкина, Е.А. Никонова, Т.С. Кубатбеков. Москва, 2015. 192 с.
4. Миронова И.В., Косилов В.И. Переваримость коровами основных питательных веществ рационов коров чёрно-пёстрой породы при использовании в кормлении пробиотической добавки Ветоспоринактив // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. 2015. № 2 (52). С. 143-146.
5. Спешилова Н.В., Косилов В.И., Андриенко Д.А. Производственный потенциал молочного скотоводства на Южном Урале // Вестник мясного скотоводства. 2014. № 3 (86). С. 69-75.
6. Комарова Н.К., Косилов В.И. Снижение сроков преддоильной подготовки нетелей с использованием лазерного излучения // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. 2014. № 2 (46). С. 126-129.

АННОТАТСИЯ

ТАЪСИРИ ҶУФТИКУНОНИИ ЧОРВОИ ЗОТИ СИММЕНТАЛӢ БО СУРХИ ДАШТӢ ВА СИЁҲАЛО БА ХУСУСИЯТҲОИ СОХТИ БАДАНИ ДУРАГАҲО

Мақсади таҳқиқот аз омӯзиши хусусиятҳои сохти бадани буққачаҳои хунашон тозаи зоти симменталӣ ва дурагаҳои нимхуни онҳо бо чорвои сурхи даштӣ ва сиёҳало иборат буд. Таъсири мусбии ҷуфтикунонии байнизотии чорвои равияи маҳсулнокиашон гуногун ба зуҳуроти шаклҳои гӯштӣ муқаррар гардидааст. Дар синни 6 моҳагӣ бӯққачаҳои хунашон тозаи зоти симменталӣ ва дурагаҳои онҳо ½ симментал х ½ сиёҳало нисбат ба ҳамсолони дурагаи ½ симментал х ½ сурхи даштӣ аз рӯйи андозаи индексҳои тӯлонӣ 1,98-4,53%, косу сари сина - 1,53-3,59%, гӯштнокӣ - 2,82-5,42%, калонҷуссагӣ - 1,62-5,70%. бартарӣ доштанд. Такрибан чунин фарқиятҳо байни гурӯҳҳо аз рӯйи индексҳои сохти бадани шаклҳои гӯштии чорворо тавсифдиҳанда дар охири парвариш - синни 18 моҳагӣ низ ба қайд гирифта шудааст.

Калимаҳои асосӣ: *говпарварӣ, ҷуфтикунонӣ, буққачаҳо, симменталҳо, дурагаҳо бо чорвои сурхи даштӣ ва сиёҳало, ченакҳои сохти бадан.*

ANNOTATION

INFLUENCE OF CROSSING OF CATTLE OF THE SIMMENTAL BREED WITH RED STEPPE AND BLACK-AND-WHITE CATTLE ON BODY FEATURES OF MIXTURES

The aim of the study was the features of the physique of purebred bulls of the Simmental breed and its half-blooded hybrids with red steppe and black-and-white cattle. A positive influence of interbreeding of animals of different directions of productivity on the severity of meat forms was established. At the same time, at the age of 6 months, purebred bulls of the Simmental breed and its crossbreeds ½ simmental x ½ black-and-white cattle outnumbered hybrid peers ½ simmental x ½ red steppe by the magnitude of the indices of elongation by 1, 98-4.53%, pelvic-pectoral - by 1.53-3.59%, meat content - by 2.82-5.42%, massiveness 1.62-5.70%. Similar intergroup differences in the main body build index, characterizing the severity of meat forms, were also noted at the end of cultivation at the age of 18 months.

Key words: *cattle breeding, crossing, gobies, simmentals, crosses with red steppe and black-and-white cattle, body build indices.*

ТДУ 636.082./33.16

НИШОНДИҲАНДАҲОИ ГЕМАТОЛОГИИ ХУНИ БУҚҚАЧАҲОИ ЗОТИ СИМЕНТАЛӢ ҲАНГОМИ ХӮРОНИДАНИ ПРЕМИКСҲО

Иргашев Т.А.- д.и.к., **Олимов С.Х.-** унвонҷӯ, **Байгенов Ф.Н.-** н.и.к., **Шамсов Э.С.-** н.и.к., **Халилов И.З.-** магистр, Институти чорводорӣ ва чарогоҳ АИКТ

Калимаҳои асосӣ: *чорвои ширдеҳ, зоти симменталӣ, буҚҚачаҳо, премикс, "Буқача", "Кауфит иммуно фертил", хун, таркиби морфологӣ, минералӣ.*

Маълум аст, ки гӯшти гов маҳсулоти пурқимати хӯрокворӣ буда, дорои ғизоҳои асосии пайдоиши чорво аст, ки барои ҳаёти инсон муҳим мебошад [1-7]. Бисёре аз онҳо омилҳои ивазнашавандаи ғизоӣ мебошанд. Аз ин рӯ, зиёд кардани истеҳсоли гӯшти гов вазифаи асосии комплекси агросаноатӣ мебошад [8-12]. Барои ҳалли он бояд барномаи рушди чорводорӣ, аз ҷумла соҳаи махсусгардондашудаи он - парвариши чорвои гӯштӣ таҳия ва амалӣ карда шавад.

Асоси соҳаи парвариши чорвои ширдеҳи Тоҷикистон дар баробари чорвои маҳаллӣ, парвариши чорвои калони тоҷикии сиёҳало ва шветсузебомонанд мебошад. Аммо, дар тӯли 10 соли охир парвариши чорвои аз кишварҳои аврупоӣ воридшуда бо маҳсулнокии омехтаи зоти симментал рушд намуд. Ин зоти чорво бо иқтидори баланди ирсии маҳсулнокии гӯшт ва шир фарқ менамояд. Аз ин ҷиҳат, барои бештар татбиқ намудани потенсиали ирсии зот, шароити хуби нигоҳ доштани чорво ва аз ҷиҳати биологӣ таъмини пурраи хӯронидани онҳоро фароҳам овардан лозим аст [1-3].

Бо ин мақсад, вақтҳои охир иловаҳои хӯрокии навъҳои гуногун васеъ истифода бурда мешаванд. Онҳо миқдори хӯрокро дар робита бо маводи ғизои асосӣ мувозинат мекунанд, равандҳои метаболизмро дар организм фаъол месозанд ва бо ин ба афзоиши маҳсулнокӣ мусоидат менамоянд. Самт ва фаъолияти равандҳои мубодилаи моддаҳо дар организми ҳайвонотро аз рӯйи аломатҳои дохилӣ дидан мумкин аст, ки муҳимтарини онҳо параметрҳои гематологӣ мебошанд. Ин аз он сабаб ба амал омадааст, ки хун ба сатҳи метаболизми умумӣ бевосита алоқаманд аст ва ба дараҷаи муайян шиддатнокии равандҳои азхудшавӣ ва диссимилятсияро, ки дар бадани ҳайвонот ба амал меоянд, тавсиф мекунад.

Ғайр аз ин, хун ҳолати организм ва дараҷаи мутобиқшавии ҳайвонро ба шароити табиӣ ва иқлимии минтақаи наслшавӣ нишон медиҳад [4-7].

Мавод ва усули таҳқиқот. Барои омӯзиши нишондиҳандаҳои гематологӣ, буҚҚачаҳои зоти симментал интихоб карда шуд, ки аз онҳо, дар синни 6-моҳагӣ пас аз шир ҷудо кардан чор гурӯҳи ҷавонаҳо, ки ҳар кадом аз 6 сарӣ иборат буд, ташкил дода шуд. Гурӯҳи I (назоратӣ) меъёри асосӣ, аз ҷумла хӯроки дар хоҷагӣ истеҳсолшударо муқаррар намудан. Ба ҷавонаҳои гурӯҳи II (санҷишӣ) ба ғайр аз меъёри асосӣ, 120 г комплекси мувозинати сафедаю витамину минералӣ дода шуд, истеҳсоли маҳаллии премикси "БуҚҚача" ба ҳар як гов дар якшабонарӯз, чорвоҳои гурӯҳи III (санҷишӣ) - 120 г дар якшабонарӯз «Кауфит иммуно фертил»-и Федератсияи Россия ва ба буҚҚачаҳои IV (санҷишӣ). - 200г премикси номбурда барои як сар дар як рӯз.

Омӯзиши нишондиҳандаҳои гематологии ҷавонаҳо дар гурӯҳҳои таҷрибавӣ бо роҳи гирифтани хун аз се буҚҚача аз ҳар гурӯҳ дар зимистон (дар моҳи январ) ва дар тобистон (дар моҳи июл) гузаронида шуд. Ҳамзамон, тибқи усулҳои аз ҷониби умум қабулшуда, миқдори гемоглобин, шумораи лейкоситҳо ва эритроситҳо ва дар зардоби хун - миқдори калтсий, фосфор, қобилияти кислота ва таркиби витамини А муайян карда шуданд.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Маълумоти бадастомада ва таҳлили онҳо аз таъсири фасли сол ба таркиби морфологии хуни буҚҚачаҳо шаҳодат медиҳанд (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1 – Нишондиҳандаҳои морфологии хуни буҚҚачаҳо дар гурӯҳҳои таҷрибавӣ аз рӯйи фаслҳои сол

Нишондод		Гурӯҳ							
		I		II		III		IV	
		X ± Sx	*Cv*	*X ± Sx*	*Cv*	*X ± Sx*	*Cv*	*X ± Sx*	*Cv*
		Нишондод							
Эритросит-ҳо,10^{12}/л	Зимистон	7,12± 0,39	7,67	7,66± 0,41	7,6	8,10± 0,50	8,67	7,88± 0,51	9,2
	тобистон	7,78± 0,43	7,87	8,12 ± 0,43	7,51	8,39 ± 0,20	3,41	8,20 ± 0,21	3,64
Гемогло-бинҳо,г/л	Зимистон	135,8 ± 4,96	5,17	140,1 ± 8,94	9,03	153,0 ± 13,4	12,43	146,1 ± 12,37	11,98
	тобистон	146,0 ± 2,61	2,53	152,1 ± 3,94	3,66	156,1 ± 4,35	3,94	154,0 ± 4,86	4,46
Лейкосит-ҳо, ^{9}/л	Зимистон	6,18 ± 0,46	10,42	6,19 ± 0,65	14,94	6,17 ± 0,50	11,5	6,20 ± 0,53	12,18
	тобистон	5,51 ± 0,14	3,48	5,54 ± 0,28	7,11	5,52 ± 0,18	4,54	5,50 ± 0,18	4,56

Ҳамзамон, дар тобистон нисбат ба зимистон афзоиши консентратсияи эритроситҳо дар хуни буҚҚачаҳои ҳамаи гурӯҳҳои таҷрибавӣ ба қайд гирифта шуд. Ҳамин тавр, дар буҚҚачаҳои гурӯҳи I (назоратӣ), ин афзоиш 0,66 × 10^{12}/л (9,3%), гурӯҳи II таҷрибавӣ -0,46 × 10^{12} /л (6,0%), гурӯҳи III таҷрибавӣ буд. - 0,29 × 10^{12}/л (3,6%), гурӯҳи IV таҷрибавӣ. - 0,32 × 10 ^{12}/ л (4,1%). Чунин динамика дар таркиби гемоглобин низ мушоҳида карда шуд.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар буҚҚачаҳои гурӯҳи I (назоратӣ) миқдори гемоглобин дар хун дар давраи тобистон нисбат ба зимистон 10,2 г / л (7,5%) зиёд шуд, ҷавонаҳои гурӯҳи II таҷрибавӣ. - ба 12,0 г/л (8,6%), гурӯҳи III таҷрибавӣ. - бо 3,1 г/л (2,1%), гурӯҳи IV таҷрибавӣ. - ба

7,9 г/л (5,4%). Динамикаи муқарраршудаи таркиби эритроситҳо ва гемоглобин дар хуни буққачаҳо дар гурӯҳҳои таҷрибавӣ аз шароити мусоиди парвариш ва хӯронидан дар тобистон вобаста аст, ки ба фаъол шудани равандҳои оксидшавии барқароршавӣ дар чорво мусоидат намуд. Дар мавриди динамикаи лейкоситҳо дар хун бошад, зимистон сатҳи онҳо назар ба тобистон баландтар буд. Ин ба функсияҳои шиддатноки физиологӣ вобаста ба шароити номусоиди обу ҳавои зимистон вобаста аст.

Маълумоти бадастомада ва таҳлили онҳо дар бораи таъсири мусбӣ ба меъёри буққачаҳои гурӯҳҳои таҷрибавӣ дар таркиби морфологии хун дохил шудани премикси мураккаби мувозинати "Буққача" ва "Кауфит иммуно фертил" шаҳодат медиҳанд. Мавҷуд будани эритроситҳо ва гемоглобин дар хуни буққачаҳои гурӯҳҳои таҷрибавӣ шаҳодат медиҳад, ки дар ҳама ҳолатҳо консентратсияи ҷавонаҳои гурӯҳи I (назоратӣ) зиёдтаранд. Ҳамин тавр, дар давраи зимистон буққачаҳои гурӯҳи I (назоратӣ) пасттар аз ҳамсолони худ гурӯҳи II таҷрибаӣ аз рӯйи таркиби эритроситҳо дар хун бо 0,54 × 1012 / л (7,6%; P <0,05), гурӯҳи III таҷрибавӣ. - бо 0,98 × 1012 / л (13,8%; P <0,01), гурӯҳи IV таҷрибавӣ - бо 0,76 × 1012 / л (10,7%; P <0,05). Мутобиқати муқоисавӣ дар давраи тобистон ҳам дида мешуд. Бартарии буққачаҳои гурӯҳи II таҷрибавӣ аз ҳамсолонашон гурӯҳи I (назоратӣ) бо будани эритроситҳо дар хун дар ин фасли сол $0,34\times10^{12}$/л (4,5%; P<0,05), гурӯҳи III таҷрибавӣ – $0,61\times10^{12}$/л (7,8 %; P<0,01), гурӯҳи IV таҷрибавӣ – $0,42\times10^{12}$/л (5,4 %; P<0,05) ташкил менамояд.

Хусусияти хоси арзиши баланди нишондиҳандаи буққачаҳои гурӯҳи III таҷрибавӣ, ки дар меъёри хӯроки онҳо ба миқдори 200, 150 воя премикси «Буққача» ва «Кауфит иммуно фертил» ба як сар чорво дар як шабонарӯз мавҷуд аст, фарқ мекунад. Дар давраи зимистон бартарии буққачаҳои гурӯҳи III таҷрибавӣ, нисбат ба ҳамсолони гурӯҳҳои II ва IV-уми таҷрибавӣ дар робита бо консентратсияи эритроситҳо дар хун мутаносибан $0,44x10^{12}$/л (5,7 %; P<0,05) и $0,22\times10^{12}$/л (2,8 %; P<0,05), тобистон – ба $0,27\times10^{12}$/л (3,3 %; P<0,05) и $0,19\times10^{12}$/л (2,3 %, P<0,05) ташкил менамояд.

Самараи миёнаи таъсир ҳангоми истифодаи премикси буққача дар гурӯҳи 2 таҷрибавӣ мушоҳида карда шуд, ки аз ҷиҳати таркиби эритроситҳо дар хун дар зимистон ба $0,22\times10^{12}$/л (2,9 %; P<0,05), ва дар давраи тобистон –ба $0,08\times10^{12}$/л (1,0 %; P<0,05) баробар аст.

Ҳангоми муайян кардани таъсири ворид намудани маҷмӯи карбогидратҳои премиксҳо ба меъёри буққачаҳо ва таркиби гемоглобин дар хун ҳамон фарқиятҳои байни гурӯҳҳо ва консентратсияи эритроситҳо муайян карда шуд. Ҳамзамон дар давраи зимистон буққачаҳои гурӯҳи якуми назоратӣ ба ҳамсолони гурӯҳи II бо консентратсия дар хун ба 4,3 г/л (3,2 %, тобистон – ба 6,1 г/л (4,2 %), аналогҳои гурӯҳи III таҷрибавӣ мутаносибан ба 17,8 г/л (12,7 %) и 10,1 г/л (6,9 %), чорвои гурӯҳи IV таҷрибавӣ – ба 10,3 г/л (7,1 %) ва 8,0 г/л (5,5 %) бартарӣ доштанд.

Муайян карда шуд, ки консентратсияи максималии гемоглобин дар хун барои буққачаҳои гурӯҳи III таҷрибавӣ фарқ мекунад, ки дар меъёри он иловаи санҷидашуда бо вояи 200 г барои як чорво дар як шабонарӯз ҷорӣ карда мешавад. Ҷавонаҳои гурӯхи II таҷрибавӣ аз ҷиҳати нишондиҳандаи таҳлилшуда нисбат ба ҳамсолони гурӯҳи таҷрибавии III пасттар буд, дар зимистон 12,9 г / л (99,2%), дар тобистон - 4,0 г / л (92,6%). Бартарии буққачаҳои гурӯҳи III таҷрибавӣ назар ба ҳамсолон ва гурӯҳи IV таҷрибавӣ консентратсияи гемоглобин дар хун камтар буд дар зимистон 6,9 г / л (4,7%) ва дар тобистон 2,1 г / л (1,4%) -ро ташкил дод.

Дар мавриди таркиби лейкоситҳо дар хун, фарқиятҳои назарраси омори асосии гурӯҳӣ дар зимистон ва ҳам дар тобистон мушоҳида нашуданд. Консентратсияи лейкоситҳо дар хуни буққачаҳои ҳамаи гурӯҳҳои таҷрибавӣ дар доираи меъёри физиологӣ буд. Дар ин давра он дар зимистон баландтар ва дар тобистон пасттар буд. Омӯзиши мубодилаи минералӣ дар организми ҷавонаҳои чорвои калони шохдор аҳамияти калон дорад. Ин аз он сабаб ба амал омадааст, ки ташаккули скелети муқаррарӣ инкишофёфта ҳангоми парвариш шарти асосии рушди бофтаи мушакҳо мебошад, ки устухонҳо асоси маҳсулоти гӯштӣ мебошанд.

Таҳлили маълумоти бадастомада нишон медиҳад, ки таркиби калтсий ва фосфор дар зардоби хуни буққачаҳои ҳамаи гурӯҳҳои таҷрибавӣ бидуни фарқияти назарраси байни гурӯҳҳо дар доираи меъёри физиологӣ қарор дошт (ҷадв. 2).

Ҷадвали 2 - Таркиби минералӣ, ғунҷоиши туршӣ ва витамини А дар зардоби хуни буққачаҳои гурӯҳҳои зертаҷрибавӣ дар мавсими сол

Гурӯҳ	Калтсий, ммол/л		Фосфор, ммол/л		ғунҷоиши туршӣ ммол/л		Витамин А, ммол/л	
	Нишондод							
	X ± Sx	*Cv*	*X ± Sx*	*Cv*	*X ± Sx*	*Cv*	*X ± Sx*	*Cv*
Зимистон								
I	2,68 ± 0,04	2,27	2,28 ± 0,15	7,67	121,1 ± 5,48	6,40	1,64 ± 0,07	6,42
II	2,70 ± 0,03	1,48	2,81 ± 0,18	9,27	120,8 ± 5,37	6,29	1,63 ± 0,17	15,04
III	2,69 ± 0,10	5,27	2,84 ± 0,16	7,93	122,0 ± 2,23	2,59	1,64 ± 0,16	13,73
IV	2,71 ± 0,08	4,35	2,83 ± 0,17	8,31	121,6 ± 2,29	2,66	1,65 ± 0,15	12,44
Тобистон								
I	2,48 ± 0,03	1,45	2,75 ± 0,18	9,11	122, ± 7,45	8,63	1,97 ± 0,06	4,06
II	2,50 ± 0,03	1,83	2,77 ± 0,06	2,89	122,8 ± 2,72	3,13	1,96 ± 0,11	7,70
III	2,51 ± 0,05	3,03	2,76 ± 0,08	4,18	123,1 ± 4,81	5,53	1,95 ± 0,09	6,43
IV	2,49 ± 0,05	3,03	2,74 ± 0,09	4,57	122,5 ± 4,67	5,29	1,98 ± 0,07	5,32

Дар баробари ин, дар тобистон нисбат ба зимистон мутаносибан 7,2 - 8,8% ва 1,4 - 3,3% кам шудани миқдори калтсий ва фосфор дар тобистон ба назар расид. Ин ба тағйир ёфтани намуди хӯрок дар фасли тобистон вобаста аст. Дар мавриди ғунҷоиши туршӣ тамоюли афзоиши буққачаҳои ҳамаи гурӯҳҳо дар тобистон нисбат ба зимистон мутаносибан 7,2 - 8,8% ва 1,4 - 3,3% ба қайд гирифта шуд. Ин ба тағйир ёфтани намуди хӯрок дар фасли тобистон вобаста аст. Тамоюли афзоиши иқтидори ғунҷоиши туршӣ дар буққачаҳои ҳамаи гурӯҳҳо дар тобистон дар муқоиса ба зимистон ба назар мерасид. Чунин динамика дар таркиби витамини А дар хун низ мушоҳида карда шуд. Дар ин давра, консентратсияи он дар тобистон дар муқоиса ба мавсими зимистон дар буққачаҳои ҳамаи гурӯҳҳо зиёд шуд. Ин афзоиш 18,9 - 20,2% -ро ташкил дод, ки ба гузариш ба меъёри тобистона, ки миқдори зиёди алафи сабзро дар бар мегирад, вобаста аст.

Хулоса. Маълумоти таркиби морфологӣ ва минералии хун нишон медиҳанд, ки ҳамаи онҳо дар доираи меъёри физиологӣ мебошанд. Ҳамзамон ба вояи буққачаҳои гурӯҳҳои таҷрибавӣ дохил намудани премикси мураккаби карбогидратии "Буққача" ва "Кауфит иммуно фертил" ба афзоиши миқдори эритроситҳо ва гемоглобин дар хун мусоидат кард, ки ин фаъолшавии равандҳои мубодилаи моддаҳоро дар организм мустаҳкам менамояд.

АДАБИЁТ

1. Вагапов, И.Ф. Гематологические показатели бычков при скармливании биодарина / И.Ф. Вагапов и др. // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. - 2015. - № 5 (55). - С. 109-111.
2. Завҳялов, О.А. Морфологические и биохимические показатели крови бычков, полученных в разные сезоны года / О.А. Завҳялов и др. // Вестник мясного скотоводства. - 2014. - №2 (85). - С. 68-72.
3. Зиннатуллин, И.М. Возрастная динамика гематологических показателей бычков черно-пестрой породы при исполҳзовании кормового конӣентрата Фелуйен К-6 / И.М. Зиннатуллин, Т.С. Кубатбеков, И.И. Попов // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. – 2016. – № 4 (60). – С. 138-140.
4. Иргашев Т.А. Влияние минералҳных добавок на гематологические показатели коров в условиях Гиссарской долины / Т.А. Иргашев, Ф.Н. Байгенов, Э.С. Шамсов // Мат. респуб. конф. посвященной 80-летию памяти, академика ТАСХН, профессора Х.М. Сафарова / «Физиологические механизмы адаптаӣии организма к различным условиям среды» (30 мая 2017г). - Душанбе. 2017.- С. 91-94.
5. Иргашев Т.А. Динамика гематологических показателей бычков таджикского типа чёрно-пестрой породы / Т.А. Иргашев, Д.М. Ахмедов // Современные тенденӣии в развитии овӣеводства и козоводства / Сб. матер. междунар. науч.-прак. конф. Оренбург Издателҳский ӣентр ОГАУ, (Российская Федераӣия). 2014.С.111-115.
6. Раджабов, Ф.М. Изменение живой массы бычков при скармливании лҳняного жмыха / Ф.М. Раджабов, Н.Р. Гиесов, Д. Абылкасымов//Сб. науч. тр. Междунар. науч.-прак. конф. «Научные приоритеты в АПК: инноваӣии, проблемы, перспективы развития» - г.Тверҳ: Тверская ГСХА, 2019 - Частҳ 1, -С. 181-187.
7. Юсупов, Р.С. Гематологические показатели бычков чёрно-пёстрой породы при применении биостимулятора нуклеопептид / Р.С. Юсупов, Г.Г. Ибатова // Известия Самарской государственной селҳскохозяйственной академии. –2015. –№т 1.–С. 122-125.

АННОТАЦИЯ
ГЕМАТОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ КРОВИ БЫЧКОВ СИММЕНТАЛЬСКОЙ ПОРОДЫ ПРИ СКАРМЛИВАНИИ ПРЕМИКСОВ

Целью исследования являлась оценка влияния включения в состав рациона бычков симментальской породы премиксов «БУКАЧА» и «КАУФИТ ИММУНО ФЕРТИЛ» для телят, на морфологический и минеральный состав крови. Установлено, что погодные условия оказали влияние на гематологические показатели бычков. В летний сезон года, по сравнению с зимним, у бычков всех групп концентрация эритроцитов в крови повысилась на 3,6–9,3%, содержание гемоглобина – на 2,1–8,6%. Отмечено положительное влияние включения премиксов на гематологические показатели бычков. Минеральный состав сыворотки крови бычков подопытных групп находился в пределах физиологической нормы. Максимальный эффект отмечался при включении в состав рациона бычков опытных групп премикса «КАУФИТ ИММУНО ФЕРТИЛ» в дозе 200 г на одно животное в сутки.

Ключевые слова: *молочное скотоводство, симментальская порода, бычки, премикс, «Букача», «Кауфит иммуно фертил», кровь, морфологический, минеральный состав.*

ANNOTATION
HEMATOLOGICAL PARAMETERS OF THE BLOOD OF SIMMENTAL BULL CALVES WHEN FEEDING PREMIXES

The aim of the study was to assess the influence in composition of the diet of gobies Simmental breed "BUKACHA and KOUPIT IMMUNO FERTIL" for calves, on the morphology and mineral composition of blood. It was found that the weather conditions had an impact on the hematological parameters of the gobies. In the summer season beside the winter the gobies of all groups in the concentration of red blood cells increased by 3.6 and 9.3%, hemoglobin 2.1–8.6% per cent. The positive effect of the inclusion of premixes on the hematological parameters of gobies was noted. The mineral composition of the blood serum of the bulls of the experimental groups was within the physiological norm. The maximum effect was observed when the COWFIT IMMUNO-FERTIL premix was included in the diet of the experimental groups of calves at a dose of 200 g per animal per day.

Key words: *dairy cattle breeding, Simmental breed, gobies, premix, "Bukacha", "Cawfit Immuno fertil", blood, morphological, mineral composition.*

УДК: 612.753:613.27

ЗООТЕХНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПАМИРСКОГО ЭКОТИПА ЯКОВ В УСЛОВИЯХ СЕВЕРНОГО ТАДЖИКИСТАНА

Мухиддинов А.Р.- д.б.н., профессор, **Камолов Н.Ш.-** к.б.н.,
старший препадователь**,** ХПИ ТТУ

Ключевые слова*: зоотехнические параметры, живая масса, косая длина туловища, высота в холке, высота крестца, ширина груди, глубина груди, динамика возрастных изменений.*

В северной зоне Таджикистана были акклиматизированы яки Памира. Известно, что в процессе адаптации животных к изменяющимся условиям внешней среды существенная роль принадлежит претерпевающим изменениям климата, в зависимости от сезона года и природно-климатической зоны, в которой обитают животные. Животные разных пород (видов) характеризуются своими особенностями. Изучение изменений характера и особенностей роста и развития, зоотехнических промеров животных, часто используется учеными для составления зоологической систематики, оценки здоровья и типов конституции животных, морфологии их акклиматизационной способности и т.д. (Мухиддинов А.Р. 1994, Мухиддинов А.Р., Бобоходжаев Р.И. Ниязова Р.К., 2013, Иргашев Т.А., Шабунова Б.К., Касилов В.И., Герасименко В.В., 2016, Соатов С.С., Амиршоев Ф.С., 2017).

В связя с этим, мы поставили цель, изучить закономерности роста и развития яков в условиях Северного Таджикистана. Для достижение цели мы поставили следующие задачи

- изучить рост и развитие следующих параметров: живая масса, косая длина туловища, высота в холке, высота крестца, ширина и глубина груди в постнатальном онтогенезе;
- изучить влияние экологических условий Северного Таджикистана на рост и развитие яков в возрастном аспекте;
- изучить рост и развитие, а также продуктивные качества яков.

Материалы и методы исследования. Основными базовыми хозяйствами при проведении исследований были: племенная ферма «Резгиф», фермерское хозяйство им. Б.Гафурова Горно-Матчинского района, арендные хозяйства «Россия» и «Р. Аслиддинов» Айнинского района Согдийской области. В качестве показателей были использованы: живая масса животного, косая длина туловища, высота в холке и в крестце, а также ширина и глубина груди, характеризующие объем грудной клетки. Динамику живой массы животного изучали путём взвешивания на специально приспособленных для этого весах в утреннее время, до кормления (пастьбы и поения). Динамику роста и развития косой длины туловища, высоты в холке и в крестце, а также ширину и глубину груди, характеризующие объем грудной клетки, измеряли согласно инструкции. Характер роста живой массы животных показывает процесс роста и развития организма в различных стадиях его жизни. Так, живая масса при рождении характеризует степень развития организма в эмбриональный период, а масса молодняка при отбивке от матерей характеризует рост и развитие за подсосный период. Также, живая масса при рождении может служить критерием устойчивости организма к различного рода заболеваниям, и оценкой его будущих продуктивных и племенных качеств. Особенно это важно для яков, так как они во всех периодах жизни находятся в экстремальных условиях (гипоксия, гипогравитация, скудный травостой, сухость воздуха). В Зеравшанской долине Согдийской области Таджикистана разведением яков раньше не занимались, что определило изучение акклиматизационных и хозяйственно полезных качеств Памирского экотипа яков, завезённых в этот регион.

Зоотехнические промеры яков восьми возрастных групп, выращенных в условиях высокогорных районов Северного Таджикистана, представлены в таблицах 1 и 2 и гистограммы 1.

Таблица 1. - Зоотехнические промеры основных параметров тела яков Айнинского района.

Возраст животного	Живая масса, кг	Косая длина туловища, см	Высота в холке, см	Высота в крестце, см	Ширина груди, см	Глубина груди, см
Н/рожд.	21,68±0,40	48,04±0,04	57,15±0,05	56,87±0,03	16,68±0,18	26,60±0.08
3 мес.	57,70±1,71	69,12±0,11	66,91±0,08	66,35±0,07	21,94±0,12	31,62±0,05
6 мес.	92,20±1,10	86,58±0,02	77,05±0,07	76,21±0,05	25,48±0,12	37,57±0,11
1 год	132,40±1,72	112,74±0,05	94,89±0,17	92,49±0,11	28,22±0,09	47,52±0,06
1,5 года	210,30±2,53	139,30±0,03	116,13±0,02	113,18±0,05	34,58±0,11	59,16±0,13
3 года	334,00±5,56	173,27±0,02	143,78±0,03	140,26±0,03	39,16±0,18	68,52±0,02
6 лет	411,40±8,10	191,40±0,08	154,59±0,06	150,79±0,07	42,05±0,02	75,06±0,08
8 лет	432,60±9,20	197,80±0,05	156,64±0,09	152,57±0,03	43,54±0,09	79,40±0,06

Таблица 2. - Зоотехнические промеры основных параметров тела яков Горно-Матчинского района.

Возраст животного	Живая масса, кг	Косая длина туловища,см	Высота в холке, см	Высота в крестце, см	Ширина груди,см.	Глубина груди, см
Н/рожд.	23,60±0,6	53,90±0,05	60,28±0,03	60,01±0,05	18,66±0,17	33,46±0,05
3 мес	61,00±1,81	75,28±0,04	69,52±0,11	68,97±0,04	23,86±0,06	38,51±0,06
6 мес	99,50±1,25	93,15±0,05	81,28±0,05	79,45±0,06	27,52±0,19	44,65±0,10
1 год	141,10±1,72	121,08±0,13	96,91±0,05	94,52±0,05	30,62±0,27	54,75±0,52
1,5 года	221,30±2,75	148,58±0,02	120,42±0,06	117,47±0,07	37,36±0,16	67,22±0,10
3 лет	352,10±5,12	181,94±0,07	149,54±0,07	146,03±0,04	42,78±0,15	77,74±0,06
6 лет	438,00±7,27	199,86±0,16	159,27±0,04	155,48±0,09	46,32±0,09	84,36±0,05
8 лет	472,80±9,40	205,20±0,02	161,20±0,10	157,13±0,05	47,85±0,16	87,91±0,04

При сопоставлении показателей зоотехнических промеров яков обеих зон, можно отметить, что показатели живой массы и косой длины туловища, не на много больше у яков Горной Матчи.

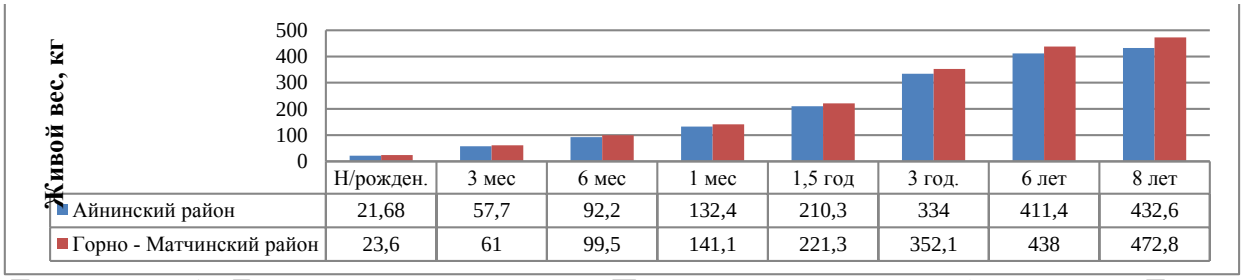

Гистограмма 1.- Динамика роста живого веса Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития.

К 8-летнему возрасту объем грудной клетки, глубина и ширина груди, у яков обеих зон, также мало отличается, но некоторое преимущество в показателях высоты холки и крестце, имеют яки Горно-Матчинской зоны обитания. Зоотехнические промеры абсолютного скорости роста и развития живого веса Памирского экотипа яков Айнинского и Горно – Матчинского районов, в различные стадии его развития, указаны в таблице 3 и гистограмме 2.

Таблица 3.- Динамика скорости роста живого веса Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития.

Возраст животного	Экотип Памирского яка Айнинского района			Экотип Памирского яка Горно – Матчинского района		
	Живой вес, кг	Среднесуточный прирост живого веса, кг	Абсолютный скорость роста живого веса, кг - кратность	Живой вес, кг	Среднесуточный прирост живого веса, кг	Абсолютная скорость роста живого веса, кг - кратность
Н/рожд.	21,68		21,68	23,60	-	23,60
3 мес	57,70	0,40	36,02 - 1,66	61,0	0,41	37,4 – 1,58
6 мес	92,20	0,38	34,50 - 1,60	99,5	0,42	38,5 – 1,63
1 год	132,40	0,22	40,20 - 1,86	141,1	0,23	41,6 – 1,76
1,5 года	210,30	0,43	77,90 - 3,60	221,3	0,44	80,2 – 3,40
3 лет	334,00	0,23	123,70 - 5,70	352,1	0,24	130,8 – 5,54
6 лет	411,40	0,07	77,40 - 3,55	438,0	0,09	85,9 – 3,63
8 лет	432,60	0,03	21,20 - 0,98	472,8	0,05	34,8 – 1,47
Всего:	**-**	**-**	**432,60 – 19,8**	**-**	**-**	**472,80 – 20,0**

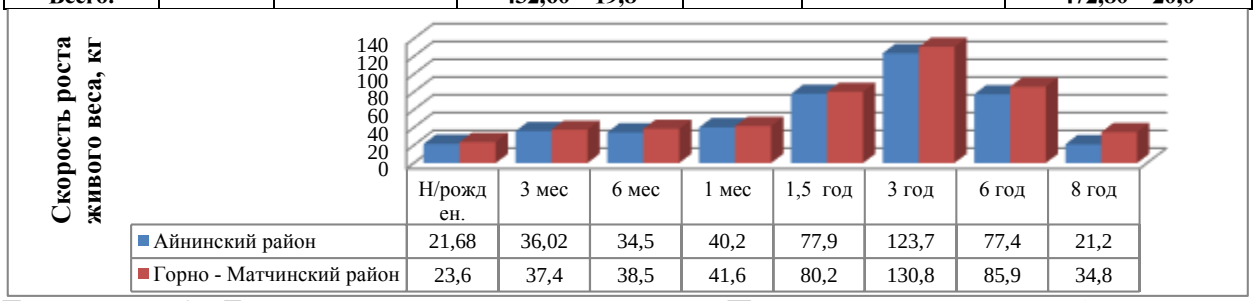

Гистограмма 2.- Динамика скорости роста живого веса Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития.

Зоотехнические промеры скорости роста и развития косой длины туловища Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии его развития указаны в таблице 4 и гистограмме 3.

Таблица 4.- Динамика роста косой длины туловища Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития.

Возраст животного	Рост и развитие косой длины туловища, см				+: - общая разница роста косая длина туловище, см.
	Экотип Памирского яка Айнинского района		Экотип Памирского яка Горно-Матчинского района		
	Рост косая длина туловища	Абсолютный скорость роста косая длина туловища	Рост косая длина туловища	Абсолютный скорость роста косая длина туловища	
Н/рожден.	48,04±0,04	48,04	53,90±0,05	53,90	+5,86±0,05
3 мес	69,12±0,11	21,08	75,28±0,04	21,38	+6,16±0,07
6 мес	86,58±0,02	17,46	93,15±0,05	17,87	+6,57±0,03
1 год	112,74±0,05	26,16	121,08±0,13	27,93	+8,34±0,08
1,5 года	139,30±0,03	26,56	148,58±0,02	27,50	+6,28±0,02
3 лет	173,27±0,02	33,97	181,94±0,07	33,36	+8,67±0,05
6 лет	191,40±0,08	18,13	199,86±0,16	17,92	+8,46±0,11
8 лет	197,80±0,05	6,40	205,20±0,02	5,34	+7,40±0,2
Всего:	**-**	**197,80**	**-**	**205,20**	**+7,40±0,07**

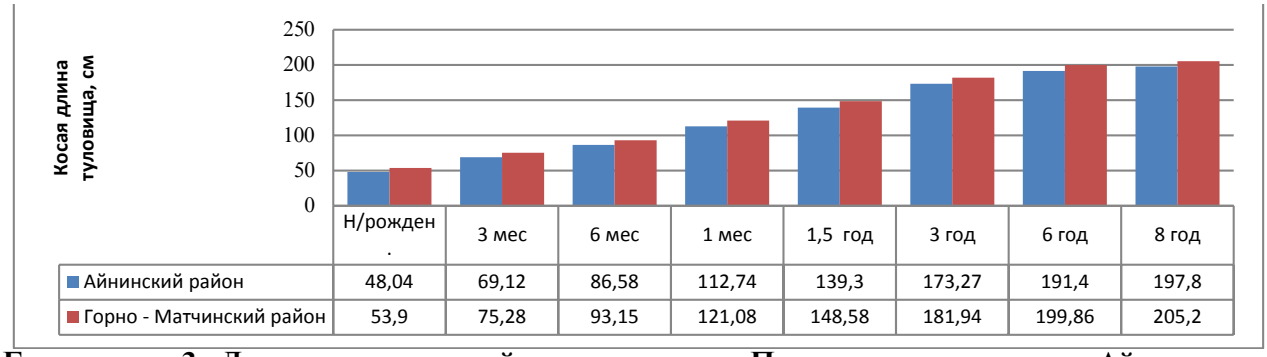

Гистограмма 3.- Динамика роста косой длины туловища Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития.

Зоотехнические промеры скорости роста и развитии высоты холки Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии его развития, указаны в таблице 5 и гистограмме 4.

Таблица 5.- Динамика роста и развития высоты холки Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития

Возраст животного	Рост и развитие высоты холки, см				+: - общая разница роста высоты холки, см
	Экотип Памирского яка Айнинского района		Экотип Памирского яка Горно-Матчинского района		
	Рост высоты холки	Абсолютная скорость роста высоты холки	Рост высоты холки	Абсолютная скорость роста высоты холки	
Н/рожден.	57,15±0,05	57,15	60,28±0,03	60,28	+3,13±0,04
3 мес	66,91±0,08	9,76	69,52±0,11	9,24	-0,52±0,09
6 мес	77,05±0,07	10,14	81,28±0,05	11,76	+4,23±0,07
1 год	94,89±0,17	17,84	96,91±0,05	15,63	+2,02±0,09
1,5 года	116,13±0,02	21,24	120,42±0,06	23,51	+4,29±0,04
3 лет	143,78±0,03	27,65	149,54±0,07	29,12	+5,76±0,05
6 лет	154,59±0,06	10,81	159,27±0,04	9,73	+4,68±0,05
8 лет	156,64±0,09	2,05	161,20±0,10	1,93	+4,56±0,08
Всего:	**-**	**156,64**	**-**	**161,20**	**+4,56±0,07**

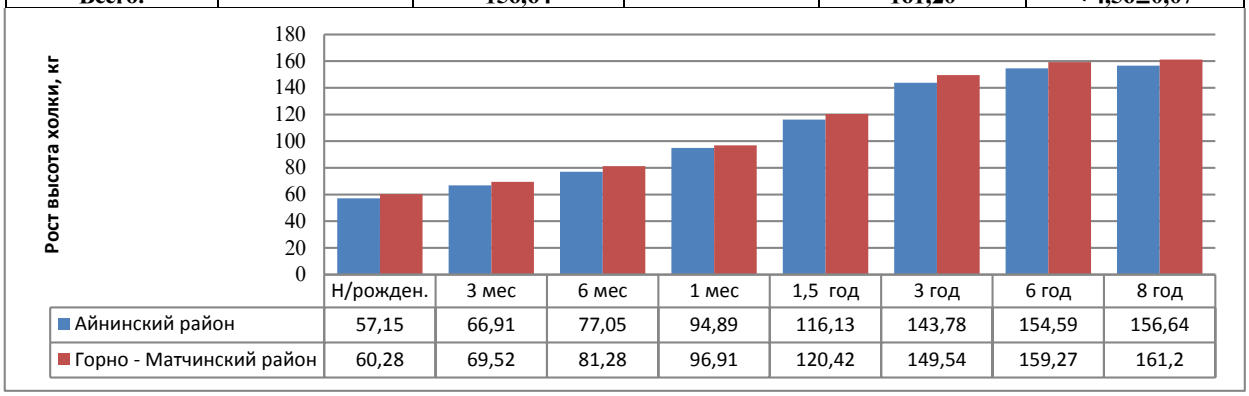

Гистограмма 4.- Динамика роста и развития высоты холки Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития.

Зоотехнические промеры скорости роста и развитии высоты крестца Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития, указаны в таблице 6 и гистограмме 5.

Таблица 6.- Динамика роста и развития высоты крестца Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития.

Возраст животного	Рост и развитие высоты крестца, см				+: - общая разница роста высоты крестца, см
	Экотип Памирского яка Айнинского района		Экотип Памирского яка Горно – Матчинского района		
	Рост высоты крестца	Абсолютная скорость роста высоты крестца	Рост высоты крестца	Абсолютная скорость роста высоты крестца	
Н/рожден.	56,87±0,03	56,87	60,01±0,05	60,01	+3,14±0,02
3 мес	66,35±0,07	9,48	68,97±0,04	8,96	+2,62±0,03
6 мес	76,21±0,05	9,86	79,45±0,06	10,48	+3,24±0,01
1 год	92,49±0,11	16,28	94,52±0,05	15,07	+2,03±0,06
1,5 года	113,18±0,05	20,69	117,47±0,07	22,95	+4,29±0,02
3 лет	140,26±0,03	27,08	146,03±0,04	28,56	+5,77±0,01
6 лет	150,79±0,07	10,53	155,48±0,09	9,45	+4,69±0,03
8 лет	152,57±0,03	1,78	157,13±0,05	1,65	+4,56±0,02
Всего:	**-**	**152,57**	**-**	**157,13**	**+4,56±0,02**

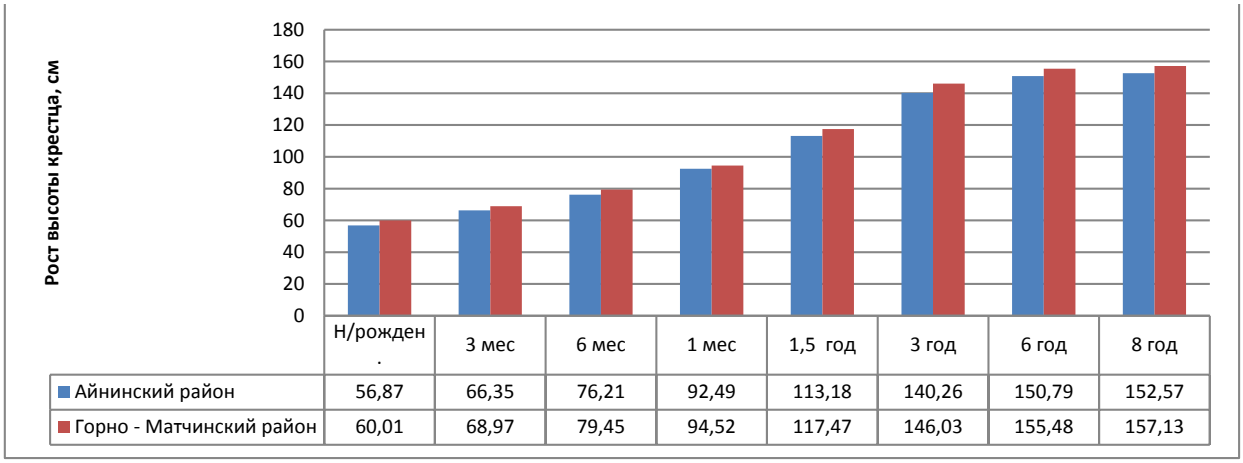

Гистограмма 5.- Динамика роста и развития высоты крестца Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития.

Зоотехнические промеры скорости роста и развития ширина груди Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития, указаны в таблице 7 и гистограмме 6.

Таблица 7.- Динамика роста и развития ширины груди Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития.

Возраст животного	Рост и развитие ширины груди, см				+: - общая разница роста ширины груди, см
	Экотип Памирского яка Айнинского района		Экотип Памирского яка Горно – Матчинского района		
	Рост ширина груди	Абсолютная скорость роста ширины груди	Рост ширина груди	Абсолютная скорость роста ширины груди	
Н/рожден.	16,68±0,18	16,68	18,66±0,17	18,66	+1,98±0,16
3 мес	21,94±0,12	5,26	23,86±0,06	5,20	+1,92±0,09
6 мес	25,48±0,12	3,54	27,52±0,19	3,66	+2,04±0,15
1 год	28,22±0,09	2,74	30,62±0,27	3,10	+2,40±0,17
1,5 года	34,58±0,11	6,36	37,36±0,16	6,74	+2,78±0,11
3 лет	39,16±0,18	4,58	42,78±0,15	5,42	+3,62±0,13
6 лет	42,05±0,02	2,89	46,32±0,09	3,54	+4,27±0,06
8 лет	43,54±0,09	1,49	47,85±0,16	1,53	+4,31±0,11
Всего:	**-**	**43,54**	**-**	**47,85**	**+4,31±0,12**

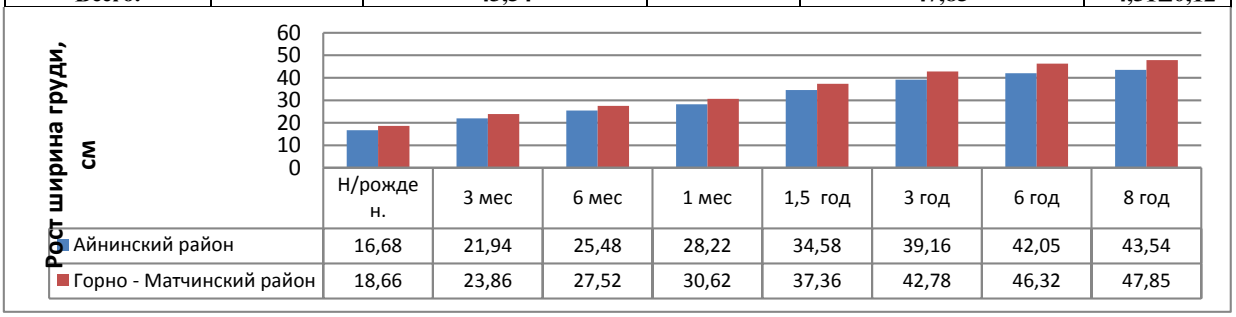

Гистограмма 6.- Динамика роста и развития ширины груди Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии их развития.

Зоотехнические промеры скорости роста и развития глубины груди Памирского экотипа яков Айнинского и Горно-Матчинского районов, в различные стадии его развития, указаны в таблице 8 и гистограмме 7.

Таблица 8.- Динамика роста и развития глубины груди Памирского экотипа яков Айнинского и Горно -Матчинского районов, в различные стадии их развития.

Возраст животного	Рост и развитие глубины груди, см				+: - общая разница роста глубины груди, см
	Экотип Памирского яка Айнинского района		Экотип Памирского яка Горно – Матчинского района		
	Рост глубины груди	Абсолютная скорость роста глубины груди	Рост глубина груди	Абсолютная скорость роста глубины груди	
Н/рожден.	26,60±0.08	26,60	33,46±0,05	34,46	+6,86±0,05
3 мес	31,62±0,05	5,02	38,51±0,06	5,05	+6,89±0,05
6 мес	37,57±0,11	5,95	44,65±0,10	6,14	+7,08±0,10
1 год	47,52±0,06	9,95	54,75±0,52	10,10	+7,23±0,05
1,5 года	59,16±0,13	11,64	67,22±0,10	12,47	+8,06±0,11
3 лет	68,52±0,02	9,36	77,74±0,06	10,52	+9,22±0,03
6 лет	75,06±0,08	6,54	84,36±0,05	6,62	+9,30±0,06
8 лет	79,40±0,06	4,34	87,91±0,04	3,55	+8,51±0,05
Всего:	-	79,40	-	87,91	+8,51±0,06

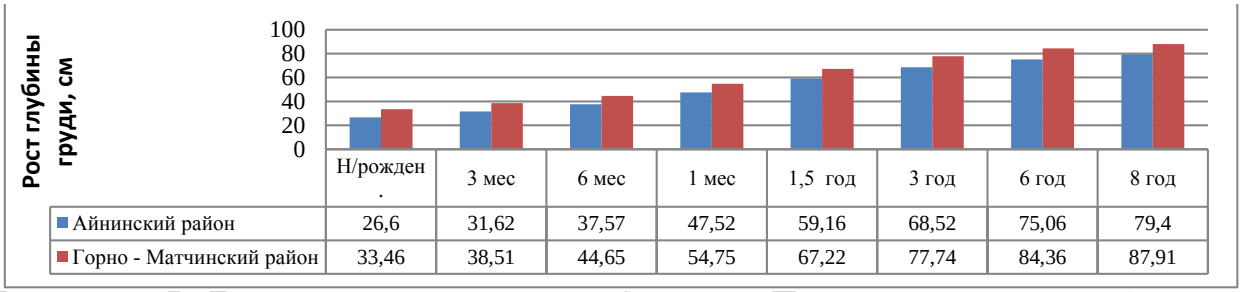

	Н/рожден.	3 мес	6 мес	1 мес	1,5 год	3 год	6 год	8 год
Айнинский район	26,6	31,62	37,57	47,52	59,16	68,52	75,06	79,4
Горно - Матчинский район	33,46	38,51	44,65	54,75	67,22	77,74	84,36	87,91

Гистограмма 7.- Динамика роста и развития глубины груди Памирского экотипа яков Айнинского и Горно -Матчинского районов, в различные стадии их развития.

Выводы. 1. Таким образом, согласно результатам проведенных исследований, рекомендуется выращивать Памирский экотип яков в условиях горной зоны Зеравшанской долины – Айнинском и Горно- Матчинским районах Северного Таджикистана, что позволит максималҳно использовать пастбища, и увеличить количество поголовяя, и повысить их продуктивные показатели. Характерно, что яки Памирского экотипа Айнинского и Горно- Матчинского районов не имели существенных различий по живой массе. 2. Несмотря на изменение климатических и пастбищно-кормовых условий, привозные яки Памирского экотипа сохранили эволюционно сформировавшуюся и наследственно закреплённую способность к дальнейшему росту и развитию, в условиях горной зоны Северного Таджикистана.

Литература

1. Мухиддинов А.Р. Особенности роста и морфология скелета яков/ А.Р.Мухиддинов // Аграрная наука. -1994. № 5. - С. 45.
2. Мухиддинов А.Р., Бобоходжаев Р.И. Ниязова Р.К., Изучение кожного покрова сельскохозяйственных животных в Таджикистане. Материалы 2 – Междунар. конференции ХПИТТУ “Проблемы устойчивого развития производства пищевых продуктов в Центральной Азии”, май – июнь 2013, - С. 142.
3. Иргашев Т.А., Шабунова Б.К., Косилов В.И., Герасименко В.В., Рост и развитие яков в Таджикистане/ Известия Оренбургского государственного аграрного университета. –2016. №5(61). –С.113-115.
4. Шабунова Б.К., Иргашев Т.А., Косилов В.И., Герасименко В.В., Экстерьерный особенности яков Памира/ Известия Оренбургского государственного аграрного университета. – 2016. №5 (61). – С. 116 – 117.
5. С.С. Соатов, Амиршоев Ф.С., Сравнительное изучение динамики живой массы полувозрастных групп памирского экотипа яков в условиях Зеравшанской долины/ Известия Академии наук Республики Таджикистан. Отделения биологических и медицинских наук. – 2017. №2 (197). – С. 79 – 85.

АННОТАТСИЯ

ХУСУСИЯТҲОИ ЗООТЕХНИКИИ ҚӮТОСҲОИ ЭКОТИПИ ПОМИРӢ ДАР ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ

Дар ин мақола хусусиятҳои зоотеникӣ ва синну солӣ, вазни зинда, дарозии каҷи тана, баландӣ дар шона(холка) ва сағрӣ, инчунин васеъгӣ ва чуқурии қафаси сина, ки нишондиҳандаи ҳаҷми холигии сина мебошад, маълумот дода шудааст.

Нишон дода шудааст,ки вобаста ба синну сол инкишоф ва расши дарозии каҷи тана бештар то синни 3-солагӣ давом мекунад. Дар ҳамаи ҳайвонҳои таҳқиқшаванда инкишоф ва расиши нишондиҳандаи баландии шона нисбат ба сағрӣ бештар мебошад, ки он шаҳодат аз расиши махсуси пойҳои пеш, барои такя ва ҳаракати хоси қутосҳо дар шароити кӯҳи мусоидат мекунад.

Калимаҳои асосӣ: *хусусиятҳои зоотехникӣ, синну солӣ, вазни зинда, дарозии каҷи тана, баландии шона, сағрӣ, васеъгии қафаси сина.*

ANNOTATION

ZOOTECHNICAL CHARACTER OF THE PAMIR ECOTYPE OF YAKS IN THE NORTHERN TAJIKISTAN CONDITION.

The article discusses zootechnical character of age-related, alive weight, curved, height of inters copular of back, as well as the width and depth of the chest, which characterize the volume of the chest of the Pamir ecotype of yaks in Northern Tajikistan. It is shown that by the age, increased the growth and development of the curved body length is observed till 3 years. In all studied animals, analysis the improvement and the high significant of bode and front teeth are more, that its confirm the maturity the specially the front feet for the learning and movement of yaks at the mountainous condition.

Key words: *zootechnical character, alive weight, oblique body length, height at withers, rump height, chest width, chest depth, dynamics of age-related changes.*

УДК 636.082/28.10

ВЛИЯНИЕ СКРЕЩИВАНИЯ СКОТА ЧЕРНО-ПЕСТРОЙ ПОРОДЫ С ГОЛШТИНАМИ НА ЭКСТЕРЬЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОМЕСНОГО МОЛОДНЯКА

Никонова Е.А.- к.с-х.н., доцент. **Косилов В.И.-** д.с.-х. н, профессор, ФГБОУ ВО Оренбургский ГАУ.**Ребезов М.Б.-** д.с.-х. н, профессор, ФГБОУ ВО Уральский ГАУ.
Раджабов Ф.М.- д.с.-х. н, профессор, ТАУ имени Ш. Шотемур

Ключевые слова: *скотоводство, скрещивание, бычки, бычки-кастраты, черно-пестрая порода, помеси с голштинами, промеры тела.*

В странах СНГ возрастающие потребности населения в пищевых продуктах возможно удовлетворить лишь при интенсификации животноводства, разработке и широком использовании ресурсосберегающих технологий, способствующих более полной реализации генетического потенциала продуктивности животных [1-7]. Кроме того, это позволяет повысить экономическую привлекательность всех отраслей животноводства. Достаточно остро стоит вопрос обеспечения населения мясом и мясопродуктами. В настоящее время, основными источниками мясного сырья в стране являются сверхремонтный молодняк молочных и комбинированных пород, и выбракованное из основного стада маточное поголовье. Очевидно, что и в ближайшей перспективе эта ситуация не претерпит существенных изменений.

В этой связи, необходимо повысить эффективность использования скота в молочном скотоводстве для увеличения производства говядины. Перспективным и достаточно апробированным селекционным приемом, позволяющим добиться решения этой задачи, является межпородное скрещивание. При удачном подборе пород и сочетании их генотипов, помесный молодняк, вследствие проявления эффекта скрещивания, отличается повышенным уровнем мясной продуктивности. В последнее время, при его оценке, большое внимание стали уделять развитию и выраженности мясных форм. Высокорослые животные, отличающиеся глубоким, растянутым туловищем, характеризуются, как правило, более высокой мясной продуктивностью. В этой связи, оценка экстерьерных особенностей откормочного молодняка крупного рогатого скота разных генотипов, путем взятия основных промеров тела, имеет существенное значение.

Методология и методы иследования. При проведении научно-хозяйственного опыта, из новорожденного молодняка были сформированы 2 группы бычков по 30 голов в каждой: I – чистопородные, черно-пестрая порода; II – помеси 1/2 голштин х 1/2 черно-пестрая. В 2-месячном возрасте половину бычков каждого генотипа кастрировали открытым способом с полным удалением семенников. Для оценки экстерьерных особенностей у новорожденного молодняка и животных, в возрасте 6, 12 и 18 мес., были взяты основные промеры. Обслуживание животных и экспериментальные исследования были выполнены в соответствии с инструкциями Russian regulation, 1987 (Order No. 755 on 12.08.1977 the USSR Ministry of Health) and «The Cuide for Care and Use of Labaratory Animals (national Academy Press Waschington, D.C. 1996)». При выполнении исследований были приняты усилия, чтобы свести к минимуму страдания животных.

Полученные экспериментальные данные обработаны методом вариационной статистики.

Результаты исследований. Морфометрическое строение тела животного генетически детерминировано. В то же время, при межпородном скрещивании, получают животных, характеризующихся особым типом телосложения. Об этом свидетельствуют результаты нашего исследования. При этом установлено влияние скрещивания на промеры тела у помесных бычков уже при рождении. Отмечалась тенденция превосходства новорожденных помесных бычков 1/2 голштин х 1/2 черно-пестрая II и IV групп, по высоте в холке и крестце, косой длине туловища, глубине и ширине груди, и ее обхвату, а также полуобхвату зада.

По окончанию молочного периода, в 6-месячном возрасте, межгрупповые различия по основным промерам стали более существенными, при лидирующем положении помесного молодняка (табл. 1).

Таблица 1 - Промеры тела молодняка подопытных групп в возрасте 6 мес, см (X±Sx)

Промер	Группа			
	I	I I	I I I	IV
Высота в холке	105,2±0,88	107,0±0,89	104,6±0,72	106,1±0,89
Высота в крестце	110,1±0,90	112,4±0,99	109,0±0,89	111,0±0,94
Косая длина туловища (палкой)	111,0±0,87	114,2±1,02	109,4±1,12	112,8±1,33
Глубина груди	47,5±0,46	49,8±0,55	46,0±0,33	47,9±0,45
Ширина груди за лопатками	29,2±0,26	32,0±0,30	27,8±0,25	30,3±0,28
Ширина в маклоках	30,2±0,28	31,9±0,31	29,0±0,27	30,7±0,31
Ширина в тазобедренных сочленениях	32,3±0,24	34,0±0,28	31,6±0,20	32,8±0,25
Обхват груди за лопатками	126,8±0,99	129,2±1,24	125,0±1,04	127,1±1,12
Обхват пясти	15,8±0,20	15,6±0,22	15,7±0,22	15,5±0,24
Полуобхват зада	81,8±1,02	83,8±1,10	80,1±0,84	81,4±0,88

Так, помесные бычки 1/2 голштин х 1/2 черно-пестрая II группы и помесные бычки – кастраты IV группы превосходили чистопородных сверстников черно-пестрой породы I и III групп, соответственно по высоте в холке на 1,8 см (1,71%, p<0,05) и 1,5 см (1,43%, p<0,05); высоте в крестце – на 2,3 см (2,09%, p<0,05) и 2,0 см (1,82%, p<0,05); косой длине туловища – на 3,2 см 92,88%0 и 3,4 см (3,11%); глубине груди – на 2,3 см (4,84%, p<0,05) и 1,9 см (4,13%, p<0,05); ширине груди за лопатками – на 2,8 см (9,59%, p<0,05) и 2,5 см (8,99%, p<0,05); ширине в маклоках – на 1,9 см (6,29%, p<0,05) и 1,7 см (5,86%, p<0,05); ширине в тазобедренных сочленениях – на 1,7 см (5,26%, p<0,05) и 1,2 см (3,80%, p<0,05); обхвату груди за лопатками – на 2,4 см (1,89%, p<0,05) и 2,1 см (1,68%, p<0,05); полуобхвату зада – на 2,0 см (2,44%, p<0,05) и 1,3 см (1,62%, p<0,05).

Характерно, что кастрация бычков оказала отрицательное влияние на линейный рост бычков-кастратов, вследствие чего они уступали некастрированным бычкам, как по высотным, так и по широтным промерам.

Достаточно отметить, что чистопородные бычки черно-пестрой породы I группы помесные бычки II группы превосходили бычков-кастратов, соответствующих генотипов III и IV

групп, по высоте в холке, соответственно, на 0,6 см (0,57%) и 0,9 см (0,85%), косой длине туловища – на 1,6 см (1,46%) и 1,4 см (1,24%), ширине груди за лопатками – на 1,4 см (5,04%) и 1,7 см (5,61%), ширине в тазобедренных сочленениях – на 0,7 см (2,22%) и 1,2 см (3,66%), обхвату груди за лопатками на 1,8 см (1,44%) и 2,1 см (1,65%), полуобхвату зада – на 1,7 см (2,12%) и 2,4 см (2,95%).

Ранг распределения молодняка подопытных групп по промерам тела, установленный в предыдущие возрастные периоды, отмечался и в годовалом возрасте. Так чистопородные бычки черно-пестрой породы I группы и чистопородные бычки-кастраты III группы уступали помесным 1/2 голштин х 1/2 черно-пестрая бычкам II группы и бычкам-кастратам IV группы: по высоте в холке, соответственно, на 1,9 см (1,61%, p<0,05) и 1,0 см (0,86%, p<0,005), высоте в крестце – на 2,0 см (1,64%, p<0,05) и 1,9 см (1,56%, p<0,05), косой длине туловища – на 3,3 см (2,50%, p<0,05) и 1,7 см (1,30%, p<0,05), глубине груди – на 2,3 см (4,08%, p<0,05) и 1,9 см (3,44%, p<0,05), ширине груди за лопатками – на 2,2 см (5,95%, p<0,05) и 1,3 см (3,64%), ширине в маклоках – на 1,8 см (4,71%, p<0,05) и 1,3 см (3,51%, p<0,05), ширине в тазобедренных сочленениях – на 2,7 см (7,27%, p<0,05) и 2,7 см (7,28%, p<0,05), обхвату груди за лопатками – на 3,2 см (2,04%, p<0,05) и 4,0 см (2,60%, p<0,05), полуобхвату зада – на 3,1 см (3,25%, p<0,05) и 2,3 м (2,47%, p<0,05).

Вследствие меньшей интенсивности линейного роста, бычки-кастраты III и IV групп уступали бычкам I и II групп, по величине всех линейных промеров и в 12-месячном возрасте.

Достаточно отметить, что эта разница в пользу бычков I и II групп по высоте в холке составляла, соответственно, 1,2 см (1,03%, p<0,05) и 2,1 см (1,78%, p<0,05), косой длине туловища – 1,5 см (1,15%, p<0,05), ширине груди за лопатками –1,3 см (3,64%, p<0,05) и 2,2 см (5,95%, p<0,05), ширине в тазобедренных сочленениях –1,4 см (3,77%, p<0,05) и 1,5 см (3,77%, p<0,05), обхвату груди за лопатками –3,1 см (2,02%, p<0,05) и 2,3 см (1,46%, p<0,05) и полуобхвату зада – 2,1 см (2,25%, p<0,05) и 2,9 м (3,03%, p<0,05).

При анализе линейных размеров тела молодняка подопытных групп в конце выращивания, в 18-месячном возрасте установлены аналогичные межгрупповые различия по их величине, что и в более ранние возрастные периоды, при более существенном преимуществе помесного молодняка (табл. 2).

Так помесные бычки 1/2 голштин х 1/2 черно-пестрая II группы и бычки-кастраты того же генотипа IV группы превосходили чистопородных бычков черно-пестрой породы I группы и чистопородных бычков-кастратов IV группы по высоте в холке, соответственно, на 2,3 см (1,82%, p<0,05) и 2,1 см (1,68%, p<0,05), высоте в крестце – на 2,1 см (1,61%, p<0,05) и 1,2 см (0,93%, p<0,05), косой длине туловища – на 3,0 см (2,10%, p<0,05) и 2,1 см (1,49%, p<0,05), глубине груди – на 2,1 см (3,28%, p<0,05) и 2,0 см (3,17%, p<0,05), ширине груди за лопатками – на 2,6 см (6,13%, p<0,05) и 1,5 см (3,60%, p<0,05), ширине в тазобедренных сочленениях – на 2,9 см (6,40%, p<0,05) и 2,3 см (5,25%, p<0,05), обхвату груди за лопатками – на 4,2 см (2,32%, p<0,05) и 4,7 см (2,64%, p<0,05), полуобхвату зада – на 4,3 см (3,92%, p<0,05) и 4,0 см (3,73%, p<0,05).

Таблица 2. - Промеры тела молодняка подопытных групп в возрасте 18 мес, см (X±Sx)

Промер	Группа			
	I	I I	I I I	IV
Высота в холке	126,1±0,32	128,4±0,58	125,0±0,44	127,1±0,58
Высота в крестце	130,2±0,40	123,3±0,56	129,0±0,55	130,2±0,66
Косая длина туловища (палкой)	142,9±0,77	145,9±0,80	140,8±0,68	142,9±0,72
Глубина груди	64,1±0,55	66,2±0,68	63,0±0,49	65,0±0,55
Ширина груди за лопатками	42,4±0,42	45,0±0,52	41,7±0,44	43,9±0,52
Ширина в маклоках	44,0±0,38	46,9±0,43	42,8±0,48	44,8±0,51
Ширина в тазобедренных сочленениях	45,3±0,39	47,2±0,51	43,8±0,38	46,1±0,62
Обхват груди за лопатками	181,2±1,42	185,4±1,52	177,8±1,33	182,5±1,62
Обхват пясти	20,4±0,28	20,1±0,90	20,2±0,18	20,0±0,20
Полуобхват зада	109,8±0,98	114,1±1,02	107,2±0,89	111,2±0,94

Что касается охвата пясти, то у помесного молодняка II и IV групп он был несколько меньше, чем у чистопородных бычков и бычков-кастратов I и III групп. При сравнении значений промеров тела у бычков и бычков-кастратов, установлены меньшие их значения у кастрированных животных. Достаточно отметить, что бычки-кастраты III и IV групп уступали бычкам I и II групп по высоте в холке, соответственно, на 1,1 см (0,88%) и 1,3 см (1,02%), косой длине туловища – на 2,1 см (1,49%, p<0,05) и 3,0 см (2,10%, p<0,05), ширине груди за лопатками – на 0,7 см (1,68%) и 1,1 см (0,77%), ширине в тазобедренных сочленениях – на 1,5 см (3,42%, p<0,05) и 2,1 см (4,56%, p<0,05), обхвату груди за лопатками – на 3,4 см (1,91%, p<0,01) и 2,9 см (1,59%, p<0,01), полуобхвату зада – на 2,6 см (2,43%, p<0,01) и 2,9 см (2,61%, p<0,01).

Вывод. Результаты оценки экстерьера животных свидетельствуют о нормальном развитии молодняка, что подтверждается величиной промеров статей тела. Молодняк всех подопытных групп отличался глубоким, растянутым туловищем и хорошо выраженными мясными формами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Раджабов Ф.М. Актуальные проблемы кормления крупного рогатого скота и овец.Душанбе,2007.160 с.
2. Косилов В.И., Раджабов Ф.М., Иргашев Т.А., Ермолова Е.М. Качество мясной продукции чистопородных и помесных бычков//Кишоварз. 2020 №3. С.

3. Kubatbekov T.S., Kosilov V.I., Yuldashbaev Yu.A., Amerkhanov H.A., Radjabov F.M., Salikhov A.A., Garyaev H.B .Genetic aspects for meat quality of purebred and crossbred bull-calves// Advances in Animal and Veterinary Sciences. 2020. Т. 8. № S3. С. 38-42.
4. Новые технологические методы повышения молочной продуктивности коров на основе лазерного излучения / Н.К. Комарова, В.И. Косилов, Е.Ю. Исайкина, Е.А. Никонова, Т.С. Кубатбеков. Москва, 2015. 192 с.

АННОТАТСИЯ
ТАЪСИРИ ҶУФТИКУНОНИИ ЧОРВОИ ЗОТИ СИЁҲАЛО БО ГОЛШТИНҲО БА ХУСУСИЯТҲОИ ЭКСТЕРЕРИИ ҶАВОНАҲОИ ДУРАГА

Дар мақола натиҷаҳои баҳодиҳии хусусиятҳои экстерерии буққачаҳои хунашон тоза (гурӯҳи 1) ва буққачаҳои ахтакардашудаи (гурӯҳи 3) зоти сиёҳало ва дурагаҳои насли якуми онҳо бо голштинҳои селексияи олмонӣ: буққачаҳои 1/2 голштинӣ х 1/2 сиёҳало (гурӯҳи 2) ва буққачаҳои ахта кардашуда оварда шудааст. Муайян гардидааст, ки чуфтӣ кардани чорвои зоти сиёҳало бо буққачаҳои ахта кардашуда (гурӯҳи 4) оварда шудааст голштинҳо боиси афзоишёбии ченакҳои асосии ҷавонаҳои дурага мегардад. Ахтакунии буққачаҳо шиддатнокии рушди хатти буққачаҳои ахта кардашударо паст менамояд.

Калимаҳои асосӣ: *говпарварӣ, ҷуфтикунонӣ, буққачаҳо, буққачаҳои ахта кардашуда, зоти сиёҳало, дурагаҳо бо голштинҳо, ченакҳои бадан.*

ANNOTATION
INFLUENCE OF CROSSING CATTLE OF BLACK-AND-PESTLED BREED WITH HOLSTEIN ON EXTERIOR FEATURES OF A CROSSED YOUTH

The article presents the results of evaluating the exterior features of purebred bulls (group I) and castrated bulls (group III) of the black-and-white breed and its crossbreeds of the first generation with Holsteins of German selection: 1/2 Holstein x 1/2 black-and-white - group II - bulls, group IV - castrated bulls. It has been established that the crossing of black-and-white cattle with holstein contributes to the better development of the main articles of crossbred young stock. Castration of bulls reduces the intensity of linear growth of bulls-castrates.

Key words: *cattle breeding, crossing, gobies, castrate gobies, black-and-white breed, hybrid with Holstein, body measurements.*

ТДУ.639.311.(2)

АҲАМИЯТИ ҲАРОРАТИ ОБ ДАР ПАРВАРИШИ МОҲИҲОИ ГАРМИДӮСТ ДАР ШАРОИТИ КВТТ-И ҲИСОР Ш.ҲИСОР

Шамсиддинов Ф.А., Тешаева М.З.- ассистентон, **Азизов Ф.Ф.-** н.и.к., дотсент,
ДАТ бо номи Ш. Шоҳтемур.

Калимаҳои асосӣ: *загорамоҳӣ, ҳарорат, кӯл, поликултура, пулакча, болҳои шиноварӣ, гармидӯст, парвариш, шароити иқлим.*

Шароит иқлими Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди моҳиҳои гуногуне, ки дар Тоҷикистон зиёда аз 65 –намуди он вомехӯрад, ҳарорати муътадиле муайян сохтааст, ки ин моҳиҳои гуногун вобаста аз ҳарорат ва шароити муҳити зист ба хӯрокҳои гуногун мепардозанд. Аз ин бармеояд, ки чӣ қадаре ҳарорати об барои инкишофи моҳиҳо наздик бошад, хоҷагиҳое, ки ба парваришӣ зоғорамоҳӣ машғуланд, бояд дар доираи меъёрҳои муайянгардида, ҳамон қадар меъёри хӯрокаро дар кӯлҳо зиёдтар намояд. Натиҷаи таҳқиқотҳои дар кӯлҳои хоҷагии корхонаи воҳиди давлатии таълимию таҷрибавии Ҳисори шаҳри Ҳисор, чунин нишон медиҳанд, ки шароити хоҷагӣ барои парвариши заҳорамоҳиҳо дар поликултура хеле мувофиқ мебошанд. Нақшаи №-1 кӯлҳои хоҷагӣ.

Нақшаи 1.- кӯлҳои таҳқиқотии КВТТ-и Ҳисор.

Мувофиқи таҷрибаҳои моҳипарварон дар ҳама кӯлҳои заҳорамоҳипарварӣ ҳангоми хӯронидан вазнашон 200- грамма дар ҳарорати 15^{0}С аз рӯйи ҳисоби 1% аз массаи миёнаи биологии онҳо, вале дар 24^{0}С бошад, аз рӯйи ҳисоби 3% аз массаи миёнаи биологии онҳо ғизо аз нуқтаи назари таркиб ба онҳо илова карда мешавад. Тавре дида мешавад, ки дар ҳароратҳои 15^{0}С ва 24^{0}С ҳиссаҳои ғизо ба ҳавзи заҳорамоҳипарварӣ иловашаванда аз ҳамдигар 3 маротиба фарқ мекунанд. Пас, маълум мегардад, ки рушду афзоиши заҳорамоҳӣ низ дар ин ҳароратҳои об бояд аз ҳамдигар 3 маротиба фарқ дошта бошанд. Ин хусусият танҳо хоси худи заҳорамоҳӣ (капур, сазан) нест, балки ба тамоми оилаи заҳорамоҳиҳо – пешонаҳафси сафеду ало, амури сафед, амури ва сиёҳ дигар намудҳои заҳорамоҳӣ низ хос мебошад.

Ин намуди моҳиҳо дар кӯлҳое, ки обашон каме ором ва дар минтақаҳои нисбатан ҳамвор ҷой гирифта, дар давоми сол ҳамагӣ 3 моҳи тобистон (июн, июл, август), вақте ки ҳарорати об аз 22^{0}С болотар гарм мешавад,худро хуб ҳис мекунанд. Ҳагноме,ки ҳарорати об дар кӯлҳо ба 14^{0}С-18^{0}С расидан, яъне паст мешавад, ҷинси заҒорамоҳиҳо хеле суст афзоиш меёбад

Боли шиновории тахтапушти капурмоҳӣ нарина устухонии пурқувват буда, дар назди сӯрохии мақъад ҳангоми балоҒатраси устухончаи изофагии хормонанд пайдо мегардад. Баданашон бо пулакчаҳо пӯшида шудааст. Дандонҳои гулугии секатора дошта барои майда кардани хӯрока хизмат мекунад, инчунин дар назди даҳон муйлаб дорад. Як намуди он заҒорамоҳии муқаррарӣ буда, дар бисёри давлатҳо васеъ паҳн шудааст.

Расми 1.- ЗаҒорамоҳи дар кӯлҳои КВТТ и Ҳисори ш-Ҳисор.

ЗаҒорамоҳиҳо дар Тоҷикистон дар дарёҳои Зарафшон, Сир, Аму, Панҷ, Вахш, Кофарниҳон ва дар ҳамаи шохобҳои хурду калон ин дарёҳо, кӯлу обҳавзаҳои бо онҳо алоқаманд вомехӯранд. Натиҷаи таҳқиқотҳои гузаронидаи олими соҳаи моҳипарварӣ доктори илмҳои биологӣ профессор Ҳаитов А.Ҳ чунин қайд мекунанд. «ЗаҒорамоҳиҳо дар синнӣ 3-5 солагӣ то ба дарозии 20 то 50 см мерасад. Миқдори тухми фардҳои болиҒи калон то 1, 8 млн-ро ташкил медиҳад. ЗаҒорамоҳиҳо баҳорон дар ҳарорати на кам аз 13°С саҳарии барвақт дар рӯйи растаниҳои гуногуни зериобӣ, алафҳо, буттаҳо, қамиш, лух, найшакар ва ҒайраҒ тухм мегузоранд. Бояд қайд намуд, ки тухмгузории босуръати онҳо дар ҳарорати 18-20°С дида мешавад. Муддати инкишофи тухм 3-7 рӯз буда, дар ҳароратӣ 17°С (4 р□з), 20°С (3 р□з) -ро ташкил медиҳад»

Моҳичае, ки нав аз тухм баромада аз 4 то 5 мм дарозӣ дошта, нисбатан сустҳаракат буда, ба ягон ҷисми дохили об часпида то 5-6 рӯз аз ҳисоби зардии захиравии дар халтаи махсус мавҷуд аст ҒизоҒ мегирад. Ҳангоме, ки онҳо пуффаки шиновар пайдо карданд баъд серҳаракат шуда, ба ҒизоҒирии берунӣ мегузаранд. Дар ин муддат хӯроки асоси онҳо коловраткаҳо ва харчангшаклони дараҷаи паст ташкил медиҳанд. ЗаҒорамоҳичаҳое, ки дарозиашон ба 18-20 мм расида барои ҒизоҒирӣ бо организмҳои зер иобӣ, қаъри обҳавзаҳо, бентосӣ мегузаранд. Фардҳои болиҒи заҒорамоҳиҳо аз харчангшаклон нармбаданҳо, кирмҳои гуногун ва ҳатто растаниҳои обӣ ҒизоҒ мегиранд. Инчунин онҳо дар баъзе ҳолатҳо даррандагӣ ҳам мекунанд. Дар ҳандаҳҳои чуқури поёни оби дарёҳо зимистонро мегузаронанд. ЗаҒорамоҳиҳо то 30-35 сол умр мебинанд. ЗаҒорамоҳиҳоро бо ёрии тӯрҳо, сабатҳо, вентерҳо, дошта мегиранд. Қайд намудан муҳим аст, ки миқдори заҒорамоҳиҳо дар обҳавзаҳои гуногун ҳархела буда, инкишофёбии онҳо аз омилҳои ин обҳавзаҳо ва ҳарорати об вобастагӣ дорад. Дар обанборҳои қисми ҷанубии Тоҷикистон ба инкишофёбии заҒорамоҳӣ алалхусус тартиби нигоҳ доштани сатҳи об таъсири манфӣ мерасонад.

Капурмоҳӣ ин як намуди мадании парвариши заҒорамоҳӣ мебошад. Агар аз нуқтаи систематикаи онҳо назар афканем аз як авлод мебошанд. Сол аз сол дар натиҷаи гузаронидани корҳои селексиони аз тарафи ихтиологони бузург, зотҳои нави ин намуди моҳӣ ба даст оварда шуда истодааст.

Ба ҷумлаи онҳо дохил мешавад, капурмоҳии пулакчаҳояш парешон, капурмоҳии оинагун, капурмоҳии пулакчадор, капурмоҳии осиёгӣ, капурмоҳии бепулакча яъне луч, капурмоҳии балхашӣ ва дигар намуди ин моҳӣ ба даст оварда шудааст.

Оилаи заҒорамоҳиҳо гармидӯстдор мебошад, дар ҳарорати 25-30^{0}С хуб мутобиқ шудаанд, ба миқдорӣ муайяни моддаҳои органикӣ тобовар бада, инчунин сурати вазнгириашон хело баланд мебошад. Аз сабабе, ки иқлими Тоҷикистон нисбатан гарм аст, ин намуди моҳӣ як қисми калони соҳаро ташкил мекунад.

Бисёри хоҷагиҳои моҳипарварӣ ба парвариши ҳамин намуди моҳӣ ба тариқи поликултура яъне парвариши як чанд намуди моҳӣ дар як кӯл машғул мебошанд. ЗаҒорамоҳипарварӣ 25-30 соли охир дар бисёри давлатҳои осиёи миёна хуб инкишоф ёфтааст. Барои парвариши ин намуди моҳӣ на танҳо кӯлҳои махсуси хоҷагиҳо, балки обҳавзаҳо, ҳавзҳои истироҳатгоҳҳо, ҳатто заминҳои шоликорӣ истифода бурда мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Константинов А. С. Общая гидробиология «Высшая школа» //. М. 1967. - 272с.
2. Ҳаитов А.Ҳ. Азизов Ф.Ф., Шарипов М.А., Тешаева М.З. Технологияи интенсивии моҳипарварӣ. // Душанбе, 2018. - 338 с.
3. Ҳаитов А.Ҳ., Азизов Ф.Ф. «Типологияи кӯлҳои моҳипарварӣ вобаста ба ҳосилнокии онҳо дар Тоҷикистон» Маҷмӯи мақолаҳои илмии ДАТ –//Душанбе, 2012.
4. Ҳаитов А.Ҳ. Моҳипарварӣ дар амал // Душанбе 2010.с.18.
5. Ҳаитов А.Ҳ., Азизов Ф.Ф. Асосҳои илми ва амалии аҒорамоҳипарварӣ дар Тоҷикистон // Душанбе,2012.- С.36.

АННОТАЦИЯ

ЗНАЧЕНИЕ ТЕМПЕРАТУРЫ ВОДЫ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ТЕПЛОЛЮБИВЫХ РЫБ В УСЛОВИЯХ УЧЕБНО-ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ХОЗЯЙСТВА ГОРОДА ГИССАР

В данной статье авторы приводят результаты исследований по выращиванию карповых рыб в условиях Гиссарской долины. Авторы отмечают, что благоприятные климатические

условия долины способствуют выращиванию в одном пруду разные сорта рыбы (на поликультуре, растительноядные, всеядные). Это позволяет получать хорошую и качественную рыбную продукцию, что положительно влияет на экономическую эффективность хозяйств.

Ключевые слова: *карп, температура, пруд, экосистема Озер, чешуя, выращивание, теплолюбвые, климатическое, условия.*

ANNOTATION

THE VALUE OF WATER TEMPERATURE WHEN GROWING THERMOPHILIC PLANTS IN THE CONDITIONS OF TRAINING AND PRODUCTION FARMOG GISSAR

In this article, the authors is given the results of research on the cultivation of carp fish in the conditions of the Hissar Valley. The authors note that favorable climatic conditions of the valley favor to the cultivation of different breed of fish in same pond (on polyculture, herbivores, omnivores). This allows to get good and high-quality fish products, which affects to the economic efficiency of farms.

Key words: *carp, temperature, pond, lake ecosystem, scales, pilaf, warmth of love.*

ТДУ 636.1.082(575.3-20)

МАҲСУЛНОКИИ ШИРИИ БАЙТАЛҲОИ ДУРАГА ДАР ШАРОИТИ ХОҶАГИИ «МИР»-И НОҲИЯИ ХОВАЛИНГ

Ҳукматов Д.З.- доктор PhD, **Рӯзиев Т.Б.-** профессори ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *маҳсулнокии ширӣ, байтал, той, дурага, англисӣ-тоҷикӣ, тоҷикӣ-лақайӣ, вояи хӯрока.*

Бо вуҷуди он, ки маҳсулнокии шири байталҳо хуб омӯхта шудааст, аммо ин кор дар ҷумҳурии мо бори аввал омӯхта мешавад. Таҳқиқотҳои олимони бисёре аз он шаҳодат медиҳанд, ки на танҳо байталҳои самти маҳсулнокиашон ширӣ, инчунин байталҳои заводӣ ва маданӣ низ маҳсулнокии шири баланд доранд. Мо дар шароити якхелаи нигоҳдорӣ ва хӯронидан дар хоҷагии «Мир»-и ноҳияи Ховалинг, мақсад гузоштем маҳсулнокии ширии байталҳои дурагаи англисӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-лақайиро мавриди омӯзиш қарор диҳем. Дар ҷадвали 1 маҳсулнокии шири дурагаҳо аз дуюм моҳи баъди таваллуд нишон дода шудааст. Шири моҳи аввал пурра ба тойчаҳо хӯронида шудааст.

Дар давоми ширдӯшии шабонарӯзӣ маҳсулнокии ширӣ дар тамоми моҳҳо аз моҳи аввал то охир ба камшавӣ майл дорад, ки ин албатта аз ҳолати физиологии байтал вобастагӣ дорад. Ҳамин тариқ дар гурӯҳи байталҳои англисӣ-тоҷикӣ камшавӣ дар моҳи 11 ба 111-юм 0,32 кг (6,1 %), дар моҳи 1У – 0,44 кг (8,8 %), дар моҳи У-ум -0,69 кг (15,2 %), У1-ум 0,77 кг (19,9 %), дар моҳи У11-ум 1,34 (43,3 %). Ин нишондод дар гурӯҳи тоҷики –лақайӣ мутаносибан чунин буд: 0,45 кг (6,7 %); 0,26 кг (4,8 %); 0,77 кг (15,0 %); 0,27 кг (6,2%); 1,88 КГ (45,7 %).

Ҷадвали 1. – Маҳсулнокии ширии байталҳои дурага, кг

Моҳҳои ширдӯшӣ	Байталҳои дурага			
	Англисӣ-тоҷикӣ		Тоҷикӣ-лақайӣ	
	M ± m	C_v	M±m	C_v
11	5,32± 0,03	1,32	5,87± 0,07	2,00
111	5,00± 0,02	1,09	5,42±0,06	1,84
1У	4,56 ±0,03	1,43	5,16 ± 0,07	2,09
У	3,87 ± 0,05	1,76	4,39 ± 0,05	2,20
У1	3,10 ± 0,03	2,67	4,12 ± 0,04	3,21
У11	1,76 ± 0,04	2,45	2,24± 0,04	2,54

Байталҳои тоҷикӣ-лақайӣ дар тамоми давраи ширдӯшӣ нисбати байталҳои англисӣ-тоҷикӣ серширтар буданд. Дар моҳи 11-юм-0,55 кг (10,3 %), моҳи 111-юм 0,42 кг (8,4 %), моҳи 1У-ум 0,60 кг (13,1 %); моҳи У-ум 0,52 кг (13,4%); У1-ум 1,02 кг (32,9 %); У11-ум 0,48 кг (27,2 %).

Дар моҳи якуми ширдӯшӣ тойчаҳо танҳо аз шири модарашон истифода намуданд. Моҳи якум ширдӯшӣ аз ҳама баланд буд. Ҳангоми 1 моҳа шудани тойчаҳо ба вояи хӯрокаи онҳо ба ғайр аз шир боз хӯрокаҳои иловагӣ ҳамроҳ карда шуд. Пас аз он байталҳоро ба дӯшидан омода намуданд (ҷад. 2).

Ҷадвали 2. – Истеъмоли ҳаррӯзаи шир барои тойчаҳо, кг

Моҳҳои ширдӯшӣ	Байталҳои дурага			
	Англисӣ-тоҷикӣ		Тоҷикӣ-лақайӣ	
	M ± m	C_v	M±m	C_v
1	8,78±0,34	1,58	8,98±0,18	1,65
11	3,32± 0,03	1,32	3,67± 0,07	2,00
111	2,90± 0,02	1,09	3,22±0,06	1,84
1У	2,56 ±0,03	1,43	2,76 ± 0,07	2,09
У	2,47 ± 0,05	1,76	2,69 ± 0,05	2,20
У1	2,20 ± 0,03	2,67	2,42 ± 0,04	3,21
У11	1,96 ± 0,04	2,45	2,00± 0,04	2,54

Вобаста аз синну сол вазни хоси шир дар вояи хӯрока кам шудан мегирад. Ҳамин тариқ, камшавӣ аз моҳи 1-ум то У11-ум дар гурӯҳи англисӣ-тоҷикӣ ба 6,82 кг (77,6 %) ва дар гурӯҳи тоҷикӣ-лақайӣ 6,98 кг (77,7 %) баробар буд. Муайян карда шудааст, ки тойчаҳои дурагаи тоҷикӣ-лақайӣ дар тамоми давраи таҳқиқот нисбати дурагаҳои англисӣ-тоҷикӣ бисёртар шир истеъмол намудаанд. Бартарии онҳо дар моҳи 1-1м 0,20 кг (2,2 %), дар моҳи 11-юм 0,90 кг (10,4 %), моҳи 111-юм 0,74кг (9,3 %), моҳи 1У-ум 0,80 кг (11,2 %), моҳи У-ум 0,74 кг (11,6 %), моҳи У1-ум 1,24 кг (23,3 %) ва моҳи У11-ум 0,52 кг (13,9 %) мебошад. Миқдори шири умумӣ аз ҳолати

физиологии ҳайвон, хӯронидан ва ҳазм карда тавонистани хӯрока вобастагӣ дорад, ки дар як вақт ба миқдори шири дӯшидашуда ва шири тойчаҳо истеъмол кардашуда баробар аст (ҷад. 3).

Ҷадвали 3.– Шири умумӣ дар моҳҳои дӯшиш, дар як рӯз, кг

Моҳҳои ширдӯшӣ	Байталҳои дурага			
	Англисӣ-тоҷикӣ		Тоҷикӣ-лақайӣ	
	M ± m	C_v	M±m	C_v
1	8,78±0,44	8,58	8,98±0,28**	9,65
11	8,64± 0,32	6,32	9,54± 0,37**	8,00
111	7,90± 0,34	5,09	8,64±0,26**	6,84
1У	7,12 ±0,45	5,43	7,92 ± 0,47**	5,09
У	6,34± 0,21	4,76	7,08 ± 0,55**	6,20
У1	5,30± 0,23	2,67	6,54 ± 0,24***	4,21
У11	3,72± 0,34	2,45	4,24± 0,44**	3,54

Чи хеле, ки аз ҷадвали 3 дида мешавад шири умумӣ дар байталҳои дурагаи англисӣ-тоҷикӣ аз моҳи 1-ум то моҳи У11-ум то 5,06 кг (57,63%), дар дурагаҳои тоҷикӣ-лақайӣ то 4,74 кг (52,78 %) кам шудааст. Ширдӯшии аз ҳама баланд дар ҳар ду гурӯҳ дар ширдӯшии моҳи аввал ба қайд гирифта шудааст. Дар оянда дар ҳар ду гурӯҳ ин нишондод паст мегардад (ҷад. 4).

Ҷадвали 4. – Маҳсулнокии шири байталҳо дар давраи ширдӯшӣ, кг

Моҳҳои ширдӯшӣ	Байталҳои дурага			
	Англисӣ-тоҷикӣ		Тоҷикӣ-лақайӣ	
	M ± m	C_v	M±m	C_v
1	263,4±12,56	9,55	269,4±8,96**	6,15
11	259,2± 6,34	9,67	286,2± 7,67**	5,12
111	237,0± 2,56	4,19	259,2±3,65**	3,80
1У	213,6±1,98	2,43	237,6± 2,45**	2,06
У	190,2± 2,00	2,66	212,4 ± 1,65**	1,24
У1	159,0± 2,73	3,37	196,2± 1,88***	2,23
У11	111,6± 2,49	4,15	127,2± 2,06**	1,59
Ҳамагӣ	1434,0		1588,2	

Дар гурӯҳи байталҳои англисӣ-тоҷикӣ камшавии маҳсулнокии ширӣ моҳи дуюм нисбати якум 4,2 кг (10,6 %), моҳи 111-юм 26,4 кг (10,0%), 1У-ум 49,8 кг (18,9 %), У-ум 73,2 кг (27,7 %), У1-ум 104,4 кг (39,6 %) ва У11-ум 151,8 кг (64,2 %)

Ин нишондод дар гурӯҳи байталҳои тоҷикӣ-лақайӣ чунин буд: моҳи 11-юм нисбати 1-ум 16,8 кг (6,2 %), 111-юм 10,2 кг (3,7 %), 1У-ум 31,8 кг (11,8 %), У-ум 57 кг (21,1 %), У1-ум 73,2 кг (27,1 %), У11-ум 142,2 кг (52,7 %). Баҳодиҳии маҳсулнокии ширӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки байталҳои тоҷикӣ-лақайӣ бештар самти маҳсулнокии ширӣ доранд. Дар давраи ширдӯшӣ онҳо нисбати байталҳои англисӣ-тоҷикӣ 154,2 кг (9,7 %) бартарӣ доштанд. Ҳангоми омӯхтани маҳсулнокии шири байталҳо яке аз нишондодҳои асосӣ ин зариби ширнокӣ ба ҳисоб меравад. Ин нишондод, миқдори шири гирифташударо ба ҳар 100 кг вазни байтал мефаҳмонад (ҷад. 5).

Ҷадвали 5. – Зариби ширнокӣ, (M±m)

Гурӯҳ	Вазни зинда	Зариби ширнокӣ
Англисӣ-тоҷикӣ	324,7	441,6
Тоҷикӣ-лақайӣ	342,5	463,6

Аз ҷадвали 5 дида мешавад, ки аз рӯйи зариби ширнокӣ байталҳои тоҷикӣ-лақайӣ беҳтаранд. Аз рӯйи ин нишондод онҳо нисбати байталҳои англисӣ-тоҷикӣ 22,0 кг бартарӣ доранд. Бори дигар ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар оянда байтаҳои тоҷикӣ-лақайиро ҳамчун аспҳои маҳсулдиҳанда истифода кардан мумкин аст.

АДАБИЁТ

1. Акимбеков Б.Р. Молочная продуктивностҳ и состав молока кобыл разных пород в условиях кумысной фермы промышленного типа. Автореф. Дисс. Канд. С.-х. наук. Алма-Ата, 1979. -22с.
2. Гладенко В.К. Развиватҳ мясо-молочное коневодство в Белоруссии / В.К.Гладенко// Коневодство и конный спорт. -1970. №6. – С.9.
3. Гладкова Е.Е. Кобылҳе молока-натуралҳный продукт питания / Е.Е.Гладкова // Коневодства и конный спорт. -2020. -№5. –С.20-21.

АННОТАЦИЯ
МОЛОЧНАЯ ПРОДУКТИВНОСТЬ ПОМЕСНЫХ ЛОШАДЕЙ В УСЛОВИЯХ ХОЗЯЙСТВА «МИР» ХОВАЛИНГСКОГО РАЙОНА

В статье речь идёт о молочной продуктивности лошадей в условиях хозяйства «Мир» Ховалингского района. Установлено, что в исследуемых группах таджикско-лакайские помеси дали больше молока. Их превосходство, по сравнению с английско-таджикской помесью было 154,2 кг, или 9,7 %.

Ключевые слова: *продуктивность молока, кобыла, жеребята, гибрид, англо-таджикский, таджикско-лакайский, пищевая доза.*

ANNOTATION
MILK PRODUCTIVITY OF MIXED HORSES IN THE CONDITIONS OF THE FARM "MIR" IN KHOVALING DISTRICT

The article disscused about the milk productivity of horses in the conditions of the farm "Mir" of Khovaling district. It has been established that in the studied groups the Tajik-Lakai pomes have been given more milk. Their superiority in comparison with the English-Tajik was 154.2 kg (9.7%).

Key words: *milk yield, mare, foals, hybrid, English-Tajik, Tajik-Lakai, food dose.*

МЕТОДЫ ВЫРАЩИВАНИЯ И СОДЕРЖАНИЯ ТЕПЛОЛЮБИВЫХ РЫБ В ПРУДОВОМ РЫБОВОДСТВЕ, В УСЛОВИЯХ ЮЖНОЙ ЗОНЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Холиков А.Н.- соискатель, **Раджабов Ф.М.-** д.с.н., профессор, **Раджабов Н.А.-** к.с.н., ТАУ имени Ш. Шоҳтемур

Ключевые слова: *растительноядные, контрольный, дно, пересадка, вредители, улов, пруд.*

Прудовое рыбоводство является самой перспективной отраслью рыбного хозяйства Республики Таджикистана. Продолжительный период солнечных дней, высокие температуры и продолжительность вегетационного периода позволяют получить десятки центнеров рыбы ценных пород; карпа, сазана, белого амура, пестрого и белого толстолобика и других. До 1970 г. рыбоводство базировалось на товарном выращивании рыбы только породы карпа. С внедрением в прудовое рыбоводство растительноядных рыб появилась необходимость разработки новых современных методов выращивания теплолюбивых пород рыб, карпа и белого амура, в поликультуре. Как нам известно пруды рыбхоза им. А. Джами снабжается водой из р. Вахш через отстойник, в котором вода осветляется и нагревается. Но были некоторые особенности при залитии прудов в годы исследования, которые могли повлиять в конечном итоге на их рыбопродуктивность. Так, в опытном пруде № 10, вода поступала из пруда № 9. Снабжение водой пруда № 1, в котором был поставлен опыт в 2019 г., зависело от расположенного выше пруда № 2.

Кроме того, этот пруд подпитывался родниковами и грунтовыми водами. За его дамбой с восточной стороны проходил небольшой арык для полива полей хлопчатника, вода в нем в весенне-летний период была холодная и мутная. Ею нам пришлось заливать пруд до полного объема. Вместе с водой в него попадало большое количество сорных рыб. Этот же пруд сильно зарастал подводной и надводной растительностью, которая покрывала около 60% его водного зеркала. Дно, на отдельных участках, было сильно заиленным, что затрудняло его вспашку и проведение мелиоративных работ. В итоге, мы с помощи рабочей бригады устранили эти недостатки.

Подготовка прудов велась по общепринятым методикам (Мартышев, Каспин, 1951; Мартышев, 1955, 1964; Суховерхов, 1960; Копсин, 1971). Ложе опытных прудов в течение 4-х недель просушивалось. Места фильтрации воды, через дамбы засыпались грунтом. Донные отложения вспахивали на глубину 15-20 см. Места скопления непересыхающих иловых отложений обрабатывали хлорной известью, а на остальную часть пруда вносили негашеную известь из расчета 300-400 кг/га. Вся высшая водная растительность, которая могла попасть под залитые места, удалялась. После такой подготовки в пруд вносили органические удобрения (навоз) по 5-8 т/га.

Материал и методика. Посадочный материал был получен из выростных прудов рыбхоза им А. Джами. В опытные и контрольные пруды сажали годовиков породы карпа, белого и пестрого толстолобиков, белого амура. Кроме годовиков, в пруд подсаживали мальки белого и пестрого толстолобиков (таб.1). Как видно из этой таблицы, средняя навеска карпа колебалась 25,0 до 43,0г, белого и пестрого толстолобиков – от 42,2г до 109г, а белого амура от 43,2 до 91,0г. При зарыблении, мы учитывали то положение, что качество рыбопосадочного материала имеет большое значение для роста рыбы.

Таблица 1.-Схемы опытов на прудах им. А. Джами (2019-2020гг)

Год	Пруд, №	Площадь га	Вид рыб, годовики	Посадка, штук/га	Средняя навеска,г
2019	Опытный	8,0	Карп	3650	25,0
			Белый толстолобик	4460	42,2
			Белый амур	620	91,0
2020	Опытный	8,0	Карп	4850	35,0
			Белый толстолобик	4570	109,0
			Белый амур	460	50,0
	Контрольный	34,7	Карп	3850	43,0
			Белый толстолобик	2730	70,0
			Белый амур	180	43,2

В 2019 г. кормление рыбы было начато 21 апреля до конца сентября. Корм давался в зависимости от его поедаемости, а суточный рацион определялся, исходя из наличия тех или иных кормов. В 2020 г. кормление было начато 15 мая. Наибольшее количество корма было израсходовано в июле-августе (табл. 2).

Таблица 2.- Распределение кормов по месяцам в 2019-2020 гг.,в опытных прудах им А. Джами, %

Наименование корма	Месяцы и годы						
	IY		Y	YI	YII	YIII	IX
Комбикорм	2019	1,4	5,8	14,2	28,8	34,6	15,2
	2020	-	5,1	25,1	38,5	28,1	3,2
Куколка тутового шелкопряда	2019	1,8	12,9	30,5	48,9	4,9	-
	2020	-	2,0	56,0	42,0	-	-

В эти дни корм давался два раза в сутки: в 9^{00} и 16^{00} часов, небольшими порциями. Кормовые места мы располагали в два ряда: первый на глубине 120-140 см, второй- 80-100 см. При температуре воды выше 30ºС корм подавался больше на первый ряд, а с понижением температуры – на второй. Он полностью поедался рыбами. Для питания белого амура, в пруды, начи-

ная с июня, вносили люцерну по 150-200 кг в сутки. В конце сентября люцерну не вносили в пруды.

Как видно из таблицы в 2019 г., в течение первых двух месяцев, температура воды была непостоянной, и рыба питалась слабо. Прирост ее, как весовой, так и линейный, был в этот период минимальный. Наибольший суточный привес наблюдался в июле-августе. В эти месяцы активному росту рыбы способствует благоприятный температурный режим прудов, что отмечают и другие авторы (Никитина, 1980; Садыков, 1980; Дубровин, Пушкарь, 1983; Рябова и др., 1983). Если в начале мая карп весил, в среднем, 25 г, то в июне -220, в июле- 380, в августе – 900, а при отлове – 1150 г, т.е. с апреля по сентябрь он прибавил в весе 1125 г.

Анализ содержимого кишечников белого амура в июне показал, что в его пищевой спектр входили комбикорм (83,2%) и куколки с детритом (16,8%), а водная растительность отсутствовала. Как известно (Боруцкий, 1952), излюбленной пищей белого амура является растительность и переход его на потребление комбикорма является вынужденным. В свою очередь, из-за отсутствия годовиков карпа, мы проводили его плотную посадку. Все это увеличило общий кормовой коэффициент по весовому приросту всех видов рыб. Поэтому посадку белого амура следует проводить строго на те запасы корма, которые есть в водоеме. Результаты проведённых нами опытов подтверждается и другими исследователями (Юдин, Камилов, 1975а; Анциферова, 1976; Stott, Orr, 1970; Disalaw Nikola, 1969).

В 2020 г. учитывался темп роста не только карпа, но и белого амура и толстолобика (табл.3). Как видно, темпы роста были ниже, чем в 2019 г.

Таблица 3.-Весовой и линейный рост рыб в опытном пруду №1 им. А.Джами в 2020 году, гр/мм

Виды рыб:	Ед. измрение	Месяцы					
		IY	Y	YI	YII	YIII	IX
Карп	гр	25	90	220	310	450	500
	мм	99,5	130	180	210	240	260
Белый толстоло бик	гр	50	130	250	450	620	700
	мм	130	190	240	280	300	320
Белий амур	гр	80	250	500	900	1350	1500
	мм	150	210	310	360	400	420

Анализируя общие результаты по выращиванию рыб в эти годы отмечаем, что рыбопродуктивность в 2019 г. была значительно ниже, чем в 2020 г. За период с 20 апреля по 15 сентября 2020 г., в пруду №10 израсходовано 35 т комбикорма, 950 кг куколок тутового шелкопряда, 3,5 т люцерны. Все расходы на выращивание рыбы, включая удобрения, составили 144,450 сомони. В свизи с обеспечением теплой воды, в прудах, рыбопродуктивность прудов значительно выросла.

За сезон 2019 г. (апрель – сентябрь) было израсходовано 56400 кг комбикормов, 1000 кг куколки, 8500 кг люцерны. Расходы на выращивание рыбы составили 235100 сомони. В связи с недостаточной температурой теплой воды, продуктивность опытного пруда в 2019 г. была почти в два раза ниже по сравнению 2020 г. Это объясняется тем, что: во-первых, плохим водным режимом пруда, который в отличие от остальных нагульных прудов, частично заполнялся водой из канала, предназначенного для полива полей. В начале августа поступление воды из канала прекратилось, из-за полного ее отсутствия. Во-вторых, в это время с повышением температуры (30ºС) и интенсивным развитием сине-зеленых водорослей, значительно сокращается содержание в воде кислорода. Эта взаимозависимость отмечена исследователями (Шпет, Фельдман, 1961; Шпет, 1963) в прудах Украины.

В наших прудах, обычно, критический момент наступил в августе, когда устанавливалась безветренная, пасмурная погода с высокой температурой воды и воздуха. В такие дни, в сезон 2019 г., в прудах с уплотненной посадкой рыб, концентрация кислорода падала к утру до 0,8 мг/л, но дефицит кислорода был кратковременным.

При внесении минеральных удобрений и установлении проточности, содержание кислорода поддерживалось, за счет фотосинтеза зеленых водорослей, при «цветении» которых в августе насыщение кислородом не опускалось ниже 65% в утренние часы и достигало 130-160% в вечернее время. Однако, в 1996 г., из-за полного отсутствия водоподачи, невозможно было установить проточность и произвести удобрение, что привело к резкому дефициту кислорода и замору. Всего погибло 5940 кг рыбы, в том числе 4500 кг белого толстолобика, 1440 кг белого амура. Эта потеря рыбы не учитывалась при подсчете рыбопродуктивности прудов.

Вывод. Исследования, проведенные в 2019-2020гг. показали, что в условиях юга Таджикистана можно получать в прудах значительное количество рыбы при высокой продуктивности, сравнительно с низким кормовым коэффициентом и себестоимостью в связи с обеспечением прудов чистой теплой водой. Эти результаты могут быть получены путем внедрения комплекса интенсификационных мероприятий: уплотненные посадки рыб, поликультура, мелиорация, удобрение прудов и кормление рыбы.

Особое внимание следовало уделить разработке мероприятий, предотвращающих возникновение летнего замора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богданов Н.И., 1975. Совместное выращивание карпа и растительноядных рыб. – В кн.: Зоологический сборник, ч. 1, Душанбе: Дониш, с. 259-161.
2. Мартышев Ф.Г Каспин Б.А., 1951. Техника колхозного прудового хозяйства. М.: Сельхозгиз, 136 с.

3. Дубровин В.Н., Пушкарь В.Я., 1983. Рост рыб в условиях плотных посадок. – В кн.: Биол. основы рыбного х-ва водоемов Ср. Азии и Казахстана. Ташкент: Фан, с. 270-271.
4. Ахроров Ф.А., Эгамов М., Рабиев А.Х., 1985. Развитие прудового рыбоводства. – В кн.: Зоологическая наука Таджикистана за 60 лет. Душанбе: Дониш, с. 208-211.
5. Юдин В.Л., Камилов Г.К., 1975. Рекомендации по повышению рыбопродуктивности прудов Узбекистана. – В кн.: Использование растительноядных рыб в качестве биомелиораторов каналов и коллекторов ирригационной системы УзССР. Ташкент, с. 113-116.

АННОТАТСИЯ

УСУЛҲОИ ПАРВАРИШ ВА НИГОҲДОРИИ МОҲИҲОИ ГАРМИДӮСТ ДАР ҲАВЗҲОИ МОҲИПАРВАРИИ ҚИСМИ ҶАНУБИИ ҶУМҲУРӢ

Дар мақолаи мазкур корҳои таҳқиқотӣ оид ба баланд бардоштани маҳсулнокии ҳавзҳои моҳипарварӣ дар асоси таъмин намудани хӯроки серғизо ва оби гарми муътадил парвариши якчанд зотҳои моҳӣ, карп, пешонағафси сафед ва сиёҳ, амури сафед ва сиёҳ дар як ҳавз (поликултура) дар ноҳияҳои ҷануби Тоҷикистон нишон дода шудааст.

Калимаҳои калидӣ: *растанихӯр, сайд, назоратӣ, зер , кӯчонидан, ҳавз, зараррасон.*

ANNOTATION

CULTIVATION AND MAINTENANCE OF TNERMOPHILIC FISH IN POND FISH FARMING

This article presents the research and study of the productive capabilities of the ponds of Tadzhikistan on the daises of the study of the growth charactcs, the dynamics of size and weight growth and the product qualities of commercial pond fish used in polyculture, namely carp, white amur, white and variegated silverfish, with the low-intensity management of khoziyaystvo in the southern regions.

Key words: *herbivores, control, scale, transfer, bottom, vermin, pond.*

УДК 636.4.084.5

ВЛИЯНИЕ ЛЬНЯНОГО ЖМЫХА В СОСТАВЕ КОМБИКОРМОВ НА ВОСПРОИЗВОДИТЕЛЬНУЮ СПОСОБНОСТЬ ТЕЛОК

Курбонов С.Н., докторант PhD - ТАУ имени Ш. Шотемур

Ключевые слова: *телята, ремонтный молодняк, кормление, комбикорм, льняной жмых, воспроизводительная способность.*

Воспроизводительная способность ремонтного молодняка является одним из важнейшего хозяйствен-полезного признака в молочном скотоводстве. В целях комплектования молочного стада «качественными» первотелками, проблема ускоренного выращивания ремонтных телок становится чрезвычайно актуальной. Необходимо учитывать, что в высокопродуктивных стадах сокращается сроки использования коров, что приводит к увеличению потребности в ремонтных телках. Одним из главных факторов, влияющих на воспроизводительные функции телок является их живая масса. Установлено, что к моменту осеменения живая масса телок должна достигать 60-70% массы взрослых коров своей породы, или типа [2, 5, 6].

Задача заключается в том, что как можно ускорить рост и развитие телок и, в более раннем возрасте, при достижении соответствующей живой массы осеменить их, и раньше получить от них продукцию, так как ранние отелы с хозяйственной и экономической точки зрения, ранние отелы более целесообразны. В свою очередь, интенсивность роста и развития молодняка зависит от уровня и полноценности кормления. Установлено, что прочная кормовая база и полноценное кормление является одним из определяющих факторов эффективности ведения животноводства [1, 3, 4, 7].

Известно, что высокая продуктивность и воспроизводительная способность животных, себестоимость продукции и количество, получаемого дохода, во многом зависит от состава и питательности комбикормов. При этом, важное значение при разработке рецептов и производстве комбикормов имеет максимальное включение в составе комбикормов отходов перерабатывающей промышленности, в том числе отходов переработки масличных культур. В нашей республике, кроме семян хлопчатника, для производства масла также используют семена льна, и после его переработки получают высокопротеиновый корм – жмых. В условиях республики, до настоящего времени, не проводились опыты по изучению влияния льняного жмыха на воспроизводительную способность телок

Цель наших исследований заключалась в изучении влияния комбикормов с разным количеством льняного жмыха на показатели воспроизводительной способности ремонтных телок. С учетом фактического химического состава и питательности, имеющихся в хозяйстве кормов, нами были разработаны 4 варианта рецепта комбикорма. Рецепт комбикорма № 1 был контрольным (без льняного жмыха), состоял из следующих кормов, в % от массы кормосмеси: зерно ячменя – 25; зерно кукурузы - 25; зерно овса - 15; пшеничные отруби - 19; жмых хлопчатниковый - 15; минеральные добавки - 1. В состав комбикормов рецептов № 2, № 3 и № 4, за счет уменьшения количества зерна ячменя и овса, вводили льняной жмых в дозе, соответственно 10, 15 и 20%. Для определения оптимальной и эффективной дозы ввода льняного жмыха в состав комбикорма, в течение 2018-2019 гг., в условиях кооперативного хозяйства имени Л. Муродова города Гиссар, на четырех аналогичных группах телят (в каждой группе по 15 голов), проводили научно-хозяйственный опыт.

Подопытные телки 1-й группы были контрольными и получали комбикорм рецепта № 1, в состав которой не вводили льняной жмых, а животным 2; 3 и 4-й опытных групп скармливали комбикорм, в составе которого содержалось, соответственно, по 10, 15 и 20% льняного жмыха.

Показатели воспроизводительной способности ремонтных телок, выращенных при использовании комбикормов с разным количеством льняного жмыха, приведены в таблице 1.

Из данных таблицы 1 вытекает, что различная интенсивность роста и развития подопытных телок под влиянием комбикормов с разным количеством льняного жмыха обусловила разницу между группами в сроках наступления их хозяйственной зрелости. Осеменяли подопытных телок при достижении ими живой массы 65-70%, от массы взрослых коров (318-326 кг). Телки контрольной группы данную величину живой массы достигали в возрасте 563 дней, а животные 2-й, 3-й и 4-й опытных групп в возрасте, соответственно, 550; 543 и 538 дней, то есть на 13-25 дней раньше (P>0,95), чем их сверстницы из контрольной группы.

Таблица 1. – Воспроизводительная способность подопытного молодняка

Показатель	Группа			
	1-я	2-я	3-я	4-я
Возраст плодотворного осеменения, дней	562,6±21,3	550,2±17,8	542,8±14,4	538,4±16,5
Живая масса телок при плодотворном осеменении, кг	318,2±9,3	322,0±8,6	324,6±11,5	326,5±12,8
Возраст животных при отеле, дней	847,0±18,6	833,4±17,2	825,9± 15,6	821,1±16,1
Индекс осеменения	1,46	1,42	1,39	1,36
Продолжительность стельности, дней	284,4±2,6	283,2±2,4	283,1±1,9	282,7±2,1
Живая масса телят при рождении, кг	29,7±0,85	30,5±0,74	30,9±1,16	31,3±0,95
Продолжительность сервис-периода, дней	83,4±13,2	78,1±10,9	77,6±11,5	75,3±12,8

Между подопытными животными разных групп не установлено различий по продолжительности стельности. Этот показатель составил 283-284 дней.

Существенная разница в возрасте при плодотворном осеменении при относительно одинаковой продолжительности стельности нетелей обусловила достоверную разницу между группами в возрасте при отеле. Данный показатель у телок опытных групп, выращенных при использовании комбикормов содержащий льняной жмых, был на 14-26 дней меньше (P>0,95), чем у аналогов контрольной группы, в состав комбикорма которых не вводили льняной жмых. Следовательно, ремонтные телки, которые были плодотворно осеменены в более раннем возрасте, имели меньший возраст при отеле. Важным показателем воспроизводительной функции животных является индекс осеменения, то есть количество осеменений на одно плодотворное покрытие. По этому показателю почти не отличались между собой ремонтные телки разных групп, хотя индекс осеменения у животных опытных групп был на 0,04-0,10 раза меньше. Оплодотворяемость от первого осеменения у животных опытных групп составила 68,3-70,2% против 62,2-64,1% у аналогов контрольной группы.

Одним из показателей полноценности выращивания ремонтных телок является их плодовитость и живая масса полученных от них приплода. От всех подопытных животных были получены достаточно крупные, по живой массе, и хорошо развитые телята. Причем средняя живая масса телят при рождении была выше у первотелок опытных групп на 0,8-1,6 кг, чем у приплода, полученных от животных контрольной группы (P>0,95).

Сервис-период у коров-первотелок контрольной группы, по сравнению с опытными группами, был более продолжительным. Первотелки группы контроля после отела оплодотворились на 5,3-7,9 дня позже, чем аналоги опытных групп. При этом разница между группами была недостоверной. В целом, выращивание телок с использованием комбикормов, в состав которых включали льняной жмых, способствует улучшению их воспроизводительных функций и раннему вводу их в производственную деятельность. Сравнительно лучшими показателями отличались животные, выращенные при использовании комбикормов, в состав которых взамен 20% зерновых кормов вводили льняной жмых. Почти одинаковые показатели имели животные 3-й и 4-й групп, которым скармливали комбикормов с 15 и 20 %-ным содержанием льняного жмыха.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алигазиева, П.А. Повышение продуктивности крупного рогатого скота путем организации полноценного кормления в условиях Дагестана / П.А. Адигазиева // Автореферат дисс. … доктора сельскохозяйственных наук. – Дубровицы, 2019. – 38 с.
2. Арзуманян, Е.А. Скотоводство / Е.А. Арзуманян, А.П. Бегучев, А.А. Соловьев, Б.В. Фандеев. - М.: Колос, 1984. – 399 с.
3. Головин, А.В. Рекомендации по детализированному кормлению молочного скота: справочное пособие / А.В. Головин, А.С. Аникин, Н.Г. Первов и др. – Дубровицы: ВИЖ им. Л.К. Эрнста, 2016. – 242 с.
4. Драганов, И.Ф. Кормление крупного рогатого скота: Учебное пособие / И.Ф. Драганов, В.В. Калашников, Х.А. Амерханов, В.И. Левахин, Н.Г. Первов, А.С. Ушаков. – М.: Изд-во РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева, 2013. – 302 с.
5. Красота, В.М. Разведение сельскохозяйственных животных / В.Т. Красота, В.Т. Лобанов, Г.Т. Джапаридзе.- М.: Агропромиздат, 1990. - 463 с.
6. Стрекозов, Н.И. Молочное скотоводство России (Изд 2-е, переработанное и дополненное) / Н.И. Стрекозов, Х.А. Амерханов, Н.Г. Первов и др. – М., 2013. - 616 с.

АННОТАТСИЯ

ТАЪСИРИ КУНҶОРАИ ЗАҒИР ДАР ТАРКИБИ ХӮРОКАИ ОМЕХТА БА ҚОБИЛИЯТИ ТАКРОРИСТЕҲСОЛКУНИИ ҶАВОНАҲО

Дар мақола натиҷаҳои тадқиқот доир ба омӯхтани таъсири омехтаи хӯрокҳои серғизои дар таркибаш миқдори гуногуни кунҷораи заҒир дошта, ба қобилияти такрористеҳсолкунии ҷавонаҳои таъмирии чорвои калони шохдор оварда шудааст. Аниқ гардидааст, ки бо истифо-

даи омехтаи хӯрокҳои серғизои дар таркибаш кунҷораи заҒир дошта, парвариш кардани ҷавонаҳо боиси беҳтаршавии функсияҳои такрористеҳсолкунии онҳо мегардад. Бо нишондиҳандаҳои нисбатан беҳтар ҷавонаҳое афзалият доштанд, ки ҳангоми истифодабарии хӯрокаи омехтае, ки дар таркибаш 20% хӯрокҳои ғаллагӣ ба кунҷораи заҒир иваз гардида буд, парвариш карда шудаанд.

Калимаҳои калидӣ: *ҷавонаҳо, хӯронидан, хӯрокаи омехта, кунҷораи заҒир, қобилияти такрористеҳсолкунӣ.*

ANNOTATION
INFLUENCE OF FLAX SEED IN THE COMPOSITION OF FEEDS ON THE REPRODUCTIVE ABILITY OF BELS

The article presents the results of studies to study the effect of compound feeds with different amounts of flaxseed cake on the reproductive capacity of replacement young cattle. It has been established that raising heifers using mixed fodders, which included flaxseed cake, improves their reproductive functions. Comparatively better indicators were distinguished by animals raised using compound feed, in which flaxseed cake was introduced instead of 20% of grain feed.

Key words: *heifers, feeding, compound feed, flax cake, reproductive ability.*

УДК: 636.22.28.083

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ ВЫМЕНИ КОРОВ СИММЕНТАЛЬСКОЙ ПОРОДЫ В УСЛОВИЯХ ПЛЕМЕННОГО ХОЗЯЙСТВА «САОДАТ» ХУРОСОНСКОГО РАЙОНА

Курбанова Х. М.- соискатель,**Ахмадалиев Н.-** д.с-х.н., Института животноводства и пастбищ ТАСХН, **Рузиев Т.Б. -** профессор ТАУ им. Ш.Шотемур

Ключевые слова: *морфология, признаки, вымя, симментал, хозяйство, экстерьер, конституция, признаки вымени, возраст, туловища.*

При работе с высокопродуктивными породами, необходимо уделять большое внимание форме вымени и ее улучшению, так как от вымени, в большой степени зависят продуктивность коров. В этой связи, в племенной работе, отбор коров с достаточно развитым выменем обеспечивает повышение высокой молочной продуктивности. Экстерьер, как внешний вид животного, как и любой фенотипический признак, формируется под влиянием генотипа и условий жизни организма. Совместное действие этих двух факторов осуществляется в процессе индивидуального развития животных. Экстерьер животного оценивают по размерам тела и типу телосложения, особенностям отдельных статей. Вымя, по объему и форме, является одним из основных экстерьерных признаков молочной коровы (Н.Н.Колесник,1977).

Из литературы (Г.И.Азимов, 1965; А.Г.Тараненко,1987) известно о том, что в организме коровы молоко не обнаружено, оно синтезируется в альвеолах молочной железы из питательных веществ, съеденных ею кормов. Секреторная деятельность вымени коровы любых пород является весьма сложным биохимическим процессом, зависящим от деятельности организма. Объем и химический состав молока зависят от многих наследственных и средовых факторов, таких как: порода, наследование, сезон года, возраст, уровень и тип кормления, месяцы лактации, способ доения коровы.В племенном хозяйстве «Саодат» всех лактирующих коров доят мобильным доильным аппаратом типа «Ёлочка». На основе данных об оценке морфологических показателей вымени коров, установлено, что, в целом, по стаду у коров наблюдаются разные формы вымени: чашевидные, округлые, отвисшие, недоразвитые.

Хотя всех коров доят аппаратом, однако не все коровы отвечают требованиям двухтактного вакуума доильного аппарата. Мы проводили оценку вымени у небольшого поголовья стада. Определено, что соотношение большой величины вымени у коров, по лактациям возрастало и составляло в среднем по группам, соответственно, 54,1; 32,4; 13,5 (табл 1.).

Средняя величина вымени, наоборот, по течению лактации, увеличивались и составляла, соответственно 55,5; 57,1 и 81,4. Увеличение соотношения средней величины вымени у коров по лактациям, по видимому, связано с отсутствием их раздоя и массажа молочной железы в период стельности нетелей, до и после машинного доения коров. По литературным данным (Х.Ф.Кушнер, И.Г.Велиток,1972), тенденция увеличения соотношения средней величины вымени связана еще с реакцией коров на машинное доение. Одним из важных технологических приемов в формировании большой величины вымени коров является подготовка нетелей к отелу в период семимесячной стельности.

Ранее, этот технологический прием на ферме не проводился. Вымя достаточно прикреплено к туловищу. У коров-первотелок вымя плотно прикреплено к туловищу и составило 53,3%, у второго отела 67,8% и третьего - несколько опустилось и равнялось 44,4%. С возрастом коровы, железистость вымени терялась. Она у первотелок составляла 55,5%, второго отела 46,4% и старших возрастов 44,4%, жировая возрастала и, соответственно, равнялась 44,4% 55,5% и 62,9%. После доения вымя не спадало. Четко выделены подкожные и брюшные вены вымени. Для молочной коровы, форма вымени является важным показателем. Она формируется многолетней селекцией, проводимой учеными. От формы вымени зависит уровень молочной продуктивности коров. У большей части поголовья коров вымя желательной чашевидной формы, длина и ширина - средние, дно горизонтальнее. Соски средней величины, форма цилиндрические, расположение средне, направлены вниз.

Таблица 1.-Оценка морфологических признаков вымени коров

	Признаки	Лактация					
		I		II		III	
		количество	%	количество	%	количество	%
1	**Величина:**						
	большая	20	44,4	12	42,8	5	18,5
	средняя	25	55,5	16	57,1	22	81,4
	Прикрепление к телу:						
	плотное	24	53,3	19	67,8	12	44,4
	достаточно плотное	21	46,6	9	32,1	15	55,5
2	**Железистость:**						
	железистое	25	55,5	13	46,4	10	37,0
	жировое	20	44,4	15	53,5	17	62,9
	Подкожные вены выделаются:						
	хорошо	41	91,1	24	85,7	25	92,5
	средне	4	8,8	4	14,2	2	7,4
	Брюшные вены выделяются:						
	хорошо	40	88,8	23	81,1	27	100
	средне	5	11,1	5	17,8		
3	**Форма вымени:**						
	чашеобразное	34	75,5	18	64,2	20	74,0
	округлое	11	24,5	10	35,7	7	25,9
	Длина вымени:						
	длинное	3	6,6	6	21,4	3	11,1
	среднее	42	93,3	22	78,5	24	88,8
	Ширина вымени:						
	широкое	1	2,2	6	21,4	2	7,4
	среднее	44	97,7	22	78,5	25	92,5
4	**Четверти:** симметричные	45	100	28	100	27	100
	несимметричные	-	-	-	-	-	-
	Баковая борозда выражена:						
	сильно	3	6,6	4	14,2	2	7,4
	средне	42	93,3	24	85,7	25	92,5
	Дно вымени:						
	горизонтальное	45	100	28	100	27	100
	несколько или сильно наклонное	-	-	-	-	-	-
5	**Соски величина:**						
	длинные	8	17,7	6	21,4	1	3,7
	средние	37	82,2	22	78,5	26	96,2
	короткие	-	-	-	-	-	-
	Форма:						
	цилиндрическая	30	66,6	19	67,8	17	62,9
	коническая	15	33,3	9	32,1	10	37,0
	Расположеные:						
	широкое	5	11,1	2	7,1	1	3,7
	среднее	40	88,8	26	92,8	26	96,2
	Направленые:						
	вниз	45	100	28	100	27	100
	вперед в стороны	-	-	-	-	-	-

Экстерьер и конституция отражают развитие и формирование типа телосложения, будущую молочную продуктивность коров. Формирование молочной железы у коровы тесно взаимосвязано с типом телосложения. Структура вымени изменяется с возрастом, наследственностью и уровнем кормления стельных и лактирующих коров. Промеры вымени у коров, дополняют его оценку (табл.2).

Таблица 2.- Промеры вымени коров (см)

Морфология вымени	Лактация								
	I			II			III		
	M ± m	Cv,%	σ	M ± m	Cv,%	σ	M ± m	Cv,%	σ
Ширина	30,3 ± 3,40	75,90	23,00	30,78 ± 5,08	87,42	26,91	33,33 ± 2,36	94,61	32,54
Длина	62,8 ± 54,70	583,73	366,58	69,25 ± 69,12	617,72	366,02	71,30 ± 98,71	615,80	213,31
Обхват	121,33 ± 25,80	142,76	173,14	125,17 ± 46,79	197,75	247,53	133,85 ±17,83	169,91	92,75
Глубина передней четверти	37,35 ± 28,18	506,35	189,12	40,42 ± 57,41	751,44	303,73	42,15 ± 4,14	766,97	21,53
Расстояние до земли	48,62 ± 5,21	71,81	34,97	52,57 ± 14,75	148,43	38,03	54,55 ± 6,22	164,05	42,38
Длина сосков: передних	5,80 ± 0,12	13,79	0,80	5,98 ± 3,55	31,49	18,83	6,16 ± 0,17	35,72	0,89
задних	5,29 ± 0,09	12,86	0,66	5,28 ± 0,32	34,23	1,69	5,38 ± 0,26	25,89	1,04
Диаметр сосков: передних	2,34 ± 0,01	3,17	0,07	2,41 ± 0,02	0,05	0,13	2,52 ± 0,01	3,45	0,08
задних	2,15 ± 0,01	3,91	0,09	2,28 ± 0,02	6,75	0,15	2,32 ± 0,10	2,25	0,05

По показателям данных таблицы 2 оцененные нами вымени у коров достаточно развитые. По статьям экстерьера, коровы хозяйства характеризуются типичностью телосложения симментальской породы, по конституции относятся к молочно-мясному типу.

У коров форма вымени желательная чашевидная, в то время как, ширина его средней величины. Четверти вымени симметричные, боковая борозда его выражена слабо, дно горизонтальное. Значения промеров ширины, длины обхвата, глубины передней части, расстояние до земли, длины и диаметр сосков вымени, по лактациям увеличивались. У коров первотелок длина вымени составляла 62,8см, второго-69,3, третьего 71,3см. Его обхват, соответственно, 121,3;125,2 и 133,9; глубина передней четверти- 37,4;40,4;42,2см. От длины и диаметра сосков зависит пригодность коров к машинному доению. Короткие и длинные соски вымени коров считаются не пригодными для машинного доения. Соски у коров хозяйства средней величины, у первотелок длина передних сосков составляет 5,80 см, второго отела- 5,98 и третьего и ст. лактации 6,16 см, а задних, соответственно 5,29;5,28 и 5,38 см. Из данных промеров видно, что с ростом коров, длина сосков незначительно увеличивалась. У большей части поголовья коров, соски вымени желательной цилиндрической формы, расположены средне и направлены вниз.

Диаметр сосков, хотя соответствует требованиям машинного доения, у многих коров соски короткие и тонкие. У первотелок диаметр передних сосков вымени равен 2,34 см, задних 2,15; коров второго отела 2,41 и 2,28см; старших возрастов 2,52 и 2,25 см. Значения диаметра задних сосков меньше, чем передних, это, по-видимому, связано с наследственностью и отсутствием технологического приема подготовки вымени у нетелей, в процессе доения коров.

На величину соответствующих промеров вымени, нами определенна сумма баллов за развитие того, или иного признака, по 5-балльной шкале (табл.5). По данным таблицы 5, как у коров-первотелок, так и у полновозрастных животных, в целом, по всем морфологическим признакам вымени оценены высокими баллами. Так, 32 (70%) коров-первотелок ширина вымени оценена 5 и 4 баллами, всех 45 (100%) животных обхвата и глубины передней четверти – 5 и 4, длина передних и задних сосков- 5 и 4, диаметр передних и задних сосков 5 и 4 баллами. Признаки вымени у полновозрастных коров оценены достаточно высокими баллами. За развитие ширины вымени 11(39,3%) головы из 28 оценена 5-ю баллами, по длине 25(89,3%, обхвата 22(78,5%), по глубине передней четверти 20(67,3%, по длине передних сосков 20(71,4%), задних 15(53,4%), по диаметру передних сосков 10(35,7%), по задним 9(35,7%). Из данных таблицы можно прийти к заключению о том, что с возрастом, признаки вымени несколько теряют свои качества.

Обычно, задние соски вымени у коров бывают по величине больше, чем передние. В целом, длина и диаметр сосков у коров симментальской коровы хозяйства недостаточно развитые.

Таким образом, морфологические признаки вымени коров симментальской породы, в основном, пригодны для машинного доения. Однако, в стаде имеются коровы непригодные для этой технологии доения. Наблюдаются коровы с мешковидным и слишком отвисшим выменем. Предлагаем, в дальнейшем, в племенной и селекционной работе со стадом, для улучшения формы вымени и сосков, использовать лучшие мировые генотипы при нормированном кормлении, животных. С внедрением промышленной технологии производства молока ещё больше повысились требования к качеству вымени коров. В селекционной работе, кроме морфологических признаков вымени, предлагаем обратить внимание и на повышение удоев коров. При машинном доении коров с непригодным для этого выменем, снижаются их удои.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кушнер Х.Ф., Велиток И.Г. Морфофизиологические и генетические основа селекции по качеству вымени для производства молока на индустриальной основе кн: Проблема генетики, селекции и иммуногенетики животных. М. «Колос» 1972
2. Азимов Г.И. Как образуется молоко «Колос»
3. Арзумянин Ч.А. Морфологии вымени коров Доклад ТСХА вып.65 1961
4. Анисимова Е. Морфофункциональные свойства вымени симментальских коров разных типов Научно-технические разработки и рекомендация
5. Карамаев С.В., Валиток Х.З., Китаев Н.В., Собелева Н.В. Оценка молочного скота по пригодности к машинному доению Москва-2007
6. Чутбаев М. Оценка вымени коров по приспособленности к машинному доению. - сб.тр Узб .НИИ животноводства , 1977 вып.28 с. 167-172.
7. Салусенко Л.Д. Морфофункциональные качества вымени у симменталь голштинских коров Зоотехния-2010 №2 с.23-25
8. Мельников В., Белокурова В. Развитие вымени и скорости молокоотдачи дочерей симментальских бычков Материалы научно - техн. конф. с-х. ин-та тезис докладов Ростов на Дону -1972 с.13-15

АННОТАТСИЯ

ХУСУСИЯТҲОИ МОФОЛОГИИ СИНАИ МОДАГОВҲОИ ЗОТИ СИММЕНТАЛӢ ДАР МИСОЛИ ХОҶАГИИ «САОДАТ» - И НОҲИЯИ ХУРОСОН

Дар мақола хусусиятҳои морфологии синаи модаговҳои зоти симменталӣ дар шароити хоҷагии зотпарварии «Саодат» -и ноҳияи Хуросон баррасӣ шудааст. Исбот карда шудааст, ки модаговҳо асосан аз рӯйии синашон ба талаботи мошинаи ширдӯшӣ мувофиқанд. Дар як вақт дар байнашон модаговҳое вомехӯранд, ба талабот ҷавобгӯ нестанд.

Калимаҳои асосӣ: *морфология, нишонаҳо, сина, симментал, хоҷагӣ, экстерер, конституцсия, нишонаҳои сина, синну сол, тануманди.*

ANNOTATION

MORPHOLOGICAL SIGNS OF THE COW'S BREAST OF THE SIMMENTAL BREED IN THE CONDITIONS OF THE BREEDING FARM "SAODAT" OF THE KHUROSON REGION

In the article is given the morphological characteristics of cows of the Simmental breed in the conditions of the breeding farm "Saodat" of the Khuroson region. Most cows have been found to be suitable for machine milking. At some time, there are breast that do not meet the requirements of machine milking.

Key words: *morphology, sings, breast, Simmental, farm, exterior, constitution, age, trunk.*

УДК 619. 595.773.4/636.22/28(575.3)

ПОДКОЖНЫЕ ОВОДЫ КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА В ЮЖНОМ ТАДЖИКИСТАНЕ

Содатхонова Д.А. – аспирант ТГПУ им. С. Айни, **Худоидодов Б.И.** – к.в.н. Институт зоологии и паразитологии им. Е.Н. Павловского НАНТ, **Разиков Ш.Ш.** – д.в.н., профессор, ТАУ им. Ш.Шотемур

Ключевые слова: *инвазированность, крупный рогатый скот, подкожные оводы, гиподерматоз.*

Среди крупного рогатого скота все еще распространяются инвазионные заболевания, в том числе подкожнооводовые болезни, что приводит к огромным экономическим потерям в животноводстве. Некоторые исследователи такие как, Павлов, Окунев (1990), Петров, Соколов (2006), Метелица (1983) сообщают, что потеря подкожных оводов включает уменьшение жира у молодых животных на 8% или молочной продуктивности на 9% и снижение качество кожевенного сырья на 50-55%.

По данным Окунева (2007), строка (Hipoderma bovis) широко распространен в Российской Федерации и занимает важное место в фауне оводов. Наиболее всего паразитирование личинки строка зарегистрированы в стадах разных возрастных составов крупного рогатого скота на Урале и в Сибири. Пищеводник (Hipoderma lineatum) обычно встречается у животных Южной части Российской Федерации.

Такие исследователи, как Степанова, Якубовский, Мясцова (2004) сообщили, что H. bovis паразитирует на животных в Республике Беларусь, а H. lineatum зарегистрированы в Брестской и Гомельской областях, граничащих с Украиной.

По сообщению Rula (2003), Hipoderma bovis de Geer (ряд Diptera, семейство Hipodermatidae) отмечен на территории лесостепной зоны Украины (Харьков).

Другие исследователи, такие как: Ямов (1977), Blood, Student, Gay (2007), сообщили, что личинки подкожного скота также могут паразитировать у буйволов, яков, косуль, овец и иногда у лошадей, лисиц и сусликов. Таким образом, вид Hipoderma actaeon (распространен в Центральной Европе) паразитирует на оленях, а Hipoderma aeratum и Hipoderma crossi перекрестно паразитируют на овцах и козах. Помимо крупного рогатого скота Hypoderma bovis, Hypoderma lineatum, паразитируют у бизоны, лошади, овцы и козы. Hypoderma capreola - у косуль, Hypoderma diana - у оленей и косуль, Hypoderma moschiferi - у оленей, Hypoderma silenus - у лошадей и коз. Сообщалось о случаях инвазирования подкожного овода у людей. В большинстве случаев у людей встречаются H. bovis и H. tarandi.

По средней Азии и Казахстану первые общие сведения о распространение оводов и инвазированности крупного рогатого скота ими мы находим в работе Курчатова, Калмыкова (1934, 1935). Эти авторы в 1932 указывали на высокую инвазированность личинками оводов в Таджикской ССР (44%), Туркменской (27%), Узбекской (60%) и Казахской ССР (71%). По данным Баратова (1972), в Таджикистане у крупного рогатого скота паразитируют два вида овода – H. bovis, H. lineatum и у яков - подвид H. lineatumsinense. Экстенсивность инвазии достигает у животных 92-95%, а интенсивность инвазии – 11-14 личинок на животное. Нами проведеныисследования в 2019-2020 гг. в долинной и предгорно-горной зонах в животноводческих частных секторах следующих районов: Шаартузский, Дангаринский, Восейский, Хамадони, Фархарский, Кулябский и Темурмалик. Дифференциальную диагностику личинок подкожных оводов проводили в лаборатории при кафедре фармакологии и паразитологии Таджикского аграрного университета им. Ш. Шотемур. Клинически было обследовано 1554 голов крупного рогатого скота разного пола и возраста. Животные осматривали методом пальпации. Для определения видовой принадлежности оводов рода Hipoderma собрано 340 экз. личинок II и III стадии. В лаборатории кафедры фармакологии паразитологии ТАУ им. Ш. Шотемура определяли видовой принадлежности личинок с использованием определителя К.И. Грунина (1953).

Стадии развитии личинок в организме инвазированных животных изучали путем наблюдения за клиническими признаками заболевания и поведения половозрелые оводы во внешней среде. Собранные личинки оводов были перечислены к видам Hypoderma bovis (строка) и Hypoderma lineatum (пищеводник).

Инвазированность крупного рогатого скота личинками Hypoderma bovis (строка) в долинной и предгорной зонах южного Таджикистана представлена в таблице 1.

Таблица 1 - Инвазированность крупного рогатого скота личинками H. bovis в долинной и предгорной зонах Южного Таджикистана

№	Наименование районов	Количество животных/ голов	Инвазировано /голов	Экстенсивность инвазии /ЭИ%	Интенсивность инвазии / ИИ экз./ голов
1	Шаартузский	123	34	27,6	2-12
2	Дангаринский	257	80	31,1	6-21
3	Восейский	230	37	16,0	2-8
4	Хамадони	138	21	15,2	2-10
5	Фархаррский	240	34	14,1	3-6
6	Кулябский	280	32	11,4	2-8
7	Темурмалик	286	81	28,3	4-18

Как показано в Таблице 1, в частном секторе граждан при осмотре и пальпации кожи спины в конце января - начале февраля были обнаружены личинки подкожных оводов (Hipoderma bovis) у некоторых животных, количество которых составляло 2-21 экз. в указанных районах экстенсивность гиподерматозной инвазии составила (Hypoderma bovis) 11,4-31,1%, а средняя интенсивность подкожной инвазии - 6 экз. / голову.

В конце декабря - начале января у крупного рогатого скота были обнаружены личинки подкожного овода, количество зараженных животных составляло от 5 до 15 экз. В этих районах интенсивность подкожнооводовой инвазии (Hipoderma lineatum) составляла 4,6-11,3%, а средняя интенсивность инвазии составляла 8 экз. / голову.

Инвазированность крупного рогатого скота личинками Hypoderma lineatum (пищеводника) в долинной и предгорной зонах Южного Таджикистана представлено в таблице 2.

Таблица 2 - Инвазированность крупного рогатого скота личинками H. lineatum в долинной и предгорной зоне Южного Таджикистана

№	Наименование районов	Количество животных/ голов	Инвазировано /голов	Экстенсивность инвазии / ЭИ%	Интенсивность инвазии / ИИ экз./ голов
1	Шаартузский	123	14	11,3	6-10
2	Дангаринский	257	28	10,8	8-15
3	Восейский	230	18	7,8	5-8
4	Хамадони	138	8	5,7	8-11
5	Фархаррский	240	15	6,2	6-8
6	Кулябский	280	13	4,6	5-8
7	Темурмалик	286	30	10,4	7-13

Как видно из таблицы 1 и 2, в Шаартузском, Дангаринском, Темурмаликском районах инвазированность крупного рогатого скота личинками подкожных оводов, таких как строка, пищеводника, по сравнению с другими районами, наиболее высока.

Это объясняется тем, что в этих районах благоприятные природно-климатические условия для развития личинок в стадии окукливания и довольно большая плотность животных (крупного рогатого скота) на 1 гектар пастбищ.

По данным некоторых исследователей в 70-80 гг. прошлого столетия, в Таджикистане, инвазированность крупного рогатого скота личинками подкожных оводов достигала 92-95%. Основные причины снижения численности популяции подкожных оводов являются антропогенные факторы и частое применение инсектоакарицидных препаратов, содержащих в своём составе ивермектин при стойловом содержании животных в зимнем периоде года.

Благодаря широкому использованию высокоэффективного ивермектина было достигнуто значительное сокращение масштабов и интенсивности этой инвазии. В тех хозяйствах, где осенью пастбищные животные лечили профилактически, высыпаний почти не было. Однако полностью победить нашествие еще рано, потому что подкожные кляпы могут воспроизводить только одно поколение в год, но на самом деле они все еще существуют, и не все поголовье можно лечить профилактически.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баратов Ш.Б.Подкожные оводы крупного рогатого скота в Таджикистане. Душанбе «Дониш»,1972.173с.
2. Грунин К.Я. Личинки оводов домашних животных СССР// Т.51. М. - Л.: Акад. наук СССР. 1953. 124с.
3. Калмыков Е.С. Проблемы борьбы с кожным оводом крупного рогатого скота в Казахстане.// Изд-во АН СССР, сер. казахск., 4, 1935. - С. 207-227.
4. Курчатов В.И., Калмыков Е.С. Обзор развития и распространения наружных паразитов сельскохозяйственных животных в СССР за 1932// Сектор службы учета ОБВ НКЗ СССР, 1934. - С. 1-80.
5. Метелица В.К.Информ. Бюл.// ВДНХ. 1983. - 5 с.
6. Окунев А.М. Вестник Алтайского государственного аграрного университета. // 2007. №1(27). - С. 28-29.
7. Павлов С.Д., Окунев А.М. Сравнительная оценка препаратов системного действия при гиподерматозе крупного рогатого скота//Вест. с.-х. науки. 1990. № 6. - С. 66-69.
8. Петров Ю.Ф., Соколов Е.А. Химиопрофилактика гиподерматоза крупного рогатого скота//Тр. Всерос. инс-та гельминтол. 2006. Т. 44. С. 223-228.
9. Рула О.М. Автореф. дис... к.в.н.//Харков, 2003. 20с.
10. Степанова Е.А., Якубовский М.В., Мясцова Т.Я. Известия НАНБеларуси.// Серияаграрныхнаук. 2004. №3.С. 25-27.
11. Ямов В.О. Научно-технич. бюл.//ВНИИВЭА.1977. Вып. 10.с. 16-17.
12. Blood D.C., StuddertV.P., GayC.C.Veterinary Dictionary Saunders Com Prehensive.// Veterinary Dictionary, 3 ed., 2007 [Epublish]. - Avaiable online.

АННОТАТСИЯ

ҒУРМАГАСҲОИ ЗЕРИ ПӮСТИ ЧОРВОИ КАЛОНИ ШОХДОР ДАР ТОҶИКИСТОНИ ҶАНУБӢ

Дар мақола маълумот дар бораи сироятёбии чорвои калони шохдор аз ғурмагасҳои зери пӯстӣ дар ҳудуди ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон оварда шудааст. Муқаррар карда шуд, ки ду намуди ғурмагасҳои зери пӯстӣ чорвои калони шохдор муфтхӯрӣ мекунанд – Hypoderma bovis ва Hypoderma lineatum. Инвазияи экстенсивии чорвои калони шохдор аз кирминаи ғурмагаси муқаррарӣ 11,4-31,1% ва инвазияи интенсивӣ 2-21 адад, аммо аз кирминаи ғурмагаси ҷанубӣ

4,6-11,3% ва инвазияи интенсивӣ 5-15 адад ғилофаҳои бофтаи пайвасткунандаро мутаносибан дар ҳар сарро ташкил медиҳад. Ғилофакҳои бофтаи пайвасткунандаи – *Hypoderma bovis* дар қисми пӯшти ҳайвонот дар охири моҳи январ ва аввали феврал ва *Hypoderma lineatum* дар охири декабр ва аввали январ пайдо мешаванд. Рушди кирминаҳо дар зери пӯсти ҳайвонот ба ҳисоби миёна 50-55 шабонарӯз тӯл мекашад. Баромадани кирминаҳои ғурмагаси ҷанубӣ дар даҳаи дувум ва сеюми моҳи феврал ва ғурмагаси муқаррарӣ дар миёнаи моҳи март ба қайд гирифта мешавад. Парвози ғурмагаси ҷанубӣ аз нимаи апрел то даҳаи дуюми июн ва ғурмагаси муқаррарӣ аз даҳаи дуюми моҳи май то авали июл дар ҳарорати муътадили ҳаво аз 18-25°С мушоҳида мегардад.

Калимаҳои асосӣ: *сироятёбӣ, чорвои калони шохдор, гурмагасҳои зери пӯстӣ, гиподерматоз.*

ANNOTATION

CATTLE SUBCATENEOUS GADFLY IN SOUTH TAJIKISTAN

The article presents the information of the infestation of cattle by subcutaneous gadflies in the southern regions of Tajikistan. It has been established that two types of subcutaneous gadflies parasitize in cattle – Hypoderma bovis and Hypoderma lineatum. The extensiveness of the invasion of cattle by the larva line is 11,4-31,1% and the intensity of the invasion is 2-21 specimens. connective tissue capsules per head. The invasion of cattle by the larva of the esophagus is 4,6-11,3% and the intensity of invasion is 5-15 units. Connective tissue capsules per head. Connective tissue capsules – Hypoderma bovis in the back of the animals appeared in late January and early February, and Hypoderma lineatum in late December and early January. Development of larvae under the skin of animals lasted on average 50-55 days. The emergence of the larva of the esophagus was noted in the second and third ten days of February, and the row in mid-march. The years of the imago of the esophagus are from mid-April to the second decade of June, and the line from the second decade of May to early July at an optimum air temperature of 18-25°C.

Key words: *invasion, cattle, subcutaneous gadfly, hypodermosis.*

УДК - 612/619:616:995.1

ВЛИЯНИЕ АНТИГЕЛЬМИНТА МАЛЬБЦИНКАТА НА ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ КРОВИ БЕЛЫХ КРЫС

Холбегов М.Ё.- доцент ТГМУ имени Абуали ибни Сино., **Хакимов С.А.-** соискатель.,
Джураев С.Дж.- к.в.н., **Разиков Ш.Ш.-** профессор, ТАУ имени Ш.Шотемур.

Ключевые слова: *антигельминт, мальбцинкат, токсичность, показатели крови, белые крысы, подопытные животные.*

Актуальность. Мальбцинкат вполне можно считать противогельминтным препаратом, разработанный с глубоким вкладом и участием преподавательского состава кафедры химии ГОУ «ТГМУ имени Абуали ибн Сино». Важная роль в проведении ряда опытов на сельскохозяйственных животных отводится данному препарату. Исследования при вводе мальбцинката были проведены под строгим руководством доктора ветеринарных наук, профессора Разикова Ш.Ш. [4].

По показателям доклинических исследований, в соответствии с уровнем токсичности согласно ГОСТ 11.2.018-77, третье поколение считается умеренно токсичным, к которому, в свою очередь, причисляют препарат «Мальбцинкат». Мальбцинкат является одним из малоопасных химических веществ, который был доказан при получении результатов по определению остроты токсичности [4].

Целью исследовательской работы явилось изучение действия антигельминта мальбцинката на определенные показатели крови подопытных лабораторных белых крыс, имеющих физиологическую основу. Также учитывались такие особенности, как: относительная доступность данного препарата, низкий уровень токсичность и способность к широкой антигельминтной активности.

Материалы и методы исследования. Мальбцинкат – это синтетическое соединение, полученное в лабораторных условиях путём вступления в реакцию сульфата цинка (11) и меди (11) с альбендазолом в 95%-ом этиловом спирте. Современная номенклатура позволяет определить химическое название настоящего препарата.

При трудоёмком вкладе таких преподавателей, как доцента Азимова Г. Н.; доцента Каримова И. С и др. из вышеперечисленных вузов, были глубоко изучены определённые параметры, обладающие фармакологическими и токсикологическими особенностями. Выявлены тератогенные и эмбириотоксические действия, свойственные экспериментальному препарату малбцинкату, а также строго были наблюдены правила проведения опытов на лабораторных животных [5].

При проведении данного исследования потребовалось 40 белых лабораторных крыс-самцов. По принципу аналогов лабораторные животные, использованные в экспериментах, разделили на 4 группы, каждая группа, в свою очередь, включала по 10 животных. Перед началом эксперимента соблюдали необходимый критерий, заключающийся в содержании животных на двухчасовой голодной диете.

Первым трем группам подопытных животных на протяжении всех 7 индивидуально, перорально, то есть через рот с помощью специально предназначенного внутрижелудочного зонда, вводили суспензию антигелминта мальбцинката которая была приготовлена на 1с крахмальном геле в следующих дозах (в количестве): 147; 721,09 и 40,11 мг / кг (и 1/6, 1/13 и 1/21

от ЛД., равная 871,9 мг/кг соответственно. В качестве контрольной группы использовалась четвертая группа экспериментальных животных, которым не вводили данный антигельминтный препарат мальбцинкат. В течение всех экспериментальных дней тщательно наблюдали за общим состоянием и поведением животных. Также строгое внимание уделялось акту приема пищи, воды и проявлению признаков интоксикации.

Взвешивание и определение изменений в массе тела животных были проведены на 1, 3, 5 и 7-е сутки, с незначительными изменениями при исходной массе тела. Спустя восемь дней после проведения ряда опытов, была осуществлена декапитация подопытных животных. В качестве материала для физиологического анализа послужили кусочки мяса убитых животных.

На убитых подопытных крыс осуществляли лапаротомию, подразумевающей под собой вскрытие брюшной полости посредством разреза с последующей экстирпацией. Также взвешивали массовую долю в граммах внутренних органов, таких как: (сердце, печень, почки, селезенка, мозг и легкие). При проведении исследовании строгое внимание уделялось на наличие таких макроскопических изменений признаков, как: окраска, форма и размеры, тип консистенции органов, наличие кровоизлияний.

Результаты исследования. При проведении экспериментов препарат антигельминт мальбцинката был введен подопытным животным в необходимой дозе и в определенном количестве, с учетом приятия корма и воды. По результатам было установлено, что опытные животные имели незначительные отличия от животных контрольной группы. У опытных крыс отсутствовали признаки интоксикации. Значительная прибавка в весе отмечалась у всех групп, как контрольных, так и опытных животных. Средняя арифметическая прибавки массы тела животных трех экспериментальных групп полностью соответствовала приросту массы животных контрольной группы и достоверно результатам 129,8±1,602; 132.4±1,79. 129,8±1,30 и 129,9±1,21.

Результаты изменений в массе внутренних органов, и их изменений от исходного, свидетельствуют об отсутствии отклонений от показателей нормы. Такие особенности опытной группы, как: внешний вид, форма и тип консистенции органов, масса органов и их массовые коэффициенты полностью соответствовали показателям контрольной, данные которых приведены в (табл. 1).

Таблица 1.- Изменение массы внутренних органов у лабораторных крыс при введении антигельминта мальбцинката в трех дозах (п = 10)

№	Доза,	МАССОВЫЕ КОЭФФИЦИЕНТЫ ОРГАНОВ					
		сердце	печень	мозг	Почки	селезенка	легкие
1	1/5	3.19±0.06	32.7±0.42	6.1±0.201	6.17±0.205	5.66±0.24	5.71±0.5
2	1/10	3.39±0.19	30.46±2.1	5.71±0.37	6.79±0.79	5.45±0.12	5.79±0.1501
3	1/20	3.29±0.43	27.201±0.9	5.89±0.24	6.46±0.21	5.59±0.32	5.77±0.04
4	Контроль	3.38±0.45	32.64±0.31	6.34±0.21	6.71±0.23	5.289±0.21	5.75±0.32

При сравнительной характеристике показателей лабораторных и контрольных групп животных не выявлены существенных отличий. У подопытных крыс отсутствовало яркое действие препарата мальбцинката на некоторые показатели крови, имеющие физиологическую основу, за исключением нескольких показателей (табл. 2).

При применении мальбцинката в количестве 1/5 и 1/10 от ЛД вызывает повышение уровня общего белка в сыворотке крови лабораторных крыс (соответственно до 80.01±2.4 г/л и 90.05±1,9 г/л; 80.04±2,6 г/л, что в определенной мере отличает их от показателей контрольных животных (75.8±0.41).

Экспериментальные группы животных обладали повышенной активностью щелочной фосфатазы в сыворотке крови (722.1±33.89; 596.4±51.77; 585.8±26.81), что намного выше показателей контрольных животных (522.02±33,9). Эти данные указывают на нарушение функционирования печени, приводящий к колебательным изменениям процессов гликогенеза и регенерации тканей. Все это свидетельствует о негативном влиянии препарата мальбцинката.

По результатам проведенных исследований, было установлено незначительное повышение концентрации мочевины в сыворотке крови (4.42±0.29; 4.63±0.39; 4.79±0.34 против 4.37±2.1ммоль/л в контроле), приводящий к нарушению функционирования почки, развитию почечной недостаточности и нефротоксического действия на организм в целом у экспериментальных животных.

Таблица 2.- Изменение биохимических показателей сыворотки крови у лабораторных крыс при введении препарата мальбцинката в трех дозах (п= 10).

ПОКАЗАТЕЛЬ	Биохимические показатели при введении мальбцинката в дозах:			
	1/5	1/10	1/20	контроль
Билирубин	2.37±0.19	3.04±0.13	2.79±0.32	3.55±0,29
Билирубин прямой, мкмоль/л	1.81±0.02	1.54±0.4	1.47±0.21	1.72±0.2
Мочевина.ммоль/л	4.40±0.26	4.55±0.57	4.83±0.32	4.40±2.31
Креатинин.мкмоль/л	66.03 ±1.1	629.8±4,5	66.1±2,4	62.5±1.33
Общий белок г/л	80,01±2,2	89,5±2,4	77.41±2,7	76.4±0.31
Щелочная фосфатаза. Е/л	721.2±32.45	579.4±51.76	582.6±29.72	511.15±34,28
Альфа-амилаза общая. Е/л	3234.1±59.3	3334.51±321.34	2887.13±435.27	2479.64±44.47
Глюкоза.ммоль/л	6.80±2.2	592.1±1,05	7.62±0.29	6.17±1,68

Результат исследования указывают на незначительное увеличение концентрации глюкозы в крови подопытных групп животных по сравнению с контрольными группами животных (6.71±2.2: 591.3±1,14: 7.19±0.39, против 6.13±1,5ммоль/л), приводящий к нарушению процесса гликолиза, сопровождающийся изменением содержания глюкозы в сыворотке крови.

Таким образом, результаты исследования показывают, что препарат антигельминт мальбцинкат в количестве: 1/5 и 1/10 от ЛД., приводит к повышению концентрации общего белка в сыворотке крови экспериментальных животных. Повышенный уровень глюкозы. и концентрация мочевины в сыворотке крови у подопытных животных показывает на гепатотоксическое действие препарата антигельминта мальбцинката на экспериментальных животных.

ЛИТЕРАТУРА.

1.Раджабов У.Р. Азольные координационные соединения Fe и Zn, их биологические свойства/ У.Р. Раджабов, Р.Н.Рахимова, С.Г. Ёрмамадова// Вестн.ТНУ. –Душанбе: Сино, 2014.- 1/4(153) – С.62-66.

2.Раджабов У.Р. Синтез и безвредность дибацинката /У.Р.Раджабов [и др.]// Изв АН РТ, 2015.- №2(190)- С.48-53.

3.Раджабов У.Р Азольные координационные соединения Fe и Zn, их биологические свойства/ У.Р. Раджабов, Р.Н.Рахимова, С.Г. Ёрмамадова// Вестн.ТНУ. –Душанбе: Сино, 2014.- 1/4(153) – С.62-66.

4.Разиков Ш.Ш. Антигельминтная эффективность мальбцинката при нематодозах овец/ Ш.Ш Разиков [и др.]// Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. №2, 2020.С.123-129.

5. Саноцкий И.В. Методы определения токсичности и опасности химических веществ (токсикометрия) /И. В.Санацкий//. Москва: Изд.и: «Медицина», 1979-стр.257-259.

ANNOTATION

THE EFFECT OF ANTHELMINTH MALBCINCATE ON THE PHYSIOLOGICAL PARAMETERS OF THE BLOOD OF WHITE RATS

In this article is given the experiments results of anthelmintic Molbtinkatdrugdeveloped by the employees of Pharmacological chemistry with toxicology State educational Institution T.M.C.U. named after A.I. Sino. Its influence and changes of some Biochemical blood counts andphysiological condition under experimental of white rats

Key words: *anthelminth, malbcincate, toxicity, blood counts, white rats.*

АННОТАТСИЯ

ВОРИДКУНИИ МАВОДИ ЗИДДИГИҶҶАВИИ МАЛБСИНКАТ БА НИШОНДИҲАНДАИ ФИЗИОЛОГИИ ХУНИ КАЛЛАМУШҲОИ САФЕД.

Санҷиши озмоишии маводи зидди гиҷҷавӣ «Малбсинкат», ки дар хамкори аз тарафи олимони кафедрахои биологияи тиббӣ бо асосҳои генетика, ва химияи фармасевтӣ ва захршиносӣ, озмоишгоҳи илмӣ тадқиқотии дар назди МДТ «ДДТТ ба номи Абӯалӣ ибни Сино, истеҳсол кардашуда аст таъсираш ба тағйирёбии баъзе нишондодҳои биохимиявӣ ва ҳолатҳои физиологии организм дар дар каламуши сафеди лабораторӣ санҷида шуд.

Калимаҳои асосӣ: *маводи зиддигиҷҷавӣ, малбсинкат, заҳрнокӣ, нишондиҳандаҳои хуни мушҳои сафед.*

УДК 619.616.006

ВИРУС ЛЕЙКОЗА КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА И ДРУГИХ ВИДОВ СЕЛЬХОЗЖИВОТНЫХ ТАДЖИКИСТАНА

Зуурбекова О. - с.н.н., **Набиев М. Н. –** ассистент, ТАУ им. Ш. Шохтемур, **Мурватуллоев С. А. –** д.в.н, Институт проблем биологической безопасности и биотехнологии ТАСХН

Ключевые слова: *лейкоз, вирус лейкоза крупного рогатого скота, овцы, козы, яки, порода, РИД*

Этиологическими агентами лейкоза мышей [1], крыс [2], морских свинок [3], кошек [4], обезьян [5] и некоторых других видов животных признаются онкорнавирусы типа С-родственные вирусу лейкоза КРС.

Еще до подтверждения вирусной этиологии лейкоза КРС, эпизоотологическими исследованиями было установлено, что в естественных условиях отдельных хозяйств одновременно регистрируются случаи лейкоза КРС, свиней и овец [6, 7, 8].

В большей части экспериментальных работ, в области взаимодействия хозяина и вируса лейкоза КРС, из сельхозживотных были использованы овцы, в качестве модельного вида, в первую очередь из-за экономических проблем и очень редко другие виды – козы, свиньи [9].

Установлено, что козы [10] и свиньи, также чувствительны к ВЛКРС, при экспериментальном заражении различным вируссодержащим материалом [11].

Показано, что контактно-опосредованная передача ВЛКРС от КРС овцам, в условиях Северной Америки, не происходит [12].

Установлено также спонтанное заражение овец ВЛКРС в естественных условиях [13].

Таким образом, в литературе приведены данные о лейкозе других видов животных, в том числе сельскохозяйственных, их чувствительности к ВЛКРС в естественных и экспериментальных условиях. Экспериментально показано, что из сельскохозяйственных животных, свиньи, козы и особенно овцы легко заражаются малыми дозами вируса лейкоза крупного рогатого скота.

Внутрихозяйственное заражение этих животных ВЛКРС может произойти в результате использования не стерилизованных инструментов после ветеринарных и зоотехнических манипуляций, проведенных на крупном рогатом скоте внеблагополучных по лейкозу стадах.

С целью определения возможности циркуляции ВЛКРС, среди традиционно выращиваемых в Таджикистане сельскохозяйственных животных, нами обследованы яки, овцы и козы разных пород в РИД. Были отобраны районы и хозяйства, в которых регистрируется лейкоз крупного рогатого скота. Результаты этих исследований приведены в таблице 1.

Как видно из таблицы 1, в сыворотке крови всех видов и пород животных антитела к вирусу лейкоза КРС не выявлены. Количество проб для исследования из отар, состоящих из 800-1000 голов животных, было отобрано по таблице биологической вероятности, обеспечивающее 95% уверенности в полученном результате, при предполагаемой инфицированности отар 15%.

Таким образом, с 95% уверенностью можно утверждать, что яки, овцы и козы исследованных пород, в обследованных хозяйствах, свободны от ВЛКРС.

Таблица 1. Обследование сельскохозживотных Таджикистана на ВЛКРС

№	Район	Хозяйство	Статус хозяйства по лейкозу КРС	Вид животного	Порода	Исследовано голов	РИД
1	Фархор	Гиссар	благополучный	овца	гиссарская	20	-
2	Дарваз	Амир	благополучный	овца	дарвазская	20	-
3	Рудаки	Эсанбой 1	благополучный	овца	таджикская	20	-
4	Девашти ч	Ганчи	благополучный	овца	джайдари	20	-
5	Гиссар	Баракат	неблагополучный	овца	гиссарская	20	-
6	Гиссар	Баракат	неблагополучный	коза	местная	20	-
7	Гиссар	Л. Муродов	неблагополучный	овца	гиссарская	10	-
8	Гиссар	Л. Муродов	неблагополучный	коза	местная	10	-
9	АШт	Махмаджоно в	благополучный	коза	ангорская	20	-
7	Айни	Искандарку л	благополучный	як	памирский	16	-

ЛИТЕРАТУРА

1. Gross L. Facts and theories on viruses causing cause and leukemia\\ Pross. Nate. Acad. Sci. Us.-1974, v.71, p. 2013-2017.
2. Chopra N.C., Woodside N.J., Bogden A.E. Virus particles in rat leukemies//Cancer Res. 1970, v. 30, p. 1544-1597.
3. Feldman M., Gross L. Electronic microscopic stadi of the guinea pig leukemia//Canctr Res. 970, v. 0, p. 702-2711.
4. Rickard C. C., Post J. E., Noronha L. M. A transmissible virus induced lymphocytic leukemia of the cat\\ J. Natl. Cancer Inst. 1969, v. 42, p. 987-1014.
5. Kavakami T. C., Huff S. D, Buckley P. M. et al. C-type virus associated with gibbon lymphosarcoma\\ Natura, London, 1972, v. 235, p. 170-171.
6. Субаев Г. Х., Клейменов И. Н., Скребло П. П. К эпизоотологии лейкоза крупного рогатого скота\\ Ветеринария, 1971, №12, с. 44-47.
7. Киселев В. М. Лейкозы и другие опухоли свиней\\ Труды ВИЭВ, 1991, т. 70, стр. 122-124.
8. Москалик Р. С. Чувствительность овец к заражению ВЛКРС в естественных условиях и эксперименте\\Теорет. и практ. вопросы ветеринарии. -1988. Т.2.- с. 145-150.

АННАТАТСИЯ.
ВИРУСИ ЛЕЙКОЗИ ҲАЙВОНОТИ КАЛОНИ ШОХДОР ВА ДИГАР НАМУДҲОИ ҲАЙВОНОТИ КИШОВАРЗИИ ТОҶИКИСТОН

Санҷиши серологии қӯтос, гӯсфанду бузҳои зоти гуногун, дар реаксияи иммунодиффузия, бо мақсади муайян кардани эҳтимолияти гардиши вируси лейкози ҳайвоноти калони шохдор дар байни ин намуди ҳайвонот, ки дар Тоҷикистон ба таври анъана, аксаран дар ҳамон як хоҷагӣ парвариш карда мешаванд, гузаронида шуд. Ҳамагӣ 80 сар гӯсфанд, 40 сар бузи зоти гуногун ва 16 сар қӯтос санҷида шуданд. Дар зардоби хуни ҳамаи чор зоти гӯсфанд, ду зоти буз ва қӯтоси помирӣ подтанҳои зидди вируси лейкози ҳайвоноти калони шохдор ошкор карда нашуданд.

Калимаҳои асосӣ: *лейкоз, вируси лейкози ҳайвоноти калони шохдор, гусфанд, буз, қутос, зот, реаксияи иммунодиффузия.*

ANNOTATION
BOVINE LEUKEMIA VIRUS AND OTHER AGRICULTURAL ANIMALS OF TAJIKISTAN

A serological study of yaks, sheep and goats of different breeds in the reaction of immunodiffusion was carried out in order to determine the possibility of BLV circulation among these types of farm animals traditionally raised in Tajikistan, often in the same farms. In total, 80 heads of sheep, 40 - goats of different breeds and 16 heads of yaks were examined. In the blood serum of all four breeds of sheep, two breeds of goats and Pamir yaks, antibodies to the bovine leukemia virus were not detected.

Key words: *leukemia, bovine leukemia virus, sheep, goats, yaks, breed, IDT.*

УДК 631.354.2

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗЕРНОВЫХ КОМБАЙНОВ И РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ИХ ПРИМЕНЕНИЮ В УСЛОВИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Ахунов Т.И.- профессор**, Ходжиев Б.Б., Юнусова С.С.-** доценты ТАУ им. Ш.Шотемур.

Ключевые слова. *Интенсификация, производительность комбайнов, молотильные устройства, качество обмолота, сепарирующие устройства, энергонасыщенность комбайна, потери зерна, подачи хлебной массы.*

В настоящее время деятельность сельскохозяйственного производства направлена на выполнение продовольственной безопасности населения и обеспечение продуктом перерабатывающей промышленности, зависящей от оснащенности отрасли новейшими машинами, и состоянием их эксплуатации. Основным фактором повышения эффективности использование новых технологий и технических средств, обеспечивающих, снижение себестоимости продукции, является устойчивое, своевременное выполнение технологических операций их возделывания и уборки. В последнее время, продовольственная ситуация государств мира, в том числе и в Республики Таджикистан (РТ), значительно ухудшилась, что связано с пандемией ковид-19, которая привела к росту цен основной культуры зерновых. В этой связи, одной из основных задач улучшения продовольственной ситуации в РТ, является повышение эффективности использования сельскохозяйственной техники возделывания и уборки зерновых культур, почвообрабатывающих машин и зерноуборочных комбайнов. При этом трудоемким и энергозатратным процессом является уборка зерновых.

На современном этапе, совершенствование зерноуборочных комбайнов идет по следующим направлениям [1] :

- создание базовых моделей в сочетании с максимальной унификацией;
- надежность выполнения технологического процесса;
- удобство обслуживания и эксплуатации

На современном этапе, определились следующие направления в применении молотильно-сепарирующих устройств комбайнов [2] :

Первое направление- совершенствование однобарабанной схемы комбайна, с целью повышения качества обмолота и производительности. В настоящее время, лучшим молотильным устройством является бильный барабан, который выделяет до 90% зерна из вороха, и клавишный транспортер.

Эти устройства в сочетании с решетной очисткой, являются основными рабочими органами обмолота и сепарации, поэтому не меняя технологической схемы комбайна, выполняется улучшение его рабочих органов. С увеличением диаметра барабана, при постоянном угле охвата под барабаном, сепарирующее действие аппарата возрастает, с барабаном диаметром 500 мм, при подаче 5 кг/с хлебной массы, сепарация составляет 78%, а с барабаном диаметром 800 мм она возрастает до 86%.[1]

Результаты исследований Российских научно – исследовательских и опытно – конструкторских учреждений с барабанами диаметром 670, 800 и 1000 мм, показали о возможности создания высокопроизводительных зерноуборочных комбайнов, без увеличения ширины молотилки [1] . Эта проблема решена некоторыми Европейскими фирмами и заводами. Шведская фирма Бамфорус выпустила комбайн с диаметром барабана 700 мм, который обеспечил хорошее качество обмолота, почти нечувствительным к перекосам молотилки и реже забивается при уборке влажных хлебов. В комбайне Е-516 (ФРГ) молотильный барабан имеет диаметр 800 мм и ширину молотилки 1625 мм, который обеспечивает его высокую производительность 10 и 12 кг/с хлебной массы [1] .

Второе направление – создание двухбарабанных молотилок. Такие комбайны универсальны, производительность их в 1,2-1,6 раз выше однобарабанных. Они меньше повреждают зерно и лучше обмолачивают влажные хлеба в зонах, где во время уборки выпадают осадки, лучше справляются с труднообмолочиваемыми сортами пшеницы. При уборке риса, первый бильный барабан заменяется зубовым. Двухбарабанные молотилки сравнительно мало повреждают зерно, за счет «мягкого» режима работы первого барабана, и обладают большими резервами для повышения агротехнических и других показателей. Однако, при уборке сухих хлебов, двухбарабанные молотилки больше перебивают солому и перегружают очистки [2] .

Третье направление – увеличение производительности комбайнов. [3]. В последнее время, в РТ получены высокоурожайные сорта зерновых культур, которые, при высоком уровне агротехники, имеют соотношение зерна и соломы 1:1. Производительность зерноуборочного комбайна при уборке хлебов резко возрастает для высокоурожайных сортов, которые являются полеглыми при неблагоприятных погодных условиях. Увеличение ширины молотилки с 900 до 12000,1500,1600 мм, при сохранении общепринятой однобарабанной схемы, повышает производительность комбайна, при этом дальнейшее её увеличение делается невозможным, т.к. габаритные размеры комбайна выходят за пределы железнодорожного транспорта. В новых ком-

байнах увеличены размеры сепарирующих рабочих органов: соломотряса до 7м², длины клавиши - до 4,5 м и площади решет очистки - до 4,0-4,5 м² [2].

Комбайны, выполненные по однобарабанной схеме, просты по конструкции, надежны в эксплуатации и обеспечивают увеличение производительности на 20-25%, по сравнению с прежними конструкциями. Для увеличения производительности комбайнов используются и частные решения, которые в принципе не меняют технологической схемы работы. Это достигается, например, за счет повышение энергонасыщенности комбайна [2]. Увеличение емкости бункера до 4,0-6,0 м³ сокращает время на выгрузку зерна. Для удобства обслуживания и управления технологическим процессом комбайна, в последнее время, применяется гидравлика, электроника и автоматика.

Так, например, в комбайне Е-516 «Титан» (ФРГ), ФАР М-1600 (ФРГ), «Джон Дир7700» ходовая часть имеет гидростатистическую трансмиссию, которая обеспечивает бесступенчатое регулирование поступательной скорости в диапазоне 0-20 кг/ч. В результате, упрощается управление комбайном, повышается его маневренность, а также делается надежным применение автоматических устройств [1].

При конструировании комбайнов, большое внимание уделяется улучшению условий работы комбайнера с тем, чтобы снизить утомляемость и повысить производительность труда. Последние модели комбайнов «Нива», «Колос» , «Сибиряк» имеют удобные кабины, где сосредоточены сигнальные устройства, приборы и орудия управления. Данные анализа испытаний современных зерновых комбайнов, при одинаковых потерях за молотильной 1,5%, показывает, что Российские комбайны находятся на современном научно-техническом уровне и обеспечивают их высокую производительность [3].

Эти комбайны просты по устройству, легко управляемые и регулируемые рабочих органов. Молотильные устройства комбайнов «Нива», «Колос», «Сибиряк» увеличивают сепарацию зерна через решетку под барабанами, что уменьшает его количество в соломе, которая попадает в соломотряс. Однако при этом происходит значительное перебивание соломы и перегрузка мелким ворохом очистки.

В немецких и американских комбайнах, молотильные устройства меньше перебивают солому, улучшая при этом выделение зерна из вороха на соломотрясе, и не загружают очистку комбайна мелким ворохом. Комбайны семейства «Дон» (РСМ-8 и РСМ-10), по сравнению с комбайнами «Нива», дополнительно оснащены жатками трех типоразмеров, увеличенной ширины захвата (6,0; 7,0; 8,6м), объёмным гидроприводом, обеспечивающим бесступенчатое регулирование рабочих скоростей движения, гидроприводом ходовой части.

На комбайнах «Дон» установлены эффективные молотильно-сепарирующие устройства с увеличением диаметра барабана, площадью очистки, бункера большой вместимости с высокопроизводительным выгрузным устройством, улучшенным копнителем, или измельчителем соломы.

Основные показатели зерновых комбайнов приведены в табл. 1 и 2.

Таблица 1. - Основные показатели зерноуборочных комбайнов

Марки комбайнов	Страна производитель	Ширина молотилки, мм	Приведена со подача хлебной массы в молотилку кг/с
СК-5 «Нива»	Россия	1200	7,5
СК-6 «Колос»	Россия	1500	9,5
СКПР-6 «Колос» двухбарабанный	Россия	1500	10,4
«Джон –Дир 730»	США	1300	4,25
Фер М-1600»	ФРГ	1600	6,0
«Массей Фергюссон 760»	Канада	1500	7,0
«Дон -1200» РСМ -8	Россия	1200	7,5
«Дон -1500» РСМ-10	Россия	1500	9,5

Таблица 2. - Основные технические данные комбайнов РФ (России)

Наименование показателей	СК-5АМ «Нива»	СКД-6 «Сибиряк»	РСМ-8 «Дон-1200»	РСМ-10 «Дон-1500»	СК-10 «Ротор»
Расчетная пропускная способность при массовом отношении зерна к соломе 1:1,5 кг/с	6	6,3	6…6,5	8…9	10…12
Ширина молотилки, мм	1200	1200	1200	1500	1500
Мощность двигателя, кВт (л.с.)	102(140)	102(140)	118(160)	162(120)	184(250)
Вместимость, м³:					
зернового бункера	3	4,5	6,0	6,0	6,0
копнителя	9	9	10	12	20
Диаметр барабана, мм	600	550	800	800	770
Общая площадь м²					
Подбарабаная	0,96	1,96	1,12	1,32	0,94
Соломосепаратора	4,34	3,4	4,82	6,02	1,5
ветрорешетной очистки	2,49	2,13	3,04	3,82	4,43

Таблица 3. - Сравнительная оценка эффективности зерноуборочных комбайнов Российской Федерации

Показтель	СКД-5 «Сибиряк»	Ск-5 «Нива»	СК-6 «Колос»	СК-8 «Дон-1500»
Гож постановки на производство	1969	1972	1973	1986
Выработка за 1 ч сменного времени,т	2,1	2,25	2,89	4,0
Годовая выработка,т	336	360	462	640
Затраты труда, чел.-ч/т	0,48	0,45	0,35	0,25
Эксплуатационные затраты, руб/т	5,39	5,22	4,99	4,16
Граница экономической эффективности, т	229	343	435	475
Потенциальный резерв эффективности, т	107	17	28	165
Коэффициент потенциального резерва эффективности	0,465	0,049	0,063	0,347
Степень устойчивости эффективности, %	31,8	4,7	6,0	25,8

Дальнейшая интенсификация технических процессов, существующих схем зерноуборочных комбайнов должна идти по направлению осуществления подачи более равномерного потока хлебной массы, от жатки наклонной размеры в молотильный барабан, уменьшения повреждения зерна, повышения эффективности молотильного аппарата, с целью большего выделения зерна через решетку под барабаном. Анализ работы комбайнов показал, что для условий РТ эффективно применение Российских комбайнов «Нива», «Колос», «Енисей» с бильными молотильными аппаратами и клавишным транспортером.

ЛИТЕРАТУРА

1. Босой Е.С. и др. Теория конструкция и расчет сельскохозяйственных машин _М.: «Машиностроение», 1980.
2. Изаксон Х.И. Зерноуборочные машины _М.: «Колос», 1978.
3. Шахмаев М.В. Экономическая эффективность применения с.-х. техники _М.: «Россельхозиздат», 1983.

АННОТАТСИЯ

САМТҲОИ АСОСИИ ТАРҲРЕЗИИ КОМБАЙНҲОИ ҒАЛЛАДАРАВ ВА ТАВСИЯИ ИСТИФОДАБАРИИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои такмил додани комбайнҳои ғалладарав, самтҳои асосии интенсификатсияи онҳо муайян карда шуд. Инчунин роҳҳои баланд бардоштани маҳсулнокии кори комбайнҳои ғалладарав ва самаранокии истифодаи аппаратҳои кӯбандаи як-ду устувонагӣ пешбинӣ шуда, ҷадвалҳои нишондиҳандаҳои асосии комбайнҳои ҳозиразамони истеҳсоли Россия пешниҳод карда шуда, баланд бардоштани сифати кори онҳо оварда шудааст.

Калимаҳои асосӣ. *интенсификапсия, кори комбайнҳо, дастгоҳҳои ғаллатозакунӣ, сифати хирманкӯбӣ, дастгоҳҳои ҷудогона, пур кардани энергияи комбайн, талафоти ғалладона, таъмини массаи ғалладона*

ANNOTATION

MAIN DIRECTIONS FOR IMPROVING GRAIN COMBINES AND RECOMMENDATIONS FOR THEIR APPLICATION IN THE CONDITIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The main directions improvement of grain combines and recommendation for their usage in the condition of Republic of Tajikistan. In this article is decided the problem of improvement the combine harvesters, the main direction of their intensification, also given the way of increasing the productivity of grain combines and the efficiency of using one-two drum threshing machine are given, the indicators tables of modern grain combines the rate of work efficiency of Russian's combines.

Key words. *intensification, efficiency of combines, threshing devices, threshing quality, separation devices, power consumption of combine, grain loss, bread mass supply.*

УДК.631.67:631.675:633.511

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РЕЖИМА ОРОШЕНИЯ ХЛОПЧАТНИКА В УСЛОВИЯХ ДАНГАРИНСКОЙ ДОЛИНЫ ТАДЖИКИСТАНА

Пулатов Я.Э.-д.с.-х.н., профессор, **Розиков А.А.**– соискатель,
Мирзоев А.Х.- ассистент, ТАУ им. Ш. Шотемур

Ключевые слова: *режим орошения, хлопчатник, влажность почвы, водопотребление, фазы развития, схема поливов.*

Орошаемое земледелие – самый продуктивный сектор сельскохозяйственного производства. Продуктивность орошаемого гектара составляет в 3…8 раз больше продуктивности гектара естественно увлажненных земель. Темпы роста орошаемой площади в составе используемых в сельском хозяйстве земель особенно значительны в тех государствах, территория которых относится к засушливой (аридной) зоне. Одним из наиболее серьезных факторов в обеспечении продовольственной безопасности, во многих регионах мира, является доступность воды для нужд сельского хозяйства – основного мирового водопользователя.

Основным фактором обеспечения продовольственной безопасности Республики Таджикистан является устойчивое орошаемое земледелие. Оно обеспечивает получение до 90% продукции сельского хозяйства, до 25% ВВП страны и использует более 90% водных ресурсов. В этом секторе занято около 70% экономически активного сельского населения страны.

Одной из основных причин низкой урожайности сельскохозяйственных культур является нерациональное использование водных ресурсов и неудовлетворительное мелиоративное состояние орошаемых земель.

Следовательно, комплексные научные исследования, направленные на разработку научно-практических основ эффективного использования водных ресурсов в орошаемом сельском хозяйстве, оптимизации режима орошения, водосберегающих, почвозащитных технологий и эффективных методов использования водно-земельных ресурсов и достижению высокой эффективности мелиорации и ирригации, обеспечивающих повышение урожайности, увеличение выхода продукции с поливного гектара и введение в оборот новых орошаемых земель имеет важное научное и практическое значение.

Анализ и исследования существующей технологии полива (поверхностный полив по бороздам) сельскохозяйственных культур на орошаемых землях 1-ой очереди Дангаринского массива показало, что из-за несоблюдения оптимальных параметров режима орошения (сроки, схемы и нормы поливов) и техники полива (длина борозды, величина струи в начале борозды, продолжительность полива и т.д.) привело к деградации почвы и оврагообразованию.

В результате этого ухудшилось мелиоративное состояние орошаемых земель и экологическое состояние окружающей среды, что привело к резкому уменьшению урожайности сельскохозяйственных культур и снижению эффективности водно-земельных ресурсов. Например, из-за смыва, оползневых явлений и оврагообразований на площадях, расположенных вдоль «Центрального сброса» и берегов «Тоирсу» имеет место вывод земель из сельскохозяйственного оборота.

Учитывая вышеизложенное, нами запланировано провести теоретические и экспериментальные научные исследования, основной целью которых являются разработка оптимального режима орошения (количество, сроки поливов, поливные и оросительные нормы и т.д.) и суммарного испарения (водопотребления) хлопчатника в условиях Дангаринской долины, обеспечивающих получение высоких и качественных урожаев хлопка-сырца при экономическом расходовании оросительной воды.

В соответствии с поставленной целью, определены следующие основные задачи:

- Определить основные водно-физические свойства и гранулометрический состав почвы опытного участка для установления параметров режима орошения;
- Установить оптимальное число поливов их распределение по фазам развития, поливные и оросительные нормы хлопчатника;
- Определить суммарное испарение хлопчатника и составить водный баланс;
- Определить биофизический, биологический и биоклиматический коэффициенты для расчета водопотребления хлопчатника;
- Установить критические концентрации клеточного сока (ККС) листьев для диагностирования сроков полива хлопчатника;
- Выявить особенности роста и развития растений, а также формирование величины, качество хлопка-сырца в зависимости от различных режимов орошения;
- Определить экономическую эффективность и провести производственную проверку оптимального режима орошения.

Из многочисленных методов установления режимов орошения наиболее точным методом рекомендовано определение сроков полива по состоянию влажности почвы. Полевые исследования по совершенствованию режима орошения хлопчатника проводятся на типичных сероземах Дангаринской долины Таджикистана. Объектом исследований является бороздковый способ полива хлопчатника. Уклон участка 0,006-0,02. Уровень грунтовых вод ниже 3-х метров.

В полевом опыте сопоставляются результаты четырех вариантов (табл. 1).

Таблица1. - Схема полевого опыта

№	Предполивная влажность почвы, % от НВ	Глубина расчетного слоя для сроков и норм полива по фазам развития, см		
		всходы -цветение	цветение -плодообразование	созревание
1	«Производственный» (контроль)	по фактическим замерам		
2	60-60-60	70	100	70
3	70-70-60	70	100	70
4	75-80-60	70	100	70

Учитывая трудоемкость установления режима орошения хлопчатника по влажности почвы, нами дополнительно проводятся исследования по заранее намеченной схеме поливов (табл. 2).

Таблица 2. - Схема полевого опыта

№	Схема полива	Распределение поливов по фазам развития		
		всходы -цветение	цветение -плодообразование	созревание
1	«Производственный» (контроль)	по фактическим замерам		
2	0-3-1	0	3	1
3	1-3-1	1	3	1
4	1-4-1	1	4	1
5	1-5-1	1	5	1

На контроле (вариант 1) поливы проводились в сроки и по нормам, принятым в производстве. На этом варианте опыта учитывались сроки проведения поливов, фактическая предполив-

ная влажность почвы и поливные нормы. На остальных вариантах опыта поливы проводились по влажности почвы согласно схеме опыта и по методике СоюзНИХИ (1973). Повторность каждого из четырех вариантов опыта – 4-х кратная с одноярусным расположением делянок.

Известно, что верхним пределом увлажнения почвы при глубоком залегании грунтовых вод является НВ, т.е. максимальное количество подвешенной влаги, которое создается в почвогрунте после полива или обильных осадков. Наряду с верхним пределом увлажнения почвы С.Н. Рыжов (1948) предлагает различать также нижний предел оптимальной влажности почвы перед поливами. Установление этой величины является ответственных в программе орошения, поскольку от правильного ее определения зависит урожайность возделываемых культур [1, 3].

Наиболее точным, но более трудоемким методом определения нижнего предела оптимальной влажности почвы для растений является полевой опыт, т.е. выращивание растений при различной влажности почвы в конкретных условиях. На культуре хлопчатника первые опыты по выявлению нижнего предела влажности почвы были проведены Р.Р. Шредером (1913) и П. Студеновым (1913). На основании результатов опыта Р.Р. Шредер установил, что нижним пределом оптимальной влажности почвы для хлопчатника, выращиваемого в вегетационных сосудах, является 60% от НВ, А.П.Студенов (1913) дифференцировал эту влажность: для легкого суглинка – 70, тяжелого – 60%.

Однако трудно было переносить результаты вегетационных опытов на полевые условия, где нельзя увлажнять почву до НВ. В связи с этим, возникла необходимость в постановке полевых опытов по выявлению оптимальной предполивной влажности почвы для хлопчатника. Такая работа была выполнена в Узбекистане - П.В.Старовым (1931), С.Н.Рыжовым (1948), В.Е. Еременко (1957), Н.Ф. Беспаловым (1970), В Туркменистане – О.Турешовым (1958), в Таджикистане – А.В. Николаевым (1947, 1956) и А.П. Качетковым (1955, 1962) и др.

В целях планового водопользования разработан графоаналитический метод диагностики полива тонковолокнистого хлопчатника. (Домуллоджанов, 1980) [1].

Обширные исследования по изучению режима орошения хлопчатника проведены в условиях глубокого и близкого залегания грунтовых вод в Гиссарской долине. Результаты, полученные на сероземно-луговой почве среднесуглинистого гранулометрического состава (1976-78 гг.) показали, что в этих условиях при грунтовых водах в среднем на глубине 2,2 м оросительная норма снижается на 25% по сравнению с землями с глубоким залеганием грунтовых вод (Домуллоджанов, Исомутдинов). На тяжелосуглинистой почве при грунтовых водах на глубине от 2,5 до 3,0 м (Кочетков, Сотиболдиев), от 2,1 до 2,7 м (Сотиболдиев), от 2,4 до 2,8 м (Домуллоджанов, Набиев) величина оросительной нормы на 10% ниже, чем при глубоких грунтовых водах.

В настоящее время, при разработке режимов орошения, наблюдаются две тенденции. С одной стороны, рекомендуются оптимальные режимы орошения, при которых увеличиваются удельные затраты воды на каждый гектар орошаемой площади, обеспечивается получение максимальных урожаев, с другой стороны, усиливающийся дефицит водных ресурсов диктует необходимость всемирной экономии воды.

Вопрос о связи урожая с влагообеспеченностью для Таджикистана имеет особое актуальное значение, поскольку для республики установлен «жесткий лимит» на воду, наблюдается бурный рост населения, в этих условиях ввод новых орошаемых площадей без изменения объема воды, забираемой на орошение из бассейна.

Полученный материал показал, что хлопчатник больше всего страдает от недостатка воды при снижении оросительных норм в период цветения-плодообразования, когда происходит формирование плодовых органов- цветков, завязей и коробочек, что вызывает наибольшее водопотребление. Меньше всего снижается урожай от недостатка воды при снижении оросительной нормы в период созревания, а нехватка воды в период всходо-цветения занимает промежуточное положение (Домуллоджанов, Я. Пулатов, А. Рецлав).

Установление оптимальных сроков полива хлопчатника – по состоянию влажности почвы, является наиболее объективный метод. Однако, определение сроков поливов по состоянию влажности почвы – трудоемкий процесс, требующий специального оборудования и определенной квалификации.

В.М. Легостаев (1932), а также Б.С. Коньков (1951) на основании опытных данных, провели гидромодульное районирование орошаемой зоны хлопкосеяние, в которой они заранее намечают схемы поливов, поливные и оросительные нормы [1, 2, 3].

В Вахшской долине Таджикистана, опыты по выявлению оптимальных схем и норм полива, начали проводить с 1930 г. (Авраменко, 1931; Волос, 1935; Онищенко, 1936). В результате, было рекомендовано проводить три полива до цветения, шесть – семь в эту фазу и два полива в период созревания при оросительной норме 9,5 – 11 тыс. м ^{2}/ га (Шемякин, 1939) [2, 3].

Анализ имеющихся данных позволяет констатировать, что предусмотренные схемы поливов можно рассматривать как средний показатель при распределении воды по крупным массивам. Внутри же фермерских и дехканских хозяйств и по отдельным участкам поливы должны проводиться с учетом внешних признаков растений, определяющих потребность их в оросительной воде и сроки поливов должны устанавливаться по показателю концентрации клеточного сока листьев растений хлопчатника [4, 5].

Учитывая трудоемкость существующего метода установления оптимального режима орошения хлопчатника, нами поливы проводятся по заранее намеченной схеме по периодам его развития (4 варианта): 0-3-1; 1-3-1; 1-4-1 и 1-5-1.

Следовательно, в условиях установленного в республике жесткого лимита на воду – 11,1 км, рациональное использование оросительной воды, путем усовершенствования принципов почвенно-мелиоративного и гидромодульного районирования, разработки и внедрения научно-обоснованных режимов орошения и установление водопотребление сельскохозяйственных культур для новых районированных сортов хлопчатника, (выведенных в отделе селекции НИИ Зироаткор) для природно-климатических зон Дангаринской долины имеет важное значение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Домуллоджанов Х.Д. –Режим орошения основных сельскохозяйственных культур в хлопкосеющей зоне Таджикистана. Часть 1. Душанбе, 1992г.
2. Николаев А.В. – К теории поливных режимов сельскохозяйственных культур А.Н. Тадж. ССР, институт почвоведения, мелиорации и ирригации. Сталинабад, 1956.
3. Рыжов С.Н. – Орошение хлопчатника в Ферганской долине. Изд-во АН Узб. ССР, Ташкент, 1948.
4. Пулатов Я.Э., Пулатова Ш,С., Комилов Ф.К. Рациональная схема орошения хлопчатника в условиях Гиссарской долины, Сборник научных трудов ТНИИЗ «Актуальные проблемы, перспективы развития сельского хозяйства» том 111, Душанбе, 2006, с.53-56.
5. Пулатов Я.Э. Ахмедов Г.С. Оптимальный режим орошения хлопчатника в условиях сероземных светлых староорошаемых почвах Согдийской области Ж.Доклады ТАСХН, -Душанбе 2010. -№3, С.53-60.

АННОТАТСИЯ

ТАКМИЛДИҲИИ РЕҶАИ ОБЁРИИ ПАХТА ДАР ШАРОИТИ ВОДИИ ДАНҒАРАИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола муҳимияти такмилдиҳии реҷаи обёрии пахта дар шароити водии Данғара дар асоси гузаронидани тадқиқотҳои саҳроӣ оварда шудааст. Мақсад ва вазифаҳои асосии тадқиқотҳои илмӣ асоснок карда шудааст. Натиҷаҳои таҳлили омӯзиши реҷаи обёрии пахта дар Осиёи Марказӣ, аз он ҷумла дар Тоҷикистон дарҷ гардидааст.

Калимаҳои калидӣ: *реҷаи обёрӣ, пахта, намии хок, обталабӣ, нашъунамо, схемаи обмонӣ.*

ANNOTATION

IMPROVEMENT OF THE COTTON IRRIGATION REGIME UNDER THE CONDITIONS OF THE DANGARA VALLEY OF TAJIKISTAN

The article outlines the need to improve the regime of irrigation of cotton in the conditions of the Dangara valley through field experiments. The purpose and main objectives of research are substantiated. The results of the analysis of the study of the cotton irrigation regime in Central Asia, including in Tajikistan, are given.

Key words: *irrigation regime, cotton, soil moisture, water consumption, development phases, irrigation scheme.*

УДК 631.31

ТЕХНОЛОГИЯИ ИННОВАТСИОНӢ ДОИР БА НЕСТУ НОБУДКУНИИ АЛАФХОИ БЕГОНА ДАР КАТОРИ ДАРАХТОНИ МЕВАГӢ ВА ТОК

Буҳодуров Ш.Б.- д.и.т., **Кенжаев Ш., Дӯсталиев С.-** унвонҷӯёни ДМКТ

Калимаҳои асосӣ: *соҳаи ангурпарварӣ, речаи шиноиш, ҷӯяки обёрикунанда, тири қатор, масофаи кандани ҷӯяк, алафҳои бегона*

Дар паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Президенти кишвар, ҷаноби олӣ Эмомалӣ Раҳмон омадааст, ки таъминоти аҳолӣ яке аз ҳадафҳои зарурии мардуми Тоҷикистон буда, барои кишоварзон иҷрои амалии он ҳатмӣ мебошад. Аз ин лиҳоз иҷрои ин вазифаи муқаддас дар амал бевосита ба дараҷаи тараққиёти тамоми соҳаҳои кишоварзӣ вобастагии зич дорад. Дар навбати худ даромаднокию самаранокии яке аз соҳаҳои заруртарини кишоварзӣ боғу токпарварӣ ба ҳисоб меравад, ки ҳосилнокии ин соҳаҳо нисбатан паст мебошад, ки такрибан ба ҳисоби миёна 40 сентнер аз ҳар гектар аст ва ин нишондиҳанда дар ин шароити бозоргонӣ талаботи аҳолиро қонеъ карда наметавонад.

Дараҷаи тараққиёти соҳаҳои боғу токпарварӣ бевосита ба талаботҳои агротехникии саривақтӣ ва сифатнокии иҷрои проссесҳои технологии парвариши дарахтони мевагию буттаҳои ангур алоқаманд мебошад, ки дар замони ҳозира баъзе технологияи парвариши боғу токзорҳо ба талаботҳои ҳозира ҷавобгӯ нестанд. Масалан, технологияи обёрикунии бо андозаҳои ҷойгиршавии ҷӯякҳо дар васеъгии байни қатори токзорҳо мисоли он шуда метавонад ва сабаби зиёдшавии алафҳои бегона дар мавзеъи қатори токзор мегардад. Дар натиҷа барои несту нобуд кардани алафҳои бегона аз қатори токзор бояд коркарди механикии зиёдатӣ, барои иҷрои ин кор тайёр намудани шароити зарурӣ (тоза кардани байни қатор, додани тана ба буттаҳо) талаб менамояд, ки ба хароҷотҳои меҳнативу молӣ оварда мерасонад. Умуман, бо сабабҳои дар боло зикршуда иҷрои тамоми корҳои технологии парвариши боғу токзорҳо омад ва охирон ба ҳосилнокии боғу токзорҳо таъсири манфӣ мерасонад. Ин ҳолат моро водор менамояд, ки яке аз протсесҳои технологии асосии саривақтии обёрикунии боғу токзорҳоро оид ба андозаи кандани ҷӯякҳо дар васеъгии байни қаторҳо дар зери омӯзиш қарор дода, доир ба он маълумот ҷамъ намоем ва ба доираи кишоварзони соҳаи боғу токпарварӣ пешкаш намоем. [1]

Бо мақсади фароҳам овардани шароити сабзиши дарахтон ва буттаи ток бояд намнокии хоки онҳо нормалӣ ва аз алафҳои бегона пурра тоза карда шавад. Таҷрибаҳо ва таҳқиқотҳо

нишон доданд, ки беҳад наздикшавии ҷӯякҳои обёрикунанда ба қатори дарахтони мевагӣ ва буттаҳои ток ба бемайлон зиёдшавии алафҳои бегона оварда мерасонидааст, ки зиёда аз 50 фоизро ташкил медодааст.

Дар ҳақиқат дар шароити истеҳсолот кандани ҷӯякҳои обёрикунанда аз қатори токзор 30-35 см-ро ташкил медиҳад, ки ба зиёдшавии сабзиши алафҳои бегона дар мавзеи қаторҳои боғу токзор мегардад. Бинобар он кандани ҷӯяки обёрикунандаро аз қатори дарахтону ток дар масофаи 70 см канда шавад, ки сабаби сарфакории об мегардад. Яъне, мо метавонем бо ин роҳ дар мӯҳлати тобистону тирамоҳи парвариши дарахтони мевагию буттаҳои ток миқдори обмониро ихтисор намуда, ҳаҷми обро сарфа намоем. Ин масъала яке аз самтҳое, ки аз баромади Пешвои миллат дар маҷлиси ташкилоти байналмиллалии ҷаҳонии доир ба «Об манбаи устувории ҳаёт дар ҷаҳон барои солҳои 2018-2028» омадааст, ки шоҳиди тасдиқ аст. Ҳисоб карда шудааст, ки обёрӣ дар мавсими нашъунамо 12-16 маротиба гузаронида мешавад. Аз тарафи дигар бояд замини байни қатори дарахтон ва буттаи ток пурра аз алафҳои бегона тоза карда шавад, баръакси ҳол сабаби исроф гардидани нуриҳои органикӣ ва минерали мегарданд. [2]

Бинобар он, мувофиқи гуфторҳои дар боло зикршударо ба инобат гирифта технологияи инноватсионии андозаи кандани ҷӯякҳои обёрикунанда дар байни қатори буттаҳои токро пешниҳод намоем, ки камбудиҳои дар боло зикршударо ислоҳ намоянд.

Омӯзиши дараҷаи сабзиши алафҳои бегона дар қатори токзор (мавзеи қимоягии узви корӣ) нишон дод, ки асосан аз намнокии хоки қатори токзор вобаста будааст. Яъне чӣ қадаре, ки намнокии хок зиёд бошад, ҳамон қадар сабзиши алафҳои бегона бисёр мешавад. Чунин ҳолат ба дарахтони мевагӣ ва ток таъсири манфӣ мерасонанд;

- ин алафҳои бегона қисман нуриҳои минералии даровардашударо аз худ менамоянд (яъне истеъмол мекунанд);
- коркарди иловагии қатори токзор ба миён меояд, ки хароҷоти иловагии пулию молиро ба миён меоварад;
- ба пастшавии ҳосилнокии меваю ангур оварда мерасонад, ки меъёри нуриҳои минералӣ паст мегардад.

Аз ин лиҳоз масъалаи омӯзиш ва асоснок кардани масофаи кандани ҷӯяки обёрикунанда аз тири қатори токзор ба миён меояд. [3]

Барои ҳалли ин масъала санҷиши кандани ҷӯякҳои обёрикунанда аз тири қатор дар масофаи 35 см (дар хоҷагиҳои ангурпарварӣ истифодабаранда) ва 70 см (пешниҳодшуда) гузаронида шуд, ки дар расми 1 оварда шудааст. Аз нақшаи расми 1 дида мешавад, ки токзор бо реҷаи 3х2 м бунёд карда шудааст, яъне васеъгии байни қаторҳо 3 м ва масофаи байни буттаҳо 2 м аст.

Гуфтан ҷоиз аст, ки масофаи байни хавозаҳои 1 ё ки буттаҳои токҳои 2 - 3 м ва кандани ҷӯякҳои обёрикунанда (бо контури 3 нишон дода шудааст ба расми 1 ниг.) дар хоҷагиҳо аз тири қатори хавозае, ки буттаҳо дар масофаи 35 см ҷойгир шудааст ва намнокии хоки мавзеи қатор баъди обёри хеле хуб мегардад. Дар натиҷа барои сабзиши алафҳои бегона шароит фароҳам меоварад ва корҳои зиёдатиро барои несту нобуд кардани алфҳои бегона талаб менамояд. Аз тарафи дигар сарфи оби обёришаванда нисбат ба меъёр зиёд мегардад.

Бо мақсади сарфаи об ва аз миён бардоштани хароҷотҳои иловагӣ кандани ҷӯяки обёрикунандаро дар масофаи 70 см (бо контури 4 нишон дода шудааст ба расми 1 ниг.) иҷро карда шуд, ки намнокӣ умуман ба мавзеи қатори токзор намерасад, ки ба хушкшавии алфҳои бегона мусоидат мекунад ва аз тарафи дигар аз сабаби камшавии масоҳати обёрӣ об як чанд дараҷа сарфа карда мешавад. Асосан решаҳо дар хоки байни қатор ҷойгир шудаанд, ки буттаҳои ток бо дараҷаи кофӣ дар вақти обёрӣ обро меҷаббанд ва ба нашъунамои ток таъсир намерасонанд.

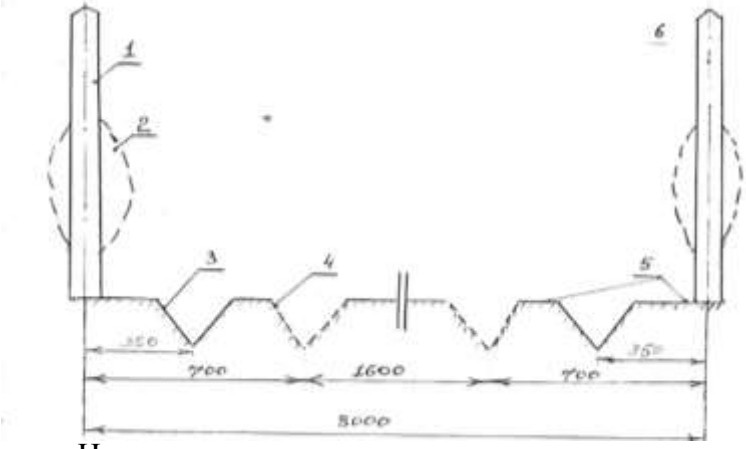

Расми 1.- Нақшаи ҷойгиршавии ҷӯякҳои обёрикунанда дар байни қатори буттаҳои ток 1-хавоза, 2-буттаи ток, 3-контури ҷӯяки обёрикунанда дар масофаи 35 см аз тири қатор канда шудааст(дар хоҷагиҳо истифода мебаранд), 4-контури ҷӯяки обёрикунанда дар масофаи 70 см аз тири қатор канда шудааст(пешниҳодшуда), 5-сатҳи байни қатор, 6-тири қатори хавозаҳо е буттаҳо.

Натиҷаҳои санҷиш нишон медиҳад, ки дар вақти обёрикунӣ бо кандани ҷӯякҳо дар масофаи 70 см аз тири қатори буттаҳои ток сабзиши алафҳои бегонаро дар мавзеъи ҳимоягӣ то 50 фоиз нисбат ба ҷӯякҳои обёришавандаи дар масофаи 35 см аз тири қатор паст менамояд. Сабаби асосии чунин ҳолат дар он аст, ки наздикшавии ҷӯяки обёрикунӣ ба қатори токзор ба сернамнокшавии сатҳи хоки мавзеи ҳимоягӣ оварда мерасонад, ки барои сабзиши алафҳои бегона шароит фароҳам меоварад. Натиҷаҳои санҷиш дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1.- Дараҷаи сабзиши алафҳои бегона дар мавзеи ҳимоягии қатори токзор вобаста аз ҷойгиршавии ҷӯякҳои обёрикунанда нисбат ба тири қатор

Вариантҳои санҷиш	Шумораиалафҳо тоообёрӣ, дона	Шумораи алафҳо баъди обёрӣ, дона	Шумораи алафҳо, %
	3.04.2020с.	3.06.2020с.	
Ҷӯяки обёрӣ дар масофаи 35 см аз тири қатор ҷойгир аст.	84	78	100
Ҷӯяки обёрӣ дар масофаи 70 см аз тири қатор ҷойгир аст.	81	38	49,7

Аз таҳлили ҳаматарафаи натиҷаҳои ҷадвали 1 бармеояд, ки ҷойгиршавии масофаи ҷӯяки обёрикунанда тири қатор 70 см нисбат ба масофаи кандани ҷӯяки обёрикунанда (вуҷуддошта) 30-35 см беҳад ба пастшавии алафҳои бегона то 50 % дар мавзеи ҳимоягии органҳои корӣ оварда мерасонад. Ба ғайр аз ин санҷишҳо нишон медиҳанд, ки дуршавии ҷӯяки обёрикунанда аз тири қатор ба тарафи мобайни қатор дар масофаи 70 см сатҳи хоки ҳамворро ба вуҷуд меорад, ки бо он узви кории панҷагӣ ҳаракат мекунад. Ин имконият медиҳад, ки мунтазам ҳаракатро дар чуқурии додашуда бо ҳамаи дарозии корди панҷаро таъмин менамояд. Ба ғайр аз ин коркарди хоки байни қатори токзорро хушсифат ва сермаҳсулноктар мекунад, ки ба майдашавии хок сабаб мегардад. Дуршавии ҷӯяки обёрикунанда ба сифати обёрӣ ва мӯҳлати онҳо таъсир намерасонад, баръакс намнокиро решаи ток пурра истифода мебарад, ки барои баландшавии ҳосили ангур таъсири мусбӣ мерасонад.

Хулосаҳо. Аз натиҷаҳои омӯзиш доир ба ҷойгиршавии ҷӯякҳои обёрикунанда маълум мегардад, ки технологияи инноватсионии кандани ҷӯяки обёрӣ дар масофаи 70 см аз тири қатори буттаҳои ток беҳтар аст. Табиатан зиёда аз 50 фоиз алафҳои бегона дар мавзеи қатори токзор несту нобуд мегардад, ки сабаби аз миён бардошта шудани хароҷоти иловагӣ ва сарфаи миқдори оби обёрикунанда мешавад.

АДАБИЁТ:

1. Буходуров Ш.Б. Механизасияи корҳои сермеҳнатталаб дар соҳаҳои богу токпарварӣ. Нашриёти «ЭР-РИЯД» 2020, 290с.
2. Буходуров Ш.Б., Кенчаев Ш. Асосноккунӣ доир ба кор карда баромадани мошинаю олотҳо барои нармкунии байни қатори токзорҳо. Маҷаллаи «Кишоварз», № 2. 2020., с.32-36с.
4. Панов И.М. Механико – технологические основқ расчета и проектирования почвообрабатқваюғих машин с ротайионнқми рабочими органами. – Дис…док.тех.наук. – М., 1983.- 425 с.

АННОТАЦИЯ

ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ СОРНЫХ РАСТЕНИЙ В РЯДКАХ ПЛОДОВЫХ ДЕРЕВЬЕВ И КУСТОВ ВИНОГРАДА

В статье приведена инновационная технология по уничтожению сорных растений в рядках плодовых деревьев и кустов винограда, которая осуществляется путем увелечения расстояния нарезки борозд от оси рядка к центру междурядий. Результаты исследования показали, что больше 50 процентов сорных растений в рядках были уничтожены.

Ключевые слова: *виноградарство, схема посадки, бороздковый полив, ось рядка, расстояние нарезки борозд, сорные растения.*

ANNOTATION

INOVATION TECHNOLOGIES ON DELETING THE RUBBISH PLANTS IN INTEKROV FRUIT TREE AND GRAPES BUSHEC

In article is brought about Inovation technologies on deleting the weed plants in inter-row fruit tree and grape busher, which is increasing the distance cuttings of the furrows realized by way from axis row to the centre inter-row. The Results study have shown that more 50 percents of the weed plants in row were destroyed.

Key words: *viticulture, scheme of the furrow irrigation row distance of the cutting of the furrows, weed plants.*

УДК 536.12.23.43

ВЛИЯНИЕ НАНОПОРОШКА С ЭФФЕКТАМИ ПАМЯТИ НА ПОВЕДЕНИЕ ДИНАМИЧЕСКОЙ ВЯЗКОСТИ ТЕПЛОНОСИТЕЛЕЙ ПРИ РАЗЛИЧНЫХ ТЕМПЕРАТУРАХ И АТМОСФЕРНОМ ДАВЛЕНИИ

Сафаров М.М., Зарипова М.А-. д.т.н., профессоры**, Раджабова Д.Ш.-**ст. преподаватель ТТУ им. М.С. Осимӣ**, Умарализода М.У., Мирзоева К., Матлаби Джабборзода, Раджабова С.С.-** аспиранты ТГПУ им. С.Айнӣ

Изучение наножидкостей, в том и числе фазовых переходов (ФП), и связанных с ними критических явлений (КЯ), традиционно привлекают к себе весьма активное внимание физиков. Значительное влияние на ФП и КЯ в теплоносителях с эффектами памяти, в том числе этиленгликоля и диоксида титана, может изменить род ФП, и эта проблема остается актуальной в течение последних лет. С развитием вычислительной физики, и с применением уравнения Эйнштейна, стало возможным изучать более реалистичные модели и учитывать усложняющие факторы, всегда присутствующие в реальных материалах [1,2]. Эти изучаемые проблемы являются актуальной задачей в современной физике конденсированного состояния [3].

Диоксид титана, благодаря своим уникальным физико-химическим и функциональным свойствам, в том числе, биологической инертности и эффекту памяти формы, находит широкое применение в медицине, автомобилестроении и аэрокосмической отрасли [4].

Уникальные свойства низкоразмерных, квазиодномерных и двумерных структур, их использование в наносистемах, выглядят многообещающе: это может позволить совершить зна-

чительный прорыв во многих научных, и технологических областях. Поэтому, закономерно, что изучению этих структур сейчас уделяется большое внимание.

Реологические свойства коллоидных наножидкостей, по мере уменьшения размеров частиц, добавляющих в чистые теплоносители. Следовательно, наножидкость (коллоидных) с наноразмерными зернами (около 10 нм) представляют особый интерес для практического применения. Так как, ее структура и термодинамические характеристики могут существенно изменяться, то могут образоваться новые неупорядоченные фазы, не присущие чистым теплоносителям. Функциональные наноматериалы, благодаря своеобразному строению, обладают уникальными физико-химическими свойствами. Диоксид титана является наноразмерным материалом, обладающим высокой способностью [5]. При добавлении в теплоноситель переходных металлов, можно получать разнообразные функциональные нанокомпозитные материалы с определенными реологическими, теплофизическими и физико-химическими свойствами. Для измерения коэффициента динамической вязкости исследуемых растворов, в зависимости от температуры и атмосферного давления (0,101) МПа, нами использован вискозиметр Освальда. Расчетная формула для определения коэффициента динамической вязкости растворов опытным путем, имеет вид:

$$\eta = \eta_0 \frac{\rho\tau}{\rho_0 \cdot \tau_0}, \text{ (Па·с)} \qquad (1)$$

где η_0-коэффициент динамической вязкости эталонных образцов, в данном случае дистиллированная вода, ρ_0 и τ_0 плотность и время течения контрольного образца между отметками «а» и «в», ρ и τ-плотность и время течения раствора или жидкости с неизвестным коэффициентом динамической вязкости, при различных температурах [6].

Формула (1) является окончательной. Данные плотности (ρ_0)-и коэффициент динамической вязкости (η_0) дистиллированной воды определяют из справочника по теплофизическим свойствам [7,8].

Общая относительная погрешность измерения коэффициента динами-ческой вязкости, при доверительной вероятности α=0,95, равна 2,6%. Надо отметить, что подбор диаметра капилляра зависит от плотности исследуемых жидкостей. Результаты экспериментального определения коэффициента динамической вязкости наножидкостей системы этиленгликоль и нанопорошка диоксида титана (TiO_2) представлены в таблице 1.

Таблица 1.- Температурно-концентрационная зависимость коэффициента динамической вязкости ($\eta \cdot 10^{-3}$, Па·с) исследуемых растворов системы (эти-ленгликоль + TiO_2).

Этиленгликоль + TiO_2						
Т,К	**273**	**293**	**313**	**333**	**353**	**373**
φ=0	76,42	21,4	9,57	5,164	3,209	2,148
φ=0,003	78,252	21,89	9,783	5,282	3,282	2,197
φ=0,005	79,403	22,236	9,94	5,366	3,334	2,232
φ=0,007	80,729	22,61	10,106	5,455	3,390	2,269
φ=0,010	82,859	23,204	10,372	5,599	3,479	2,329
φ=0,015	86,785	24,303	10,864	5,865	3,712	2,439

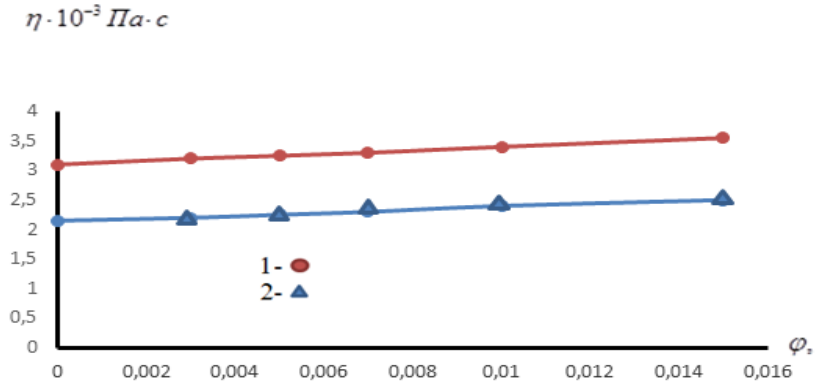

Рисунок 1.- Зависимость коэффициента динамической вязкости (η) этиленгликоля от концентрации наночастиц (φ ,TiO_2): 1-273К; 2-293К этиленгликоль + TiO_2.

Как видно из таблицы 1, коэффициент динамической вязкости растворов с ростом температуры, уменьшается по гиперболическому закону, а с повышением концентрации нанооксида титана (TiO_2) растет по линейному закону (рисунки 1 и 2).

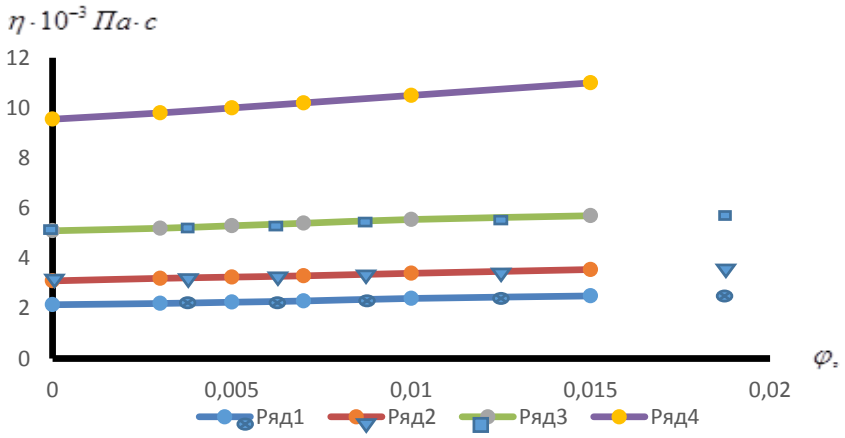

Рисунок 2.- Зависимость коэффициента динамической вязкости (η) этиленгликоля от концентрации наночастиц (φ, TiO_2): 1-313; 2-333; 3-353; 4-373К.

Согласно результатам, показанным на рисунках 1 и 2, коэффициент динамической вязкости, с ростам концентрации наночастиц (TiO_2), растет по линейному закону. Например, добавки наночастиц от 0% до 1,5%, коэффициент динамической вязкости растёт следующим образом: при T=273K,_τ_η=13,15%;_T=333K; $\tau_\eta = 13{,}6\%$, а при T=273K это разница составляет $\tau_\eta = 13{,}5\%$. Увеличение температуры растворов системы этиленгликоля и наночастиц (TiO_2) уменьшает коэффициент динамической вязкости следующим образом: при $\varphi = 0\%$, $\tau_\eta = 34{,}6$ раза, а при добавке $\varphi = 1{,}5\%$ нано-частиц (TiO_2) коэффициент динамической вязкости уменьшается в 34,5 раза.

Относительно коэффициента динамической вязкости наножидкостей в 19 веке, ученые мира разработали различные варианты моделей для численных расчетов [9-15], в том числе Эйнштейн предложил следующее уравнение [15]:

$$\eta = \eta_0 (1 + 7{,}24\varphi + 123\varphi^2). \qquad (2)$$

Приведенное уравнение для расчета коэффициента динамической вязкости наножидкостей в работах [10-15], показал, что данные теоретических моделей неточно предсказывают вязкость наножидкостей. Поэтому автор [15], проведя дополнительный анализ литературы, для численных расчетов наножидкости на основе AL_2O_3, предложил следующее корреляционное уравнение (2). Для расчета коэффициента динамической вязкости, нами также было использовано уравнение (2), позволяющее рассчитать коэффициент динамической вязкости наножидкостей системы этиленгликоля и толуола. Результаты расчета и экспериментальное исследование коэффициента динамической вязкости показало, что, предел погрешности опыта, совпадают между экспериментальными и расчетными значениями коэффициента динамической вязкости коллоидных нанорастворов во всем интервале параметров состояния.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Vasilyev, O. et. al. Phys. Rev. E92,042118 (2015)
2. Landau, D.P., Binder K. Monte Carlo simulations in statistical physics, Cambridge (2009)
3. Муртазаев, А.К., Магомедов М.А., Рамазанов М.К. Письма в ЖЭТФ 107, 265 (2018)
4. Wen, C. Memallic Foam Bone: Processing. Modification and Characteri-zation and Properties. Woodhead Publishing (2016)
5. Гороновский, А.В., Кособудский И.Д., Третьяченко Е.В., и др. ЖНХ. 56. 1775 (2011)
6. Зарипова, М.А. Влияние наночастиц на изменение теплофизических, термодинамических свойств некоторых кислородосодержащих, азо-тосодержащих органических жидкостей при различных температурах и давлениях/ Мохира Абдусаломовна Зарипова // Дисс…. д-ра технических наук, Душанбе, 2016, 503с.
7. Варгафтик, Н.Б. Справочник по теплофизическим свойствам газов и жидкостей. М:-1963. 708с.
8. Краткий справочник физико-химических величин /Под ред.К.П. Мищенко и А.А. Равделя //Изд-во “Химия” Л. 1972. 200с
9. Einstein, A. A. New determination of the molecular dimensions //Ann Phys., vol. 19, 1906, pp.289-306.
10. Brinkman, H.C. The viscosity of concentrated suspensions and solution //J. chem. Phys., vol. 20. 1952. p. 571.
11. Batchelor, G.K. The effect of Brownian motion on the bulk stress in the suspension of spherical particles. //J. Fluid Mech., vol. 83, 1977. pp. 97-117.
12. Lundqren,T.S. Slow flow through stationary random beds and suspensions of spheres.//J. Fluid Mech., vol. 51, 1972. pp. 273-299.
13. Mooney, M. The viscosity of a concentrated suspension of spherical particles. // J. Colloid Sei. Vol. 6. 1951.pp.162-170.
14. Saito, N. Concentration dependence of the viscosity of high polymer solutions. // J. Phys. Soc. Jpn., vol.5., 1950. pp.4-8.
15. Maiga, S.E.B., Ngnyen C.T., Galanis N., Roy G. Heat transfer behavionrs of nanofluids in a uniformly heated tube.// Superlattices Microstruet. Vol. 35, 2004. pp. 543-557.

АННОТАТСИЯ
ТАЪСИРИ НАНОЗАРАЧАИ “ХОТИРАДОР” БА ТАҒЙИРЁБИИ КОЭФФИТСИЕНТИ СОИШИ ДОХИЛИИ ГАРМИИНТИҚОЛДИҲАНДАҲО ДАР ФИШОРИ АТМОСФЕРӢ ВА ҲАРОРАТҲОИ ГУНОГУН

Дар мақолаи мазкур натиҷаҳои таҷрибавӣ ва ҳисобкуниҳои ададии коэффитсиенти соиши дохилии гармиинтиқолдиҳандаҳои “хотирадор”-и системаҳои этиленгликол, толуол бо иловаи диоксид титан дар ҳароратҳои (273-423) К ва фишори атмосферӣ (0,101) МПа оварда шудааст. Дар асоси таҷрибаҳо муқаррар карда шуда, ки бо дохил намудани 1,5% TiO_2 дар гармиинтиқолдиҳандаҳо коэффитсиенти соиши дохилӣ бо тарзи хаттӣ меафзояд. Барои ҷамъбаст ва хулосабарории натиҷаҳои таҷрибавии коэффитсиенти соиши дохилии гармиинтиқолдиҳандаҳои коллоидии “хотирадор” қонуни монандии термодинамикӣ ва муодилаи Эйнштейн истифода бурда шудааст. Натиҷаҳои таҷрибавӣ бошад бо истифодаи вискозиметри капиллярӣ (дастгоҳи Освалд) ба даст оварда шудаанд. Хатогии умумии ченкунии коэффитсиенти соиши дохилии (часпакии динамикӣ) дар ҳудуди эътимодноки $\alpha = 0,95$ мувофиқан баробари 2,6% аст.

Калимаҳои асосӣ: *этиленгликол,толуол, диоксид титани “хотирадор”, часпакӣ, ҳарорат, вискозиметр, муодилаи Эйнштейн, эмпирикӣ.*

ANNOTATION.
INFLUENCE OF HE NANOPOWDER WITH MEMORY EFFECTS ON THE BEHAVIOR OF DYNAMIC VISCOSITY OF HEATING AGENTS AT DIFFERENT TEMPERATURES AND ATMOSPHERIC PRESSURE.

The article presents the results of experimental research and numerical calculations of the dynamic viscosity coefficient of the coolant with memory effects of the system of ethylene glycol, toluene and titanium dioxide at various temperatures (273-423) K and atmospheric pressure (0.101) MPa. It was found that with an increase in the percentage of TiO_2 in ethyleneglycol up to 1.5 %, the dynamic viscosity of ethylene glycol and toluene are increas linearly. To generalize the experimental data on the dynamic viscosity of the investigated coolants with memory effects, the Einstein equation was used. To determine the dynamic viscosity, we used the method of a capillary viscometer (Oswald install-lation). The total relative error in measuring the dynamic viscosity at a confidence level is 2.6%.

Key words: *ethylene glycol, toluene, titanium dioxide with memory effects, viscosity, temperature, viscometer, Einstein's equation, approximation depen-dences.*

ТДУ 631.

ТАЛАБОТҲО БА СИФАТИ ТУХМӢ

Исоев У.П.- н.и.т., дотсенти ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур, **Хуҷамқулов Х.К., Адамхонов М.** – унвонҷӯёни ДДД

Калимаҳои асосӣ: *тухмӣ, навъ, қобилияти кишт, сифати кишт, тухмиҳои бегона.*

Коркарди пас аз ҳосил дар асоси вазифаи нигоҳ доштани ҳосили ҷамъоваришуда ва ба сифати зарурӣ расонидани он бо роҳи аз байн бурдани намии барзиёд, донаи харобшуда, тухмиҳои бегона ва ифлосҳои пайдоиши гуногун, яъне гирифтани маводи тухмӣ, ки ба талаботи ГОСТ Р 52325-2005 ҷавобгӯ мебошад. Миқдори намии тухмиҳо ҳангоми нигоҳдорӣ бояд аз 14% зиёд набошад, барои маводи тухмии зироатҳои зимистонӣ, ки мустақиман дар соли ҳосилашон кошта мешаванд, новобаста аз минтақаи иқлимӣ то 16% иҷозат дода шудааст [1, 2].

Дар стандарти давлатӣ аз сифатҳои кишти тухмӣ чунин нишондиҳандаҳо, ба монанди сабзиш, тозагӣ, намӣ, сироят бо касалиҳо ва ҳашароти зараррасон ба эътидол оварда шудаанд.

Барои ба даст овардани тухмии дорои сифати зарурӣ, онҳо бояд тоза, ҷобаҷо ва калибровка карда шаванд. Ҳангоми тоза кардан аз хирмани ғалладона, наҷосати бегона, ба монанди тухми алафҳои гуногун ва дигар зироатҳо, наҷосати органикӣ ва минералӣ, инчунин донаҳои майда ва майдашуда мерезад. Пас аз тоза кардан, дона аз рӯйи сифат ва таъинот тақсим карда мешавад. Дар ин марҳилаҳо, ба қадри имкон захмдор кардани маводи тухмӣ муҳим аст, зеро ин саросар сабзидани майдонро коҳиш медиҳад [1, 2, 3, 4].

Чунин маводи тухмӣ фоизи хошокро дар саҳроҳо коҳиш медиҳад, сабзиш ва ҳосилнокии онро зиёд мекунад. Истифодаи тухмиҳои мукаммали ҳамворшуда, ки аз ифлосӣ ва касалиҳо холӣ нестанд, нишондиҳандаҳои баландтарини энергияи сабзиш ва сабзиши лабораторӣ, ниҳолҳои дӯстона ва мустаҳкам ва афзоиши ҳосилро таъмин мекунанд. Ба сифати маводи тухмӣ танҳо тухми навъҳо, навъҳои дурага, дурага ва шаклҳои волидайни дурага, ки ба Феҳристи давлатии дастовардҳои селексионӣ дохил карда шудаанд ва барои истифода тасдиқ карда шудаанд, истифода мешаванд. Аз рӯйи категорияҳо, тухмҳо ба мақсадҳои аслӣ (OS), элита (ES), репродуктивӣ барои тухмӣ (PC) ва тиҷоратӣ (PCT) тақсим карда мешаванд.

Санҷиши тухмӣ тухмиро барои нишондиҳандаҳои навъ ва сифати кишт месанҷад (ҷадвали 1), ки эътимоднокии он бояд бо ҳуҷҷатҳои дахлдор тасдиқ карда шавад. Маводи тухмӣ, ки ба сифатҳои навъӣ ва кишти категорияи эълоншуда ҷавобгӯ нест, ба категорияи поёнӣ гузаронида мешавад. Ин интиқол танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки беҳтар кардани сифати тухмиҳо ҳангоми коркарди минбаъда ғайриимкон бошад.

Барои гандуми сахт, сабзиши тухм нисбат ба нишондиҳандаҳои ҷадвали 1 2% камтар иҷозат дода шудааст.

Ҷадвали 1.- Сифатҳои навъӣ ва кишти тухмиҳои зироатҳои ғалладона тибқи ГОСТ 52325-2005

Категорияи тухмӣ	Тозагии навъ		Тозагии тухмӣ, бо % на зиёда аз	Миқдори тухмиҳои дигар растаниҳо, бо % на зиёда аз		Омехтаҳои зараррнок, бо %на зиёда аз		Қобилияти сабзиш, бо %на камтар аз
				ҳамагӣ	Аз он ҷум-ла алафҳои бегона			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Гандум								
ОС	99,7	0/0	99,0	8	3	0	0	92
ЭС	99,7	0,1/0	99,0	10	5	0	0,001	92
РС	98,0	0,3/0,1	98,0	40	20	0,002	0,03	92
РСТ	98,0	0,5/0,3	97,0	200	70	0,002	0,05	87
Ҷавдор								
ОС	-	0	99,0	8	3	0	0	92
ЭС	-	0	99,0	10	5	0	0,03	92
РС	-	0,3	98,0	60	30	0,002	0,05	92
РСТ	-	0,5	97,0	200	70	0,002	0,07	87
Ҷав								
ОС	99,7	0/0	99,0	8	3	0	0	92
ЭС	99,7	0,1/0	99,0	10	5	0	0,01	92
РС	98,0	0,3/0,3	98,0	80	20	0,002	0,03	92
РСТ	98,0	0,5/0,5	97,0	300	70	0,002	0,05	87
Ҷави русӣ								
ОС	99,7	0	99,0	8	3	0	0	92
ЭС	99,7	0,1	99,0	10	5	0	0,01	92
РС	98,0	0,3	98,0	80	20	0,002	0,03	92
РСТ	98,0	0,5	97,0	300	70	0,002	0,05	87
Арзан								
ОС	99,8	0	99,0	16	10	-	-	92
ЭС	99,8	0	98,5	30	20	-	-	92
РС	99,5	0,1	98,0	150	100	-	-	92
РСТ	98,0	0,3	97,0	200	150	-	-	85
Марчумак								
ОС	-	-	99,0	15	8	-	-	92
ЭС	-	-	98,5	20	10	-	-	92
РС	-	-	98,0	100	60	-	-	92
РСТ	-	-	97,0	120	80	-	-	87

Ҳамзамон истифодаи тухмӣ барои кишт манъ аст, ки дар он:

- алафҳои бегона (тухмҳо, меваҳо), зараррасонҳо ва микроорганизмҳои дорои аҳамияти карантинӣ мувофиқи рӯйхати тасдиқшуда;
- ҳашароти зараррасон ва тухми онҳо, ки ба тухми зироати дахлдор зарар мерасонанд, ба истиснои кенҳо, ки мавҷудияти онҳо дар РСТ на бештар аз 20 адад / кг;
- тухми растаниҳои захрнок - гелиотропи мӯйдор ва триходезмаи сафедмӯй.

Омехтаи растаниҳои гандуми мулоим дар шумораи омехтаҳои навъи гандуми сахт набояд аз 0,1% дар зироатҳои OS ва ES, РС - 0,5% ва РСТ - 1,0% зиёд бошад.

Донаҳои тухмӣ ва ғизоӣ бояд бӯйи муқаррарӣ ва ранг дошта бошанд.

АДАБИЁТ

1. ГОСТ 12038-84. Семена сельскохозяйственных культур. Методы определения всхожести, введ. 1986.07.01. – М.: Изд-во стандартов, 1984. – 62 с.
2. ГОСТ Р 52325-2005. Семена сельскохозяйственных растений. Сортовые и посевные качества. Общие технические условия. введ. 2006.01.01. –М.: Изд- стандартов, 2005.– 24 с.
3. Тарасенко, А.П. Исследование травмирования семян в период послеуборочной обработки / А.П. Тарасенко, М.Э. Мерчалова // Докл. Рос. акад. с.-х. наук. – 1999. – № 5. – С. 41-43.
4. Тарасенко, А.П. Определение допустимого травмирования зерна при уборке / А.П. Тарасенко // Совершенствование способов уборки и послеуборочной обработки зерна – Челябинск, 1982. – С. 70-79

АННОТАЦИЯ
ТРЕБОВАНИЯ К КАЧЕСТВУ СЕМЯН

В статье рассматривается необходимость качественной доставки, за счет удаления избыточной влаги, поврежденного зерна, посторонних семян и загрязняющих веществ различного происхождения, т.е. получения семенного материала, соответствующего требованиям стандартов. Проверка семян проводилась по показателям сорта и качеству посева, достоверность которых отмечена в соответствующих документах. Семенной материал, не соответствующий по качеству сорта и посева, заявленных категорий, переведен в низшую категорию. Такой перенос осуществляется только тогда, когда невозможно улучшить качество семян при дальнейшей обработке.

***Ключевые слова**: семена, сорт, посевная способность, качество посева, семена сорняков.*

ANNOTATION
SEED QUALITY REQUIREMENTS

In the article eximine the need for high-quality delivery by removing excess moisture, damaged grain, foreign seeds and pollutants of various origins, in ordery obtaining seed materials that corre-

sponding to the requirements of the standards. Seeds are checked according to the indicators of the variety and quality of sowing, the reliability of which is noted in the relevant documents. Seed material that does not correspond to the qualities of the variety and sowing of the declared category is transferred to the lower category. Such transfer is carried out only when it is impossible to improve the quality of the seeds with further processing.

***Keywords**: seeds, variety, sowing capacity, sowing quality, weed seeds.*

ТДУ 658.56

ТАЪМИНОТИ КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ БО ВОСИТАҲОИ ТЕХНИКӢ ЯКЕ АЗ ОМИЛИ ҲАВАСМАНДИИ ОНҲО

Абдалимов А. – н.и.и., дотсенти ДССХ, **Қурбонова Ф.К.** – ассистенти ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаои асосӣ: *корхонаҳои кишоварзӣ, воситаҳои техникӣ, таъминоти техникӣ, сатҳ ва дараҷаи таъминоти техникӣ, замини кишти зироатҳои кишоварзӣ.*

Дар замони имрӯза фаъолияти муътадили корхонаҳои кишоварзӣ, ки онҳо аҳолии мамлакатро бо маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза таъмин намуда истодаанд, аз таъминоти воситаҳои техникӣ вобаста буда, вай барои корхонаҳои кишоварзӣ яке аз омили муҳими рушди онҳо ба шумор рафта, воситаҳои техникӣ дар ташкили истеҳсолоти корхонаҳои кишоварзӣ саҳми махсусро иҷро менамоянд. Аз ин лиҳоз, таҳқиқи масъалаи таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ бо воситаҳои техникӣ на фақат зарур, балки муҳим мебошад.

Таъминоти техникии корхонаҳои кишоварзӣ, ки ҳолати онҳоро муайян менамояд яке аз масъалаи муҳим буда, вай аз миқдори тракторҳо ва мошинолотҳои кишоварзӣ вобаста мебошад ва он дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. - Парки мошину тракторҳои корхонаҳои кишоварзӣ, воҳид

Техникаи кишоварзӣ	Солҳо					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Тракторҳои гуногунтамга	10446	9197	26102	26405	27134	27811
Комбайнҳои ғалладаравӣ	447	375	980	1021	1024	1106
Комбайнҳои алафдаравӣ	170	149	179	165	151	158
Комбайнҳо барои ҷамъова-рии хуроки чорво	135	124	148	139	124	116
Комбайнҳои ҷуворимакка-ғундор	35	25	31	26	27	27
Мошинҳои пахтачинӣ	122	106	99	96	67	72
Мошинҳои кӯракғундор	53	46	31	28	25	26
Испорҳои тракторӣ	3034	2770	8932	9285	9352	9810
Ядакҳои тракторӣ	5370	4756	9092	9406	9275	9426
Тухмипошаки ғалла	556	383	574	444	445	471
Тухмипошаки пахта	1746	1617	1801	1866	1866	1944
Достҳои тракторӣ	384	334	850	918	912	1240
Нармкунакҳои тракторӣ	2952	2614	3132	3174	3268	3356
Тойбанду тагрезчинҳо	154	147	418	468	484	612
Алафҷамъкунакҳои тракторӣ	151	134	183	186	183	209
Пахтачудокунакҳо	146	132	109	95	93	86
Автомобилҳои боркаш	3167	2575	2777	2249	2470	2021
Агрегатҳои картошкашинон	-	-	17	22	23	152
Агрегатҳои картошкакан	-	-	123	195	213	369

Манбаъ: *Ҳисоби муаллиф аз рӯйи: Кишовазии ҶТ соли 2020 ва маълумот дар бораи вазъияти техникӣ ва воридшавии сӯзишворӣ дар ҳамаи категорияи хоҷагиҳо соли 2019.*

Таҳқиқот нишон дод, ки шумораи тракторҳои гуногунтамга, комбайнҳои ғалладаравӣ, комбайнҳои ҷуворимаккағундор, испорҳои тракторӣ, ядакҳои тракторӣ, достҳои тракторӣ, тойбанду тагрезчинҳо, нармкунакҳои тракторӣ, тухмипошаки пахта, агрегатҳои картошкашинон ва агрегатҳои картошкакан сол аз сол афзоиш ёфта, дар соли 2019 нисбат ба соли 2014 шумораи тракторҳои гуногунтамга 266,28%, комбайнҳои ғалладаравӣ 247,43%, испорҳои тракторӣ 323,34%, ядакҳои тракторӣ 175,53%, достҳои тракторӣ 322,92%, тойбанду тагрезчинҳо 397,40%, алафҷамъкунакҳои тракторӣ 138,41%, нармкунакҳои тракторӣ 113,69%, тухмипошаки пахта 111,34, дар соли 2019 нисбат ба соли 2016 шумораи агрегатҳои картошкашинон 894,12% ва агрегатҳои картошкакан 300,00% зиёд гаштааст (ҷадвали 1). Шумораи комбайнҳои алафдаравӣ, комбайнҳои ҷуворимаккағундор, комбайнҳо барои ҷамъоварии хӯроки чорво, машинаҳои пахтачинӣ, мошинҳои кӯракғундор, тухмипошаки ғалла, пахтаҷудокунакҳо ва автомобилҳои боркаш сол аз сол коҳиш ёфта (ҷадвали 1), дар соли 2019 нисбат ба соли 2014 шумораи комбайнҳои алафдаравӣ 7,06%, комбайнҳои ҷуворимаккағундор 22,86%, комбайнҳо барои ҷамъоварии хӯроки чорво 14,07%, мошинаҳои пахтачинӣ 40,98%, мошинҳои кӯракғундор 50,94%, тухмипошаки ғалла 15,29%, пахтаҷудокунакҳо 41,10% ва автомобилҳои боркаш 36,19% кам шуданд. Ба ақидаи мо, бо вуҷуди тамоюли зиёдшавӣ доштани шумораи тракторҳо ва мошинолотҳои кишоварзӣ дар давраи таҳқиқот онҳо басанда нестанд ва онҳо ба рушди корхонаҳои кишоварзӣ монеа мешаванд.

Қайд намудан зарур аст, ки аз ин миқдори тракторҳо ва мошинолотҳои кишоварзии дар солҳои 2014-2019 мавҷудбуда, дар маҷмӯъ ба миқдори 840 воҳид тракторҳои гуногунтамга, 559 воҳид испорҳои тракторӣ, 71 воҳид комбайнҳои ғалладарав, 28 воҳид тухмипошаки ғалла, 78 воҳид ядакҳои тракторӣ, 108 воҳид тойбанду тагрезчинҳо, 288 воҳид комбайнҳои алафдаравӣ, 38 воҳид алафҷамъкунакҳои тракторӣ, 4 воҳид мошинҳои пахтачинӣ, 82 воҳид тухмипошаки

пахта, 2 воҳид мошинҳои кӯракғундор, 74 воҳид нармкунакҳои тракторӣ, 3 воҳид автомобилҳои боркаш, 105 воҳид агрегатҳои картошкашинон, 181 воҳид агрегатҳои картошкакан аз тарафи КВДҶ «Тоҷикагролизинг» харидорӣ карда шуда, барои истифода ба корхонаҳои кишоварзӣ пешниҳод шудааст. Барои корхонаҳои кишоварзӣ сатҳи таъминот бо трактору мошинолотҳои кишоварзӣ яке аз нишондиҳандаи муҳим ба ҳисоб меравад ва он дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2. - Сатҳи таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ бо тракторҳо ва мошинолотҳои кишоварзӣ, %

Номгӯи техникаи Кишоварзӣ	Солҳо					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Тракторҳои гуногунтамғa	28,84	25,33	71,30	72,14	75,07	75,12
Тракторҳои шудгоркунанда	19,34	17,86	20,76	20,45	20,83	18,07
Комбайнҳои ғалладаравӣ	14,03	11,49	29,97	32,13	35,38	37,34
Комбайнҳои алафдаравӣ	270,87	242,51	289,08	270,94	253,70	246,88
Комбайнҳо барои ҷамъоварии хӯроки чорво	8,42	7,90	9,36	8,94	8,16	12,75
Комбайнҳои ҷуворимаккағундор	96,62	79,92	100,58	87,97	88,93	90,00
Мошинҳои пахтачинӣ	8,06	7,80	7,15	6,48	4,23	4,55
Мошинҳои кӯракғундор	4,51	4,36	2,89	2,43	2,04	2,12
Испорҳои тракторӣ	32,07	29,39	95,14	97,89	98,35	100,65
Ядакҳои тракторӣ	25,69	22,70	43,04	44,53	44,47	44,12
Тухмипошаки ғалла	17,50	11,76	17,60	14,01	15,48	15,94
Тухмипошаки пахта	65,54	67,54	73,89	71,49	66,74	69,79
Достҳои тракторӣ	62,65	55,66	140,55	154,34	156,89	197,77
Тойбанду тагрезчинҳо	21,81	21,27	60,01	68,31	72,28	84,74
Алафҷамъкунакҳои тракторӣ	72,18	65,43	88,66	91,63	92,24	97,66
Нармкунакҳои тракторӣ	98,18	96,74	113,84	107,75	103,89	106,74
Пахтаҷудокунакҳо	10,10	10,16	8,24	6,71	6,15	5,69
Агрегатҳои картошкашинон	-	-	1,81	2,40	2,05	12,99
Агрегатҳои картошкакан	-	-	8,75	31,38	25,10	41,84

Манбаъ: Ҳисоби муаллиф аз рӯйи: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2020.

Таҳқиқот нишон дод, ки сатҳи таъминоти тракторҳои гуногунтамғa, комбайнҳои ғалладаравӣ, комбайнҳо барои ҷамъоварии хӯроки чорво, испорҳои тракторӣ, ядакҳои тракторӣ, тойбанду тагрезчинҳо, алафҷамъкунакҳои тракторӣ, тухмипошаки пахта, достҳои тракторӣ, нармкунакҳои тракторӣ, агрегатҳои картошкашинон ва агрегатҳои картошкакан рӯ болоравӣ дошта, тракторҳои шудгоркунанда, комбайнҳои алафдаравӣ, комбайнҳои ҷуворимаккағундорӣ, машинаҳои пахтачинӣ, мошинҳои кӯракғундор, тухмипошаки ғалла, пахтаҷудокунак рӯ ба камшавӣ доранд.

Сатҳи таъминоти трактор-ҳои гуногунтамғa дар соли 2019 нисбат ба соли 2014 45,28%, комбайнҳои ғалладаравӣ 23,31%, комбайнҳо барои ҷамъоварии хӯроки чорво 4,3%, испорҳои тракторӣ 68,58%, ядакҳои тракторӣ 18,43%, тойбанду тагрезчинҳо 62,93%, алафҷамъкунакҳои тракторӣ 25,48 %, тухмипошаки пахта 4,25%, достҳои тракторӣ 135,12 %, нармкунакҳои тракторӣ 8,56 % ва агрегатҳои картошкашинон дар соли 2019 нисбат ба соли 2014 11,18%, агрегатҳои картошкакан 33,09 % зиёд гаштанд.

Сатҳи таъминоти тракторҳои шудгоркунанда дар соли 2019 нисбат ба соли 2014 1,27%, комбайнҳои алафдаравӣ 23,99%, комбайнҳои ҷуворимаккағундор 6,62%, машинаҳои пахтачинӣ 3,51%, мошинҳои кӯракғундор 2,39%, тухмипошаки ғалла 1,56%, пахтаҷудокунак 4,41% кам гаштанд. Қайд намудан зарур аст, ки сатхи таъминоти комбайнҳои алафдаравӣ дар соли 2019 246,88%, достҳои тракторӣ 197,77%, нармкунакҳои тракторӣ 106,74% ва испорҳои тракторӣ 100,65% -ро ташкил дод, ки онҳо талаботи корхонаҳои кишоварзиро қонеъ менамоянд.

Ба ақидаи мо сабаби паст будани сатҳи таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ бо трактору мошинолотҳои кишоварзӣ баланд будани нархи онҳо буда, нопуррагии онҳо боиси талафоти зиёди вақти корӣ барои хизматрасонӣ мегардад.

Дараҷаи таъминоти техникӣ барои корхонаҳои кишоварзӣ нишондиҳандаи муҳим буда, вай дар ҷадвали 3 оварда шудааст.

Таҳқиқот нишон дод, ки шумораи трактори гуногунтамғa ба 1000 гектар замини кишти зироатҳои кишоварзӣ сол аз сол зиёд шуда, вай ба ҳисоби миёнаи солҳои 2014-2019 58,50 %-и меъёрро ташкил медиҳад. Ба ҳисоби миёна миқдори замини кишти зироатҳои кишоварзӣ ба як трактори гуногунтамғa аз меъёр 2,1 маротиба зиёд мебошад. Шумораи трактори шудгоркунанда ба 1000 гектар замини мазраъ ноустувор буда, вай ба ҳисоби миёна 19,55 %-и меъёрро қаноат мекунонад. Ба ҳисоби миёна миқдори замини мазраъ ба як трактори шудгоркунанда аз меъёр 5,1 маротиба зиёд аст.

Шумораи комбайни ғалладаравӣ ба 1000 гектар замини кишти ғалла сол аз сол рӯ ба афзоиш дорад ва он ба ҳисоби миёна 26,72 %-и меъёрро ташкил медиҳад. Ба ҳисоби миёна миқдори замини кишти ғалла ба як комбайни ғалладаравӣ аз меъёр 4,6 маротиба зиёд мебошад. Шумораи комбайни алафдаравӣ ба 1000 гектар замини хӯроки чорво сол аз сол рӯ ба камшавӣ дошта, вай ба ҳисоби миёна 2,6 маротиба аз меъёр зиёд мебошад. Ба ҳисоби миёна миқдори замини хӯроки чорво ба як трактори гуногунтамғa ба 38,28%-и меъёр рост меояд.

Ҷадвали 3. - Дарҷаи таъминоти техникии корхонаҳои кишоварзӣ

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ба 1000 гектар замини кишт чандто тракторҳои гуно-гунтамғa рост меояд, воҳид	12,61	11,07	31,17	31,54	32,82	32,83
Ба як трактори гуногунтамғa чанд гектар замини кишт рост меояд, гектар	79,30	90,31	32,08	31,71	30,47	30,46
Ба 1000 гектар мазраъ чандто тракторҳои шудгорку-нанда рост меояд, воҳид	3,22	2,97	3,45	3,40	3,47	3,01
Ба як трактор чанд гектар мазраъ рост меояд, гектар	310,71	336,53	289,54	293,83	288,53	332,59
Ба 1000 гектар майдони кишти ғалладона чандто комбайнҳои ғалладаравӣ рост меояд, воҳид	1,08	0,89	2,31	2,48	2,73	2,88
Ба як комбайни ғалладаравӣ чанд гектар майдони кишти ғалла-дона рост меояд, гектар	923,04	1127,73	432,14	403,13	366,11	346,93
Ба 1000 гектар майдони хӯроки чорво чанд-то комбайни алафдаравӣ рост меояд, воҳид	1,63	1,46	1,73	1,63	1,52	1,48
Ба як комбайни алафдаравӣ чанд гектар майдони хӯроки чорво рост меояд, гектар	615,29	687,25	576,54	615,15	656,95	677,22
Ба 1000 гектар майдони хӯроки чорво чандто комбайн барои ҷамъоварии хӯроки чорво рост меояд, воҳид	1,29	1,21	1,43	1,37	1,25	1,08
Ба як комбайн барои ҷамъоварии хӯроки чорво чанд гектар майдони хӯроки чорво рост меояд, гектар	774,81	825,81	697,30	730,22	800,00	922,41
Ба 1000 гектар майдони ҷуворимакка чанд-то комбайни ҷуворимаккаҒундор рост меояд, воҳид	1,11	0,92	1,16	1,01	1,02	1,02
Ба як комбайни ҷуворимаккаҒундор чанд гектар майдони ҷуворимакка рост меояд, гектар	900,00	1088,00	864,52	988,46	977,78	981,48
Ба 1000 гектар майдони пахта чандто мошини пахтачинӣ рост меояд, воҳид	0,69	0,66	0,61	0,55	0,36	0,39
Ба як мошини пахтачинӣ чанд гектар майдони пахта рост меояд, гектар	1455,74	1505,66	1641,41	1812,50	2773,13	2579,17
Ба 1000 гектар майдони пахта чандто мошини кӯракҒундор рост меояд, воҳид	0,30	0,29	0,19	0,16	0,13	0,14
Ба як мошини кӯракҒундор чанд гектар майдони пах-та рост меояд, гектар	3350,94	3469,57	5241,94	6214,29	7432,00	7142,31
Ба 1000 гектар майдони картошка чандто агрегати картошкашинон рост меояд, воҳид	-	-	0,41	0,54	0,46	2,93
Ба як агрегати картошкашинон чанд гектар майдони картошка рост меояд, гектар	-	-	2447,06	2388,24	2917,65	340,79
Ба 1000 гектар майдони картошка чандто агрегати картошкакан рост меояд, воҳид	-	-	1,49	5,34	4,27	7,12
Ба як агрегати картошкакан чанд гектар майдони картошка рост меояд, гектар	-	-	670,97	187,10	233,96	140,38
Ба 100 трактор чандто олотҳои кишоварзӣ рост меояд, воҳид						
Испорҳои тракторӣ	29	30	34	35	34	35
Тухмипошаки ғалла	7	5	2	2	2	2
Достҳои тракторӣ	5	5	4	4	4	5
Тойбанду тагрезчинҳо	2	2	2	2	2	2
Алафҷамъкунакҳои тракторӣ	2	2	1	1	1	1
Тухмипошаки пахта	21	22	8	8	7	8
Нармкунакҳои тракторӣ	35	36	13	13	13	13
Ядакҳои тракторӣ	64	66	38	39	37	37

Манбаъ: Ҳисоби муаллиф аз рӯйи: Кишовазии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2020.

Шумораи комбайн барои ҷамъоварии хӯроки чорво ба 1000 гектар замини хӯроки чорво сол аз сол кам шуда истода, вай ба ҳисоби миёна 8,31%-и меъёрро ташкил медиҳад. Ба ҳисоби миёна миқдори замини хӯроки чорво ба як комбайн барои ҷамъоварии хӯроки чорво 12,1 маротиба аз меъёр зиёд мебошад. Шумораи комбайни ҷуворимаккадаравӣ ба 1000 гектар замини хӯроки чорво сол аз сол рӯ ба камшавӣ дорад ва он ба ҳисоби миёна 90,44%-и меъёрро ташкил медиҳад.

Ба ҳисоби миёна миқдори замини хӯроки чорво ба як комбайн ҷуворимаккадаравӣ 11,17% аз меъёр зиёд мебошад. Шумораи мошини пахтачинӣ ба 1000 гектар замини кишти пахта сол аз сол кам шуда истодааст ва он ба ҳисоби миёна 6,36% -и меъёрро ташкил медиҳад. Ба ҳисоби миёна миқдори замини кишти пахта ба як мошини пахтачинӣ аз меъёр 16,7 маротиба зиёд мебошад. Шумораи мошини кӯракҒундор низ ба 1000 гектар замини кишти пахта сол аз сол кам шуда истода, вай ба ҳисоби миёна 0,03% -и меъёрро ташкил медиҳад. Ба ҳисоби миёна миқдори замини кишти пахта ба як мошини кӯракҒундор аз меъёр 36,2 маротиба зиёд аст. Шумораи агрегати картошкашинон ба 1000 гектар замини кишти картошка сол аз сол зиёд шуда истодааст ва он ба ҳисоби миёна 4,81% -и меъёрро ташкил медиҳад. Ба ҳисоби миёна миқдори замини кишти картошка ба як агрегати картошкашинон аз меъёр 45,7 маротиба зиёд мебошад. Шумораи агрегати картошкакан низ ба 1000 гектар замини кишти картошка сол аз сол зиёд шуда истодааст ва он ба ҳисоби миёна 26,77% -и меъёрро ташкил медиҳад. Ба ҳисоби миёна миқдори замини кишти картошка ба як агрегати картошкаканак аз меъёр 5,2 маротиба зиёд мебошад.

Аз натиҷаи таҳқиқот бармеояд, ки шумораи испори тракторӣ ба 100 трактор сол аз сол афзоиш ёфта, ядаки тракторӣ, тухмипошаки ғалла, тухмипошаки пахта, дости тракторӣ, той-

банду тагрезчинҳо, алафҷамъкунаки тракторӣ, нармкунаки тракторӣ ва пахтаҷудокунак сол аз сол кам шуда истодааст (ҷадвали 3).

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳқиқот гуфтан мумкин аст, ки таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ бо трактору мошинолотҳои кишоварзӣ дар сатҳи на он қадар хуб қарор дорад, ки вай ба онҳо баъзе мушкилиҳо оварда, маҳсулнокии меҳнати онҳоро паст мекунад. Ин ҳолати таъминоти воситаҳои техникӣ ба фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ таъсири худро мерасонад ва барои фаъолияти мутадили корхонаҳои кишоварзӣ зарур аст, ки сатҳи таъминоти воситаҳои техникӣ баланд бардошта шавад.

Дар замони имрӯза шароит барои баланд бардоштани сатҳи таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ ба воситаҳои техникӣ муҳайё шуда истодааст. Истифода ва амалӣ намудани ин шароит ба самаранокии фаъолияти кор-хонаҳои кишоварзӣ меорад, ки вай боиси ҳавасмандии онҳо мегардад.

АДАБИЁТ

1. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Агентии омори назди Президенти Тоҷикистон. – Душанбе. – 2019. – 350 с.
2. Маълумот дар бораи вазъияти техникӣ ва воридшавии сӯзишворӣ дар ҳамаи категорияи хоҷагиҳо дар солҳои 2014-2019.
3. Насыров, Р. Совершенствование системы снабжения аграрного сектора средствами производства / Р. Насыров, А.Г. Улфатов // Маҷаллаи «Кишоварз».-2019.- №3. - С. 124-131.
4. Ҳисоботи Вазорати кишоварзӣ дар солҳои 2014-2019.

АННОТАЦИЯ:
ОБЕСПЕЧЕННОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ ТЕХНИЧЕСКИМИ СРЕДСТВАМ И ОДНО ИЗ ФАКТОРОВ ИХ СТИМУЛИРОВАНИЯ

В статье рассматривается вопрос обеспечения сельскохозяйственных предприятий техническими средствами. Авторы утверждают, что обеспеченность сельскохозяйственных предприятий тракторами и сельхозтехникой находится на таком низком уровне, что создает у них проблемы и снижает их производительность. Такая ситуация с техническим оснащением сказывается на деятельности сельскохозяйственных предприятий, и для нормальной работы сельскохозяйственных предприятий необходимо повышать уровень технической оснащенности.

Ключевые слова: *сельскохозяйственные предприятия, технические средства, снабжение техническими средствами, уровень и степень технической обеспеченности, тракторы и сельхозтехника.*

ANNOTATION
SECURITY OF AGRICULTURAL ENTERPRISES WITH TECHNICAL MEANS ONE OF THE FACTORS OF THEIR STIMULATION

The article discusses the issue of providing agricultural enterprises with technical means. The authors argue that the provision of agricultural enterprises with tractors and agricultural machinery is at such a low level that it creates problems for them and reduces their productivity. This situation with technical equipment affects the activities of agricultural enterprises, and for the normal operation of agricultural enterprises, it is necessary to increase the level of technical equipment.

Key words: *agricultural enterprises, technical means, supply of technical means, level and degree of technical provision, tractors and agricultural machinery.*

УДК 631.3-83.004 (0.75)

ИСТИФОДАБАРИИ ДУРУСТИ МУҲОФИЗАКҲОИ ЗУДГУДОЗ ВА ҲИМОЯИ ХАТҲОИ БАРҚӢ АЗ САДАМА

Қурбонов А.М.- н.и.п., омӯзгори калон, **Раҳматзода Ш.З.-** ассистент, ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур.

Калидмаҳои асосӣ: *муҳофизаки зудгудоз, истеҳсолот, маҳсулот, ҷараён, хатҳои барқӣ, интиқолдиҳанда, пурбории иҷозавӣ.*

Хатҳои барқии дар истеҳсолот истифодашаванда, ки дорои таҷҳизотҳои барқӣ мебошанд, бояд бо ягон восита ва усул ҳимоя карда шаванд. Чунки асоси кори истеҳсолот ва маҳсулоти истеҳсошаванда аз таъсири ҷараёни барқ вобаста мебошанд, ки таҷҳизотҳои кории дар истеҳсолот истифодашаванда бо воситаи қувваи барқ кор мекунанд. Асоси равишҳои истифодабарии таҷҳизотҳои барқӣ ва корӣ дар истеҳсолот аз намуди маҳсулоти истифодашаванда ва ҷои истифодабарии он вобастагӣ дорад. Таҷҳизотҳои барқӣ тавре интихоб ва истифода бурда мешаванд, ки ба таҷҳизоти кории истеҳсолкунандаи маҳсулот мувофиқ бошанд.

Дар равиши истифодабарии таҷҳизотҳои барқӣ ва хатҳои барқӣ ба сабабҳо ва омилҳои гуногун мубаддал мегарданд, ки ин самти истифодабарӣ дар ҳама ҳолат ба инобат гирифта мешавад. Хатҳои барқии истифодашаванда, ки дар ҳама самт гуногун истифода бурда мешаванд, дар онҳо таъсироти бори механикӣ, оиқ, ноқил ва дигар таҷҳизотҳои доранда ва интиқолдиҳанда бе таъсир намемонад. Пеш аз истифодабарии таҷҳизотҳои барқӣ дар хатҳои барқӣ онҳоро ҳатман аз санҷиши техникӣ ва механикиву барқӣ мегузаронанд, ки ба ин омилҳо таъсироти муҳити атроф, шамол, раъду барқ, барф, борон ва дигар омилҳои зараррасон дохил мешаванд.

Ноқили васлшавандаи барқие, ки барои интиқоли шиддат истифода бурда мешавад, барои аз таъсироти муҳити атроф яхбандӣ таъсироти шамолҳои гуногун тафтиш ва санҷиш

гузаронда мешавад. Ноқили барқӣ гуфта он таҷҳизоти барқиро меноманд, ки шиддат ва дигар бузургиҳои барқиро бе мамоният мегузаронад ва занҷирҳои барқиро пайваст мекунад.

Ноқили барқӣ дар истеҳсолот ва самти бо барқтаъминнамоӣ барои пайваст ва интиқоли қувваи барқ истифода бурда мешавад. Ҳангоми истифодабарии ноқилҳои барқӣ дар хатҳои барқӣ ҳатман ҷиҳати эътимоднокӣ, таъмиру ҷобаҷогузорӣ ва риояи реҷаҳо ба инобат гирифта мешавад. Аз ҳама асосӣ эътимоднокии хатҳои барқӣ ин дар самти бобарқтаъминнамоии фабрикаҳои парандапарварӣ, фермаҳои чорводорӣ, истеҳсолот ва хоҷагии қишлоқ ба инобат гирифта мешавад, ки дар ин самтҳо аз қатори корӣ баромадани таҷҳизотҳои барқӣ зиёд ба назар мерасанд. Бинобар ин таҷҳизотҳои барқӣ дар ҳама сурат нигоҳ дошта мешаванд.

Вобаста ба қоидаи истифодабарии таҷҳизотҳои барқӣ ҳарорати ноқили луч $T_д$ –хатти ҳавоӣ ҳангоми дуру дароз гузаштани ҷараён бояд, ки 70 ^{0} С - ро дар бар гирад. Ҳангоми дуру дароз гузаштани ҷараёни иҷозавии пурбори $I_н$ – ҳисобида шудааст дар шароити хатти ҳавоӣ ҳангоми ҳарорати муҳити атроф миёнаи 25 ^{0} С-ро дар бар гирад. Ҳангоми ҳарорати миёнаи гуногун ва боқимондаи муҳити атроф t дуру дароз пурбории иҷозавӣ бо ҷараён муайян карда шуда, бо чунин ифода карда мешавад.

$$I_д = I_н \sqrt{\frac{Тд-t}{Тд-25}}$$

Дар ҳама ҳолат эътимоднокии истифодабарии хатти барқии ҳавоӣ ҳифз ва дуруст интихоб карда мешавад. Назорати хатҳои барқӣ асосан даврагӣ ва ғайринавбатӣ мешавад. Дар навбати худ тафтиши даврагӣ ба шабонарӯзӣ ва рӯзона тақсим мешавад, ки ҳар кадомашон дар худ назорати қатъиро талаб мекунанд.

Ҳангоми тафтиши рӯзона дар як моҳ як маротиба ҳолати техникӣ, механикӣ ва барқӣ, хатҳои барқӣ, оиқҳо, ноқилҳо ва дигар хусусиятҳои он ба инобат гирифта мешавад. Ҳангоми тафтиш гузарондан дар шабона ҳолати пайвастагиҳои гиреҳҳо ва лампахои равшанидиҳандаи барқӣ назорат карда мешавад. Ҳангоми пайдо намудани нуқсон ҳатман онро дар дафтари қайди махсуси нуқсони барқӣ қайд карда мешавад. Хурдтарин нодурустӣ ва нуқсони пайдошударо зудтар ва бе камбуди дуруст мекунанд, ки ин хусусияти хоси барқчӣ мебошад.

Санҷиш ва тафтиш намудани муҳофизакҳои зудгудоз, ки асоси ҳимояи хатҳои барқӣ ва дигар таҷҳизотҳои барқӣ мебошад, вазифаи аввалиндараҷаи муҳандиси барқӣ ва худи барқчӣ мебошад. Муҳандис ва барқчӣ бояд вобаста ба ҷараёни кории истеъмоли муҳофизаки барқиро интихоб намояд ва дар хатҳои барқӣ истифода бурданашро дуруст ба роҳ монад. Чунки асоси кори хатҳои барқии дар истеҳсолот истифодашаванда аз системаи ҳимоявии он вобастагии калон дорад. Системаи ҳимояви метавонад соати кории таҷҳизотҳои барқиро кам ё зиёд кунад.

Агар муҳофизаки зудгудоз бо маврид ва мақсаднок интихоб карда нашавад, соати кории таҷҳизотҳои барқӣ тақрибан 2 маротиба кам мегарданд. Ба ин хотир муҳофизакҳои барқӣ бояд, ки бо маврид ва бо мақсад интихоб карда шаванд. Муҳофизаки зудгудоз худ таҷҳизоти барқии муҳофизати ба ҳисоб меравад. Хусусияти як маротиба хомӯшкуниро доро буда, такроран васл намегардад. Яъне, қабати ҷараёнгузаронандае, ки дар дохили муҳофизак қарор дорад, ҳангоми таъсири пурборӣ ва ҷараёни расиши кӯтоҳ худи қабат хомӯш шуда, занҷир ва ҳатҳои барқиро аз садама эмин нигоҳ медорад ва ҳимоя месозад.

Қабати якчанд намуд ҷараёнгузарандаҳои муҳофизакҳои зудгудозро дар расми 1 мушоҳида менамоем, ки чӣ гуна шакл дорад. Дар ҳар як муҳофизак вобаста ба иқтидори ҷараёнгузаронии худ ин гуна қабатҳои ҷараёнгузарон истифода бурда мешавад.

Ба ин хотир муҳофизаки зудгудозро дар ҳама самти ҳимоя ба таври васеъ истифода мебаранд ва дар мақолаи мазкур низ истифода бурдани муҳофизакҳои зудгудоз ҳамчун таҷҳизоти ҳимоявӣ тавсия дода шудааст, ки асоси соати зиёди кори таҷҳизотҳои барқӣ мегардад.

Аммо дар баъзе аз хатҳои барқии истифодашаванда қоидаҳои истифодабарии муҳофизакҳо риоя карда намешавад, ки боиси садамаи барқӣ ва ё аз кор мондани қисми зиёти таҷҳизотҳои барқӣ мегардад.

Расми 1.

Аз қатори кори баромадани таҷҳизотҳои барқӣ ин хисороти иқтисодӣ ба буҷаи корхона ва истеҳсолот мегардад. Дар расми 2 қоидаи нодурусти истифодаи муҳофизаки зудгудоз оварда шудааст, ки ин усул метавонад дигар таҷҳизотҳои барқиро аз қатори корӣ барорад.

Расми 2.

Чӣ тавре, ки аз расм мо мушоҳида менамоем, интихоби нодурусти муҳофизак намоён мебошад, ки ин боиси аз сарбории мувофиқа ба муҳофизаки зудгудоз зиёд мебошад ва метавонад то трансформатори барқӣ зиёни худро расонад. Ба ин хотир дар ҷои муҳофизаки зудгудоз набояд ягон таҷҳизоти ҷараёнгузаронандаи дигарро истифода бурд, чунки ин боиси садамаи барқӣ ва аз қатори корӣ баромадани дигар таҷҳизотҳои барқӣ мегар-

данд. Мувофиқи қоидаи интихоб ва истифодабарӣ муҳофизаки зудгудоз як маротиба дар се моҳ (як квартал) аз назар гузаронида шуда, иваз карда мешавад ва муҳофизакҳои зудгудози ивазшудаҳо дар озмоишгоҳ аз нав озмоиш ва санҷиш гузаронида шуда, барои такроран истифода бурдан тавсия дода мешавад.

Бояд барои хатҳои барқии истифодашаванда дар истеҳсолот ва дигар самтҳое, ки дар он занҷирҳои барқии истеъмоли қувваи ҷараён мавҷуд мебошад муҳофизаки зудгудоз интихоб карда шавад.

Хулоса агар таҷҳизотҳои барқӣ ва хатҳои барқинтиқолдиҳанда бо воситаи муҳофизаки зудгудоз ҳимоя карда шавад, хисороти иқтисодӣ дар корхонаҳо ва истеҳсолот кам ба назар расида, соати кории таҷҳизотҳои барқӣ зиёд мегардад.

АДАБИЁТ

1. Аҳмадов Б. Р., Мирзоев Ш. И. Истифодабарии таҷҳизотҳои электрикӣ. - Душанбе, 2017.
2. Пястолов А. Я., Ерошенко П. Н. Эксплуатация электрооборудования. – М., - 1990.
3. Брускин Д. Э., Зорохович А. Е., Хвостов В. С. Электрические машины и микромашины. – М.,- 1990.
4. Правила устройтва электроустановок (ПУЭ). –М., 2012.
5. Клоков Б. К., Обмотчик электрические машин. - М., Высшая школа, -1987
6. Будзко И.А., Левин М.С. Электроснабжение сельскохозяйственных предприятий и населенных пунктов.- М.: Агропромиздат, 1985 год.
7. Ерошенко Г. П. Эксплуатационные свойства электрооборудования. -Саратов: -1984 год.

АННОТАЦИЯ

ПРАВИЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ ПРЕДОХРАНИТЕЛЕЙ И ЗАЩИТА ЛИНИЙ ЭЛЕКТРОПЕРЕДАЧ ОТ АВАРИЙ

В этой статье автор приводит, как правильно выбрать электрические предохранители для линий электропередач, используемых в производстве и отмечает, что при правильном подборе, плавких предохранителей в зависимости от режима работы линий электропередачи, время работы электрооборудования будет увеличено дважды, а оборудование будет не перегружено, что полуотносительно повлияет на экономические затраты.

Ключевые слова: *быстрая защита, производство, продукт, процесс, линии электропередач, носитель, допустимая перегрузка.*

ANNOTATION

CORRECT USE OF ELECTRIC FUSE AND POWER LINE PROTECTION FROM ACCIDENTS

In this article, the author explains how to choose the right electric heaters for transmission lines used in production, that by the correct selection of heat protection equipment and depending on the operating mode of the power lines, the operating time of the electrical equipment will be increasing twice, and the equipment will be overloaded. do not lead to the economic costs.

Key words: *fast protection, production, product, process, power lines, carrier, allowable overload.*

УДК 621.703.1

ВЛИЯНИЕ ДОПУСКА НА КАЧЕСТВО ИЗГОТОВЛЕНИЯ ДЕТАЛЕЙ

Сахибов Н.Б. – к.т.н., и.о. доцент ТТУ им. акад. М.С. Осими

Ключевые слова: *допуск, производство, квалитет, технологический процесс, качество.*

В настоящее время, в результате развития промышленности и усложнения конструкционных материалов и технологий, появилась необходимость в формировании системы стандартов, которая определила бы возможность эффективной организации выпуска продукции. Необходимы требования, прежде всего не в разрезе отдельного предприятия, а в последующем и для производственной промышленности в целом. Это послужило появлению многочисленных инженерных дисциплин, в которых со временем начали появляться особые понятия как допуск, посадка, размерные цепи и др. Качественное изготовление деталей на производстве является одним из особо значимых показателей промышленной деятельности, поскольку именно оно, в последствие, будет оказывать прямое воздействие на состояние тех или иных конструкторских и технических сооружений, выполненных непосредственно из данных изготовленных деталей. Тем самым, важность высокого качества деталей считается весьма обоснованной. По большей части качество зависит от наличия допусков и их составляющих параметров, которые обеспечивают определенный процесс изготовления деталей.

В результате последних достижений науки, то есть уменьшением единиц допуска, качественный выпуск транспорта достиг большого прогресса. К примеру, повысилась надежность и ресурс безотказной работы автомобилей. Нормативные пробеги автомобилей до очередных регламентных технических воздействий, только для автомобилей российского производства увеличились более в 1,5 раза, улучшается топливная экономичность автомобилей, снижается трудоемкость технического обслуживания и текущего ремонта [1].

По своей сущности, допуск представляет собой регламентированную область отклонений от номинального размера детали. В производстве невозможно выполнить нужный размер абсолютно точно. Поэтому, для определения допускаемого диапазона изготовляемого размера принимается допуск. Допуск находится между предельными размерами, которые расположены относительно нулевой линии в схеме соединения. Допуски нормируются некоторыми государственными стандартами, к которым относятся следующие: Единая система допусков и посадок (ЕСДП) и Основные нормы взаимозаменяемости (ОНВ) [2].

Правильно выбранные и составленные допуски и посадки служат основой всех технических процессов, осуществляемых в рамках производственной деятельности. Проведение технической проверки предельных размеров возложено на предприятия, которые выпускают продукцию. Стоит отметить, что при создании различных деталей, прежде всего, разрабатывается их точный чертеж с указанием номинальных размеров. Однако на практике невозможно изготовить две одинаковые точные детали. Именно в связи с этим, все изделия изготавливаются в соответствии с тем или иным классом точности. Чем выше будет данный класс, тем меньшее значение будет составлять допуск, то есть и предельные отклонения. Соответственно допуск представляет величину отклонений предельных размеров. Допуск бывает только со знаком (+), выполненные размеры могут находиться в графической части в верхней и нижней части от нулевой линии. Предельные размеры регулируют выпуск деталей в необходимых предельных размерах.

С целью повышения качества изготавливаемых деталей, необходимо осуществлять процесс ужесточения допусков. Некоторые исследователи и специалисты данной области, при помощи различных расчетов, доказывают необходимость повышения точности при изготовлении некоторых деталей в тех или иных областях промышленности. Однако с другой стороны, ужесточение допусков в результате будет требовать проведения серьезной работы по снижению вариабельности технологической системы [3]. При малых допусках увеличивается процент брака, и обработка детали может стать нерентабельной. В связи выше- изложенным, необходимо переходить на другой технологический процесс, это связано с применением более точного оборудования, что приведёт к сложности выпуска продукции, а свою очередь к удорожанию изделия. С другой стороны, расширенные допуски снижают долговечность машин. Отсюда возникает проблема разрешения противоречий между эксплуатационными и технологическими требованиями, и возможностями, а также между метрологическим обеспечением, достаточно точными и производительными средствами.

Квалитет - это совокупность допусков, соответствующих одинаковой степени точности для всех номинальных размеров.

Стандартный допуск условно обозначают буквами *IT* с номером квалитета, например, *IT*6 является допуском 6-го квалитета. Этот допуск зависит от единиц допуска *(i)* и число единиц (*k*), разное для различных квалитетов.

$$IT = k \cdot i \qquad (1)$$

Единица допусков для квалитетов от 5 до 17 образуется по формуле:

$$i = 0.45\sqrt[3]{D} + 0.001D \qquad (2)$$

D – среднее значение в данном интервале в мм.

По системе менеджмента качества ИСО для размеров от 1 до 500 мм установлено 19 квалитетов. Допуска 19 квалитетов в порядке убывания точности ранжируют от 01, 0, 1, 2 и так далее до 17 [3].

Также определяется конструкторский допуск для заданного качества изделия. При назначении конструкторского допуска берут во внимание эксплуатационные требования для всего времени эксплуатации изделия. Необходимо в обязательном порядке учитывать особые требования, такие: как метрологические, экономические и технологические. При эксплуатации детали постепенно изнашиваются, поэтому требуется принимать конструкторский допуск с некоторым запасом.

$$T_к = T_{р.к.д} + \delta_{п.и} + T_{з.д.э.} \qquad (3)$$

$T_{р.к}$ – расчетно- конструкторский допуск

$\delta_{п.и}$ – погрешность измерения размера детали

$T_{з.д.э.}$ – величина запаса допуска для эксплуатации

Кроме этого необходимо принять технологический допуск величиной приблизительно около 80% от конструкторского допуска на изготовление размера детали.

Говоря об экономической сущности понимания значения допуска, следует отметить, что с уменьшением размеров отклонений качество изделий возрастает. Однако стоимость их производства нелинейно увеличивается. Именно поэтому важно формировать такие допуски, которые будут необходимыми и достаточными. Назначение более точного квалитета может привести к нецелесообразности выпуска деталей с экономической точки зрения.

Выводы. Допуски оказывают существенное воздействие на качество изготовления деталей, которое зависит от функционального назначения изделий, особенностей их конструкций, стоимости изготовления и других нюансов, о которых необходимо помнить и в обязательном порядке учитывать. Не стоит забывать, что в любой сфере жизнедеятельности присутствует и человеческий фактор. На качество изготовления деталей влияет уровень работы квалифицированных специалистов, их способность и правильность использования допусков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Юнусов М.Ю., Сахибов Н.Б., Сохибов А.Б. Сорбционные свойства топкокского палыгорскита // Вестник Таджикского технического университета им. акад. М.С. Осими №4(28)-2014. С. 98-102
2. Глухов В.М. Структура полей допусков для линейных размеров геометрических элементов деталей [Текст] / В.М. Глухов. – Омск: Омский научный вестник, 2012. – 377 с.
3. Гребнева Т.Н., Куликова Е.А. Стандартизация как инструмент, обеспечивающий качество конструирования и проектирования [Текст] / Т.Н. Гребнева, Е.А. Куликова. – Нижний Новгород: Труды НГТУ им. Р. Е. Алексеева, 2015. – 254 с.

4. Гусейнов Р.В., Султанова Л.М. Методологические аспекты теории точности в машиностроении [Текст] / Р.В. Гусейнов, Л.М. Султанова. – Махачкала: Вестник Дагестанского государственного технического университета. Технические науки, 2015. – 289 с.

АННОТАТСИЯ

ТАЪСИРИ МАДДИ ҶОИЗ БА СИФАТИ ИСТЕҲСОЛИИ ҶУЗЪҲО

Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои асосии таъсири мадди ҷоиз ба сифатнокии истеҳсоли ҷузъҳо баррасӣ шудаанд. Моҳияти мадди ҷоиз аниқ карда шуда, хусусиятҳои асосии он пешниҳод карда шудааст. Стандартҳои давлатии танзимкунандаи танзими мадди ҷоиз дида баромада шудааст. Хусусиятҳои мадди ҷоиз омӯхта шуданд, ки бояд барои баланд бардоштани сифати истеҳсоли ҷузъҳо мусоидат намоянд.

Калимаҳои асосӣ: *мадди ҷоиз, истеҳсолот, раванди технологӣ, сифат.*

ANNOTATION

INFLUENCE OF TOLERANCE ON THE QUALITY OF PRODUCTION OF PARTS

The article discusses the main aspects of the impact of tolerance on the quality of parts manufacturing. The essence of the tolerance is highlighted and its basic characteristics are presented. Revealed state standards regulating the regulation of tolerances. The features of the tolerance have been studied, which must be applied in order to improve the quality of manufacturing of production parts. The characteristic properties of quality are considered, which is a toolkit of the engineering field and which proves the dependence of the quality of parts manufacturing on one or another tolerance.

Key words: *tolerance, production, technological process, quality.*

ТДУ 631.3-83.004 (0.75)

ХИЗМАТРАСОНИИ ТЕХНИКӢ БА ХОМӮШКУНАКҲОИ БАРҚИИ СЕҚУТБА, КИ ДАР НУҚТАҲОИ ТРАНСФОРМАТОРИИ 0,4 КВ ИСТИФОДА БУРДА МЕШАВАНД

Маҳмуродов Р.Э.- асситент, **Қурбонов А.М.-** н.и.п., омӯзгори калони
ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *хизматрасонӣ, таъмири ҷорӣ, таъмири асосӣ, нуқсон, кордҳои ҳаракаткунанда, тири васлкунанда, тахтасим, тӯлонӣ.*

Хомӯшкунаки барқӣ таҷҳизоти барқии васлкунанда ва ҷудокунандаи шиддати сефаза буда, дар нуқтаҳои шиддати хаттӣ истифода бурда мешавад. Хомӯшкунаки барқӣ сохти умумии ҳаракаткунандаи механикиро доро мебошад. Ин таҷҳизоти барқии пайвасткунанда ва ҷудокунандаи шиддати сефаза аз се корди ба як хат ҳаракаткунанда, оиқҳои диэлектрикӣ ва қисмҳои дигари механикӣ ва барқиро доро мебошад.

Ҳангоми тафтиш ва хизматрасонии хомӯшкунаки барқ сараввал якбора ҳаракат намудани кордҳои онро ба инобат мегиранд. Чунки кордҳои васлкунанда ва ҷудокунандаи хомӯшкунак ин асоси кори он ба ҳисоб меравад. Ҳангоми дар кордҳои хомӯшкунак муайян шудани ягон нуқсонҳои техникӣ-барқӣ ҳатман он қисмҳоро дар вақти муайян ислоҳ кардан лозим мебошад.

Дар ҳолати пайваст ва ё ҷудо сохтани кордҳои хомӯшкунак якбора кордҳо ба таври мувозӣ ҳаракат накунад ҳатман қисми ҳаракатдиҳанда ва ҳаракатоварашро аз назар гузаронидан лозим аст. Чунки ҳангоми васл ва ҷудосозии хомӯшкунак метавонад аз ҳисоби таъсироти мухити атроф яке аз кордҳо беҳаракат боқӣ монад ва боиси сар задани нуқсон ва нохушӣ мегардад. Ҳангоми ин нуқсонро муайян намудан аз ду қоидаи асосӣ истифода мебаранд, ки ин кӯтоҳ намудани тири васлкунанда ва ё истифода бурдани ҳалқаҳо дар мурватҳои кордҳои доранда мебошад. Ҷойи нуқтаи васли хомӯшкунаки барқиро, ки кордҳо дар он таъсир мерасонанд барои хуб ҳаракат намуданашон аз масолеҳи нармкунандаи вазелин, ки бо масолеҳи графит ҳамроҳ шудааст, истифода мебаранд.

Ҳолати оиқҳои хомӯшкунакҳои барқӣ вобаста ба муқовимати диэлектрикиашон баҳо дода мешаванд.

Хомӯшкунакро асосан ҳамчун тахтасими сетсионарӣ қабул намудаанд, ки барои васли хатти барқии як системаро ба дигар система иҷро менамояд. Хомӯшкунакро ба якчанд гурӯҳ ҷудо мекунанд, ки ин: ба намуди гузоштани дохилӣ ва беруна, бо шумораи қутбҳо яккутба ва секутба, бо усули идоракунӣ бошад дастӣ ва масофавӣ мешаванд.

Хомӯшкунак вобаста ба хусусияти кориашон дар ҳар самт гуногун истифода бурда мешаванд, ки дар худ қоидаи васл ва ҷудокуниро доро буда, чунин омилҳо бояд анҷом дода шаванд:

- ноқили сифрӣ ва ё камераи камохомӯшкунанда бояд озод бошад;
- ҷараёни заряддори тахтасим ва таҷҳизотҳо;
- ҷараёни заряддори хатти барқии кабелӣ ва ҳавоӣ ҳангомӣ 2,5 Ампер ва шиддати 6 кВ ҳангоми ба 10 Ампер баробар будан;
- дар байни кордҳои хомӯшкунак мавҷуд будани масолеҳи диэлектрикӣ;
- пайваст ва ҷудо намудани хомӯшкунак дар якборагӣ;
- васлкунӣ ҳангоми қисми тақсимотии трансформатор аз истеъмолкунанда озод.

Бо воситаи хомӯшкунаки барқӣ дастгоҳҳои гуногуни барқӣ аз сарборӣ ҷудо ва ё васл карда мешавад. Аз он ҷумла хатҳои барқии кабелӣ, ҳавоӣ, трансформаторҳо, қисми тақсимотӣ, дастгоҳҳои барқӣ ва дигар таҷҳизотҳои истеъмолӣ таҳти шиддати хатти сефаза истифода бурда мешавад.

Қайд кардан бо маврид аст, ки хомӯшкунаки барқӣ дар ҳолате хомӯш карда мешавад, ки занҷири барқӣ аз сарборӣ ва истеъмолкунанда озод бошад. Чунки ҳангоми таъсир намудани

сарборӣ дар байни кордҳои хомӯшкунак ва ҷой васл шаванда камони барқӣ ба вуҷуд меояд, ки мумкин аст ба ҳаракати кордҳро ҳангоми васл ва ҷудосозӣ халал ворид созад. Бинобар ин ҳангоми васл ва ҷудо сохтани хомӯшкунак тавсия дода мешавад, ки сарборӣ аз занҷири истеъмолкунанда ҷудо карда шавад.

Дар занҷирҳо ва системаи истеъмолии қувваи барқ хомӯшкунак вобаста ба навъ сохт ва қувваи ҷараёну шиддат интихоб карда мешавад, ки дар ҷадвали 1 якчанд нишондодҳои техникӣ-барқии хомӯшкунакҳои барқӣ оварда шудааст. Вобаста ба нишондодҳо таҳлили ҳарфии хомӯшкунакро чунин шарҳ додан лозим аст:

Ҷадвал Нишондодҳои техникӣ-барқии хомӯшкунакҳои барқӣ

Намуди хомӯшкунак	Шиддати номиналӣ кВ	Ҷараёни номиналӣ, Ампер	Вазни хомӯшкунак кг
РВО-6/400	6	400	5,9
РВО-6/630	6	630	6,3
РВО-10/630	10	630	6,3
РВ-6/400	6	400	24
РВЗ-6/400	6	400	28
РВФ-6/400	6	400	35
РВФЗ-10/630	10	630	49

Р-хомӯшкунак, В-намуди дохилӣ, О-якқутба, К-дар дохили қутти истифодашаванда, З-бо корди заминвасла, Ф-бо оиқи гузаронанда, шиддати номиналӣ, ҷараёни номиналӣ.

Хомӯшкунакҳоро дар раванди истифодабарӣ ҳатман хизматрасонии техникӣ ва таъмир карда мешавад, ки ин ба чанд намуди дигар ҷудо мешавад.

Аз рӯйи нуқтаи назорати стандартии таъмири хомӯшкунакҳои барқиро ба се навъ ҷудо мекунанд, ки ин ба таъмири ҷорӣ, миёна ва асосӣ ҷудо карда шудааст. Дар амалӣ ва таҷриба аз ин се номгӯ ва асосӣ истифода бурда мешавад. Таъмири ҷории хомӯшкунак тавре гузаронида мешавад, ки танҳо нуқсонҳои дар раванди кор ба таҷҳизотҳои барқӣ ба вуҷуд омадаро бартараф мекунад. Таъмири ҷорӣ ҳангоми назорат намудан дар раванди кор ва муайян намудани нуқсон дар таҷҳизотҳои барқӣ анҷом дода мешавад. Хамаи нуқсонҳои таҷҳизотҳои барқӣ дар раванди истифодабарӣ ба кам шудани соати кории таҷҳизотҳои барқӣ мегардад. Таъмири ҷории хомӯшкунаки барқӣ дар зери назорати муҳандиси калон вобаста ба вақти муқаррарӣ анҷом дода мешавад.

Дар ҳолати таъмири асосӣ намудани хомӯшкунаки барқӣ манбаи ҷараёнро аз зеристгоҳи трансформаторӣ хомӯш сохта, пеш аз хомӯшкунаки барқӣ заминваслаи ҳимоявӣ бо восиати ресмони пӯлодин гузошта мешавад, ки ин асоси кор ба ҳисоб меравад. Барои таъмири асосӣ кардани хомӯшкунак онро ба қисмҳо ҷудо месозанд ва ҳар гуна ифлосиҳои дар танаи он ҷойдоштаро бо чуткаҳои махсус тоза намуда, оиқҳои корношоямро иваз месозанд. Баъди анҷом додани як қатор корҳо аз нав онро барои васл ва ҷудо сохтани шиддати хаттии сефаза дар хатҳои барқӣ истифода мебаранд.

Хулоса дар ҳама ҳолат назорат тафтишу санҷиш ва таъмири хомӯшкунаҳои барқӣ ин барои соати кории тӯлонӣ ва бардавом ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Аҳмадов Б.Р., Мирзоев Ш.И. Истифодабарии таҷҳизоти барқӣ. ТАУ. Душанбе 2017.
2. Ерошенко Г. П., Пястолов А. А. Курсовое и дипломное проектирован-ние по эксплуатации электрооборудования. М.: Агропромиздат, 1988.
3. Методические указания к разработке организационных и технических мероприятий по совершенствованию эксплуатации электрооборудования в сельском хозяйстве / Сост. Носков В. А., Рем Ф. О., Власов В. Г. Устиновский с.-х. ин-т. Устинов, 1985.
4. Правила технической эксплуатации электроустановок потребителей и правила техники безопасности при эксплуатации электроустановок потребителей. М.: Энергоиздат. 1986.
5. Система планово-предупредительного ремонта и технического обслуживания электрооборудования сельскохозяйственных предприятий. М.: 1989.
6. Ерошенко Г. П. Использование электрооборудования в сельском хозяйстве. Саратовский СХИ. Саратов, 1979.

АННОТАЦИЯ
ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ ТРЕХФАЗНЫХ ВЫКЛЮЧАТЕЛЕЙ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ТОЧКАХ ТРАНСФОРМАТОРА 0,4 КВ

В этой статье приведена информация об особенностях технического обслуживания трехфазных выключателей электроэнергии, используемых в точках трансформатора 0,4 кВ, при механическом управлении и ремонте тока.

Ключевые слова: *сервис, текущий ремонт, капитальный ремонт, дефекты, подвижные ножи, крепеж, потолки, сроки эксплуатации.*

ANNOTATION
TECHNICAL SUPPORTS OF THREE-PHASE SWITCHES USED AT 0.4 KV TRANSFORMER POINTS

In this article is given the information about the technical services for three-phase power outages used at 0.4 kV transformer points for mechanical control and current repair.

Key words: *service, current repair, remounthaul, defects, movable knives, fasteners, ceilings, service life*

ТДУ631.12

АСОСҲОИ МЕТОДИИ ПЕШГӮЙӢ, БАНАҚШАГИРӢ ВА ТАШКИЛИ МИНТАҚАҲОИ МАЪМУРИЮ ҲУДУДӢ

Саидов К.Т., Қурбонов Т.М., Алиев Н.Н., Муродов М.Р. – омӯзгорони калони ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои калидӣ: *пешгӯйӣ, банақшагирӣ, воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ, тавозунӣ, меъёрӣ, барномавӣ, ҷустуҷӯӣ, ҳисобӣ–конструктивӣ, экстраполятсия, иқтисодию оморӣ, иқтисодию математикӣ, ноҳиябандии табиию аграрӣ.*

Омӯзиши қонунҳои пешгӯйӣ ва истифодаи ресурсҳои захираҳои замин ва ҳифзи онҳо, сохти онҳо дар соҳаҳои иқтисодиёт ва табиатистифодабарӣ дар ҳудуди минтақаҳо, хоҷагиҳо ва қитъаҳои замин мазмуни асосии илми заминсозиро ташкил медиҳад.

Воҳиди марзиву маъмурӣ - ҳудуди тибқи тартиби муқаррарнамудаи Қонуни конституцсионии мазкур муайяншудае, ки ҳудуди як ё якчанд маҳалҳои аҳолинишин ва ҳудудҳои дигари беаҳолиро муттаҳид намуда, дар он мақомоти ҳокимияти давлатӣ, худидоракунии шаҳрак ва деҳот мутаносибан идоракунии давлатӣ ё фаъолияти худидоракуниро амалӣ менамоянд.

Принсипҳои асосии ҳалли масъалаҳои сохти марзиву маъмурӣ инҳо мебошанд:

- таксимнашаванда ва дахлнопазир будани ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- мувофиқати манфиатҳои умумидавлатӣ ва манфиатҳои аҳолие, ки дар ҳудуди дахлдор зиндагӣ мекунад;
- ваколатҳои ҳудро амалӣ намудани мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии шаҳрак ва деҳот дар ҳудуди воҳиди марзиву маъмурии дахлдор;
- гуногуншаклии вазъи ҳуқуқии воҳидҳои марзиву маъмурӣ мутобиқи таъиноти онҳо, хусусиятҳои маҳал, сатҳи рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва дигар омилҳо;
- ошкорбаёнӣ ва ба ҳисоб гирифтани афкори умум ҳангоми ҳалли масъалаҳои сохти марзиву маъмурӣ [1].

Банақшагирии истифодаи заминҳо бо мақсади муайян кардани дурнамои истифодаи кӯтоҳмуддат ва дарозмуддати заминҳо таҳия карда мешавад.

Корҳо оид ба банақшагирӣ, азнавтақсимкунии заминҳо бо назардошти талаботи кишоварзӣ, хоҷагии ҷангал, тараққиёти шаҳру шаҳракҳо, бунёди маҳалҳои аҳолинишини деҳот, тартиб ва давраи ҷойгиркунии онҳо, рушди саноат, соҳаи истихроҷи маъдан, дигар соҳаҳо пешбинӣ карда танзими қаламравии заминҳои таъиноти ҳифзи табиат, мамнӯъгоҳҳо, заминҳои таъиноти солимгардонию осори таърихию фарҳангӣ ва дигар заминҳоро дарбар мегирад.

Дар натиҷаи банақшагирии истифода ва ҳифзи заминҳо дар шаҳру ноҳияҳо фонди махсуси заминҳо таъсис дода мешавад. Фонди махсуси заминҳо барои таъмини шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ бо қитъаҳои замин барои ташкили хоҷагиҳои ёрирасон, боғдорӣ, обчакорӣ, инчунин таъсиси хоҷагиҳои деҳқонӣ, кооперативҳои истеҳсолӣ, ширкатҳои хоҷагидорӣ ва дигар эҳтиёҷотҳо равона карда мешавад [2].

Агар лоиҳакашии заминсозӣ қонунҳои коркард ва асосноккунии лоиҳаҳои заминсозиро омӯзад, дар пешгӯйӣ ва банақшагирии минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ бошад, қонунҳои коркард ва асосноккунии нақшаи (схемаи) заминсозии ҳудуди давлат, субъектҳои онҳо, минтақаҳои алоҳидаро барои мақсадҳои рушди иҷтимоию иқтисодии онҳоро меомӯзад.

Масъалаҳои методӣ ҳангоми банақшагирии истифодабарии самараноки замин ва ҳифзи онҳо аз тарафи як қатор олимони соҳаҳои заминсозӣ ва аграрӣ омӯхта шудааст ва омӯхта шуда истодааст. Аз тарафи олимони соҳа чунин усулҳои омӯзиши пешгӯйӣ ва банақшагирии истифодаи захираҳои замин пешниҳод мегардад: тавозунӣ, меъёрӣ, барномавӣ, ҷустуҷӯӣ, ҳисобӣ – конструктивӣ, экстраполятсия, иқтисодию оморӣ, иқтисодию математикӣ, ноҳиябандии табиию аграрӣ ва ғайра. Дар асоси ин усулҳо масъалаҳои гуногуни пешгӯйӣ ва банақшагирии истифодабарии самаранок замин ҳал карда мешавад.

Усули тавозун дар таҷриба бештар дар баҳисобгирӣ; ҳисоботҳо ва баҳодиҳии заминистифодабарӣ истифода мегардад, ки ӯ ҳамаи нишондодҳоро ба монанди таркиб, таносуби намуди заминҳо ва маҳсулотҳое, ки дар ин заминҳо истеҳсол мешаванд, мутобиқат намуда, мепайвандад. Ин усулро ҳангоми азнавтақсимкунии заминҳо аз рӯи гурӯҳ (категория) ва намуди заминҳо истифода намуда, натиҷаи хубро ба даст овардан мумкин аст.

Ҳангоми истифодаи усули банақшагирии меъёрӣ роҳҳо ва муҳлати ба даст овардани ҳолати пешомад ҳангоми истифодаи замин дар асоси меъёрҳои пешакӣ додашуда муайян карда мешавад. Ин усулро дар замони ҳозира ҳангоми муайянкунии талаботҳо ба ресурсҳои замин дар дурнамо барои соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт, сохтмони нав ва таҷдиди объектҳои мавҷудаи саноат, энергетикӣ, нақлиётӣ ва дигар объектҳои таъиноти махсусе, ки аз рӯи маълумотҳои пешгӯйиҳо бо назардошти тенденсияи соҳавии тараққиёти илмию техникӣ муқаррар карда мешавад. Ҳангоми пешгӯйӣ ва банақшагирии истифодаи захираҳои замин усули экстраполятсия нисбат ба дигар усулҳои пешгӯйӣ васеъ истифода мегардад. Дар ин усул нишондиҳандаҳои пешгӯйиҳо дар асоси омӯзиши тенденсияҳои ҷараёнҳои иҷтимоию иқтисодии заминистифодабарӣ дар даврахои гузашта муайян гардида, ба дурнамоҳо тадбиқ карда мешавад. Инчунин дар замони ҳозира, махсусан дар банақшагирии ҳудудӣ, барои муайянкунии рушд ва мукаммалгардонии минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ, зоҳир кардани захираҳо барои

азхудкунии заминҳои нав ва аз нав ташкилкунии истифодаи самараноки намуди заминҳои мавҷуда, муайянкунии намуд ва ҷойгиркунии объектҳои инфраструктуравӣ дар асоси таҷрибаи мутахассисони соҳа муайян карда мешавад. Ин усул «баҳои экспертӣ» номида шуда, дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ, аз ҷумла дар заминсозӣ васеъ истифода бурда мешавад.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар асоси усулҳои дар боло зикр гардида, ҳамаи масъалаҳои пешгӯйӣ ва банақшагирии истифодаи захираҳои замин дар дурномаҳои дарозмуддат ҳал кардан осон нест. Ҳамин тавр, усули меъёриро дар ҳисобкуниҳои масоҳати гурӯҳи заминҳо ба ғайр аз заминҳои саноат, энергетика, нақлиёт, алоқа ва дигар таъинотҳои махсус истифода намудан душвор аст, чунки ӯ коркарди пешгӯйиҳои демографӣ, иқтисодӣ, техникӣ ва дигар пешгӯйиҳоро дар назар дошта, ба таври мувофиқ коркарди пешгӯйиҳои аслии истифодаи захираҳои заминро мушкил мегардонад.

Усули экстраполятсия бошад сода ва шартӣ буда, на ҳама вақт шароити тағйирёбандаи истеҳсолотро ба инобат мегирад, балки ҳангоми пешгӯйиҳо эффекти инерсиониро (бе ҳаракатӣ ё сустиро) ба вучуд меорад. Барои ҳамин барои баланд бардоштани сатҳи илмӣ ва сифати коркарди тадбирҳои нақшаи заминсозӣ дар андозаҳои назаррас, инчунин истифодаи усулҳои барномавии мақсаднок, усули ҳисобию конструктивӣ ва усулҳои иқтисодию статистикӣ ва моделсозии иқтисодию математикӣ зарур аст.

Дар усули «Барномасозии мақсаднок» банақшагирии истифодаи замин мақсади рушд гузошта шуда, барномаи истифодаи захираҳои замин коркард мегардад, ки аз системаи кулли барномаҳо иборат мебошад. Ин усулҳо барои пешакӣ муайян намудани таркиб ва дараҷаи дилхоҳи истифодаи замин имконият медиҳад. Дар ин ҳолат пешгӯйӣ дар самти аз оянда ба замони ҳозира гузаронида мешавад, ё ин ки барои амалишавии тадбирҳои пешгӯйӣ захираҳои замин муайян карда мешавад. Дар асоси ин усул бунёди фонди замини истифодаи таъиноти мақсадноки гуногуни зерин пешниҳод карда мешавад: фонди заминҳои кишоварзие, ки барои истеҳсоли маҳсулоти лозимаро пурра таъмин гардонад, фонди замин барои пурра таъмин намудани сохтмони манзил ва сохтмонҳои ҷамъиятӣ, фондҳо барои косерватсия ва резерватсияи заминҳо, фонди азнавтақсимкунӣ ва дигар фондҳои махсус барои таъмин намудани шаҳрвандон ва шахсони воқеи бо мақсади тараққӣ додани соҳаҳои боғпарварӣ, обчакорӣ, хоҷагиҳои ёрирасоин шахсӣ ва ғайра.

Истифодаи усули ҳисобӣ – конструктивӣ кофтукови роҳҳои самарабахши иқтисодиро бо роҳи баррасӣ ва таҳлили вариантҳои гуногуни нишондодҳои техникию иқтисодӣ коркардшуда, хароҷотҳои маводию молиявӣ, мутобиккунии тавозунии соҳаҳо ва ғайраҳо. Дар таркиби нақшаи заминсозӣ вариантҳои зеринҳо лозим аст: ҳангоми муайянкунии таркиби фонди замин ва намуди заминҳо, ташкили минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ, такмилдиҳии заминистифодабариҳо ва тахассускунонии хоҷагӣ. Усулҳои иқтисодию оморӣ ва моделсозии иқтисодию математикӣ имконияти муайянкунии дараҷаи вобастагии натиҷаи истифодаи замин аз омилҳои мавҷуда, аз ҷиҳати иқтисодӣ таҳлил намудани истифодаи замин, гузоштани дараҷаи интенсивию оптималии истифодаи замин дар дурнамо, муайянкунии беҳтарин нишондодҳои заминсозӣ дошта, ҳангоми пешгӯйиҳои васеъ истифода бурда мешавад. Ба ғайр аз ин бо ёрии ин усулҳо динамикаи тақсимоти фонди заминро аз рӯйи шаклҳои гуногуни истифода, асосноккунии таркиби заминистифодабариҳо ва баҳодиҳии самаранокӣ аз ҷиҳатҳои иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоии тадбирҳои нақшаи заминсозии минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ муайян кардан мумкин аст. Ҳангоми банақшагирии истифодаи самаранокии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ва ҳифзи онҳо, шакл ва технологияи истифодаи замин усули ноҳиябандии табиию кишоварзӣ истифода бурда мешавад.

Дар маҷмӯъ системаи усулҳои пешгӯйӣ, банақшагирӣ ва ташкили минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ дар ҷадвал оварда шудаанд.

Ҷадвал - Системаи усулҳои пешгӯйӣ банақшагирӣ ва ташкили минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ

№ б/т	Вазифаҳои пешгӯйӣ банақшагирӣ ва ташкили минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ	Усули пешгӯйиҳо
1	Коркарди пешниҳодҳо оид ба такмилдиҳии тақсимоти минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ.	Баҳодиҳии экспертӣ
2	Тайёр намудани пешниҳодҳо оид ба азнавтақсимкунии заминҳо аз рӯи шаклҳои гуногуни истифодаи замин	Иқтисодию оморӣ, экстраполятсия
3	Муайянкунӣ аз рӯи давраҳои динамикаи азнавтақсимкунии заминҳо аз рӯи гурӯҳ ва намуди заминҳо.	Тавозунӣ, ҳисоботию конструктивӣ, экстраполятсия
4	Муайянкунии талабот ба захираҳои замин дар дурнамо барои соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт.	Меъёрӣ, экстраполятсия
5	Ташкил намудани фонди замини азнавтақсимкунӣ барои таъмин намудан бо қитъаҳои замин шаҳрвандон, шахсони воқеъи барои рушди соҳаҳои боғпарварӣ, обчакорӣ, хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ.	Барномасозии мақсаднок
6	Батанзимдарории таркиби заминистифодабариҳо ва гуруҳи заминҳо.	Иқтисодию математикӣ
7	Коркарди тадбирҳо оид ба такмилдиҳӣ банақшагирии самаранок истифодабарии заминҳои таъиноти кишоварзӣ.	Ноҳиябандии табиию кишоварзӣ
8	Мутобиқаткунии ҳамаи сохторҳои тадбирҳо оид ба ҳифзӣ аз таъсири омилҳои негативӣ.	Ноҳиябандии табиию кишоварзӣ
9	Муайянкунии талаботҳои инвеститсионӣ барои амалигардонии тадбирҳои дар нақшаи заминсозии минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ.	Меъёрӣ
10	Баҳодиҳии самаранокии тадбирҳои экологӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ аз рӯи банақшагирӣ самаранок истифодабарии замин ва ҳифзи онҳо дар минтақаҳои маъмурию ҳудуӣ.	Иқтисодию оморӣ, Иқтисодию математикӣ

Масъалаҳои пешгӯйӣ, банақшагирӣ ва ташкили минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ барои заминсозии дохилихоҷагӣ ва байнихоҷагӣ асосҳои техникию иқтисодии онҳоро ташкил дода, аз ҷиҳатҳои зерин аз онҳо фарқ мекунад:

1. Ҳуҷатгузориҳои заминсозӣ дар шакли нақша тартиб дода мешавад;
2. Ҳудудҳои ниҳоят калонро дар бар мегирад;
3. Фонди замини соҳаҳои гуногуни иқтисодиёти минтақаҳои маъмурию ҳудудиро, ҳамаи ресурсҳои табиӣ ва хоҷагидориро ба худ ҷалб мекунад.

Таъинот ва мазмуни пешгӯйӣ, банақшагирӣ ва ташкили минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ дар сатҳи шаҳру ноҳияҳо (вилоятҳо) барои ҳалли масъалаҳои муҳими истифодаи замин дар дурнамо ва мукаммалсозии системаи заминистифодабарӣ ва муносибатҳои замин имконият медиҳад. Ба онҳо дохил мешаванд:

1. Баҳодиҳӣ ба самтҳои дурнамои рушди заминистифодабарӣ дар шаҳру ноҳияҳо (вилоятҳо); муайянсозии таркиби самарабахши гурӯҳ ва намуди заминҳо мувофиқи коршоямии онҳо, мавҷудияти воситаҳои сермаҳсулкунии (интенсификатсияи) истеҳсолот, ресурсҳои меҳнатӣ ва маводию техникӣ;
2. Ташкили базаи захираҳои замини КАС, системаҳои заминистифодабариҳо бо назардошти ҷойгиркунии пунктҳои аҳолинишин, ташкили истеҳсолот ва табиатистифодабарӣ;
3. Коркарди тадбирҳо оид ба ҳифзи табиат;
4. Мутобиқаткунии амалиёти заминсозии байнихоҷагӣ ва дохилихоҷагӣ.
5. Мавқеи пешгӯйӣ, банақшагирӣ ва ташкили минтақаҳои маъмурию ҳудуӣ дар системаи умумии амалиёти заминсозӣ.

Таркиби амалиётҳои заминсозӣ аз Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи заминсозӣ» сарчашма мегирад.

Онҳо ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

1. Мансубияти дорои маъмурию ҳудудӣ ва миллию ҳудудӣ;
2. Мансубияти ба қитъаҳои замини субъектҳои хоҷагидорӣ, (ташкилотҳо, корхонаҳо ва хоҷагиҳо).

Дар сатҳи ташкили минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ коркард мегардад: нақшаи заминсозӣ, пешгӯйӣ, барномаҳо, нақшаҳои (схемаҳо) истифода ва ҳифзи замин (дурнамоҳо, марҳалаҳои пешазнақшавӣ ва пешазлоиҳагирӣ). Дар сатҳи қитъаҳои замини ташкилотҳо, корхонаҳо ва хоҷагиҳо бошад лоиҳаҳои заминсозии байнихоҷагӣ ва дохилихоҷагӣ (марҳалаҳои лоиҳакашӣ) тартиб дода мешавад. Заминсозии минтақаҳои маъмурию ҳудудӣ заминсозии байнихоҷагӣ ва дохилихоҷагиро пешгири намуда, барои онҳо ҳамчун асоси техникию иқтисодӣ хизмат мекунад.

Заминсозӣ дар ҳудудҳои зерин гузаронида мешавад:

1. Дар ҳудудҳои маъмурию ҳудудӣ, мақомотҳои ҳудидоракунии шаҳру ноҳияҳо, вилоятҳо, ҷумҳурӣ – аспекти маъмурӣ;
2. Дар ҳудудҳои табиӣ ва дар минтақаҳои истифодаашон маҳдудкардашуда: обанборҳо, дар минтақаҳои эрозияи об ва бодӣ, истихроҷи ашёҳои минералӣ ва сӯзишворӣ, ҳавзаи дарёҳо ва кӯлҳо – аспекти ҳудудӣ;
3. Дар сатҳи нақлиёт, ноҳияҳои миллӣ – аспекти миллию ҳудудӣ.

Ҳудудҳои дар боло зикр гардида ва дигар ҳудудҳои маъмурӣ, табиӣ, миллӣ объектҳои заминсозӣ мебошанд.

Аз рӯи ҷузъиёт ва дарозмуддатии қарорҳои қабулгардида корҳои заминсозӣ ва ҳуҷҷатгузориҳо ба 3 гурӯҳ тақсим мешаванд:

1. Пешгӯйӣи (нақшаи генералии (шоҳплан), заминсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон, нақшаи заминсозии ҳудуди шаҳру ноҳияҳои (вилоятҳои) Ҷумҳурии Тоҷикистон, пешгӯйӣи, барномаҳо, нақшаи истифода ва ҳифзи замин). Объектҳо: мамлакат, субъектҳои (шаҳру ноҳияҳо, вилоятҳо), минтақаҳо (гурӯҳи якчанд ноҳияҳо). Давраи ҳисоботӣ то 20 сол.
2. Маводҳои пешазнақшавӣ ва пешазлоиҳавӣ (нақшаи заминсозии шаҳру ноҳияҳо, ҳудудҳои маъмурии деҳот). Объектҳо: ноҳияҳои маъмурӣ, ҳудудҳои маъмурии деҳот, ҳудудҳои минтақаҳо, ҳудудҳои табиӣ ва хоҷагидорӣ. Давраи ҳисоботӣ – то 10-15 сол.
3. Лоиҳавӣ (лоиҳаҳои заминсозии дохилихоҷагӣ ва байнихоҷагӣ, тадбирҳои лоиҳавии лоиҳаҳои корӣ қитъаҳои замин). Давраи ҳисоботӣ – то 3 - 12сол. Лоиҳаҳо аз рӯйи ҳудуди шаҳру ноҳияҳо, тадбирҳои лоиҳаҳои заминсозиро амалӣ мегардонад [3].

Мақсади асосии пешгӯйӣ ва банақшагирӣ ва ташкили ҳудудҳои маъмурию ҳудудӣ бо мақсади рушди устувор ҳамоҳанг буда, ба авлоди оянда расонидани ҳарчи зиёдтар заминҳои пурқиммат мебошад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тартиби ҳалли масъалаҳои сохти марзиву маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон”, 19 марти соли 2013, № 958
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи заминсозӣ”, аз 5 январи соли 2008 № 356
3. Прогнозирование, планирование и организация территории административно-территориальных образований. Иванов Н.И., Фомкин И.В., ФГБОУ ВПО ГУЗ 2013

АННОТАЦИЯ

МЕТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ, ПЛАНИРОВАНИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ ТЕРРИТОРИЙ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЙ

В статье освещены сущность и принципы административно-территориальных образований, подробно описано использование каждого метода прогнозирования, планирования и организации на перспективу.

Калимаҳои калидӣ: *пешгӯйӣ, банақшагирӣ, воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ, тавозунӣ, меъёрӣ, барномавӣ, ҷустуҷӯӣ, ҳисобӣ–конструктивӣ, экстраполятсия, иқтисодию оморӣ, иқтисодию математикӣ, ноҳиябандии табиию аграрӣ.*

ANNOTATION

METHODOLOGICAL BASES OF FORECASTING, PLANNING AND ORGANIZATION OF TERRITORIES OF ADMINISTRATIVE TERRITORIAL EDUCATIONS

Saidov K.T., Kurbonov T.M., Aliyev N.N., Murodov M.R.

The article shown the essence and principles of administrative-territorial formations, describes in detail the use of each forecasting, planning and organization method for the future.

Key words*: Forecasting, Planning, Administrative and Territorial Units, Balance, Normative, Programmatic, Exploration, Estimating, Constructive, Economic, Statistical, Economic and Mathematical, Natural and Agrarian areas*

УДК 631.31

САМТҲОИ НАЗАРИЯВИИ СОХТИ ЯКҶОЯ КАРДАШУДА БАРОИ НАРМКУНИИ БАЙНИ ҚАТОРИ ТОКЗОРҲО

Кенҷаев Ш.А. унвонҷӯйи ДКМТ, **Буходуров Ш.Б.** д.и.т. Филиали Институти боғпарварӣ ва сабзавоткории АИКТ дар вилояти Суғд

Бо мақсади кор карда баромадани сохти мошину олотҳои якҷоя карда шуда барои нармкунии хоки байни қатори токзорҳо пеш аз ҳама бояд тарзҳои ҷо ба ҷо гузории узвҳои кории пассивӣ дида баромада шавад.

Бинобар он доир ба талаботҳои асосии мошинҳо маълумотҳо ҷамъ карда шуда ба онҳо барои корҳои конструксионӣ истифода бурда мешавад. Аз ин лиҳоз барои коркарди байни заминҳои қатори токзор талаботи асосӣ ба мошин барои нармкунии қабати хокӣ ба ғайр аз дарачаи майдакунии босифати хок ва монеъгӣ намудан аз баровардани қабатҳои поёнии намии хок ба сатҳи болоии замин бояд нигоҳ дошта шавад. Бо назардошти ин талабот, самти таъсиркунии қувваҳои пояҳои узвҳои кории пассивӣ ба қабат нисбати сатҳи замин дар ҳолатҳои гуногунии он ва равиши ҳаракат (расми 1.), мо пояро интихоб намудем, ки қуваи таъсиркунандаи он ба чуқурии қабат равона карда шудааст (расми 1, в). [1]

Маълум аст, ки муқовимати камтарини кашиш дар пояҳои фонашакл дида мешавад бинобар он, ин шаклро ба намуди фонашакли симметрӣ қабул намудем. Нишон додашудааст, ки /3/ буриши дурусти узвҳои кории активӣ ва пассивии панҷагӣ ва фреза ба ҳисоб меравад. Муайян карда шудааст, ки ҳангоми коркард намудани замин бо мошинҳои якҷоя кардашуда сифати майдакунии он дар навбати аввал аз сифати нармкунии узвҳои кории пассивӣ вобаста аст /1,2/.[2]

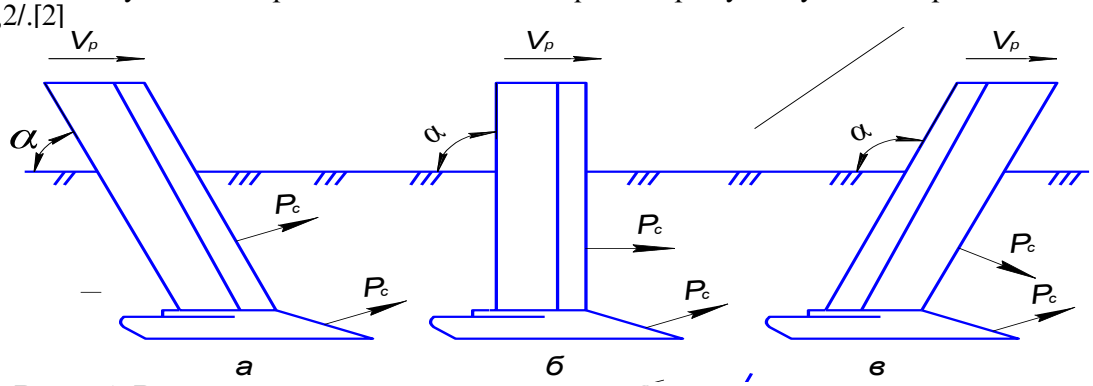

Расми 1. Равиши принсипиалии қувваҳои ҷамъбастии таъсиркунандаи поя ва панҷа ба қабати хок: а $\alpha_c < 90^0$; б $\alpha_c = 90^0$; в $\alpha_c > 90^0$.

Ташхиси равиши векторҳои қувваҳои натиҷавии қувваи ба замин таъсиркунанда ҳангоми якҷоякунии варианти интихоб намуда бо панҷагӣ нишон медиҳад, ки (расми 1, в) самти векторҳо ба қабати замини коркард шавандаро бурида гузашта ба равишҳои муқобил нисбати сатҳ равона карда шудааст, ки имконияти зиёдшавии ҷамъшавии шиддат дар қабати коркард шаванда дар қисми пеши узвҳои корӣ ба миён меояд. [2]

Векторҳои P_c ва $P_л$ қувваҳои натиҷавии қувваҳои тақсим шудаи таъсиркунанда ба сатҳи кории панҷаҳо ва поя ба қабат мебошад. Намудҳои охирон таҳти кунҷ ба ҳамвории симетрии кӯндаланг амудии узви корӣ ба канорҳо аз сатҳи он равона карда шудааст ва аз он сабаб қувваи паҳлугии майдакунии қабати хоки нисбат ба ҳамвории симметрӣ ба вуҷуд меояд. Зери таъсири ин қувваҳо омехташавии кӯндалангии қабати замин амалӣ мегардад /4, 3/. [3]

Тарҳи ҷойгиршавии якқатора ва дуқатораи узвҳои корӣ бо назардошти таъсири қувва хулоса бардори кардан мумкин аст, ки яке аз роҳҳои самаранок истифодабарии омехтакунии қабатҳои хокӣ ва қувваи танбагии паҳлӯӣ ҳангоми пайдошавии шиддлатҳои зиёд байни узвҳои кории қабатҳои коркардкунандаи тарҳашон як қатора истифода бурда мешавад. Дар ин намуди

тарҳ векторҳо рӯ ба рӯ равона кардашуда ба қабат таъсири баробар мерасонад (ниг. ба расми 2).

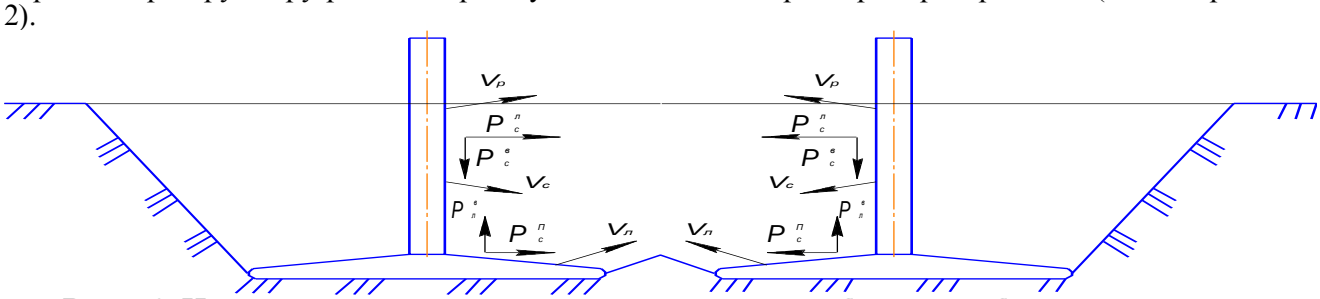

Расми 2. Нақшаи таъсири қувва ва самти ҷойивазкунии қабати хокии байни ҳамдигарии ҳамвории кӯндалангию амудӣ

Майдакунии қабатҳои хокӣ зери таъсири узвҳои кории пассивӣ хусусияти хосро соҳиб буда, байни моментҳои порашавии қабат ҳолати шиддатнокро соҳиб мегардад. Барои истифодаи ҳолати шиддатнокии қабат дар давраи байни моменти майдашавӣ барои омехтаи паҳлуӣ инчунин узви кории активӣ истифода бурда мешавад (ниг. ба расми 3). [4]

Хусусиятҳои эпюраи шиддати таксимкунандаро ба назар гирифта, аз таъсири узвҳои кории пассивӣ, ҷойгиршавии пай дар паи кордҳои фрезаро қабул менамоем (расми 3). Чунин ҷойгиршавии кордҳои фрезаҳо ба қабати камтарини шиддатноки қабати замин таъсир мерасонад, ки муқовимати хокро барои ҳаракати кордҳои фрезаро кам намуда майдашавии якхеларо таъмин менамояд. [4]

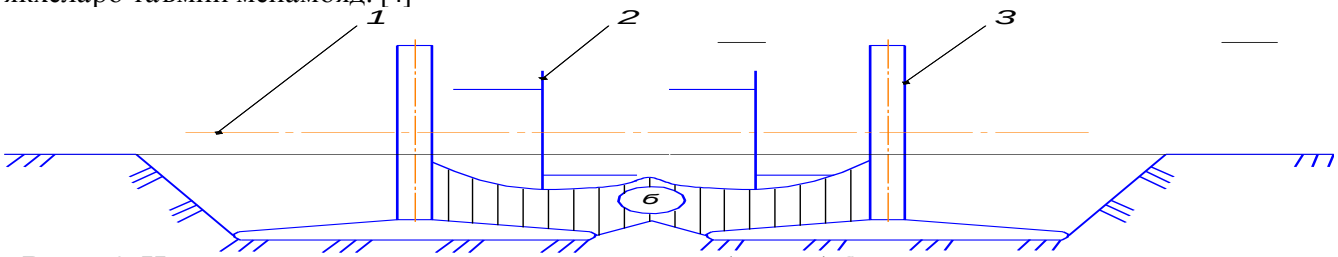

Расми 3. Нақшаи ҷойгиршавии узвҳои кории активӣ (кордҳо) бо эпюраи таксимоти шиддатҳои байни ҳамдигарии узвҳои кории пассивӣ: 1 тири узвҳои кории активӣ, 2-узви кории Г-монанди активӣ, 3-поя.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҳқиқотҳои назариявии ҷамъбастиро ба инобат гирифта мошинаи якҷоя кардашудаи узвҳои кориаш активӣ(фрезагӣ) ва пассивӣ (панҷагиро) дар базаи танаи навдамайдакунаки ангурпарварии тамғаи ИЛВ-1,5 ва узви кории культиватор-фрезагии тамғаи КФГ-3,6 бо намуди нақшагии технологӣ ба миён оварда шуд (ниг. ба расми 4).

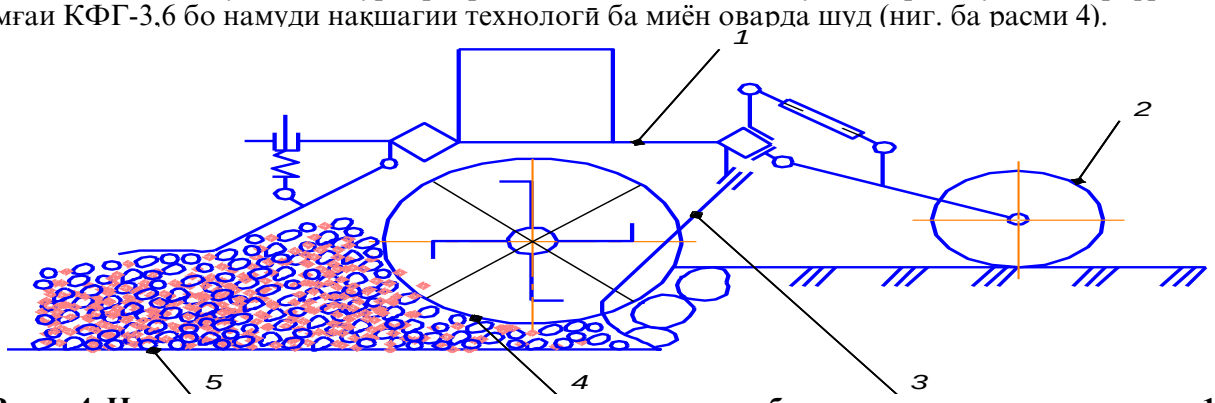

Расми 4. Нақшаи технологии кори олоти якҷоя кардашуда барои нармкунии қатори токзор. 1-рама; 2- чарҳи такягоҳи; 3- узви корни пассивӣ; 4- барабани фрезагӣ; 5- пешдомани ҳамворкунанда.

Мувофиқи ин нақшаи технологӣ дар шароити устохонаи механиконии филиали Институти боғпарварӣ ва сабзавоткории АИКТ дар вилояти Суғд сохти он сохта шуда барои санҷишҳои саҳроӣ омода карда шудааст. Аз натиҷаҳои санҷишҳои пешакӣ маълум карда шуд, ки мошинаи камбинасия кардашуда барои коркарди байни қаторҳои токзор коршоям будааст. [1]

АДАБИЁТ:

1.Байметов Р.И. Окрошении почвы комбинированными орудиями предпосевной обработки. // Механизатӣия хлопководство, - 1972. -№10.- с.5-6.

2.Панов И.М. Механико – технологические основы расчета и проектирования почвообрабатываюгих машин с ротайионными рабочими органами. – Дис…док. тех.наук. – М., 1983.- 425 с.

3.Бурченко П.Н. О взаимодействии кулҳтиваторных рабочих органов с почвой // Труды ВИМ.-19.-т 90.- с.34-35.

4.Рудаков Г.М. Изучение физико – механических и технологических свойств основных почв Каршинской степи: Автореф. дис. канд. техн. наук – Ташкент.1981. – 24 с.

АННОТАЦИЯ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ КОМБИНИРОВАННОЙ КОНСТРУКЦИИ ДЛЯ РЫХЛЕНИЯ МЕЖДУРЯДИЙ В ВИНОГРАДНИКАХ

В статье приведены теоретические направления комбинированной конструкции для рыхления междурядий виноградников, лучшим способом размещения комбинированных пассивных и активных органов машины для обработки междурядий виноградников является установка пассивных рабочих органов спереди и между фрезами барабана.

Ключевые слова: *машина, орудия, виноградник, обработка, рыхление, почва, рабочие органы, активный, пассивный.*

ANNOTATION
THEORETICAL DIRECTION OF THE COMBINED STRUCTURE FOR LOOSENING ROW SPACINGS IN VINEYARDS

The article presents the theoretical directions of the combined design for loosening the rows of vineyards, the best way to place the combined passive and active organs of the machine for processing the rows of vineyards is to install passive working bodies in front and between the drum cutters.

Key words: *machine, tools, vineyard, cultivation, loosening, soil, working bodies, active, passive.*

УДК 556.3 (575)

ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ РЕКИ ВАРЗОБ И ИНТЕГРАЛЬНЫЙ ПОКАЗАТЕЛЬ ИХ КАЧЕСТВА

Гулаёзов М.Ш.- испол. директор НИЦ экологии и окружающей среды ЦА (Душанбе), **Амирзода О.Х.-** директор, **Кобули З.В.-** д.т.н., профессор Института водных проблем, гидроэнергетики и экологии НАН Таджикистана

Ключевые слова: *водные ресурсы, река Варзоб, интегральная оценка, индекс загрязнения воды, гидрологические данные, гидрохимические показа+тели, качества воды.*

Река Варзоб – самый крупный и многоводный приток р. Кафирниган. Берет свое начало р. Варзоб на южных склонах Гиссарского хребта в районе перевалов Шутур-Гардак и Анзоб, на высотах 4200-4500 м над уровнем моря. Река Варзоб имеет длину 97 км, с площадью водосбора в 1900 км^2, что составляет 16,4%, от всей площади водосбора бассейна р. Кафирниган. Координаты истока и устья реки Варзоб следующие: исток - 39˚01' с.ш. и 69˚02' в.д., устье - 38˚29' с.ш. и 68˚47' в.д. Исток реки представляет собой небольшой ручей, вытекающий из ледника без названия, расположенного на южном склоне Гиссарского хребта. До впадения правого притока Майхура, река носит название Зиддинка, ниже называется Варзоб. Впадает р. Варзоб в р. Кафирниган на 253 км от ее устья, в 2-х км ниже железной дороги моста через Кафирниган.

Река Варзоб принимает значительное количество притоков, особенно в верхнем течении. Основными из притоков являются: р. Майхура, впадает справа на 74 км от устья р. Варзоб и имеет длину 22 км; р. Сиёма, впадает справа на 71 км – длина 22 км; р. Ходжа-Обигарм впадает справа на 57 км длина, 8 км; р. Курортная – впадает слева на 56 км, длина 15 км; р. Гурке – выпадает справа на 51 км, длина 12 км; р. Такоб – впадает слева на 49 км, дина 19 км; р. Оджук – впадает слева на 38 км, длина 17 км; р. Харангон впадает слева на 25 км, длина 20 км; и р. Лючоб – впадает справа на 13 км, длина 45 км. Распределение притоков по длине реки, в основном, происходит равномерно, что подтверждает собой график распределения основных притоков по длине р. Варзоб (рис. 1).

Из графика имеем, что верхнее течение реки, как бы и не имеет притоков, но на самом деле в верхнем течении р. Варзоб исключительно много притоков, но все они или незначительные по длине, или же действуют только в период таяния снегов, или при прохождении ливневых дождей.

Густоту речной сети в бассейне р. Варзоб следует считать вполне достаточной. Правда, хотя коэффициент густоты речной сети в бассейне равен только лишь 0,21 км/км^2 (для отдельных частных бассейнов р. Варзоб он имеет величину более 0,30 км/км^2), но это происходит оттого, что многие мелкие притоки остались не учтены. В соответствии с более-менее равномерным впадением по длине р. Варзоб ее притоков, нарастание площади водосбора, от истока к устью, происходит сравнительно равномерно, что видно из соответствующего графика нарастания площади бассейна р. Варзоб (рис. 2).

Однако, график показывает, что распределение площадей водосбора между правыми левыми берегами происходит неравномерно. Так, если правый берег имеет площадь водосбора в 1020 км^2, то левый берег имеет 880 км^2.

Основным источником питания реки Варзоб являются сезонные снега. Наряду с этим, в питании реки определённую роль занимают также ледники, залегающие в высокогорной зоне бассейна. Отнесение р. Варзоб к типу рек со снегово-ледниковым питанием подтверждается также полученным нами стоковым коэффициентом, подсчитанным по методу В.А. Шульца. Это подтверждается также тем, что главная зона определения, для данного района, находится в верховьях р. Зидди, где имеются три ледника, один из которых достигает максимальной длины до 4 км. Имеются до 10 небольших ледников, длина которых не превышает 1,5-2 км, также и в бассейне р. Майхура. Несмотря на наличие в верховьях бассейна реки ледников, все же удельный вес ледникового питания всей реки не может считаться значительным, т.к. площадь определения бассейна все же исключительно невелика.

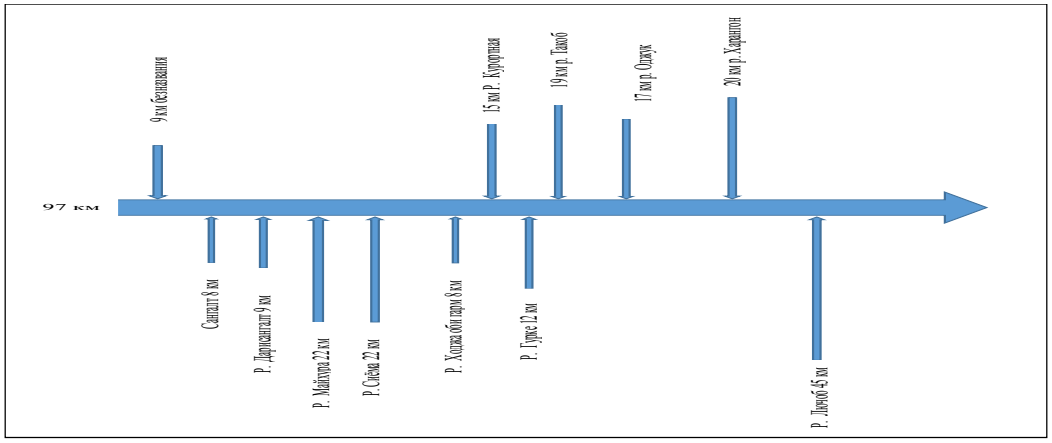

Рисунок 1.- Схематический график основных притоков реки Варзоб.

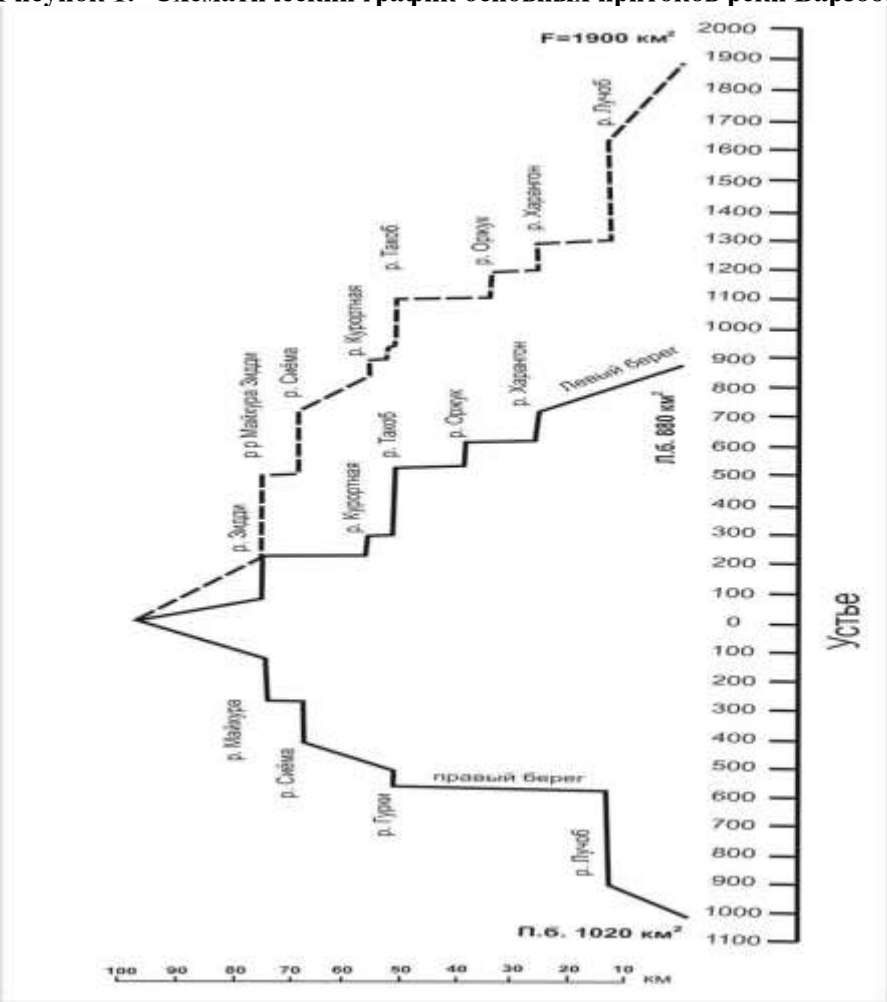

Рисунок 2.- График нарастания площади бассейна р. Варзоб

Горы Таджикистана являются одним из важных источников формирования пресной воды, а ее реки могут представлять своего рода биосферный резерват чистой питьевой воды. С целью наглядности, проведен ряд гидрохимических исследований воды бассейна реки Варзоб, в основном питающая притоками, которые берут начало еще высоко в горах, обладая смешанно, ледниково-снеговым или снегового-ледниковым типами питания.

Основная цель наших исследований является расчет индекса загрязненности воды (ИЗВ), с установлением класса качества воды бассейна реки Варзоб. При этом, исследования проводились на базе данных, полученных в гидрологическом посту «Дагана», а также замеры и образцы воды от нескольких точек, находящихся ниже по течению реки, около очистной Напорной станции города Душанбе. Для проведения исследований воспользовались информационными данными от 1-2 июня 2019 года, относящиеся к периоду рекреационной нагрузки на реке Варзоб. Учитывая тот факт, что течение реки Варзоб значительно бурное, следует отметить относительно большие перепады высот, характерные для русла, преимущественно в период половодья реки, несущие большое количество наносов, включающего в себя обломочный материал, где крупные валуны не являются исключением. Что касается температуры воды реки Варзоб, то она всегда низкая и имеет относительно малую флуктуацию суточного изменения (рис. 3).

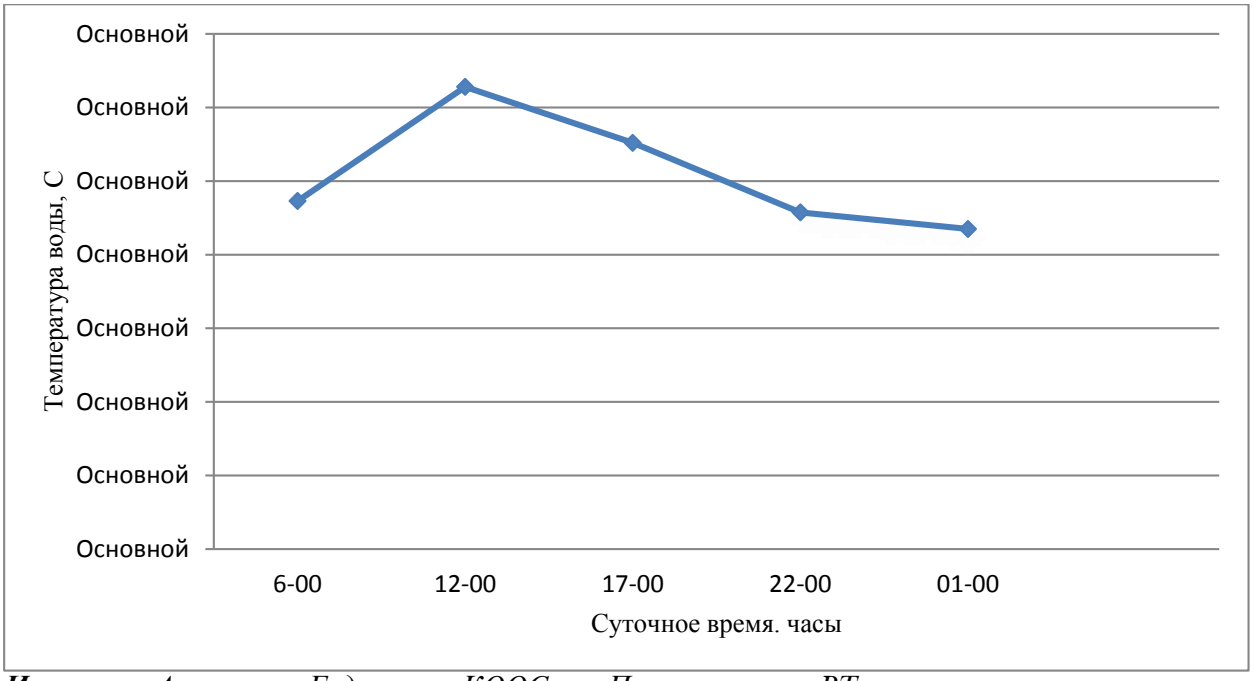

Источник: *Агентство Гидромета КООС при Правительстве РТ.*

Рисунок 3.- Суточное изменение значения величины температуры воды реки Варзоб.

Максимальное значение величины расхода воды наблюдается в июне-июле (61,3 м³/с), а минимальное - в январе (31,5 м³/с) [1]. При этом, суточное изменение уровня воды в реке Варзоб, практически, не наблюдается (рис. 4).

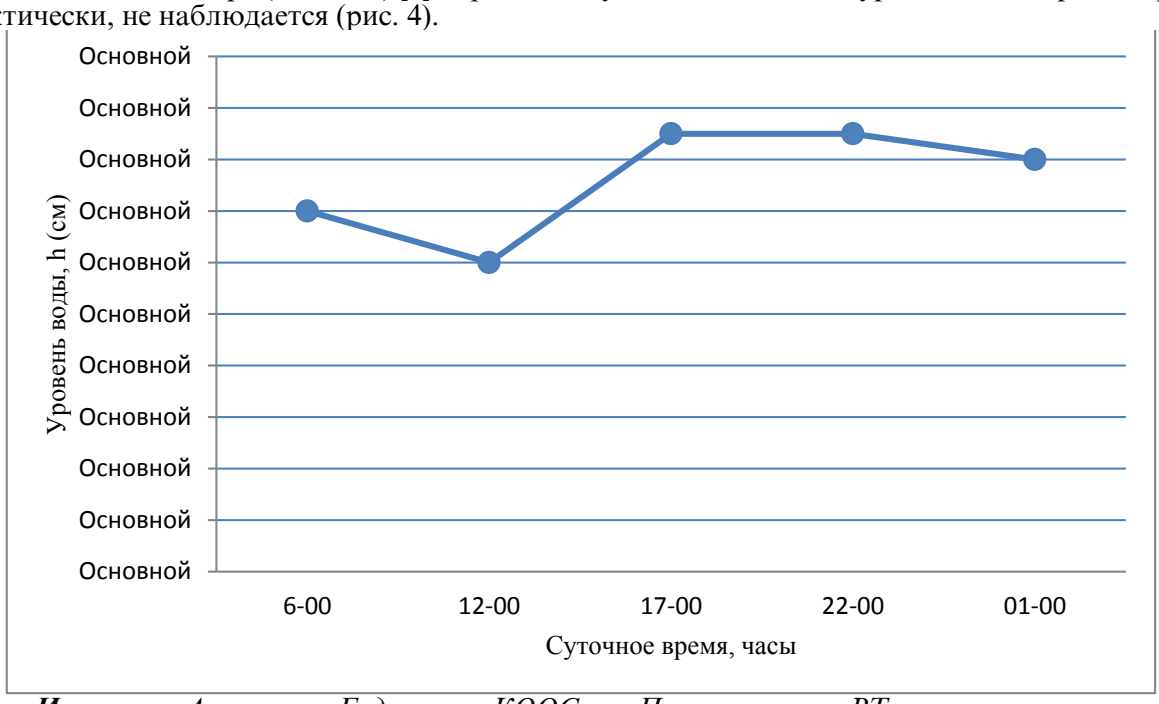

Источник: *Агентство Гидромета КООС при Правительстве РТ.*

Рисунок 4.- Кинетика изменения суточного уровня воды в реке Варзоб.

Согласно данным мониторинга, средние значения величины скорости потока речного потока воды изменятся в пределах 1,5 - 2,6 м/с, в среднем составляя 2,1 м/с (в период межени) и на перекатах - 2,1 - 2,6 м/с (в среднем, 2,4 м/с) [1].

Динамика изменения скорости воды указывает на то, что значение величины скорости воды реки минимальное в утренние часы и имеет тенденцию снижения к ночи. Изменение скоростного режима воды реки Варзоб определяется ее ледниковым характером питания, значение величины перепадов температур, как в ночное, так и в дневное время, суточным изменением влияния солнечной активности.

Исследования образцов воды были проведены в условиях полевой среды в пяти точках, включая также реку. В последующем, с использованием лабораторной базы Центральной лаборатории напорной очистной станции (НОС) ГУП «Душанбеводоканал», были проведены исследования образцов воды по различным методам, результаты которых приводятся в таблице 1.

Согласно результатов проведенных исследований с образцами воды реки Варзоб, выявлено, что она является нейтральной (pH=6.9).

Таблица 1.-Значения величины показателей качества воды

Наименование показателей,	Единица измерения	Значение ПДК$_{х-п}$ (по ГОСТ 2874-82)	Среднее значение измеряемого показателя
Прозрачность	См	не менее 30	свыше 30
Мутность	мг/л	не более 2,0	7,2
Цветность	град	не более 20,0	0,2
Запах	балл	не более 2,0	1
Привкус	балл	не более 2,0	1
pH		6.0-9,0	8.1
Аммиак	мг/л		0,11
Нитриты	мг/л		0,01
Нитраты	мг/л	не более 45,0	2,62
Жесткость	мг-экв/л	не более 7,0	1,7
Кальций	мг-экв/л		1,5
Магний	мг-экв/л		0,3
Сумма (K + Na)	мг-экв/л		0,18
Сульфаты	мг/л	не более 500	24
Щелочность	мг-экв/л		1,5
Хлориды	мг/л	не более 350	12
Сухой остаток	мг/л	не более 1000	75
Взвешенные вещества	мг/л		-
Коли индекс		не более 3	менее 3
Коли титр		не менее 333	более 333
Железа	мг/л	не более 0,3	0,01
Медь	мг/л	не более 1.0	0,04
Фтор	мг/л	не более 1.2	0,25
Марганец	мг/л	не более 0,1	менее 0,1

По результатам измерения электропроводности образцов воды, определено их отношение к слабоминерализованным. Исходя из суммарного показателя концентрации ионов магния и кальция, исследуемые образцы воды, по жесткости, относятся к «мягким». В результате употребления образцов воды в качестве питьевой и пищевой воды, необходимо обогащение рациона питания, путем увеличения содержания необходимых минералов и микроэлементов.

Из таблицы 1 следует, что почти все показатели находятся в пределах значения нормативной величины-предельно-допустимых концентраций воды хозяйственно-питьевого типа (ПДКх-п), за исключением мутности воды. Определено, что, в период паводка, значения величины мутности воды реки Варзоб имеет характер резкого повышения, в связи с чем, необходима большая дозировка используемого коагулянта. Известно, что отдельные показатели качества воды несут информацию о качестве образцов воды, которые не могут быть мерой качества воды, потому что они являются индивидуальными и не могут судить о значениях величины других показателей. Однако, критерием оценки качества воды могут служить «интегральные показатели». Значение величины интегрального показателя качества воды определяется в виде индекса загрязненности воды (ИЗВ). ИЗВ определяет класс качества воды, с помошью формулы:

$$ИЗВ = (\Sigma\ Сфi\ /\ ПДКi\ )\ /\ n,$$

где:

Сфi – среднее значение определяемого показателя за период мониторинга;

ПДКi – значение величины предельно-допустимой концентрации для данного, определенного загрязнения.

Таким образом, классы качества природных вод приводятся в табл. 2 [2]:

Таблица 2.-Характерные значения интегральной оценки качества воды

Индекс загрязнения воды	Класс качества воды	Оценка качества (характеристика) воды
Менееа или ровно 0,2	I	Очень чистые
Более 0,2-1	II	Чистые
Более 1-2	III	Умеренно загрязненные
Более 2-4	IV	Загрязненные
Более 2-6	V	Грязные
Более 6-10	VI	Очень грязные
Свыше 10	VII	Чрезвычайно грязные

ЛИТЕРАТУРА

1. Почоджанов, Д.Н. Гидрохимия поверхностных вод Таджикистана. Часть 1. Реки и водохранилища / Д.Н. Почоджанов, Д.Л. Патина. – Душанбе, 1999. – 213с.

2. Гусева, Т.В. Гидрохимические показатели состояния окружающей среды: справочные материалы / Т.В. Гусева, Я.П. Молчанова, Е.А. Заика, В.Н. Виниченко, Е.М. Аверочкин; Под ред. Т.В. Гусевой. – М.: Социально-экологический Союз, 2000. – 148 с.

АННОТАТСИЯ

ЗАХИРАҲОИ ОБИИ ДАРЁИ ВАРЗОВ ВА АРЗЁБИИ ИНТЕГРАЛИИ СИФАТИ ОН

Дар мақолаи мазкур натиҷаи таҳқиқотҳо оид ба муайян намудани оварда шудааст. Муайян карда шудааст, ки ҳарорат ва сатҳи оби дарёи Варзоб дар давраи таҷрибавӣ паст ва ба таври назарас тағйир намеёбад. Суръати миёнаи маҷрои дарё дар давраи камобӣ ба ҳисоби миёна 2,1 м/с ва дар давраи серобӣ ба ҳисоби миёна 2,4 м/с ташкил медиҳад. Нишондиҳандаи ифлосшавии об (НИО) дар дарёи Варзоб 0.47 ташкил дода, об ба синфи дуюми сифат – яъне тоза арзёбӣ мешавад.

Ҳамин тарик, дар асоси натиҷаҳои таҳлилҳои гидрохимиявӣ ва ҳисобҳои НИО далели аслии табиӣ будани оби дарёи Варзоб муайян шуд, ки мувофикон оби дареи хавза чавобгу нишон медиҳад, оби дарё ба талаботҳои хоҷагию-нӯшокӣ, маданию-маишӣ ва моҳипарварӣ буда, ба ҳифзи махсус ва инчунин ба истифодаи оқилона ниёз дорад.

Калимаҳои асосӣ: *захираҳои обӣ, дарёи Варзоб, арзёбии интегралӣ, нишондиҳандаи ифлосшавии об, маълумоти гидрологӣ, нишондиҳандаҳои гидрохимиявӣ, сифати об.*

ANNOTATION

WATER RESOURCES AND THE INTEGRAL ASSESSMENT OF THE WATER QUALITY OF THE VARZOB RIVER

The article presents the results of the research conducted to determine the integral assessment of the water quality of the Varzob River. It was derified that the temperature and the water level of the Varzob River during the ex-periment period were low and not changed significantly in the day. The average flow rate of the river during the low-water period is 2.1 m/s average, and on the rifts, it reaches 2.4 m/s an average. WPI for the Varzob River received a value of 0.47, i.e. the water is celate to the second quality class – clean. The results of hydrochemical analysis and calculation of WPI confirms the uniqueness of the natural water of the Varzob river, and the water of the river confirm all requirements-drinking, cultural-household and fishery that needs special protection, and also rational use.

Key words: *water resources, Varzob river, integrated assessment, water pollution index, hydrological data, hydrochemical indicators, water quality.*

УДК: 669,2:053,85

ОСОБЕННОСТИ ХАРАКТЕРА ТЕМПЕРАТУРНОЙ ЗАВИСИМОСТИ СКОРОСТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ УЛЬТРАЗВУКА РАСПЛАВОВ МЕТАЛЛОВ И ПОЛУПРОВОДНИКОВ ЗА КУПОЛОМ РАССЛАИВАНИЯ.

ДЖАФАРОВ А.С.- аспирант**, НУРОВ К.Б.-** к.х.н., доцент ТГПУ им. С. Айни**,**
МИРЗОЗОДА А.Н.- к.х.н., сотрудник ИТП и СТ.**, ДЖУРАЕВ Т.Дж.-** д.х.н.,
профессор ТТУ им. акад. М.С. Осими.

Ключевые слова: температура, ультразвук, расплав, металл, полупроводник, двойные системы, твердые и жидкие фазы, купол расслаивания.

Определение положения кривой моновариантного равновесия, которая ограничивает область расслаивания расплавов, является достаточно трудной в экспериментальном исполнении физико – химической задачей. В настоящее время для решения этой задачи чаще всего используются методы: измерения электропроводности, вязкости, плотности, дифференциально – термического анализа, закалки из жидкого состояния с последующим металлографическим анализом и др. [1-3]. Эти методы по объективным причинам недостаточно надежны, трудоемки и зачастую дают противоречивые результаты. Нами [4] предложено решить эту задачу методом измерения скорости распространения ультразвука. Суть метода заключается в том, что исследуемый образец зондируется ультразвуковыми волнами и измеряется скорость их распространения на разных расстояниях от дна измерительной ячейки. Схема измерения скорости распространения ультразвука в расслоившейся жидкости показана на рис.1. Звуковая волна от излучателя 1 через нижний звукопровод 2 поступает в исследуемый расплав, помещенный в контейнере 3. Расплав разделяется на два слоя 4 и 5. После прохождения толщи исследуемого расплава звуковая волна принимается верхним подвижным звукопроводом 6, соединенным с приемником 7.

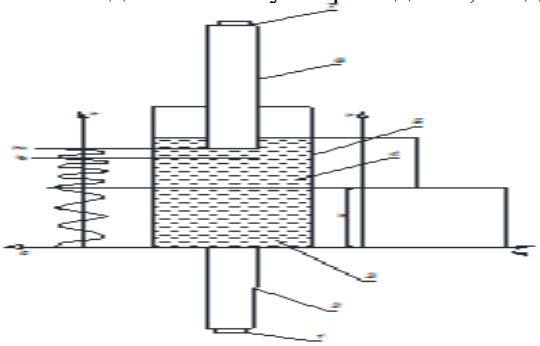

Рис.1 Схема измерительной ячейки для определения скорости ультразвука в расслаивающихся расплавах (1-7см. текст).

Перемещая верхний подвижный звукопровод при помощи микрометрического винта на расстояние $\Delta \boldsymbol{h} = \boldsymbol{n\lambda}$, получаем возможность зафиксировать значение скорости распространения ультразвука на участке $\Delta \boldsymbol{h}$. Последовательно зондируя расплав путем перемещения верхнего звукопровода можно установить изменение скорости распространения ультразвука по высоте исследуемого расплава и обнаружить скачок ее при переходе через фазовую границу между областями 4 и 5. На рис. 1, слева, схематически показано, как в расплаве от нижнего до верхнего звукопроводов распространяется синусоидальная плоская волна, длина которой в нижнем слое больше, чем в верхнем.

При перемещении верхнего звукопровода вниз на расстояние $\boldsymbol{n\lambda}$ (в данном случае n=2) на экране осциллографа с дифференциальным блоком усиления, на второй вход которого подается когерентный синусоидальный сигнал от того же генератора, что реализуется одна и то же генератора, что вырабатывает и зондирующее расплав напряжение, наблюдается n погасаний суммарного сигнала. Регистрируя общее перемещение $\Delta \boldsymbol{h} = \boldsymbol{n\lambda}$ и задавая частоту f, скорость распространения звука находим по соотношению $\vartheta_s = f \cdot \frac{\Delta h}{n}$, которое тождественно очевидной формуле $\vartheta_s = f\boldsymbol{\lambda}$. Поскольку длина волны, определяемая как $\boldsymbol{\lambda} = \frac{\Delta h}{n}$, есть составляющая толщи расплава $\Delta \boldsymbol{h}$, то и скорость ϑ_s относится именно к этому объему расплава.

Зондируя расплав в области расслаивания при различных температурах, можно обнаружить исчезновение или появление границы между слоями, т.е. зафиксировать температуру начала расслаивания. Используя значения скорости распространения ультразвука в первом и во втором слоях при каждой данной температуре, можно построить зависимость ϑ_s вдоль линии моновариантного равновесия жидкость-жидкость, которая является основой для построения купола расслаивания на диаграмме фазовых равновесий. Для решения этой последней задачи необходимо исследовать температурную зависимость ϑ_s выше области расслаивания у сплавов определенного состава и про экстраполировать ее до пересечения с кривой зависимости ϑ_s вдоль купола расслаивания. Точки пересечения соответствуют температурам начала расслаивания сплавов определенных составов. В результате получаем всю необходимую информацию о координатах фигуративных точек, образующих кривую моновариантного равновесия жидкость - жидкость на T-x диаграмме состояния. В настоящей работе приводятся результаты исследование расслаивания расплавов в системах Sb-Se, In-Se, Cu-Te, Ag-Te.

В системе In-Se выше температуры расслаивания политермы скорости распространения ультразвука носят линейный характер с отрицательным температурным коэффициентом $\Delta\vartheta_s$. В данной системе никаких аномалий на политермах скорости распространения ультразвука не просматривается. Все политермы линейно спадают с температурой, начиная от температур расслаивания. Этот факт говорит о том, что нет выраженного развития крупномасштабных флуктуаций концентрации в расплавах данной системы. Если они и есть, то возможно, в интервале менее 1К от температур расслаивания. Кривая моновариантного равновесия жидкость – жидкость в системе In-Se характеризуется симметричной бинодалью. Установлены следующие координаты критической точки: температура – 910К, состав - 17ат. % Se.

В системе Sb-Se политермы скорости распространения ультразвука характеризуются положительным температурным коэффициентом $\Delta\vartheta_s$, т. е. скорость распространения ультразвука увеличивается с ростом температуры, аналогично тому, как это наблюдается в расплаве чистой сурьмы. Это связано с тем, что исследованные расплавы в области расслаивания расплавов содержат значительное количество сурьмы, влияние которой в данном системе оказывается преобладающим и связано с соответствующими изменениями структуры ближнего порядка. Кривая моновариантная равновесия жидкость – жидкость в системе Sb-Se представляет собой ассиметричную бинодаль, максимум которого сдвинут в сторону большего содержания селена. В этой системе на основе данного метода определены и уточнены область существования микро неоднородности за куполом расслаивания расплавов [5]. По полученным данным можно оценить следующие координаты критической точки: температура - 893К, состав - 35ат. % Se.

В системе Cu-Te результаты исследований температурной зависимости скорости распространения ультразвука в расплавах исходных концентраций показывают, что скорость ультразвука выше температуры расслаивания характеризуется аномалиями, заключающимися в том, что кривая зависимости $\vartheta_s \sim f$ (T) проходит через максимум и только после некоторого перегрева линейно убывает с температурой. Подобные аномалии ранее отмечались в расслаивающихся молекулярных жидкостях критических концентрации, но они проявлялись за единицы, а чаще доли градусов перед расслаиванием. В данной системе температурные интервалы аномалий простираются на десятки градусов, достигая максимального значения (около 80К) при концентрации 17,5ат. %Te.

Следуя представлениям о закритических явлениях, можно заключить, что расплавы данной системы являются микронеоднородными. За микронеоднородности можно считать так называемые крупномасштабные флуктуации плотности и концентрации. Аномально большая по сравнению с молекулярными расслаивающимися жидкостями разница $T-T_{кр.}$ при которой начинается развитие крупномасштабных флуктуаций связано с сосуществованием в исследуемых расплавах двух типов химической связи: металлической и ковалентной. Купол расслаивания в данной системе характеризуется симметричной бинодалью. Установлены следующие координаты критической точки: температура 1479К – состав 17,5ат. %Te. В системе Ag-Te иссле-

довались образцы следующих исходных составов: 0,09; 0,12; 0,15; 0,19; 0,2; 0,22; 0,25; 0,31ат. доли теллура. При исследовании оказалось, что в этих составах скорость распространения ультразвука не зависит от высоты, т.е. от расстояния между рабочими торцами звукопроводов при всех исследованных температурах.

До самой температуры монотектики 1166К политермы v_s представляет непрерывные и однозначные функции температуры. Следовательно, ни один из исследованных расплавов не расслаивается. Для подтверждения наблюдаемого факта был проведен следующий эксперимент. Образец исходного состава $Ag_{0.81}Te_{0.19}$ в ячейке выдерживали в течении 8 часов и охлаждали со скоростью 10К/мин. до 1180К, а затем отключали печь. На образце после этого не обнаруживалось следов разделения на два слоя. Было проведено исследование расплава состава $Ag_{0.8}Te_{0.2}$ методом ДТА. На термограммах никаких тепловых эффектов не было обнаружено. Таким образом, комплекс проведенных исследований не подтвердил разделения расплавов системы Ag-Te на два слоя в концентрационном диапазоне $\Delta x = 9 - 31$ат. %Te. Однако, результаты исследований, полученные при исследовании скорости распространения ультразвука показывает, что на политермах v_s отвечающих составам 9 и 31ат. %Te никаких аномалий не обнаруживается. Политермы, отвечающие остальным исследованным составам проявляют аномалии с максимумом v_s, которые могут быть обусловлены только микронеоднородностью жидкости. Суммируя наблюдаемые явления, можно сделать предположение о том, что система Ag – Te все же расслаивается, но не в обычном понимании макроскопического разделения на два слоя, а в смысле «микрорасслаивания». При этом, «микрорасслоенный» расплав, по - видимому, следует отожествлять с коллоидным одной фазы в другой. Таким образом, с использованием ультразвукового метода нами построена линии моновариантного равновесия жидкость - жидкость для систем Cu-Te и In-Se. Для систем Sb-Se и Ag-Te эти кривые установлены, что позволяет решить вопрос о корректности результатов отдельных работ, результаты которых не согласуются друг с другом.

Литература

1. Кононенко В.И., Яценко С.П. Некоторые физические свойства металлических расслаивающихся расплавов/ В.И.Кононенко, С.П.Яценко //Изв. АН СССР. Металлы. – 1970,-№ 3,- С.205-208.
2. Андрианова Т.Н. и др. Исследование вязкости и плотности системы сурьма-селен в жидком состоянии / Т.Н.Андрианова, А.А. Александров, Л.А. Разулейченко, В.С. Охотин //Теплофизика высоких температур. -1970,-Т.8,-№6, -С.1192-1196.
3. Wobst M. Oberflachenspannung und Dichte schmelzflussiger Legierungen von binaren Tellur- und Selensystemen mit gleichzeitig vorliegenden Mischungslucken und Verbindungen //Wiss. Z.d.Tehn. Hochsch. Karl-Marx-Stadt. -1970. B.12. H.4. S.393-414.
4. Глазов В.М. и др. Исследование расслаивания расплавов в системе Sb-Se акустическим методом/ В.М..Глазов, С.Г.Ким, К.Б.Нуров// Известия АН СССР. Неорганические материалы. -1990, -Т.26,-№ 3,- С.526-529.
5. Мирзозода А.Н. Исследование микронеоднородности двойных –металлических и полупроводниковых расплавов с расслоением в жидком состоянии. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. хим. наук. Душанбе, 2021. 22с.

АННОТАТИЯ

ХУСУСИЯТҲОИ ВОБАСТАГИИ ҲАРОРАТ АЗ САТҲИ ТАРҒИБОТИ УЛТРАЗОУНД АЛЛОТИФИ МЕТАЛЛӢ ВА НИМИКОНДУКТОРҲО ДАР ПАСИ ГУНБАДИ НОН

Дар ин кор, мо танҳо ба натиҷаҳои таҳқиқоти худ оид ба баъзе системаҳои дуӣ бо ҷудосозии ҷузъҳо дар ҳолати моеъ диққат медиҳем. Натиҷаҳои таҳқиқоти табақабандии гудохтаҳо дар системаҳои Sb-Se, In-Se, Cu-Te ва Ag-Te оварда шудаанд. Исбот карда шудааст, ки дар системаҳои Sb-Se ва Cu-Te аномалияҳои суръати паҳншавии ултрасадо дар диапазонҳои васеъи ҳарорат пайдо шуда, ҳангоми наздик шудан ба нуқтаи муҳим тадричан шиддат мегиранд. Дар системаи In-Se ягон аномалия ёфт нашуд. Дар системаи Ag-Te имкони ба вуҷуд омадани эмульсияҳои борик пароканда мавҷуданд, ки дар доираи ҳарорати васеъ ҳароратӣ устувор мебошанд. Дар асл, падидаи "микро-деламинатсия" вуҷуд дорад.

Калимаҳои асосӣ: *ҳарорат, ултрасадо, гудохта, металл, нимноқил, системаҳои дуӣ, фазаҳои сахт ва моеъ, гунбази ҷудошаванда*

ANNOTATION.

PECULIARITIES OF TEMPERATURE DEPENDENCE OF PROPAGATION RATE OF ULTRASOUND OF METAL MELTS AND SEMICONDUCTORS BEHIND DELAMINATION DOME.

In this paper, we will focus only on the results of our own studies of some binary systems with stratification of components in the liquid state. The results of the study of melt delamination in the Sb-Se, In-Se, Cu-Te, and Ag-Te systems are presented. It is proved that in the Sb-Se and Cu-Te systems, anomalies of the ultrasound propagation velocity are detected in wide temperature ranges and gradually increase when approaching the critical point. No anomalies were detected in the In-Se system. In the Ag-Te system, it is possible to form fine emulsions that are thermally stable over a wide temperature range. In fact, there is a phenomenon of "micro-delamination".

Key words: temperature, ultrasound, melt, metal, semiconductor, binary systems, solid and liquid phases, delamination dome.

ТДУ - 338.2

НИЗОМ ВА НАҚШИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Шарифов З.Р.- профессор, **Талбаков С.А.-** омӯзгор - ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *иқтисоди рақамӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ, барномаҳои муҳосибӣ, отехнологияҳои иттиллоотӣ, технологияи фазоӣ.*

Имрӯз масъалаи истифодаи технологияҳои пешрафтаи иттиллоотӣ дар соҳаҳои гуногуни фаъолият, аз он ҷумла дар баҳисобгирии муҳосибӣ, ки ҷузъи марказии низоми идораи ҳама гуна объектҳо мебошад, торафт муҳим мегардад. Рушди иқтисоди рақамӣ бошад такмили технологияҳои ҳозиразамони иттиллоотию телекоммуникатсиониро талаб менамояд, зеро он барои ба роҳ мондани баҳисобгирии муҳосибӣ имкониятҳои навро фароҳам меорад. Истифодаи технологияҳои иттиллоотӣ ба афзоиши рақобатпазирии ташкилоту муассисаҳо аз ҳисоби сарфаи хароҷот, коҳиши таъсири омили инсонӣ ва афзудани суръати кор мусоидат мекунад.

Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «30» декабри соли 2019, №642 тасдиқ шудааст.

Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар асоси Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 декабри соли 2018 ва мутобиқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январи соли 2019, №39 «Дар бораи ҷамъбасти натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2018 ва вазифаҳо барои соли 2019» таъин гардидааст.

Консепсияи иқтисоди рақамӣ ба муқаррароти Конституция ва ба қонуну қарорҳои Ҳукумат мутобиқ буда, инъикоскунандаи дурнамои умумии истифодаи технологияҳои муосири рақамӣ бо мақсади ноил гардидан ба ҳадафи олии рушди дарозмуҳлати Тоҷикистон, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии кишвар, ҳамзамон ҳарчӣ зудтар ба сатҳи зиндагии кишварҳои дорои даромади миёна расидани он ва ба таври назаррас паст намудани сатҳи камбизоатӣ, ноил гардидан ба ҳадафҳои асосӣ, яъне расидан ба истиқлолияти энергетикӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ, баромадани кишвар аз бунбасти коммуникатсионӣ ва табодули он ба кишвари транзитӣ, саноатикунонии босуръати кишвар ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки дар ҷомеаи имрӯза воситаи асосии техникии технологияи коркарди иттиллоот компютери инфиродӣ ба ҳисоб меравад. Баҳисобгирии муҳосибӣ дар аксарияти ташкилотҳо бо истифодаи маҳсулоти махсуси барномавӣ ба роҳ монда мешавад, ки барои ҳифзи мусоиди рақамҳо, ташкили ҳуҷҷатҳо ва ҳисоботдиҳиҳо, таҳлили иттиллооти муҳосибӣ дар назар дошта шудаанд. Онҳо ба муҳосибон имконият медиҳанд қитъаҳои ба ҳам алоқаманди ҳисобҳоро ба роҳ монанд, ба ҳайати роҳбарии корхона бошад, имконият медиҳад ба иттиллооти саривақтӣ дастраси пайдо кунад ва қарори идорӣ қабул намояд. Автоматикунонии баҳисобгирии муҳосибӣ кори муҳосибонро хеле осон менамояд; он назар ба коркарди дастии иттиллоот бартариҳои зеринро дораст:

- пуркунии автоматии реквизитҳо дар ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ;
- коркарди басуръати шумораи хеле зиёди иттиллоот;
- пешниҳоди рақамҳои таҳлилӣ дар шаклҳои барои қабул хеле мувофиқ (диаграммаҳо, графикаҳо, ҷадвалҳо);
- ташаккули феҳристҳои (регистрҳои) ҳисоботдиҳӣ (ведомостҳои ҳисобию пардохтӣ, варақаҳои гардишӣ (оборотӣ)-ю бақиявӣ, китобҳои хазинадорӣ;
- камшавии миқдори фиристонандаҳои коғазӣ;
- мубодилаи иттиллоот дар байни роҳбарият ва тобеон, зерсохторҳои корхона дар муддати лаҳзаҳои башумор;
- роҳ надодан ба хатою иштибоҳҳои арифметикӣ;
- муомилаи онлайнӣ бо мақомоти назораткунандаи давлатӣ ва бонкҳо;
- имконияти барҳӯрди фаврӣ ба тағйирёбии қонунгузориҳо.

Бояд ёдовар шуд, ки имрӯз теъдоди зиёди маҳсулоти барномавӣ барои коркарди иттиллооти муҳосибӣ мавҷуд аст. Ҷанбаҳое, ки аз рӯйи он ба барномаҳои муҳосибӣ тибқи афзалиятҳои дархостӣ баҳо додан мумкин аст, аз инҳо иборат мебошанд:

1. Пуррагии вазифаҳо;
2. Хизматрасонии маҷмуӣ, дар самти азнавсозии саривақтии масолеҳи барномавӣ вобаста аз тағйирёбии санадҳои меъёрӣ, шаклҳои ҳисоботдиҳӣ, қоидаҳои ҳисобу китоб ва ғайра иборат аст;
3. Қулай ва мувофиқ будани низоми кор дар система. Дар он диққати асосӣ ба фаҳмиши интерфейси (ҳамкорӣ, равзана) ба таври фарҳанги дарккунандаи барнома, имкониятҳои бакордароии басуръат ва азхудкунии мустақилонаи барномаҳо равона карда мешавад;
4. Дастгирии техникӣ;
5. Касбиятнокии баланди молтаъминкунандагон;

6. Имконияти кори фосилавӣ, ки имконият медиҳад дар чанд шабакаи локалӣ дар як вақт аз як база бо синхронизатсияи баъдинаи рақамҳо корро иҷро кард;

7. Вазифаи асосии автоматикунонӣ воридсозии якбораи рақамҳо ба система мебошад, аз ин рӯ, маҳаки интихоби барнома бояд мавҷудияти ивази маълумотҳо ва ҳамоҳангсозии онҳо бошад;

8. Имконияти мутобиқшавӣ ба рушди тиҷорат ва ҷоринамоии системаҳои нави баҳисобгирӣ;

9. Ҳифзи иттиллоот;

10. Имконияти мутобиқат ба васеъшавии талаботи пешниҳодшавандаи баҳисобгирӣ ва афзоиши ҳаҷми вазифаҳои ҳалшаванда;

11. Арзиши маҳсулоти барномавӣ.

Бояд гуфт, ки ширкати 1С: дар байни ширкатҳои дигар дар кори дастраснамоии барномаҳои муҳосибӣ дар ҷойи аввал меистад. Муҳосибот ба ин усул имконият медиҳад параметрҳои сиёсати баҳисобгирӣ бо назардошти хусусиятҳои фаъолияти ташкилот мувофиқ карда, ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ тартиб дода, низоми ҳисоботдиҳиро муташаккил гардонда, маълумотномаҳо мувофиқ ба талаботи пешбурди ҳисобот дар ташкилотҳо ба роҳ монда шаванд.

Истифодаи технологияҳои фазоӣ (самоӣ) дар баҳисобгирии муҳосибӣ. Бояд гуфт, ки имрӯз яке аз технологияҳои рақамии маъруф технологияи фазоӣ ба ҳисоб меравад. Технологияи фазоӣ пешниҳод намудани захираҳои компютерӣ чун хотира ё тавоноиҳои ҳисобкуниро ба сифати Интернет-сервис дар назар дорад. Хусусияти истифодаи технологияи мазкур аз он иборат аст, ки ташкилотро лозим нест, ки техникаҳоро бо арзиши қиммат харидорӣ намояд. Барои хизматрасонии онҳо мутахассисонро киро кунад, ё таъминоти барномавии махсусгардонидаро насб намояд. Барои истифодаи сервисҳои фазоӣ ба Интернет дастрасӣ доштан басанда аст. Намунаи одии технологияҳои фазоӣ хотираи виртуалӣ чун **Яндекс-Диск, Drop-Box, Google-drive** мебошад**.**

Технологияҳои фазоӣ ин фазои рақамӣ, ё тавоноии ҳисобкунии иҷора ба пешниҳодшаванда мебошад, ки дорои хусусиятҳои зерин аст:

- имконияти мустақилонаи интихоб кардани вазифа дар мӯҳлати муқарраршуда барои истифодабаранда дар лаҳзаи мазкур зарурӣ (суръати пайвастшавӣ, ҳаҷми хотира, тавоноиҳои ҳисобкунӣ), ҳамчунин, вақте ки истифодабаранда фазоиро ба иҷора гирифтааст;
- дастрасии истифодаи технологияҳои фазоӣ бо ёрии ҳама гуна таҷҳизот;
- шарт набудани ҳамкорӣ бо молтаъминкунанда;
- танзимшавандагӣ- истифодабаранда танҳо барои маҷмуи хизматрасониҳое маблаг медиҳад, ки аз онҳо истифода кардааст.

Бо ёрии технологияҳои фазоӣ тамоми вазифаҳои анъанавии баҳисобгирии муҳосибиро иҷро кардан мумкин аст: дар шакли электронӣ ба роҳ мондани ҳама гуна ҳисобу китоби молиявӣ, идоравӣ, андозӣ ва тартиби пешниҳод кардани ҳисоботҳои оморӣ, ташаккули ҳуҷҷатнигориҳои аввалияи баҳисобгирӣ, анҷом додани ҳисобу китоби андозҳо ва пардохтҳои суғурта.

Таҳлил нишон медиҳад, ки ширкати 1С чор усули имконпазири истифодаи технологияҳои фазоиро пешниҳод намудааст: фазоӣ барои истифодаи бевосита дар дохили ташкилот, фазоии холдингӣ, фазоӣ барои ҳамкорӣ бо мизоҷон, ҳамчунин, технологияи 1CFresh барои кор тавассути Интернет бе насби таъминоти барномавӣ.

Бояд ёдовар шуд, ки афзалияти истифодаи «технологияи фазоӣ» дар баҳисобгирии муҳосибӣ аз инҳо иборат аст:

- камшавии хароҷот;
- имконияти дастрасии фосилавӣ;
- боэътимодӣ (хатари садамаҳои техникӣ ба дараҷаи камтарин аст);
- имконияти дар ҳама ҳолат дар ин низом кор карда тавонистан.
- Бо вуҷуди ин, норасоиҳои истифодаи технологияҳои фазоиро низ бояд ёдовар шуд:
- зарурати пешниҳод намудани иттиллооти истифодаи дохилӣ ба ашхоси сеюм; дар натиҷа берунравии маълумот имкон дорад;
- бештари муҳосиботи электронӣ ба истифодабарандагон маҷмӯи стандартии ҷӯрсозиро пешниҳод менамоянд;
- эҳтимолиёти хатари набудани Интернет-пайвандӣ, ки метавонад ба кор дар сервис халас ворид созад.

Самти дигари фаъолиятро истифодаи технологияи блокчейн дар баҳисобгирии муҳосибӣ ташкил медиҳад. Бояд гуфт, ки дар баҳисобгирии муҳосибӣ технологияи блокчейн (пайватаи маълумоти молиявӣ) ба аҳамияти муҳим молик аст; он аз занҷираи «блокҳо»-и аз рӯйи қоидаи муайян ҷойгир иборат мебошад. Блокчейн базаи ягонаи маълумоти бе идораи марказонида мебошад, ки ба компютерҳои сершумор тақсим карда шудааст. Аз ин рӯ, онро бисёр вақт «базаи тақсимшудаи маълумот» меноманд.

Бартариҳои блокчейн-технология дар баҳисобгирии муҳосибӣ ба андешаи мо аз инҳо иборат аст:

1. Маълумоти дар блокчейн тартибдодашуда, ҳатто дар ҳолате, ки ба контрагент боварӣ нест, эътимодбахш аст, зеро транзаксия (созишнома) танҳо дар ҳамон ҳолат анҷом мепазирад, ки он аз ҳар ду тараф қобили қабул дониста шавад. Дар натиҷа ин маълумот аз тағйирёбӣ ҳифз карда мешавад.

2. Ҳангоми бароҳмонии технологияи блокчейн дар баҳисобгирӣ корхонаро зарурат наемонад, ки бо контрагентҳо ҳисобу китоб, баруйхатгирӣ гузаронад, зеро ташаккул ва бақияи қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ дар як вақт бо баҳодиҳии якхела дар лаҳзаи транзаксия доир мегардад. Вазифаи муҳосиб аз он иборат аст, ки таснифоти активҳои харидоришуда ё додашуда ва қайди даромад ё хароҷоти дар он маврид дахлдорро дуруст анҷом диҳад.

3. Имконияти ташкили блокчейн-технология дар дохили ташкилот ҷой дорад. Дар натиҷа содироти арзишҳои молию моддӣ аз ҷойи нигоҳдорӣ ба таври автоматӣ дар ҳуҷҷатҳои қабулкунанда инъикос меёбад; аз ҳуҷҷатҳои фиристонанда бошад, он ихроҷ (соқит) карда мешавад.

4. Баҳисобгирии фаврӣ дар реҷаи вақти ҷорӣ, адами ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ.

5. Бо блокчейн муборизаи босамар бар зидди қаллобӣ имконпазир аст. Рӯ гардондан аз пардохти андозҳо имкон надорад, зеро ҳама транзаксия рақамгузорӣ шудаанд.

Норасоиҳои блокчейн-технология аз қисмҳои зерин иборат аст:

1. Суст шудани суръати кор бо зиёд шудани шумораи истифодабарандагон;
2. Набудани танзими қонунӣ;
3. Масрафи зиёди нерӯи барқ;
4. Набудани мутахассисони сатҳи зарурӣ.

Ҳамин тавр, ичрои бомуваффақияти Консепсияи «Иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» бо шарти ҳамкориҳои манфиатбахши сохторҳои давлатӣ, бизнес-ҷомеаҳо ва муассисаҳои илмию таҳқиқотӣ имконпазир аст. Иқтисоди рақамӣ имкониятҳои муҳосибии имрӯзаро васеъ мекунад, сифат ва фаврияти баҳисобгириро баланд мебардорад, равишҳои ҳозиразамони инноватсиониро ба муттаҳидгардонии шаклҳои гуногуни баҳисобгирӣ ташаккул медиҳад. Ивази коғаз ба низоми баҳисобгирии автоматикунонида бо ёрии компютерҳои инфиродӣ ва барномаҳои махсус оид ба баҳисобгирии муҳосибӣ имконият дод муҳосибон аз меҳнати зиёд озод ва натиҷаю сифати корашон беҳтар шавад. Имрӯз дар муҳосибот интернет-хизматрасониҳои махсус ба вуҷуд омадаанд, ки имконият медиҳанд тамоми амалиёти муҳосибӣ хушсифат анҷом дода шавад; онлайн, банкҳо ва портфели технологияҳои иттиллоотӣ ба кори ҳамарӯзаи муҳосибон табдил ёфтаанд. Технологияи фазоӣ (самоӣ) хизматрасонии ичораи фазоиро дар Интернет оид ба нигоҳдорӣ ва коркарди маълумотҳо доро мебошад. Дар технологияи фазоӣ дар мавриди бароҳмонии баҳисобгирии муҳосибӣ бартариҳои зиёд ҷой доранд, аммо ногуфта намонад, ки дар ин бобат ҳоло боз норасоӣ ҳам ба чашм мерасад, ки муҳиммаш набудани кори мутассили Интернет-пайвандҳо мебошад.

Ҳамин тавр, дар шароити иқтисоди рақамӣ истифодаи блокчейн-технология дар баҳисобгирии муҳосибӣ дурнамои хуб дорад. Хусусияти тақсимотии базаи блокчейн имконият медиҳад амалиёт бе миёнравон ва назорати танзимгарони молиявӣ анҷом дода шаванд. Муҳиммаш маълумоти дар блокчейн сабтгардидаро наметавон тағйир дод.

Тағйиротҳо дар технология ба тағйирёбии парадигмаи (намунаи) баҳисобгирии муҳосибӣ оварда расонд, ки ин аз донишмандон ва таҷрибадорон минбаъдаи кори якҷояро оид ба ташаккули модели мафҳумҳои асосӣ, таҳияи қонунгузориҳо, ҳуҷҷатҳои меъёрӣ, дастурамалҳо ва низомномаҳо оид ба баҳисобгирӣ дар шароити иқтисоди нави рақамӣ талаб мекунад.

АДАБИЁТ:

1. Бухгалтерский учет в эпоху цифровых технологий: гармонизация и тенденции развития / Т. С. Бобрешова [и др.] // Новый виток развития учетно-контрольных и аналитических процессов в цифровой экономике. Мат-лы науч.-исслед. работы препод. и студ. Финансового университета при Правительстве Российской Федерации. Под редакцией М. М. Басовой. - Москва. - 2019. - С. 31-35.
2. Бочкова, С. В. Исследование применимости цифровых информационных технологии в сфере бухгалтерского учета / С. В. Бочкова // Развитие цифровой экономики в условиях деглобализации и рецессии. - 2019. - С. 634-656.
3. Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: қарори Ҳукумати ҶТ аз «30» декабри соли 2019, №642, С. 1.
4. Корабельщиков, И. Б. Проблемы и перспективы развития бухгалтерского учета с использованием современных цифровых технологий / И. Б. Корабельщиков // Центральный научный вестник. - 2018. - № 22S (63S). - С. 26-27.
5. Пайтаева, К. Т. Роль и значение экономического анализа в условиях цифровой экономики / К. Т. Пайтаева //Развитие региональной экономики в условиях цифровизации. - 2018. - С. 55,57,79.
6. Сокерин, П. О. Применение облачных технологий в бухгалтерском учете / П. О. Сокерин // Научные стремления. - 2019. - №. 25. - С. 72-74.
7. Сейдахметова, Ф. С. Отдельные вопросы подготовки бухгалтеров и аудиторов в условиях развития цифровых технологий / Ф. С. Седахметова, В. Л. Назарова, Ш. У. Ниязбекова // Потенциал роста современной экономики: возможности, риски, стратегии. - 2018. - С. 207.
8. Одинцова, Т. М. Трансформация бухгалтерского учета в условиях цифровой экономики и информационного общества / Т. М. Одинцова, О. В. Рура // Формирование цифровой экономики и промышленности: новые вызовы. - 2018. - С. 41-61.

АННОТАЦИЯ

СИСТЕМА И РОЛЬ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЁТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

В научной статье рассмотрены вопросы, связанные с изменениями, происходящих в системе бухгалтерского учета, в условиях развития цифровых технологий; обоснована необходимость поиска хозяйствующими субъектами новых управленческих технологий, нацеленных на формирование конкурентных преимуществ. Предлагается внедрение облачных и блокчейн-

технологий в сферу бухгалтерского учета, для повышения его эффективности и предотвращения ошибок. Описывается структура этих технологий, основные принципы работы, а также анализируются преимущества и недостатки, указаны пути их решения.

Ключевые слова: *цифровая экономика, бухгалтерский учет, бухгалтерская программа, информационная технология, облачные технологии.*

ANNOTATION

THE SYSTEM AND ROLE OF ACCOUNTING IN THE DIGITAL ECONOMY

The article discusses the changes in accounting in the context of the development of digital technologies, substantiates the need for business customers of searching the new management technologies, has been aimed at creating competitive advantages. The introduction of cloud and blockchain technologies in the field of accounting is proposed for increasing its efficiency and avoid mistakes. Their structure, basic principles of work are described, and advantages and disadvantages are indicated.

Keywords: *digital economy, accounting, accounting software, information technology, cloud technology.*

ТДУ 330.322.012

МАСЪАЛАҲОИ ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРӢ БА СОҲАИ КИШОВАРЗӢ

Бобоев А.А. – н.и.и., дотсент, ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои калидӣ: *сармоягузорӣ, соҳаи кишоварзӣ, фазои сармоягузорӣ, ҷолибияти сармоягузорӣ, таҳлили SWOT, сармоягузории хориҷӣ*

Соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаҳои муҳимтарини иқтисоди миллӣ мебошад, ки аз рушди устувори он тараққиёти тамоми иқтисодиёти миллӣ дар маҷмӯъ вобаста аст, аммо тавре ки амалия нишон медиҳад, ин соҳа аз ҳисоби сатҳи пасти фоида муқоиса бо дигар соҳаҳо барои сармоягузорӣ ҷолиб нест. Аз ин рӯ, масъалаи ҷалби сармоягузорӣ ба соҳаи кишоварзӣ ва фаъолсозии он яке аз масъалаҳои мубрамтарин барои рушди иқтисоди кишвар боқӣ мемон ад.

Таҳвияти фаъолияти сармоягузорӣ шарти асосӣ ва омили муҳимтарини муайянкунандаи рушди минбаъдаи соҳаи кишоварзӣ мебошад. Аз ин хулоса баровардан мумкин аст, ки дар шароити иқтисоди бозорӣ ин соҳа бидуни сармоягузорӣ самаранок фаъолият карда наметавонад. Зеро «... расидан ба нишондиҳандаҳои оптималии фаъолият бе сармоягузориҳое, ки тағйироти зарурии сохториро таъмин мекунанд, ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз, мушкилоти таҳвияти раванди сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ махсусан шадид ва таъхирнопазир мегардад» [2, 71].

Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд менамоянд, ки «... рушди иқтисоди кишвар бидуни ҷалби сармояи хориҷӣ ғайриимкон аст» [4, 9].

Бинобар ин гуфтан ҷоиз аст, ки дар шароити бозор тавассути сармоягузорӣ ба самаранокии баланди истеҳсолоти кишоварзӣ ноил шудан мумкин аст. Вале сатҳи пасти даромаднокии корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ дар рақобатпазирӣ дар бозори сармоягузорӣ монеа эҷод кунад. Инро бо сабабҳои зерин шарҳ додан мумкин аст. Агар дар дигар соҳаҳои иқтисодиёт, аз қабили нақлиёт, алоқа ва ғайра, сармоягузор сармояро ба натиҷаи меҳнати одамон ҷалб кунад, пас дар соҳаи кишоварзӣ ба объектҳои табиӣ сармоягузорӣ кардан лозим аст, ки ин ба таври назаррас хавфи сармоягузориро меафзояд, муҳлати хароҷотбарории сармоягузории гузошташударо зиёд мекунад, зеро фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ ба қонунҳои табиат тобеъанд ва назорати он амалан ғайриимкон аст. Ҳамин тариқ, вобастагии натиҷаҳои фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ аз шароити табиӣ ва иқлимии кишвар сабаби объективии сатҳи пасти ҷолибияти сармоягузории корхонаҳои комплекси агросаноатӣ мебошанд. То ба имрӯз менеҷмент дар ин корхонаҳо наметавонанд ба шароити доимо тағйирёбандаи фаъолият мутобиқ шаванд, ки ин ба натиҷаҳои фаъолияти онҳо таъсири манфӣ мерасонад.

Амалия нишон медиҳад, ки бисёре аз сармоягузорони хориҷӣ дар Тоҷикистон лоиҳаҳоеро пайдо мекунанд, ки татбиқи онҳо хеле ҷолиб ва фоидаовар аст. Бо вуҷуди ин, ҳанӯз ҳам нигаронӣ, тарси сармоягузорон аз даст додани сармоягузорӣ вуҷуд дорад. Ҳамзамон, ба назари мо, ин тарсу ҳарос бо як қатор сабабҳои субъективӣ, аз ҷумла надоштани иттилооти зарурии сармоягузорон оид ба қонунҳои соҳавии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки кафолати ҳимояи манфиатҳои сармоягузорони хориҷиро медиҳанд, вобаста аст. Ҳар як давлат бояд барои ҷалби сармоягузорӣ ба кишвар саъй кунад. Бо ин мақсад сиёсати муайяни сармоягузорӣ пеш бурда мешавад ва фазои мувофиқи сармоягузорӣ ташаккул меёбад, ки ба он мавҷуд будан ё набудани суботи сиёсӣ ва иқтисодӣ дар кишвар, мавқеи ҷуғрофии он, имтиёзҳои андоз, имкони содироти озодонаи сармоя аз ҷониби сармоягузорон, мавҷудияти кадрҳои баландихтисос, ашёи хоми мувофиқ, рушди шабакаҳои нақлиёт ва омилҳои дигар таъсир мерасонанд. Аммо, пеш аз ҳама, дар кишвар бояд заминаи муайяни ҳуқуқӣ барои фаъолияти сармоягузорӣ мавҷуд бошад, яъне санадҳои қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрӣ қабул карда шаванд, то ки барои ҷалби сармоягузорӣ мусоидат намоянд.

Дар самти баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузорӣ ва беҳтаркунии фазои сармоягузорӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмҳои худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон борҳо таъкид кардаанд. Дар Паёми имсола қайд карданд, ки «беҳтар гардонидани фазои сармоягузориву соҳибкорӣ ва ҷалби сармояи

мустақим барои таъмин намудани рушди устувори иқтисоди миллӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодии мо ба ҳисоб меравад» [5].

Тадбирҳои амаликардаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузорӣ ва беҳтаркунии фазои сармоягузорӣ мусоидат кард, ки ба соҳаҳои гуногуни иқтисоди миллӣ дар ҳаҷми умумии беш аз 5,4 миллиард сомонӣ сармояи хориҷӣ, аз ҷумла 1,3 миллиард сомонӣ сармояи мустақими хориҷӣ ҷалб карда шавад. Ҳоло барои рушди соҳаҳои мухталифи иҷтимоиву иқтисодии кишвар 70 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи умумии қариб 40 миллиард сомонӣ татбиқ шуда истодааст. Танҳо дар соли 2020-ум 29 созишномаи сармоягузории давлатӣ ба маблағи 10 миллиард сомонӣ ба имзо расонида шуд, ки барои беҳтар намудани ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ, хизматрасониҳои тиббӣ, бунёди иншооти соҳаи маориф, рушди деҳот, сохтмону барқарорсозии роҳҳо ва иншооти энергетикӣ равона гардидааст.[5]

Чӣ хеле, ки дар боло зикр гардид, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои охир барои ташкили фазои мусоиди сармоягузорӣ корҳои бисёре ба анҷом расида истодаанд. Таъсиси Шӯрои машвараттии назди Президенти мамлакат (соли 2008) оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва амалигардонии чорабиниҳо шаҳодати тамоюлоти ҷумҳурӣ ба беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ мебошад. Қадам ба қадам шароитҳои мусоид ҷиҳати ҷалби сармояи хориҷӣ, дастгирии сохторҳои бозоргонӣ ва рушди низоми тиҷоратии молиявию бонкӣ фароҳам оварда мешавад.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ба соҳаҳои барои сармоягузорон ҷолибтар энергетика, саноати кӯҳӣ, саноати химиявӣ, сохтмон ва истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, саноати сабук ва хӯрокворӣ, кишоварзӣ, коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, нақлиёт ва коммуникатсия, сайёҳиро дохил кардан мумкин аст.Дар соҳаи кишоварзӣ самтҳои афзалиятноки ҷалби сармоягузории ватанию хориҷӣ парвариши ангур, меваҳои ситрусӣ, боғ (зардолу, биҳӣ, олуча, себ), зироатҳои ғалладонагӣ, картошка, сабзавот, занбӯриасалпарварӣ, моҳипарварӣ ва ғайра шуда метавонанд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар шароити иқтисодии дар кишвар фароҳам овардашуда, зарурати ҷалби сармоягузории дарозмуддатро ба корхонаҳои кишоварзӣ хеле афзудааст. Аммо, омилҳое ҳастанд, ки вуруди сармоягузориро ба соҳаи кишоварзӣ бозмедоранд. Ба омилҳои асосии беруна ва дохилӣ, ки ба воридшавии сармоягузорӣ ба корхонаҳои комплекси агросаноатӣ таъсир мерасонанд, норасоии захираҳои моддию техникӣ, фарсудашавии зиёди фондҳои асосии корхонаҳо, ҳоло ҳам истифодаи шудани технологияҳои кӯҳна, талабот ба қарздиҳии дарозмуддат (10 сол ва аз он зиёд), вобастагии зиёд аз дастгирии давлатӣ, дараҷаи баланди хавф, сатҳи пасти гардиши маблағҳо (нисбат ба соҳаҳо) вобаста ба хусусиятҳои давраи истеҳсолот, сатҳи нисбатан пасти музди меҳнат, ҳавасмандии нокифояи кормандон ва инфрасохтори суст рушдёфтаи деҳотро дохил кардан мумкин аст.Дар натиҷаи иқтидори пасти сармоягузорӣ ва набудани маблағҳои гардишӣ, тамоми фоидаи истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ба активҳои гардон сарф мешавад ва амалан барои маблағгузорӣ воситаҳо намерасанд. Аз ин рӯ, фаъолгардонии фаъолияти сармоягузорӣ, аз ҷумла ҷустуҷӯи манбаъҳои иловагии сармоягузорӣ, на танҳо шарти асосии пешгирии амиқсозии минбаъдаи бухрон дар соҳаи кишоварзӣ, балки самти муайянкунандаи рушди ояндаи он низ мегардад [6]

Бояд қайд кард, ки кӯшишҳои ҷиддии давлат, аз ҷумла тавассути дастгирии мустақими молиявӣ ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, имкон доданд, ки вазъи мавҷудбуда то андозае беҳтар шавад. Новобаста аз ин, зарурати андешидани чораҳои мунтазами минбаъда оид ба тақвияти сатҳи кишоварзӣ ва баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузории корхонаҳои кишоварзӣ ба миён меояд. Дар ин росто, таҳияи стратегияи баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузории кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлили омилҳои стратегии муҳит мебошад, ки дар он кишоварзӣ амал мекунад. Аз ҷониби мо ҳангоми таҳияи стратегияи мазкур дар соҳаи кишоварзӣ усули ба таври васеъ истифодашаванда ва машҳуртарини таҳлили SWOT истифода гардид (ҷадвал).

Ҳамин тариқ, яке аз омилҳои муҳиме, ки ба ҷолибияти сармоягузории соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ таъсир мерасонанд, дастгирии давлатӣ мебошад. Таврe ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, бидуни дастгирии давлатӣ соҳаи кишоварзӣ ба нобаробарии нархи маҳсулоти кишоварзӣ ва нархи маҳсулоти саноатӣ, баландшавии нархи захираҳои энергетикӣ рӯбарӯ мешавад. Бинобар ин, дар шароити имрӯза дастгирии давлатии рушди соҳаи кишоварзӣ, рушди устувори деҳот бо роҳи таъмини дастрасии захираҳои қарзӣ барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, инчунин ташкилотҳо ва соҳибкорони инфиродӣ, ки бо коркарди аввалия ва минбаъдаи (саноатии) маҳсулоти кишоварзӣ ва фурӯши онҳо машғуланд, рушди низоми суғуртаи хавфҳо дар соҳаи кишоварзӣ, андешидани тадбирҳо оид ба баланд бардоштани ҳосилхезии хок, таъмини рушди устувори деҳот, аз ҷумла сохтмон ва нигоҳдории роҳҳои автомобилгард, расонидани кӯмаки машваратӣ ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва дигар иштирокчиёни бозори маҳсулоти кишоварзӣ, ашёи хом ва хӯрокворӣ, омӯзиш ва бозомӯзии мутахассисон барои соҳаи кишоварзӣ ва дастгирии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ, ки дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар минтақаҳои барои чунин истеҳсолот номусоид машғуланд, амалӣ кардан имконпазир аст.

Хулас, кишоварзӣ ҳамчун соҳа муҳим аст, зеро он шумораи зиёди ҷойҳои кориро таъмин мекунад, маҳсулоти хӯрокворӣ ва ашёи хом истеҳсол мекунад. Ғайр аз он, соҳаи кишоварзӣ ба

амнияти озуқаворӣ ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ саҳм мегузорад. Дар шароити имрӯза соҳаи кишоварзӣ тамоюл ба рушд дорад, аммо фаъолият ва рушди ояндаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи сатҳи ҷолибияти сармоягузории соҳа, инчунин аз дараҷаи дастгирии он аз ҷониби давлат вобаста мебошад.

Ҷадвал – SWOT таҳлили баландбардории ҷолибияти сармоягузории соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Паҳлӯҳои қавӣ (S)	Паҳлӯҳои заиф (W)
1. Имтиёзҳои бештар барои сармоягузорони хориҷӣ дар тӯли тамоми давраи амали лоиҳаи сармоягузорӣ. 2. Мавқеи мусоиди иқтисодӣ, ҷуғрофӣ ва геополитикӣ ва иқтидори баланди сайёҳӣ. 3. Заминаи меъёрию ҳуқуқии такмилёфта барои ҷалби сармояи хориҷӣ ба соҳаҳои иқтисоди миллӣ. 4. Гузаштаи бойи таърихӣ ва иқтидори рушдкардаи фарҳангӣ. 5. Мавҷудияти захираҳои обӣ ва табиӣ. 6. Вазъи мусоиди экологӣ.	1. Сатҳи пасти даромади аҳолии деҳот ва нокифоя будани тахассуси кадрҳои меҳнатӣ. 2. Иқтидори пасти истеҳсолӣ. 3. Сатҳи пасти рушди соҳаҳои инфрасохторӣ ва ҳолати ногувори техникии инфрасохтори мавҷудаи истеҳсолӣ. 4. Сатҳи пасти самаранокии фаъолияти институтҳои бозорӣ, аз ҷумла муассисаҳои бонкӣ, пурра рушд накардани бозори фондӣ. 5. Амалан ташаккул наёфтани бозори такрории коғазҳои қиматнок.
Имкониятҳо (O)	**Таҳдидҳо (T)**
1. Рушди соҳаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ. 2. Таблиғи фаъоли ҷолибияти сармоягузории соҳаҳои асосӣ ва сердаромади кишоварзӣ. 3. Қабули қонун «Дар бораи сармоягузорӣ» бо назардошти хусусиятҳои соҳавии кишоварзӣ, вазъи иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва мавқеи ҷуғрофӣ. 4. Таъсиси як мақоми махсуси давлатӣ барои ҷалби сармоягузорӣ ба соҳаи кишоварзӣ бо барномаи возеҳи беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва идоракунии самараноки раванди сармоягузорӣ дар бахши аграрии ҷумҳурӣ. 5. Таҳия ва экспертизаи лоиҳаҳои сармоягузорӣ, ки ба соҳаи кишоварзӣ аз ҳисоби буҷети давлатӣ равона карда шудаанд.	1. Ҳаҷми бештари сармояи сармоягузорони хориҷӣ ба соҳаҳои энергетика, саноат, алоқа ва хизматрасонӣ рост меоянд. 2. Набудани маълумоти боэътимод дар бораи корхонаҳои кишоварзӣ ва лоиҳаҳои сармоягузории онҳо барои қабули қарори сармоягузорӣ 3. Афзалиятҳои нодуруст интихобшудаи сиёсати сармоягузорӣ метавонанд ба рушди кишоварзӣ таъсири манфӣ расонанд. 4. Минбаъд арзёбӣ нашудани соҳаи кишоварзӣ аз ҷониби сармоягузорон бо дарназардошти хавфҳои истеҳсолӣ, техникӣ, иҷтимоӣ, молиявӣ ва иқтисодӣ метавонад боиси аз даст додани сармоягузорон ва ҷолибияти пасти сармоягузории кишоварзӣ гардад.

АДАБИЁТ

1. Бобоев А.А. Такмили механизми сармоягузорӣ ва нақши он дар таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ // Бонкдорӣ дар Тоҷикистон. - 2013. - №5. Саҳ. 43-45
2. Быков А. Активизация инвестиционного процесса на сельскохозяйственных предприятиях //АПК: экономика, управление. - 2003. - №2. - С. 71
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ». Аз 15 марти соли 2016, №1299
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Иқтисодиёти Тоҷикистон: дурнамои рушд. - 2005. - №2. - Саҳ. 9
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». 26.01.2021. Манбаъ: www.president.tj
6. Хамитова В.С. Об инвестиционной привлекательности организаций сельского хозяйства // Молодой ученый. - 2017. - № 48 (182). - С. 97-100

АННОТАЦИЯ
ВОПРОСЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

В данной статье рассмотрены вопросы привлечения инвестиций в сельское хозяйство; существующие проблемы в этой сфере; создание благоприятных условий для привлечения иностранных инвестиций и направления инвестиционной политики Правительства Республики Таджикистан. Автор проводит SWOT-анализ повышения инвестиционной привлекательности сельского хозяйства Республики Таджикистан.

Ключевые слова: *инвестиции, сельское хозяйство, инвестиционный климат, инвестиционная привлекательность, SWOT-анализ, иностранные инвестиции*

ANNOTATION
ISSUES OF ATTRACTING INVESTMENT IN AGRICULTURE

This article discusses the issues of attracting investment in agriculture, the existing problems in this area, creating favorable conditions for attracting foreign investment and the direction of the investment policy of the Government of the Republic of Tajikistan. The author conducts a SWOT analysis of increasing the investment attractiveness of agriculture in the Republic of Tajikistan.

Key words: *investments, agriculture, investment climate, investment attractiveness, SWOT analysis, foreign investment*

ТДУ:336:657.24

ИСЛОҲОТ ВА ТАНЗИМИ ҲУҶҶАТҲОИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ВА ҲИСОБОТИ МОЛИЯВӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ

Шарифов З.Р.- д.и.и., профессор, **Бегов Ф.Т.-** магистр, **Мирзоев С.А.-** омӯзгори калон- ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *санадҳои қонунӣ, баҳисобгирии бухгалтерӣ, принсипҳо,ҳисоботи молиявӣ, ташкилот, дастурамалҳо, низомномаҳо, барӯйхатгирӣ,ислоҳот, талабот.*

Ислоҳоти баҳисобгирии бухгалтерӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба санадҳои меъёри ҳуқуқии корхонаҳои кишоварзӣ истифодашаванда мутобиқ гардонида шудааст. Дар корхонаҳои кишоварзӣ бештар ба тайёр кардани ҳисоботҳои молиявӣ ба стандартҳои байналмилалии баҳисобгирии бухгалтерӣ мутобиқи талаботҳо ба роҳ монда мешавад. Ислоҳот дар корхонаҳои кишоварзӣ дар асоси қарорҳои ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёри ҳуқуқии амал кунанда, ки қисме аз онҳо хусусяти ҳатми ичрокунандагиро дар корхонаҳои кишоварзӣ доранд тадбиқ карда мешаванд. Асоси ислоҳоти баҳисобгирии бухгалтерӣ дар корхонаҳои кишоварзиро санадҳои меъёри ҳуқуқии дар соҳаи кишоварзӣ истифодашаванда ва талаботҳои СБҲМ ташкил медиҳанд.

1.Санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ - ин санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ, фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бевосита ё бавосита барои ба роҳ мондани баҳисобгирии бухгатерӣро дар корхонаҳои кишоварзӣ ба низом медароранд. Ин санадҳои меъёри ҳуқуқи қоидаҳои умумӣ ва принсипҳои асосии ба роҳ мондани баҳисобгирии бухгалтерӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ инъикос ёфтаро ифода менамояд. Санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ асосии сатҳи якум ин меъёрҳои ҳуқуқие, ки асоси баҳисобгирии бухгалтерӣ, принсипҳои санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ , ташкили баҳисобгирии бухгалтерӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ, самтҳои асосии фаъолияти бухгалтерӣ ва тартибдиҳии ҳисоботҳо тибқи санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ, ҳайати субъектҳои хоҷагидории ба бурдани ҳисобгирии бухгалтерӣ ва пешниҳодкунии ҳисоботро муайян менамоянд.

2.Санадҳои танзимкунандаи меъёри ҳуқуқии - ин санадҳо ҳамчун маҷмӯи қоидаҳои муайянкунандаи тартиби баҳисобгирӣ тибқи меъёрҳо дар корхонаҳои кишоварзӣ ва баҳодиҳии онҳо мебошанд. Ҳуҷҷатҳои мазкур дар бораи ба роҳ мондани намудҳои алоҳидаи санадҳои меъёри ҳуқуқии дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ тавсия карда мешаванд. Ба ин гурӯҳи ҳуҷҷатҳо санадҳои меъёрӣ ҳуқуқии (дар амалия тадбиқ намудани баҳисобгирии бухгалтерӣ-дастурамалҳо, низомномаҳои) миллии баҳисобгирии бухгалтерӣ, ки бо мақсади мувофиқнамоии низоми баҳисобгирии ухгалтерӣ ва ҳисоботи молиявӣ ба санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ байналмилалӣ дохил мешаванд, ки аз тарафи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба чоп расидаанд. Санадҳое, ки дар таҳияи меъёрӣ ҳуқуқӣ дуюм оварда шудаанд, санадҳои меъёри ҳуқуқии танзимкунанда мебошад. Дар фарқият аз меъёрҳои ҳуқуии байналмилалӣ, (дастурамалҳо, низомномаҳои) миллӣ ва хусусияти тавсиявӣ дошта, балки хусусияти истифодабарии ҳатмӣ доранд.

3.Санадҳои меъёри ҳуқуқи - ин маҷмӯи ҳуҷҷатҳои меъёри ҳуқуқи мебошанд, ки хусусияти тавсиявӣ доранд. Ин санадҳо асосан барои муайян намудани меъёрҳо, вобаста ба намуди соҳавӣ, намудҳои истеҳсолот дар корхонаҳои кишоварзӣ ва дигар хусусиятҳо таҳия карда шуда, усулҳои гуногуни ташкили баҳисобгириро дар корхонаҳои кишоварзӣ пешниҳод менамоянд. Маҷмӯи санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ сатҳи сеюм дар асоси ҳуҷҷатҳои ду сатҳи аввал тартиб дода мешаванд, бинобар ин бояд ба низомномаҳои онҳо мухолифат нанамоянд. Ба ин гурӯҳи ҳуҷҷатҳо "Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии бухгалтерии фаъолияти молиявӣ-корхонаҳои кишоварзӣ ва дастурамал оид ба истифодабарии он", ки аз 27 майи соли 2011, № 41 ба чоп расидааст дохил мешаванд.

4.Санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ - ин маҷмӯи меъёрҳои дохилии кории худи корхонаҳо мебошанд, ки раванди ташкил ва бурдани баҳисобгирии бухгалтериро дар корхонаҳои кишоварзӣ мувофиқи санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ ҳисобдории дар корхона қабулшударо нишон медиҳанд. Ин гурӯҳи санадҳои ҳуқуқӣ дар асоси меъёрҳои се зинаи дар боло зикр гардида тартиб дода мешаванд. Ба онҳо меъёрҳои доир ба сиёсати баҳисобгирии бухгалтерӣ дар корхонаҳо муайяншуда, нақшаи ҳисобҳои кории баҳисобгирии бухгалтерӣ, ки аз ҷониби роҳбари корхона тасдиқ шудааст, дохил карда мешаванд.

Ислоҳот ва танзими баҳисобгирии бухгалтерӣ дар соҳаи кишоварзиро санадҳои меъёри ҳуқуқии қабулшуда ташкил медиҳанд, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар моҳи феврали соли 2010) «Консепсияи ислоҳоти ҷараёни баҳисобгирии бухгалтерӣ барои солҳои 2010 – 2018» мебошад.

Қисми асосии санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ баҳисобгирии бухгалтериро бахши давлатии он ифода менамояд.

Санадҳои меъёрӣ ҳуқуқии асосие, ки ҷараёни амалӣ намудани ислоҳоти баҳисобгирии бухгалтерӣ дар корхонаҳои буҷетӣ ва соҳаи кишоварзиро нишон медиҳанд аз инҳо иборат мебошанд:

1. Ҳуҷҷатҳо оид ба ҷорӣ намудани баҳисобгирии бухгалтерӣ ва истифодабарии онҳо дар корхонаҳои буҷетӣ ва соҳаи кишоварзӣ;
2. Дастурамал оид ба истифодабари баҳисобгирии бухгалтерӣ дар корхонаҳои буҷетӣ, ки бо фармони вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2000, №157 тасдиқ карда шудааст;
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии бухгалтерӣ ва ҳисоботи молиявӣ», аз майи соли 2013;
4. Фармони вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2.10.1997, №45 «Оид ба ҷорӣ намудани баҳисобгирии бухгалтерии амвол ва ҳуҳдадориҳои молиявӣ»;
5. Санадҳои меъёри ҳуқуқи оид ба ҳӯрдашавии воситаҳои асосӣ ва тарзи ҳисоб кардани он;

6. Дастурамал оид ба тартиби сохтан ва пешниҳод кардани ҳисо-боти солона корхонаҳои буҷетӣ ва соҳаи кишоварзӣ (фармони вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2.10.2006, №86;)
7. Ҳисоб намудани даромад ва хароҷоти буҷет Душанбе, 2005 (Фармони вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон №129, аз 28.12.2004).

Тибқи ин санадҳои меъёри ҳуқуқии аз моҳи январи соли 2005 қабулшуда, нақшаи уҳдадориҳои буҷет ва маблағҳои ҷудо намудаи дар соҳаи кишоварзӣ истифодашаванда дар асоси хароҷотҳо бараси карда мешаванд. Хароҷотҳои дар соҳаи кишоварзӣ истифодашударо аз рӯйи уҳдадориҳои нави буҷет пеш бурдан лозим аст. Нақшаҳои нави таснифоти буҷетро,ки дар соҳаи кишоварзӣ истифода намудаанд бояд дар асоси санадҳои меъёри ҳуқуқи нишон дод.

Вобаста ба тағйиру иловаҳо ворид намудан ба сиёсати баҳисобгирии бухгалтерӣ ва зарурати гузаронидани ислоҳот дар соҳа кишоварзӣ ин аз он дарак медиҳад, ки истифодаи самараноки маблағҳои ҷудонамудаи буҷет, дар соҳаи кишоварзӣ ва баҳодиҳии таъсири он дар иқтисодиёт ба амал меояд. Яке аз роҳҳои ҳалли ин масъала дуруст ба роҳ мондани маълумоти мушаххас ва муҳим зарур аст, ки барои ба даст овардани он бояд нақшаи нави ҳисобгирӣ ҷорӣ карда шавад. Вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар моҳҳои январ-сентябри соли 2020. Аз рӯйи маълумоти фавриии Вазорти молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар моҳҳои январ-сентябри соли 2020 ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ 16505,9 млн сомонӣ ё 96,7 фоизи нақшаи аниқшударо ташкил кардааст. Мувофиқи маълумоти пешкии Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар моҳҳои январ-сентябри соли 2020 ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ 14352,2 млн сомонӣ ва 97,4 фоизи нақшаи аниқшударо ташкил додааст.

Ҷадвали 1.Иҷрои буҷети давлатӣ (млн. сомонӣ)

Моҳҳо	Даромадҳо		Хароҷотҳо		каср(-), фоидаи буҷет(+)	
	2019	2020	2019	2020	2019	2020
январ	1650,7	1709,7	976,5	989,8	674,2	719,9
январ-феврал	3018,2	3465,5	2827,9	3186,8	190,3	278,7
январ-март	5043,4	5152,9	4613,3	5077,9	430,1	75
январ-апрел	7240,9	6825,4	6895,9	6990	345	-164,6
январ-май	9144,6	8104,6	9423,6	8468,5	-279	-363,9
январ-июн	10949	9816,4	11013,1	10220,1	-64,1	-403,5
январ-июл	11708	12401,6	12864,4	11952,1	-1156,4	449,5
январ-август	14510,8	14352,2	14410,3	13772,6	100,5	579,6

Даромадҳо дар моҳҳои январ – августи соли 2020 9670,2 млн сомониро ташкил дода, нисбат ба моҳҳои январ – августи соли 2019 411,0 млн сомонӣ ё 4,1 фоиз кам шудааст. Хароҷоти буҷети давлатӣ бошад дар моҳҳои январ – августи соли 2020 133772,6 млн сомонро ташкил дода, нисбат ба моҳҳои январ-августи 2019 637,7 млн сомонӣ ё 4,4 кам шудааст.

Барои дастрас намудани маълумот оид санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба усули нави баҳисобгирии бухгалтерӣ, низоми ҳисобкуние, ки бештар дар кохонаҳои кишоварзӣ истифода карда мешаванд, пешбинӣ шудааст. Ин низоми қабул гардида имкон медиҳад, ки ба натиҷаҳои стёсати молиявии дар раванди кори кохонаҳои кишоварзӣ баҳои баланд дода, ба иҷрои уҳдадориҳои буҷетӣ таъмин карда шавад.

Раванди истифодаи низоми ҳисобкунӣ на танҳо имконият медиҳад, ки бақияи маблағҳо ҳисоб карда шавад, балки ҳаракати (активҳо) ва уҳдадориҳо назорат бурда шаванд. Ҳангоми истифодаи он мафҳуми «даромадҳо» ва «хароҷотҳо» дигаргун карда мешавад. Ислоҳоти нав дар соҳаи баҳисобгирии бухгалтерӣ шуда нисбат ба пешина ворид намудани рамзҳои буҷетро пешбинӣ менамояд, ки ин имконият медиҳад, ки баҳисобгирии бухгалтерӣ иҷрокунандагони буҷет ва корхонаҳои кишоварзӣ дар якҷоягӣ кор карда бароянд. Баъд аз ин, назорат аз болои ҳаракати воситаҳо дар соҳаи кишоварзӣ, аз рӯйи манбаи даромадҳо то ба охирон даст расидани мол таъмин карда мешавад.

Санадҳои меъёрӣ ҳуқуқии нав ба баҳисобгирии бухгалтерӣ нақшаи ягонаи ворид намудани онро дар ташкилотҳои Ҳокимияти давлатӣ, корхонаҳои давлатӣ, фондҳои ғайрибуҷетӣ, корхонаҳои кишоварзӣ ва ғайра ба ҳисоб меравад.

Санадҳои меъёрӣ ҳуқуқие, ки дар шароити нави иқтисодӣ сиёсати баҳисобгирии бухгалтерӣ ба воситаи санадҳои зерин амалӣ карда мешавад:

- санадҳои меъёри ҳуқуқи ҳисобҳои баҳисобгирии бухгалтерӣ;
- тартиб ва нишон додани санадҳои меъёри ҳуқуқи оид ба иҷрои нақшаи буҷет дар соҳаи кишоварзӣ;
- тартиби инъикоси ташкилотҳое, ки хизматрасонии хазинавӣ, иҷрои буҷет, амалиёт оид ба хизматрасонии хазинавӣ, иҷрои буҷет дар корхонаҳои кишоварзӣ, ҳисобҳои баҳисобгирии бухгалтерӣ татбиққунанда;
- аз эътибор соқит кардани мукотиботи ҳисобҳои баҳисобгирии бухгалтерӣ;
- дигар масъалаҳои ташкили баҳисобгирии бухгалтерӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ.

Ҳамаи он амалиётҳое, ки аз тарафи корхонаю ташкилотҳо дар соҳаи кишоварзӣ гузаронида мешаванд, дар санадҳои меъёри ҳуқуқи сатҳи аввала ба қайд гирифта мешаванд. Барои ворид намудани баҳисобгирии бухгалтерӣ дар соҳаи кишоварзӣ рӯйхатҳое, ки дар он санадҳои

меъёри ҳуқуқи ва нишондиҳандаҳои ҳатмии санадҳо инъикос ёфтааст, ҷорӣ карда мешаванд. Санадҳои меъёри ҳуқуқи баҳисобгирии бухгалтерӣ, ки нишодиҳандаҳои хоси иҷроишро дар корхонаҳо ва инчунин соҳаи кишоварзро доранд, ворид намудани онҳо аз тарафи корхонаҳо мувофиқи санадҳои меъёри ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шудааст.

Адабиёт

1. Маҷалаи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Молия ва ҳисобдорӣ» №10 (169) октябри 2020,сол
2. Консепсияи ислоҳоти ҷараёни баҳисобгирии муҳосибӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010 – 2018,сол
3. Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ Фармони вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2011, № 41
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ", аз 23. 04. 2011, таҳти № 702
5.Шарифов З.Р. Баҳисобгирии бухгалтерӣ дар муассисаҳои буҷетӣ-Душанбе ; «Ирфон» 2016,сол

АННОТАЦИЯ

ИЗМЕНЕНИЯ И УПОРЯДОЧИВАНИЕ ДОКУМЕНТАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И ФИНАНСОВЫХ ОТЧЕТОВ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ.

Реформы в области бухгалтерского учета на территории Республики Таджикистан соответствуют требованиям рыночной экономики, и в основе этой системы в сельскохозяйственных предприятиях лежат международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Основные изменения и упорядочивание бухгалтерского учета в сельскохозяйственных предприятиях осуществляется в соответствии с нормативно-правовыми документами разного уровня. Некоторые из этих документов имеют обязательный характер, а другие - рекомендательный. Все операции, проводимые организациями и учреждениями в сельскохозяйственных предприятиях, фиксируются в первичных документах. Для внедрения бухгалтерского учета в сельскохозяйственных предприятиях используются реестры, в которых отражены процессы и обязательные показатели. Форма бухгалтерских ведомостей, имеющих особенности исполнения бюджета в сельскохозяйственных предприятиях, а также их внедрение организациями утверждается в соответствии с бюджетным уставом Республики Таджикистан.

Ключевые слова: *нормативно-правовыми документами, бухгалтерский учет, принципы, финансовый отчет, организация, устав, изменения, требования.*

ANNOTATION

CHANGES AND REGULARIZE OF ACCOUNTING RATE DOCUMENTS AND FINANCIAL STATEMENTS IN AGRICULTURAL ENTERPRISES.

Accounting reforms in the territory of the Republic of Tajikistan take the requirements of a market economy, and this system in agricultural enterprises is based on international accounting and financial reporting standards. The main changes and regularizeing of accounting in agricultural enterprises are carried out in accordance with regulatory documents of different levels. Some of these documents are mandatory, and the others are advisory. All operations carried out by organizations and institutions in agricultural enterprises are recorded in primary documents. For the implementation of accounting rate in agricultural enterprises the registers are used, which reflect the processes and mandatory indicators. The form of accounting statements that have features of budget execution in agricultural enterprises, as well as their implementation by organizations is approved in accordance with the budgetary regulation of the Republic of Tajikistan.

Key words: *regulatory documents, accounting, rate principles, financial report, organization, charter, changes, requirements, documentation, orders, standards*

ТДУ: 338.431(575.34)

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ - МЕТОДОЛОГИИ ТАШАККУЛЁБИИ СОҲИБКОРӢ ДАР СОҲАИ КИШОВАРЗИИ МИНТАҚА

Қудратов Р.Р. д.и.к., профессори ДДМИТ, **Турсунова М.И.**ассистенти
ДП ДТТ ба номи академик М.С. Осимӣ дар шаҳри Хуҷанд

Дар сиёсати иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи гузариш, яке аз самтҳои асосӣ татбиқи ислоҳоти куллӣ дар соҳаи кишоварзӣ ин таҷдиди хочагиҳои инфродӣ бо роҳи кооперативикунони ислоҳоти молиякунинии хоҷагиҳо, ташаккули низоми суғуртаи муосир, таҷдиди соҳаи идоракунии об, дастгирии молиявии мол истеҳсол кунандагони кишоварзӣ мебошад. Соҳаи кишоварзӣ дар ҳама марҳилаҳои тараққиёти худ ҳам аз ҷиҳати техникӣ ва ҳам сатҳи тахассуси кормандони дар он машғулбуда аз дигар соҳаҳои иқтисодиёт қафо мондааст. Тадбирҳое, ки оид ба беҳтар намудани ташкили истеҳсолот дар соҳаи кишоварзӣ андешидашуда натиҷаи дилхоҳ надоданд. Айни замон, соҳаи кишоварзӣ дар ҳолати рушд аст.

Сабаби асосии рушди соҳаи кишоварзӣ аз он иборат буд, ки коргарони ин соҳа аз воситаҳои истеҳсолот, пеш аз ҳама бо замин карда шуданд. Абсолютизатсия чунин шаклҳои хоҷагидории коллективӣ, ба мисли колхозҳо ва совхозҳо, мақсаднокии шаклҳои гуногуни моликиятро инкор мекард. Модели мавҷудаи хоҷагидорӣ ба таҳаввулоти амиқ ва ҳалкунанда, пеш аз ҳама, дар корхонаҳои кишоварзӣ, ки звенои асосии истеҳсолӣ мебошанд, ниёз дошт. Хусусияти хоси соҳаи кишоварзӣ гузаришро ба муносибати бозорӣ дар давраи кӯтоҳмуддат

маҳдуд мекунад. Ислоҳоти соҳаи кишоварзиро бояд ҳамзамон бо ворид намудани тағйироти куллӣ дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ, аз ҷумла муносибатҳои амволи корхонаҳои кишоварзӣ ва соҳаҳои хизматрасон гузаронида шавад. Дар раванди ислоҳот табаддулоти муносибатҳои моликият ва ташкили шаклҳои нави хоҷагидорӣ ба вуҷуд меояд. Қонунҳо дар бораи кооператсия, иҷора, замин, оид ба хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ) имкониятҳоро фароҳам оварда, барои рушди шаклҳои гуногуни моликият ва идоракунии замин заминаи мусоид фароҳам меоранд.

Дар ҳаёти ҳаррӯза зери мафҳуми моликият одатан мансубияти ашёи муайянро ба шахсони алоҳида (гурӯҳҳои одамон) дар назар дошта мешавад. Дар ин фаҳмиш далели одӣ ва эмпирикӣ собит шудааст: ҳар як шахс ҳамчун соҳибмулк амволи ба ӯ тааллуқдоштаро мувофиқи салоҳияти худ истифода мебарад. Аммо тавсифи илмии мафҳуми моликият бо шарҳи моликият ҳамчун муносибати шахс ба ашё маҳдуд нагардида, тамоми ҷабҳаҳои мазмуни онро ҳамчун низоми муносибатҳои байни одамон ва гурӯҳҳои иҷтимоиро инъикос мекунад. Чунки шахс умр ба сар мебарад, истеҳсол мекунад ва натиҷаи меҳнати худро дар ҳамбастагии зич бо одамони дигар истифода мебарад. Бо вуҷуди ин метавон қайд кард, ки моликият – ин муносибати ҷамъиятӣ байни одамон оид ба амвол мебошад, ки шакли азхудкунии молҳои моддиро ифода мекунад.

Барои пурра тасаввур кардани моликият бояд мавқеи онро байни низоми муносибатҳои ҷамъияти муайян кард.

Якум, моликият – ин асос, пояи ҳамаи низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ. Аз хусусияти шакли муқарраршудаи моликият шакли тақсимот, мубодила ва истеъмолот вобаста мебошад.

Дуюм, аз моликият мавқеи гурӯҳҳои муайян, синфҳо, табақаҳои алоҳидаи ҷомеа, имконияти онҳо ба дастрасии истифодаи ҳамаи омилҳои истеҳсолӣ вобаста мебошад.

Сеюм, моликият ин натиҷаи тараққиёти таърихӣ мебошад. Шаклҳои он бо баробари тағйир ёфтани тарзҳои истеҳсолот тағйир меёбад. Қувваи ҳаракатдиҳандаи асосии ин тағйирот рушди қувваҳои истеҳсолии ҷамъиятӣ мебошад.

Чорум, ҳарчанд дар ҳудуди ҳар як низоми иқтисодӣ ягон шакли моликияти ба он хос вуҷуд дошта бошад ҳам, он мавҷудияти дигар шаклҳоро, чӣ кӯҳна ва чӣ навро истисно намекунад. Ҳамҷояшавӣ ва таъсири байниҳамдигарии ҳамаи шаклҳои моликият ба тамоми ҷабҳаҳо ва самтҳои рушди ҷомеа таъсири мусбӣ мерасонад.

Панҷум, гузариш аз як шакли моликият ба шакли дигар метавонад бо роҳи таҳаввулот дар асоси муборизаи рақобатӣ барои зинда мондан амалӣ гардад, бо баробари ин, тарзҳои инқилобии тағйир ёфтани шакли моликият ҷой дорад.

Ҳамин тариқ, мафҳуми намуди моликият марҳилаи хоси сифатан беҳтаргардидаи рушди моликият, шакли он бошад, тавсифи мушаххаси мансубияти омилҳои моддӣ ва натиҷаҳои истеҳсолоти ҷамъиятиро ба субъектҳои асосӣ ифода мекунад. Намуд ва шакли моликият бевосита байни ҳам вобаста буда, бо шароити мушаххасу таърихӣ муайян гардида, дар доираи системаи иҷтимоию иқтисодии мазкур ташаккул меёбанд. Аз ин рӯ, меъёрҳои фарқкунандаи намудҳои системаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ҳамчун меъёрҳои ҷудо намудани намудҳои моликият баромад мекунанд, ки ҳар кадоми онҳо шакли махсуси худро дорад, ки байни онҳо се намуди асосӣ ҷудо карда мешавад: хусусӣ, гурӯҳӣ ва умумӣ.

Моликияти хусусӣ дар ҳолате ҷой дорад, ки воситаҳо ва натиҷаҳои истеҳсолот ба шахсони воқеӣ тааллуқ дошта бошад. Он байни ин шахсон боиси пайдоиши манфиатҳои иқтисодии мушаххас - ҳавасмандии моддӣ ба истифодаи оқилонаи омилҳои моддии истеҳсолот бо мақсади ба даст овардани самараи максималии иқтисодӣ мегардад.

Моликияти хусусӣ дар ду шакл вуҷуд дорад, он аз равандҳои ҷамъиятии истеҳсолот ба сифате, кӣ баромад кардани шахсони воқеӣ вобаста мебошад: *ҳолати якум,* бо моликияти хусусии меҳнатӣ ва *ҳолати дувум* бо ғайримеҳнатӣ дар назар дошта мешавад. Қисми меҳнатии моликият бо ҳам якҷояшавии меҳнат ва моликиятро (моликияти инфиродии деҳқонон, ҳунармандон, фемерон ва дигар истеҳсолкунандагони хурд) инъикос мекунад. Ҳамаи онҳо натиҷаи меҳнати худро, ки аз ҳисоби он зиндагӣ мекунанд, аз худ мекунанд.

Моликияти хусусии баръакс, тақсимоти меҳнат ва моликиятро фаро мегирад. Дар ин ҳолат воситаҳои меҳнати ҳалкунанда ба якчанд шахсон тааллуқ доранд, ки худашон кор намекунанд, балки танҳо натиҷаҳои меҳнати кирояро соҳибӣ мекунанд.

Ҷамъият ба гурӯҳҳои иҷтимоии одамони мухолиф тақсим мешавад - синфҳо, ки яке аз онҳо омилҳои моддӣ ва натиҷаҳои истеҳсолотро ҳамчун монополист соҳибӣ мекунад ва бо ихтиёри худ истифода мебарад, дигаре аз онҳо маҳрум мебошад. Дар натиҷа, моликияти хусусии синфӣ пайдо мешавад, ки вобастагии иқтисодӣ ва дигар вобастагии табақаҳои доро ва камбизоати аҳолиро дар бар мегирад.

Таърих мавҷудияти снфҳои гуногуни моликияти хусусиро муайян кардааст: "осиёӣ", феодалӣ ва капиталистӣ, ки бисёр ҷиҳатҳои ба ҳам монанд доранд. Аммо, тафовутҳое мавҷуданд, ки бо шароити мушаххаси таърихӣ ва намуди афзалиятноки муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ вобастаанд.

Бо мақсади муайян кардани фарқи байни моликияти давлатӣ аз дигар намуди моликият, зарурияти ворид кардани "моликияти хусусӣ" ба миён омад. Дар ин ҳолат ҳамаи моликияти

ғайридавлатӣ ба моликияти хусусӣ гузашта, соҳибон моликони ин амвол ба ҳисоб мераванд. Хоҷагиҳое, ки барои истеъмолоти шахсӣ бо истеҳсоли маҳсулот машғул ҳастанд, ба яке аз шаклҳои моликияти хусусӣ дохил мешаванд. Дар шароити иқтисоди бозаргонӣ, корхонаҳои хусусии расмӣ ва ғайрирасмӣ фаъолият мекунанд, ки намудҳои гуногуни маҳсулот ва хизматрасониро истеҳсол мекунанд. Шартҳои асосии рушди моликияти хусусӣ ин озодии пурраи фаъолият, кафолат аз тарафи қонун, сиёсати қарзӣ ва мавҷудияти ҳатмии масунийят мебошад.

Моликияти гурӯҳӣ мансубияти воситаҳо ва натиҷаҳои истеҳсолоти гурӯҳи шахсони алоҳидаро тавсиф мекунад. Он ягонагии меҳнати коллективӣ ва моликиятро, яъне чунин ҳолатро тавсиф мекунад, ки ҳар як аъзои коллектив соҳиби воситаҳои истеҳсолот ва маҳсулоти истеҳсолшуда мебошад. Табиист, ки он боиси пайдо шудани намуди нави манфиатҳои иқтисодӣ, манфиати моддии коллективӣ барои истифодаи оқилона ва афзун намудани амволи гурӯҳӣ мегардад. Ба ин намуди моликият шаклҳои моликияти коллективӣ, корпоративӣ ва саҳомиро дохил намудан мумкин аст, ки дар натиҷаи ислоҳоти бозорӣ ба вуҷуд омадаанд. Сабаби асосии ташаккулёбии корпоратсияҳо муттаҳид намудани сармоя аст. Хусусиятҳои фарққунандаи онҳо дар шакли моликият зоҳир мегардад

Моликияти корпоративӣ амвол, арзишҳо, пули нақд ва коғазҳои қиматнокро дар бар мегирад, ки аз тарафи ду ва ё зиёда шахсони гурӯҳи саҳҳомон ба даст оварда шуда, онҳоробо ихитёри худ, бо риоя намудани қоида ва маҳдудиятҳои аз тарафи қонун муқаррарқарда истифода мебаранд. Моликияти саҳҳомӣ ба моликияти муштарак тақсим мешавад, ки дар доираи он моликият ба ҳама иштирокчиён тааллуқ дорад ва ҳиссаи ҳар як соҳибмулки алоҳида муайян карда шудааст. Моликияти саҳҳомӣ маҳз ба ҳиссагӣ мансуб аст. Ҳамин тавр, сиёсати возеҳи табдил додани моликияти давлатӣ ба моликияти корпоративӣ барои нигоҳ доштани нерӯи корхонаҳои калони давлатӣ дар шароити нав имконият дода, ҳиссаи бахши хусусиро зиёд мекнад. Моликияти умумӣ амволи муштаракро ифода мекунад, яъне тааллуқ доштани ин ё он объектҳо ба тамоми ҷомеа. Ин шакли моликият, чун қоида, дар шакли моликияти давлатӣ пайдо мешавад. Моликияи давлатӣ, ки дар давраи сотсиализм дар рушди иқтисодиёт нақши пешбариро дошт, дар шароити имрӯза бояд дар чунин чаҳорчӯбае ҷорӣ карда шавад, ки самаранок бошад. Бахши давлатӣ ҳоло ҳам дар иқтисодиёти мамлакати мо нақши ҷиддиро дорад. Ҳиссаи он на танҳо бузург, инчунин то ба дараҷае бесамара аст, зеро бахши давлатӣ, дар муқоиса бо бахши хусусӣ, аз сабаби камҳаракатӣ ва чандирии худ бештар дучори бӯрон мешавад.

Моликияти умумиро баъзан бо моликияти ҷамъиятӣ айнийят мекунанд, ки дар зери он азхудкунии муштараки воситаҳо ва натиҷаҳои истеҳсолот дар назар дошта мешавад. Аммо бенуқсонии чунин муносибат гумон аст, зеро моликияти умумӣ (дар тафсири марксистӣ) на фақат мансубияти воситаҳо ва натиҷаҳои иқтисодиётро ба тамоми аъзоёни ҷамъият дар назар дорад, инчунин ҳуқуқи воқеии ҳар як фардро барои соҳибӣ кардан, истифода бурдан ва идора кардани онро бо назардошти манфиати шахсӣ, коллективӣ ва ҷамъиятӣ ифода мекунад. Фарқияти куллӣ байни моликияти “ҷамъиятӣ” ва “умумӣ” маҳз дар ҳамин аст. Яъне, метавон иқрор шуд, ки моликияти ҷамъиятӣ бо мундариҷаи мувофиқи худ ягон маротиба вуҷуд надошт. Он дар мамлакатҳои лагери сотсиалистӣ талабгори нақши идеали ҷамъиятӣ – иқтисодӣ буд. Аммо чӣ тавре ки таҷриба нишон дод, татбиқи амалии идеали мазкур амали хеле душвор аст. Зеро дар мамлакатҳои сотсиализм ҳукмронии моликияти давлатӣ муқаррар гардида буд, ки бо моликияти ҷамъиятӣ монанд мекарданд. Ин сабаби паст шудани самаранокии иқтисодиёти миллӣ, суст шудани суръати рушди ҳосилнокии меҳнат, кам шудани фондбоздеҳӣ, рушди масолеҳғунҷоишӣ гардид. Мавҷуд набудани муносибати аслии иқтисодиёт ба истеҳсолот ба фаъолияти муқаррарии он монеа мешуд. Барои тасдиқ намудани моликияти ҷамъиятӣ, бояд ҳамаи шароитҳои зарурӣ ва заминаҳо муҳайё карда шаванд, аммо он вақти зиёдро талаб мекунад.

Моликият, чун асоси муносибатҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ, ҳамаи дигар элементҳои муносибати истеҳсолиро муайян мекунад, ки бо он ҳамаи низомҳои манфиатҳои иқтисодӣ, шакл ва усулҳои хоҷагидорӣ алоқаманд аст ва ба дигаргуншавии муносибатҳои моликият оварда мерасонад. Нисбати муносибатҳои моликият тафсирҳо ва тафсилоти гуногуни олимон мавҷуд аст. Масалан, И.И. Козодев менависад: “Дар асоси ҳар як қатори ҷамъиятӣ шакли таърихии муайяни моликият меистад. Бинобар ин, дар таърихи ҷаъияти инсонӣ,масъалаи моликият ҳамеша яке аз муаммоҳои аввалиндараҷа маҳсуб меёфт. Он дар марҳилаҳои гузариши рушди ҷомеа шадидияти махсус пайдо мекунад”. Дар замони имрӯза барои ҳалли муаммоҳо, ки барои мамлакати мо ҳаётан муҳим аст, зоҳир намудани диққати махсус ба масъалаҳои моликият, ки аз ҷиҳати назариявӣ – методолгӣ ва амалӣ комилан таҳия нагардидаанд, мақсаднок аст.

Ба масъалаи моликият, дар тадқиқотҳои илмии худ чунин олимон, ба монанди М.В. Колганов, И.Д. Лаптев, В.Р. Боев, Н.Д. Колесников, Е.С. Карнаухова, СИ. Сдобнов, В.А. Тихонов, И.И. Козодоев, Л.И. Абалкин, Я.А. Абубакиров, А.А. Никонов, Г.А. Калиев, В.П. Шкредов, А.М. Аминов, В.И. Кумсков, Р.К. Рахимов ва дигарон диққати махсус зоҳир карда шудааст.

Муаммоҳои ташаккули иқтисодиёти бисёрҷабҳагии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бозор, то ба дараҷе бисёрнақша аст, ки бидуни тадқиқотҳои ҳамаҷониба ва умумикунии илмии

моҳияти моликият ғайриимкон аст. Ҳангоми омӯзиши моликият таҳлили муфассали чунин мафҳумҳо, ба монанди “моликият”, “соҳибӣ кардан”, “истифодабарӣ”, “идоракунӣ” зарур аст, зеро ҳар яки он муносибати муайяни баҳамалоқамандро ифода мекунад. Дар бахши аграрӣ мафҳуми моликият ба замин нақши муҳим дорад. Ба сифати соҳиби замин давлат, ба сифати соҳибмулк шахси дигар (маъмурияти шаҳрҳо, ноҳияҳо, кооперативҳо, ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, хоҷагиҳои оилавии инфиродии деҳқонӣ – фермерӣ ва диг.), истифодабарандагон – шахсони сеюм, деҳқон, соҳибкорони инфиродӣ, тоҷирон. Бояд гуфт, ки самаранокии истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ на ҳама вақт бо моликият ба замин, махсусан, бо харидуфурӯши он вобаста аст. Чӣ тавре, ки маълум аст дар мамлакатҳои пешрафта харидуфурӯши замин маҳдуд карда шудааст. Масалан, дар ИМА зиёда аз 80% - и заминҳои деҳқонӣ (фермерӣ) иҷорагирифта буда, 21,2 % - и заминҳо моликияти давлатӣ аст. Олмон то ҳол моликияти хусусӣ ба замин ҷорӣ карда нашудааст.

Табиист, ки ҳангоми харидуфурӯши васеи замин киштгардонӣ, нақшаи заминсозӣ вайрон шуда, дар охир, ҳангоми истифодабарии замин ҳамчун воситаи асосии истеҳсолот ба камзаминӣ ва исрофкорӣ оварда мерасонад. Олими рус, А.Н. Энгелгардт тарафдори хоҷагидории шарикона (артельный) баромад кардааст ва пешниҳодҳои муҳимро оид ба ташкили муштараки коркарди замин ворид кардааст. Дар ин самт, ӯ самаранокии меҳнатро мушоҳида карда, ҷаҳди ашхоси тафаккуркунандаро барои мутттаҳидшавии моликият ба заминро дарк кард. Ба масъалаи моликият Н.Г. Чернышевский аҳамият дода, шакли ҷамъияти заминдорӣ ва иқтисодиёти коллективиро ҳифз кардааст. Дар рушди заминдорӣ моликияти хусусӣ ба замин монеа буда, махсусан, ба истифодабарии истеҳсолоти автоматӣ дар хоҷагиии қишлоқ садди роҳ мегардад. Дар айни замон олимон – иқтисодчиён ва таҷрибадорони мамлакатҳои пешрафта барои моликият ба замин, дар ихтиёрдорӣ ва истифодабарӣ фарқиятҳо муайян карда истодаанд. Фарқиятгузорӣ аз сатҳи даромад ё иҷорае, ки соҳибони замин мегиранд, муайян карда мешаванд, ки онро классикон ҳамчун даромади ғайримеҳнатӣ тавсиф намудаанд.

Бинобар ин, баъзе аз намояндагони иқтисодиёти сиёсӣ (Чаянов А.В. ва дигарон) бар он ақида буданд, ки дар давраи капитализм моликияти хусусӣ ба замин матлуб нест, зеро ҳангоми баланд шудани иҷорапулӣ нархи маҳсулоти кишоварзӣ баланд мешаванд, ки ба рақобатпазирии истеҳсолкунандагони хоҷагии қишлоқ таъсир мерасонанд. Дар чунин мамлакатҳо ба монанди Ҷумҳурии халқии Чин, Изроил, мамлакатҳҳои Араб то ҳол моликияти хусусӣ ба замин ҷорӣ карда нашудааст. Ҷумҳурии халқии Чин ва Изроил содироткунандагони маҳсулоти кишоварзӣ дар бозори ҷаҳонӣ маҳсуб меёбанд. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки дар муносибатҳои бозорӣ институти моликияти хусусӣ ба замин нақши асосиро надорад.

Моликият ба замин – ин ҳуқуқ барои гирифтани иҷора аст. Соҳиби замин, дар замин тамоман меҳнат накарда, барои азхудкунии доимии иҷорапулии пардохтшаванда ҳуқуқ дошт. Бинобар ин, мафҳумҳои иқтисодӣ: “моликият”, “соҳибӣ кардан”, “истифодабарӣ” аввалиндараҷа буда, қонунҳои ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳое, ки “ҳуқуқ ба моликият”, “ҳуқуқи соҳибӣ кардан “ҳуқуқи истифодабарӣ ” – ро муайян мекунанд, дуюмин дараҷа мебошанд.

Ҳамин тавр, моликият ба воситаҳои истеҳсолот қисми асосии низоми муносибатҳои истеҳсолии ҷамъият баромад мекунанд. Моликият чун асоси муносибатҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ хусусияти дигар элементҳои муносибатҳои истеҳсолиро муайян мекунанд. Маҳз барои ҳамин шакли таърихии аниқи моликият моҳияти муносибатҳо ва алоқаҳои иқтисодиро, ки ҳангоми он неъматҳои моддӣ истеҳсол, тақсимот ва аз худ карда мешаванд, ошкор мекунад, он сохтори иҷтимоии ҷамъият, мавқеъ ва вазъияти одамонро дар ҷамъият ва истеҳсолот, ташкил ва идоракунии иқтисодиётро муайян мекунад. Бо моликият низоми ҳаракаткунандаи мақсадҳо, ҳавасмандиҳо, манфиатҳои иқтисодӣ, шакл ва усулҳои хоҷагидорӣ алоқамандии бевосита доранд. Гузариш ба гуногуншаклии моликият бояд ҳангоми дастгирии молиявӣ – қарзии давлатии бештар фаъол, бо ёрии маблағгузории мақсаднок барои гузаронидани корҳои заминсозӣ ва обёрикунӣ, навоварии техникӣ, рушди инфрасохтор амалӣ мегардад.

Маҷмӯаи агросаноатии муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон ба фаъолияти бозории хоҷагии қишлоқ асос ёфтааст, ки дар он элементи асосии муносибатҳои иқтисодӣ соҳибкорӣ баромад мекунад. Дар адабиёти иқтисодӣ мафҳумҳои захираҳои иқтисодӣ мавҷуд аст. Зери мафҳуми захираҳои иқтисодӣ ҳамаи намудҳои захираҳое, ки барои истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасонӣ истифода бурда мешаванд, фаҳмида мешаванд.

Ба захираҳои иқтисодӣ тааллуқ дорад:

- Захираҳои табиӣ (хок, сарватҳои зеризаминӣ, обӣ, ҷангал);
- Захираҳои меҳнатӣ (он шахсоне, ки ба ташкили истеҳсолот ва истеҳсолоти маҳсулот ва хизматрасонӣ қобилият доранд);
- Сармоя (сармояи пулӣ, дар шакли маблағ ва сармояи аслӣ, дар шакли воситаҳои истеҳсолот).

Ҳамин тавр, қобилияти одамон ба ташкили истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасонӣ, аз рӯйи моҳияти худ, қобилияти соҳибкорӣ аст. Фаъолияти соҳибкорӣ натиҷаи ин қобилиятҳо мебошад, ки дар раванди он пешниҳоди молӣ ва талабот дар шароити иқтисодиёти бозорӣ ба мувофиқат оварда мешавад. Мафҳуми “соҳибкорӣ”-ро ҳамчун тавсифи сифатии захираҳои меҳнатӣ, яке аз функсияҳои қувваи корӣ, ки барои истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасонӣ равона карда шудааст,

баррасӣ мекунанд. Тавассути функсияи мазкур қувваи корӣ, яъне соҳибкор, ҳамаи захираҳои иқтисодиро дар истеҳсолот истифода бурда, якҷоя карда ва омехта мекунад. Ба сифати субъекти соҳибкорӣ соҳибкорон, менеҷерони ширкатҳо, ҳамкорон, коргарони кироя, истеъмолкунандагони маҳсулот, давлат, мунитси-палитетҳо ва дигарон тааллуқ доранд. Дар иқтисодиёти бозоргонӣ субъектони асосии соҳибкорӣ, пеш аз ҳама, намояндагони ҷомеаи шаҳрвандӣ маҳсуб меёбанд, на ин ки давлат ва сохтори он.

Объекти соҳибкорӣ неъматҳои табиӣ, маҳсулоти истеҳсолшаванда, хизматрасониҳо, ҳамаи он неъматҳое, ки эҳтиёҷоти истеъмолкунанда қаноат карда мешавад. Ба онҳо дохил мешаванд: маҳсулот, пул, асъор ва ғ. Натиҷаи фаъолияти соҳибкорӣ дар даромади соҳибкорӣ ифода меёбад. Даромади соҳибкорӣ – он пардохтест, ки соҳибкор барои фаъолияти ташкилкардаи худ, қобилияти таҳлилкунӣ, муттаҳидсозӣ ва омехтакунии захираҳои иқтисодӣ вобаста аз шароити муҳити беруна, барои хавфи гирифтани зарар аз истифодабарии ин захираҳо, барои инноватсияҳои хоҷагидорӣ ба даст меорад. Бахусус, инноватсияҳо бо истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасонии нав, ҷорикунии технологияи нави истеҳсолот, техникаи бештар мукаммали хоҷагии қишлоқ ва ғ. тавсиф карда мешавад. Даромади соҳибкорӣ дар назарияи иқтисодӣ ба ду қисм тақсим мешавад: асосӣ (муқаррарӣ) ва иловагӣ (иқтисодӣ).

Даромади муқаррарӣ – ин сатҳи имконпазири минималии фоида дар марҳилаи дарозмуддати рушди корхона мебошад, яъне даромади кафолатии соҳибкор, музди меҳнати он.

Даромади иқтисодӣ – ин фоидае, ки соҳибкор аз фоидаи муқаррарӣ барзиёд ба даст меорад, ин пардохти соҳибкор барои хавф, навовариҳо ва инноватсия. Бузургии даромади соҳибкорӣ аз ҳисоби қисми иқтисодии он тағйир меёбад. Он омили ҳавасмандкунандаи асосие мебошад, ки фаъолнокии он, ҳаракати соҳибкорро ба худбойкунӣ ва дар охир ба пешрафти истеҳсолот таъсир мерасонад, асоснок мекунад. Дар натиҷаи тадқиқи адабиёти илмии назарияи иқтисоди соҳибкорӣ чунин хусусиятҳои тавсифии соҳибкорӣ ҷудо карда шудаанд: мустақилият ва масъулият; хоҳиши ба даст овардани фоидаи максималӣ; қабул намудани хавфҳо дар раванди ҷорӣ намудани фаъолияти истеҳсолӣ; истифодабарии қисми инноватсионӣ дар соҳибкорӣ; оқилонагии иҷроиши функсияҳои идоракунӣ.

Муаммоҳои ба вуҷуд омадани навъи деҳқони (фермерӣ) – и хоҷагидорӣ дар соҳаи кишоварзӣ иқтисодиёт яке аз муаммоҳои баҳсталаби ислоҳоти муносибатҳо дар хоҷагии қишлоқ мебошад. Ақидаи олимон дар ин масъала муқобил аст, ки онҳо иқрор мекунанд. Танҳо хоҷагидории деҳқонӣ (фермерӣ) – и хусусӣ меҳнати соҳаи кишоварзӣ баландҳосил мегардонад, зеро моликияти хусусӣ алоқаи зичро байни хароҷотҳо ва натиҷаҳои меҳнат муқаррар мекунад. Дигар муаллифон ба эҳёкунии хоҷагидории деҳқонӣ (фермерӣ) комилан зид баромад мекунанд, ки ба ақидаи онҳо шакли иҷтимоӣ – иқтисодии гузаштаи таърихии меҳнати қишлоқ мебошад, ва эҳёкунии хоҷагидории деҳқонӣ (фермерӣ) – ии хусусии хурд, ки ба меҳнати дастии оддӣ асос ёфтааст, таназзули рушди ҷамъият маҳсуб меёбад.

Хоҷагидории деҳқонӣ (фермерӣ) мустақилан, бо назардошти манфиатҳои худ, самт ва намуди фаъолияти худ, тартиби истифодабарӣ ва амалӣ кардани маҳсулотро дар асоси шартнома бо ташкилотҳои харидор ё дар бозор муайян мекунанд. Табиатан, дар чунин ҳолатҳо нархҳо дар асоси шартномавӣ аз сатҳи нархи бозорӣ хеле паст аст. Дурнамои рушди деҳқонӣ (фермерӣ) иқтисодиёти минтақа, дар умум, бештар аз он вобаста аст, ки то кадом дараҷа татбиқи стратегияи гузариш ба муносибатҳои бозорӣ бо роҳи таъсиси ҳамаи заминаҳои зарурӣ барои фаъолияти баробарҳуқуқ ва самараноки шаклҳои моликият ва хоҷагидорӣ имконпазир аст. Аз нуқтаи назариявӣ мафҳуми соҳибкорро чунин тафсир кардан мумкин аст шахсест, ки корхонаи худро ташкил мекунад, ҳамаи омилҳои истеҳсолотро моҳирона мувофиқат мекунонад, онҳоро идора мекунад ва ҳамаи хавфҳои бо он вобастаро ба ӯҳда мегирад, самти рушди бизнесро барои гирифтани фоида ба воситаи истифодабарии моҳирона ва чандиронаи конъюнктураи бозор муайян мекунад. Дар ин ҷода фермери мустақил дар хоҷагии қишлоқ қисми пешбари соҳибкории хурд ва миёна маҳсуб меёбад.

Ҷадвали 1.-Шумораи корхонаю ташкилотҳо аз рӯйи шаклҳои моликият

Солҳо / Нишондиҳандаҳо	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
давлатӣ	8856	9047	9161	9356	9098	8940	9838
хусусӣ ва коллективӣ	30364	32473	32507	32137	32197	33361	35592
дигар шаклҳои моликият	604	686	690	854	736	951	1035
Ҳамагӣ	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

***Манбаъ:** ҳисоби муаллифон аз рӯйи Омори соланаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, 2020 – С.- 217.

Таҳлили гузаронидашуда нишон медиҳад, ки дар иқтисодиёти кишоварзӣ тамоюли рушду хоҷагиҳои хусуси ва коллективӣ ба назар мерасад. Масалан дар 7 соли охир (2013-2019) шумораи корхонаҳои хусусӣ ва коллективӣ 1,1%, давлатӣ 1,2% ва дигар шаклҳои моликият 1,7% зиёд шудаанд.

Соҳаи кишоварзӣ фаъолияти иқтисодиро дар деҳқон асоси шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ амалӣ мегардонад. Ба ғайр аз ин, фаъолияти деҳқонӣ – яке аз шакли фаъолияти соҳибкорӣ маҳсуб мешавад. Дар мамлакатҳое, ки пешрафти иқтисодиёти бозоргонӣ мушоҳида карда мешавад, фаъолияти деҳқонӣ дар шароити душвори рақобатӣ амалӣ мегардад. Ичунин шароитҳо

ба соҳибмулкон талаботи зиёд изҳор карда мешавад, шароити бозор деҳқон бояд соҳибкор, шахси асосӣ бошад.

АДАБИЁТ

1. Козодоев И.И. Земельные отношения в социалистических странах. - М: Соцэкгиз. 1960. - С.5.
2. Кубанова, А. Взаимосвязь сельскохозяйственных предприятий и личного подсобного хозяйства населения - основа развития сельского хозяйства / А. Кубанова // Междунар. с.-х. журнал. - 2005. - №2. - С. 30-32.
3. Макконнел, К.Р. Экономика: принципы, проблемы и политика: Пер. с 14-го англ. изд. / К.Р. Макконнел, С.Л. Брю. - М.: ИНФРА-М, 2002. - 972 с.
4. Макконнел, К.Р. Экономика: принципы, проблемы и политика: Пер. с 14-го англ. изд. / К.Р. Макконнел, С.Л. Брю. - М.: ИНФРА-М, 2002. - 972 с.
5. Муравьев, А.И. Малый бизнес: экономика, организация, принципы / А.И Муравьев, А.М. Игнатьев, А.Б. Крутик. - 2-е изд., перераб. и доп. - СПб: «Издательский дом «Бизнесс-пресса», 1999. - 608 с.
6. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М. Наука, 1991. – С. 69
7. Чернышевский Н.Г. О земельной собственности. ПСС. М., 1949.
8. Энельгард А.Н. Из деревни. М., «Мысль», 1987.- С.85

АННОТАЦИЯ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ РЕГИОНА

В статье рассматриваются основные теоретико-методологические аспекты формирования предпринимательства в аграрном секторе региона, который является ведущей отраслью народного хозяйства. Обосновано важное значение развитие данной отрасли в создании эффективного агропромышленного производства для обеспечения населения продовольствием, снабжения легкой и пищевой промышленности сырьем в объемах, необходимых для экономического роста и социального развития региона. Также рассмотрены вопросы предпринимательства в сельском хозяйстве, развитие которого оказывает существенное влияние на состояние и развитие всей экономики, способствует увеличению объему производства и, следовательно, увеличению валового регионального продукта, повышению уровня благосостояния населения, обеспечению продовольственной безопасности, в целом воспроизводственному процессу в регионе.

Ключевые слова: *агропромышленный комплекс, сельское хозяйство, аграрный сектор, аграрная реформа, собственность, общая собственность, собственность на землю*

ANNOTANION

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF FORMATION OF ENTREPRENEURSHIP IN THE AGRARIAN SECTOR OF THE REGION

The article discusses the main theoretical and methodological aspects of the formation of entrepreneurship in the agricultural sector of the region, which is the leading sector of the national economy. The importance of the development of this industry in creating an effective agro-industrial production for providing the population with food, supplying the light and food industry with raw materials in the volumes necessary for economic growth and social development of the region has been substantiated. The issues of entrepreneurship in agriculture, the development of which has a significant impact on the state and development of the entire economy, an increase in production and, consequently, an increase in the gross regional product, an increase in the welfare of the population, food security, and the overall reproductive process in the region are also considered.

Key words: *agro-industrial complex, agriculture, agrarian sector, agrarian reform, property, common property, land ownership*

ТДУ: 336.1

САМТҲОИ АСОСИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ИСТЕҲСОЛОТИ КИШОВАРЗӢ

Қудратов Р.Р. – д.и.и., профессор, **Қудратова Ф.Р.** – н.и.и., омӯзгор,
Дошингоҳи давлатии молия ва иқтисодӣ Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: *сармогузорӣ, фаъолияти сармоягузорӣ, тағиротҳои институт-сионалӣ, шароити бозор, модернизатсияи фавқулодкунанда, арзиши боздиҳии дороиҳо.*

Барои рушди бобарори ҳар соҳаи иқтисод такрористеҳсоли саривақ-тии сармоя тавассути сармоягузорӣ зарур аст. Таркиби миқдорӣ ва сифатии он, хосият ва суръати истифода бурдани захираҳои иқтисодиеро, ки дар раванди истеҳсоли неъматҳо истеъмол мешаванд, муайян мекунад. Ин чунин маъно дорад, ки сармоягузорӣ омили рушди иқтисодӣ, асоси баландбардории некуаҳволии аҳолӣ мебошад [1. С 135].

Дар шароити иқтисоди бозоргонӣ мақсади водоркунандаи сармоягузорӣ кӯшиши сармоягузор барои афзудани сармояи қаблан ҷамъкардааш мебошад. Бинобар ин сармоягузор соҳаҳоеро интихоб мекунад, ки арзишашон ба зуди баланд хоҳад шуд. Дар ин ҳангом интихоб на ҳамеша бо ноилшавӣ ба ҳадафҳои ҷамъиятӣ мувофиқат мекунад [5. С -38]. Дар натиҷа соҳаҳои алоҳида барои сармоягузорӣ ғайри ҷолиб шуда метавонанд. Аз ин рӯ, омӯзиши алоқамандии таъминоти захираҳои сармоягузории соҳаҳо дар шароити норасоии пасандозҳои дохилӣ ва рушди иқтисоди миллӣ аз зарурати таваҷҷуҳи зиёд ба самти таҳвияти илмӣ гирифтан ва аз нуқтаи назария ва методологияи таъсисдиҳии сармоягузорӣ вобастагӣ дорад [2. С -86].

Ба сифати дигар истгоҳҳои хизматрасонии техникии даврони шӯравиро ба ёд овардан мумкин аст, ки пас аз мавсими корҳои саҳроӣ техникаро ба он ҷо барои таъмири асосӣ мефиристоданд. Ё барои рушди марказҳои хизматгузории корхонаҳои истеҳсоли техникаи кишоварзӣ мусоидат кардан зарур аст.

Норасоии захирахои молиявӣ барои харидани активҳои моддии гардон, пеш аз ҳама маводҳои сӯзишворӣ ва равғанҳо медиҳад, тухмии хушсифт, нуриҳо, садди роҳи истифода ва муайян намудан майдонҳои кишт мегардад [6. С -13]. Дар ояндаи наздик ин масъаларо бо ёрии маблағгузорӣ аз берун ҳал кардан мумкин аст. Вале қарзи ҳарсола боиси паст шудани устувории молиявӣ ва афзудани ҳассосии вазъи молиявии корхонаи алоҳида нисбат ба тағйироти таносуби бозор мегардад. Вобаста ба ин ба ҳалли масъалаҳои стратегӣ мутаваҷҷеҳ бояд шуд, ки даромаднокӣ ва суботи фаъолияти молиявию хоҷагидориро баланд мекунанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муаммои муҳлати тӯлонии қабули қонунҳои муайян дар соҳаи фаъолияти хоҷагидорӣ мубрам боқӣ мемонад. Илова ба ин, ташаккули зерсохтори бозории таъмини фаъолияти сармоягузориро ба анҷом бояд расонд (шабакаи бонкҳо бо иштироки фаъоли бонкҳои хориҷӣ, кори суғурта, ширкату фондҳои сармоягузорӣ ва ғайра).

Дар шароити муосир Ҷумҳурии Тоҷикистон ба воридшавии сармоя танҳо дар он сурат умед баста метавонад, ки сармоягузорони имконпазир аз кафолати мақомоти минтақавии идоракунӣ бархурдор бошанд. Дар ин маврид имзои созишномаҳои оид ба ҳамкорӣ ва ҳимояи сармоягузорӣ, ки имкони ба ширкатҳои миллии суғурта муроҷиат кардани сармоя-гузоронро ҷиҳати суғуртаи сармоягузорӣ аз таваккали сиёсӣ ва иқтисодӣ пешбинӣ мекунанд, нақши муҳимро мебозад. Истифодаи имтиёзҳо дар баробари кафолатҳои устувори ҳуқуқӣ, бояд ба коҳишдиҳии таваккали сармоягузорӣ равона шуда, самаранок бошад ва бо назардошти рақобати афзоянда барои сармоягузорӣ татбиқ карда шавад. Ҳангоми муайян кардани талабот ба ҷалби сармоя зарур аст, ки ҳолати фондҳои асосии истеҳсолии амалкунанда каммаҳсул, пурхарҷ ва аз ҷиҳати экологӣ номукаммалро баҳо дода, барои ивазу таҷдиди онҳо зиёда намудани маблағи зиёдро дар назар дошта ба маврид аст (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1 - SWOT - таҳлили ҷолибияти нисбии сармоягузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати соли 2020

Гурӯҳи минтақаҳо аз рӯйи ҷолибияти умумӣ	Миқдори минтақаҳо	Бо % нисбат ба натиҷа	Номи минтақаҳо
Ҷолибияти хеле пасти сармоягузорӣ (шохис пасттар аз 0,7)	4 1	100 15	- ВМБК
Паст (0,9-1,1)	1	22	НТҶ
Миёна (0,9-1,3)	1	26	Хатлон
Баланд (1,3-1,6)	1	37	Суғд

***Манбаъ:** аз ҳисоби муаллиф. Бо назардошти шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Таҳлили ҷолибияти нисбии сармоягузорӣ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ нишон медиҳад, ки иқтидори иқтисодӣ, иҷтимои ва фарҳангии тамоми манотиқи Ҷумҳурии Тоҷикистон якхела нест. Ҷолибияти сармоягузорӣ дар Вилояти Суғд (1,3-1,6), Хатлон (0,9-1,3), Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ (0,9-1,1) бандро ташкил медиҳад. Ин нишондиҳанда аз ҳама паст да ВМБК мушоҳида карда мешавад (< 0,7). Бояд қайд кард, ки айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъзе нишонаҳои беҳшавии фазои сармоягузорӣ зоҳир шудаанд. Ҳукумат чораҳои ташкилию иқтисодиро баҳри афзудани даромаднокии истеҳсолоти кишоварзӣ ва баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузории комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (иқдомоти қонунгузорӣ) амалӣ кардаастиданд.

$r|_t$ = 27,07 +3,95. t R^2= 0,745, t=l,2, с. 2018 г.: Tit =86,27 - 2,703 t R^2 -0,7903, t=l, с. 2020

Тибқи регрессияҳои мазкур солҳои 2018-2020 сатҳи азхудкунии сармоягузорӣ ҳар сол ба 3,9 дарсад меафзояд. Дар муоидали боло вобастагии байни ҳаҷми сармоягузорӣ ба дороии асосӣ ва маҳсулоти истеҳсолкардаи корхонаҳои кишоварзӣ ба воситаи нишондиҳандаҳои сатҳи сармоя ва масрафи сармояи маҳсулот дар ҳар давраи мушаххас муайян карда мешавад.

Ҳамзамон бевосита дар байни тағйирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва ҳаҷми сармоягузорӣ ба дороии асосӣ ҳам робитаи зич вуҷуд дорад. Зариби вобастагии байни қимати шохисҳои занҷирии ҳаҷми физикии сармоягузорӣ ба дороии асосии муассисаҳои кишоварзӣ ва маҳсулоти истеҳсолшуда 86,27%-ро ташкил медиҳад. Ҳамон нишондиҳанда, ки бо водошти замонии тағйирёбии маҳсулот дар як давра ҳисоб шудааст баробари 79,3% аст. Вобастагии байни ин нишондиҳандаҳо, ки дар асоси шохисҳои базисӣ ҳисоб карда мешавад, зиёдтар ба назар меояд.

Ҷадвали 2 - Андозаи коэффитсенти коррелиятсия байни ҳаҷми сармоягузорӣ дар сармояи асосӣ ва истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии корхонаҳо

Нишондиҳандаҳо	Истеҳсоли маҳсулот дар давраҳои				
	t-1	t	t+1	t+2	t+3
Сармоягузориҳо дар давраи t	**0,846**	**0,940**	**0,937**	**0,918**	**0,892**
Маҳаки t-и Стюдент: ҳисобӣ меъёрӣ	 5,16 2,2	 9,36 2,17	 8,91 2,2	 8,26 2,22	 6,91 2,26

***Манбаъ:** аз ҳисоби муаллифон бо истифодаи усули риёзӣ.

Азбаски сармоягузориҳо хусусияти дарозмуддат доранд, онҳо на танҳо ба сатҳи ҷории истеҳсол, балки ба давраҳои дигар ҳам таъсир мерасонанд. Бинобар ин зариби вобастагии байни сармоягузорӣ дар давраи ҷорӣ ва истеҳсоли маҳсулот дар се давраи баъдӣ ҳам баланд мебошад.

Коэффитсенти баланди вобастагии байниҳаҷми сармоягузорӣ ва истеҳсоли маҳсулот дар давраи ҷорӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки корхонаҳои кишоварзӣ дар ҳамон солҳои афзоиши истеҳсол сармоягузориро зиёд ва солҳои камҳосилӣ онро кам мекунанд.[1] Чун қоида, сармоя дар охири сол гузошта мешавад, вақте ки корхонаҳо аз фурӯши маҳсулот даромад мегиранд ва фаъолияташонро ҷамъбаст карда, дар асоси ин оид ба тавсеъ ё ихтисори истеҳсолот қарор қабул мекунанд. Ба ғайр аз ин, дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон анъанаи баланд кардани нарх дар оғози соли нав боқӣ мондааст, ки ин ҳам фаъолияти сармоягузориро маҳз дар охири сол ҷоннок менамояд. Дараҷаи таъсиррасонии мутақобилаи нишондиҳандаҳоро дар асоси муодилаи регрессия арзёбӣ мекунем (ҷадв.3).

Ҷадвали 3 - Муодилаҳои регрессияи байни ҳаҷми сармоягузорӣ ба капитали асосӣ ва истеҳсоли маҳсулот дар корхонаҳои кишоварзӣ дар солҳои 2018-2020

	Қимати баҳои регрессия	Df	Маҳаки t	R^2adj	DW	Маҳаки F
1.Inv,= ao+a_1Q,.i						
a<> ai	-16.69 0.35	1,13	-4,1 5,7	0,694	1,31	32,7
2.Inv, = ao+ a,Q,						
ao ai	-25,4 0,52	,14	-7,6 10,3	0,875	1,58	106,4
3.1n(Tinv,) = ao+ ailn(Tq,.i)						
ao ai	-10.96 3.23	1,13	-12,1 14,1	0,934	1,28	199,2
4.n(TinVt) = ao+ ailn(Tq,)						
a_0 ai	13.61 3.96	1,14	-20,2 23,1	0,962	1,91	535,7
5.Q_{t+}i = ao + aiInv,						
ao ai	48.85 1.31	1,13	24,5 9,96	0,869	1,97	94,1
6.Q_{t+2} =ao + aiInv,						
ao ai	47,95 0,95	1,12	34,30 10,26	0,889	1,78	105,9

***Манбаъ:** ҳисоби муаллифон бо истифодаи усулҳои ризоӣ.

Муодилаҳои ҳосилшуда баҳои баланд доранд ва тағйирёбии ҳаҷми физикии сармоягузорӣ ба дороии асосиро беш аз 86% инъикос мекунанд. Мувофиқи муодилаи 1, афзоиши ҳаҷми истеҳсол дар давраи ҷорӣ ба 1 сомонӣ боиси афзоиши сармоягузорӣ дар давраи ҷорӣ ба 0,35 сомонӣ мегардад, дар ҳоле ки афзоиши истеҳсол дар зиёдшавии сармоягузории давраи ҷорӣ ба 0,52 сомонӣ мусоидат мекунад. Аз тарафи дигар, афзоиши фаъолияти сармоягузорӣ дар давраи ҷорӣ имкон медиҳад, ки истеҳсол дар соли баъдӣ ба 1,31 сомонӣ ва дар соли дуюм ба 0,95 сомонӣ баланд бардошта шавад.

Муодилаҳои регрессияро таҳлил карда, гуфтан мумкин аст, ки стратегияи тавсеаи ҳаҷми истеҳсол тавассути афзоиши сармояи асосӣ дар асоси тақозо ба маҳсулот дар давраи пешин, вазъи ҷорӣ ва ояндабинӣ ташаккул дода мешавад. Чунончӣ, афзоиши истеҳсол дар давраи пешин ба 1% дар шароити баробар боиси афзоиши миёнаи сармоягузорӣ ба 3,2% мегардад, ва барои ба 3,2% афзудани истеҳсол дар давраи ҷорӣ афзоиши миёнаи сармоягузорӣ ба 4,0% лозим мебошад.

- Inv, - ҳаҷми сармоягузории давраи t бо нарҳҳои доимии
- Qt - истеҳсоли маҳсулоти давраи t бо нарҳҳои доимии
- Tinv, - суръати афзоиши сармоягузории давраи t бо нарҳҳои доимӣ, Tq_t - суръати афзоиши истеҳ давраи t бо нарҳҳои доимӣ.

Дар муодилаҳои овардашуда нишондиҳандаи ҷамъбандишудаи истеҳсоли маҳсулот дар корхонаҳои кишоварзӣ ба ҳаҷми сармоягузорӣ ба дороии асосӣ баҳогузорӣ карда мешавад. Дар ин миён тағйири сармоягузорӣ ба дороии асосӣ вобаста тағйироти сохтори маҳсулот фарқияти гуногун дорад. Чунончӣ, афзоиши истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ дар давраи ҷорӣ ба 1% дар шароити баробар боиси ба 2,9% афзудани сармоягузорӣ мегардад, ҳамин қадар афзудани истеҳсол дар растанипарварӣ боиси ба 0,63% афзудани сармоягузорӣ мешавад. Маҷмӯи таъсири ҳар ду омил 3,6%-ро ташкил медиҳад, ки амалан бо натиҷаи истифодаи нишондиҳандаҳои ҷамъбандишуда мувофиқ аст.

Сабаби таъсири баланди тағйирёбии сармоягузорӣ ба дороии асосӣ нисбат ба тағйири истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ масрафи зиёди сармоя доштани он аст. Сохтори фондҳои асосӣ вазни хоси чорво ба ҳисоби миёна 5,5%, илова ба ин бинову иншооти марбути чорводорӣ 60%-ро ташкил медиҳад. Дар ҳамин ҳол, дар сохтори харочоти истеҳсоли маҳсулот вазни хоси тарҳҳои истеҳлокӣ аз рӯйи воситаҳои асосӣ соли 2018 дар растанипарварӣ 5,7%, дар чорводорӣ 3,1%-ро ташкил дод. Бо вуҷуди ин ки бештари воситаҳои асосӣ дар чорводорӣ истифода мешавад, такрористеҳсоли онҳо аз ҳисоби истеҳлок оҳистатар мегузарад, зеро муҳлати истифодааашон тӯлонӣ аст. Масалан, муҳлати миёнаи истифодаи муфиди биноҳо 35-40 сол мебошад. Дар истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ бештар қисми фаъоли воситаҳои асосӣ мавриди баҳрабардорӣ қарор дорад, ки муҳлати истифодаи муфиди он аз 12 сол беш нест. Фарқи муҳлати хиз-

[1] Кандиёрова Д.О. Интеграционные процессы в странах с переходной экономикой: теория, методология практика: монография // Д,О. Кандиёрова – Душанбе, 2006- 65.

мати объектҳои воситаҳои асосӣ барои растанипарварӣ ва чорводорӣ боиси фарқияти тарҳҳои истеҳлокӣ аз рӯйи намудҳои маҳсулот мегардад. Дар мавриди таъсири тағйирёбии сармоягузорӣ ба сармояи асосии муассисаҳои кишоварзӣ ба тағйири ҳаҷми истеҳсоли намудҳои маҳсулот ҳаминро бояд гуфт, ки аз рӯйи нарҳҳои доимӣ дар сохтори истеҳсол чун пештар вазни хоси самти чорводорӣ бештараст, вале ҳиссаи растанипарварӣ ҳам афзуда истодааст.

Соли 2018 вазни хоси растанипарварӣ 65,1%-ро ташкил медод, соли 2020 он ба 69,1% расид. Афзоиши ҳиссаи маҳсулоти растанипарварӣ дар ҳаҷми умумии истеҳсоли муассисаҳои кишоварзӣ бо таназзули камтари истеҳсоли маҳсулоти растанипаврарӣ нисбат ба чорводорӣ, афзоиши тақозо ба тухми ва гӯшти паранда ва дар тамоюли коҳишёбии истеҳсоли чорводории муассисаҳои кишоварзӣ вобаста мебошад. Бо таваҷҷуҳ ба таъсири баланди тағйирёбии сармоягузорӣ ба тағйири ҳаҷми маҳсулоти чорводорӣ, хулоса метавон кард, ки мушкилиҳои соҳаи чорводорӣ фаъолияти сармоягузории муассисоти кишоварзиро бозмедоранд. Аммо соли 2018-2020 дар шароити афзоиши босуръати даромаднокии соҳаҳои содиркунандаи кишоварзӣ ҷолибияти он камтар буд ва ин боиси коҳишёбӣ шуд.

Чунонки дар расм мебинем, сармоягузорӣ бо нарҳҳои ҷорӣ нисбат ба нарҳҳои доимӣ баландтар аст, ин бо болоравии нархи молҳои сармоягузорӣ вобастагӣ дорад. Соли 2019 сармоягузорӣ ба воситаҳои асосии корхонаҳои кишоварзӣ 136,6 млрд. сомониро ташкил дод. Бо нарҳҳои доимӣ сармоягузорӣ ба дороии асосӣ дар ҳамин муддат фақат 1,8 маротиба афзун шуд. Вале барои афзудани ҳаҷми истеҳсол афзоиши физикии сармоягузорӣ ва баланд шудани самаранокии технологии сармоя лозим аст (ҷадв. 4.).

Ҷадвали 4 - Сармоягузории капиталӣ ба соҳаҳои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2015-2019 солҳо *(бо нарҳҳои амалкунанда, ҳаз. сомонӣ)*

Нишондиҳандаҳо	Солҳо				
	2015	2016	2017	2018	2019
Тамоми иқтисодиёт	15364,4	22835,5	35481,6	43859.3	47033.3
Саноат	11478,7	16993,4	29253,1	31410.1	41685.7
Кишоварзӣ	34,3	32,0	88,6	52.4	46.7
Сахтмон	1655,0	1133,3	656,2	182,1	1092,7
Маориф	286,5	455,5	1231,1	337,2	421,0

***Манбаъ: Ҳисоби муаллифон аз рӯйи:** Маҷмӯаи омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе с. 2020. сах. 321-322.

Чи тавре, ки аз ҷадвали 3 бар мояд, солҳои охир ҳаҷми сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ зиёд шудааст. Барои мисол ба объектҳои асосӣ соли 2015 нисбат ба соли 2019 14,1% зиёд гардидааст, аз он ҷумла барои соҳаи кишоварзӣ 46, 7 ба объектҳои ғайри истеҳсолӣ зиёд гардидааст.Вазни хоси сармоягузорӣ дар сармояи асосии муассисаҳои кишоварзӣ дар ҳаҷми умумии сармоягузорӣ ба иқтисод соли 2019 ҳамагӣ 7,8%-ро ташкил дод. Таҳлили вазъи ҷалби сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки солҳои охир Ҳукумати мамлакат чорабиниҳои зиёде оид ба ҷалби сармоя ба соҳаи кишоварзӣ коркард кардааст. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз моҳи майи соли ҷорӣ оид ба ташкилотҳои минтақавӣ нишони воқеъан роҳи ҳалли ин масаларо пешбинӣ кардааст.

АДАБИЁТ

1. *Алтухов А.И. Продовольственный комплекс России: состояние и перспективы развития: Монография. М.: ФГБНУ ВСТИСП, НО «Фонд развития и поддержки садоводства», 2018.- 464 с.*
2. *Алтухов А.И., Нечаев В.И. Экономические проблемы инновационного развития зернопродуктового подкомплекса России. М.: Издательство 3-е Насриддинова В.В., 2015. - 477 с.*
3. Борхунов Н.А., Родионова О.А. Пропорции воспроизводства в сельскохозяйственных организациях // АПК: экономика, управление. М.: - 2006 - №10. 238 с.
4. Кандиёрова Д.О. Интеграционные процессы в странах с переходной экономикой: теория, методология практика: монография // Д,О. Кандиёрова – Душанбе, 2006- 179.
5. Кудратов Р.Р., Насыров Р. Инвестиции – основа повышения эффективности сельскохозяйственного производства – Душанбе «Ирфон», 2005. –144 с.
6. Мадаминов А.А. и др. Микрофинансирование сельских товаропроизводителей основа устойчивого развития аграрного сектора// А.А Мадаминов Кишоварз, ТАУ, 2004, № 4. 71с.
7. Маркс К., Сборник. Соч.—2-ое изд. // Энгл. Ф Капитал - М.: Политическая литература 1978.- Т-24. -С 449.
8. Пиризода Дж.С. Пиризода Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук - Душанбе, 2002, №5-6. -С-133-137.
9. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирование инвестиций: Учеб. Пособие - М.: Финансы и статистика, 2000. - 172 с.
10. Кадыров Д.Б. Шодиев Т.Г. Региональная экономика и управление. Учебник – Душанбе «Деваштич», 2002. - 260 **с.**

АННОТАЦИЯ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПО УВЕЛИЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

В статье рассмотрены основные направления повышения инвестиционной активности в сельском хозяйстве республики. Исследованы современные тенденции инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве переходного периода. Так выявлено влияние изменения того или иного фактора на производство сельхозпредприятий, увеличение долга снизит прибыльность отраслей, а также количество прибыльных предприятий и привлекательность инвестиций в

сельское хозяйство. Доказано, что потребность в инвестициях и возможность их размещения обратно пропорционально изменению физического объема инвестиций в основной капитал сельскохозяйственных предприятий и экономики, в целом. В качестве показателей, определяющих экономический риск, предполагаем выбрать амортизацию основных средств, как основу уравнения регрессии оценки увеличения коэффициента корреляции.

Ключевые слова: *инвестиции, инвестиционная деятельность, инвестиционная привлекательность, регрессионная уравнения, коэффициента корреляции, институциональные преобразования, конъюнктура рынка, экстренной модернизации, ликвидационная стоимость активов*

ANNOTATION

MAIN DIRECTIONS FOR INCREASING INVESTMENT IN AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article has been considered the theoretical aspects of investment and investment activity in the agrarian sector of the Republic of Tajikistan. A retrospective of the historical theory and institutional foundation of investment as the main mechanism for the formation of a sustainable national economy. In this article also analysis to improve the economic recommendations, the effectiveness of investment in agriculture. A detailed analysis of the process of attracting foreign investment in agriculture of the Republic is given. Depending on the level of investment potential, all enterprises in the industry can be divided into groups based on the sum of points, and the total assessment of their investment potential, with an average level, moderate and low level of investment potential. The second component of the investment attractiveness of the enterprise is the level of its investment risk, which consists of two private risks - economic and financial. As an indicator of economic risk, we chose depreciation of fixed assets.

Key words: *investments, investment activity, institutional transformations, market conditions, emergency modernization, liquidation value of assets, evolution, innovative technologies, risk of recoupment.*

ТДУ (330.163+331.2+366.2)

МАСЪАЛАҲОИ ДАРОМАД ВА ХАРОҶОТИ БУҶЕТИ ХОНАВОДА ВА РОҲҲОИ ҲАЛЛИ ОНҲО

Кабиров С.Ҷ.- н.и.и., омӯзгори калони ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур
Ашуров И.С.- д.и.и., профессори ДРТТ

Калимаҳои асосӣ: *Таҳқиқи буҷети хонавода, харочоти пулии аҳолӣ, молҳои озуқаворӣ, сабади истеъмолӣ, маҳсулоти хурокворӣ, сатҳи зиндагӣ, музди меҳнат, нархи маҳсулоти хурокворӣ.*

Таҳқиқӣ буҷаи хонавода дар бораи нақши манбаъҳои ҷудогона дар ташаккули даромад вобаста будани аҳолӣ ва истеъмолот маълумот медиҳад ва барои омӯхтани дараҷаи талабот мусоидат менамояд. Гуногунсохтории иқтисодиёт ба хусусияти шуғли аҳолии қобили меҳнат таъсир расонда, манбаъҳои нави даромад ва хароҷот пайдо шуд, ки шумораи бекорон ва ашхоси манбаъҳои даромадашон номунтазам афзуд. Шароити нави зиндагӣ ба таркиби хароҷоти истеъмолии аҳолӣ, ба сохтори истеъмолии озуқаворӣ, молҳои ғайриозуқа ва хизматгузорӣ таъсир мерасонад. Хароҷоти пулии аҳолӣ, оид ба хариди молҳои озуқаворӣ ва ғайриозуқаворӣ, пардохти хизматрасонӣ, пардохтҳои ҳатмӣ ва ҳаққи узвиятҳои гуногун (андозу ҷамъоварӣ, пардохтҳои иҷтимоию суғуртавӣ ва ғайраҳо)-ро дар бар мегирад.

Арзиши хӯрок дар хонаводаҳо аз хароҷоти пулии хариди маҳсулоти озуқа, ки барои истеъмолоти шахсӣ пешбини шудаанд, хароҷоти хурока берун аз хона ва арзиши маҳсулоти натуралии хурокворие воридшуда иборат аст.

Хароҷоти истеъмолоти ниҳоии хонавода аз хароҷоти истеъмолот, арзиши маҳсулоти хӯрокворие натуралии воридшуда ва арзиши дар шакли натуралӣ, кӯмакпулӣ ва имтиёзоти пешниҳодшуда иборат аст. Таҳқиқоти буҷети хонавода мунтазам аз тарафи давлат барои аҳоли гузаронида мешавад. Маълумоте, ки дар натиҷаи гузаронидани таҳқиқоти буҷети хонавода (ТБХ) ба даст меояд, яке аз бахшҳои оморӣ иҷтимоию иқтисодӣ, ки сатҳи зиндагии аҳолӣ ва аслан вазъи моддии онҳоро мавриди омӯзиш қарор медиҳад, ба ҳисоб меравад.

Таҳқиқоти буҷети хонаводаҳо аз даврони Шуравӣ, аз соли 1952 инҷониб аз тарафи Кумитаи омори ҷумҳурӣ (ҳоло Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон) гузаронида мешавад. То соли 1992, теъдоди умумии хонаводаҳои таҳқиқотшаванда 1250 ададро ташкил медод. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти №497 аз 1 октябри соли 2008, теъдоди хонаводаҳои бо пурсиш фаро гирифта шуда дар ТБХ ба 3000 адад афзоиш ёфта, аз он 1150 хонавода дар шаҳр ва 1850 хонавода дар минтақаҳои деҳот ҷойгир шудаанд.

Тақсимбандии таҳқиқоти буҷети хонавода дар 5 минтақаи ҷумҳурӣ чунин мебошад: ВМКБ – 240 хонавода, шаҳри Душанбе – 400 хонавода, НТМ –600 хонавода, вилояти Хатлон – 900 хонавода ва вилояти Суғд – 860 хонавода.Таҳқиқоти буҷет маълумотҳоро дар бораи нақши манбаъҳои алоҳида дар ташаккулёбии даромадҳо дар бар мегирад ва имконият медиҳанд, ки дараҷаи талаботи истеъмолот омӯхта шавад. Маводи таҳқиқот ҳолати воқеъӣ ва тағйироти сатҳу сохтори даромаду хароҷот, истеъмолот ва андӯхти гурӯҳҳои мухталифи аҳолиро нишон медиҳанд.Мафҳуми бехатарии озуқаворӣ ин дастрас будани озуқаворӣ ба ҳамаи одамон, ҳама вақт барои ҳаёти солим ва фаъолона зарур мебошад. Яъне таҳти мафҳуми бехатарии озуқаворӣ ба миқдори кофӣ мавҷуд будани хурокворӣ, ва дастрас кардани онҳо аз ҷониби хонаводаҳо (чӣ

аз бозор ва чӣ аз дигар манбаъ), инчунин ба миқдори зарурӣ истеъмол кардани хурокворӣ дар назар дошта мешавад. Яке аз масъалаҳои ҳалталаб дар таҳқиқоти буҷети хонавода ин таҳияи сабади истеъмолӣ мебошад, ки дар ҷумҳурӣ то ҳол роҳи ҳалли худро пурра наёфтааст.

Сабади истеъмолӣ – маҷмӯи ҳадди ақали маҳсулоти озуқа, маҳсулоти ғайриозуқа ва хизматрасонӣ, ки барои нигаҳдории саломатии инсон, таъмини ҳаёт ва фаъолияти ӯ заруранд дар назар дошта шудааст. Тибқи Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 августи соли 2018, №451 маҳсулоти ғизоӣ барои гурӯҳҳои асосии иҷтимоию демографии аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 11 номгӯй иборат аст. Дар соли 2019 истеъмоли озуқаворӣ ба як нафар узви хонавода 2547 килокалория соли 2018 2659 киллокалория ва соли 2015 2378 киллокалория дар як шабонарӯз ташкил кард, ки аз меъёри тавсиякардаи Ташкилоти Умумиҷаҳонии Тандурустӣ (ТУТ) (дар як рӯз 2100 килокалория (ғизонокӣ)) зиёд аст.

Ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки дар соли 2019 истеъмоли нон ва маҳсулоти нонӣ ба ҳисоби миёна ба як нафар узви хонавода 158,7 килограммро ташкил додааст, ки ин нисбат ба соли 2018 ба 6,7 кг кам аст, аммо нисбат ба меъёри муқарраршуда 11 кг зиёд мебошад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Маҷмӯи ҳадди ақали маҳсулоти ғизоӣ барои гурӯҳҳои асосии иҷтимоию демографии аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 1991-2019

Маҳсулотҳо	Меъёри муқараршуда			Солҳо								
	Дар як шабо-наруз гр.	Дар як моҳ кг.	Дар як сол кг.	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
маҳсулоти ғалладона (ба ҳисоби орд)	404,7	12,1	147,7	155,1	148,0	160,6	153,0	150,0	151,4	161,4	165,4	158,7
картошка	252,9	7,6	92,3	33,2	37,8	35,0	33,3	35,8	39,4	42,4	46,4	42,4
сабзавоту полизӣ	455,0	13,7	166,1	94,2	98,5	70,7	76,0	80,0	80,4	88,9	88,5	86,4
меваҷоту буттамева	340,0	10,2	124,1	31,9	50,8	33,2	33,5	35,9	30,4	33,2	38,7	33,2
гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ	111,9	3,4	40,8	26,1	4,4	11,0	14,9	14,6	14,8	14,0	14,2	13,1
шир ва маҳсулоти ширӣ	316,0	9,5	115,3	171,0	64,9	60,9	58,8	57,5	59,5	58,1	60,5	63,9
тухм, дона	0,5	15	182,5	88	19	40	71	72	68	76	84	92
равғани растанӣ	46,2	1,4	16,8	13,3	10,2	14,4	16,4	15,7	17,2	18,2	18,3	17,5
моҳӣ ва маҳсулоти моҳӣ	24,6	0,7	9,0	3,0	-	0,3	0,5	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4
қанду шакар ва маҳсулоти каннодӣ	54,8	1,6	20	12,6	6,7	12,0	14,0	13,7	14,3	15,9	16,9	15,4
ғизонокӣ	-	-	-	-	1918	2209	2280	2378	2433	2588	2659	2547

Сарчашма: *Таҳлилҳои муаллиф дар асоси маҷмуаи оморӣ Агентии омории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ, 2018 №4, 2019 №4. С.28.*

Дар соли 2019 таносуби бештари хароҷоти хонаводаҳо барои хариди маҳсулоти хурокворӣ ба маҳсулоти нонӣ 32,0 % рост меояд ва танҳо аз меъёр зиёд маҳсулоти нонӣ ва равғани растанӣ истеъмол шудааст. Дар амалия истеъмоли дигар намуди маҳсулотҳои хурокворӣ аз меъёри талаботи аҳолӣ кам мебошад.

Масалан, дар ҷумҳурӣ соли 2019 истеъмоли картошка ба ҳисоби миёна ба ҳар нафар аҳолӣ 42,4 кг, сабзавоту полизӣ 86,4 кг, шир ва маҳҳсулоти ширӣ 63,9 кг, гӯшт ва маҳсулоти гуштӣ 13,1 кг, тухм 92 дона қанду шакар ва маҳсулоти каннодӣ 15,4 кг, меваҷот 33,2 кг-ро ташкил кардааст. Маълумотҳои овардашуда ҳатто ним дарсади талаботи муқараршудаи ҷадвали 1-ро фаро гирифта наметавонад, ки ин сатҳ ва сифати зиндагии аҳолиро паст мебарад.

Яке аз масъалаҳои муҳим ин баланд бардоштани қобилияти харидории аҳолӣ мебошад. Мутассифона ин нишондиҳанда низ беҳбудиро талаб мекунад.

Таҳлилҳои гузаронидашуда тибқи маълумоти тадқиқоти буҷети хонавода нишон дод, ки танҳо маҳсулоти хӯрокворӣ дар ҷумҳурӣ барои як моҳ ба маблағи 197,26 сомонӣ, дар шаҳрҷойҳо ба маблағи 246,11 сомонӣ ва дар деҳот ба маблағи 179,13 сомонӣ баробар аст, ки на ҳар як оила иқтидори таъмин намудани онро дорад. Масалан дар ҷумҳурӣ агар дар як оила 6 нафар зиндагӣ намоянд, пас 6х197,26 сомонӣ = 1183,56 сомониро танҳо маҳсулоти хуроквории аввалиндараҷа ташкил медиҳад (агар дар ҷумҳурӣ дар як оила 5-4 ё 3 нафар иборат бошанд= мутаносибан 986,3с., 789,04с. ва 591,78 сомониро маҳсулоти аввалиндараҷаи хурокворӣ ташкил медиҳад). Мутобиқи ҷадвали 2 таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки талаботи аҳолӣ ба маҳсулоти аввалиндараҷаи хурокворӣ дар ҷумҳурӣ ба 47,77% баробар аст. Хароҷот барои маҳсулоти аввалиндараҷаи хуроквории ахолии деҳот мутаносибан дар як оила 6,5,4,3 нафар ба 1074,78с., 895,65с., 716,52с. ва 537,39 сомонӣ баробар аст. Мутобиқи Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон талаботи аҳолии деҳот бо маҳсулоти аввалиндараҷаи хурокворӣ ба 46,33% баробар аст.

Таҳлил ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки барои як нафар дар як сол тибқи меъёр аз рӯйи нархҳои бозорӣ дар соли 2019, танҳо барои хариди маҳсулоти хӯрокворӣ 5248,25 сомонӣ (дар як моҳ 437,35 сомонӣ) лозим аст. Истеъмоли ҳақиқӣ аз рӯйи маълумоти оморӣ ва нархи бозор 2570,59 сомонӣ (дар як моҳ ба ҳисоби миёна барои ҳамаи аҳолӣ 214,21 сомонӣ, барои аҳолии шаҳр 232,48 сомонӣ ва барои аҳолии деҳот 208,98 сомонӣ)-ро ташкил дод, ки мутаносибан ба 48,97%, 53,15% ва 47,76% баробар аст.

Яъне аз он номгӯйи 11 маҳсулот на ҳамаи онро метавонад харидорӣ намояд ё сабади истеъмолии хонаводаашро таъмин кунад. Пас маълум мешавад, ки ҳоло ҳам сатҳи зиндагӣ беҳбудиро талаб мекунад ва сари ин масъала бояд ҷиддан факр намуд, дар ҳоле, ки 49 ҳазор

нафар аҳолӣ дар соли 2019 ҳамчун шахси бекор дар мақомоти хадамоти шуғли аҳолӣ ба қайд гирифта шудаанд ва он нафароне, ки фаъолияти меҳнатӣ доранд, аксарияташон музди ночиз мегиранд.

Ҷадвали 2.Ҳисоби таъмини истеъмоли маҳсулоти озуқаворӣ дар ҷумҳурӣ соли 2019

Маҳсулотҳо	Меъёр (кг)	Нархи як воҳиди маҳсулот	Истеъмоли ҳақиқӣ, кг.			Харочоти ҳақиқӣ, сомонӣ			Талабот ба маблаги пулӣ дар сол, сомонӣ	% таъминот		
			Ҳамагӣ	Шаҳр	Деҳот	Ҳамагӣ	Шаҳр	Деҳот		Ҳамагӣ	Шаҳр	Деҳот
маҳсулоти ғалладона (орди гандум, навъи 1, нон аз орди навъи 1 ва макаронҳо)	147,7	4,97	158,7	156,3	159,6	783,77	776,81	793,21	734,07	106,77	105,82	108,05
картошка	92	2,70	42,4	46,8	40,8	114,48	126,36	110,16	248,40	48,06	50,87	44,34
сабзавоту полизӣ	166,1	2,72	86,4	99,9	81,5	235,00	271,72	221,68	451,79	52,01	60,14	49,06
меваҷот (себ)	124,1	6,60	33,2	34,6	32,8	219,12	228,36	216,48	819,04	26,75	27,90	26,42
гӯшт (гӯшт ва маҳсулоти гӯшти гов	40,8	43,05	13,1	17,2	11,8	563,95	740,46	507,99	1756,44	32,10	42,15	28,92
шири холис	115,3	3,89	63,9	57,9	66,0	248,57	225,23	256,74	448,51	55,42	50,21	57,24
тухм, дона	182,5	0,85	92	104	87	78,20	88,40	73,95	155,10	50,40	57,00	47,60
равғани растанӣ	16,8	12,00	17,5	18,2	17,3	210,00	218,40	207,60	201,60	104,16	108,33	103,00
моҳӣ ва маҳсулоти моҳӣ	9	33,12	0,4	0,4	0,4	13,24	13,24	13,24	297,90	4,44	4,44	4,44
қанду шакар	20	6,77	15,4	14,9	15,6	104,26	100,87	105,61	135,40	77,00	74,50	78,00
дар як моҳ	-	-	-	-	-	214,21	232,48	208,88	437,35	-	-	-
дар як сол	-	-	-	-	-	2570,59	2789,85	2506,66	5248,25	48,97	53,15	47,76

Сарчашма: *Таҳлили муаллиф дар асоси Маҷмӯаҳои омории Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: Нархҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон С.79 соли 2020; Нишондиҳандаҳои асосии таҳқиқоти буҷети хонаводаҳо С.39-41, соли 2020; Бехатарии зуқавори ва камбизоатӣ С.51, №1 соли 2020; Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 августи соли 2018, №451.*

Омилҳое, ки ба талаботи хонавода таъсир мерасонад яке аз онҳо нархи маҳсулоти хӯрокворӣ мебошад, ки тамоюли афзоиш доранд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки омилҳои асосии болоравии нархи маҳсулоти аввалиндараҷаи истеъмолӣ (воридотӣ) инҳо мебошанд:

- зиёдшавии шумораи аҳоли дар шаҳрҷойҳо;
- вуҷуд доштани тафовут байни талабот ва таклифот;
- баланд шудани нарх дар кишварҳои истеҳсолкунанда;
- ноустувории қурби доллари ИМА нисбат ба асъори миллӣ.

Замимаи 1. Харочоти аҳолӣ барои пардохти хизмати алоқа ва хариди маснуоти тамоку

№	Нишондиҳандаҳо	Солҳо					
		2015	2016	2017	2018	2019	+5 сол 2015 -2019
1.	Шумораи аҳолӣ млн. нафар	8551,2	8742,8	8931,2	9126,6	9313,8	-
	Суръати афзоиши ҳарсола, ба ҳисоби%	100	102,24	102,15	102,18	102,05	-
	Тамоюли афзоиш нисбат ба соли 2015	100	102,24	104,44	106,72	108,91	-
2.	Харочот барои пардохт хизмати алоқа, бо сомонӣ (барои як нафар дар як моҳ)	4,38	4,28	4,7	5,56	6,95	-
	Суръати афзоиши ҳарсола, ба ҳисоби%	100	97,71	109,81	118,3	125	-
	Тамоюли афзоиш нисбат ба соли 2015	100	97,71	107,3	126,94	158,67	-
	Харочот барои пардохт хизмати алоқа, бо ҳисоби ҳаз. сомонӣ (дар ҷумҳурӣ дар як сол)	449450	449030	503719	608926	776770	2787897
	Суръати афзоиши ҳарсола, ба ҳисоби%	100	99,9	112,18	120,88	127,56	-
	Тамоюли афзоиш нисбат ба соли 2015	100	99,9	112,07	135,48	172,82	-
3.	Харочот барои маснуоти тамоку бо сомонӣ (барои як нафар дар як моҳ)	0,31	0,34	0,37	0,44	0,47	-
	Суръати афзоиши ҳарсола, ба ҳисоби%	100	91,17	108,82	118,92	106,82	-
	Тамоюли афзоиш нисбат ба соли 2015	100	91,17	119,35	141,93	151,61	-
	Харочот барои маснуоти тамоку бо ҳисоби ҳаз. сомонӣ (дар ҷумҳурӣ дар як сол)	31810	35670	39654	48188	52529	207853
	Суръати афзоиши ҳарсола, ба ҳисоби%	100	112,13	111,17	121,52	109	-
	Тамоюли афзоиш нисбат ба соли 2015	100	112,13	124,65	151,48	165,13	-

Сарчашма: *Таҳлили муаллиф дар асоси Маҷмӯаҳои омории Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон С.10. соли 2020; Нишондиҳандаҳои асосии таҳқиқоти буҷети хонаводаҳо С.53-57, соли 2020.*

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми кӯшишҳоро барои баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум андешида истодааст ва вобаста ба тавоноии қобилият музди маоши коргарон ҳар сол зиёд шуда истодааст, аммо аз тарафи дигар маданияти истифодаи сарфакориро омӯхтан лозим:

- истеъмол накардани тамоку ё харочоти тамокуро (нос, сигор) кам кардан; Бештари истеъмолкунандагони тамоку пеш аз муҳлат ба марг расида, оилаи худро аз даромади иқтисодӣ маҳрум месозанд ва ҳамзамон қиммати ёриҳои тиббиро боло бурда, ба рушди иқтисодии хонаводаву ҷомеа монеъ мегарданд. Мутобиқи агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон дар панҷ соли охир (2015-2019) хароҷот аз ҳисоби оилаҳо барои хариди маснуоти тамокӯ 207853 ҳазор сомониро ташкил медиҳад, ки 52529 ҳазор сомониаш дар соли 2019 мебошад. (дар замимаи 1 хароҷоти аҳолӣ барои хариди маснуоти тамокӯ барои солҳои 2015-2019 оварда шудааст). Яке аз роҳҳое, ки сари роҳи пешгирии хароҷоти зиёди тамоку мешавад ин баланд бардоштани андозбандӣ ба маҳсулоти тамоку мебошад. Андозбандӣ ба маҳсулоти тамоку яке аз роҳҳои аз ҳама манфиатноки кам намудани истеъмоли тамоку, махсусан байни ҷавонон ва табақаи камбизоати аҳолӣ ба ҳисоб меравад.

▪ телефони мобилиро танҳо дар ҳолатҳои зарурӣ истифода бурдан лозим; истифодабарии телефон аз манфиат холи нест аммо аз ҳад зиёд истифодаи он зарар ба саломатӣ ва хароҷоти пулиро низ зиёд мекунад. Мутобиқи агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таркиби хароҷоти буҷети хонавода барои пардохти хизматрасонӣ ба аҳолӣ 11,1 фоизро дар соли 2019 истифодабарии телефон ташкил медиҳад. Хароҷот аз ҳисоби оилаҳо барои пардохти хизмати алоқа 2787897 ҳазор сомониро ташкил медиҳад, ки 776770 ҳазор сомониаш дар соли 2019 мебошад (дар замимаи 1 хароҷоти аҳолӣ барои пардохти хизмати алоқа барои солҳои 2015-2019 оварда шудааст).

АДАБИЁТ

1. Бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ, 2020 №1. Агентии омори назди Президенти ҶТ.
2. Бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ, 2018 №4. Агентии омори назди Президенти ҶТ
3. Қарори Ҳукумати Ҷ.Т.“Дар бораи бехатарии озуқаворӣ” аз 31 августи соли 2018, №451.
4. Нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2019.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳадди ақали зиндагӣ” Душанбе, 19 майи соли 2009,№ 521.
6. Маҷмӯаи оморӣ. Тоҷикистон: 25 - соли истиқлолияти давлатӣ. 553 саҳ.
7. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2020, 476 саҳ.

АННОТАЦИЯ

ПРОБЛЕМЫ ДОХОДОВ И РАСХОДОВ БЮДЖЕТА ДОМОХОЗЯЙСТВ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Бюджетные обследования содержат сведения о роли отдельных источников в формировании доходов, позволяют изучить динамику потребительского спроса.

Ключевые слова: *обследование бюджетов домашних хозяйств, расходы домашних хозяйств, продукты питания, потребительская корзина, уровень жизни, заработная плата, цены на продукты питания.*

ANNOTATION

PROBLEMS AND WAYS OF INCREASE INCOMES AND EXPENDITURES HOUSEHOLD

Budgetary surveys contain information on the role of individual sources in the formation of income, allow us to study the dynamics of consumer demand.

Key words: *Household budget surveys, household money expenditures, food products, consumer basket, living standard, wages, food prices.*

ТДУ 631.157

САМАРАНОКИИ ИСТЕҲСОЛОТИ КИШОВАРЗӢ ДАР ШАРОИТИ МАҲДУДИЯТИ ЗАХИРАҲО

Олимов А.Х. – н.и.и., дотсент, **Мусоев Р.** – асситент,ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ, сатҳи даромаднокӣ, истифодаи захираҳо, муносибатҳои истеҳсолӣ, андозаи замини корхонаҳои кишоварзӣ, таъмини амнияти озуқворӣ.*

Дар ҳар давру замон ҳадаф ва мақсади асосии такмил ва дигаргунсозии бахши кишоварзӣ, ин таъмини некуаҳволии ҳаёти солими ҳар як шаҳрванд, чун ҷузъи ҷудонашавандаи амнияти ғизоии ҳар кишвари пешрафта мебошад. Аз ин лиҳоз, вазифаи муҳим ин баланд бардоштани самаранокии истифодабарии иқтидори истеҳсолии бахши кишоварзӣ мебошад, ки тавассути маҷмӯи омилҳои зерин муайян карда мешавад:

- мавҷудияти иқтидори лозимаи захираҳои истеҳсолӣ (замин, қувваи корӣ, чорво, техника, воситаҳои асосӣ ва гардон) ва воситаҳои молиявӣ;
- муттаносибии таркиб ва сифати маҷмуи захираҳои истифодашаванда;
- дараҷаи истифодабарии захираҳо, хусусияти муносибатҳои истеҳсолӣ ва шакли ташкилии идоракунии истеҳсолот.

Самти мазкур, дар худ иқтидори объективии соҳаро ҷиҳати истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, ба даст овардани фоида дар шароити маҳдудияти захираҳоро таҷассум менамояд. Пас аз ҷанги дуюми ҷаҳон, кишоварзии Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сосиалистӣ ба таври нақшавӣ рушди ҳар соҳаро таъмин намуда, сол аз сол самаранокии иқтисодии интенсифакатсияи истеҳсолоти кишоварзиро баланд бардошта, дар замина мамлакатро бо маҳсулоти тозаи экологӣ таъмин намуда, зина ба зина истеҳсоли маҳсулоти ғизоиро зиёд намуд, ки ҳаҷми истеҳсолот ба ҳар сари аҳолӣ ба меъёрҳои илман асоснок наздик гардид.

Дар солҳои ислоҳотӣ рушди муносибатҳои бозорӣ ҳамчун самти афзалиятноки хоҷагидорӣ интихоб карда шуд, ки дар натиҷа якбора паст шудани истеҳсолоти кишоварзӣ вайрон гардидани давраи истеҳсолӣ ба ба миён омад. Хусусияти хоси навсозии соҳа аз он иборат буд, ки бахши кишоварзӣ на дар заминаи рушди устувори истеҳсолот, балки дар солҳои (1992-1997)

ба бухрони амиқи маҷмӯӣ гирифтор гардид. Ва ниҳоят, ҳадди бухрон ба дараҷе расид, ки раванди такрористеҳсолкунии класикӣ аҳамияти худро гум карда, боиси паст гардидани маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ, номукаммалии талаботи бозор аз рӯйи ҳамаи намуди нишондодҳо: сохтор, намуд, сифат, самаранокӣ, рақобатпазирӣ гардид. Талошҳои муттасил ҷиҳати оҳиста – оҳиста аз раванди истеҳсолоти нақшавӣ ба раванди муносибатҳои бозорӣ гузаронидани корхонаҳои кишоварзӣ, рушди устувори истеҳсоли маҳсулотро дар онҳо таъмин нанамуда, оҳиста-оҳиста заминаи муфлисшавии онҳо гардид. Дар натиҷа вайроншавии бозори воситаҳои истеҳсолот ба амал омада, фурӯши маҳсулоти аввалияи кишоварзӣ ва ашёи хом, қисман маҳсулоти коркардшуда ба мушкилот дучор гардид. Дар натиҷа бӯҳрони иқтисодии сохторӣ амиқтар доман паҳн карда, ба якбора паст шудани даромад, фоида ва хусусияти пардохпазирии аҳолии мамлакат боис гардида, инфрасохтори намукаммали бозориро ба вуҷуд оварда, боиси номукамалии қарздиҳӣ ба молистеҳсолкунандагони кишоварзии минтақаҳои деҳот, мушкилтар гардидани раванди андозбандӣ, камшавии манбаъҳои моддии сиёсати иҷтимоии кишвар гардид.

Дар маҷмӯъ бухрон ба таназзули истеҳсолоти кишоварзӣ, паст гардидани даромади молистеҳсолкунандагони соҳавӣ ва вайрон гардидани шароити иқтисодии рушди молистеҳсолкунандагон оварда расонид. Таҳлили фаъолияти хоҷагидории як қатор корхонаҳои кишоварзӣ нишон дод, ки риоя накардани андозаи замини корхонаҳои кишоварзӣ дар раванди азнавтақсимкуниизамин дар доираи ислоҳоти замин ба самаранокии иқтисодии истеҳсолоти кишоварзӣ таъсироти манфӣ расонид. (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1.Тағйирёбии сохтори майдонҳои кишт дар солҳои 1991-2019

№	Намуди зироат	Сохтори майдони кишт, %		Соли 2019 нисбат ба соли 1991 бо %
1.	Ғалладона	28,2	45,3	+17,1
2.	Пахта	36,4	22,0	-14,4
3.	Картошка	1,6	6,1	+4,5
4.	Сабзавот	3,4	7,9	+4,5
5.	Полезӣ	1,3	2,6	+1,3
	Хуроки чорво	27,6	12,6	-15,0
	Дигар намуди зироат	1,5	3,5	+2,0

Манбаъ: Кишоварзӣ дар ҷумҳурии тоҷикистон маҷмӯаи оморӣ, соли 2020, саҳ.26

Дар давраи аз соли 1991 то соли 2019 масоҳати майдони кишти зироатҳои зерин ба истиснои пахта ва зироатҳои хуроки чорво: ғалладонагӣ -17,1,0%, сабзавот- 4,5%, полезиҳо - 1,3%, картошка 4,5% зиёд гардидааст. Сабаби асосии ин пеш аз ҳама зиёд шудани шумораи аҳолӣ (қариб 4 млн нафар аз соли 1991 то соли 2019) ва афзоиши талабот ба маҳсулоти хӯрокворӣ мебошад. Ҳангоми коҳишёбии масоҳати майдони кишт, дар маҷмӯъ паст гардидани сифати ҳосили пахта ва зироатҳои хуроки чорво ба мушоҳида расид. Масоҳати майдони кишти картошка ва зироатҳои сабзавотӣ дар хоҷагиҳои аҳолӣ (дар соли 2018 нисбат ба соли 1991-85,9%) афзоиш ёфт, ки сабаби афзоиши талаботи бозор ва васеъ гардидани истеҳсоли маҳсулоти табиӣ дар хоҷагиҳои аҳолӣ, бахусус хоҷагиҳои наздишаҳрӣ, ҳангоми якбора паст гардидани пардохпазирӣ ва сатҳи зиндагӣ гардид.

Азнавтақсимкунии заминҳои кишоварзӣ, истифодаи оқилонаи заминҳои кишоварзӣ ва ҳимояи экологии онро таъмини карда натавонист. Дар натиҷа, истеҳсолот ба маҳсулнокии баланд ноил нагардид. Таҳлили фонди замини ҷумҳурӣ шаҳодат медиҳад, ки ҳолати сифатии заминҳои кишоварзӣ дар масоҳати ниҳоят васеъ қонеъкунанда нест. То 20%-и заминҳои азхудкардаи хоҷагиҳои деҳқонӣ кишт карда намешаванд. Дар онҳо буттаву нимбуттаҳои бисёрсола рӯида, раванди таназзули қабати ҳосилхези хок мушоҳида мегардад. Омӯзиши ҳолати агроэкологии минтақаи Вахши вилояти Хатлон нишон дод, ки ҳиқиқатан бадшавии ҳолати экологӣ зери омилҳои гуногун ба мушоҳида мерасад. Муайян гардид, ки 85%-и хоҷагиҳои деҳқонии объекти таҳқиқот нақшаи амиқи киштгардонро дар хоҷагӣ надоранд. Танҳо аз 3/1 ҳиссаи пурсидашудагон қайд намуданд, ки аз рӯзи ба даст овардани замин киштгардони зироатҳоро дар асоси ҷойгиркунии пайдарҳами илман асоснок амалӣ намудаанд. 20%-и пурсидашудагон андешаи тадбиқи киштгардонро дар заминҳои кишоварзии худ тамоман надоранд. Ғайр аз ин, 24%-и мусоҳибон қайд намуданд, ки дар соли аввал дар ҳамаи майдони кишоварзии худ танҳо як зироат – ғалладонагӣ ва ё офтобпараст кишт кардаанд. Тақрибан 30% мусоҳибон дар масоҳати 50% ғалладонагӣ ва 50%-и дигар зироатҳои техникӣ кишт намудаанд. Ҳар сеюмин пурсидашудагон дар ду соли фаъолияти соҳибкорӣ танҳо як зироатро дар ду давраи вегитатсионӣ кишт намудаанд. Тадбиқ нагардидани киштгардон пеш аз ҳама ба мақсади тиҷоратии соҳибкорон вобаста мебошад. Дар корхонаҳои кишоварзии омӯзишӣ бештар ба он такя гардидааст, ки зироати киштшаванда аз нуқтаи назарияи иқтисодӣ самараовар бошад, ҳолати молиявиро беҳтар намояд ва раванди баргардонии қарзҳоро таъмин карда тавонад додааст. Ҳамин тариқ, дар раванди ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ-фермерӣ муносибатҳо ба замин такмил ёфта, дар чунин сурат бадшавии ҳолати экологӣ ба вуқуъ омада, якбора ба пастшавии ҳосилхезии хок ва фаъолияти иқтисодии хоҷагидорӣ оварда мерасонад. Дар солҳои охир тамоюли доимии таназзули масоҳати майдонҳои кишоварзӣ ба мушоҳида мерасад, ки дар муқоиса ба соли 1991 ба андозаи 574,5 ҳазор гектар кам гардида, ҳамасолаи миқдори зиёди заминҳо коркард ва кишт карда намешаванд додааст.

Якбора пастшавии ҳосилхезии хок ва ҳолати заминҳои кишоварзӣ ба вайроншавии раванди такрористеҳсол ва технологияи зироатпарварӣ алоқаманд мебошад. Қайд кардан

лозим аст, ки талаботи умумии солонаи аҳолии Тоҷикистон ба маҳсулоти ғалладонагӣ (беназардоти хӯрокаи чорво) 1,3-1,4 млн. тонна баробар мебошад. Таҳлили рақамии нишондодҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки масъалаи таъмини аҳолӣ бо ғалладонагӣ дар мо масъалаи ниҳоят мубрам мебошад додааст. Бад шудани ҳолати истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ, ҷавобгӯ набудан ба талаботҳои стандартӣ, сифатӣ ва экологӣ боиси якбора ба таври манфӣ таъсир расонидан ба сабати истеъмолии аҳолӣ ва сохтори талаботи маҳсулоти ғизоии аҳолӣ гардидааст. Айни замон, на танҳо паёмади таназзули соҳаҳо, балки воқеан оҳиста – оҳиста аз рушд мондани соҳаи кишоварзӣ гардида, самаранокии онро зина ба зина кам карда истодааст. Ин боиси камтар ворид шудани маҳсулоти хушсифати ғизоӣ ба сифати ашёи хом ва коркардшуда ба бозорҳои дохилии ҷумҳурӣ гардида, сабаби ба вуҷудоии норасоии ғизоӣ аз рӯи меъёрҳои тиббӣ ва меъёрҳои физиологӣ гардидааст. Дар ҳақиқат рушди истеҳсолоти кишоварзӣ дар давраи тадбиқи ислоҳоти аграрӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси ба таври назаррас коҳиш ёфтани самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ дар маҷмӯъ нисбат ба замони пеш аз ислоҳот гардидааст.

Барои мушкилоти таъмини амнияти ғизоӣ ва мукаммал гардонидани сабади истемолӣ таъмин намудани талаботҳои меъёрии ғизои аҳолӣ пеш аз ҳам бахши растанипарварӣ ва ҳам чорводорӣ, ҳам аз рӯйи миқдор ҳам аз рӯи сифат бояд беҳтар карда шавад. Бо расидан ба ин мақсад, ҳалли дурусти мушкилотҳои омӯхташудаи соҳа, ки дар боло баррасӣ карда шудаанд муҳим арзёбӣ мегардад. Пеш аз ҳама, таҳлили талаботи асосии солонаи аҳолӣ дар минтақаҳои мухталифи кишоварзӣ ва дар маҷмӯъ дар тамоми ҷумҳурӣ бояд аз рӯйи меъёрҳои физиологӣ, ки аз тарафи Созмони ҷаҳонии тандурустӣ барои ҷумҳуриҳои Осиёи миёна ососнок гардидааст, бояд таъмин карда шавад. Бо назардошти таҳлили дар боло гузаронидашуда, мо талаботи аҳолиро ба намудҳои асосии маҳсулоти кишоварзӣ мавриди омӯзиш қарор диҳем. Дар ҷадвали 2 талаботи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо намудҳои асосии маҳсулоти кишоварзӣ баҳогузорӣ менамоем.

Ҷадвали 2. – Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба як нафар аҳолӣ ва қонеъгардонии талабот ба онҳо, бо кг

Намуди маҳсулоти озуқаворӣ	**Истеҳсол**		**Талабот аз рӯи меъёр**	**% қонеъгардонии талабот**
	1991	**2018**		**2018**
Ғалладона	54,3	123,5	147,7	83,7
Картошка	32,3	106,9	92,0	86,8
Сабзавот	112,1	234,8	166,1	141,4
Полизӣ	31,2	171,1	154,5	111,0
Меваҳо ва ангур	31,6	71,6	124,1	58,0
Гӯшт (дар вазни кушташуда)	13,4	29,0	40,8	71,0
Шир	104,9	108,9	115,3	93,9
Тухм, дона	81,1	49,9	180	27,7

Манбаъ: Кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҷмуаи оморӣ. Душанбе, 2020, сах. 29

Аз нишондодҳои ҷадвали 1. дида мешвад, ки меъёри истеҳсоли гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ дар соли 2019 аз рӯйи меъёрҳои илман асоснокшудаи талаботи физиологии аҳолӣ, дар умум 71% - и талаботи меъёриро ташкил намудааст. Талабот ба тухм танҳо 27,7% мева – 58 ва картошка 86,8% таъмин мегардад. Ин нишондод, дар талаботи моҳӣ ва маҳсулоти моҳигӣ ҳамагӣ ба 38% баробар гардида, дар ғалладониҳо, ки асоси таъмини аманияти озуқаворӣ ҳастанд - 83,7%-ро ташкил намудааст, ки қонеъкунанда нест. Дар бисёр сарчашмаҳои илмӣ оварда шудааст, ки тӯли солҳои охир дар баробари афзоиши аҳолӣ ҳамчунин меъёри истеъмолии воқеии нон ва маҳсулоти нонӣ ва картошка ба ҳисоби миёна муттаносибан 13 ва 10% рӯ ба афзоиш оварда аст. Аз ин хулоса кардан мукин аст, ки қобилияти харидории кишвар рӯ ба таназзул ниҳода, нон ва маҳсулоти нонӣ ва картошкаро ҳамчун маҳсулоти дастраси ғизоӣ бештар истеъмол менамоянд, яъне ин аз паст гардидани қобилияти пардохтпазирии аҳолӣ дарак медиҳад.

Аз маълумоти ҷадвали 1. хулоса кардан мумкин аст, ки истеҳсоли картошка ва ғалладонагиҳо дар соли таҳлилӣ дар Тоҷикистон рӯ ба афзоиш оварда, қариб се баробар нисбат ба соли муқоисавӣ зиёд гардидааст.

Истеҳсолти кишоварзӣ ва бозори истеъмолӣ сатҳи пасти худтаъминкунӣ дошта, имкон дорад, ки бидуни дахолат ва дастгирии доимии давлатӣ муваффақона фаъолияти худро амалӣ намояд. Бахши кишоварзӣ дар маҷмӯъ бахши даромаднокиаш паст ҳисобида мешавад. Дар сурате, ки дар аксар давлатҳои рушдкардаи дунё бахши кишоварзӣ дар субсидияи давлатӣ буда, барои ба даст овардани фоида миёна ва сармоя доим аз ҷониби давлат дастгирӣ меёбад. Субсидия дар давлатҳои алоҳида назаррас буда, дар баъзе ҳолатҳо аз даромаднокии фермер, ки аз ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолӣ ба даст меорад, зиёд мебршад. Дар аксар кишварҳои дигар андозаи субсидия миёна буда, дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ин нишондод дар шаклҳои алоҳидаи хоҷагидорӣ ба 10 милиард доллар мерасад. Дар давлатҳои Иттиҳоди Аврупо дар соли 2018 субсидияи давлатӣ барои бахши кишоварзӣ ба 125 милиард доллар ва дар Япония ба 50 милиард доллар баробар буда, чунин ҳисобида мешавад, ки хоҷагидории кишоварзӣ дар тамоми ҷаҳон зараровар мебошад. Дар Япония баштар аз 70%-и даромаднокии фермерон ин до-

татсияи давлатӣ буда, ин нишондод дар давлатҳои Иттиҳоди Аврупо беш аз 50% дар Канада 40% ва дар ШМА 25%-ро ташкил додааст [5].

Аз таҳлилҳои овардашуда ва баррасии омилҳо хулоса карда мешавад, ки суботи кишоварзӣ ин, воситаи идоракунии бозор буда, тавассути хароҷоти калонҳаҷми давлатӣ идора карда мешавад. Ин нишондод, барои Тоҷикистон низ хос буда, тадбиққунии он хеле душвор мебошад. Аммо, изҳор дошта мешавад, ки тадбиқи он зарур буда, лоақал барои тағйир додани муносибати сармоягузории кишоварзӣ, бояд кӯшиш карда шавад.

Дар шароити имрӯза, самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ дар сатҳи паст қарор дошта, он дар натиҷаи паст будани маҳсулнокии кишоварзӣ, баланд будани хароҷоти истеҳсолӣ, қонеъкунанда набудани иқтидори табиии истеҳсолию иқтисодӣ, набудани дастгирии давлатӣ, паст будани таъминоти техникӣ, аз гардиши кишоварзӣ баровардани заминҳои маҳсулнокиашон баланд, паст будани ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ ва паст будани маҳсулнокии чорводорӣ, хароб гардидани ҳосилхезии хок, паст гардидани сатҳи зиндагии аҳолии деҳот ва дигар шароитҳои номусоид ба ин ҳолат дучор гардидааст.

Бахши кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷумла дар вилояти Хатлон дар давраи ислоҳоти кишоварзӣ як қатор воситаҳои асосии истеҳсолотро аз даст дода, самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ ба ҳадди маҳдудгардии дараҷаи истифоди захираҳои истеҳсолӣ барбар гардидааст. Аз ин рӯ, зарурати дар алоҳидагӣ баҳо додани дараҷаи таъсиррасонии ҳар як омил ва рушд бахшидани сатҳи истифодабарии захираҳо тавассути тадбиқи дастгирии давлатӣ ва ҷалби сармоягузории дохиливу хориҷӣ ба хусус, институтҳои байналмилалӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1. Аверченков А.А. Экологическая политика в переходный период: проблемы и решения //Вопросы экономики-1995. -№ 2. -е. 150-159.
2. Т.Антонов Г.М., Сарайкин В.И., Матюхин А.А. Экономический механизм регулирования земельных отношений и защита земель //Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий-1995. -№ 10. -С.37- 39
3. И.Бобылев СИ. Земельная реформа и экологический кризис //Вопросы экономики-1993. -№ 10. -С.96-102.
4. Бобылев СИ. Экологизация АПК и решение продовольственной проблемы //Экологическое оздоровление экономики- М.: Наука, 1994. -е. 165-176. 90.
5. Катков Н. С. Новое в определении эффективности использования производственного потенциала сельскохозяйственных предприятий // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий - 1994. -№ 2. -С. 37-39.
6. Свободин В. Определение величины и эффективности использования производственного потенциала сельскохозяйственного предприятия// Экономика сельского хозяйства России - 1987. - №9.- С.73-78.

АННОТАЦИЯ
ЭФЕКТИВНОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА В УСЛОВИЯХ ОГРАНИЧЕННЫХ РЕСУРСОВ

В статье анализируется эффективность сельскохозяйственного производства в условиях ограниченности ресурсов, особенно земельных. Авторы отмечают, что в годы сельскохозяйственной реформы особое внимание не уделялось земельным ресурсам, находящимся в распоряжении предприятий, и в результате непропорциональное распределение земли привело к снижению сельскохозяйственного производства. В статье отмечается, что неправильное использование земельных ресурсов, рабочей силы, сельскохозяйственной техники и т. д. привело к снижению урожайности сельскохозяйственных культур.

Ключевые слова: *эффективность сельскохозяйственного производства, уровень рентабельности, использование ресурсов, производственные отношения, размер земель сельскохозяйственных предприятий, обеспечение продовольственной безопасности.*

ANNOTATION
EFFICIENCY OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN CONDITIONS OF LIMITED RESOURCES

In this article is analyzing about the efficiency of agricultural production in conditions of limited resources, especially land. The authors note, that during the years of agricultural reform, special attention was not paid to the land resources available to enterprises, and as a result of the disproportionate distribution of land, agricultural production decreased. The article also notes, that improper use of land resources, labor, agricultural machinery, etc. has led to a decrease in crop yields.

Key words: *the efficiency of agricultural production, the level of profitability, the use of resources, production relations, the size of the land of agricultural enterprises, ensuring food security.*

ТДУ: 63215

РУШДИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ИНФИРОДӢ ДАР БАХШИ АГРАРИИ ИҚТИСОДИЁТИ КИШВАР

Исломов Ғ.Ҳ. - н.и.и., дотсент, **Одилчонова Н.И.**- омӯзгори калон, **Шералиева М.Н**. - унвонҷӯи ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *соҳибкории инфиродӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, намудҳои соҳибкорӣ, рушди соҳибкории инфиродӣ*

Гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ, эътирофи ҳуқуқии моликият боиси дар ҳаёт пайдо шудан ва аз нав бунёд намудани фаъолияти соҳибкории фаъол гаштаанд. Ташаккулёбии соҳибкорӣ аз иштирокчиёни он аз худ кардани касбҳои нав, рафтори нав нисбат ба одамон, ба

фаъолияти онҳо ва аз ҳама муҳим – ба дониши навро талаб мекунад. Мафҳуми «соҳибкорӣ» ва «соҳибкор» корхонаро ҳамчун организми мураккаби низоми истеҳсолию хоҷагидорӣ мефаҳмонад, ки вазифаи ӯ аз истеҳсол намудани маҳсулот, кор ва хизмат иборат аст. Фаъолияти бозорӣ ҳамчун субъекти муносибатҳои бозорӣ дар шароити рақобати шиддатноки байни молисеҳ-солкунандагон мегузарад.

Маҳз муҳити бозории рақобатӣ барои тараққиёти иқтисодии корхонаи алоҳида ва умуман ҷамъият шароити мусоид ба вуҷуд меорад ва қувваи ҳаракатовари пешравиии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мебошад.Рушди соҳибкории инфиродӣ дар иқтисоди бозорӣ аҳамияти хосса дорад. Ин шакли фаъолият дар шароити ташаккули иқтисоди бозорӣ на танҳо чун омили суботи иқтисодӣ зоҳир гардида, сармоягузории нисбатан хурдро талаб менамояд, балки сарчашмаи доимии ҷойҳои нави корӣ ба шумор меравад.

Афзоиши босуръати аҳолӣ ва захираҳои кориро дар ҷумҳурӣ ба инобат гирифта, рушди ин шакли фаъолият ҷалби аҳолии бешуғл, муътадил намудани вазъият дар бозори меҳнат ва ҳалли масъалаи камбизоатиро имконпазир мегардонад. Зиёда аз ин, рушди соҳибкории инфиродӣ на танҳо ба тағйири таъминоти кори аҳолӣ таъсир мерасонад, балки ба тағйири тафаккури иқтисодии ҷамъият низ мусоидат менамояд.

Соҳибкории инфиродӣ яке аз шаклҳои соҳибкории хурд аст. Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимоя ва дастгирии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” (таҳрири нав аз 26.07.2014, №1107)[2] чунин таърифи моҳияти соҳибкории инфиродӣ омадааст: “соҳибкории инфиродӣ - фаъолияти мустақилонаи шахси воқеӣ, ки бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ аз номи худ, аз рӯйи таваккал ва масъулият барои истифодаи моликияти худ амалӣ мегардад ва ба гирифтани фоида (даромад) равона карда шудааст”.

Фаъолияти соҳибкорӣ ниҳоят гуногуншакл мебошад. Ҳар як бизнес (тичорат) бо ин ё он дараҷа бо марҳилаҳои асосии такрористеҳсолкунӣ, яъне бо истеҳсоли маҳсулот ва хизмат, мубодила, тақсимоти мол ва истеъмоли мол вобастагӣ дорад. Аз ин нуктаи назар намудҳои истехсолӣ, тичоратӣ ва молиявии фаъоляти соҳибкориро чудо кардан мумкин аст. Ба ғайр аз ин, мушохида кардан мумкин аст, ки дар дахсолаҳои охир дар ҳамаи мамлакатҳои тараққикардаи ҷахон як намуди дигари соҳибкорӣ - «машвараті», хамчун намуди мустақил ҷудо шуда, вазъияти махсусро кабул карда истодааст.

Ҳар як намуди номбаршудаи фаъолияти соҳибкорӣ ба якчанд зернамуд чудо мешавад. Инро аз расми зерин мушохида намудан мумкин аст

Соҳибкории истехсолӣ намуди асосии фаъолияти соҳибкорӣ мебошад, чунки дар ин ҷо мол, маҳсулот истеҳсол карда мешавад, кор иҷро карда мешавад, хизмат расонида мешавад, арзишҳои муайяни маънавӣ бунёд мегардад. Лекин, бояд қайд кард, ки дар давраи гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ махсус ҳамин намуди соҳибкорӣ ба холатҳои манфӣ дучор шуд: барҳам хӯрдани алоқаҳои хоҷагидорӣ, вайроншавии таъминоти моддӣ – техникӣ, кам шудани фурӯши маҳсулот, бадшавии ҳолати молиявии корхона ва ғайраҳо.

Шароити иқтисодӣ - ин пеш аз ҳама, пешниҳоди мол ва талабот ба он:

- ✓ намуди моле, ки харидор гирифта метавонад;
- ✓ ҳаҷми воситаҳои пулие, ки харидор ба ин харид хароҷот карда метавонад;
- ✓ изофа ё норасоии ҷойҳои корӣ, қувваи корӣ, ки ба музди меҳнати коргарон, яъне ба имконияти харидории онҳо таъсир мерасонад.

Ба вазъияти иқтисодӣ, пеш аз ҳама, мавҷуд ва дастрас будани захираҳои пулӣ, дараҷаи даромади капитали инвеститсияшуда ва инчунин бузургии воситаҳои ба қарздор додашаванда, ки соҳибкорон барои гирифтани онҳо муроҷиат мекунанд, мебошад.

Бо ҳамаи ин проблемаҳо ташкилотҳои бисёри гуногун машғуланд, ки инфраструктураи бозорро ташкил медиҳанд ва бо кӯмаки онҳо соҳибкорон метавонанд муносибатҳои кории худро ба тартиб оранд ва амалиётҳои тиҷоратии худро пеш баранд. Ин:

- ➢ бонкҳо (расонидани хизмати молиявӣ);
- ➢ тахвилгарон (таъмин бо ашёи хом, материалҳо, маҳсулоти нотайёр, сӯзишворӣ, мошинҳо, таҷҳизотҳо ва ғайра);
- ➢ фурӯшандагони яклухт ва чакана (расонидани мол ва хизмат ба истеъмолкунандагон);
- ➢ фирмаҳо ва ташкилотҳои махсусгардонидашуда (пешниҳоди хизмати касбӣ, ҳуқуқӣ, муҳосибӣ ва миёнаравӣ).

бозоргонӣ шароитхои зерин ахамият доранд:

- ✓ озодии максималии фаъолияти хоҷагидории истеҳсолкунандагон;
- ✓ ҷавобгарии пурра барои натиҷаҳои фаъолияти иқтисодии худ;
- ✓ рақобати истеҳсолкунандагон ҳамчун омили ҳавасмандкунии истеҳсоли мол ва пешниҳоди хизмат;
- ✓ нархгузории озод дар бозор;
- ✓ иқтисодиёти озод, интегратсияи он дар низоми робитаҳои байнихоҷагӣ, ҳуқуқи соҳибкорон оид ба иҷро намудани амалиётҳои иқтисодии берунӣ.

- Барои самаранок амал ва ичро намудани фаъолияти соҳибкорӣ дар шароити иктисодиёти

[2] Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» (таҳрири нав №1107 аз 26.07.2014)

- Ташаккули муносибатҳои нави бозорӣ, аз як тараф имконияти интихоби хусусияти шуғл (кор дар асоси киро, соҳибкорӣ, худшуғлварзӣ ва ғайра), намуди корхона (хусусӣ, давлатӣ) ва ҳаҷми шуғлро васеъ намуд. Аз тарафи дигар бошад, бояд пастравии шакливазкунии муносибатҳои меҳнатӣ ва талабот ба қувваҳои истеҳсолкунандаро паст кард.

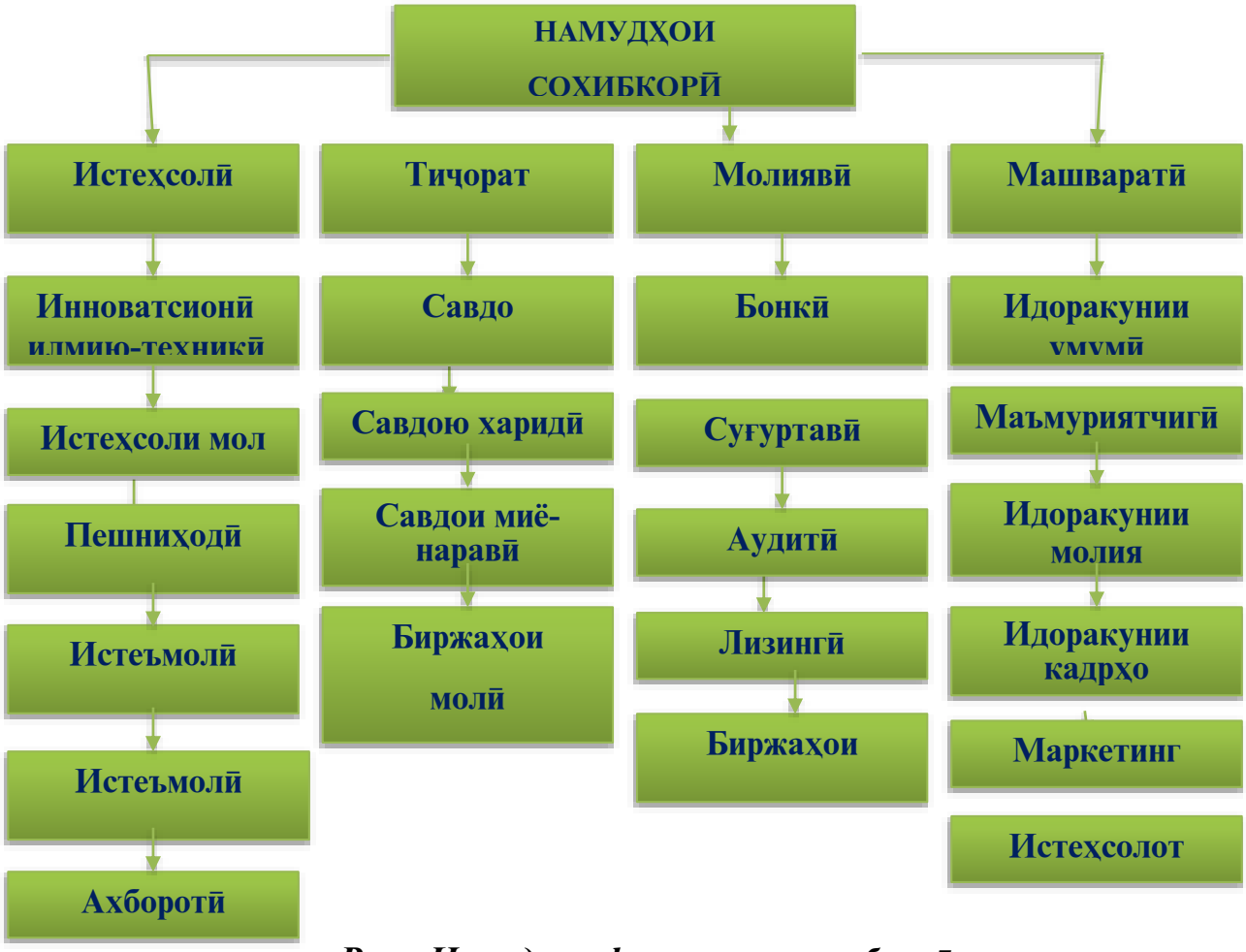

Расм Намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ

Метавон қайд намуд, ки яке аз омилҳои манфии ба рушди бозори меҳнат таъсиррасон дар дилхоҳ кишвар, аз ҷумла дар ҷумҳурии мо афзоиши шумораи бекорон ва шахсони қувваи қобилияти меҳнатидоштаи дар ҷустуҷӯи кор буда мебошад. Аз ин ҷост, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир ба кам шудани шумораи бекорон диққати махсус дода, зина ба зина бо истифода аз ташкили ҷойҳои нави корӣ, рушди соҳибкории истеҳсолӣ, ташкил ва тараққии корхонаҳои нави истеҳсолӣ дар минтақаҳои алоҳидаи ҷумҳурӣ ва дигар чорабиниҳо ин муамморо ҳал намуда истодааст.

Новобаста аз муваффақиятҳо истеҳсолоти ватанӣ дар оянда аз ин ҳам беҳбудиро талаб мекунад, ки он метавонад дар навбати аввал сатҳи зиндагии мардумро боз ҳам беҳтару хубтар созад. Аз нигоҳи мо, дар оянда барои тараққӣ додани истеҳсолоти ватанӣ гурӯҳи чорабиниҳои баланд намудани ҳосилнокиро амалӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст. Яъне сухан сари он меравад, ки маҳсулоти истеҳсоли ватанӣ бояд сифаташ баланд бошад ва истеҳсолкунанда дар интиҳои кор ба фоидаи баланд такя накунад, то молу маҳсулоташ дар бозори дохилӣ истеъмолкунандагони худро дарёбад. Мутаассифона, риояи ин принсипҳо аз тарафи истеҳсолкунанда на дар ҳама ҳолат пурра ба назар гирифта мешавад. Дар чунин ҳолат дар хусуси рақобатнок будани молу хизматҳо ва ба талаботу стандартҳои меъёрии ҷаҳонӣ ҷавобгӯ будан, ҳарф задан барвақт аст.

Беҳтар мебуд, сифат ва ҷобаҷогузории маҳсулот ҳамчун маҳаки асосии истеҳсолкунандаи ватанӣ ба эътибор гирифта мешуд. Имрӯз яке аз муаммоҳои асосии доғи рӯз зиёд гардидани шумораи аҳолӣ дар шаҳрҳо мебошад. Сабаби асосии онро шаҳрвандони мо дар кам будани ҷой кор ва сатҳи зиндагии хонаводаи тоҷик дар деҳот мебинанд. Барои пешгирӣ намудани ин муаммо бояд истеҳсолотро бештар дар деҳот ва маҳалҳо ҷой медоданд (албатта, бо дарназардошти ҷойгиршавии ашёи хом, қувваи корӣ, дастрас будани воситаҳои истеҳсолот ва дигар омилҳо). Дар ин самт таҷрибаи Ҷумҳурии Мардумии Чинро ба назар гирифтан ба мақсад мувофиқ аст. Агар ин омил ба эътибор гирифта мешуд, ҳам аҳолии деҳот бо ҷои кор таъмин

мегардид ва ҳам интиқоли аҳолӣ аз шаҳр ба деҳот сурат мегирифт, ё лоақал тамоюли шумораи аҳолии деҳот дар ҳолати пештара нигоҳ дошта мешуд.[3]

Асоси ҳуқуқии соҳибкории инфиродӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон", ки дар декабри соли 1991 қабул гардид ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи асосҳои низоми андоз" (июни соли 1994) қабул гардид, гузошта шуда буд. Ин қонунҳо шакли патентии андозбандии соҳибкорони инфиродиро пешбинӣ менамуданд. Бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 майи соли 1995 "Оид ба намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ, ки аз онҳо андоз дар намуди патент ситонида намешавад", инчунин тағйироти ба ҳамин қарор аз 12 майи соли 1996, №199 ва аз 18 феврали соли 1997, №106 воридгардида "Тартиби гирифтани патент аз тарафи шаҳрвандоне, ки фаъолияти соҳибкориро ҳам ба таври инфиродӣ ва ҳам дар таркиби коллективҳои соҳибкорон амалӣ менамоянд" муқаррар шуд ва 115 намуди фаъолияти соҳибкорӣ, ки аз онҳо андоз дар намуди пардохт барои патент ситонида намешуд, инчунин андозаи пардохт барои патент тасдиқ гардид.

Фаъолияти соҳибкории инфиродӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба роҳ монда шудааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба категорияи соҳибкорони инфиродӣ шахсоне, ки тибқи патент ва шаҳодатнома машғули фаъолияти соҳибкорӣ мебошанд, дохил карда мешаванд. Ҷиҳати дастгирии фаъолияти субъетҳои соҳибкорӣ махсусан соҳибкории инфиродӣ "**Барномаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020"** (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, №201аз 30.04.с.2012) мавриди амал қарор гирифта истодааст.

Бояд тазаккур дод, ки фароҳам овардани шароит ва ҳавасмандии фаъолияти соҳибкорӣ ба рушди субъектҳои соҳибкорӣ дар солҳои охир таъсири мусбат расонида истодааст. Таҳлилҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки шумораи умумии соҳибкорони инфиродии фаъолияткунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар панҷ соли охир хеле афзоиш ёфта истодаанд.

Аз рӯйи натиҷаи таҳлили саҳм ва ҳиссаи намудҳои соҳаҳои фаъолияти соҳибкорони инфиродӣ маълум мегардад, ки зарурати механизми ҳамгиро-иҳои комплекси агросаноатӣ ва занҷираи истеҳсолиро дар ин самт мебояд ташкилу мукаммал ва захираҳои истифоданашударо коркард карда, сама-ранокии кори субъектҳои соҳибкориро таъмин намуда, даромаднокиро афзун гардонида, пардохтҳои маблағҳои андозҳои соҳибкорони инфиродиро ба ин восита афзоиш дод. Масъалаи арзёбии ҳиссаи соҳибкорони инфиродӣ дар иҷроиши даромаднокии буҷети давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир ниҳоят зарурати таҳқиқотро тақозо мекунад, зеро аз лиҳози он, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити низоми иқтисоди бозоргонӣ қарор дорад ва асоси сарчашмаҳои пур кардани даромад дар ин гуна шароит бахши хусусӣ маҳсуб меёбад. Бахши хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳоли рушд мебошад ва яке аз ҳиссаҳои асосии онро фаъолияти соҳибкорони инфиродӣ ташкил мекунад. Вобаста ба ин таъмини шароити муосид ва такмили самтҳои баланд бардоштани ҳиссаи соҳибкорони инфиродӣ дар иҷроиши даромаднокии буҷети давлатӣ зарур мебошад.

Аммо рушди соҳибкории инфиродӣ, тавре дар боло гуфтем, дар соҳаҳои бахши воқеии иқтисод қаноатбахш нест. Ин ҷиҳат махсусан дар деҳоти ҷумҳурӣ мушоҳида мешавад, ҳарчанд дар маҳалҳо барои рушди васеи косибӣ, коркарди дубораи маҳсулоти кишоварзӣ дар заминаи сохтмони заводҳои хурд, истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ, расондани хизматҳои гуногун ба корхонаҳои кишоварзӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ, аҳолӣ ва ғ. имконият вуҷуд дорад. Аз ҳисоби рушди соҳибкории инфиродӣ аҳолии деҳотро бо маҳсулоти истеҳсоли хонаводаҳо таъмин кардан мумкин аст. Барои мисол, аз қадим мардум барои истеъмоли ғизо зарфу асбобҳоеро, ки аз навъҳои маҳаллии дарахтон сохта шудаанд, истифода мебурданд. Инчунин кӯзаю чойникҳои сафолӣ мавриди истифода қарор доштанд. Сӯзанӣ, чакан ва ҷомаҳои маҳаллиро сайёҳон бо ҳавас мехаранд. Аз ин рӯ, дар шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ ҳунарҳои мардумиро дар асоси тиҷорати шахсӣ равнақ бахшидан мувофиқи мақсад аст, ки дар ин ҷо низ дастгирии мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ шарти зарур ба шумор меравад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси олии кишвар чунин зикр намуданд: "...Бо мақсади вусъат бахшидан ба ҳалли масъалаҳои зикршуда ва бо дарназардошти зарурати инкишофи инфрасохтори деҳот пешниҳод менамоям, ки солҳои 2019-2021 "Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ" эълон карда шаванд".[4]

Соҳибкории инфиродии кишоварзиро ҳоло хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ), ки шахси ҳуқуқӣ ба шумор намераванд, амалӣ менамоянд. Аз нуқтаи назари баҳисобгирӣ, ҳисобот ва андозбандӣ, инчунин расмиёти таъсис чунин хоҷагиҳо барои аксар деҳқонон ҳавасманд ба ин навъи фаъолиятанд. Ҳоло соҳибкории ғайрикишоварзӣ дар деҳот (агар ҷамъиятҳои саҳомии коркарди дубораи маҳсулоти кишоварзӣ ва корхонаҳои Иттифоқи Тоҷикматлуботро ба инобат нагирем) асосан дар доираи соҳибкории инфиродии аҳолии деҳот амалӣ мегардад.

---

[3] Исайнов Ҳ.Р. Иқтисоди миллӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2018. – 140-144с.

[4] Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.12.2018

Рушди соҳибкории инфиродиро аз рӯйи намудҳои алоҳидаи фаъолият дар деҳот дар мисоли ноҳияҳои алоҳидаи ҷумҳурӣ баррасӣ менамоем.

Ҷадвал Сатҳи рушди фаъолияти соҳибкории инфиродӣ дар деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 2019)

	НОҲИЯ							
	Ҳисор (ҳамроҳ бо шаҳр)	Бохтар (ҳамроҳ бо шаҳр)	Ҳамадонӣ	Шаҳритус	Данғара	Мӯъминобод	Рӯдакӣ	Кӯлоб (ҳамроҳ бо шаҳр)
Аҳолӣ – ҳазор нафар	315,161	252,1	121,6	196,0	160,0	94,0	48,7	208,0
Теъдоди соҳибкорони инфиродии бақайдгирифташуда-нафар	3443	3114	1385	4676	2824	4796	196	6413
Аз онҳо: I.Бо патент фаъолияткунанда	2478	2063	502	1843	956	296	129	1871
Аз ҷумла дар соҳаи истеҳсолот	1660	152	49	94	-	310	__	128
Дар соҳаи савдо ва хӯроки ҷамъиятӣ	415	922	268	1200	-	83	97	1044
Дар соҳаи хизматрасонӣ	403	989	185	379	-	197	32	204
Аз онҳо: хизматрасонии нақлиётӣ	890	772	146	220	-	15	26	238
II. Бо шаҳодатнома фаъолияткунанда	965	1051	883	309	189	102	67	2582
Аз ҷумла дар соҳаи истеҳсолот	207	162	49	24	-	22	11	34
Дар соҳаи савдо ва хӯроки ҷамъиятӣ	652	809	799	215	-	62	54	26
Дар соҳаи хизматрасонӣ	41	80	39	70	-	18	2	562
Воридоти андоз-ҳамагӣ (ҳазор сомонӣ)	16614,6	520,5	156,9	3256	4,504	1028,0	39,9	1,526

Сарчашма: маълумоти нозиротҳои андози ноҳияҳои дахлдор дар давоми соли 2019

Тавре аз маълумоти ҷадвал дида мешавад, суръати рушди соҳибкории инфиродӣ дар соҳаи истеҳсолот дар деҳоти ҷумҳурӣ суст аст. Дар ноҳияҳои баррасишаванда дар соҳаи истеҳсолот асосан осиёбҳо, обҷувозҳо, дӯхтани сару либос, истеҳсоли маснуоти кулолӣ, бозичаю тӯҳфаҳо, табаки чӯбӣ, қуттиҳои борфиристӣ ва сабзавоти намакиро мушоҳида кардан мумкин аст. Дар соҳаи хизматрасонӣ соҳибкорон асосан хизматҳои нақлиётӣ (таксӣ)-ро пешниҳод менамоянд. Соҳибкороне, ки дар ноҳияҳои баррасишаванда ба истеҳсолот машғуланд 5-8 фоизро ташкил медиҳанд ва ин нишондиҳанда ба ҳамаи ноҳияҳои ҷумҳурӣ хос аст. Соҳибкории инфиродӣ дар деҳот, тавре аз маълумоти ҷадвал дида мешавад, танҳо дар соҳаи савдо ва хӯроки ҷамъиятӣ ва соҳаи хизматрасонии нақлиётӣ пайваста рушд мекунад. Вазни нисбии ин категорияи соҳибкорон дар теъдоди умумии онҳо чунин аст: Рӯдакӣ – 91,0%, Ҳисор – 82,9%, Ҳамадонӣ – 90,4%, Мӯъминобод – 94,3% ва ғ.

Ҳамин тавр, омӯзиши рушди соҳибкории инфиродӣ дар деҳоти ҷумҳурӣ нишон медиҳад, ки дар ин ҷо ду масъаларо бояд ҳал кард: якум, аҳолиро тавассути расондани ёрии дахлдори методӣ, молиявӣ ва ташкилию иқтисодӣ ба шуғл дар бахшҳои соҳаи истеҳсолот ҷалб намудан лозим аст, дуюм, мақомоти ҳокимияти маҳаллии ноҳияҳои кӯҳӣ ва дурдаст бояд барномаҳои мақсадноки рушди соҳибкории инфиродиро чун сарчашмаи таъмини буҷетҳои маҳаллӣ таҳия ва татбиқ намоянд.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев А.А., Рахимов З.А. Организация и развитие сельскохозяйственного предпринимательства //Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук- Душанбе: СИНО, 2012. - №2/4(89). - С.8-13.
2. Бусел И.П. Предпринимательство в сельском хозяйстве - Минск: Беларусь, 2009. – С.32-33.
3. Закон Республики Таджикистан «О государственной поддержке отраслей агропромышленного комплекса Республики Таджикистан» от 5 марта- 2007 года. - № 241.
4. Закон Республики Таджикистан «О государственной защите и поддержке предпринимательства в Республике Таджикистан» от 10 мая 2002 года. № 46; от 26 июля -2014 года. - № 1107.
5. Мадаминов А.А. Влияние совершенствования инфраструктуры села на устойчивое развитие сельского хозяйства- Душанбе: НПИ Центр, 2001 С.8.
6. О проблемах развития малого и среднего предпринимательства в Таджикистане //Таджикский юридический консорциум //Пр. «Правовая под-держка бизнеса в Таджикистане» [Электронный ресурс] - Бюллетень № 15-Душанбе, 2008. – С.48.
7. Хабибов С.Х. Малое предпринимательство: вопросы становления, кредитно-финансовой поддержки и развития - Душанбе: Ирфон, 2004.
8. Шарифов З.Р. Основы рыночной экономики и формирование хозяйственного комплекса АПК- Душанбе: Ирфон, 2008 С.444.

АННОТАЦИЯ
РАЗВИТИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Развитие индивидуального предпринимательства имеет особое значение в рыночной экономике, так как способствует созданию постоянных источников новых рабочих мест, стабилизировать ситуацию на рынке труда и бороться с бедностью. По мнению авторов, результаты анализа вклада и доли деятельности индивидуальных предпринимателей показали,

что необходим механизм интеграции агропромышленного комплекса в этой сфере, который предполагает организацию и освоение неиспользованных ресурсов для обеспечения эффективности хозяйствующих субъектов.

Ключевые слова: индивидуальное предпринимательство, предпринимательская деятельность, типы предпринимательства, развитие индивидуального предпринимательства

ANNOTATION

DEVELOPMENT OF INDIVIDUAL ENTREPRENEURSHIP IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE COUNTRY'S ECONOMY

The development of individual entrepreneurship is the particulary importance in a market economy, which in a market economy allows creating a permanent source of new jobs, stabilizing the situation on the labor market and fighting with necessity. The authors note that the results of the analysis of the contribution and share of the activities of individual entrepreneurs showed that a mechanism for integrating the agro-industrial complex in this area is needed, unused resources must be organized and mastered to ensure the efficiency of economic entities.

Keywords: individual entrepreneurship, entrepreneurial activity, types of entrepreneurship, development of individual entrepreneurship

УДК: 620.4:331.45

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Улфатов А.Г., к.э.н., старший преподаватель ТАУ им. Ш. Шотемур,

Ключевые слова: *энергобезопасность, ресурсы, гидроэнергетика, возобновляемая энергетика, стратегия, экология, технология, электроэнергия.*

Независимо от исторической эпохи, жизнедеятельность и безопасность каждого государства всегда были, есть и будут неразрывно связаны с наличием стратегических ресурсов, как источника формирования мирового научного процесса, способного обеспечивать непрерывное развитие сраны и гарантировать ее безопасность. Обеспечение энергетической безопасности, как важнейшей составляющей всей системы экономической и национальной безопасности является одним из условий устойчивости системы экономических, социальных и экологических параметров, определяющих уровень и качество жизни населения, являющимися, по своей сути, показателями эффективности государственного управления

Таджикистан находится в Средней Азии вблизи от Аральского моря. Его площадь начитывает 141,4 тыс. квадратных километров, из которых 93% расположены в горной территории, а население страны составляет более 9 млн. человек, 73% из которых проживают в сельский местности. Главным источником электроэнергии в Таджикистане признана гидроэнергетика, к которой относится 98%, от всех имеющихся энергетических ресурсов. По статистике, потенциальная мощность выработки гидроэлектричества составляет 527 млрд. кВт. час, а его сегодняшняя выработка равна 20,3 млн. кВт. час/год, что приблизительно 5-6%, от гидроресурсов, доступных к использованию.

Энергетическая безопасность республики зависит от многих факторов: наличия собственных минерально-сырьевых и энергетических ресурсов, степени их освоенности, экономики, географического положения территории и его экономического потенциала, стабильности политической ситуации, продуманной социально-экономической политики и др.

Как отмечено выше, геоэкономическая специфика Республики Таджикистан, определяемая наличием на ее территории имеющихся гидроэнергетических ресурсов, функционирование экономики в режиме динамичного и поступательного роста, настоятельно требуют принятия и реализации новой, экономической политики, особенно экологического характера. В этих условиях возникает целый комплекс проблем, связанных с экономическим регулированием природопользования, большая часть которых не только не решалась, но даже и не ставилась в условиях административного управления экономики. Мировой опыт показывает, что рынок западного типа включает в себя ряд механизмов, достаточно эффективно содействующих улучшению экологической ситуации. Но тот же опыт свидетельствует о том, что влияние рынка в области охраны природы далеко не всегда однозначно положителен. Особую опасность в этом смысле представляет переходный период, нельзя откладывать решение экологических проблем на период окончательного формирования рынка - многие процессы к тому времени станут необратимыми. В сохранении природы, улучшении экологической ситуации, в целом и в частности, большое значение имеет использование возобновляемых источников энергоресурсов. На наш взгляд, в процессе перехода к рынку, экономические механизмы регулирования природопользования должны быть «встроены» в общую экономическую систему. Наибольшие возможности для этого имеет именно региональный уровень.

В современном состоянии, решению этой проблемы, рациональному использованию возобновляемой энергетики в Республике Таджикистан, развитию на региональном уровне, препятствуют такие факторы как:

• недостаточное знание экономического и технического потенциала возобновляемой энергии в конкретных регионах республики;

• недостаточные инвестиции в пилотные и демонстрационные проекты возобновляемой энергетики;

• недостаточная инициатива руководящих энергетических органов и служб в области возобновляемой энергетики;

• отсутствие достаточных финансовых средств у населения, особенно на удаленных территориях, где при существующих ценах на энергоносители использование автономной возобновляемой энергетики является экономически более эффективным.

Современное состояние экономики республики не в полной мере способствует решению задач сбалансированного эколого-социально-экономического развития. Имеющиеся национальные идеи, конкретные стратегии устойчивого развития, приоритет совпадения личного преуспевания личных и общественных интересов, наблюдаемый на всех уровнях управления, способствуют выдвижению на первый план экономических проблем, таких как: ценообразование, безработица, уровень заработной платы, социальные условия населения, энергетическая безопасность, сохранение природы и т.д. Прошедшие экономические и политические изменения привели к изменению нравственных критериев, норм, представлений, изменению системы потребностей и интересов членов общества. Существенная перестройка характеризуется масштабами и содержанием преобразования собственности, качественно-количественными параметрами процесса появления новых собственников, как социальной группы со специфическими интересами, границами расширения свободы экономического поведения, формами и видами изменения методов управления хозяйственной деятельностью.

В этой связи, необходимо признать равнозначность социальных, экологических и экономических интересов общества и обеспечить создание национальной стратегии устойчивого развития и сформулировать конкретные достижимые ее цели; закрепить их законодательно, на основе разработанных механизмов реализации и контроля за выполнением поставленных целей; предусмотреть ответственность субъектов за их выполнение.

Важнейшей предпосылкой устойчивого развития Таджикистана является обеспечение реструктуризации экономики, поскольку состояние социальной и экологической безопасности определяются параметрами хозяйственной деятельности и отраслевой структурой экономики. В этом констекте, существенную роль играет изменение соотношения между добывающей и перерабатывающей промышленностью, удельный вес топливно- и энергоемких отраслей в общей структуре экономики. Одной из основных целей эколого-экономического законодательства должно стать достижение устойчивого развития, на основе реструктуризации промышленности, с учетом требований экологической безопасности, а именно максимально возможное сокращение ресурсоемкой промышленности. Кроме того, нами видится, что в целях рационального использования, введённые в хозяйственный оборот ресурсы возобновляемой энергетики республики и другие вопросы, регулируемые деятельность ресурсопользователей, должны быть учтены в законодательстве по охране окружающей среды и программных документах по развитию экономики. Предлагаемые на сегодняшний день пути рационального природопользования и охраны окружающей среды не предполагают изменение существующей структуры и технологии. Также, следует подвергнуть обязательной экспертизе, на предмет соответствия требованиям устойчивого развития, все предлагаемые к реализации государственные программы и концепции экономического и социального развития, в том числе частные проекты и мероприятия. Данный контроль подразумевает комплексную оценку их возможного влияния на социальное и экологическое состояние. В процедуре контроля должны участвовать специалисты, независимые эксперты, представители широкой общественности и политических движений. Следует разработать юридический механизм отказа от проектов и программ, не отвечающих требованиям сбалансированного эколого-социально-экономического развития страны.

Применительно к экологическим проблемам топливно-энергетического комплекса можно отметить недостаточную эффективность действующей системы платежей за загрязнение окружающей среды, и, в качестве ее дальнейшего совершенствования, выделить наиболее полное отражение в платежах, необходимых затрат на возмещение вреда окружающей среде. Хотя это полностью не решит проблемы загрязнения окружающей среды, поскольку некоторые предприятия, заплатив данные налоги, будут продолжать и дальше загрязнять окружающую среду, однако создаст плацдарм для его постепенного внедрения.

В настоящее время на наш взгляд механизмы экономико-правового регулирования пользования природными ресурсами можно охарактеризовать следящим образом:

- преобладание косвенных методов ценообразования (цены определяются преимущественно издержками и системой налогообложения);
- преобладание фискальных методов налогообложения, без учета изменения условий добычи невозобновляемых энергоресурсов;
- низкая платежеспособность внутреннего рынка энергоресурсов и нехватка собственных оборотных средств у предприятий и инвестиционных ресурсов;
- изменение отношений собственности в добывающих отраслях экономики (рост доли частной собственности).

Очевидно, что запасы невозобновляемого энергоресурса, в частности ископаемого органического топлива, на котором держится сегодняшнее экономическое благополучие многих стран, в том числе и энергетика, не бесконечны. Известно, что сегодня практически все страны мира развивают и стимулируют энергосбережение, использование новых энергоресурсов и энергетические технологии. В этом отношении мы отстаем и тратим на единицу продукции

энергии в несколько раз больше, чем в таких странах, как Япония, Германия, США, и очень слабо используем местные, возобновляемые энергоресурсы.

Современные технологии получения тепла, электроэнергии и рынок уравнивают различное используемое, альтернативное топливо. При этом важную роль играет то, где совершена сделка, кто является ее участниками, какой используется энергоресурс и по какой технологии он произведен. Становится особенно важным, будем ли мы развивать свою экономику за счет мобилизации собственных ресурсов, или за счет внешних займов. Еще несколько десятилетий назад эффективность электростанций, фактически, определялась ее масштабом, все этапы реализации проекта курировались государственными структурами, а вид топлива просто задавался. Сегодня же все чаще она определяется политическими мотивами, переделом собственности, интересами владельца без учета интересов потребителя [1].

На основании вышеприведенного, можно заключить, что эффективность системы управления возобновляемой энергетики, возможность практического достижения комплексных результатов, а именно лучшее использование энергоресурсов, решение социальных и научно-технических задач и т.д. зависят не только от состояния экономико-правового пространства, но и от распределения полномочий между различными органами государственного управления.

Центральной, на наш взгляд, проблемой разделения полномочий между органами государственного управления в сфере возобновляемой энергетики является обеспечение комплексной направленности их деятельности. Следовательно, нужно стремиться к рациональному разделению полномочий в таких направлениях:

- между органами государственного управления по вертикали, начиная от областного зонального уровня и кончая местными органами власти;
- между органами государственного управления по горизонтали - на каждом уровне государственной иерархии;
- в рамках отдельных органов государственного управления, связанных с использованием энергоресурсов.

Другим, на наш взгляд, важным направлением системы стимулирующих мер по развитию возобновляемой энергетики, является разработка и целенаправленное использование экономического механизма воздействия на производство, что должно создать условия для повышения непосредственной материальной заинтересованности трудовых коллективов предприятий в обеспечении рационального использования, охраны и воспроизводства природных ресурсов. В основе этого механизма должны лежать экономические методы управления, суть которых заключена в управлении интересами. При использовании экономических методов управления осуществляется воздействие на коллективы трудящихся и на отдельных работник, а через них - на ход производства, посредством такого фактора как изменение окружающей среды, экономической ситуации, что позволит, при помощи материальной заинтересованности, сосредоточить усилия работников на достижение поставленных целей по обеспечению рационального природопользования.

Обобщая вышеизложенное, можно отметить, что вопросы институционального обеспечения энергетической безопасности использования возобновляемых источников энергетических ресурсов, регулирования и управления, их оценка на различных уровнях, является актуальными и требуют своего скорейшего решения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Перминов Э.М. Развитие децентрализованной возобновляемой энергетики и решение экологических проблем в России. «Электро» Производственно-технический научный журнал, 2007. - №3,- с. 3.

2. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность как основа обеспечения национальной безопасности России. Вопросы экономики, №8, с. 2001.

3. Энергетическая безопасность России /Бушуев В.В., Воропай Н.И., Мастепанов А.М., Шафраник Ю.К. и др. – Новосибирск: Наука Сибирская издательская фирма РАН, 1998. – 302 с.

4. Энергетика Таджикистана: современные тенденции и перспективы устойчивого развития. Душанбе Издательство ООО РИА «Статус» 2005с.

Ахророва А.Д., Аминджанов Р.М., Доронкин К.А.

АННОТАТСИЯ

ҶАНБАҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ АМНИЯТИ ЭНЕРГЕТИКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола самтҳои асосӣ ва ҷанбаҳои проблемаи таъмин намудани амнияти энергетикӣ дар ҷумҳурӣ баррасӣ карда шудааст. Манбаъҳои нерӯи барқ, қудрати эҳтимолии онҳо инчунин ҳолати истифодабариашон ошкор карда шудааст. Натиҷаҳои сифатӣ-омории гузариш аз иқтисоди нақшавӣ ба иқтисоди бозоргонӣ, ки боиси пайдоиши соҳибони нав гардида, ҳудуди минтақаҳои озоди иқтисодӣ, идоракунии онҳо дар фаъолияти иқтисодӣ, шакл ва усулҳои фаъолияти иқтисодиро ташкил медиҳанд.

Дар ин асос, зарурати эътироф кардани манфиатҳои иҷтимоӣ, экологӣ ва иқтисодии ҷомеа ба вуҷуд меояд, ки он бояд таъсиси стратегияи миллии рушди устувори ҷумҳуриро таъмин намояд. Механизмҳои танзими иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ ба мо имконият медиҳанд, захираҳои табиро оқилона истифода барем.

Калимаҳои асосӣ: *бехатарии энергетикӣ, захираҳо, гидроэнергетика, манбаъҳои барқароршавандаи энергетикӣ, ҳадаф, экология, технология, электроэнергия.*

ANNOTATION
INSTITUTIONAL ASPECTS OF THE ENERGY SECURITY REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article, is graven the main directions and aspects of the problem of providing energy security in the republic. The sources of electricity are revealed, their potential power, and also the using condition. Given the qualitative and quantitative results of the transition from a planned to a market economy, as a separate social group, with specific interests, the limits of expanding the freedom of economic behavior, forms and types of methods of their management in economic activity.

Based of that, there is a need to recognize the equivalence of the social, environmental and economic interests of society, which should ensure the creation of a national strategy for the sustainable development of the republic. The mechanisms of economic and legal regulation are given, that allow to use natural resources rationally.

Key words: *Energy security, resources, hydropower, renewable energy, strategy, ecology, technology, electricity.*

ТДУ: 339.13: 637.5

ТАШКИЛИ КЛАСТЕРИ ХОҶАГИҲОИ КАРТОШКАПАРВАРӢ

Қурбонов К. Ю. –н.и.и., дотсенти ДМТ, **Бадалова Б. А.** – омӯзгори калони ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур

Калидвожаҳо: хоҷагиҳои картошкапарварӣ, кластер, баландбардории сифати картошка ва рақобатпазирии он, тухмии хушсифат, ҷойи замонавии нигоҳдорӣ, шуъбаи таъминот ва дастгирии хоҷагиҳо, коркарди аввалини картошка, хати савдо.

Яке аз масъалаи асосии хоҷагиҳои картошкапарварии кишварро таъмини аҳолӣ бо картошкаи хушсифати ватанӣ, таъмини хоҷагиҳо бо тухмии аълосифат, рақобатпазирӣ бо мақсади таъмини мавқеи устувор дар бозор ташкил медиҳад. Ин масъала барои хоҷагиҳои картошкапарварӣ хеле муҳим буда, вай дар асоси истифодаи механизмҳои навоварӣ амалӣ карда мешавад.

Таҷрибаи давлатҳои рушдёфтаи ҷаҳон нишон медиҳад, ки яке аз роҳҳои ҳалли ин масъала ташкили кластер (иттиҳод) ба шумор меравад. Дар ин намуди иттиҳод хоҷагиҳои картошкапарварӣ ба ғайр аз оптималикунонии истифодаи захираҳо ва самаранок истифода намудани замин, дар байни онҳо рақобати дохилӣ, муносибат байни илму истеҳсолот пайдо мегардад, ки ба зиёдшавӣ ва бо баландшавии сифати маҳсулот оварда мерасонад.

Бояд қайд кард, ки мафҳуми кластер таърифи зиёд дорад, ки онҳоро олимони хориҷӣ пешниҳод намудаанд ва баъзеи онҳоро меорем.

Ба ақидаи Боуш Г.Д. кластер ин системаи худтанзимкунӣ дар иқтисодиёт, яке аз муҳимтарин параметри тартибот буда, сохторест, ки бо муҳити институтсионалӣ алоқаманд аст. Кластер дар ин таъриф, ба ақидаи ӯ ин низоми динамикӣ мебошад, яъне бо мурури замон ивазшаванда ва мутобиқ буда, қодир аст, ки сохтори худро тағйир диҳад [1, с. 16].

Войнаренко М.П. қайд менамояд, ки кластер иттиҳодияи ихтиёрии ҳудудии соҳавии корхонаҳо мебошад, ки бо мақсади баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти худ ва рушди иқтисодии минтақа бо муассисаҳои илмӣ ва мақомоти маҳаллӣ ҳамкориҳои зич дорад. Муаллиф дар ин таъриф муайян намекунад, ки корхонаҳо бояд дар ҳамон як занҷираи озуқа фаъолият кунанд [3, с. 137].

Елснер В. таърифи кластерро чунин пешниҳод кардааст: кластер ин гурӯҳи ширкатҳое, ки ҳам ба таври амудӣ ва ҳам уфуқӣ ба ҳам пайвастанд. Муносибати функсионалӣ ба сифати робитаҳои мавҷудаи байни ширкатҳо, муассисаҳое, ки кластерро дастгирӣ мекунанд, таъкид менамояд ва чунин муносибатҳо тавассути бозор муайян карда мешаванд. Муаллифи ин таъриф муносибатҳои функсионалиро ифода мекунад, аммо консентратсияи ҷуғрофӣ ва таъсири эҳтимолии синергетикиро ҳангоми ҳамҷоя кардани якчанд ширкатҳоро дар як самт нишон намедиҳад [2, с. 48].

Дар иқтисодиёти кишоварзӣ кластер ин гурӯҳ ё агломератсияи корхонаҳои кишоварзии аз мавқеи ҷуғрофӣ ва манфиатҳои иқтисодӣ якҷоякар-дашуда буда, ҳадафи умумии онҳо баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулотҳои кишоварӣ мебошад.

Ба ақидаи мо, кластер ин тамаркузи дар доираи ҷуғрофӣ гирдоварда-шудаи таъминкунандагон, истеҳсолкунандагон, истеъмолкунандагон, инфрасохторҳои истеҳсолӣ ва иҷтимоӣ барои истифодаи ҳамҷояи роҳҳои гуногун дар фаъолияти соҳибкорӣ мебошад, ки дар асоси баназаргирии самараҳои синергии мусбати агломератсияи минтақавӣ асос ёфтааст. Кластер яке аз намудҳои сохторҳои шабакавӣ буда, бо мавҷудияти ҷузъи таркибии инноватсионӣ, ки ба созгоршавӣ ё ба тағйироти фазои рақобатӣ имкон медиҳад, фарқ менамояд.

Муаллифон ташкили кластери хоҷагиҳои картошкапарвариро барои таъмини самаранокии фаъолияти хоҷагиҳои картошкапарварӣ, баландбардории сифати картошка ва рақобатпазирии он дар ҳудуди як шаҳр ё ноҳияи картошкапарварӣ пешбинӣ карда шудааст, пешниҳод менамоянд. Ба сохтори ин кластер инҳо дохил мешаванд:

- пойгоҳи таъмини тухмӣ (хоҷагии тухмипарварӣ);
- хоҷагиҳои картошкапарварӣ;
- пажуишгоҳи илмӣ;

• ҷойи замонавии нигоҳдории картошка;
• корхонаи коркарди аввалини картошка;
• шуъбаи таъминот ва дастгирии хоҷагиҳо;
• хати савдо.

Модели ин кластери хоҷагиҳои картошкапарварӣ ба намуди схематикӣ дар расми 1 нишон дода шудааст.

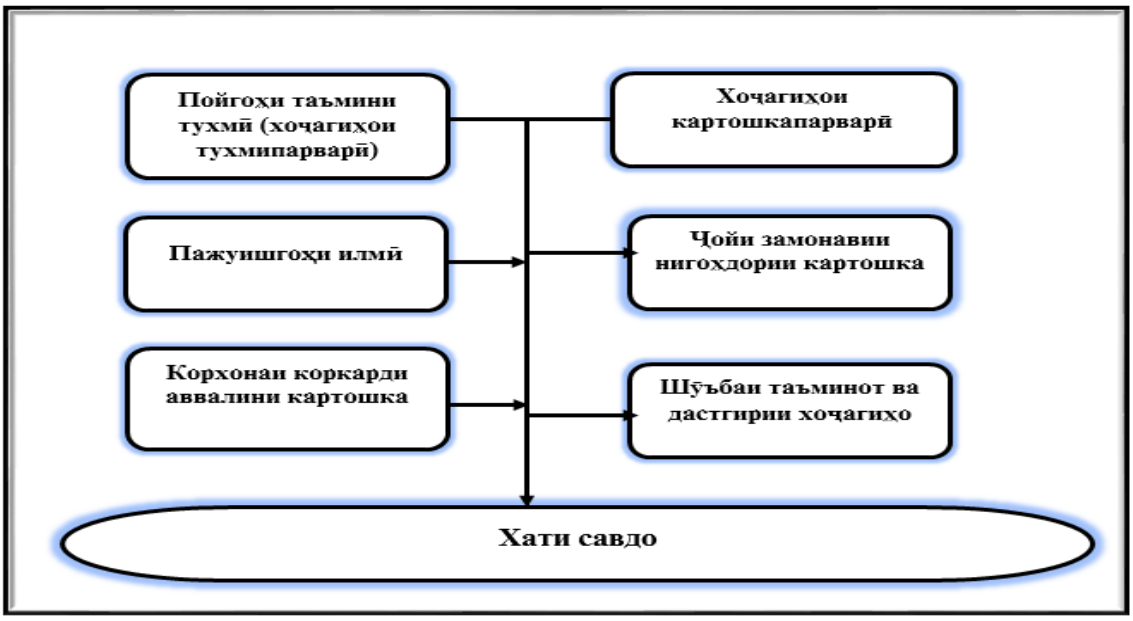

Расми 1.- Модели кластери хоҷагиҳои картошкапарварӣ*
***Пешниҳоди муаллиф**

Пойгоҳи таъмини тухмӣ (хоҷагиҳои тухмипарварӣ) бо мақсади таъмини хоҷагиҳои картошкапарварӣ бо тухмии хушсифати картошка пешбинӣ шуданд ва онҳо аввал хоҷагиҳои хурд ва калони картошкапарварии ба ин кластер дохил бударо бо тухмии хушсифат таъмин менамоянд ва баъдан тухмии хушсифати боқимондаро ба хоҷагиҳои картошкапарварӣ дигар шаҳру ноҳияҳо бо воситаи хати савдо пешниҳод менамоянд.

Хоҷагиҳои картошкапарварӣ яке аз унсури асосии ин кластер ба шумор мераванд. Яке аз талаботи асосӣ ба хоҷагиҳои картошкапарварие, ки ба кластер дохил мешаванд кам намудани масофаи байни онҳо ва масофа аз ҷойи истеҳсоли маҳсулот то ҷойи нигоҳдорӣ ва коркарди картошка ба шумор меравад. Азбаски дар шаҳру ноҳияҳои картошкапарварии кишвар шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ зиёданд ва майдони кишти онҳо на он қадар калон аст, бинобар ин хоҷагиҳои ба кластери пешниҳодшуда дохил намудани хоҷагиҳои деҳқонии дар ҳудуди кооперативҳои истеҳсолии ҷамоатҳо буда, мувофиқи мақсад мебошад. Миқдори хоҷагиҳои ба ин кластер дохилшаванда аз рӯи майдони кишт ва истеҳсоли картошка вобаста аст.

Пажуҳишгоҳи илмӣ унсури муҳими кластер буда, бо мақсади таъмини хоҷагиҳои картошкапарварӣ бо дастовардҳои мушаххаси илмию методӣ, технологияи замонавию навоварӣ ва додани маслиҳатҳои муфид пешбинӣ карда шудааст. Масъалаи дигаре, ки ба он хоҷагиҳои картошкапарварӣ рӯ ба рӯ мегардад, нигоҳдории ҳосили картошка ба шумор меравад. То имрӯз ҳосили картошкаи ғундоштаи хоҷагиҳо дар ҷойҳои анъанавӣ нигоҳ дошта мешаванд ва талафоти он зиёд буда, сифати он паст мегардад. Бо сабаби паст нашудани сифати картошка, кам намудани талафоти он, дар вақти зарурӣ пешниҳод намудани картошкаи хушсифат ба мизоҷон ва то вақти кишт нигоҳ доштани тухмии хушсифат дар хоҷагиҳои картошкапарварӣ ташкили ҷойи замонавии нигоҳдорӣ пайдо мегардад. Дар ин кластер ҷойи замонавии нигоҳдории картошка пешниҳод карда шудааст. Миқдори ҷойи замонавии нигоҳдории картошка ва ҳаҷми он аз рӯи истеҳсоли картошка муайян карда мешавад.

Бо мақсади таъмини хоҷагиҳои ба ин кластери хоҷагиҳои картошкапар-варӣ дохилбуда бо захираҳои истеҳсолӣ ва дастгирии иқтисодии хоҷагиҳо ташкили шӯъбаи таъминот ва дастгирии хоҷагиҳо аз аҳамият холӣ намебо-шад. Ин шуъба хоҷагиҳоро бо захираҳои истеҳсолӣ таъмин намуда, дар вақти ба вуҷуд омадани хушксолӣ ва дигар офатҳои табъии онҳоро дастгирӣ менамояд. Бо ин мақсад дар шӯъбаи таъминот ва дастгирии хоҷагиҳо фонди махсус ташкил карда мешавад, ки дар вақти зарурӣ аз ҳисоби фонди махсуси ин шӯъба ба хоҷагиҳои картошкапарварӣ кӯмаки амалии иқтисодӣ расонида мешавад. Сарчашмаи ташкили ин фонд ба ақидаи мо метавонанд инҳо бошанд:

• маблағҳои буҷавии ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, ки барои дастгирии соҳаи кишоварзӣ пешбинӣ шуданд;
• маблағҳои дастгирии соҳаи кишоварзӣ дар асоси онро баргардонидан;
• аз ҳисоби маблағи ҳаққи аъзогии хоҷагиҳо ва корхонаҳои ба ин кластер дохил буда.

Воситаҳои ин шуъбаи таъминот ва дастгирии хоҷагиҳо дар вақти зарурӣ барои дастгири намудани хоҷагиҳо ва корхонаҳои ба ин кластери хоҷагиҳои картошкапарварии як шаҳр ё ноҳия дохил буда равона карда мешавад. Таҷрибаи давлатҳои пешрафтаи дунё самаранокии ташкили ин шуъбаи таъминот ва дастгирии хоҷагиҳоро нишон доданд.

Дар замони муосир коркарди маҳсулотҳои кишоварзӣ барои хоҷагиҳои кишоварзӣ фоиданок мебошад. Аз ин лиҳоз барои хоҷагиҳои картошкапарварӣ коркарди қисми муайяни картошкаи истеҳсолшуда манфиатовар аст. Аз ин сабаб корхонаи коркарди аввалини картошка дар ин кластер пешбинӣ карда шудааст, ки вай барои хоҷагиҳои картошкапарварӣ бениҳоят зарур буда, ба самаранокии фаъолияти онҳо мусоидат менамояд. Барои коркарди аввалини картошкаи истеҳсолкарда шуда мавҷудияти техникаи истеҳсолии замонавӣ зарур мебошад, ки имрӯз онро хоҷагиҳои картошкапарварӣ амалӣ карда наметавонанд. Аз ин сабаб, барои ташкили чунин кластер дастгирии давлатӣ низ зарур мебошад. Давлат бояд барои дастгирии ташкили кластер мавқеи фаъолро ишғол намуда, субсидия диҳад, ба фоизи қарзҳо, андоз аз амвол, нақлиёт ва ғайраҳо имтиёзҳо пешниҳод намояд.

Масъалаи муҳими дигар барои хоҷагиҳои картошкапарварӣ фурӯши маҳсулоти истеҳсол кардаи онҳо ба шумор меравад. Ин омил низ барои хоҷагиҳо шароит мусоид менамояд, ки маҳсулоти худро дар вақти барои онҳо мувофиқ ба фурӯш бароранд. Барои ҳалли ин масъала дар ин кластери пешниҳод шуда хати савдо пешбинӣ шудааст. Хати савдои пешниҳодшуда ба хоҷагиҳои картошкапарварӣ кафолати дар вақти зарури харидорӣ намудани маҳсулоти онҳоро таъмин менамояд. Ҳамин тариқ, ташкили кластери хоҷагиҳои картошкапарварӣ имконият медиҳад, ки потенсиали дохилӣ дар хоҷагиҳои картошкапарварӣ истифода карда шуда, сатҳи самаранокии истеҳсолот баланд гардад. Дар натиҷаи амалӣ намудани кластери пешниҳод шуда, аҳолӣ бо картошкаи аз ҷиҳати экологӣ тозаи ватанӣ таъмин гашта, имконияти баландшавии рақобатнокии картошка ва ба содирот баровардани он пайдо мегардад ва он ба рушди хоҷагиҳои картошкапарварӣ мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ:

1. *Боуш, Г.Д.* Формирование и развитие промышленных кластеров: теория и методология / Г.Д. Боуш // автореферат дис. доктора экономических наук. – Санкт-Петербург, 2012. – 42 с.
2. *Васильев, К.А*. Кластер, как основа устойчивого развития АПК региона (на материалах Кемеровской области): монография / К. А. Васильев, А. Е. Шамин. – ООО «Ирбис». – Москва, 2015. – 218 с.
3. *Войнаренко, М.П*. Кластеры в институциональной экономике: монография / М.П. Войнаренко. – СПб.: АНО ИПЭВ, 2013. – 496 с.
4. *Elsner, W*.(1998) «An industrial policy agenda 2000 and beyond: Experience, Theory and Policy» Bremen Contributions to Institutionaland and SocialEconomics (Eds.) Biesecker,A./Elsner,W./Grenzdorffer, K.№34.

АННОТАЦИЯ

ОРГАНИЗАЦИЯ КЛАСТЕРА КАРТОФЕЛЕВОДСТВА

В статье рассматривается вопрос организации кластера картофелеводческих хозяйств. Авторы утверждают, что организация кластера в картофелеводческих хозяйствах позволит использовать внутренний потенциал картофелеводческих хозяйств и повысить эффективность производства. В результате предложенного кластера население будет обеспечено экологически чистым отечественным картофелем, что повысит конкурентоспособность картофеля и его экспорт, а также будет способствовать развитию картофелеводческих хозяйств.

Ключевые слова: *картофелеводческие хозяйства, кластер, повышение качества картофеля и его конкурентоспособность, качественные семена, современные складские помещения, отдел снабжения и поддержка хозяйств, первичная переработка картофеля, торговая линия.*

ANNOTATION

ORGANIZATION OF A CLUSTER OF POTATO FARMS

Kurbanov K.Y., Badalova B. A. - Senior Lecturer of the Department of Information Technology in the Agricultural Sector TAU named after Sh. Shotemur.

The article discusses the issue of organizing a cluster of potato farms. The authors confirm that the organization of a cluster of potato farms will make it possible to use the internal potential of potato farms in a city or district and increase production efficiency. As a result of the proposed cluster, the population will be provided with environmentally friendly domestic potatoes, which will increase the competitiveness of potatoes and their exports, and will also contribute to the development of potato farms.

Key words: *potato farms, cluster, improving the quality of potatoes and its competitiveness, high-quality seeds, modern warehouses, supply and support of farms, primary processing of potatoes, trade line.*

УДК 336.71

РИСК РЕГУЛИРОВАНИЯ И КОНРОЛЯ – НОВЫЙ РИСК В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Сидиков Н., к.э.н., ДГУ, **Мирзоев Б.,** к.э.н., доцент, ТАУ им. Ш.Шотемур, **Алимов Н.О**., к.ф.-м.н., доцент ДГУ**, Сидикова Ф.Н.,** соискатель ТАУ имени Ш.Шотемур

Ключевые слова: *банк, операции, риск, экономический, финансовый, ущерб, устойчивость, обязательство, экономические нормативы, прибыль, рентабельность, доход, чистая прибыль, объективные риски, субъективные риски, предотвращение рисков, уменьшение потерь.*

По большому счету, риск всегда имеет место быть и для самой Земли, и для всех живых существ, и неживой природы, обитающих и существующих на этой планете. Поэтому люди вопросами риска интересовались издавно и только в XIX и XX вв., проблемы риска начали изучаться учеными и специалистами с научной точки зрения.

С целью удовлетворения растущих потребностей, человек изменяет внешний мир, создает новые виды средств производства, совершенствует общественное производство и, впоследствии, развивается сам человек, и его разум. Разум человеческий, со стороны его обладателя, не всегда используется преимущественно для «хороших» намерений, но и для «плохих». Эти поступки появляются на свет в последствии разумной деятельности человека, или случайно, однако для объекта управления это не имеет никакого значения. Но понятно, что результат может быть для кого-то хорошим, а для кого-то плохим, подобно афоризму, рожденному во время войны: «все, что хорошо русскому, это смерть для немца». Как бы там не было, в результате этих человеческих действий, в частности, рождается «борьба противоположностей» - двигатель человеческого прогресса.

Не претендуя на новизну классификации существующих рисков, их разделим на три большие группы:

1) природные, то есть естественные риски;

2) объективные риски;

3) риски, рождаемые умышленной или случайной деятельностью отдельных субъектов, или группой лиц (в дальнейшем будем называть их «субъективные риски»).

1. Общеизвестно, что природными рисками являются: наводнения; ливни; цунами; землетрясения; извержения вулканов; падение на Землю метеоритов и т.п., то есть естественные явления, происходящие вне желания человека. Человек всего лишь стремится изучить их, как бы прогнозировать эти явления, с целью уменьшения размера ущербов от них. Учитывая эти обстоятельства, человек придумал для себя страховые мероприятия, с созданием многочисленных страховых компаний, для защиты от природных катаклизмов.

2. Под объективными рисками мы понимаем возникновение рисков в результате действий человека или группы лиц, не имеющих непосредственного отношения к данному объекту управления. Такими рисками являются: всевозможные экономические и политические санкции, имеющие прямое отношение к объекту управления, или к государству, где функционирует объект, а также к странам, где обьект дислоцируется и имеются стратегические отношения; риски, появившиеся в результате распространения инфекции COVID-19; риски, возникаемые (возможно, временные) в результате изменения существующих законодательных основ, нормативных документов, имеющих отношение к финансово-хозяйственной деятельности данного объекта, или приема новых (в период адаптации новому закону) и т.п. риски.

3. К третьей группе субъективных рисков относятся риски, создаваемые разумной или случайной деятельности человека, имеющее непосредственное отношение к данному объекту, а также действиями отдельных лиц, или группы лиц, не имеющих отношения к управляемому объекту.

Для целенаправленной деятельности человека, каковой является и банковская - предпринимательская деятельность, больше всего интерес представляют именно субъективные риски – риски, с потенциалом разрушительных последствий для управляемого объекта, и, к счастью, поддающиеся определенному прогнозированию и управлению. Понятно, что абсолютно без рискового бизнеса не существует, но с другой стороны, от рисков всякий бизнес и бизнесмен закаляется, и, следовательно, что весьма важно, повышается его «иммунная система», способная противостоять многим рискам. Что касается отечественных банков, то они должны извлекать из кризиса банковской системы страны (кризис 2014 года) «поучительный» урок и строить дальнейшие тактические и стратегические решения с обязательным учетом этого горького опыта.

Финансово-хозяйственная деятельность всякой коммерческой структуры, включая банки, в рыночной экономике преследует цели максимального получения прибыли. С учетом данного тезиса, принятие Закона Республики Таджикистан в 2009 году «О банковской деятельности» определяет получение прибыли, как главной цели коммерческих банков. Как часто бывает в деятельности коммерческих банков, погоня за прибылью вступает в противоречия с «порядочной деятельности» банков по отношению к соблюдению установленных норм и требований, а также определенных «ценностей», имеющих место сугубо для банков, особенно по отношению к работе с клиентами. По этому поводу академик Назаров Талбак Назарович, в одной из своих работ приводит мысль К.Маркса: «Капитал боится отсутствия прибыли, или слишком маленькой прибыли, как природа боится пустоты. Но раз имеется достаточная прибыль, капитал становится смелым. Обеспечьте 10 процентов прибыли и капитал согласен на всякое применение, при 20 процентах он становится оживленным, при 50 процентов готов сломать себе голову, а при 100 процентах он попирает все человеческие законы, и при 300 процентах нет такого преступления, на которое он не пошёл бы, даже под страхом виселицы» [3, с. 11].

Естественно, такое высказывание имеет непосредственное отношение к банковскому капиталу. В данном случае под банковским капиталом понимается совокупность всех финансовых ресурсов банка: собственные, привлеченные, капитализированные и т.п. финансовые средства.

Понимая существование в данное время, в нашей стране определенные мнении (особенно среди простых людей), относительно «полезности» банков для граждан и для государства в це-

лом, еще раз обратим внимание на некоторые (с нашей точки зрения, малоизученные стороны) аспекты процесса организации, управления и развития банковской системы – весьма важной сферы экономики страны. А именно, преследуем цель раскрыть некоторые аспекты появления и влияния на финансово-хозяйственную деятельность банков именно субъективного риска, который имеет свою специфику и особенности управления ими. Как известно, риск в банковской деятельности довольно обширная научная тематика, и, следовательно, мы не преследуем цели рассмотреть все его аспекты, с пониманием того, что эта тема отдельных исследований, результаты которых возможно будет не одна научная монография.

Бесспорным является тот факт, что во все времена и во всех странах мира, банковская отрасль считалась и считается наиболее рентабельной сферой человеческой деятельности, сопровождаемой соответственно большем риском, по сравнению с другими направлениями коммерческой деятельности хозяйственных структур экономики. В учебниках и научной литературе, посвященных вопросам риска, приведено множество определений риска. Среди них наиболее близким к нашему видению проблемы является следующее: «Предпринимательский риск (как известно, банковская сфера тоже является одной из разновидностей предпринимательской деятельности – прим. автора) – это возможность наступления события, в результате которого предприниматель полностью или частично теряет свои ресурсы, недополучает ожидаемую выгоду, или несет дополнительные материальные и финансовые расходы» [5, с. 38].

Именно поэтому, основной целью процесса управления банковской деятельностью является «обход» таких рисков и, в случае неизбежности таковых, хотя бы смягчение рисков, с целью минимизации экономических, финансовых, моральных и прочих возможных потерь. Более того, «риск не всегда можно выразить в стоимостной форме, приписать ему некое количественное значение. Риск - это невероятность и не стоимость, это случайная величина, и он, как всякая случайная величина, имеет некоторое распределение, то есть, в частности, характеризуется математическим ожиданием, дисперсией, медианой и еще целым рядом статистических параметров» [2, с.403].

Общеизвестно, что всякая проблема или кризис в социально-экономической, политический и в других сферах человеческой деятельности внезапно (как например, землетрясения) не наступает. Такому кризису предшествует определенный период развития этой деятельности (как показывает отечественная практика, относительно в сфере банковской деятельности этот период составляет от 3-х до 5 лет), где главным фигурантом выступает человек (кровный отец «субъективного фактора и субъективного риска»), и в действиях которого постепенно, явно или скрыто рождаются элементы грядущего кризиса. «Запах» кризиса появляется обычно в период относительного благополучия объекта управления, и при этом найдутся интеллекты, чувствующие (даже инстинктивно) наступление опасности, но к великому сожалению, он, и в тени временных успехов и «мнимой победы», остаются не только «не услышанными», а парой эти интеллекты считаются не нормальными психопатками, с последующим их объявлением чуть ли «врагом народа».

В частности, фундамент или «мина замедленного действия», кризиса в банковской системе Республики Таджикистан можно было проследить, начиная с начала десятилетия нынешнего века. По всей видимости, появился новый вид управленческих рисков в сфере банковской деятельности (как ныне модно говорит «новая инфекция», очевидно, что она не только банковская): **риск регулирования и контроля,** входящий, согласно нашему делению рисков, в третьи группы рисков. Признаками нового риска, по нашему мнению, являлись следующие:

1. Со стороны Национального банка Таджикистана, как главного органа регулятора и контроля за деятельностью кредитных учреждений (КУ) игнорирования следующих фактов и «закрытия глаза» на них:

а) нарушение установленной нормы (не более 20 %), относительно не денежной части уставного капитала. В некоторых банках 40-50 % уставного капитала составляла не денежная часть, а стоимость зданий и сооружений КУ.

б) нарушение установленной нормы по созданию фонда возможных потерь (ФВП) по рискам выданных кредитов, которые относятся к расходной части баланса КУ;

в) несоблюдение установленных требований при назначении руководителей отдельных банков, директоров филиалов банка и других материально ответственных лиц КУ.

Как известно, при допущении нарушения типа: а) балансовый остаток уставного капитала искусственно (а точнее, ошибочно) завышается. При нарушении типа б) размер ФВП таким же образом занижается, за счет недосозданной суммы ФВП. При определении размера регулятивного капитала (РК). балансовый остаток уставного капитала входит в РК со знаком плюс, а балансовый остаток ФВП входит со знаком минус. Размеры других фондов КУ (создаваемые за счет чистой прибыли) и нераспределенную прибыль (создаваемые за счет доходов банка на период текущего календарного года), входят для расчета размера РК со знаками плюс, которых по желанию субъекта искусственно изменять фактически невозможно и нежелательно. Размер фондов изменяется в сторону уменьшения в течение календарного года, в связи их целевых расходов, и только один раз в год, по решению общего собрания акционеров, увеличиваться, в виде отчислений от чистой прибыли по установленному нормативу. Искусственно завышать размер нераспределенной прибыли банкам не выгодно, поскольку приходится, от размера последнего, оплатить налог на прибыль.

Таким образом, созданный размер РК определяется заведомо завышенным. Поскольку почти все экономические (пруденциальные нормы) нормативы, согласно Положению НБТ № 176 «Порядок регулирования деятельности кредитных учреждений в Республике Таджикистан», ежемесячно (на конец месяца) определяются на базе установленного размера РК (то есть размер регулятивного капитала берется как базовая), и, следовательно, расчет всех этих экономических нормативов являются не корректными, то есть ошибочными. Как раз, и эти пруденциальные нормы установлены со стороны НБТ, с целью обеспечения устойчивости (ликвидности, платежеспособности, надёжности) КУ. То есть, их фиктивное или ошибочное установление – это прямой путь к яме кризиса в деятельности банков.

2. Криминализация и коррумпированность некоторых КУ, которые прямо или косвенно имеют возможность «надавить» на руководителей и ответственных работников НБТ по контролю и регулированию деятельности КУ.
3. По причине насыщения внутреннего (или изобилия предложения депозитов) депозитного рынка, в основном, подкрепляемого за счет инвалютных поступлений от трудовых мигрантов – граждан Республики Таджикистан (например, если в 2013 году эти поступления составили (эквивалентно) 4,1 млрд. долларов США, то в последующие годы, вплоть до 2017 года, - примерно на 10% меньше, относительно предыдущего года. Начиная с 2017 года, прослеживается годовой прирост этих поступлений. В целом в 2018 и 2019 годах размер денежных поступлений от трудовых мигрантов был в 1,23 раза больше государственного бюджета [6], в результате чего созданный в КУ кредитный портфель являлся с низкокачественной структурой, довольно с большим количеством проблемных и не погашаемых кредитов (в частности, с опасением, что привлеченные средства останутся без своевременного размещения). Как известно, именно это обстоятельство привело к потере ликвидности многих коммерческих банков и понижению их платежеспособности.

Здесь уместно напомнить весьма справедливое замечание академика Талбака Назаровича: «Банковская деятельность требует улучшения соответствующего контроля со стороны регулятора (прежде всего, со стороны НБТ – прим. автора), который эту работу, видимо, в прошлом упустил. В результате, коммерческие банки оказались в состоянии полной турбулентности. Учитывая горький опыт последних лет, банки и их регулятор должны ужесточить контрольные функции, и следить за всеми процессами операционной деятельности банков» [4, с.16].

В частности, относительно второго типа рисков, заметим, что последние события в мире, касающиеся возможности финансирования международного терроризма, его влияния на состояние экономики страны и ее перспективы, диктуют необходимость решения вопросов, связанных с разведывательными и контрразведывательными задачами в экономике. Только «шпионской» деятельности становится недостаточно для обеспечения безопасности банковского бизнеса. В связи с этими обстоятельствами, в самом ближайшем будущем функция банковского менеджмента будет рассматриваться как информационно-аналитическое обеспечение комплексного управления банковскими рисками. Решение таких задач одним КУ не под силу. С учетом того, что в успешном функционировании банковской системы, как структуры, обеспечивающей бесперебойной платежной системы между хозяйственными структурами страны, и как временного держателя лишних финансовых средств юридических и физических лиц (депозиты) страны, заинтересовано, прежде всего, само государство. Поэтому, упомянутая задача должна быть решена совместно с государством и банками, при наличии между ними взаимно доверительного и взаимовыгодного информационного контакта.

Государство, со своей стороны, должно обеспечить отечественные банки максимально открытый доступ к имеющейся у него несекретной информации, касающейся банков и обеспечивающий им успешную деятельность. Например, наименования юридических и физических лиц, криминальных структур и т.п., которые являются потенциальными клиентами банков и возможно совершающие (или желающие совершать) незаконные финансовые операции. Как известно, ранняя диагностика криминальных схем и мошеннических афер положительно влияет на финансовые результаты банков, следовательно, и на пополнение государственного бюджета. Такое оздоровление бизнеса может обеспечить перевод из стадии «разборок в подворотне», хотя бы на более или менее цивилизованный путь.

Совместное действие государства и банков страны, также продиктовано последними событиями в мире, относительно отмывания «грязных» денег, финансирования международного терроризма, разжигания «цветных революций» в относительно «бедных» странах, отдельными международными фондами «с добрыми намерениями» (например, действия фонда СОРИС-а), финансирования из-за рубежа деятельности запрещенных в Республике Таджикистан партий и групп, через корреспондентские счета наши, коммерческие банки и другие международные финансовые операции, с далеко идущими «тёмными» намерениями, вынуждает наших коммерческих банков по новому взглянуть на эти ситуации, и предпринять соответствующие планмероприятия, с целью плодотворной работы с новорожденными финансовыми рисками. Достаточно эффективную работу в этом направлении, на наш взгляд, будет возможном осуществлять исключительно с учетом следующего факта.

В мировой практике финансового менеджмента родилась новая сфера: финансовая разведка, основная деятельность которой заключается в прогнозировании и предотвращении финансовых рисков. Нашим коммерческим банкам следовало бы поинтересоваться с возможно-

стями финансовой разведки, и предпринять своевременные шаги по эффективному осуществлению такой разведки, прежде всего, в направлении подготовки соответствующих кадров для этой новой, весьма важной отрасли. Только в таком случае, представляется возможным выйти победителем из «войны» на финансовом рынке и опередыть своих конкурентов. К сожалению, в настоящее время, в наших вузах не предусмотрена подготовка кадров по финансовой разведке.

Если обратиться к зарубежному опыту, то, например, в Германии уже с 1973 года, на базе Объединения торгово-промышленных палат, готовятся квалифицированные карды в области охраны экономической безопасности. В США этими вопросами активно занимаются Массачусетский технологический институт и Общество специалистов по конкурентной разведке [1, с.11].

Опыт последнего кризиса в банковской системе в Республике Таджикистан, доказал, что во множестве субъективных рисков для коммерческих банков не последнюю роль сыграл риск персонала, то есть риск, создаваемый собственными банковскими работниками. В подборе банковских кадров всегда необходимо иметь ввиду, что в человеке странным образом инстинкт сотворения сочетается с инстинктом разрушения. То есть, если наемный работник банка не является собственником (наследником, акционером, пайщиком уставного фонда и т.п.), то естественно его полностью не покидает инстинкт разрушения и, при первой же экономической или моральной неудовлетворенности, от него можно ожидать непредсказуемые действия навредить банку, относящийся к субъективному риску, а именно «риску персонала».

ВЫВОДЫ

1. Банковскую деятельность, как и всякую коммерческую, всегда сопровождает определенные риски. В связи с этим, в структуре коммерческих банков обязательно должна быть информационно-аналитическая группа, занимающаяся прогнозированием, предотвращением и/или обходом рисков, безукоризненно обеспечивающих минимизацию всевозможных ущербов от рисков.
2. Во множестве многочисленных и многогранных банковских рисков, нами выделены три большие группы рисков:

1) природные, происходящие независимо от человеческой деятельности, управлять которыми пока невозможно и, от которого только можно страховаться;
2) объективные риски, которые тоже происходят вне зоны желания и интересов управляемого объекта (банка или человека), но они рождаются отдельными лицами, или группами людей с учетом интересов части людей, без учета интересов другой части людей, и эти риски возможно приносят определенный вред этой другой части населения (управляемому объекту или человечеству);
3) риски, рождаемые умышленной, или случайной деятельностью отдельных субъектов или группы лиц (в дальнейшем будем называть их «субъективные риски»). Эти риски рождаются умышленно, или случайно со стороны лиц, имеющих посредственное и непосредственное отношение к конкретному банку, как объект управления, или со стороны околобанковских лиц.

3. Во множестве третьего типа рисков, по отношению к банковской деятельности, на наш взгляд, родился новый вид риска: риск регулирования и контроля, который возник при расчете пруденциальных норм, предусмотренных Инструкцией № 176 НБТ, впоследствие смягчение (или игнорирования) рычагов регулирования и контроля со стороны органа регулятора.
4. Причиной нарушения установленных пруденциальных норм, со стороны отдельных коммерческих банков, также послужили криминальное и коррумпированное действия должностных лиц или криминальных авторитетов, которые прямо или косвенно имели возможность «надавить» на органы регулятора. В Республике Таджикистан исключить такой риск пока не представляется возможным.
5. В мировой практике финансового менеджмента родилась новая сфера: финансовая разведка, основная деятельность которой заключается в прогнозировании и предотвращении финансовых рисков. Нашим коммерческим банкам следовало бы поинтересоваться возможностями финансовой разведки и одними из первых войти в «увлекательнейший» и небесполезный мир финансовой разведки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Доронин А.И. Бизнес-разведка. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Ось-89, 2003. – 384 с.
2. Инновационная экономика: Энциклопедический словарь-справочник / Комков Н.И., Селин В.С., Цукурман В.А., научн. рук. Ивантер В.В., Суслов В.И.; ИНП РАН. - М.: МАКС Пресс, 2012. – 544 с.
3. Назаров Т.Н. Экономика Таджикистана: новое качество. Известия Академия наук Республики Таджикистан. Отделение общественных наук, № 1 (245), 2017 г. – 196 с.
4. Назаров Т.Н. Экономика Таджикистана: новое качество. Известия Академия наук Республики Таджикистан. Отделение общественных наук, № 1 (257), 2020 г. – 271 с.
5. Черкасов В.В. Деловой риск в предпринимательской деятельности. – М: Перспектива, 2006. - 325 с.
6. www.nbtj.org – Официальный сайт НБТ (дата обращения: 18.02.2020).

АННОТАТСИЯ

ХАВФИ ТАНЗИМ ВА НАЗОРАТ – ХАВФИ НАВ ДАР НИЗОМИ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола баъзе масъалаҳои хавфи бонкӣ омӯхта шуда, аз онҳо хавфҳои субективӣ ҷудо карда шудаанд. Таъкид крда шуда аст, ки дар дунё тиҷортат бидуни хавфҳо вуҷуд надо-

ранд ва барои ҳамин вазифаи асосии менеҷери хавфҳо дар бонкҳо аз пешгӯӣ кардани хавфҳо, пешниҳоди роҳҳои гурези аз онҳо ва дар ҳолати имконнопазир будани ин амалиёт, кам кардани талафот ва зарари хавфҳо мебошад. Бухрони дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуҷуд омада таҳлил карда шуда, хулосае бароварда шуда аст, ки ин бухрон пеш аз ҳама аз баэътибор нагирифтан ва ба таври қатъи талаб накардани иҷроиши меъёрҳои иқтисодие, ки аз ҷониби БМТ муайян карда шудаанд, ба вуҷуд омада аст. Дар ҷараёни идоракунии меъёрҳои пруденсиалӣ хавфи нави «танзим ва назоратӣ» дар фаъолияти бонкҳо ҷудо карда шуда аст.

Калимаҳои асосӣ: *банк, амалиёт, хавф, иқтисодӣ, молиявӣ, зиён, устуворӣ, уҳдадорӣ, меъёрҳои иқтисодӣ, даромад, фоида, фоидаи соф, хавфҳои обективӣ (табиӣ), хавфҳои субективӣ, пешгирии хавфҳо, коиши талафот.*

ANNOTATION

RISK OF REGULATION AND CONTROL - A NEW RISK IN THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses some issues of banking risk, namely, identifies subjective banking risks. Emphasizing the fact that there is no business in the world without risk, therefore, the main task of risk managers is to forecast bank risks, suggest and apply circumvention measures, or, if it is impossible, to minimize losses from risks. Analyzing the latest crisis in the banking system of the Republic of Tajikistan, it is concluded that the main prerequisite for the banking crisis is ignoring the mandatory implementation of the economic standards established by the NBT. At the same time, a new "regulation and control" risk is highlighted in the process of managing prudential norms established for credit institutions.

Key words: *bank, operations, risk, economic, financial, damage, stability, obligation, economic standards, profit, profitability, income, net profit, objective risks, subjective risks, risk prevention, loss reduction.*

ТДУ 656,656.1

ТАКМИЛДИҲИИ ҲАМЛУ НАҚЛИ ПАХТА ДАР НОҲИЯҲОИ ПАХТАКОРИ ВИЛОЯТИ СУҒД (дар мисоли н.Ҷ.Расулов)

Маҳмудова Ф.М., н.и.т., **Комилов Б.А.,** докторанти курси 2,Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи М. Осимӣ дар шаҳри Хуҷанд.

Калимаҳои асосӣ: *истеҳсолот, нахи пахта, ҳаҷми истеҳсол, ҳамлу нақл, самаранокӣ, маҳсулнокӣ, бор, кашонидани пахта.*

Пахта яке аз намудҳои маҳсулотҳои муҳими хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Аз пахта маҳсулотҳои гуногуни хӯрока ва масолеҳҳои техникии истеҳсолии тайёр карда мешавад, ки дар бозори ҷаҳони харидорҳои зиёдеро дорад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пахта- асоси содирот ва фурӯши он дар асоси асъори хориҷӣ мебошад. Аз дигар тараф истеҳсоли пахта ин соҳаи сатҳи баландарзиш буда, паст намудани хароҷоти он вазифаи аввалин дараҷа ба ҳисоб меравад.

Яке аз элементҳои ташкили ҷамъоварӣ ва захиракунии пахта ин ҷараёни нақлиётӣ мебошад, ки хароҷоти зиёдро талаб мекунад. Ба ҳамагон маълум аст, ки хароҷоти ҷамъоварӣ ҳамлу нақл, азнавборкунӣ, нигоҳдорӣ қариб 50 % сарфи хароҷоти истеҳсолии онро ташкил медиҳад. Паст намудани ин хароҷот ҳам ба коргарони хоҷагии қишлоқ ва ҳам ба соҳаи коркарди пахта. муфид аст. Яке аз омилҳои паст намудани хароҷот ин якҷоя аз нигоҳи логистикӣ таҳқиқот намудани ҷараёнҳои ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ, азнавборкуниҳо ва дигар амалиёти истеҳсоли пахта мебошад. Барои ин бояд дар асоси принсипҳои логистикӣ занҷири пурраи истеҳсоли пахта тартиб дода шавад. Таҳқиқот намудан ва тартиб додани моделҳои иқтисодӣ барои самаранок ташкил намудани ҷараёнҳои истеҳсолу коркарди пахта мусоидат менамояд.

Чунин занҷирро ба таври схемаи пайдарҳам иҷрокунии амалиётҳои ҷамъкунии пахта, азнавборкунии нақлиётӣ ва анборӣ тасвир кардан мумкин аст. Занҷирҳои логистикии элементарии аз намуди «истеҳсолот - нақлкунӣ- истеъмолот» иборат аст.

Боррасонӣ аз замини пахтазор ё хоҷагиҳои деҳқонӣ ба заводҳои коркарди пахта бо нақлиёти автомобилӣ дар намуди схемаи зерин тартиб додан мумкин аст, ки ҷараёнҳо дар намуди зерин амалӣ шуда истодааст:

Дар вилояти Суғд ҳафт ноҳияҳои пахтакор арзи вуҷуд доранд, ки инҳо асосан:

- н.Мастчоҳ-11763га,
- н.Зафаробод-14282га,
- н.Б.Ғафуров-8354га,
- н. Конибодом-5964га,
- н.Ашт-6002га, Спитамен – 6015га,
- н.Ҷ.Расулов-5797 га майдони кишт буда, пахта корида мешаванд, ба ҳисоб меравад.

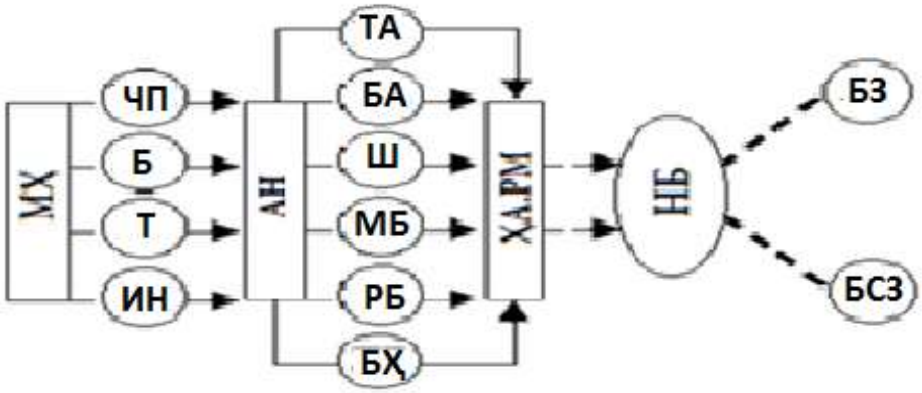

Расми 1.-Блоки логистии занҷирҳои боррасонӣ бо нақлиёти автомобилӣ барои пахта *МҲ-амалиётҳо дар май дони ҳосилгундорӣ: ЧМ-ҷараёни чиндани пахта, Б-баркашӣ, Т-тозакунӣ, ИН-интихоби нақлиёт, ТБ-тайёркунии бор барои боркунӣ ба автомобил. АН-амалиётҳои нақлиётӣ ТА-тайёркунии автомобил (тоза кардани кузови автомобил), БА-боркунӣ ба автомобил, Ш-шиббакунии бор дар кузови автомобил, МБ-маҳкамкунии (укрепление) бор дар кузов, Ҳ. А.Р–ҳаракати автомобил дар роҳ, РБ – риояи бехатарии (барои бор) ҳаракат, РТ – риояи шароити обу ҳавои муайян барои аз рӯи талоботи бор. НБ – нуқтаи борфарорӣ,* **- - -** *варианти пешниҳодшаванда: БА - борфарорӣ дар завод, БСЗ – борсупорӣ ба завод.*

Дар вилояти Суғд зиёда 58177 га майдони кишт мавҷуд буда, дар он 4857 хоҷагиҳои деҳқонӣ мавҷуд буда дар се соли охир зиёда аз 363,931 ҳаз.тонн пахта истеҳсол карда шудааст. Ҳаҷми пахтаи истеҳсолшудаи ноҳияҳои номбаршуда дар ҷадвали оварда шудааст.

Ҷадвал -Ҳолати истеҳсоли пахта дар ноҳияҳои вилояти Суғд (ҳаз.тонна)

№	Ноҳияҳо	Ҳаҷми пахтаи истеҳсолшуда		
		Солҳо		
		2017	2018	2019
1.	Зафаробод	12,3	13,3	29,2
2.	Мастчоҳ	27,0	28,4	25,3
3.	Б.Ғафуров	23,1	19,3	18,4
4.	Ашт	16,1	16,1	18,1
5.	Конибодом	14,9	14,4	14,0
6.	Ҷ. Расулов	12,3	11,9	12,9
7	Спитамен	11,3	12,4	13,5
	Ҳамагӣ дар вилояти Суғд	117,3	116,0	129,1

Сарчашма: Маълумоти омории сарраёсати агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд.

Дар вилояти Суғд зиёда аз 4857 адад хоҷагиҳои деҳқонӣ мавҷуд аст, ки 80 -% онҳо техникаҳо барои ҳамлу нақли пахтаро надоранд, зеро ғунучин ва ҷамъоварӣ дар хоҷагиҳои деҳқонӣ то як тоннаро дар бар мегирад, ки сабабҳои насупоридани пахта ба нуқтаҳои пахтақабулкунӣ мешавад. Аз ин лиҳоз воситаи нақлиёте, ки барои ҳамлу нақли пахтаи хоҷагӣ ба аренда гирифтааст, пурра истифода намешавад. Аз ҳамин сабаб таклиф мешавад, ки дар вилоят як муассисаи нақлиётӣ ташкил карда шавад, ба ӯҳдаи худ ҷамъномоии пахтаҳои чидашударо аз хоҷагиҳои пахтакор гирад ва ба нуқтаи пахтақабулкунӣ супорад. Вобаста аз хизматрасониҳои нақлиётӣ экспедитсионӣ дар вилоят як муассисаи техникӣ дорои ҳамаи намудҳои техника барои хоҷагиҳои деҳқонӣ (ХД) зарурро бояд ташкил намуд. Дар байни ин хоҷагиҳои деҳқонӣ хатсайри борҷамъкунанда ташкил карда шавад. Шартнома байни завод ва экспедитор бояд баста шавад. Экспедитор ҳуқуқи борқабулкуниро дорад. Алоқа байни экспедитор ва сардори хоҷагии деҳқонӣ ба роҳ монда мешавад. Сардор ба экспедитор ахборот медиҳад, ки барои ҳамлу нақл чӣ қадар пахта ҷамъоварӣ карда шудааст. Экспедитор якчанд маълумоти сардоронро ба ҳисоб гирифта, миқдори пахтаи чидашударо ҳисоб ва техника интихоб мекунад. Пахтаи чидашудаи хоҷагиҳои деҳқониро (борро) ҷамъ карда то завод оварда мерасонад. Сардорони хоҷагии деҳқонӣ аз корҳои ташкили ҳамлу нақл, бор боркунию борфарорӣ, ҳуҷҷатгузорӣ ва ғайраҳо мутлақан озод шуда, танҳо ба ҷамъоварии пахта ва дар сари замини пахта пардохти маблағи пахтачинҳоро ташкил мекунад.

Хатсайри борҷамъкунандаро барои ҳамлу нақли пахта байни хоҷагиҳои деҳқонӣ ташкил кардан мумкин аст. Борқабулкунӣ асосан дар заводи пахта-тозакунӣ иҷро карда мешавад. Пахта аз хоҷагиҳои деҳқонӣ ба пункти борфиристонии магистралӣ ҷамъ мешаванд. Раванди кори ҳамлу нақли пахта-ро дар мисоли ноҳияи Ҷ.Расулови вилояти Суғд дида мебароем. Иштирокчиён ва истеҳсолкунандаҳои пахта- хоҷагиҳои деҳқонии Муъмини Комил, Чорводор, Сардор, Бобои Сайдулло, Бобо Бегматов, Юлдошбой Бобо, Мирзодеҳқон, ки дар расми 4 оварда шудааст.

Хатсайрҳои борҷамъкунанда барои нақлиётчиён баланд бардоштани коэффитсиенти борбардории автомобил ва коэффитсиенти истифодаи гашти автомобил хизмат мекунад. Пеш

аз кашонидани бор экспедитор муайян мекунад, ки аз кадом нуқта чанд тонна бор мегирад. Аз хоҷагии деҳқонии “Бобо Бегматов”, “Мирзо деҳқон” асосан пахта ҷамъ карда мешавад. Хоҷагии деҳқонии “Бобои Сайдулло” ва “Чорводор” ба ин хоҷагӣ наздик мебошад. Экспедитор муайян менамояд, ки дар хоҷагии деҳқони ба номи “Бобо Бегматов” 1,5 тонна бор тайёр карда шудааст. Коэффисиенти борбардории автомобилро ҳисоб мекунем.

Расми 2. – Схемаи хатсайри ҳалқавии борчаъмкунанда то заводи марказии ноҳия

Коэффитсиенти истифодаи борбардории ядак: $\gamma = \frac{q_ф}{q_н}$, (1)

дар ин ҷо: $q_н$-бобардории номиналӣ, тонна;

$q_ф$-борбардори ҳақиқӣ, тонна.

$\gamma = \frac{1,5}{3} = 0,5.$

Акнун бо ёрии хатсайри борчаъмкунанда муайян шуд, ки дар хоҷагии деҳқонии ба номи “Бобои Сайдулло” ҳам 1 тонна бор тайёр карда шудааст. Ҳар ду хоҷагӣ ба як дигар наздик мебошад, яку якбора ин борро ба автомобил бор мекунем.

$$\gamma = \frac{1,5 + 1}{3} = 0,83$$

Ин корҳо нишон дод, ки корҳои борчаъмкунӣ хело фоидаовар аст. Ин корҳоро бо дигар хоҷагиҳои деҳқонии ноҳия вобаста аз масофаи байни онҳо ичро менамоем. Хатсайрҳои борчаъмкунанда нафакат баланд бардоштани коэффисиентҳо, балки вақти борчамъкуниро низ кам мекунад.

Ҳисоби коэффисиенти истифодаи гашт:

$$\beta = \frac{Lг}{Lob} \qquad (2)$$

дар ин ҷо: $L_н$ – дарозии гашти нулӣ, км.

$$\beta = \frac{7}{11} = 0,6$$

Ҳисоби коэффитсиенти истифодаи гашт бо ёрии хатсайри борчамъкунанда

$$\beta = \frac{9}{11} = 0,8$$

Маҳсулнокии якрӯзаи ядак (прицеп) ба ҳисоби тонна:

$$W_Q = \frac{q \cdot \gamma \cdot \beta \cdot V_T \cdot T}{l_{ЕГ} + \beta \cdot V_T \cdot t_{ПР}} \qquad (3)$$

дар ин ҷо q – борбардории ядак, тонна;

γ - коэффитсиенти борбардории ядак;

$L_{ег}$ – масофаи миёнаи гардиши ядак бо бор, км

$T_{пр}$ - вақти боркунию борфарорӣ, соат;

$T_М$ - вақти кори ядак дар хатсайр, соат.

$$W_Q = \frac{3 \cdot 0,5 \cdot 0,6 \cdot 40 \cdot 1}{11 + 0,6 \cdot 40 \cdot 1} = 1 \text{ тонна}$$

Маҳсулнокии якрӯзаи автомобил ба ҳисоби тонна бо масири борчаъмкунанда:

$$W_Q = \frac{3 \cdot 0,83 \cdot 0,8 \cdot 40 \cdot 1}{11 + 0,8 \cdot 40 \cdot 1} = 2 \text{ тонна}$$

Маҳсулнокии якрӯзаи автомобил ба ҳисоби тонна·километр:

$$W_{PH} = W_{QH} \cdot L_{ег} \qquad (4)$$

$$W_{PH} = 1 \cdot 11 = 11 \text{ т.км}$$

Маҳсулнокии якрузаи автомобил ба ҳисоби тонна.километр бо хатсайри борчаъмкунанда.

$$W_{PH} = 2 * 11 = 22 \text{ т.км}$$

ХУЛОСА

1. Ҳисобҳо нишон доданд, ки хатсайрҳои борчамъкунанда 11 т·км ташкил дода, маҳсулнокии зиёд овард ва таъсири омилҳои таъсиркунанда зиёд аст;

2. Барои аниқ кардани самаранокии ҳамлу нақли пахта динамикаи ҳаҷми истеҳсоли ин намуди борро дар мисоли ягон объект таҳлил кардан лозим аст;
3. Оид ба баланд бардоштани интиқоли пахта аз рӯи маълумоти вилояти Суғд маълум шуд ва натиҷаи тадқиқотҳо нишон медиҳад, ки самаранокии ҳамлу нақли пахта бо истифода аз хизматрасониҳои нақлиёти экспедитсионӣ баръало инъикос меёбад.
4. Агар ҳамлу нақли пахтаро ширкатҳои алоҳидаи нақлиётӣ (экспедитсионӣ) барои ҳамлу нақли борҳо иҷро кунанд, самаранокии интиқол баланд мешавад.

АДАБИЁТ

1. Бережной В.И. Методы и модели логистического подхода к управлению автотранс-портным предприятием. Ставрополь: Ставроп. гос. техн. ун-т, Интеллект-сервис, 1997г.
2. Миротин Л.Б. Транспортная логистика: Учебник для транспортных вузов М.: Издательство “Экзамен”, 2003.т-513с.
3. Раёсати агенти омори назди президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд “Шӯъбаи нақлиёт ва алоқа”
4. Раёсати Муассисаи Давлати ва хизматрасонии логистикӣ дар вилояти Суғд “Маркази ҳисоббарори таҳлилию иттилоотӣ”

АННОТАЦИЯ

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТРАНСПОРТИРОВКИ ХЛОПКА В ХЛОПОВЫХ РАЙОНАХ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ (на примере Дж. Расуловского района)

В статье приведёна общая информация о производстве хлопка сырца в Согдийской области, статистические данные об увеличении и уменьшении объёма перевозки хлопока, а также выводы и заключение о повышении эффективности автотранспорта при перевозки хлопка сырца.

Ключивые слова: *производство, хлопкок-волокно, объём производства, перевозка, эффективность, производительность, груз.*

ANNOTATION

IMPROVEMENT OF COTTON TRANSPORTATION IN COTTON AREAS OF THE SOGDIAN REGION (using the example of J. Rasulovsky district)

This article gives a common information about production of cotton fiber in Sougd region. It also gives statistical data on increasing and decreasing the volume of cotton transportation, and the conclusion of improving the auto transport effectiveness while transporting the cotton fiber.

Key words: *production, cotton fiber, production volume, hauler, efficiency, productivity, cargo.*

УДК 338.439.01

НАҚШИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ ДАР САНОАТИКУНОНӢ ВА РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ: МУАММОҲҲО ВА ДУРНАМО

Абдуллозода Д.Х.-н.и.и., дотсенти ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

Калимаҳои асосӣ: *комплекси агросаноатӣ, иқтисодиёти миллӣ, раванди саноатикунонӣ, самаранокии иқтисодӣ.*

Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳуҷҷати муҳимест, ки омӯзиш ва дар амал тадбиқ намудани он кафолати амнияти кишвар ва рушди бонизоми иқтисодиву иҷтимоии мамлакат мебшад. Пешрафту тараққиёти ояндаи соҳаҳои иқтисодиву иҷтимоии ҷумҳурӣ ва бо ҳам боло рафтани сатҳи зиндагии мардуми кишварамон пеш аз ҳама, ба амалӣ гардидани нуқта ва хулсаҳои Паёмҳои Роҳбари давлат ро-битаи мустаҳкам дорад. Дар даврони соҳибистиқлолӣ дар асоси дастуру ҳидоятҳои бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон то ба имрӯз барои ба кор андохтани иқтидорҳои нав дар соҳаи саноат ва истифодаи самараноки корхонаҳои мавҷуда, ба роҳ мондани истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир ва ивазкунандаи воридот, таҳвияти имкониятҳои содиротии кишвар ва умуман, дар самти иҷрои барномаҳои стратегии мамлакат тадбирҳои судманд амалӣ гардидаанд.

Бо шарофати сиёсати бобарори Ҳукумати кишвар рушди соҳаҳои воҳеӣ, фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ, ҷалби сармояи мустақим ва воридоти технологияҳои нави инноватсионӣ имкон фароҳам овард, ки раванди саноатикунонии мамлакат густариш пайдо карда, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ва шумораи ҷойҳои нави корӣ мунтазам афзоиш ёбад.

Барои дар амал татбиқ кардани ҳадафи стратегии Ҳукумати Ҷумҳурӣ - саноатикунонии кишвар, яъне аз кишвари аграрӣ - саноатӣ ба индустриалӣ-аграрӣ табдил додани Ҷумҳурии Тоҷикистон намояндагони корхонаҳои азими тавлидкунандаи маводи хӯрокворӣ, коркарду бастабандии маҳсулоти кишоварзӣ, ресандагию бофандагӣ, алюминӣ, маъданҳои кӯҳӣ ва масолеҳи сохтмонӣ ҷаҳду талош меварзанд. Натиҷаи ҳамин аст, ки дар дохили мамлакат ашёи хом то ҳадди ниҳоӣ коркардашуда, бо тамғаи истеҳсоли Тоҷикистон ба хориҷи кишвар содирот карда мешавад. Мавриди кайд аст, ки КАС яке аз самтҳои асосӣ ва афзалиятноки пешбурди иқтисодёти вилоят маҳсуб ёфта, нақши он дар таъмини амнияти озуқаворӣ, рушди соҳаҳои саноат, афзоиши имкониятҳои содиротии вилоят ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ хеле муҳим арзёбӣ мегардад. Ҷой доштани иқтисодиёти самараноки миллӣ ба дараҷаи муайян аз ҳолати комплекси агросаноатӣ, ҷойгиршавии минтақавии он вобастагии калон дорад. Дар

шароити иқтисоди бозоргонӣ истеҳсоли маҳсулоти ҳамаи зерсоҳаҳои комплекси агросаноатӣ бояд самаранок бошанд.

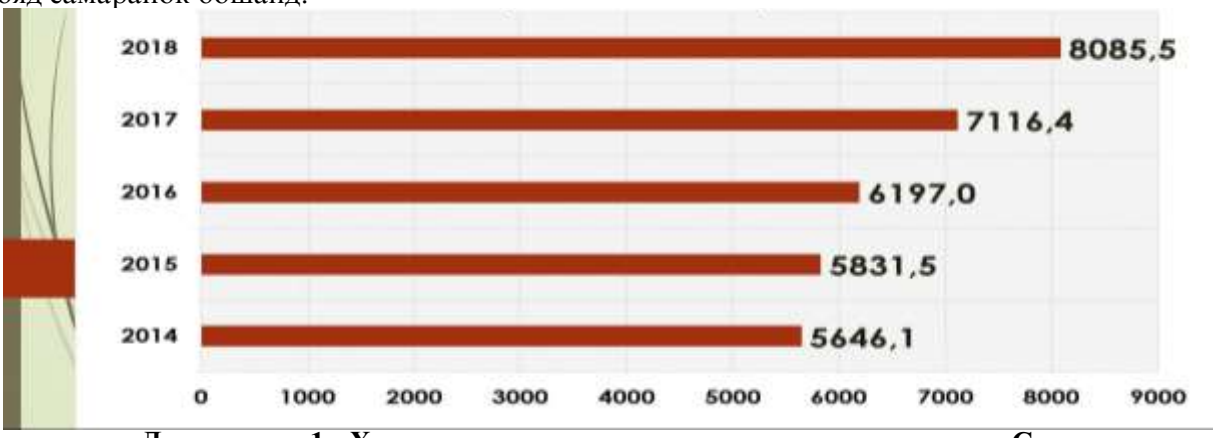

Диаграммаи 1.- Ҳачми умумии маҳсулоти кишоварзи дар вилояти Суғд (млн. сомони)

Дар соли 2018 кишоварзони вилояти Суғд ҷиҳати рушди соҳа тадбирҳои судманд андешиданд, ки дар натиҷа дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ ба маблағи 8085,5 млн. сомонӣ маҳсулоти кишоварзӣ истеҳсол карда шуда, суръати афзоиш нисбати ҳамин давраи соли гузашта 105,2 фоиз таъмин гардид.

Диаграммаи 2.- Ҳачми маҳсулоти кишоварзӣ дар вилояти Суғд мувофиқи соҳаҳо млн. сомонӣ)

Дар соли 2018 истеҳсоли мева 139,3 ва сабзавот 517,9 ҳазор тоннаро ташкил намуд, ки ин нисбат ба соли 2010 мувофиқан 1,9 ва 1,6 баробар зиёд мебошад. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар давраи ҳисоботӣ дар вилоят истеҳсоли, картошка 416,0 ҳазор тонна, ангур 61,4 ҳазор тонна, гӯшт 56,5 ҳазор тонна, шир 264,9 ҳазор тонна, тухм 222,7 млн. дона, пашм 1514,3 тонна ва асал 1382,2 тоннаро ташкил намудааст, ки нисбат ба ҳамин давраи соли 2017 сабзавот 37,4 ҳазор тонна, картошка 91,1 ҳазор тонна, мевагиҳо 15,6 ҳазор тонна, ангур 4,2 ҳазор тонна, гӯшт 1,9 ҳазор тонна, шир 9,3 ҳазор тонна, тухм 55,1 млн. дона, пашм 35 тонна ва асал 22 тонна зиёд мебошад.

Ҷадвали 1.Истеҳсоли меваю сабзавот дар ҳамаи категорияҳои хоҷигидории вилояти Суғд дар солҳои 2010-2018 (ҳаз.т.)

Нишондиҳандаҳо	2010	2015	2016	2017	2018	2018 с. нисбати соли 2010 с. (%)
Мева-ҳамагӣ	69,7	46,8	112,7	123,7	139,3	199,8
Аз ҷумла тухмидор	17,1	35,2	32,6	37,5	45,6	2,6 баробар
донакдор	48,3	11,4	79,3	84,4	81,7	169,1
Ангур	37,0	51,9	55,5	57,1	61,3	165,6
Сабзавот- ҳамагӣ	329,5	440,3	459,0	480,3	517,9	157,1
Аз он ҷумла помидор	92,7	102,8	97,7	107,5	104,6	112,6
Бодиринг	19,1	26,2	28,4	28,9	29,6	154,9
Карам	7,1	12,8	13,1	17,2	15,8	2,2 баробар

Манбаъ: Ҷадвал дар асоси ҳисобҳои муаллиф бо истифода аз омори мавҷуда тартиб дода шудааст.

Мувофиқи қарори Раиси вилояти Сугд аз 8 феврали соли 2016, № 70 «Дар бораи Барномаи рушди соҳаи боғу токпарварӣ дар вилояти Суғд барои солҳои 2016-2020» дар соли 2018 бунёди 252 гектар боғу токзори нав ба нақша гирифта шуда, то ин давра 794,2 гектар боғу токзори нав бунёд гардидааст, ки аз нақшаи дурнамо 3,1 баробар зиёд мебошад. Аз ин миқдор майдони боғоти нав 736,5 гектар ва токзори нав 57,7 гектарро ташкил медиҳад.

Дар доираи иҷрои қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2014, №727 “Дар бораи Барномаи ташкил ва барқарорсозии яхдону сардхонаҳо барои нигаҳдории маҳсулоти кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2019” ва баҳри таъмини

бозори истеъмолии вилоят бо маҳсулоти худии аълосифат дар давраи тирамоҳу зимистони имсола, ҷиҳати бунёди сардхонаҳои нав ва таъмиру тармими яхдонҳои мавҷуда тадбирҳои зарурӣ андешида шуданд. Дар шаҳру ноҳияҳои вилоят 28 адад сардхонаҳо бо иқтидори умумии 6870 тонна фаъолият дошта, барои мавсими тирамоҳу зимистони имсола 3576 тонна маҳсулоти кишоварзӣ захира гардидааст, ки нисбат ба соли қаблӣ 1172 тонна зиёд мебошад.

Ҳамзамон, бо мақсади таъмини аҳолии вилоят бо сабзавоти тару тоза дар давраи зимистону аввали баҳор ҷиҳати истифодаи самараноки гармхонаҳои мавҷуда ва бунёди гармхонаҳои нав бо истифода аз усулҳои муосир корбарӣ карда шуда, дар ин давра аз 389 гармхонаҳои мавҷуда фаъолияти 381 адади он ба роҳ монда шуд, ки аз он 185 ададаш гармхонаҳои навъи хитоӣ мебошанд. Майдони умумии кишти сабзавот дар гармхонаҳои хоҷагиҳои ҷамоавӣ ва деҳқонии вилоят ба 19,67 гектар расонида шуд, ки аз он 11,64 гектар помидор, 5,25 гектар бодиринг ва 2,78 гектар дигар зироатҳо мебошад. Илова бар ин, майдони дарахтони лимӯ ба 9,25 гектар расонида шуд. Маъракаи ҳосилғундорӣ аз гармхонаҳо оғоз гардида, дар соли 2018 ба миқдори 69,2 тонна сабзавоти тару тоза ҷамъоварӣ карда шуд. Аз ҷумла, ҳосили рӯёнидашудаи помидор 26,4 тонна, бодиринг 21,3 тонна ва сабзавоти дигар 21,5 тоннаро ташкил намуда, аз дарахтони лимӯ 61,1 тонна ҳосили аълосифат гирифта шудааст. Дар самти истеҳсоли маҳсулоти ба содирот нигаронидашуда, бахусус коркарди маҳсулоти кишоварзӣ пешравиҳо назаррас мебошанд. Аз ҷумла, истеҳсоли консерваҳои меваю сабзавот ба 17,5 млн. куттии шартӣ баробар шуда, суръати афзоиш 102,4 фоиз таъмин гардид Инчунин, дар соли 2018 ба маблағи 10,2 млн. доллари ИМА маҳсулоти кишоварзӣ содирот шудааст. Аз ҷумла, ба маблағи 5,0 млн. доллари ИМА ба миқдори 20633 тонна хушкмева ва ба маблағи 3,5 млн. доллари ИМА ба миқдори 76766 тонна пиёз ба бозорҳои беруна бароварда шудааст.

Дар баромадхояшон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамешагӣ қайд менамоянд: “Фишанги асосии тараққиёти иқтисодиёт ин соҳаи саноат мебошад. Бе тараққиёти соҳаи саноат, азҷумла саноати коркард таъмини сатҳи баланди зиндагии аҳолии кишвар, махсусан деҳот, ҳалли муаммоҳои иҷтимоӣ ва истиқлолияти иқтисодӣ имконнопазир буда, таъмини ҳамешагии аҳолӣ бо маҳсулоти тару тоза ва содироти маҳсулоти рақобатпазир танҳо дар шароити низоми дурусти нигохдорӣ ва коркарди онҳо, яъне ҳамкории судманди истеҳсолкунандагон ва корхонаҳои коркард имконпазир аст”.

Бояд қайд намуд, ки комплекси меваю сабзавот ва консервакунонии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла вилояти Суғд ҳамчун звенои тараққи карда ба ҳисоб меравад. Ба ин зерсоҳа мавқеи муҳими таъминоти маҳсулоти хӯрокворӣ, ки барои саломатӣ аҳолӣ мавқеи муҳим рост меояд. Зерсоҳаи мазкур 11 корхонаҳои калон ва 21 корхонаҳои хурду миёнаро дорост, ки мувофиқи ҳисоби мутахассисон тавоноии онҳо дар маҷмӯъ 246 млн ҚҲ мебошад. Корхонаҳои калон асос дар шаҳрҳои Хуҷанд, Исфара, Конибодом, Истаравшан, ноҳияи Б.Ғафуров ҷойгир шудаанд. Ғайр аз ин зиёда аз 25 адад корхонаҳои хурд ва сехҳои коркарди хушкмева мавҷуданд, ки тавоноии солонаашон 2,6 х.т. мебошад.

Ҷолиби қайд аст ки, то давраи ислоҳоти аграрӣ зерсоҳаи мазкур базаи ашёи хоми худро дошт ва дар асоси ба роҳмондани муносибатҳои иқтисодӣ то ҳадди 80-85 % тавоноииаш фаъолият мебурд, 190-200 млн. ҚҲ маҳсулоти коркардшудаи сабзавотро истеҳсол менамуд. Мутаассифона бо дигаргуншавии муҳити иқтисодӣ дар Ҷумҳурӣ зерсоҳаи мазкур бо баъзе муаммоҳо рӯ ба рӯ гашт. Пеш аз ҳама низоми истеҳсол ва тақсимоти маҳсулоти хоҷагии қишлоқ вайрон гардиданд. Истеҳсолоти калони молие, ки ба соҳаи хоҷагии қишлоқ рост меомаданд, патенсиали иқтисодиашро гум кард. Ҳоло ба ҷои он миқдори зиёди хоҷигиҳои деҳқонии фермерӣ ташкил шудаанд, ки теъдодашон зиёда аз 65 ҳаз. адад мебошад.

Олимон дар он ақидаанд, ки барои ба суръати тез аз буҳрони баровардани комплекси агросаноатӣ пеш аз ҳама бояд хоҷагиҳои давлатӣ ва хоҷагиҳои деҳқонии инфиродию оилавӣ саҳмдор соҳиби ҳақиқии замин гардида, фаъолияти худро мустақилона, аз ҷумла оид ба интихоби зироати кишоварзии киштшаванда ва ё намуди чорво ба роҳ мемонад. Саҳмдори замин соҳиби маҳсулоти истеҳсолкардааш ва даромад аз фурӯши он гардида, барои самараноку оқилона истифода бурдани замин ҳавасманд мегардад. Самаранок ва оқилона истифода бурдани замин аз маҷмӯи омилҳо вобастагӣ дорад. Яке аз омилҳои асосӣ ин истифодабарии натиҷаҳои тараққиёти прогрессии илму техникаи пешқадам мебошад.

Ҷорӣ кардани техника ва технологияи нав, махсусгардонии соҳаи коркарди маҳсулоти хоҷагии қишлоқ самти асосии тараққиёти комплекси агросаноатӣ мебошад. Ташкили корхонаҳои муштараки коркарди маҳсулоти хоҷагии қишлоқ имконияти ҷори кардани техникаю технологияи навро бештар фароҳам меорад. Зеро маҳз чунин шакли ташкилии корхонаҳои комплекси агросаноатӣ барориши маҳсулоти тайёри самаранокро таъмин менамоянд. Муаммоҳои самаранокии маҳсулоти комплекси агросанотиро таҳлил намуди олимон дар он ақидаанд, ки ҳолати ин соҳа аз чунин омилҳо вобастагӣ дорад:

- Коҳиш ёфтани ҳаҷми фурӯш дар бозорҳои беруна;
- Кам шудани маблағгузорӣ барои тараққиёти баъзе соҳаҳои хоҷагии қишлоқ;
- Тағирёбии қатъии нархҳо;
- Номӯътадилии сиёсати андоз.

Инчунин ба фикри олимони иқтисоддон Воҳидов В., Ғафуров Х., Мадаминов А., самаранокии тараққиёти соҳаи хоҷагии қишлоқ дар шароити ҳозира бе таъминоти илмӣ – техникӣ ва интелектуалӣ ба даст оварда намешавад. Таҷрибаи давлатҳои мутараққӣ аз ҷумла Болгария, Олмон, Фаронса низ аз ин шаҳодат медиҳанд. Ба ин нигоҳ накарда дар солҳои охир меҳнати агрономҳо, агрохимикҳо, муҳосибон, иқтисоддонҳо ва умуман мутахассисон ба дараҷаи кофӣ қадр карда намешаванд. Илова бар ин корхонаҳои коркардро зарур аст, ки барои зиёд намудани ҳаҷми хариди ашёи хом шароити мусоидро барои истеҳсолкунандагон ба вуҷуд оранд.

Яъне муносибатҳои иқтисодии истеҳсолкунандагон ва корхонаҳои коркард чунин ба роҳ монда шаванд, ки ҳарду тараф ҳавасманд бошад. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар заводи қанди сафедбарории федератсияи Руссия ҳиссаи истеҳсолкунандагон ашёи хом 65- 69%, корхонаи коркарди он 31-35%-ро ташкил мекунад. Шарти асосии баланд бардоштани самаранокии маҳсулоти хоҷагии қиш олоқ ин танзими давлатӣ ва худтанзимкунӣ мебошад.

Бояд қайд намуд, ки бо мақсади таъмини иҷрои дастуру супоришҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бобати роҳандозӣ намудани кишти зироатҳои ба содирот нигаронидашуда корҳои назаррас ба сомон расонида шуда, дар хоҷагиҳои кишоварзии вилоят аз ҳисоби кам кардани майдони кишти ғалладонагиҳо, полезиҳо ва хӯроки чорво майдони кишти пахта, сабзавот ва картошка зиёд карда шуд. Баҳри таъмини нишондиҳандаҳои дурнамои кишт барои ҳосили соли 2018 дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидории вилоят дар майдони 272521,4 гектар замин кишти зироатҳои кишоварзӣ гузаронида шуд, ки аз он 227976,3 гектар ба корхонаҳои кишоварзию хоҷагиҳои деҳқонӣ ва 44545,1 гектар ба хоҷагиҳои аҳолӣ рост меояд. Дар корхонаҳои кишоварзию хоҷагиҳои деҳқонӣ майдони кишти зироатҳои тирамоҳӣ 31062 гектар ва баҳорӣ 181230 гектарро ташкил намуд.

Иқтидори корхонаҳои коркард дар вилоят ба ҳисоби миёна ба 13 000т – мева, 3 000т-ангур ва 21 000т – таматро ташкил медиҳад, ки дар умум 45-50ҳт ашёи хом мебошад. Намудҳои асосии ашёи хом инҳоанд: помидор 65%, зардолу15%, шафтолу 8%, ангур 6%, олу 0.5% , себ 7% ва дигар намуди маҳсулотҳо 2,5%.

Ҷадвали 2.Тайёр кардан (заготовка) ва ассортименти ашёи хоми меваю сабзавот дар корхонаҳои коркарди вилояти Суғд дар солҳои 2013-2018 гг.

Нишондиҳандаҳо	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2018 с. нисбати соли 2013 г.
Зардолу	715	451	2,2	611,1	525,7	521,0	72,8
Ангур	500		72			-	-
Шафтолу	128	115	119,4	52,1	64,9	152	118,7
Себ	167	246	327,2	398,4	75,5	60,0	35,9
Помидор	2615	1537	1708	1487	615	454,0	17,0
Бодиринг	35	12		21,4	6	3,6	10,0
Дигар намуди меваю сабзавот	17	34	283	6,6	11,9	13,2	70,0
ҲАМАГӢ	**4177**	**2395**	**2511**	**2577**	**1299**	**1203,8**	**28,0**

Манбаъ: Ҷадвал дар асоси ҳисобҳои муаллиф бо истифода аз омори мавҷуда тартиб дода шудааст.

Таҳлил нишон медиҳад, ки ба афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, бахусус меваю сабзавот нигоҳ накарда, коркарди он мувофиқи максад нест. Аз ҷадвал бармеояд, ки ҳаҷми коркарди маҳсулоти меваю сабзавотӣ дар вилоят тамоюлоти камшавиро дорад. Таҳлили ҳолати техникии корхонаҳои калонтарини коркард нишон медиҳад, ки зиёда аз 60% хатҳои технологӣ дар онҳо ба талабот мувофиқ нестанд. Муаммоҳои мавҷуда ва пурсиши мутахассисон имкон дод, сабаҳои зеринро ҳамчун сатҳи пасти ҳамкории корхонаҳои коркард ва хоҷагиҳои деҳқонӣ асоснок намоем:

1. Мавҷуд будани фаҳмиши куҳнаи роҳбарони корхонаҳо дар бораи он, ки истиҳсолкунандагон барои кам кардани талафоташон ба нархҳои паст розӣ мешаванд.
2. Мавҷуд набудани ҳамкорӣ (интерграция)-и дурусти байни истеҳсолкунандагон ва коркардкунандагон.
3. Сари вақт нагузаронидани санадҳои муқоисавӣ бо истеҳсолкунандагон дар ҳолати иҷро накардани уҳдадориҳо рӯёнидани ҷарима дар асоси шартномаҳо.
4. Дар шартномаҳо ҷой надоштани пунктҳои махсуси ҳавасмандкунии истеҳсолкунандагон. Таҳлили сифати ашёи хоми аз тарафи қабулкунандагон яъне коркаркунандагон нишон дод, ки дар базе ҳолатҳо нархҳо ба баъзе намуди ашё ба ҳисоб гирифта намешавад.
5. Диққати нокифоя барои омӯзиши бозори ашёи хом

Ба фикри мо муаммоҳои ҷойдошта метавонанд, ки бартараф шаванд.

дар ҳолати:

– тезонидани танзими муттамаркази тараққиёти соҳаҳои хоҷагии қишлоқ, ки ба дастгирии иқтисодии истеҳсолкунандагон асос меёбад, яъне додани ёдрампулӣ – субсидия, додани қарзҳои имтиёзнок, таъминоти моддӣ – техникӣ, бартараф кардани оқибатҳои манфии тағирёбии қатъии нарх;
– махсусгардонии хоҷагиҳои деҳқонӣ, зич гардонидани муносибатҳои истеҳсолӣ бо корхонаҳои коркард;
– маблаггузорӣ ба муассисаҳои илмӣ барои дастрас кардани техника ва технология, ки бо воситаи онҳо тадқиқотҳо гузаронида мешавад.

– ба роҳ мондани таҳлил ва ояндабинии дуруст дар ҳамаи самтҳои кори корхонаҳои коркардҳ. Беҳдошти вазъи молиявии корхонаҳо ва ташкилотҳои КАС;
– якҷоя намудани захираҳои молиявӣ дар ҳалли самтҳои бартариятноки тараққиёти соҳаи кишоварзӣ;
– муттаҳид намудан дар истеҳсолоти комплекси ягона, яъне аз истеҳсол, коркард ва фурӯши маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ ва ҳатто дар баъзан ҳолатҳо то ба истеъмолкунандаи ниҳоӣ расонидани молу хизматҳо;
– зиёд намудани имкониягҳои гирдгардиши маҳсулотҳои рақобатнок дар бозор;
– баргараф намудани яккаҳукмронии локалӣ ва аз гардиш баровардани миёнаравҳои зиёдатӣ (яъне фароҳам овардани имконият барои фурӯши маҳсулотҳои кишоварзӣ барои деҳқонон ва дигар истеҳсолкунандагони маҳсулотҳои агросаноатӣ);

Шарти асосии баланд бардоштани самаранокии истеҳсол ва коркарди маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ин танзими давлатӣ ва худтанзимкунӣ мебошад.

Ба фикри мо маҳз бо ҳамин роҳ фаъолияти КАС метавонад самаранок бошад ва саноатикунонии кишвар, ки ҳадафи асосии стратегии иқтисодиёти миллӣ мебошад таъмин гардад.

АДАБИЁТ

1. Эмомали Рахмон. О неотложных мерах по стабилизации и развитию агропромышленного комплекса страны // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 2001.- №1.- с.16
2. Эмомали Рахмон Таджикистан: на пути демографического и развитого общество- Душанбе: , Ирфон, 1996.- С..230
3. Шафронов А. новый подход к эффективности производства //Экономист. -2003. -№4.- с 82-85.
4. Абдуллозода Д.Х. Роҳҳои асосии зиёд намудани истеҳсол ва коркарди меваю сабзавот дар вилояти Суғд. // Кишоварз. Маҷаллаи назариявӣ ва илмию истеҳсолӣ. Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шотемур. -2019. -№ 1(81).-С.167-170
5. Каюмов Ф.К. Эффективность агропромышленного комплекса в условиях перехода к рынку: общие и региональные проблемы, –М.: ЧПО Полигран , 1992.-160 с.
6. Буздалев И.Н. Выход из аграрного кризиса // Аграрная наука . -2001. -№3. -С.4-6
7. Мадаминов А.А. Производство конкурентоспособной продукции - основа устойчивого развития АПК // Кишоварз, ТАУ. – 2003 – №.2.- С.54.
8. Дадобоев А. Проблемы развития плодоовощного консервного подкомплекса Согдийской области. Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ, 2018. -№1(74).С. 87-95
9. Вазъи иҷтимоию иқтисодии вилояти Суғд Январ -декабр-Хуҷанд, 2018.-С.17-32.
10. www.stat-sugd.tj

АННОТАЦИЯ

РОЛЬ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ И УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ: ПРОБЛЕМЫ И СТРАТЕГИЯ

Агропромышленный комплекс Согдийской области является составным и важным элементом экономики страны. Данная отрасль занимает важную роль, в индустриализации страны и является основным источником обеспечения растующих потребностей населения.

Ключевые слова: *агропромышленный комплекс, национальная экономика, процесс индустриализации, экологическая эффективность.*

ANNOTATION

THE ROLE OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX IN INDUSTRIALIZATION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY: PROBLEMS AND STRATEGY

The agro-industrial complex of the Sughd region is an integral and important element of the country's economy. This industry plays an important role in the industrialization of the country and is the main source of meeting the growing needs of the population.

Key words: *Agro-industrial complex, national economy, industrialization process, economic efficiency.*

ТДУ:911.373 (575.34)

ҶОЙГИРШАВӢ ВА ИНКИШОФИ МАҲАЛҲОИ ДЕҲОТИ МИНТАҚАИ КӮЛОБ

Бобоев А.А., н.и.и., ИИД АИТ **Мирзоев А.Қ.,** саромӯзгори ДДК ба номи А. Рӯдакӣ.

Калимаҳои асосӣ: *ҷойгиршавӣ, агломератсия, консентратсия, шумораи миёнаи аҳолӣ, зичӣ, гуруҳбандӣ, шумораи кам.*

Географияи маскуншавии аҳолии деҳоти минтақаи Кӯлоб кам таҳқиқ карда шудааст. Оид ба ин масъала дар мақола ва асарҳои олимон: Г.А. Ҳоҷибоев., Т.И. Федорова, К.Ш. Ҷураев., Хоналиев Н., Баротов Ҷ.Қ ва дигарон маълумоти мухтасар мавҷуданд. Масъалаи мазкур паҳлуҳои зиёди таҳқиқнагардида дорад. Аз ин рӯ, муаллифон кӯшиш намуданд, ки доир ба ин масоил пажӯҳише анҷом диҳанд.

Минтақаи Кӯлоб сокиншавии аҳолии деҳоти ба худ хосро дорад. Дар ин минтақа асосан кишоварзӣ инкишоф ёфтааст. Дар ин соҳа 63%- фоизи аҳолии қобили меҳнат машғул мебошад. Саноат дар минтақа суст инкишоф ёфтааст. Аз ин рӯ, дар шумораи умумии аҳолӣ мардумони деҳот бартарӣ доранд. Вобаста ба ин, тафовути ҳудудӣ ба мушоҳида мерасад. Яъне ҳиссаи аҳолии деҳот дар ноҳияҳои маъмурии минтақа гуногун аст. Масалан, дар ноҳияи Восеъ ҳиссаи аҳолии деҳот 82%, Муъминобод 85%, Ховалинг, Ш.Шоҳин ва Балҷувон 100%-ро ташкил медиҳанд.

Ҷадвали 1.- Тағйирёбии шумораи аҳолии деҳот дар минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон дар солҳои 2000 - 2020

Солҳо	Теъдоди аҳолӣ, ҳазор нафар	Ҳиссаи аҳолии деҳот, бо фоиз
2000	649, 4	79, 5
2010	811, 6	78, 9
2020	980	85, 3

Аз ҷадвали зерин бар меояд, ки сол то сол аҳолии деҳоти минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон афзоиш ёфта истодааст. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки инфрасохтори деҳот азнавсозӣ ва такмил дода шавад. Бо дарназардошти рушди маҳалҳои деҳот Ҳукумати мамлакат солҳои 2019 – 2021 Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ эълон намудааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ноҳияҳое, ки кишоварзӣ бештар тараққӣ ёфтааст, дар он ҷойҳо ҳиссаи аҳолии деҳот зиёд аст ва баракс. Дар маҳалҳои деҳоти минтақаи Кӯлоб саноат дар ҳолати рушд қарор дорад. Танҳо дар деҳкадаҳои калон (маркази ҷамоатҳо) баъзе корхонаҳои хурди саноати сабук ва хӯрокворӣ мавҷуданд. Илова ба он соҳаҳои хизматрасонӣ рушд карда, саноати истихроҷи сарватҳои зеризаминӣ такмил ёфта истодааст.Маскуншавии деҳоти минтақа ба талаботи имрӯза ҷавобгӯй нестанд. Деҳаҳои хурд аз ҳамдигар дур воқеъ буда, набудани иншооти инфрасохтори иҷтимоӣ имконият намедиҳанд, ки корхонаҳои саноатӣ бунёд карда шаванд [6, с. 20.].

Барои рушди соҳаи саноат дар деҳоти минтақаи Кӯлоб аз нуқтаи назари мо ин бештар инкишоф додани соҳаи кишоварзӣ, ки дар он ашёи хоми саноат истеҳсол мешавад муҳим аст. Дар баробари ин ҷалби сармояи хориҷӣ ва дохилӣ барои инкишофи соҳаи мазкур заминаи устувор хоҳад расонид. Теъдоди маҳалҳои деҳоти минтақаи Кӯлоб сол аз сол тағйир ёфта, дар байни солҳои 1959-1989 маҳалҳои аҳолинишин 974 адад кам гардидааст. Чунин ҳолат дар ҳамаи ноҳияҳои маъмурӣ ба назар мерасанд. Чунончӣ, соли 1959 дар ноҳияи Ховалинг 646 деҳот мавҷуд буд. Соли 2010-ум бошад, ин нишондиҳанда ба 58 адад (4, 2 маротиба кам шуд) расид. Зеро аҳолии ноҳияи мазкур ба водиҳои Кӯлоб, Фархор, Чубак муҳоҷир карда шудаанд. Дар баъзе ноҳияҳои маъмурӣ маҳалҳои аҳолинишин зиёд шуда истодааст. Сабаби ин ҳолат ба чунин омилҳо вобастаанд:

1. Муҳоҷирати аҳолӣ аз ноҳияҳои кӯҳистон ба водиҳо;
2. Ба маҳалҳои шаҳрӣ табдилёбии баъзе маҳалҳои деҳот (Фархор, Данғара, Совет, Восеъ, Москва).

Ҷадвали 2.- Тағйирёбии шумораи маҳалҳои деҳоти минтақаи Кӯлоб дар давраи солҳои 1959-2020

Ноҳияҳои маъмурӣ		Шумораи маҳалҳои деҳнишин			
		1959	1989	2010	2020
1.	Балҷувон	-	-	84	83
2.	Восеъ	77	65	69	69
3.	Данғара	177	78	74	74
4.	Кӯлоб	100	59	59	59
5.	Ҳамадонӣ	-	68	55	56
6.	Муъминобод	217	75	113	127
7.	Темурмалик	170	55	69	69
8.	Фархор	94	50	57	58
9.	Ховалинг	646	57	58	59
10	Ш.Шоҳин	-	-	107	114
Ҳамагӣ		**1481**	**507**	**745**	**768**

Чӣ соне таҳлили ҷадвал (ҷадвали 2) нишон медиҳад дар айни замон дар каламрави минтақаи Кӯлоб 768 деҳа ба қайд гирифта шудаанд. Дар муқоиса ба соли 1959, 713 маҳалҳои деҳотӣ кам шудаанд. Аз миқдори деҳаҳои ҷумҳурӣ, ки 4423 ададро ташкил медиҳад, 20 фоизи шумораи деҳоти Тоҷикистон ба минтақаи Кӯлоб рост меояд. Зичии аҳолии деҳоти минтақаи Кӯлоб ба ҳисоби миёна ба ҳар як километри мураббаъ 85 нафар-ро ташкил медиҳад. Дар байни ноҳияҳои маъмурӣ вобаста ба зичии аҳолӣ тафовути географӣ ба мушоҳида мерасад.

Вобаста ба дараҷаи зичии аҳолӣ ноҳияҳоро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1. Ноҳияҳои маъмурие, ки зичии аҳолиашон баланд аст: Кӯлоб, Ҳамадонӣ, Фархор ва Восеъ. Дар ин ноҳияҳо зичии аҳолӣ аз 133 нафар /км^2 то 623 нафар / км^2 –ро ташкил медиҳад.
2. Ноҳияҳое, ки зичии аҳолиашон миёна аст: Муъминобод, Темурмалик, Данғара. Зичии аҳолӣ аз 66 то 100 нафар / км^2-ро ташкил медиҳад.
3. Ноҳияҳое, ки зичии аҳолӣ паст аст: Балҷувон, Ш.Шоҳин ва Ховалинг. Дар ноҳияҳои мазкур зичии миёнаи аҳолӣ аз 22 то 33 нафар / км^2-ро ташкил медиҳад.

Ноҳияҳои шимолӣ ва шарқӣ (ноҳияҳои кӯҳсор) камаҳолӣ буда, қисматҳои марказӣ ва ҷанубии минтақа зичаҳолӣ ба ҳисоб мераванд. Ин вобаста ба шароити табиӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мебошад. [8, с. 40]

Бо дарназардошти гурӯҳбандии зерин ҷойгиркунонии саноат, бунёди муассисаҳои хизматрасонӣ, такмил ва ояндабинии деҳот ба назар гирифта ба мақсад мувофиқ аст.Бояд қайд намуд, ки масофаи байни маҳалҳои деҳотии минтақа гуногун буда, тафовути ҳудудӣ ба назар мерасад. Чунончӣ, ин нишондиҳанда ба ҳисоби миёна дар ноҳияҳои Темурмалик, Данғара 3,1 км, ноҳияи Кӯлоб 1,7 км, ноҳияи Ҳамадонӣ 2,2 км-ро ташкил медиҳад.Дар таҳқиқоти иқтисодию географии

маскуншавии деҳот гурӯҳбандии маҳалот нақши муҳим дорад. Маҳалҳои аҳолинишин дар зери таъсири шароити табиӣ, иқтисодӣ – иҷтимоӣ ташаккул меёбанд.

Доир ба ин масъала муҳаққиқи соҳаи географияи деҳот Ковалёв С.А. чунин қайд мекунад. «Мутаассифона, танҳо дар бораи гурӯҳбандии умумӣ фикр кардан раво нест. Дар ин бобат таснифоти ҷузъӣ низ мавҷуд аст ва онҳоро мукобили якдигар гузоштан лозим нест. Ҳар як гурӯҳбандӣ ҳадаф, аҳамият ва имкониятҳои худро дорад» [5, с. 270].

Маҳалҳои деҳотро аз ҷиҳати ҷойгиршавӣ, андозаи маҳалҳои аҳолинишин, пайдоиш, вазифа, тарҳи беруна ва ғайраҳо ба гурӯҳҳо тақсим мекунанд.Яке аз таснифоти муҳими маҳалҳои деҳот баҳисобгирии теъдоди аҳолӣ мебошад. Вобаста ба ин, маҳалҳои деҳнишини минтақаро ба чунин гурӯҳҳо тақсим мекунанд: а) маҳалҳои хурд (то 100 нафар) – 0,1%; б) маҳалҳои миёна (аз 101 то 500 нафар) 14,2%; в) маҳалҳои калон (аз 501 то 1000 нафар) – 12,1%; г) маҳалҳои калонтар (аз 1001 то 3000 нафар) – 50,1%; д) маҳалҳои бузург (аз 3000 нафар зиёд) – 23,3%.

Аз ин таҳлил чунин хулоса бояд намуд: деҳаҳои калон ва бузург асосан дар водиҳо ва деҳаҳои хурду миёна асосан дар ноҳияҳои кӯҳӣ воқеъ гаштаанд. Дар қаламрави минтақаи Кӯлоб 64 ҷамоатҳои деҳот мавҷуд мебошад. Марказҳои онҳо деҳаҳои калон ва бузургро дар бар мегиранд. Аз ҷиҳати ҷойгиршавии амудии маскуншавии деҳот дар минтақаҳои Кӯлоб чунин ноҳияҳоро ҷудо мекунанд. [8, с. 41]

1. **Ноҳияи пастхамӣ.** Ба он ноҳияҳои маъмурии Восеъ, Фархор ва Ҳамадонӣ тааллуқ доранд. Майдони умумии ноҳия 3,6 ҳазор км² ё 30 %-и масоҳати минтақаро дар бар мегирад.

Ин ноҳия то баландии 500 м аз сатҳи баҳр воқеъ аст. Дар айни замон дар ин ҷо 181 деҳаҳо бо аҳолии беш аз 350 ҳазор нафар ҷойгиранд. Ноҳия аз ҳама зичаҳолӣ ба ҳисоб меравад. Зичии миёнаи аҳолӣ аз 100 нафар /км² бештар аст. Дар ин ноҳия деҳаҳои бузургтарин (Тугарак, Деҳқонобод, Меҳробод, Гулистон, Пахтаобод, Меҳнатобод) воқеъ гаштаанд. Аҳолӣ ба пахтакорӣ ва чорводорӣ машғуланд.

Ҷадвали 3.- Ҷойгиршавии амудии маҳалҳои деҳоти минтақаи Кӯлоб

Баландӣ аз сатҳи баҳр, ба ҳисоби метр	Солҳо			
	2000		2020	
	Маҳалҳои деҳот	Аҳолии деҳот	Маҳалҳои деҳот	Аҳолии деҳот
То 500	36,4	45,4	24,2	43,6
501 - 800	37,8	26,5	27,1	35,8
801 - 1400	14,7	6,8	15,4	7,5
1400 - 2000 ва беш аз он	11,1	21,3	33,3	23,1
Ҳамагӣ	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

2. **Ноҳияи ҳамвор.** Дар баландиҳои 501 – 800м аз сатҳи баҳр воқеъ аст. (ниг.ба ҷадвали 3). Ноҳияҳои маъмурии Кӯлоб, Данғара ва Темурмаликро дар бар мегирад. Майдони ноҳия 3,3 ҳазор км² буда, дар он беш аз 200 ҳазор нафар умр ба сар мебаранд. Шуғли асосии аҳолӣ чорводорӣ, ғаллакорӣ ва боғдорӣ мебошад.
3. **Ноҳияи доманакӯҳ ва кӯҳӣ.** Дар баландии 801-1400 метр аз сатҳи баҳр воқеъ аст. Майдони 0,9 ҳазор км² буда, дар он 100 ҳазор нафар аҳолӣ маскун шудаанд. Теъдоди маҳалҳои деҳот ба 113 адад мерасанд. Аҳолӣ ба чорводорӣ, боғдорӣ ва қисман ғаллакорӣ машғуланд.
4. **Ноҳияи баландкӯҳ.** Ноҳияи мазкур дар баландиҳои 1400 – 2000 ва аз он баландтар воқеъ гаштааст. Ба он ноҳияҳои маъмурии Ховалинг, Ш.Шоҳин ва Балҷувон тааллуқ доранд. Майдони умумии ноҳия 5,3 ҳазор км² буда, дар он 150 ҳазор нафар зиндагӣ мекунанд. Теъдоди деҳаҳо ба 256 адад мерасанд. Барои ин минтақа деҳаҳои хурд ва зичии аҳолии кам хос аст. Зичии миёнаи аҳолӣ аз 22 то 33 нафар /км² –ро ташкил медиҳад.

Ҳамин тариқ, таҳлили мухтасар нишон медиҳад, ки вобаста ба афзудани баландии ҷойгиршавии маҳал аз сатҳи баҳр ҷойгиршавии аҳолӣ, зичии аҳолӣ, теъдоди аҳолӣ, шаклу тарҳи деҳаҳо ва шуғли аҳолӣ тағйир меёбад. Баҳисобгирии ҳамаи ин нишондиҳандаҳои маскуншавии аҳолии деҳот баҳри такмили истеҳсолот ва соҳаҳои хизматрасонӣ мусоидат мекунанд. Барои боз ҳам рушд ва инкишоф додани маҳалҳои деҳнишин ҷалби сармояи хориҷӣ ва дохилӣ, такмил ва инкишофи соҳаҳои хизматрасонӣ, бунёди муассисаҳои таълимӣ ва табобатӣ, такмил додани соҳаи сайёҳӣ ва истифодаи ёдгориҳои табиӣ дар ин соҳа зарур аст.

АДАБИЁТ

1. Алаев Э.Б. Социально -экономическая география -Москва: Мысль-350с.
2. Баротов Ҷ.Қ. Географияи минтақаи Кӯлоб.- Душанбке: Бухоро.- 2015.- 120 саҳ.
3. Демографический энциклопедический словарь –М: советская энциклопедия, 1985.- 608 с.
4. Исломов С.И. Асосҳои демография.-Душанбе: 2002.-120 саҳ.
5. Ковалов С.А. Сельское расселение.- Москва: МГУ, 1963.-371с.
6. Покшишевский В.В. Население и география.- Москва: Мысль.-1978.-350с.
7. Салиев А.С. Проблемы расселения и урбанизации в республиках Средней Азии.- Ташкент: Фан, 1991.-110с.
8. А. Сатторов. Совершенствование сельского расселения в Южном Таджикистане.-Душанбе: Дониш, 1989.-145с.
9. Федорова Т.И. Города Таджикистан.-Душанбе: Ирфон, 1981.-86с
10. Харченко Л.П. Демография.- М: Омега, 2006.- 350с.

АННОТАЦИЯ

РАЗМЕЩЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ КУЛЯБСКОЙ ЗОНЫ

Статья посвящена одной из актуальных и малоизученных проблем географии сельского расселения Кулябской зоны Республики Таджикистан. В ней даются сведения о некоторых сдвигах сельского населения, её размещение и влияние некоторых факторов (природный, экономический и социальный) на размещение населения, а также приводится типология районных систем расселения населения Кулябской зоны.

Ключевые слова: расселение, агломерация, концентрация, людность, средняя плотность, типология, малочисленность.

ANNOTATION

QUALITIES OF DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF RURAL AREAS OF KULOB REGION

The article is dedicated the actual and busway problems of geographical agricultural resettlement of Kulob region of Tadjikistan republic.The information will be provided related to the increase of the population of the country area, localization of it, the influences of the natural causes economical and social effects to the settlement. Also is given the typological districts system of resettlement of Kulob regions.

Key words: *dispersal, agglomeration, concentration, lyudnost, the average density, typology, small size.*

ТДУ 330.322.012

СИЁСАТИ ДАВЛАТИИ САРМОЯГУЗОРӢ ВА САМТҲОИ ОН

Толибов Р.Ш. – омӯзгори калон, ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои калидӣ: *сармоягузорӣ, сиёсати сармоягузорӣ, давлат, самтҳо, сармоягузории хориҷӣ*

Имрӯз сиёсати сармоягузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, назар бо солҳои пештара ҷариб, ки ба куллӣ фарқ мекунад. Сиёсати сармоягузорӣ яке аз қисмҳои марказии низоми бозорӣ мебошад. Аз ин ҷост, ки сиёсати давлатии сармоягузорӣ бояд ба фароҳам овардани шароити мусоиди сармоягузорӣ ва бартараф намудани маҳдудиятҳои қонунгузорӣ ва институтсионалӣ барои афзоиши сармоягузориҳо дар истеҳсолот, таҳвиятбахшии тамоюли иҷтимоии онҳо, озод намудани ташаббуси бахши хусусии иқтисод, муқовимат ба таҳдидҳои баъди бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ бавуҷудомадаи бесуботии фаъолияти хоҷагидорӣ дар кишвар бинобар фарсудагии ҷисмонии аз ҳад зиёди фондҳои истеҳсолӣ нигаронида шавад.

Бояд қайд кард, ки сармоягузорӣ ҳамчун ҷузъи муҳимми сиёсати иқтисодии давлат шарти ҳатмии фаъолияти муътадил ва рушди иқтисодиёт мебошад. Миқёс, сохтор ва самаранокии истифодаи сармоягузориро аз бисёр ҷиҳат натиҷаҳои хоҷагидорӣ, ҳамчунин рақобатпазирии иқтисоди миллӣ муайян мекунад [5].

Яке аз мақсадҳои стратегӣ ва вазифаи асосӣ дар соҳаи рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин рушди ҷолибияти сармоягузорӣ ва ташаккули эътибори сармоягузории ҳамаи вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, баланд бардоштани фаъолнокии сармоягузорӣ ва инноватсионии корхонаҳо ба ҳисоб меравад. Рушди инфрасохтори фаъолияти сармоягузорӣ бояд бо дарназардошти хусусиятҳои шароити ҳудудӣ, хатарҳои баланд, ки бо шароити табиию иқлимӣ алоқаманданд, хароҷоти нисбатан баланд дар аксари соҳаҳои иқтисодиёт баррасӣ карда шавад.

Чӣ тавре ки маълум аст, давлат танзими равандҳои сармоягузориро ҳам бевосита бо ташкили маблағгузорӣ ва чун иштирокчии алоқаманд ба ин муносибатҳо анҷом медиҳад ва ҳам бавосита бо ҳавасмандсозии сармоягузорӣ бо усулҳои ғайримустақим ва бо роҳи ба вуҷуд овардани механизмҳои дахлдори иқтисодӣ иҷро мекунад. Аҳамияти усулҳои ғайримустақими дастгирии давлатии сармоягузорӣ, пеш аз ҳама бо он муайян мешавад, ки ҳавасмандкунии ғайримустақим назар ба маблағгузории бевосита хароҷоти нисбатан ками буҷетро таҳозо дорад, бо он доираи нисбатан васеи субъектҳои инноватсиониро фаро гирифтан мумкин аст.

Аҳамияти нисбии муайянкунандаҳои гуногуни сармоягузории мустақими хориҷӣ аз мақсад ва шакли сармоягузорӣ, эҳтимолияти сармоягузорӣ ва стратегияи сармоягузор вобаста аст. Дар ҷадвали зерин таносуби омилҳое, ки сармоягузории мустақими хориҷиро дар кишварҳои қабулкунанда муайян мекунанд, оварда шудааст.

Ҳамин тариқ, агар кишвар дар робита бо сармоягузории мустақими хориҷӣ сиёсати мувофиқеро пеш гирад ва барои мусоидат ба фаъолияти соҳибкорӣ чораҳо андешида шавад, пас ҳангоми интихоби кишвари сармоягузор омилҳои мушаххаси иқтисодӣ ҳалкунанда мешаванд. Ба чунин омилҳо ҷустуҷӯи бозори фурӯш, ҷустуҷӯи захираҳо ва ҷустуҷӯи гузориши самаранок метавон дохил кард. Бояд қайд кард, ки рушди бахши хусусӣ, махсусан беҳтаргардонии фазои сармоягузорию соҳибкорӣ самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Бо ин мақсад чораҳои зиёд андешида мешаванд. Дар шароити имрӯза ҳиссаи бахши хусусӣ дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ҷариб 68%-ро ташкил медиҳад. Ин бахш 67%-и аҳолиро бо кор таъмин карда, 78%-и воридоти андоз ба буҷети давлатиро ташкил медиҳад. Яке аз дастовардҳои муҳимми ислоҳот аз он иборат аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2013 узви Созмони Умумиҷаҳонии Савдо ва соли 2012 ба Конвентсияи СММ дар бораи эътироф ва гузаронидани иҷрои қарорҳои хориҷии арбитражӣ ҳамроҳ гардид. Ин бешубҳа, ба баланд бардоштани мавқеи

байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон, рушди савдои байналмилалӣ, ҷалби сармоя, рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ дар бозорҳои ҷаҳонӣ, беҳтаргардонии шароити соҳибкорӣ ва бахши хусусии мамлакат мусоидат хоҳад кард.

Омилҳои муайянкунандаи сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар мамлакатҳои қабулкунанда

Омилҳои муайянкунандаи сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар мамлакатҳои қабулкунанда	Шакли сармоягузории мустақими хориҷӣ тибқи ҳавасмандии сармоягузор	Омилҳои асосии иқтисодии мамлакати қабулкунанда
1. Омилҳои сиёсати иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар мавриди сармоягузории мустақими хориҷӣ: - устувории иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ; - сиёсат дар мавриди фаъолият ва сохтори бозорҳо; - иштироки давлат дар шартномаҳои байналмилалӣ оид ба сармоягузории мустақими хориҷӣ; - сиёсати хусусигардонӣ; - сиёсати тиҷоратӣ (монеаҳои тарифӣ ва ғайритарифӣ) ва мутобиқатку-нии сиёсати тиҷоратӣ бо сиёсати сармоягузории мустақими хориҷӣ. 2. Омилҳои иқтисодӣ 3. Омилҳое, ки фаъолияти тиҷоратиро осон мекунанд: - Ҳамкорӣ дар сармоягузорӣ (аз он ҷумла фаъолият дар ташкили эътибори сармоягузорон ва фаъолият оид ба вуҷудоии сармоягузорӣ, ҳамчунин хизматрасонӣ оид ба соддакунии пешбурди тиҷорат) - имтиёзҳо барои сармоягузорони хориҷӣ - хизматрасонии баъди сармоягузорӣ	А. Ҷустуҷӯи бозорҳои фурӯш В. Ҷустуҷӯи захираҳо/активҳо С. Ҷустуҷӯи маблағгузории самаранок	- андозаи бозор ва даромад ба сари аҳолӣ - рушди бозор - дастрасӣ ба бозорҳои минтақавӣ ва бузурги хориҷӣ - афзалияти истеъмолӣ, ки барои мамлакат хос аст - сохтори бозорҳо - ашё - меҳнати арзони ғайритахассусӣ - меҳнати бо тахассус - активҳои бавуҷудовардаи техноло-гӣ, инноватсионӣ ва дигар активҳо - инфрасохтори ҷисмонӣ (роҳ, электроэнергия, коммуникатсия) - арзиши захираҳо ва активҳои мутобиқгардонидашуда бо назардошти маҳсулнокии захираҳои меҳнатӣ - хароҷоти дигари истеҳсолӣ, барои мисол визаҳои коммуникатсионӣ ва нақлиётӣ дар дохили мамлакат, хароҷоти маводи мобайнӣ - иштирок дар лоиҳаҳои минтақавии муттаҳидкунанда, ки барои ташкили шабакаҳои корпоративӣ имконият фароҳам меоранд

Вобаста ба ҳимоя ва дастгирии соҳибкорон ва сармоягузорон ба Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ», «Дар бораи муфлисшавӣ» тағйирот ва иловаҳо ворид карда шуданд, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» дар таҳрири нав қабул гардид. Бо қонунгузориҳои амалкунанда номгӯйи кафолатҳои зарурӣ, аз он ҷумла барои ҳифзи моликияти хусусӣ, гузаронидани озоди даромад ва дигар намуди даромадҳо, дахлнопазирии фаъолияти иқтисодӣ муайян карда шудааст, барои сармоягузорони ватанӣ ва хориҷӣ бошад, низоми ягона ташаккул дода шудааст.

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои сармоягузорон низоми васеи кафолат ва имтиёзҳоро муқаррар кардааст ва он қариб 70 имтиёз ва ҳавасмандиҳоро дар бар мегирад, ки дар худ бисёр сабукиҳоро барои сармоягузорон ва соҳибкорон дорост. Аз рӯйи ҳисобҳои пешакӣ ин рӯйхат дар умум зиёда аз 240 имтиёз ва сабукиҳоро барои ҳамкории рушди соҳибкорӣ ва ҷалби сармоягузорӣ ба иқтисоди мамлакат дар бар мегирад. Ба сармоягузорони хориҷӣ барои озодона ба хориҷи кишвар ирсол намудани даромадҳо ва музди корашон, ки бо роҳи қонунӣ аз сармоягузорӣ ва фаъолияти истеҳсолӣ ба даст овардаанд, бо асъори хориҷӣ иҷозат дода шудааст.

Муассисаҳои нави истеҳсолӣ вобаста ба ҳаҷми сармоягузориашон аз андози даромад ба муҳлати аз 2 то 5 сол озод карда шудаанд.Ба ғайр аз ин, бо қабули Қонун «Дар бораи созишномаҳои сармоягузорӣ» сармоягузорони дорои лоиҳаҳои бузург имконият пайдо карданд, ки вобаста ба махсусиятҳои иҷрои лоиҳа ва хатарҳои пешбинишаванда аз ҳуқуқҳои давлат оид ба имтиёзҳо ва кафолатҳои махсуси иловагӣ истифода баранд.

Таваҷҷуҳи асосии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди бахшҳои гуногуни соҳаи кишоварзӣ, чорводорӣ ва парандапарварӣ равона шудааст. Аз он ҷумла дар солҳои охир рушди боғдорӣ ва ангурпарварӣ барои рушди иқтидорҳои содиротии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири намоён бахшидааст. Ҳоло бо мақсади афзун намудани содироти меваи тару тоза ва хушк ба хориҷи мамлакат барои ҷалби сармояи хориҷӣ чораҳои ҳавасмандӣ андешида мешаванд, ҳамчунин барои нигоҳдорӣ ва ҳамлу нақли маҳсулоти мазкур, рушди иқтидорҳои корхонаҳои коркард ва бастабандӣ имкониятҳо ба вуҷуд оварда мешаванд.

Вобаста ба ин, воридоти техникаи кишоварзӣ, таҷҳизоти истеҳсолию технологӣ ва маҳсулоти маҷмӯии он, ки маҷмӯи воҳиди технологиро ташкил медиҳанд, тибқи қонунгузориҳои амалкунанда аз андоз ба арзиши илова озод карда шудаанд. Дар ин маврид номгӯйи техникаи таъиноти хоҷагии кишоварзӣ, таҷҳизоти истеҳсолию технологӣ ва мошинолотҳо дар асоси таснифоти молии фаъолияти берунии иқтисодӣ аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шудааст ва он имрӯз қариб 34 номгӯйи таҷҳизот ва маҳсулоти маҷмӯии воҳиди технологиро ташкил медиҳад. Ҳамин тавр, бо назардошти номгӯйи овардашудаи техникаи кишоварзӣ, таҷҳизоти истеҳсолию технологӣ ва мошинолотҳо таҳти ин имтиёзҳо ҳамагӣ 34 имтиёз ба қайд гирифта шудааст. Имтиёзи дигар озод кардани воридоти техникаи кишоварзӣ, таҷҳизоти истеҳсолию технологӣ, мошинолотҳо ва маҷмӯи воҳиди технологӣ аз пардохтҳои гумрукӣ мебошад, ки он ҳам тибқи ҳамин рӯйхат 34 номгӯйи таҷҳизоти истеҳсолию технологӣ ва маҳсулоти маҷмӯии онро дар бар гирифта, дар умум аз 34 имтиёзи гумрукӣ барҳӯрдор аст.

Илова ба ин, дар сатҳи миллӣ барои ҳавасмандгардонии ҷараёни сармоягузорӣ ва ташкили шароити нисбатан мусоиди муҳити сармоягузорӣ қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хусусигардонии моликияти давлатӣ», «Дар бораи созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот», «Дар бораи консессияҳо», «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ», «Дар бораи таърихи қарз», «Дар бораи созишномаи сармоягузорӣ» ва ғайра қабул карда шуданд. Бо қабул шудани қонуни охирин сармоягузорони дорои лоиҳаҳои бузург имконият пайдо карданд, ки аз давлат имтиёз ва кафолатҳои махсус вобаста ба хусусиятҳои лоиҳа ва хатарҳои пешбинишаванда талаб намоянд.

Бо мақсади иҷрои Консепсияи сиёсати давлатии ҷалб ва ҳимояи сармоягузорӣ Парлумони мамлакат Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ» [3]-ро дар таҳрири нав қабул намуд. Тибқи қонуни мазкур мафҳум ва дастурамалҳои нав, аз он ҷумла истилоҳоти нави сармоягузорӣ, баҳсҳои сармоягузорӣ, таъсиси «Равзанаи ягона» барои сармоягузорон, як қатор низомномаҳои нав, ки таҷрибаи пешқадами ҷаҳонро дар бар мегирифт, ҷорӣ карда шуданд.

Дар ҷумҳурии мо ба рушди сайёҳӣ аҳамияти калон дода шудааст. Бо мақсади рушди босуръати сайёҳӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақомоти дахлдор дастур доданд, ки дар мавриди ворид кардани таҷҳизот ва маводи сохтмонӣ барои объектҳои сайёҳӣ онҳо аз пардохтҳои андозӣ ва гумрукӣ, ҳамчунин, ширкатҳои сайёҳӣ аз супурдани андоз аз фоида ба муҳлати 5 соли аввали фаъолият озод карда шаванд [6]. Дар баробари ин, барои дастгирии соҳибкорӣ ва рушди бемайлони соҳаи сайёҳӣ аз моҳи январи соли 2017 супориш дода шуд, ки ҳамаи намуди автомошинҳои нави ба мамлакат овардашаванда аз андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ ба андозаи 50% озод карда шаванд [6].

Бояд қайд кард, ки мақсади ниҳоии ислоҳоти иқтисодии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба беҳтаркунии фазои сармоягузорӣ ин таъмини рушди минбаъдаи бахши хусусӣ ва рушди устувори иқтисоди миллӣ барои баланд бардоштани некуаҳволии аҳолӣ мебошад. Бо мақсади таъмини муколамаи озоди байни давлат ва бахши хусусӣ ва пешбурди ислоҳоти зарурӣ оид ба беҳтар намудани фазои соҳибкорию сармоягузорӣ моҳи декабри соли 2007 бо ташаббуси Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Шӯрои машвараттии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ташкил карда шуд. Шӯро бо мақсади беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ, ҷалби сармоя ба иқтисодиёт, татбиқи сиёсати пайваставу муттасил ва мутобиқгардонидашудаи давлатӣ дар соҳаи фаъолияти сармоягузорӣ ва танзимсозии муколамаи миёни давлат ва бахши хусусӣ таъсис ёфтааст.

Дар доираи фаъолияти Шӯрои машвараттӣ ба таври фаъол ислоҳот оид ба содагардонии тартиби бақайдгирии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ, низоми иҷозатномадиҳӣ, гирифтани иҷозатномадиҳӣ барои сохтмон, санҷиши субъектҳои соҳибкорӣ, андозбандӣ, содагардонии тартиби савдои берунӣ, таъмини ҳифз ва дастгирии соҳибкорон ва сармоягузорон, ташкили асосҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодии шарикии давлатию хусусӣ ва монанди инҳо гузаронида мешаванд [8].

Вазифаи нигоҳдорӣ ва афзун намудани фаъолнокии сармоягузорӣ одатан бо бозор ва механизмҳои таъсири давлатӣ ба раванди сармоягузорӣ ҳал карда мешавад. Ин фаъолият бояд ҳам дар ҳавасмандсозии фаъолияти сармоягузории субъектҳои хоҷагидорӣ ва ҳам дар маблағгузориҳои мустақими давлат ба лоиҳаҳои сармоягузорӣ, бо истифодаи воситаҳои гуногуни танзими иқтисодӣ-андозӣ, буҷетӣ, гумрукию тарифӣ ва ғайра ифода ёбанд. Барои баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузорӣ ва нигоҳдории воситаҳои молиявӣ дар ҳудуди кишвари худ сиёсати аниқи ташкилӣ, ба таври оқилона тартибёфтаи сармоягузориро бояд ба роҳ монд. Ба андешаи мо, таваҷҷуҳро бештар ба мушкилоти сармоягузорӣ дар минтақаҳо бояд равона кард.

Дар маҷмӯи самтҳои асосии сиёсати сармоягузории давлатӣ тибқи стандартҳои байналмилалӣ бояд равона карда шавад ба:

- нигоҳдории суботи иҷтимоӣ-сиёсӣ;
- ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ;
- баландбардории сатҳи кушодагии иқтисодиёт;
- ташаккули инфрасохтори рушдёфтаи истеҳсолӣ ва иҷтимоӣ;
- такмилдиҳии низоми рақобатпазири бонкӣ ва ғайра.

Ҳамин тариқ, асоси муайянкунандаи афзалиятҳои рушди сармоягузорӣ дар қоидаҳои муҳиммияти ин ё он соҳаи фаъолият барои баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии мардум, рушди устувор ва муносиби иқтисоди ҳар як минтақаи алоҳидаи мамлакат бояд бошад. Ҳамчунин, бояд қайд кард, ки иҷрои чорабиниҳои зикршуда аз бисёр ҷиҳат имконият медиҳад, ки ҷолибияти сармоягузории тамоми иқтисод, дар умум, баланд бардошта шавад ва дар натиҷа сатҳи зарурии рақобатпазирии иқтисоди соҳаҳои хоҷагии халқ таъмин хоҳад гашт.

АДАБИЁТ

1. Инвестиции. Организация управления и финансирования: Учебник. / Под ред. Н.В. Игошина. - М.: Юнити, 2000. - 413 с. - с. 65
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ». Аз 25 марти соли 2011, № 700

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ». Аз 15.03.2016, №1299
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи созишномаи сармоягузорӣ». Аз 19 марти соли 2013, №944
5. Назарова Г. Х. Инвестиции - важный элемент экономического развития // Молодой ученый. - 2016. - №10. - С. 792-794.
6. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Мачлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 20 январи соли 2016. Душанбе, «Шарқи озод», 2016
7. Сомонаи расмии Бонки умумиҷаҳонӣ: www.worldbank.org
8. Сомонаи расмии Шӯрои машваратии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ: www.investmentcouncil.tj
9. Толибов Р.Ш. Хусусиятҳои сиёсати сармоягузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити имрӯза //Кишоварз, Душанбе, 2017.-№4(83).- С. 86-90

АННОТАЦИЯ

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПОЛИТИКА И ЕЕ НАПРАВЛЕНИЯ

В статье рассматриваются вопросы инвестиционной политики, факторы, влияющие на государственную инвестиционную политику, определяющие факторы прямых иностранных инвестиций в принимающих странах, а также создаваемый инвестиционный климат.

Ключевые слова: *инвестиции, инвестиционная политика, государство, направления, иностранные инвестиции, факторы*

ANNOTATION

STATE INVESTMENT POLICY AND ITS DIRECTIONS

The article discusses the issues of investment policy, factors influencing state investment policy, determining factors of foreign direct investment in host countries, as well as the created investment climate.

Key words: *investments, investment policy, state, directions, foreign investments, factors*

ТДУ 330.34+338.43 (575.3)

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА ОМИЛҲОИ РУШДИ МИНТАҚАҲОИ НАЗДИСАРҲАДӢ

Ахмедова Г.И.-ассистенти ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *ҳамкорӣ, иқтисодиёти берунӣ, содирот, воридот, ҳавасмандкунӣ истеҳсолот, маҳсулот.*

Дар замони муосир ҳамкории байналхалқӣ омили муҳими рушди иҷтимоӣ – иқтисодии минтақаҳои наздисарҳадӣ ба шумор меравад. Қайд намудан ба маврид аст, ки то барҳам хурдаи Иттиҳоди Шӯравӣ алоқаҳои иқтисодиёти берунӣ дар сатҳи давлатӣ ҳамчун омили воқеӣ дида баромада мешуд. Бо мақсади баланд бардоштани сатҳи рушди иҷтимоӣ – иқтисодии минтақаҳо вобаста аз имкониятҳо маблағҳои зиёд сарф карда мешуд. Новобаста ба ин дар низоми роҳбарии маъмурӣ-фармондиҳӣ фаъолияти иқтисоди берунӣ ба баландшавии самаранокии иқтисодиёт мусоидат накард. Содироти маҳсулот самаранок ба роҳ монда нашуда буд, чунки истеҳсолкунандагони маҳсулоти содиротӣ аз иштирок кардан дар фаъолиятӣ иқтисодӣ дур буданд.

Ҷанбаҳои методологии иқтисодиёти минтақаро дида баромада, пеш аз ҳама, мафҳумҳои «минтақа», «минтақаи наздисарҳади», «иқтисодиёти минтақави» муайян карда шуда, инчунин мавқеи муаллифро доир ба баҳодиҳи ва таҳлили рушди сатҳи иҷтимои-иқтисодии минтақаҳои наздисарҳади баён кардан аст. Сухан дар бораи он меравад, ки дар адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ ҳоло ин мафҳумҳо ба таври аниқ муайян карда нашудаанд. Чи тавре Н.М.Межевич [2] қайд кардаанд, ки минтақа аз нуқтаи назари умумиилмӣ як қисми ҷомеаи васеи иҷтимои минтақави мебошад. Минтақа зерсистемаи хоҷагӣ, аҳолӣ, маданият, сиёсат ва дигар паҳлуҳои ҳаёти ҷомеаро ташкил медиҳад. Минтақа фақат категорияи иқтисоди ё географи ҷуғрофи ба шумор намеравад, яъне мафҳуми «минтақа» ва «маҳалро» аз ҳамдигар ҷудо кардан лозим нест. Ҳар як минтақа аз як маҳалли муайян ташкил меёбад, вале вобаста аз як маҳал онро минтақа номидан мумкин нест. Ҷанбаҳои асосии ташкил додани минтақа иқтисодиёт, энтография, конфесия, иҷтимоиёт, маданият характери махсуси ташкилоти сиёсии ҷомеа ва роҳбарияти олӣ мебошад. Як қатор муллифони шӯравӣ ақидаи зеринро баён намудааанд: «дар вақти тадқиқот гузаронидани алоқаҳои маҳалҳои минтақа, ҳеҷ набошад, онро аз ду ҷаҳат дида баромадан лозим аст: якум, ҳамчун як қисми маҷмуи хоҷаги халқи мамлакат; дуюм, ҳамчун ҷомеа мустақил, ки мақсад, иқтидори захирави, усулҳои шахсии пайвасткунии захираҳои истеҳсоли, омилҳои истеҳсолотро дорад. Ҳар яке аз онҳо хусусиятҳои худро дора два дар раванди роҳбарии рушди минтақа саҳми худро мегузоранд» [6].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои сиёсати иқтисодии давлат ба фаъолияти иқтисодиёти берунӣ равона гардида, онро ба сифати яке аз самтҳои афзалиятноки беҳбуд бахшидани вазъи иҷимтоӣ – иқтисодӣ шуморида шудааст. Дар шароити нав давлат оҳиста – оҳиста якуҳукмрониро нисбат ба фаъолияти иқтисоди берунӣ бекор намуда, субъектҳои алоҳидаи хоҷагидорӣ барои ба таври мустақил ба бозор беруни баромадан ҳуқуқ пайдо карданд. Бинобар ҳамин, масъалаи фаъолияти иқтисоди берунӣ аз нуқтаи назари баланд бардоштани сатҳ ва рушди иҷтимоӣ – иқтисодии минтақаҳо бисёр муҳим мебошад.

Фаъолияти иқтисодиёти берунии минтақаҳоро, ҳамчун маҷмӯи намудҳои гуногун ва усулҳои иқтисодӣ, молиявӣ ва истеҳсолӣ бо мақсади баланд бардоштани рақобатнокии иқтисодиёти минтақаҳо ва рушди вазъи иҷтимоӣ- иқтисодии маҳаллаҳои наздисарҳади дида баромадан лозим аст. Фаъолияти иқтисодиёти беруни самтҳои зеринро дар бар мегирад: савдои бе-

рунӣ, ҳамкории умумихалқии истеҳсолӣ ва илмӣ – техникӣ, фаъолияти маблағгузорӣ, воридот ва содироти захираҳои меҳнатӣ ва ғайра.

Яке аз самтҳои асосии рушди фаъолияти иқтисодиёти берунӣ, ба ақидаи мо, рушди иқтидори содирот ва васеъ намудани ҳамкории минтақаҳои наздисарҳадии онҳо мебошад. Рушди иқтидори содироти минтақа раванди мураккаб ва доимо тараққиёбанда буда, марҳалаҳои вай бо тағйирёбии рушди иқтисодиёт алоқаманд мебошанд. Дар ин самт ҳалли масъалаҳои: таҳлил ва баҳодиҳии ҳолати таъминоти меъёрӣ – ҳуқуқии фаъолияти иқтисодиёти берунӣ аз ҷумла, рушди иқтидори содироти минтақа, иқтидори истеҳсолии минтақа ва ба таври самаранок истифода бурдани он, ташкили шароити иқтисодӣ ва имкониятӣ фаъолияти истеҳсоли содиротӣ раванди рушди иқтидори содироти минтақаро ташкил медиҳад. Дар баробари ин, раванди рушди иқтидори содироти минтақа, ҳамчун омили таъсиррасонанда ба рушди содиротии муҳим мебошад.

Барои дар амал истифода бурдани иқтидори вуҷуддошта ва ташкили дурнамои устувори васеъ намудани содирот, як қатор чорабиниҳои самарбахш талаб карда мешавад. Чуноне, ки аз маълумотҳои омори рушди минтақаҳои сарҳадӣ бармеояд, рушди иқтисодиёти Тоҷикистон ба фаъолияти иқтисодиёти берунии минтақаҳо таъсир мусбат нарасонидааст. Такмили зерсохтори содирот бе назардошти омилҳое, ки иқтидори минтақаро ташкил медиҳад гузаронида шуданд. Ин ё он намуди пешравиҳои миқдорӣ ва сифати характери лаҳзавӣ, ногаҳонӣ доштанд, миқдори зиёди онҳо, ки шартномаи содиротиро ба амал меоваранд, барои ба даст овардани фоидаи лаҳзавӣ равона шуда буданд.

Аз ақидаҳои дар боло баёншуда маълум мешавад, ки барои минтақаҳои Тоҷикистон (асосан, минтақаҳои наздисарҳадӣ) стратегияи дарозмуддати рушди иқтисодиёти берунӣ лозим аст ва такмил додани механизмҳои робитаҳои иқтисоди беруни қисми ҷудонашавандаи вай ба шумор меравад. Дар такмили ин стратегия дар назар доштан лозим аст, ки иқтисодиёти минтақаи наздисарҳадӣ ба таъсири ду раванди асосӣ дучор мешавад:

- мувофиқати батанзимдарории давлатӣ ба раванди ислоҳолоти фаъолияти иқтисодиёти беруни ва худназоратии иқтисодӣ;
- рушди муҳити рақобати озод ва худназардоштӣ, ҳамчун шарти асосии вуҷуд доштани муносибатҳои озоди бозорӣ дар иқтисодиёти миллӣ.

Чи тавре миқдори зиёди муаллифон Селиверстов В.Е., Кулешов В.В., Клисторин В.И қайд мекунанд, шарти асосии баланд бардоштани фаъолияти самаранокии иқтисодиёти берунии минтақаҳо ва таъмини рушди иқтидори сотиротии онҳо аз манбаи фаъоли меъёрӣ- ҳуқуқии имрӯзаи Тоҷикистон доир ба иқтисодиёти берунии субъектҳои наздисарҳадӣ бо шарикони хориҷӣ аз вобаста будани он ҳануз камбудиҳо холӣ нест. Дар қонунҳои амалкунанда, созишномаҳои байналхалқии ҷумҳурӣ бо кишварҳои хориҷӣ оид ба ҳамкории умумии минтақавии вазифаҳо ва ҷавобгарии субъектҳои алоҳидаи маҳаллӣ ва ташкилотҳои алоҳида ба таври аниқ баён карда нашудаанд. Ҳамин тавр, марҳалаи якуми раванди рушди иқтидори содирот ба таври замонавӣ ташкил кардани манбаи меёрӣ – ҳуқуқӣ, қонунгузорӣ ва институтсионалии фаъолияти иқтисодиёти берунӣ мебошад. Дар ин марҳала мавқеи хизматрасонии зерсохти содирот (ширкатҳои суғуртавӣ, низоми қарзӣ – бонкӣ, сохтори ахбор – машвараті) ба таври аниқ муайян карда шавад. Дар амал ҷорӣ кардани ин марҳала аз ташкил додани манбаи қонунгузорӣ дар сатҳи ҷумҳуриявӣ бояд ба роҳ монда шавад. Дар асоси тадбиқи маҷмӯи ҳуҷҷатҳои вуҷуддошта оид ба ташкил ва рушди фаъолияти иқтисодиёти берунӣ, ҷалб кардани маблағгузории хориҷӣ дар сатҳи ҷумҳурӣ ва минтақаҳо, инчунин батанзимдароии фаъолияти институтҳои зерсохтори он ба манбаи қонунгузориро барқарор ва мустаҳкам кардан лозим аст.

Қадами дуюм доир ба ин масъала такмил додани манбаи қонунгузорӣ дар сатҳи минтақаҳои сарҳадӣ мебошад. Масалан қонунҳои оид ба фаъолияти бонкӣ, доир ба ширкатҳои маблағгузорӣ, доир ба суғурта ва роҳҳои суғуртаи қарзҳои содиротӣ, оид ба гарави фонди ҷумҳурӣ ва ғайра дар сатҳи минтақа бояд тайёр карда шавад. Масъалаи ташкили минтақаи озоди иқтисодӣ, минтақаи озоди савдо, шароити ба талабот мувофиқи гузаштани сарҳад ҳам ба таври қонунӣ такмил доданро талаб мекунад. Ба ақидаи мо омӯхтани таҷрибаи кишварҳои тараққикарда барои ҳал кардани масъалаҳои зикр гардида мусоидат менамояд.

Марҳалаи муҳими раванди рушди иқтидорӣ содиротӣ минтақаҳои ташкил кардани шароити иқтисодӣ мебошад, ки имкониятҳоро барои фаъолияти истеҳсолӣ содирот фароҳам месозад. Ба фикри мо, шароитҳои зерин бояд ташкил карда шавад:

- ташкил кардани шароити иқтисодӣ ва маблағгузории аҳолӣ;
- ташкили институтҳои нав барои иқтисодиёти маҳаллӣ.
- ҳавасмандкунии истеҳсолоти дохилӣ ҷиҳати рақобатнокии маҳсулот истеҳсолшаванда.

Ин маблағгузории ҷиддиро барои илм ва истеҳсолот, рушди зерсохтор ва алоқаҳои информатсионӣ ва маҷмӯи чорабиниҳоро доир ба талаботи маблағгузорӣ талаб менамояд. Интихоби маҳсулотҳои тайёр (мол, технология, хизматрасонӣ), ки дар сатҳи ҷаҳонӣ рақобатпазир бошанд, ба таври зерин бояд гузаронида мешавад:

- баланд бардоштани сифати маҳсулотҳо, талабот ва таксими фармоишҳо дар байни корхонаҳо барои итеҳсоли маҳсулотҳои баландсодирот дар асоси технологӣ навин;
- барқарор кардани талаботҳои ҷиддӣ чихел талаботи зарури барои қабул кардани маҳсулотҳои ба стандарти ҷаҳонӣ ҷавобгӯ;
- такмили сиёсати патентӣ;

- пешниҳоди имтиёзҳои молияӣ ва андозсупорӣ барои корхонаҳои маблағгузори технологияи нав;
- дар амал ҷорӣ кардани дасгирии давлатии секторҳои рақобатпазир, ҷалб кардани сармояи хориҷӣ, ҳавасмандкунии корхонаҳо ва соҳибкорони пешқадам.

Яке аз вазифаҳои муҳими батанзимдарорӣ механизми ҷалб кардани маблағгузорӣ дар минтақа мебошад. Бо ин восита, дар амал ҷорӣ кардани низоми мустаҳками имтиёзи андоз барои маблағгузорӣ, барои ҷори кардани технологияи инноватсионӣ лозим аст. Дар ин ҳолат ба масъалаи додани қитъаҳои замин ба муддати дароз диққати махсус дода шуда, тафриқаи андоз ба замин ва амволи ғайриманқул истифода бурда шавад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ ташкил кардани низоми ахбортиро оид ба яке аз роҳҳои асосии такмили додани шароити рушди содирот тасдиқ кардааст. Вобаста аз омӯзиши шароити рушди содирот дар Тоҷикистон, мо тасдиқ карда метавонем, ки яке аз норасоиҳои асосӣ дар ин соҳа вуҷуд надоштани низоми ҷамъоварии ахборҳо оид ба бозорҳои хориҷӣ ва ноҳиявӣ. Қадамҳои устувор оид ба тезтар ҷорӣ кардани манбаи ахбории рушди содирот дар сатҳи минтақавӣ бисёр муҳим мебошад.

Чи тавре медонем, рушди иқтидори содиротӣ бояд дар шароити рақобати озод ва танзимдарории давлатӣ ба роҳ монда шавад. Ба ақидаи мо васеъ кардани иқтидори ноҳияҳои наздисарҳадӣ ба таври зерин бояд ба роҳ монда шавад:
- таҳлил ва баҳодиҳии иқтидори иқтисодии минтақа (корхона ва ташкилотҳои соҳаҳои гуногун) барои маҳсулотҳои рақобатпазир;
- муайянкунии доираи корхонаҳое, ки бо сарфи кам содиротро баланд мебардоранд ва ҳалли масъалаи рушди ин корхонаҳо;
- нигоҳ доштани алоқаҳои фаъоли байниминтақаҳо, ки мол ва маҳсулотҳои ниёзи мардум дар бозорҳои кишварҳои наздисарҳадӣ ба фурӯш мебароранд;
- дар амал ҷорӣ кардани маҷмӯи чорабиниҳо доир ба ҳавасмандгардони соҳибкории хурди барои ҷалби иноватсионӣ дар сатҳи барномаи давлатӣ.
- баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулотҳо аз ҳисоби ҷорӣ кардани технологияи нав, коркард ва дар амал ҷорӣ кардани техника ва технология каммсарф ва зиёд кардони ҳаҷми истеҳсолот;
- мунтазам зиёд кардани ҳаҷми маҳсулотҳои ватанӣ;
- коркард ва дар амал ҷорӣ кардани барномаҳои махсус доир ба мустаҳкамкунии манбаи содироти байнисоҳаҳо;
- ҷорӣ кардани низоми хизматрасонии содирот (содироти захираҳои меҳнатӣ, рушди илм, тайёр кардани мутахассисон, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ);
- васеъ намудани иқтидори иқтисодиёти берунии ҷумҳурӣ ба воситаи васеъ намудани дастгириҳои гумрукӣ;
- ташкили минтақаҳои махсуси иқтисодӣ.

Барои минтақаҳои наздисарҳадӣ ташкил кардани минтақаҳои содиротӣ –истеҳсолӣ, ба фикри мо, бисёр муҳим мебошад, ки назар ба дигар минтақаҳо (минтақаи озоди иқтисодӣ) пеш аз ҳама барои зиёд кардани воридоти асъор равона карда шудаанд. Дар вақти ташкил кардани ин минтақаҳо дар минтақа ҳамгириҳои иқтисодӣ бо ноҳияҳои дохили мамлакат бояд ба назар гирифта шавад. Дар баробари ин масъалаҳои ба рушди минтақа алоқаманд, барои ҳал кардани проблемаи баланд бардоштани сатҳи технологияи истеҳсоли маҳсулотҳои маҳаллӣ, сифат ва рақобатнокии маҳсулотҳои истеҳсолшаванда мусоидат менамояд.

Ҳамаи чорабиниҳои номбаршуда асоси ташкилкунии сохтори иқтидорӣ иқтисодиёти берунии минтақа шуморида мешавад, вале иқтидори иқтисодиётро пурра дар амал истифода бурдан на ҳама вақт имконият медиҳад. Бинобар ин, зарурияти истифодаи чорабиниҳои дастгирии давлатӣ ва иқтисодӣ зарур мебошад. Аз ин ҷо қадами дигар барои рушди иқтидори иқтисодиёти берунии минтақа таъмини дастгирии молиявӣ – иқтисодии содирот мебошад. Дар ин марҳила ташкил ва дар амал ҷорӣ кардани барномаи мақсадноки давлатӣ ва минтақавӣ аҳамияти калон дорад. Қайд кардан лозм аст, ки дар амал ҷорӣ кардани чорабиниҳои номабаршуда доир ба рушди иқтидори содирот, бе ягон шубҳа, барои рушди иҷтимоӣ – иқтисодии минтақа ва мамлакат муҳим буда, аҳамияти калон доранд.

Самти дигари рушди фаъолияти иқтисодиёти берунӣ, ки ба сатҳи иҷтимоӣ -иқтисодии рушди минтақаҳои наздисарҳадӣ таъсири бевоситаи худро мерасонад, ҳамкорӣ бо минтақаҳои кишварҳои ҳамсоя мебошад. Ин намуди ҳамкорӣ на фақат барои рушди минтақаҳои наздисарҳадӣ ва беҳтар кардани иқтисодиёти минтақа, балки барои ба таври самаранок баланд бардоштани иштироки кишвар дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ ҳам аҳамияти калон дорад. Дар навбати худ, муътадилгардонии мутаносибии минтақавӣ ба шароити бозор, барои баланд бардоштани рақобатнокии истеҳсолот мусоидат мекунад. Ҳамкории наздисарҳадӣ ба воситаи самтҳои зерин ба амал оварда мешавад:
- савдои наздисарҳадӣ;
- ташкили рафту омади якрӯза ба минтақаҳои ҳамсоя;
- ба кор таъминкунӣ дар корхонаҳои минтақаҳои наздисарҳадии кишварҳои ҳамсоя;
- ташкили корхонаҳои муштарак;
- вусъати баданд ба ташкили минтақаҳои махсуси иқтисодӣ;
- барқарор намудани алоқаҳои илмӣ, таълимӣ, фарҳагӣ ва ғайра.

Дар замони ҳозира як ақидаи ягона оиди ба омилҳои баланд бардоштани сатҳи ҳамкории иқтисодии ноҳияҳои наздисарҳадӣ вуҷуд надорад. Тадқиқотчиён фақат як ақида доранд, ки омилҳоро ба берунӣ, дохилӣ ва инчунин объективӣ ва субъективӣ тақсим кардан лозим аст. Вале дар тақсим кардани омилҳо ба ин ё он гурӯҳ фикру ақидаи онҳо гуногун мебошанд.

Ҳамин тавр ақидаи мо омилҳои зерин барои муайян кардани сатҳи ҳамкории иқтисодӣ ва иҷтимоии ноҳияҳои наздисарҳадӣ тасиркунанда мебошанд:

- сатҳи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии маҳалаҳои ҳамҳудуд;
- муъҳадили низомива фазои хуби сиёсӣ дар маҳалаҳои ҳамҳудуд;
- сохтори аҳолӣ ва истеъмолӣ дар маҳалаҳои ҳамҳудуд;
- сохтори иқтисодиёти минтақа ва корхонаҳои алоҳида;
- вазъи манбаи меъёрии ҳамкории маҳалҳои ҳамҳудуд;
- мувофиқати иқтидори иқтисодии маҳалҳои ҳамҳудуд;
- муносибати сохтори роҳбарии маҳалҳои ҳамҳудуд ба ҳамкории наздисарҳадӣ;
- вуҷуд доштани институтҳо барои такмил додани ҳамкории ва ҳамаконсари фаъолият кардани истеҳсол ва коркардкунандаи маҳсулоти кишоварзӣ рушди наздисарҳадӣ;
-такмил додани механизми идоракуни ва ҳолати инфраструктураи нақлиётӣ ва роҳҳо;
- вуҷуд доштан ва самаранок фаъолият кардани зерсохти ахборӣ.

Қайд кардан лозим аст, ки омилҳои аз рӯи афзалиятнокӣ оварда нашудаанд, аз ин ҷиҳат, онҳо доимо тағир ёфта метавонанд. Татбиқи пешниҳодҳои номбаршуда, дар пешравии ҳамкории минтақаҳои ноҳияҳои ҳамсоягии, барои рушди устувор иқтисодиёт мусоидат ва иҷтимоии онҳо хоҳиш кард.

АДАБИЁТ

1. Адухов А.Ш. Регионализация экономических реформ и госрегулирование внешнеэкономических связей - Махачкала, 2008.- 224 С. 116.
2. Межевич Н.М. Управление проектами социально-экономического развития территориальных систем - М.: 2002. - 102с.
3. Плотников О.В. Международное сотрудничество регионов: концептуальные подходы / Сибирский ин-т международных отношений и регионоведения. Новосибирск: изд-во СО РАН- 2005.
4. Трошкина Т.Н. Организационные основы государственного регулирования внешнеторговой деятельности, 2008 г.
5.Селиверстов В.Е., Кулешов В.В., Клисторин В.И. Совершенствование институциональных и финансово-экономических основ межрегиональной интеграции / Проект Тасис EDRUS 9602 «Региональная политика, направленная на сокращение социально-экономической и правовой асимметрии».
6.Pnchala D. J. Of Blind Men, Elephants and International Integration//Journal of Common Market Studies. 1972 № 10. P.47 Полынев А.О. О методах комплексной оценки социально-экономического положения регионов. Режим доступа http://sopssecretary.narod.ru.
7. Пчелинцев О.С, Ноздрина Н.Н., Минченко М.М., Щербакова Е.М., Проблемы увязки методологии и техники межрегиональных экономических сопоставлений с задачами региональной социально-экономической политики Режим доступа: http://sopssecretary.narod.ru.

АННОТАЦИЯ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПРИГРАНИЧНЫХ РЕГИОНОВ

В настоящей статье анализируются теоретические основы и факторы развития приграничных регионов. В статье указаны основные пути развития внешнеэкономической деятельности в приграничных регионах, экспортной мощности и расширение сотрудничества. Основные задачи: анализ и оценка состояния юридических норм в обеспечении внешнеэкономической деятельности, в том числе развитие производственной мощности региона и эффективности её использования, при организации и создании экономических условий для экспорта. В статье также поднимаются вопросы возможности производственной деятельности по экспорту продуктов сельского хозяйства и промышленности.

Ключевые слова: *сотрудничество, экспорт продукции, импорт, стимулирование производства.*

ANNOTATION

THEORETICAL FOUNDATION AND FACTOR OF DEVELOPMENT OF BORDER REGIONS

In the article is analyzing the theoretical base and the improving factor of border areas. In article the main ways of development of foreign economic activity are specified and the development of export capacity in the border areas and expansion of cooperation. The main task are: analyzing and condition assessment of export capacity of the state legal norms security of foreign economic activity also the regions production capacity and efficiency or its using by organizing and creation of economic condition for export. In article, also is given the problems of production activities possibility for export of the agricultural and farms products.

Key words: *international relation, economic, product, export, import, stimulating.*

information support, system, control, internal audit, principle, concept of internal audit, audit report, production structures, financial results, accounting

ТДУ 639.3

НАҚШИ РУШДИ МОҲИПАРВАРӢ ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ

Холова М.-ассистенти ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *моҳидорӣ, барномаҳои рушд, коркарди захираҳои моҳӣ, муҳити табиӣ, самаранокӣ.*

Моҳипарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як соҳаи муҳими иқтисодиёт мебошад. Он дар таъмини амнияти озуқавории аҳолӣ, ҳифзи захираҳои биологӣ ва беҳтар гардонидани сифати зиндагии аҳолӣ нақши муҳим дорад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди соҳаи моҳипарварӣ диққати ҷиддӣ дода мешавад. Ҳар сол то 5 ҳазор тонна гӯшти моҳӣ истеҳсол кардан мумкин аст. Ин нишондод барои таъмини амнияти озуқавории аҳолӣ мусоидат менамояд. Таҳлил нишон дод, ки дар ҷумҳурӣ парвариши моҳӣ дар сад муассисаи сохтори комплекси аграсаноатӣ ба роҳ монда шудааст. Танҳо дар 70 хоҷагие, ки дорои ҳавз, кӯл, дарё ва обанбор мебошанд, истеҳсоли он назаррас аст. Аммо то ҳоло истеҳсоли моҳӣ ва маҳсулоти он мутобиқи нақшаи дурнамо дар хоҷагиҳои моҳипарварӣ ба роҳ монда нашудааст. Бояд ёдовар шуд, ки дар замони Шӯравӣ бо назардошти захираҳои Тоҷикис-тон аз солҳои ҳафтодуми қарни гузашта бештар ба ин соҳа таваҷҷуҳ гардид. Минтақаҳое, ки чунин захираҳоро доштанд, соҳиби хоҷагиҳои моҳипарварӣ гашта, тай ду даҳсола ин соҳа хеле рушд намуд. Танҳо дар соли 1991 сайди моҳӣ дар Тоҷикистон 3945 тоннаро ташкил дода, маҳсулоти моҳипарварӣ чун ғизо ба 4261 тонна расонда шуд.

Бояд тазаккур дод, ки дар давраи соҳибистиқлолӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои эҳёи ин соҳаи хеле пураҳамият тадбирҳои зиёдеро роҳандозӣ ва барои рушди бемайлони моҳипарварӣ қарорҳои соҳавӣ қабул намудааст. Новобаста ба ин натиҷаҳои истеҳсолии солҳои охир ҳам на он қадар хуб аст, ин соҳаи муҳим ва бемуболиға афзалиятнок ба камбудиҳои ҷиддӣ рӯ ба рӯ шуд ва ҳалли он маблаггузорӣ ва дастгирии давлатиро тақозо мекунад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як барномаи дарозмуҳлати рушди соҳаи моҳипарварӣ бо дарназардошти захираҳои обӣ-биологӣ таҳия намуд ва он тамоми самтҳои ин соҳаро, ба хусус ҳифзи генетикӣ, навъҳои моҳӣ, афзоиш ва маҳсулнокии он, беҳдошти ҳолати кӯлҳо, дарёҳо ва обанборҳоро фарогир аст. Агар чунин муносибат ба вуқуъ пайвандад, он гоҳ барои татбиқи сиёсати ягонаи иқтисодии давлатӣ дар соҳаи моҳипарварӣ муҳайё шуда, он ба рушди соҳа такони ҷиддӣ мебахшад. Чунин муносибату мавқеъгирӣ дар шароити имрӯза барои самаранок истифода гардидани захираҳои об ин ба рушди соҳаҳои мухталиф, аз ҷумла гидроэнергетика ва кишоварзӣ ҳам мусоидат хоҳад намуд. Бо назардошти ба танзим овардани истифодаи об, кӯлҳо, обанборҳои иловагӣ, ҳавзҳо пайдо шуда имконияти бештари моҳипарварӣ муҳайё гардад. Аҳолӣ бо гӯшти моҳӣ таъмин гашта, ҷойҳои нави корӣ бунёд карда мешавад [1].

Дар шароити кунунӣ маҷмӯи саноати моҳипарварии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи зарурӣ устувор касб накарда, он захираи обӣ – биологӣ доранд, муқоисанашаванда аст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон масалан бо Ҷопон, Корея, Эрон, Туркия ва якчанд кишварҳои аврупоӣ баробар шуданро дорад. Ин дурнамо амалишаванда ҳам ҳаст ва соҳаи моҳипарварӣ, чуноне ки дар боло ишора рафт, бояд ба соҳаи афзалиятноки кишвар табдил ёбад. Дар ин росто, баъзе иқтисоддонҳо ва мутахассисони соҳа ба ин назаранд, ки барои эҳёи ин соҳа, яъне бунёд ва рушди хоҷагиҳои моҳипарварӣ маблаггузории давлатӣ зарур мебошад. Ҳадафи асосӣ самаранок истифода бурдани захираҳои обӣ-биологии мамлакат аст. Дар ҷумҳурӣ заминаи рушди ин соҳа вуҷуд дорад, хоҷагиҳои алоҳидаи давлатӣ ва хоҷагҳои деҳқонӣ фаъоланд ва бозори истеъмоли моро то қадре бо гӯшти моҳӣ таъмин карда мешавад, аммо арзиши аслии он хеле қимат ва тамоми қишрҳои ҷомеа имкони истеъмолии онро ҳанӯз надоранд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳоло дар ҷумҳурӣ 12 зоти моҳӣ парвариш меёбад, вале зотҳои моҳиҳои дарёҳою кӯлҳои табиӣ пурра омӯхта нашудаанд. Тадбирҳои мушаххас дар бо-бати пешгирии касалиҳои сироятие, ки дар дарёҳою обанборҳо паҳн гашта ва онҳо боиси тала-фоти моҳӣ ва тухми он шудааст, бояд роҳандозӣ шавад. Дар бозори ҷумҳурӣ асосан чор навъи моҳӣ ба фурӯш гузошта шудааст. Ба мушоҳида мерасад, ки обанборҳои ҷумҳӯрӣ дар мавзеъҳои обпартоӣ тӯрҳои муҳофизатӣ надоранд, ҳангоми ба дарёҳо сар додани об миллионҳо моҳичаҳо аз обанборҳои шароиташон муътадил ба водиҳо сарозер шуда, аз инкишоф монда ва ё 80-90 дарсади онҳо талаф меёбанд. Таҳқиқотҳо нишон додаанд, ки дар болоби обанбори Баҳри Тоҷик, ба тағйири вазъи гидрогеологӣ ҳамасола тухми моҳиҳои лаққамоҳӣ (сом) ва симмоҳӣ (леш) зери лойқа монда, инкишофи табиии ин ду навъи моҳӣ нигаронкунанда аст.

Ҳоло, дар байни моҳипарварони хоҷагиҳои алоҳида дар мавриди парвариши саноатии моҳӣ ва ба бозор баровардани моҳӣ рақобат мушоҳида карда мешавад. Дар аксар маврид дар парвариши саноатии моҳӣ ва ба бозор баровардани моҳӣ рақобати солим кам ба назар мерасад. Моҳиҳои ҳанӯз вазн ногирифтаро шикор карда, ба бозор пешкаш мекунанд, аз ин нигоҳ 50,0 % хоҷагиҳои моҳипарвар нишондодҳои пасти истеҳсолӣ доранд.

Ба мушоҳида мерасад, ки дар хоҷагиҳои пешқадами моҳипарварӣ аз ҳар гектар ҳавзҳо 15-20 сентнерӣ моҳӣ истеҳсол мекунанд, яъне онҳо технологияи ҳозираи парвариши моҳипарвари-ро аз даст дода, бештар аз усулҳои куҳнаи моҳипарварӣ кор мегиранд, ки он дар шароити тех-нологияи рушдкунанда ба талабот ҷавобгӯ нест. Бо мавҷудияти имконоти захираҳои обӣ ва шароити мусоиди биологӣ моҳипарварони ҷумҳурӣ имкон доранд зотҳои хеле сергӯшти моҳиро ба парвариш гиранд.

Дар Тоҷикистон гулмоҳӣ хеле машҳур буда, гӯшти он хеле лазиз мебошад. Парвариши онро ҳатто дар кӯлҳои сунъӣ ба роҳ мондан мумкин, Гулмоҳӣ камхӯр буда, бештар гиёҳҳои гу-ногунро истеъмол мекунад. Андешидану ба роҳ мондани парвариши илмии бисёр зотҳои

моҳиҳо, аз қабили амури сиёҳ, буффалои амрикоӣ, суфимоҳӣ, карпи чармӣ, моҳии сафеди чашмсурх, гурбамоҳӣ дар шароити обу иқлими ҷумҳурии мо хеле мусоид ва аз нигоҳи иқтисодӣ хеле фоидаовар мебошад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шароити мусоиди иқлимӣ ва захираҳои фаровони обие, ки дар ихтиёр дорад, метавонад дар оянда ба яке аз кишварҳои содиркунандаи гӯшти моҳӣ ва маҳсулоти моҳӣ табдил ёбад. Маҳсулоте, ки аз моҳӣ истеҳсол мешавад, дар тавлидоти аксар маҳсулотҳои саноатии дигар истифода мегардад. Маҳсулоти моҳӣ дар тиб бештар истифода бурда мешавад. Маҳсулоти моҳӣ дар маҷмӯъ ба саломатии одам фоидабахш буда, дар организм нақши таҷзиякунандагиро мебозад.

Ҷадвал. Сайди моҳӣ аз кӯлҳо ва ҳавзҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2017-2019 (тонна)

Вилоятҳои ҷумҳурӣ	Хоҷагиҳои давлатӣ		Хоҷагиҳои деҳқонӣ	Ҳамагӣ
Ҷумҳурии Тоҷикистон	589,7		1713,2	2302,9
ВМКБ	11,1		-	11,1
Суғд	123,1		24,1	147,2
Хатлон	395,0		1654,6	2049,6
НТҶ	60,5		34,5	95,0

Манбаъ: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон /Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Душанбе, 2020. 482 с.

Шароит ва замон тақозо менамояд, кӣ мо бояд ин соҳаи аз нигоҳи иқтисодӣ фоидаоварро боз ҳам рушд диҳем. Ҳанӯз ҳам мутахассисон ба ин назаранд, ки барои ба роҳ мондани истеҳсоли саноатии моҳӣ заминаи хӯрокӣ нокифоя аст ва моҳипарварон якчанд намуди ғизоҳои зарурии ин соҳаро бо нарҳҳои баланд аз хориҷ ворид менамоянд. Хӯроки асосии моҳӣ дар ҳавзҳо асосан сабӯс аст, агар дар ҷумҳурӣ заминҳои корам самаранок истифода бурда шаванд, соле барои рушди моҳипарварӣ дусад ҳазор тонна ғалла басанда мебошад [4].

Таҷриба ва таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки имконоти бо роҳи табиӣ афзоиш додани ин соҳа хеле маҳдуд мебошад ва моҳипарварони ҷумҳурӣ таҷрибаи бо роҳи сунъӣ зинда гардонидани тухми моҳиро доранд. Дар обҳои на он қадар сарди мо то бист зоти моҳиро парвариш кардан мумкин аст [4].

Аз соли 2019 сайди моҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 47,0 фоиз зиёд гардидааст. Зиёд гардидани моҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо раванди мушаххас рушд ёфта истодааст. Аз ин рӯ, зиёд кардани кӯлҳои моҳипарварӣ саривақтист.Бунёди хоҷагиҳо ва корхонаҳои хурди истеҳсоли консерваи моҳӣ ва дигар маҳсулотҳои моҳӣ истеҳсолкунанда бояд як бахши барномаи рушди ин соҳаро ташкил диҳад. Моҳиҳое, ки дар обанборҳо парвариш меёбанд ва аз нигоҳи экологӣ бартарият доранд, ба консервакунонӣ хеле ҳам мувофиқ ва дар бозори ҷаҳонӣ ниёз ба онҳо бештар аст. Таъсис додани корхонаҳои истеҳсоли орд ва равғани моҳӣ ба мақсад мувофиқ мебошад. Дурнамои соҳаи моҳипарварӣ дар ҷумҳурӣ умедбахш буда, он рӯз дур нест, ки сокинони мамлакат бо гӯшти моҳӣ ва маҳсулоти худии он таъмин мегарданд [6].

Тибқи иттилои Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2019 дар ҷумҳурӣ ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти моҳипарварӣ ба 52,1 млн. сомонӣ расид, ки ин нисбат ба ҳамин давраи соли пешин 31,2 % зиёд мебошад. Айни замон теъдоди хоҷагиҳои моҳипарварии ҷумҳурӣ 377 адад ва майдони умумии ҳавзҳо 3,3 ҳазору гектарро ташкил медиҳад. Алҳол дар ҳавз, кӯл ва обанборҳои мамлакат дар маҷмӯъ 65 намуди моҳӣ парвариш меёбанд. Аз моҳиҳои хушзоти ватанӣ 7 зот барои парвариш ва 13 навъ сайдшаванда мебошанд [4].

КВД «Моҳии Тоҷикистон» иброз медорад, ки амалишавии «Барномаи рушди соҳаи моҳипарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2022» ва дигар дастгириҳои Ҳукумати мамлакат имкон фароҳам овард, ки истеҳсоли моҳӣ дар ҷумҳурӣ ба маротиб афзун гардад. Намунаи равшани ин дастгирӣ он аст, ки 26 июни соли 2018 дар доираи сафари корӣ ба шаҳру ноҳияҳои вилояти Суғд Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомали Раҳмон баҳри рушди соҳаи моҳипарварӣ ва афзоиши навъҳои беҳтарини моҳӣ дар шаҳри Хуҷанд дар дарёи Сир 20 ҳазор моҳии навъи сазан ва амури сафед сар доданд. Бояд гуфт, ки дар хоҷагиҳои моҳипарварии вилояти Суғд навъҳои гуногуни моҳӣ парвариш карда шуда, даромад аз фурӯши он як роҳи ғанӣ гардонидани буҷети хоҷагиҳо ва беҳтар кардани шароити иқтисодию иҷтимоии кормандони соҳа мебошад.

Махсусан аз андоз озод гардидани хоҷагиҳои моҳипарварӣ барои рушди соҳа нақши муҳим гузошт. Аз ҷумла, соҳибкорон имкон пайдо намуданд, ки ҳавзҳои нави моҳипарварӣ бунёд намоянд. Соли 2019 сайдгирии моҳӣ дар тамоми ҷумҳурӣ 2749,3 тонна, аз ҷумла дар хоҷагиҳои вилояти Хатлон - 2236,3 тонна, вилояти Суғд - 369,9 тонна ва ВМКБ - 48,1 тоннаро ташкил додааст. Ҳаҷми умумии навъҳои асосии моҳиро инҳо ташкил медиҳанд: моҳии пешонағафс - 547,4, заҒорамоҳӣ- 179,5, гулмоҳӣ 42,2, амури сафед - 233,1 ва обгун - 28,5 тонна. Навъҳои дигари моҳӣ аз 1718, 6 тонна иборат мебошанд [4].

Соли гузашта барои афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар хоҷагии деҳқонии «Ҳабибамоҳ» - и шаҳри Кӯлоб коргоҳи тавлиди моҳича (инкубатсия) бо таҷҳизоти навтарин мавриди истифода қарор гирифт. Дар обанбори ноҳияи Муъминобод низ моҳипарварӣ равнақ меёбад. Обанбори мазкур ҳанӯз соли 1959 барои обёрии заминҳои кишти ноҳияҳои

Муъминобод, Кӯлоб ва Восеъ бунёд гардида, иқтидори лоиҳавии он 30 миллион метри мукааб обро ташкил медиҳад. Корхонаи воҳиди давлатии «Моҳии тоҷик» вобаста ба шароиту имконот ба ин обанбор барои парвариш дар марҳилаи аввал моҳичаҳоро равона сохтааст. Бояд ёдовар шуд, ки зимни сафари корӣ ба ноҳияи Муъминобод Пешвои миллат муҳтарам Эмомали Раҳмон ба масъулон баҳри истифодаи самараноки обанбор ва ба роҳ мондани парвариши моҳӣ дар он супориш доданд. Бо ин мақсад ба обанбори мазкур 700 ҳазор моҳича оварда шуд.

Мутобиқи пешниҳодҳои илмӣ вобаста ба иқлими минтаҷа дар обанбори мазкур парвариши се намуди моҳӣ, аз ҷумла пешонасафед, заҒорамоҳӣ ва амури сафед ба роҳ монда шудааст. Соли 2020 дар обанбори мазкур се баробар зиёд моҳича парвариш карда шудааст, ки он ба паст рафтани нархи ин маҳсулот ва фаровон гаштани он дар бозору марказҳои савдои мамлакат мусоидат бояд кунад. Бояд тазаккур дод, ки хоҷагиҳои зотпарварии КВД «Моҳии Тоҷикистон» - ҶСК «Моҳии тоҷик» дар ноҳияи Б. Ғафуров ва ҶСК «Парваришгоҳи моҳии хушзот» дар ноҳияи А. Ҷомӣ қариб тамоми хоҷагиҳои моҳипарварии мамлакатро бо моҳичаю кирминамоҳичаҳо таъмин менамоянд. Соли гузашта бо ҷалби сармоягузории ватанӣ дар ноҳияҳои Б. Ғафуров, Шаҳритус, Дӯстӣ ва А.Ҷомӣ коргоҳҳои тавлиди кирминамоҳича бунёд ёфтанд, ки ҳоло 9 ададро ташкил медиҳанд.

Ҳар сол дар ҷумҳурӣ 18 - 20 млн. кирминамоҳича гирифта мешуд, соли гузашта ин теъдод беш аз ду маротибаро ташкил дод. Мавриди зикр аст, ки хоҷагиҳои моҳидории «Аквапарк», «Форел» - и шаҳри Ваҳдат, «Абдураҳмон», «Исмоил», «Ҳабибамоҳ» - и шаҳри Кӯлоб, «Форел» - и шаҳри Турсунзода, «Суғд - моҳӣ» - и шаҳри Гулистон, «Парваришгоҳи моҳии хушзот» - и ноҳияи А. Ҷомӣ, «Гули Сурх» - и ноҳияи Дӯстӣ, «Чубек» - и ноҳияи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ва «Рухшона» - и ноҳияи Ашт дар зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли моҳӣ саҳми назаррас доранд.

Дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон низ даҳҳо кӯлу ҳавзҳои сунъӣ ва рӯдхонаву обанборҳо мавҷуданд, ки барои ташкил ва рушди соҳаи моҳидорӣ заминаи хуб мебошанд. Ҳоло дар вилоят 12 хоҷагии моҳипарварӣ фаъолият карда, ҳамасола дастурхони мардумро бо ин ғизои муфид ба қадри имкон таъмин месозанд.

Мувофиқи маълумоти олимону мутахассисон моҳиҳои истеҳсоли Тоҷикистон дар ҷаҳон аз ҷиҳати сифат серхаридоранд. Тибқи иттилои масъулини Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон соли гузашта гулмоҳии амударёии Тоҷикистон бо Сипосномаи ширкати байналмилалии «Slow Food» қадрдонӣ шуд. «Бояд гуфт, ки моҳии амударёӣ бо лаззату тамъи худ ҳамто надошта, қаблан низ сазовори «Ситораи тиллоӣ» дар шаҳри Женева гардида буд. Ин омил метавонад диққати садҳо ҳазор сайёҳону меҳмононро ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷалб намояд», - тазаккур доданд масъулини Кумитаи рушди сайҳӣ. Барои таъмини пурраи аҳолии ҷумҳурӣ бо гӯшти моҳӣ дар як сол 85 ҳазор тонна моҳӣ басанда аст. Таркиби гӯшти моҳӣ дорои витаминҳои барои инсон лозими зиёд доранд. Бинобар олимони Институти хӯроквории Академияи илмҳои тиббии ҷумҳурӣ давоми сол ба ҳар нафар истеъмоли 89 килограмм гӯшти моҳиро тавсия медиҳанд.

Агар мушкилиҳои соҳа бартараф ва имкониятҳои моҳипарварӣ дар мамлакат - обанборҳою заминҳои ғайрикишоварзӣ самаранок истифода шаванд, дар ҷумҳурӣ соле беш аз 100 ҳазор тонна моҳӣ истеҳсол мегардад.

Барои пешбурди соҳаи моҳипарварӣ аз нигоҳи мо бояд корҳои зерин анҷом дода шаванд:

- додани қарзҳои дарозмуддат аз тарафи бонкҳои давлати ва шахсӣ барои соҳибкорони соҳаи моҳипарварӣ;
- хоҷагиҳои навтаъсиси моҳипарварӣ ва озод кардан онҳо аз андоз дар як муддати муайян;
- додани имтиёзҳо барои дохил кардани технология барои консерва кардани моҳӣ;
- ташкил кардани хоҷагиҳо барои парвариши хӯроки моҳӣ.

АДАБИЁТ

1. Дудакова И.А. Разработка методов повышения эффективности организации производственных процессов на предприятии рыбной промышленности / И.А. Дудакова, М.Г. Магомедов, О.А. Чернецова // Современные проблемы экономики: коллективная монография / под общ. ред. д-ра. экон. наук, проф. С.М. Крымова – Ростов н/Д: Издательский центр ДГТУ, 2010. – С.102-112.
2. Богачев А.И. Обеспечение продовольственной безопасности на основе развития рыбного хозяйства. ВЕСТНИК НГИЭИ, №5 (84), 2020. – С. 110-121.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи моҳипарварӣ, моҳигирӣ ва ҳифзи захирахои моҳӣ» соли 2013, №8-9.
4. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон /Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Душанбе, 2020.-482 с.
5. Термины рыночной экономики: Современный словарь-справочник делового человека / Л. Е. Намятова. 4-е изд., перераб. и доп. Екатеринбург: УрФУ, 2012.-198 с.
6. Экономика и управление в сельском хозяйстве: Учебник / Г.А. Петранеева, А. В. Мефед, М. П. Тушканов и др.; Под ред. Г. А. Петранеевой – М.: Академия, 2003. –352 с.

АНОТАЦИЯ

РОЛЬ РАЗВИТИЯ РЫБОВОДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В настоящей статье проведен анализ состояния рыболовства, выявлены проблемы развития предприятий рыбной промышленности. Исследованы тенденции и перспективы роста пред-

приятий, учитывающие достижение устойчивого развития всех элементов бизнес-процессов от рыбопромысловика до конечного потребителя. Рассмотрены макроэкономические условия, установлены важнейшие факторы, обеспечивающие повышение устойчивости развития данных предприятий. Определены структуры и этапы движения материальных потоков на предприятиях рыбной промышленности.

Ключевые слова: *рыболовство, программы развития, переработка рыбы, природная среда, эффективность.*

ANNOTATION

DEVELOPMENT OF FISHING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS

The analysis of the state is carried out, the problems of development of the enterprises of the fishing industry are revealed. The tendencies and prospects for the growth of enterprises are investigated, taking into account the achievement of sustainable development of all elements of business processes from the fish industag to the end consumer. The macroeconomic conditions are considered; the most important factors are identified that ensure the increase in the sustainability of the development of these enterprises. The stages of movement of material flows at the enterprise of the fishing industry are structured.

Keywords: *fishing, development programs, fish processing, natural environment, efficiency.*

ТДУ 338.1.631.15:30

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ РАҚОБАТПАЗИРИИ КОРХОНА

Раҳимзода М. Н.- омӯзгори калон, **Қурбоналиев Қ. З.-** ҳуҷҷатнигор- ДДД

Калимаҳои асосӣ: ***р****ақобатпазирӣ, идоракунӣ, кишвар, корхона, иқтисод, рушд, бозор, устуворӣ, истеҳсолот, фурӯш, маҳсулот.*

Омили нисбатан пуркуввате, ки шароити умумии фаъолияти ин ё он корхонаву бозорро муайян менамояд, дарачаи инкишофи муносибатҳои рақобатӣ мебошад. Рақобат ин унсури асосии иқтисоди бозорӣ мебошад. Бе рақобат иқтисоди бозорӣ вуҷуд дошта наметавонад, зеро бе рақобат бозор вазифаҳои навовариро иҷро карда наметавонад, бинобар ҳамин рақобат қувваи ҳаракатдиҳандаи пешравии инсоният ба ҳисоб меравад.

Ҳолати муосири муносибатҳои истеҳсолӣ-иқтисодӣ дар Тоҷикистон бо зиддиятҳои зиёде тавсиф карда мешавад. Равандҳои мураккаби ислоҳоти муносибатҳои иқтисодӣ ва рушди шароити нави бозории хоҷагидорӣ, ки дар кишвари мо ҷараён доранд, муносибати навро ба ташкили фаъолияти истеҳсолӣ-хоҷагидорӣ, принсипҳо ва усулҳои идоракунии истеҳсолот тақозо мекунанд.

Дар давраи гузариш аз иқтисоди амрӣ-маъмурӣ ба иқтисоди бозорӣ муносибатҳои корхонаҳо бо давлат, низоми молиявӣ, таъминкунандагон, истеъмолкунандагон ва рақибон ба таври назаррас тағйир ёфтанд. Дар субъектҳои бозор зарурати ба таври мустақилона ҳал кардани мушкилот ва муайян кардани ҳадафҳои рушди худ ба миён омад. Аммо, услуби директивии идоракунӣ ба иқтисодиёти давраи гузариш, нотавонии роҳбарони корхонаҳоро ҷиҳати дуруст таҳлил кардани вазъи бозор, муайян кардани тамоюлҳои нави рушди бозор ва ояндабинии дақиқтари онҳо ба мерос гузошт.

Ин ҳолат боиси хато будани аксар қарорҳои идоракунӣ дар корхонаҳо дар оғози ислоҳот ва дар замони ҳозира гардида, чун натиҷа, амиқӣ ва давомнокии падидаҳои бухронии иқтисодиёти кишварро муайян намудааст. Дар адабиёти иқтисодии ватанӣ омилҳои асосии ноустуворӣ дар иқтисоди Тоҷикистон ба таври кофӣ коркард гардидаанд. Аз ҷумла, дар бораи рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ ва усулҳои афзунгардонии он олимони тоҷик Мамадназарбеков М.Н. ва Солиев А.А. кор кардаанд. Бо дарназардошти дарачаи баланди ҳамгироии иқтисоди ҷаҳонӣ, зарур мешуморем, ки илова бар ин омилҳо, омили таъсири равандҳои сатҳи глобалӣ, макро ва микро низ ба ин феҳрист шомил карда шаванд (расми 1).

Озодии иқтисодии корхона дар шароити муосири бозор, чун қоида, бо зиёд шудани хавфҳои хоҷагидорӣ тавсиф карда мешавад, ки вобаста ба ноустувории тақозо, нархҳо, рафтори рақибон, таъсири омилҳои тасодуфии табиати ғайри иқтисодидошта ба самаранокии қабули қарорҳои идоракунӣ, тағйирёбанда будани муҳити бозор ва амсоли он ба миён меоянд.

Дар чунин шароит, пеш аз қабули қарорҳои идоракунӣ, роҳбарони корхонаҳо бояд муҳити дохилӣ ва берунии корхонаро оҷилан омӯхта, таъсири тағйироти бозорро ба фаъолияти он баҳо диҳанд ва барои ислоҳи он роҳҳои ҳалли навро ёбанд. Аз он мавридҳое, ки дар боло гуфта гузаштем, чунин бармеояд, ки гузариш ба муносибатҳои бозорӣ боиси пайдоиши як қатор мушкилот дар соҳаи идоракунӣ мегардад, ки бо сабабҳои ба ҳамагон фаҳмо дар кишвар ҳеҷ кадоме аз олимон ва таҷрибадорон бо онҳо сарукор нагирифтааст.

Ҳамзамон, тартиби омодашудаи ҳалли чунин мушкилот, ки дар кишварҳои дорои иқтисоди бозории рушдёфта бомуваффақият татбиқ мешаванд, метавонанд дар сурати оқилона ба шароити иқтисоди Тоҷикистон мутобиқ гардидани онҳо самарабахш бошанд.

Фаъолияти корхона дар шароити бозори рақобатнок ин як системаи муносибатҳои байни истеҳсолкунанда ва харидор мебошад, ки мувофиқи он истеҳсолкунанда бо дарназардошти рафтори фаъоли рақибон бояд на он чизеро, ки меҳоҳад фурӯшад, балки чизеро, ки истеъмолкунанда меҳоҳад бихарад, пешниҳод намояд.

***Сарчашма:** Таҳияи муаллиф.

Расми 1. – Омилҳои ноустувории вазъи иқтисодӣ дар мамлакат*

Бинобар рушди рақобат, роҳбарияти корхона бояд мунтазам вазъи бозор, талабот-пешниҳодҳо ва хусусиятҳои онҳоро таҳлил намоянд. Ҳамин тариқ, қарорҳои идоракунӣ оид ба истеҳсол ва фурӯши маҳсулот бояд дар асоси дониши пурраи омилҳои бозор ва бо дарназардошти таъсире, ки ин қарорҳо метавонанд дар бозор дошта бошанд, қабул карда шаванд.

Натиҷаҳои чунин таҳлил бевосита ба қабули қарори муносибтарини марбут ба мавридҳои зерин таъсир мерасонанд: ташаккули барномаҳои номгӯйи маҳсулот; навсозии маҳсулот; тағйироти хусусиятҳои ташкилӣ, истеҳсоли икодии корхона; тағйир додани самти истеҳсолот; таъмини фурӯши саривақтии маҳсулот; ба даст овардани сармоягузории зарурӣ барои рушди истеҳсолот ва ғ.

Вазифаҳои асосноккунӣ ва қабули қарорҳои муносибтарини идоракунӣ дар корхонаҳои саноатӣ дар шароити иқтисоди давраи гузариш дар Тоҷикистон ба гурӯҳи масъалаҳои ҳаллашон мушкил мансуб буда, як қатор мушкилоти дигари мураккаби иқтисодиётро, ба монанди номуайянии тамоюлҳои рушди иқтисодӣ, ноустувории механизми танзими бозор, амиқгардии бухрони давраи гузариш ва амсоли онро ба миён меоранд, ки пеш аз ҳама, ба коҳиши истеҳсолот оварда мерасонад.

Аммо, сарфи назар аз рух додани таназзули иқтисодӣ, як иқтидори тадричан ҷамъшавандаи мусбатро дар раванди истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ шурӯъ аз охири солҳои 1990 қайд кардан мумкин аст. Динамикаи нишондиҳандаҳои асосии рушди иқтисодӣ дар Тоҷикистон аст, дар ҷадвали зерин манзур мегардад (ҷадвали 1.).

Ин маводи рақамӣ нишон медиҳад, ки ислоҳоте, ки гузариши корхонаҳои кишварро ба муносибатҳои бозорӣ таъмин намуданд, на ҳамеша натиҷаҳои чашмдоштро ба даст овардаанд. Ҳамзамон, динамикаи ду соли охир ба мо имкон медиҳад, ки дар бораи оғози гузариш ба модели нави рушди иқтисодӣ фарзияи эҳтиёткорона пешниҳод кунем. Дар соли 2017, нисбат ба соли 2016, на танҳо суръати афзоиши ММД аз 4,7 то 7,3% афзудааст, балки ҳаҷми сармоягузорӣ низ (аз 2,6 то 12,5%) зиёд шудааст. Истеҳсоли маҳсулоти мошинсозӣ 7,4% афзуда, аз рӯйи ин нишондиҳанда пас аз саноати сӯзишворӣ дар ҷои дуюм қарор гирифт. Аммо баровардани хулосаҳои ниҳоӣ дар мавриди ташаккули модели нави рушд, ба гуфтаи коршиносони маъруфи ватанию хориҷӣ, ҳанӯз барвақт аст.

Ҷадвали 1.- Динамикаи нишондиҳандаҳои асосии рушди иқтисодӣ дар Тоҷикистон (бо фоиз нисбат ба соли қаблӣ)

Нишондиҳандаҳо	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ	98,0	100,6	110,0	105,1	104,7	107,3
Ҳаҷми истеҳсоли саноатӣ	94,9	99,7	111,9	104,9	103,7	107,0
Истеҳсоли маҳсулоти саноати мошинсозӣ	100,8	101,7	104,2	105,3	102,6	107,4
Сармоягузориҳо ба сармояи асосӣ	100,6	105,1	117,4	110,0	102,6	112,5
Намояи (индекси) нарҳҳои истеъмолӣ	139,7	110,1	120,2	118,8	115,1	112,0

Сарчашма: *Иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон 2017. Маҷмӯаи омории Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018. –С.16.*

Дар чунин низоми мураккаби муносибатҳо, шахсе, ки қарори масъули идоракуниро қабул мекунад, ба ҳолате дучор меояд, ки ӯро ба қабули чунин қарорҳо водор мекунад, ки оқибатҳои он вазъи корхонаро (даромаднокӣ, таносуби зарар, муфлисшавӣ) муайян мекунанд. Дар баробари ин, малакаҳои амалӣ, таҷриба ва эҳсоси фитрии роҳбарон барои қабули қарори дуруст дар раванди татбиқи вазифаҳои бозории иқтисод дар давраи гузариш кифоя нестанд, зеро вазъи зудтағйирёбанда имкон намедиҳад, ки барои ҳама ҳолатҳо як модели ягонаи рафтор сохта шавад. Ин вазъият аз он сабаб боз бадтар мешавад, ки раванди идоракунӣ дар бисёр корхонаҳо ба принсипҳои куҳнаи омодасозӣ ва қабули қарорҳои идоракунии хоси системаи амрию маъмурӣ асос ёфтааст. Аҳамияти оқибатҳо ва арзиши баланди хатои эҳтимолӣ асоснок кардани интихоби ин ё он қарорро тақозо мекунанд, ки танҳо дар сурати фаҳмидани қонуниятҳои фаъолияти механизми бозор имконпазир аст.

Ҳамин тариқ, проблемаи идоракунии корхона дар шароити муосир дар мавҷуд набудани усулҳои пешрафтаи бозорӣ ҷиҳати асоснок кардани қарорҳои баландсифати идоракунӣ вобаста ба тағйирёбии вазъият ва муносибатҳо дар бозор зоҳир мегардад, ки рушди онҳо дар Тоҷикистон таҳия ва татбиқи методҳои усулан нави идоракуниро тақозо мекунад, ки таҷрибаи ҷаҳониро ба назар гирифта, ба афзоиши чандирӣ имкон медиҳанд ва устувории як корхонаи ватаниро дар шароити бозор таъмин менамоянд. Таҷрибаи кишварҳои пешрафта нишон дод, ки консепсияҳои назариявӣ ва амалии мукаммалгардонии идоракунии корхона дар шароити бозор маркетинг мебошад, ки нақши он дар давраи гузариш беназир ва дучанд аст: дар сатҳи микро маркетинг ин василаи ҷойгиркунии корхона дар муҳити бозор ва дар сатҳи макро фишанги муҳити бозорӣ мебошад. Дараҷаи воридшавӣ ба муҳити бозор бо сатҳи фаъолияти соҳибкории корхона ва иқтидори рақобатпазирии он муайян карда мешавад.

Дар ниҳояти кор, таҷрибаи бозори ҷаҳонӣ, гузариши иқтисоди миллӣ ба бозор, рақобатпазирии пасти маҳсулот ва корхонаҳо зарурати ташкили хадамоти маркетингиро дар сохтори онҳо муайян кард. Аммо, сарфи назар аз мавҷудияти онҳо, ба таҳқиқоти маркетингӣ дар корхонаҳо диққати нокифоя дода мешавад. Дар айни замон, танҳо дар бораи татбиқи амалии консепсияи беҳтар намудани фурӯш дар корхонаҳо сухан рондан мумкин аст. Ин консепсия кӯшишҳои худро ба ниёзҳои фурӯшанда равона мекунад ва бо ҳамин, мафҳуми маркетингро дар маҷмӯъ иваз намуда, маънои онро таҳриф мекунад. Дар марҳилаи муайян стратегияи маркетинг вобаста ба хусусияти бозор ва сиёсати нархгузории корхона ташаккул меёбад. Чун қоида, ин раванд мувофиқи вазъи мушаххаси бозор рух медиҳад ва таҷрибадорон танзими ин ҷараёнро эътироф намекунанд. Шояд иллати дар доираи басо танге махсус гардида шудани таҳқиқотҳо оид ба банизомдарории усулҳои истифодабарии маркетинг ҳам дар кишварҳои аз ҷиҳати муносибатҳои бозорӣ мутараққӣ ва ҳам дар кишварҳои дорои бозорҳои рӯ ба инкишоф низ маҳз дар ҳамин бошад.

Бо вуҷуди ин, бо шарофати саъйи мактаби идоракунии Ф.Котлер назарияҳои василаҳои маркетинг, ба қисмҳо ҷудонамоии (сегментатсияи) бозор ва давраи ҳаётии маҳсулот ба вуҷуд омаданд. Таҷрибаи чилсолаи маркетинги Ғарб чандирӣ ва зудҳаракатии усулҳои онро дар робита бо тағйирёбии бозор нишон дод. Дар ин муддат таваҷҷуҳ ба таҳқиқоти илмӣ ба таври назаррас афзоиш ёфт. Ҳамин тавр, агар дар соли 2000 танҳо 25% роҳбарони корхонаҳо мунтазам усулҳои математикиро истифода мебурда бошанд ва 68% ҳадди ақал як маротиба истифода мекарданд, пас то соли 2017-ум 80% стратегияҳои маркетингии корхонаҳои амрикоӣ натиҷаи таҳқиқот дар бозорҳои мураккаби тақсимбандишуда буданд. Ҳоло ин ҳисса беш аз 90% -ро ташкил медиҳад. Дар таҷрибаи идоракунии пасошӯравӣ одатан ба таҳлили босифати маълумоти оморӣ ва моделҳои соддатари математикӣ бартарӣ дода мешавад. Ин ҳолат бо он шарҳ дода мешавад, ки дар амалия динамизми равандҳои бозор ва дараҷаи вобастагии онро ба омили равонӣ ва ҳассосият ба таъсироти тасодуфӣ хуб тасаввур мекунанд. Хизматрасониҳои маркетингӣ, ки дар корхонаҳо ташаккул меёбанд, аз сабаби тайёр набудани мутахассисон, набудани таъминоти иттилоотию методӣ ва техникии зарурӣ наметавонанд тадқиқот гузаронанд. Зимнан, қарорҳои баландсифати идоракунӣ, ки ба вазъи душвори бозори дохилӣ мувофиқанд, дар асоси таҳқиқоти амиқи маркетингӣ бо истифода аз моделҳои иқтисодӣ ва математикӣ имконпазиранд, ки барои арзёбии миқдории равандҳо ва зуҳуроти бозор шароит фароҳам меоранд.

Дар шароити муосири бозор дар Тоҷикистон омилҳои муҳимтарини муҳити маркетингии корхонаҳо ва яке аз объектҳои асосии таҳқиқоти маркетингӣ рақобат ва рақобатпазирӣ мебошанд, ки сифатҳои бунёдӣ ва ҷудонашавандаи ҳама гуна иқтисоди бозорӣ, аз ҷумла

иқтисоди рушдёбанда мебошанд ва дар ниҳояти кор, шароити зарурии рушди фаъолияти соҳибкорӣ мебошанд. Нишондиҳандаи эътирофи нақши пешбарандаи рақобат дар ташаккули муноси-батҳои бозорӣ он аст, ки дар аксари кишварҳои ҷаҳон то имрӯз қонунҳо дар бораи рақобат қабул карда шудаанд ва мақомоти миллӣ барои ҳалли ин масъалаҳо таъсис дода шудаанд. Рақобат як механизми нозук ва чандири идоракунии истеҳсолот мебошад, ки дар посухи фаврии он ба ҳама гуна тағйирот дар муҳити бозор зоҳир мешавад. Корхонаҳое, ки ба онҳо бештар мутобиқ карда шудаанд, яъне нисбат ба рақибон рақобатпазирии баландтар доранд, дар ҳолати беҳтаре қарор мегиранд.

Имрӯз, хусусияти хоси муносибатҳои бозорӣ дар Тоҷикистон афзоиши бемайлони рақобат аст. Агар дар соли 2010 тақрибан 28% корхонаҳои истеҳсолии ватанӣ рақобати шадидро эҳсос мекарда бошанд, пас дар соли 2012 ин рақам ба 58%, дар соли 2016 ба беш аз 70% афзуд. Бинобар ин, нигоҳ доштани муҳити солими рақобатӣ дар кишвар бояд вазифаи муҳимтарини танзими давлатии иқтисод гардад. Аз ин ҷиҳат, гузаронидани таҳқиқот оид ба рақобат ва рақобатпазирӣ вазифаи ҷудонашавандаи хадамоти маркетингии ҳар як корхона мебошад.

Мушкилоти рақобатпазирӣ ва рақобат чӣ дар маҷмӯъ барои иқтисодиёти миллӣ ва чӣ барои ташкилотҳои ибтидоии иқтисодӣ - корхонаҳои алоҳида, дар мадди аввал баромадаанд. Ҳаминро метавон хулоса кард, ки Тоҷикистон ба як системаи иқтисодие ниёз дорад, ки муассир, аз ҷиҳати иҷтимоӣ одилона, рақобатпазир бошад ва рушди устувори сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии кишварро дар шароити рақобати шадиди беруна ва дохилӣ таъмин кунад.

АДАБИЁТ

1. Мамадназарбеков М.Н. Солиев А.А. Рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ ва усулҳои афзунгардонии он- Душанбе, 2009.
2. Эргашев А., Муҳадбердиев Ҳ., Эргашева М. Курси назарияи иқтисодӣ – Душанбе, 2004.- 343 с.
2. Исматов Б. Асосҳои назарияи иқтисод- Душанбе: Паёми ошно, 2001, қ. 1.
3. Капитоненко В.В. Задачи и тесты по финансовой математике: учеб. пособие/В.В. Капитоненко. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Финансы и статистика, 2011. - 368с.
4.Чайка И., Львов И. Конкурентоспособное качество отечественной продукции – ключевая проблема выхода России из экономического кризиса-Москва: Стандарты и качество, 2001.-№6.
5.Долинская М.Г., Соловьев И.А. Маркетинг и конкурентоспособность промышленной продукции – М.: Изд-во стандартов, 1998. – 128 с.
6.Моисеева Н., Конышева М. Маркетинговая активность как фактор конкурентоспособности фирмы //Маркетинг, 2015. - №6. - С.24.
7.Селезнев А. Инфраструктура рынка и конкурентоспособность России. // Экономист, 2000.-№2.

АННОТАЦИЯ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ

Происходящие в нашей стране сложные процессы реформирования экономических отношений и развитие новых рыночных условий хозяйствования требуют новых подходов к организации производственно-хозяйственной деятельности, принципов и методов управления производством. Конкуренция - тонкий и гибкий механизм управления производством, проявляющийся в его мгновенной реакции на любые изменения рыночной обстановки. В лучшем положении оказываются предприятия, которые наиболее приспособлены к ним, то есть обладающие более высокой конкурентоспособностью, по сравнению с конкурентами.

В Таджикистане нужна экономическая система, которая будет эффективна, социально справедлива, конкурентоспособна, которая обеспечит стабильное политическое, социальное и экономическое развитие страны в условиях жесткой внешней и внутренней конкуренции.

Ключевые слова: *конкурентопособность предприятия, управление, страна, предприятие, развитие, рынок, устойчивость, производство, продажа, продукция.*

ANNOTATION

THEORETICAL BASIS OF ENTERPRISE COMPETITIVENESS MANAGEMENT

The complex processes of reforming economic relations and developing the new market conditions require new approaches to the organization of production and economic activities, principles and methods of production management. Competition is a subtle and flexible mechanism for managing production, manifested in its instant response to any changes in the market environment. In the best position are the enterprises that are most adapted to them, that is, they have higher competitiveness compared to competitors.

Tajikistan needs an economic system that is effective, socially fair, competitive and that will ensure the country's stable political, social and economic development in the face of fierce external and internal competition.

Key words: *enterprise competitiveness, management, country, enterprises, development, market, stability, production, sale of products.*

УДК 333., 338.1.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ НА БОГАРНЫХ ЗЕМЛЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН.

Буранов О.В.- соискатель ТАУ им. Ш. Шотемур.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, богарное земледелие, эффективность, производительность, урожайность, продовольственная безопасность.*

Республика Таджикистан - преимущественно аграрная страна, где сельское хозяйство является важнейшей отраслью материального производства, обеспечивающая население продуктами питания, промышленность- сырьем и рабочими местами. Учитывая условия малоземелья республики, где только 7% территории приходится в долю долинной части, а 93% занято горными территориями, остро возникает проблема ее рационального использования, неотложное решение, которой возможно при интенсификации богарного земледелия, обладающего для этого необходимым потенциалом.

Одним из перспективных направлений в формировании богарного земледелия, производства, может стать новое отношение, новый взгляд на роль богарных территорий в развитии страны. Заметим, что сегодня богарная зона республики, при разумном подходе, может стать особым экономико-экологическим центром аграрного рынка, как в самой республике, так и для многих стран ближнего и дальнего зарубежья. На богарных землях занимаются растениеводством, животноводством, садоводством, виноградарством, пчеловодством, выращиванием и сбором лекарственных трав, тем самым ежегодно увеличивают не только объемы валового продукта сельского хозяйства, но и вносят достойный вклад в решение социально - экономических задач страны.

Одной из наиболее важных проблем сельскохозяйственного производства является изыскание новых приёмов и методов, направленных на увеличение производительности земледелия. Особенно это важно в условиях континентального климата и относительного малоземелья Таджикистана. Одной из первоочередных задач республики это обеспечение населения продуктами растениеводства и животноводства собственного производства, которое невозможно достичь без интенсификации соответствующих отраслей. Для чего необходимо решить ряд важнейших задач в частности обеспечить растениеводческую отрасли качественными семенами, удобрениями, передовой инновационной технологией, средствами производства, системы зашиты растений от болезни и вредителями, а животноводство - высокопродуктивными породами, полноценными кормами, рациональными способами содержания, кормления и ухода, что в итоге приведёт к повышению их продуктивности и урожайности сельскохозяйственных культур, следовательно, к снижению себестоимости единицы продукции и эффективности всего производства.

В науке и практике существует понятие, что в зависимости от обеспеченности атмосферными осадками, вертикальной зональной расположенности земель, гидрологических и гидротермических условий и административного деления, богарные земли подразделяются условно на соответствующие зоны, в условиях Таджикистана подразделены на три зоны:

1 зона – Обеспеченная богара (высота расположения 600-1500 м, над уровнем море). Годовое количество осадков составляет более 600 мм, что позволяют возделывать зерновые и зернобобовые культуры и получать определенную продукцию, для которых данное количество осадков является нужным в частности, озимую пшеницу, урожайность которой в среднем, равна - 21 ц/га, а в благоприятные годы - до 25-30ц/га. При условии, что почвы – темные сероземы, с содержанием гумуса 1,2-1,8%;

2 зона – Полуобеспеченная богара (высота расположения 350-600 м, над уровнем море). Годовое количество осадков составляет 300-600 мм, средняя урожайность озимой пшеницы - 14ц/га, в благоприятные годы-18-22 ц/га. Почвы-обыкновенные сероземы, с содержанием гумуса 1,0-1,2%;

3 зона – Необеспеченная богара (высота над уровнем моря 200-300 м, над уровнем море. Годовое количество атмосферных осадков 200-300 мм, их можно отнести к рисковой зоне богарного земледелия, где в отдельные годы из-за низкого количества осадков недостаточности влаги можно потерять урожай. Здесь средняя урожайность озимой пшеницы - 8-10 ц/га. Почвы – светлые сероземы с содержанием гумуса - 0,8-1,0%.

В Республике Таджикистан данные земли (3-зона) из-за низкой продуктивности и большого риска в отдельные периоды потери урожая, затраты, связанные с производством, в основном, не окупаются, что увеличивает его убыточность, поэтому, в основном, эти земли используются как естественные пастбищные угодья.

Изучая факторы, влияющие на снижение продуктивности используемых богарных земель, нами установлены основные закономерности, к которым можно отнести следующие:

- все виды технологической обработки почвы на богаре, их проведение должны подчиняться одному закону- закону, имеющему цель накопление, сохранение и рациональное использование почвенной влаги;
- сельскохозяйственные культуры должны возделываться только в рекомендуемой системе севооборотов, что способствует, от ротации к ротации, не только повышению урожайности возделываемых культур, но и обеспечат улучшение плодородия почвы;
- максимальный переход к развитию садоводства и виноградарства, путем увеличения площади многолетних насаждений на богарных землях;
- использовать только качественные кондиционные семена, районированные к данным почвенно – климатическим условиям.

При учете и соблюдении этих закономерностей можно добиться стабильного роста урожайности возделываемых культур и экономической эффективности богарного земледелия независимо от отдельных изменений погодных условий.

Отсюда вытекает, что повышение урожайности сельскохозяйственных культур в богарных землях должно базироваться на основе прогрессивных технологии с привлечением новых высокопродуктивных и засухоустойчивых культур, приспособленных данным климатическим условиям.

История аграрного производства республики доказывает, что сельскохозяйственные культуры на богарных землях возделываются из давних времен и накоплено достаточного практического опыта. Однако, недопонимание важности научно обоснованных рекомендаций: технологии выращивания культур; существующие различные организационно – правовые формы хозяйствования; системы ведение отраслей; новые рыночные экономические механизмы, системы севооборота и удобрений, материально – технических средств, а также других факторов в целом, приводят к недостаточной продуктивности и нерациональному использованию этих земель. Кроме них, негативные явления влияют также на нарушение биологического состава почвы и на конечные результаты земледелия.

Как выяснилось, после принятия закона о реформировании сельского хозяйства, на базе крупных специализированных товарных хозяйств создание мелких товаропроизводителей, то есть переход к новым формам хозяйствования, как индивидуальным дехканским хозяйствам, не дало ожидаемого результата для богарного земледелия, но создало ряд социально-экономических проблем, которые настоятельно требуют своего скорейшего решения. На наш взгляд, решение имеющихся проблем видится во внедрении новых научно-обоснованных видов специализации и концентрации производств, отраслей, укрупнение хозяйств, сохранения и улучшения состава почвы, борьбы с сорными растениями и другие мероприятия, что способствуют повышению урожайности, улучшения качества продукции и увеличения объема производства, снижения себестоимости продукции, Использование инновационных – ресурсосберегающих технологий позволят улучшить качество работы производителей, достичь экологической устойчивости и снижения эрозии почв, внедрения научно обоснованной системы севооборотов. Другим важным моментом является то, что появится возможность создания новых рабочих мест и повышения творческой активности трудовых ресурсов, развитие местного предпринимательства, улучшение социально бытовых условий населений, за счет повышения эффективности богарного земледелия, что в определенной степени, позволит обеспечить продовольственную безопасность Республики Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашуров И. С. Аграрная реформа Республики Таджикистан. ООО НИПКЦ «Восход». Москва 2008
2. Насыров Р. Саидмуродов Дж. Хасанов А. Совершенствования механизмов эффективного использования земельных ресурсов горных зон. Душанбе 2019
3. Мухаббатов Х.М. Природно-ресурсный потенциал горных регионов Таджикистана. Москва.: Граница,1999 год.
4. Максумов А. Н. Основные проблемы богарного земледелия Таджикистана. Душанбе 1965
5. Литвинов В. Н. Джуманкулов Х.Д. Богарное земледелие. Душанбе 1972.

АННОТАТСИЯ

ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ ТАШКИЛИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ КИШОВАРЗӢ ЗАМИНҲОИ ЛАЛМИИ ҶУМХУРИИ ТОҶИКИСТОН.

Дар мақола тавсияҳои назариявӣ ва илми – амалӣ оид ба ташкили истифодабарии заминҳои лалмии Ҷумхурии Тоҷикистон оварда шудааст, ки дар шароити камзаминӣ ва барзиёдии қувваи корӣ, яке аз сарчашмаҳои таъмини аҳолӣ бо хӯрока ва бехатарии озуқаворӣ мебошад.

Калимаҳои асосӣ: *кишоварзӣ, зироаткории лалмӣ, самаранокӣ, маҳсулнокӣ, ҳосилнокӣ, амнияти озуқаворӣ.*

ANNOTATION

ESPECIALLY ORGANIZATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION ON RAIN FED OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article elucidated materials of scientific – practical recommendations, in organization rain fed in Republic of Tajikistan is certain prospective since under conditions of shortage of the land and labor, and redundancy of providing population by food products and due to food security will be one of these sources.

Key words: *agriculture, rain fed, efficiency, productivity, crop, food security.*

УДК 552,541;546.72

АРЗЁБИИ АСАРОТИ МУҲИТИ ЗИСТ ДАР МАЪДАНҲОИ РӮЙБОЗ ОҲАКСАНГ

Ғулом Абубакр Шарефӣ- устоди Донишгоҳи Балхи Афғонистон

Калимаҳои асосӣ: *таъсиаи устувор, арзёбии осори муҳити зист, маъдани оҳангсанг.*

Мафҳуми рушди устувор аввалин бор ба таври расмӣ тавассути кумитаи Ҷаҳонии Муҳити Зист ва тавсия дар соли 1978 дар гузориши “Ояндаи муштараки мо”[1] матраҳ шуд. Ин гузориш, ки ба унвони гузориши Буруланд[2] шинохта мешавад, рушди устуворро ба сурати “рафъи ниёзҳои насли имрӯз бидуни ба хатар андохтани тавоноеҳои наслҳои оянда барои рафъи ниёзҳои худ” таъриф мекунад (1-263). Рушди устувор канори рушди иқтисодӣ ва рушди башарӣ дар ҷомеа, саъй дар таҳсил рушди устувор аз тариқи таваҷҷуҳи ҳамзамон ба сӣ бахши иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва муҳити зист дорад. Кишварҳои ру ба тараққикарда Покистон, Ҳиндустон, Ӯзбакисӣон ва Тоҷикистон дар ибтидои масири рушд ба воситаи такя бар манбаи табиӣ ва маданӣ ва истихроҷи онҳо тавонистанд қадамҳои ибтидоии рушдро бардоранд. Бо мурури замон ва бар асари бетаваҷҷуҳӣ ба масоили муҳити зист ва табақаи иҷтимоӣ, нигоҳи иқтисодӣ ба мавзӯъ мушкилот эҷод шуд, ки ба тадриҷ, таваҷҷуҳ ба ин масоил дар канори ҷанбаи иқтисодии ин фаъолиятҳо муҷиб шуд, мавзӯъ ва мафҳуми рушди устувор матраҳ шавад.

Маъданкорӣ ба унвони яке аз фаъолиятҳое, ки манбаи маданиро мавриди баҳрабардорӣ қарор медиҳад, ки нақши ҳаётӣ дар бисёре аз кишварҳо дорад ба мақсадӣ, ки баҳрабардорӣ аз маводи маъдании филизӣ ва ғайрифилизӣ ва саноат вобаста ба онҳо бахши умдаи даромади ин кишварҳоро ташкил медиҳад. Баҳрабардорӣ аз ин манбаъ илова бар иқтисодӣ, дар рушди иҷтимоӣ низ нақши таъйинкунанда дорад. Дар айни ҳол маъдан ва саноати маъданӣ осори муҳити зист бисёр густардаи бар манбаи об, хок, ҳаво ва мавҷудоти зинда доранд (2-145). Бинобар ба манзури ҳифз аз муҳити зист, назорати табақаи иҷтимоӣ ва эҷодӣ иқтисодии барои рушди устувор вориди бахши маъданкорӣ шудааст. Ҳадафи таҳқиқ:аз омӯзиши сабаби рушди устувор ва эҷоди таъодул миёни руд ва муҳити зист дар маъданҳои рӯйбози оҳангсанг иборат аст. Саноати маданӣ аз гуётарин бахшҳои саноатӣ дар ҷаҳон ба шумор мераванд, ки ба далели мазоёи болои иқтисодӣ ба унвон яке аз меҳварҳои рушди иқтисодӣ матраҳ аст ва рушди устувор ба манзур ҳифз аз сармояҳои табиӣ, иҷтимоӣ ва инсонӣ вориди бахши маъданкорӣ шудааст.

Конференсияи СММ дар робита бо тавсиа ва муҳити зист (UNCED[3]), ки дар соли 1992 дар Ревужонеру[4] баргузор шуд, дастурамали 21-ро ба унвони барномаи рушди устувор дар қарни 21 ироя кард. Баъд аз интишори ин баёния барномаи муҳити зисти СММ (UNEP[5]) аз теъдоди аз кишварҳои узв дархост кард, ки як дастурамали муҳити зист барои фаъолиятҳои маъданӣ дар соли 1994 мунташир шуд, ки дар ҳақиқат дунбола ва нусхаи таҷдид назаршудаи дастурамали Берлин 1991 таҳти унвони маъданкорӣ ва муҳити зист буд (3-326). Вонбилу рушди устувор дар маъданро танҳо аз тариқи иктишофи бардавом, навоварӣ дар фановарӣ ва эҳёи муҳити зист медонад (4-177).

Кировсун[6] муътақид аст, ки захираи маъданӣ маҳдуд ҳастанд ва дер ё зуд тамом мешаванд, бинобар ин фаъолиятҳои маъданӣ кори устувор маҳсуб намешаванд(5-27). Гузориши рушди устувори маъданкорӣ ва маводи маъданӣ (MMSD [7]) дар соли 2020 баён кард, ки ҳадаф аз рушди устувор дар маъданкорӣ ҳадди аксар кардани рифоҳи насли кунунӣ аст, ба тавре, ки манфиатҳо ва хазинаҳои он одилона тавзиъ шавад, бидуни ин, ки потенсиали он бароварда кардани ниёзҳои насли оянда коҳиш ёбад (6-266).Босу ва Кумор[8] муҳимтарин ҷузъи иҷрои мафоҳими рушди устуворро ҳукумат медонанд, ки дар он фаъолиятҳои монанди омӯзиш ва рушди стандартҳои андозагирӣ ва ҳамчунин истихроҷи саҳеҳи маъдан бисёр муҳим аст (7-135).

Арзёбии осори муҳити зист (EIA[1]) абзоре аст, ки метавонад барои арзёбии ҳама масоили марбут ба рушди устувор мавриди истифода қарор гирад. Таҳавулоти охир ва беҳбуд дар равишҳои EIA, арзёбиҳои муҳимро барои таъмини осори амалиёти маъданкорӣ фароҳам кардааст.

АДАБИЁТ

1. WCED (World Commission on Environment and Development), 1987, "*Our Common Future (Brundlandt Report)*", World Commission on Environment and Development, Oxford, Oxford University Press. P: 263
2. Giannopoulou, I. P., & Panias, D., 2006, "*Sustainable development of mining and metallurgy in relation*", Acta Metallurgica Slovaca, 12. P: 145
3. National Academy of Sciences, 1996, "*Mineral Resources and Sustainability; Challenges for Earth Scientists, Commission on Geosciences, Environment and Resources*", National Academy Press, Washington. P: 326
4. von Below, M., 1993, "*Sustainable mining development hampered by low mineral prices*", RESOURCES POLICY, P: 177-183.
5. Crowson, P., 1998, "*Mining and sustainable: measurement and indicators*", Raw Materials Report 13(1), 27-33.
6. IIED and WBCSD, 2002, "*Breaking New Ground: Mining, Minerals and Sustainable Development*" Final Report on the Mining, Minerals and Sustainable Development Project (MMSD). Publ by Earthscan for the International Inst for Environment and Development (IIED) and World Business Council for Sustainable Development (WBCSD), London. P: 266

АННОТАЦИЯ

ОЦЕНКА ВОЗДЕЙСТВИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА ДОБЫЧУ ИЗВЕСТНЯКА

Устойчивое развитие - это создание баланса между развитием и окружающей средой, состоящее из трех важных принципов: окружающая среда, общество и экономика. Все три из этих параметров связаны друг с другом, и дисбаланс в каждом из них нарушит баланс в других областях. Горнодобывающая промышленность является одним из важнейших инструментов экономического роста и социального обеспечения во многих странах. В то же время, многие воздействия окружающей среды, такие как; воздействие на водные ресурсы, эрозия почвы, загрязнение воздуха и т.д., а также различные социальные и экономические последствия, привели к устойчивому развитию горнодобывающего сектора. Уделение внимания устойчивому развитию в горнодобывающей промышленности может уменьшить экологические проблемы и иметь положительный социальный и экономический эффект. В современной горной промышленности, индикаторам устойчивого развития уделяется особое внимание, а добыча и переработка полезных ископаемых таковы, что устойчивое развитие имеет место, и это сделало промышленно развитые страны более процветающими.

***Ключевые слова**: устойчивое развитие, оценка воздействия окружающей среды, известняк.*

ANNOTATION

ENVIRONMENTAL COST OF IMPACT ASSESSMENT

Sustainable development is the creation of a balance between development and the environment, and consists of three important principles, the environment, society, and the economy. All three of

these parameters are related to each other, and the imbalanced in each will upset the balance in other areas. Mining is one of the most important tools for economic growth and social welfare in many countries. At the same time, many environmental effects, such as impacts on water resources, soil erosion, air pollution, etc. as well as various social and economic consequences, have led to sustainable development in the mining sector. Paying attention to sustainable development in mining activities can reduce environmental problems and have positive social and economic effects. In modern mining, indicators of sustainable development have received special attention, and the extraction and processing of minerals is such that sustainable development has taken place, and this has made industrialized countries more prosperous and prosperous.

Keywords: *Sustainable development, Environmental Impact Assessment, Iron*

ТДУ: 333:338.1

ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ ЗАМИН: МУШКИЛОТ ВА РОҲҲИ ҲАЛЛИ ОН

Ализода Тоҳир-доктор PhD – ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *замин, кишоварзӣ, самаранокии иқтисодӣ, муносибатҳои замин, арзиши мол, таҳлил, истеҳсолот, маҳсулнокӣ.*

Имрӯз барои танзими муносибатҳои замин фишангҳои иқтисодӣ – андозҳо, иҷорапулӣ, дивидентҳо, пардохтҳои ҷубронӣ истифода бурда мешаванд. Аммо хусусиятҳои базавии онҳо ташаккул дода нашудаанд. Масъала, пеш аз ҳама, ба арзёбии иқтисодии замин ва рентаи замин дахл дорад. Системаи танзими муносибатҳои замин дар сатҳҳои гуногун мавриди амал мебошад [3].

Сатҳи хоҷагии халқ: баҳогузории ҳаҷми маҳсулоти хоҷагии қишлоқ дар маҳсулоти умумии мамлакат; таҳияи стратегияи махсусонидани сарфакорона ва ҷобаҷогузории истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ, коркард, ҷараёни маҳсулот; арзёбии пурраи арзиши замин; танзими воридоти андоз аз истифодаи заминҳои минтақаҳо ва дастгирии молиявии онҳо дар мавриди устувории бозорҳои хӯрокворӣ; ҷубронкунии талафи хоҷагии халқ аз баровардани заминҳо аз гардиши кишоварзӣ.

Сатҳи минтақавӣ: таъсиррасонӣ ба махсусонидани дохилиминтақавӣ ва ҷобаҷогузории истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ, корхонаҳои коркард ва бозорҳои яклухт; танзими воридоти андоз; танзими як қатор мавқеъҳо дар шартномаи минтақа бо мақомоти ҷумҳуриявӣ, ки ба муносибати онҳо дар соҳаи таъмини хӯрокворӣ, таъмини молияви такрористеҳсолкунӣ дар хоҷагии қишлоқ дахл дорад; арзёбии арзиши замин дар кори танзими бозори истеъмолӣ, аз гардиш баровардани замин. Сатҳи корхонаҳо ва зерсохторҳои он: ташаккули гардиши замин; танзими муносибатҳои иҷоравӣ; муайянкунии махсусонидани истеҳсолот; ташаккули системаи киштгардон, нуриҳои маъданӣ, технология; муайянкунии зарар ва андозаи ҷубронпулӣ аз баровардани замин аз гардиши кишоварзӣ; идоракунии амалиётҳои гаравпулӣ.

Фаъолияти зарурии сохторҳои сатҳҳои гуногун оид ба танзими муносибатҳои замин танҳо ҳамон вақт самаранок мешавад, ки корҳои заминию баҳогузорӣ босифат анҷом дода шуда бошанд. Махсусияти хоси замин ҳамчун предмети баҳогузорӣ нақшаи зиёд доштани он, истифодаи бисёрҳадафаи он ҳамчун арзиши истеъмолӣ мебошад, ки дар раванди истеъмоли истеҳсолӣ ва гардиши замин ошкор мешавад. Аз ин рӯ, интихоби қоидаҳои баҳогузории замин аз рӯйи хусусияти хосияти истеъмолии замин, барои кадом ҳадафҳо дар назар доштани он муайян карда мешавад. Ҳангоми арзёбии иқтисодии замин, ки аз рӯйи категорияҳои онҳо бо назардошти истифодаи мақсаднок анҷом дода мешаванд, хосияти истеъмолии қитъаи замин, аҳамияти иқтисодӣ ва хоҷагии он ба назар гирифта мешавад. Барои муайянкунии арзёбии иқтисодии замин, ҳамчунин дастурамалҳо оид ба истифодаи амалии онҳо чандин равишҳо мавҷуданд, ки инҳо аз рентӣ, меъёрӣ, хароҷотӣ ва ғайра иборатанд.

Арзёбии иқтисодии замин бо мақсади ошкор кардани иқтидорҳои он гузаронида мешавад. Фарқияти чунин баҳогузорӣ аз бонитировка аз он иборат аст, ки замин на ҳамчун ҷисми табиӣ, балки ҳамчун воситаи истеҳсолот, дорои алоқаи зич бо шароити иқтисодӣ баҳогузорӣ карда мешавад. Ҳангоми баҳогузории иқтисодии замин на танҳо хусусиятҳои сифатии заминбонитет, балки шароити истеҳсолот ба назар гирифта мешавад, ки аз теъдоди коргарон дар 100 гектар замин, арзиши мошинҳои қувватдиҳанда ва корӣ ва ғайра иборатанд. Заминро дар асоси далелҳои оммавӣ оид ба ҳосилнокии воқеии зироатҳои хоҷагии қишлоқ ва хароҷоти истеҳсоли онҳо барои давраи дарозмуҳлат баҳогузорӣ менамоянд.

Ҳангоми баҳогузории заминҳои хоҷагии қишлоқ зарур аст, ки андозаи алоқаманди маблаггузориҳои умумӣ, хароҷоти иловагӣ барои гузаронидани рекултиватсия ва маданикунонии хок дар майдони ҷудошуда, андоза ва арзиши маҳсулоти гирифтанашуда дар давраи аз гардиши кишоварзӣ боздоштани замин, ҳамчунин вобастагии нархи иҷораи замин аз ҳосилхезии эҳтимолии он дар шароити аниқи иқлим ва махсусиятҳои ландшафт ба ҳисоб гирифта шаванд.Ҳамин тавр, меъёри баҳогузории иқтисодиро ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

Гурӯҳи аввал меъёрҳои муайянкунандаи ҳосилнокии замин аз рӯйи зироатҳои алоҳидаи кишоварзӣ мебошад. Дар шароити муносибатҳои молию пулӣ зарурати баҳогузории ҳосилнокии заминҳои кишоварзӣ аз рӯйи баромади маҷмӯи маҳсулоти молӣ ҳамчун меъёри ягонаи боварибахши имкониятҳои таъмини талаботи истеъмолии аҳолӣ ва бозорҳои хӯрокворию молии мамлакат ба миён омадааст. Он барои баҳогузории замин ҳангоми гардиши он, гарав, баровардан аз таркиби заминҳои кишоварзӣ, иҷора зарур ба ҳисоб меравад.

Гурӯҳи дувум- меъёрҳоест, ки ба категорияи даромаднокӣ дахл доранд. Онҳо заминро аз мавқеи андозаҳои қатъӣ ва нисбии даромаднокӣ муайян мекунанд. Ба таркиби онҳо дохил мешаванд: талофияти маблаҳгузорӣ ба замин; арзиши маҳсулоти умумӣ ва молӣ, ки аз воҳиди майдон гирифта мешавад, бо нархҳои кадастрӣ, нархҳои азнавистеҳсолкунӣ барои молистеҳсолкунанда (афзалиятнок), арзиши пурра (хоҷагии халқӣ) ва ниҳоят аз рӯйи нархҳои ҷаҳонӣ. Бояд қайд кард, ки баҳогузории иқтисодии замин дар ҳисобкуниҳои рентаи замин асос мебошад. Арзёбии рентавии замин баробари баҳогузории замин дар системаи муносибатҳои замин ва механизми танзими онҳо мавқеи базавиро дорад. Вобаста ба муносибатҳои бавуҷудомадаи замин, сиёсати давлатӣ, нархгузорӣ ва андозӣ рентаи замин метавонад ба макони истеҳсоли он гузошта шавад, байни заминдорон ва молистеҳсолкунандагон тақсим карда шавад, пурра ба буҷети давлатӣ (ё маҳаллӣ) гирифта шавад. Илова ба ин, дар амал баъзан баробари рента аз молистеҳсолкунандагон қисми даромаде, ки барои таъмини раванди муътадили такристеҳсолкунии васеъ зарур аст, рӯёнда мешавад. Ҳамаи ин зуҳурот, дар умум, натиҷаи воқеӣ ва хусусиятҳои истеҳсолоти молӣ дар мавриди андозаи рента ва таъсири ба онҳо расондаи омилҳои рентавиро таҳриф менамоянд. Аз ин рӯ, такмили муносибатҳои замин, ҳамаҷиҳата алоқаманд бо рента зарурати таҳияи усулҳо ва методҳои таъминкунандаи бадастории хусусиятҳои боварибахши таъсири омили рентавиро ба андозаи он ба вуҷуд овардааст. Қоидаи асосӣ, ки ҳангоми танзими муносибатҳои замин бояд ба роҳбарӣ гирифта шавад, аз он иборат аст, ки на андозаи рента аз тартиби имрӯзаи иқтисодии ҷоришуда «ҳисоб карда бароварда шавад», балки баръакс, баҳогузориҳои рентавиро ба сифати ҷузъи базавии такмили муносибатҳои мазкур бояд истифода намуд.

Баҳогузории иқтисодии замин бояд дар ҳалли масъалаҳои зерини танзими муносибатҳои замин истифода бурда шаванд:

Муайянкунии нархи замин. Новобаста аз шакли моликият ба замин муносибатҳои иқтисодӣ оид ба истифода ва соҳибии замин бе баҳогузории арзишии он наметавонад ба таври муътадил тараққӣ кунад. Ин ҳангоми иҷора, баровардан аз гардиши кишоварзӣ, дар иҷрои амалиётҳои гаравӣ, ҳаракати гардиши замин зарур мебошад. Нархи замин (аз рӯйи муодилаи классикӣ) бошад, рентаи капиталикунондаи заминро дар назар дораду бас. Такмили низоми андозбандии молистеҳсолкунандагони соҳаи кишоварзӣ. Бо ин мақсад гузариш ба андози ягонаи замин мувофиқи мақсад мебошад. Ба сифати ставкаи андоз ҳамон қисмати даромаде, ки молистеҳсолкунанда дар шароити беҳтарини истеҳсолот ба даст меорад, яъне даромадҳои рентавӣ бояд қабул карда шавад.

Сиёсати сармоягузорӣ дар заминдорӣ. Омили муҳим ҳангоми муайянкунии афзалиятҳои маблаҳгузориҳои дарозмуҳлат бояд хусусияти рентавии зироатҳои кишоварзӣ бошанд, ки имконият медиҳанд самаранокии ҳисоби хоҷагӣ ва хоҷагии халқи сармоягузорӣ, афзоиши маҳсулоти молӣ асоснок карда шавад. Ҳавасмандкунонии истифодаи самараноки замин ва муҷозот барои бадшавии истифодаи он. Яке аз хусусиятҳои объективии самаранокии истифодаи зироатҳои кишоварзӣ, сатҳи расидан ба барориши муътадили маҳсулоти молӣ, ҳамчунин истифодаи омилҳои рентавӣ ҳамчун сарчашмаи бадастории даромадҳои иловагӣ мебошад.

Дастгирӣ ва ҳавасмандкунонии заминистифодабарандагон ва соҳибони замин. Дар шароити бозор истеҳсолоти кишоварзии камсамар ва бесамарро бояд дигар намуд. Баробари ин, баъзан ба категорияи муфлисшудагон корхонаҳое, ки зироатҳои кишоварзиро босамар истифода мебаранд, низ дохил мешаванд. Чунин корхонаҳо ҳуқуқи пойдор мондан ва рушд ёфтан доранд. Баҳогузории рентавӣ имконият медиҳад бо боварии қатъӣ категорияи заминистифодабарандагони босамар ба таври воқеӣ муайян карда шавад ва низоми дастгирӣ ва ҳавасмандкунонӣ дар ҳудуди он маблаҳҳое, ки буҷетҳои маҳаллӣ доранд ва аз фондҳои марказӣ ҷудо карда мешаванд, ба ин мақсад сафарбар гардад. Аммо барои он ки амали мазкур дуруст ба роҳ монда шавад, усул ва методҳое заруранд, ки имконият медиҳанд таснифоти заминистифодабарандагон аз рӯйи сатҳи самаранокии бароҳмонии истеҳсолоти молӣ, барориши маҳсулот ба воҳиди майдон ва харочоти қиёсӣ анҷом дода шавад.

Баҳогузории шароит ва натиҷаҳои фаъолияти истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ. На танҳо муайянкунии шаклҳои нисбатан афзалиятноки хоҷагидорӣ дар замин, додани баҳои воқеӣ аз рӯйи имконият ба шароите, ки корхона аз рӯйи андоза ва сифати захираҳои истеҳсолӣ, аз он ҷумла захираҳои бавуҷудоварандаи рента қарор дорад, муҳим аст, балки баҳогузории самаранокии фаъолияти онҳо оид ба боздеҳи захираҳо ва истифодаи кишти кишоварзӣ, аз он ҷумла рента зарурӣ дониста мешавад. Ҳимояи манфиатҳои иқтисодӣ. Баҳогузории рентавӣ ин механизми ҳимояи манфиатҳои иқтисодии молистеҳсолкунандагони деҳот, маҳаки басандагии пуршавии буҷети маҳаллӣ аз ҳисоби воридоти хусусияти рентавидошта мебошад.

Баҳогузории иқтисодии захираҳои замин, ҳамчунин имконият медиҳад як қатор вазифаҳои муҳимтарини давлатӣ ҳал карда шаванд, аз он ҷумла механизми баҳисобгирии сарватҳои миллӣ ташкил карда шавад, истифодаи ҳамоҳангшудаи он таъмин гардад, низоми нисбатан асосноки пардохтҳо барои истифодаи захираҳои замин таҳия карда шавад.

Ҳар қадар муносибатҳои бозорӣ ба иқтисодиёти мамлакат бештар ворид гардад, ҳамон қадар бозори замин бояд таҳти назорати самараноки давлат қарор гирад [3]. Гардиши замин бе механизми давлатие, ки онро ба роҳ мемонад ва ба танзим медарорад, аз нуқтаи назари манфиатҳои давлат дар мамлакати мо камсамар мебошад.

Имрӯз гардиши заминҳои мамлакат, ки чун маҷмуи муомилаи замин фаҳмида мешавад, дар ҳолати барқароршавӣ қарор дорад. Ҳоло ҳам имконияти равона кардани он ба ҳалли вазифаҳои барои ҷумҳурӣ хеле муҳим мавҷуд аст. Вазифаи нахустин ин таъмини ҳифз ва истифодаи самараноки фонди замин мебошад. Вазифаи дувум бошад ташаккули заминистифодабарии сарфакорона мебошад. Ин ҷо ду мушкилро метавон зикр кард: азнавтақсимкунии заминҳо ва пешгирии бо мақсадҳои тиҷорат истифодабарии онҳо. Вазифаи сеюм ин сарфакорона кардани шаклҳои заминкоркунӣ. Вазифаҳои мазкурро бо роҳи ташкили сохтори ташкилии аниқ метавон ҳал намуд. Ҳуқуқи соҳибмулкӣ, соҳибшавӣ, истифода ё иҷораи замин барои мақомоти андоз, молия, суд ва ғайра танҳо дар асоси маълумоти кадастри давлатии замин бояд муайян карда шавад. Ҳамаи муомилоти алоқаманд бо тағйири ҳуқуқи замин танҳо пас аз бақайдгирӣ ҳаққонӣ дониста мешаванд.

Молистеҳсолкунандагон ба соҳибмулкии замин ҳавасманд мебошанд, аммо бо шарти он ки ҳокимияти давлатӣ ва ҷомеа дар умум, барои истеҳсолоти самаранок замина ба вуҷуд ованд: якум, ин аз бартарафсозии фарқияти нархӣ барои захираҳои истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ва маҳсулоти истеҳсолкардаи онҳо; дувум, аз бартарафсозии сарбории зиёдатии андозӣ барои молистеҳсолкунандагони хоҷагии қишлоқ иборат аст. Коҳиши ҳалли мушкилоти мазкур на ба афзоиши иқтидорҳои заминии истеҳсолкунандагон, балки ба кушиши халосшавӣ аз замин оварда мерасонад.

Хоҷагии босамар фаъолияткунанда имконияти афзун намудани майдони киштзорро тавассути харид ё баиҷорагирӣ бояд дошта бошад. На бозори озод ё бозори озоди маҳдуд, балки бозори ҳуқуқи иҷора дошта мувофиқи мақсад ба назар мерасад. Дар ин ҳолат ба сифати предмети муомилот ҳуқуқи хоҷагидорӣ ба қитъаи замин баромад мекунад. Ҳамчун далел ҷиҳатҳои зерро овардан мумкин аст: пардохти иҷора бо серҳаракатии худ фарқ мекунад, яъне, он аз нуқтаи назари фискалӣ назар ба андози замин босамартар аст; бозори озоди истеъмолӣ ба шиддатнокии иҷтимоӣ меорад, зеро гурӯҳҳои гуногуни аҳолӣ ва субъектҳои хоҷагидориро ба шароити нобаробар мегузорад. Дар мавриди гардиши ҳиссаҳои замин бояд гуфт, ки онро дар чаҳорчӯбаи корхонаи хоҷагии қишлоқ нигоҳ доштан беҳтар аст. Дар ин маврид мувофиқи мақсад ба назар мерасад, ки ҷамъшавии ҳиссаҳои заминро дар дасти як соҳибмулк дар ҳудуди 10-15%-и миқдори умумии он маҳдуд намуд.

Дар ҳолате, ки агар корхонаи кишоварзӣ аз уҳдаи пурра истифода бурдани замин набарояд, зарур аст, ки он ба ивази маблағи муайян ё ба таври ройгон ба моликияти мақомоти давлатӣ супурда шавад. Мақомоти давлатӣ дар навбати худ метавонад заминро ба соҳиби дигар бо шарти иҷора супорад. Дар низоми муносибатҳои замин бояд гарави заминро ҷудо намуд. Ипотека таъмини уҳдадориҳои заминдорро оид ба шартномаи қарзӣ, корҳои пудратӣ, муомилоти замин, лизинг, иҷораи замин пешбинӣ мекунад. Мувофиқи мақсад аст, ки гарави замин на аз тарафи сохторҳои тиҷоратӣ, балки бонкҳои махсуси замин анҷом дода шаванд. Низоми бонкӣ мумкин аст дар самтҳои зерин ба амалиёт ворид карда шавад: ҳамкорӣ дар азнавсозиҳои замин, рушди бозори аз тарафи давлат танзимшавандаи замин; равонасозии захираҳои молиявӣ барои гузаронидани чорабиниҳои ислоҳоти замин ва аграрӣ; дастгирии сармоягузорӣ ва қарзии молистеҳсолкунандагони КАС; сармоягузорӣ ва қарздиҳии барономаҳои баландбардории ҳосилнокӣ ва ҳифзи замин.

Таърихи азнавсозиҳои муносибатҳои заминро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таҳлили равандҳои дар ин соҳа дар давраи имрӯза баамаломада ба хулосаҳои муайяни зерин омадаанд: муносибатҳои замин танҳо ҳамон вақт рушди муътадил ёфта, ба по истода метавонад, ки асоси онро қонунгузориҳои мувофиқ ба пойгоҳҳои илмӣ, талаботи дахлдори рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа ташкил диҳад. Қабули Кодекси замин ва як қатор санадҳои дигари қонунгузории танзимкунандаи муносибатҳои замин ҳамчун пойгоҳи ташаккули механизми ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва иқтисодии танзими он хизмат мекунанд. Давраи имрӯзаи рушди муносибатҳои замин пурзӯркунии нақши идораи давлатӣ ва назорати истифода ва ҳифзи заминро талаб мекунад. Аз ин рӯ, аҳамияти бештарро ба қонунҳое, ки ба заминсозӣ, кадастри давлатӣ ва мониторинги замин, барномаҳои давлатии баландбардории хусусияти ҳосилхезии замин, истифодаи сарфакорона ва ҳифзи он дахл доранд, доро мебошанд.

Ба сифати танзимгари аввалиндараҷаи иқтисодии заминистифодабарии сарфакорона такмили низоми пардохти замин, таҳияи низоми пардохтҳои ҷуброни ҳангоми гирифтани замин барои эҳтиёҷи давлат, ташаккули бозори танзимшавандаи замин, бо иловаи низоми баҳогузории иқтисодии қитъаҳои замин ва муайянкунии нархи базавии замин бояд мавриди назар қарор дода шавад. Ҳамчунин, ҳангоми қарздиҳӣ, гарав, андозбандӣ, муайянкунии андозаи моликияти замини шаҳрвандон ва заминистифодабарӣ дар умум, маҳдудкунӣ ё манъи намудҳои алоҳидаи фаъолияти хоҷагидорӣ вобаста ба сифати замин ва омилҳои дигар ҷорӣ намудани чорабиниҳои зиддимонополӣ ҳатмӣ мебошад. Ин ҷо сухан оид ба қонунҳое, ки ба пардохти ҳаққи замин, хариду фурӯши замин, бонкҳои замин, гарав, биржаҳои замин, озмунҳо, ауксионҳо меравад.

Баробари уҳдадориҳои таъмини ҳуқуқи соҳибмулкон, соҳибон ва истифодабарандагони замин, қонунгузориҳои замин барои истифодаи сарфакоронаи он бояд шароит фароҳам оранд. Дар сатҳҳои ҷумҳуриявӣ ва минтақавӣ амалкарда банақшагирии ҳудудӣ, ба минтаҳа тақсимкунии кишоварзӣ ва экологӣ, қоидаҳои истифодаи сарфакоронаи замин, чорабиниҳои иқтисодии

ҳавасмандкунонии истифодаи сарфакоронаи замин ва ташкили ҳифзи он, барномаҳои ҷумҳуриявӣ ва минтақавии баландбардории ҳосилхезии замин ва ҳифзи он зарур мебошад.

Низоми аниқ ва устувори қонунгузориҳои ҷумҳуриявии замин барои дар субъектҳои ҷумҳурӣ ташаккул ёфтани қонунгузориҳои худӣ ва пойгоҳи меъёрӣ бо назардошти анъанаҳои дар минтақа бавуҷудомадаи заминистифодабарӣ, шароити табиӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ асоси устувор мегузорад.

Хулоса, азнавсозиҳои минбаъда ба эҳёи нақши танзимкунандаи давлат, пеш аз ҳама, оид ба ташкили истифодаи сарфакорона ва самараноки замини таъиноти кишоварзӣ, ташкили низоми заминистифодабарӣ, ки ба иҷораи замин асос ёфта, хоҷагидории самараноки субъектҳоро таъмин мекунад, метавонад равона ва ҳамоҳанг карда шавад.

АДАБИЁТ

1. [Захираи электронӣ]. www.zamin.tj сомонаи Кумитаи давлатии идораи замин ва геодезии Ҷумҳурии Тоҷикистон.
2. Актуальные проблемы использования земельных ресурсов в аграрном секторе экономики / Сборник научных трудов СПб. СПГАУ, 2002 11-16-с.
3. Богданова А.Р. Развитие экономического механизма государственного регулирования земельных отношений в сельском хозяйстве (на материалах Республики Мордовия). Автор...дисс. канд. экон. наук, Пенза, 2006. -С. 20.
4. Основные показатели деятельности Управления -Росрегистрированияи по Республике Татарстан, Управления Роснедвижимости по Республике Татарстан и ФГУ “Земелная кадастровая палата” по Республике Татарстан на 2009 год – Казань, 2009.
5. Итоги реализации Госпрограммы развития сельского хозяйства в 2009 году и задачи по успешному проведению весенне-полевых работ / Матер. к республиканскому семинару – совещанию 24 февраля 2010г. Арский район – Казань, 2010.

АННОТАЦИЯ
РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В статье освещены вопросы регулирования земельных отношений, проблемы и пути решения в развитии новых экономических отношений.

В статье рассматриваются проблемы обеспечения эффективности регулирования земельных отношений.

Ключевые слова: *земля, сельское хозяйство, экономическая эффективность, земельные отношения, стоимость товаров, анализ, производство, продуктивность.*

ANNOTATION
REGULATION OF LAND RELATIONS: PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS

The article is given the issues of regulation of land relations, problems and the way of solutions in the development of new economic relations.

The article focuses on the problems of ensuring the effectiveness of the regulation of land relations.

Key words: *and, agriculture, economic efficiency, land relations, commodity value, analysis, production, productivity.*

ТДУ:631.6.634

ҲОЛАТИ ҲОЗИРА ВА РУШДИ СОҲАИ БОҒУ ТОКПАРВАРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ятимов Ш.Ҳ., доктор PhD, ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур

Калимаҳои калидӣ: *кишоварзӣ, боғпарварӣ, самаранокӣ, ҳосилнокӣ, дастгирӣ, интенсивӣ, технология.*

Боғу токпарварӣ яке аз соҳаҳои муҳими кишоварзӣ дар таъмини аҳолӣ бо ғизоӣ зарурӣ аст. Иқлими Тоҷикистон барои парвариши боғҳои мевадиҳанда мусоид буда, манбаи меваҷоти болаззат, ашёи хом барои саноати кишвар ва содирот мебошад.

Эмомалӣ Раҳмон.

Яке аз ҳадафҳои асосии Ҳукумати Ҷумҳурӣ, ки рушди босуръати саноатикунонии кишвар ба шумор меравад, яъне нақши гузариши иқтисодиёти кишварро аз шакли аграрӣ-индустриалӣ ба индустриалӣ-аграрӣ табдил додан аст. Дар меҳвари он соҳаи боғу токпарварӣ, ки хусусияти хосеро дорост нақши худро мебозад. Соҳаи мазкур ба ғайри оне, ки аҳолиро бо маҳсулоти тару тоза таъмин менамояд, боз мусоидат менамояд, ки ҷойи кори доимӣ ва мавсимиро таъсис диҳад. Дар ин бахш соҳаи боғу токпарварӣ ҳамчун истеҳсолкунандаи маҳсулоти кишоварзӣ, боз талабот ба коркардро доро мебошад ва дар рушди саноат мавқеи хосеро ишғол мекунад.

Дар давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон хоҷагиҳои боғу токпарварӣ бо корхонаҳои саноатӣ пайваст буда, хоҷагиҳои агросаноатиро ташкил медиҳанд. Ин шаклҳои хоҷагидорӣ ва таҷрибаи он дар ҷумҳурии мо то солҳои 90-ум асри гузашта вуҷуд доштанд ва самаранок фаъолият менамуданд ва вазифаҳои дар пешгузоштаашонро комилан иҷро менамуданд: Мисол: Корхонаи агросаноатии (КАС) «Шаҳринав» дар минтақаи Ҳисор, «Хуҷанд» ноҳияи ҳозираи Бобоҷон Гафуров, «Истаравшан» ноҳияи онвақтаи Уротеппа ва ғайраҳо мавҷуд буданд. Аз тарафи дигар соҳаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ манфиати худро доро буданд. Ба мисоли корхонаҳои

саноатӣ кафолати гирифтани миқдори лозимаи ашёи хомро аз кишоварзон, мӯҳлат, сифат ва арзиши аслии онро доро буданд ва мунтазамии фаъолияти истеҳсолии бахши худро (саноат) таъмин менамуданд ва нақшаҳои пешбинишудаи корхонаҳо ҳатман пурра иҷро мешуданд. Тақсимоти ниҳоии фаъолияти ҳар ду бахш кишоварзӣ ва саноатӣ фоида вобаста аз миқдор ва сифати меҳнати сарфшуда амалӣ шуда, чуноне, ки дар боло зикр гардид ҳампайвастагии манфиати якдигарро нигоҳ медоштанд.

Асоси ташкили чунин намуд хоҷагиҳои агросаноати ҳампайвастагии манфиати соҳаи молистеҳсолкунандагони соҳаи кишоварзӣ ва саноат мебошад. Самараи соҳаи кишоварзӣ дар он аст, ки хоҷагиҳои ин соҳа аз талафоти миқдорӣ ва сифати маҳсулоти худ ҳамчун ашёи хом дар эмин мебошанд, дигаре, ки сифати маҳсулотро паст намегардонад ба ғайри муҳлати мавсимии он, ки миқдори зиёди маҳсулотро якбора ба бозор мебарорад, нархи онро аз коҳиш додан боз медорад. Чуноне, ки маълум аст дар мавсими ғунчини ҳосил пешниҳод ба бозор зиёд мегардад ва дар натиҷа ба нархи бозор таъсири манфӣ мерасонад. Дигар омилҳое ҳастанд, ки ба соҳаи кишоварзӣ таъсири нохубе мерасонанд, ки дар маҷмӯъ самаранокии ин соҳаро коста мегардонад.

Баъд аз соли 1991 гузаштан ба иқтисодиёти бозоргонӣ фаъолияти соҳаи кишоварзи як миқдор коста гашт, ки аз таъсири омилҳои зерин иборат буд: риоя накардани системаи банақшагирӣ, паст шудани сатҳи иҷроиши равандҳои технологияи соҳа, коста шудани базаи моддӣ техникӣ, шаклҳои нави хоҷагидории хурд, баромади як миқдор заминҳои таъиноти кишоварзӣ аз фаъолият, кам шудани майдонҳои боғ ва токзорҳо.

Имрӯз Ҳукумати Ҷумҳурӣ барои рушди соҳаи боғу токпарварӣ, ғанӣ гардонидани бозори дохилӣ бо меваю ангур, зиёд намудани ҳаҷми содироти маҳсулот ва дар ин замина паст намудани сатҳи камбизоатӣ барномаҳое қабул менамояд, ки баҳри рушди ин соҳа ва дигар соҳаҳо пешбинӣ шудааст. Дар натиҷаи он «Барномаи рушди соҳаи боғу токпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 (минбаъд- Барнома) қабул гардид, ки дар барномаи мазкур то соли 2020 бояд 20153 гектар боғу токзори нав бунёд гардад. Аз он ҷумла, боғот 17382 ва токзор 2771 гектарро ташкил медиҳад.

Зиёд шудани талаботи аҳолӣ ба маҳсулоти тару тозаи кишоварзӣ мутахассисонро зарур аст, ки баҳри таъмин намудани талаботи аҳолӣ бо меваю ангур ва зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти хушсифат ва ба талаботи бозори ҷаҳони ҷавобгӯ будан кӯшиш намоем. Инчунин бунёди боғҳои интенсивӣ ва суперинтенсивиро ки ба талаботи имрӯза ҷавобгӯ бошанд бояд зиёд намоем. Барои бунёди боғҳои интенсивӣ дар шароити Тоҷикистон дар ҳолати пурра иҷро намудани технологияи парвариш ва иҷрои талаботи зарурӣ мувофиқи тавсияи олимони Аврупо барои бунёди як гектар чунин боғҳо аз 100000 то 115000 сомонӣ маблағ сарф мешавад. Мо имрӯз дар мақолаи илмӣ ду самти соҳаи мазкуро дар ҷумҳурӣ, ноҳиявӣ ва хоҷагӣ дида баромадем. Аз маълумоти дар ҷадвал овардашуда маълум мешавад, ки сол аз сол майдони боғу токзор ва ҳаҷми истеҳсоли меваю ангур низ зиёд шуда истодааст.

Ҷадвали 1-Динамикаи тағйирёбии нишондиҳандаҳои ҳолати боғу токпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар зарфи солҳои 2015-2018

Нишондиҳандаҳо	Солҳо				Соли 2018 нисбати соли 2015 бо %
	2015	2016	2017	2018	
соҳаи боғдорӣ.					
Ҳамагӣ майдони боғот, ҳаз/га	140,3	146,1	150,3	158,9	113,2
аз он ҷумла: ҳосилдеҳ, ҳаз/га	90,3	94,1	96,3	103,5	114,7
Ҳосилнокӣ аз як гектар, ц/га	33,2	38,8	42,1	43,3	130,4
Истеҳсоли мах/киш. ба ҳар н/аҳолӣ. кг	35,4	42,1	45,8	49,6	140,1
Ҷамъоварии умумӣ, ҳаз/т.	299,2	364,8	405,0	449,9	150,3
соҳаи токпарварӣ.					
Ҳамагӣ майдони токзор ҳаз/га	38,7	37,1	37,8	38,1	98,4
аз он ҷумла: ҳосилдеҳ, ҳаз/га	31,7	31,9	33,1	33,3	105,0
Ҳосилноки аз як гектар, ц/га	64,2	67,4	69,0	72,7	113,2
Истеҳсоли мах/киш. (ангур) ба ҳар н/аҳолӣ. кг	24,1	24,8	25,8	26,7	110,7
Ҷамъоварии умумӣ, ҳаз/т.	203,8	214,8	228,3	241,9	118,7

Сарчашма: *Омори кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2018-2019 саҳ.46-47 ва ҳисоби муаллиф.*

Мо имрӯз дар ин ҷадвал рушди асосии соҳаи боғу токпарварии ҷумҳуриро дида баромадем. Аз маълумоти ҷадвал дида мешавад, ки майдони боғот дар соли 2015 140,3 ҳаз/гектарро ташкил медиҳад, ки аз он 90,3 ҳаз/гектараш ҳосилдеҳ буда, ки аз ҳар гектар 33,2 сентнер мева гирифта шуда, ва ба ҳар сари аҳолӣ 35,4 кг рост меояд. Ҷамъоварии ҳосил бошад дар ин сол 299,2 ҳазор тоннаро ташкил додааст. Дар соли 2018 бошад майдони боғот 158,9 хаз/гектар расонида шуд, ки аз он, 103,5 гектари он ҳосилдеҳ буда, аз ҳар гектар 43,3 сентнер маҳсулот медиҳад, ки он ба ҳар як сари аҳолӣ 49,6 кг рост меояд. Яъне мо дар ин ҷо рушди соҳаи боғдориро таҳлил намуда, натиҷаи бадастомада нишон дод, ки соли 2018 ҳаҷми майдон нисбати соли 2015 13,2 фоиз зиёд шудааст. Ҳосилнокӣ бошад дар соли 2015 33,2 сентнерро ташкил дода, соли 2018 бошад ҳосилнокӣ аз ҳар гектар дар ҷумҳурӣ ба 43,3 сентнер зиёд шудааст, ки нисбат ба соли 2015 30,4 фоиз зиёд шудааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар умум ҳаҷми майдони боғҳо

афзуда истодааст ва дар баробари он ҳосилнокӣ ҳам сол аз сол баланд бардошта шуда истодааст. Дар натиҷа яке аз ҳадафҳои стратегии давлат рушди ин соҳа ва таъмини талаботи рӯзафзунии мардум бо меваи тару тоза ҳалли худро ёфта истодааст.

Зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли ҷамъоварии мева агар аз як тараф бо сабаби ҳосилнокӣ аз як гектар бошад ва аз тарафи дигар вай ба зиёд шудани майдони кишт вобаста аст. Мисол агар ҷамъоварии умумии ҳосил соли 2015 299,9 ҳазор тоннаро ташкил дода бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2018 449,9 ҳазор тонна расидааст. Яъне дар асоси муқоиса маълум гашт, ки ҷамъоварии мева, соли 2018 нисбати соли 2015 50,3 фоиз афзоиш ёфта, ки он 50 дарсадро ташкил медиҳад. Хусусан аз таҳлилҳо маълум мешавад, ки соҳаи боғпарварӣ дар се соли охир рушд ёфта истодааст. Ҳосилнокии миёна дар се соли охир (2016-2017-2018) ба 41,4 сентнер баробар шудааст, ки нисбат ба солҳои гузашта нисбатан зиёд дида мешавад.

Чуноне, ки аз ҷадвали 1 мебинем самти токпарварӣ ҳам дар алоҳидагӣ рушд ёфта истодааст. Майдонҳои токзор агар дар соли 2015 38,7 ҳазор гектарро ташкил дода бошад, дар соли 2018 ба 38,1 гектар расидааст, ки нисбат ба соли 2015 1,6 фоиз кам шудааст. Сабаби асосии он аз байн бардоштани ниҳолҳои токи куҳна, ки муҳлати истифодаи онҳо гузаштааст ва дар ҷои онҳо бунёди токзорҳои нави серҳосил ва ба талаботи стандарти бозорҳои бурунмарзӣ ҷавобгӯ будан шинонида шудааст.

Ҳосилнокӣ бошад аз як гектар дар соли 2018 72,7 сентнерро нишон медиҳад, ки нисбати соли 2015 (64,2) яъне 13,2 фоиз зиёд шудааст. Дар маҷмӯъ истеҳсоли ангур низ ба ҳар сари аҳолӣ 10,7 маротиба зиёд шудааст. Ҷамъоварии ангур низ соли 2018 нисбати соли 2015 18,7 фоиз зиёд шудааст. Аз таҳлили ҷадвал дида баромадем, ки ҳаҷми майдони токзор дар соли 2018 кам шудааст, аммо ҳосилнокӣ бошад аз ҳар гектар 13,2 фоиз зиёд шудааст. Ин нишондиҳандаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки солҳои охир мутахассисони соҳаи кишоварзӣ на бо роҳи зиёд намудани майдони боғот кӯшиш доранд, балки зиёд намудани ҳосилнокиро аз ҳар гектар дар мадди аввал гузоштаанд, ки дар натиҷа ҳосилнокӣ ва истеҳсоли ангӯр ба ҳар сари аҳолӣ низ таъсири мусбӣ расонидааст.

Барои муайян намудани самаранокии рушди соҳаи боғдорӣ, бунёди боғҳои интенсивӣ ҳамчун омили асосии баланд бардоштани самаранокии соҳа таъмини бехатарии озуқаворӣ, тараққиёти ҳолати содиротии маҳсулотҳои боғу токпарварӣ аз таҷрибаи корхонаҳои кишоварзии давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон истифода карда ба манфиати кор аст. Дар ин самт бояд ба рушди боғҳои интенсивӣ ва суперинтенсивӣ диққат додан лозим аст. Сохт ва тарзи чунин боғҳоро дар расм овардем.

Дар расми овардашуда сохтори майдони боғи интенсивиро мебинем, ки дар шароити иқлими мо мувофиқ аст. Солҳои охир дар ҷумҳурӣ рӯз аз рӯз равнақ ва рушд ёфта истодааст. Чуноне, ки маълум гашт боғҳои интенсивии бунёдшуда дар шароити иқлими мо аз 300 то 700 аз як га ҳосил медиҳанд. Бо сабаби патакреша доштани ин гуна дарахтон дар такпайвандҳои қадпаст, пояҳои бетонӣ дар масофаи ҳар як 8м чойгир кунонида шуда, 3 қатор сим дар баланди 50 см, 1,5м ва 2,5м кашида шуда навдаҳои паҳлуии ниҳолҳо дар ин симҳо бо канаб баста шудаанд.

Расм. -Сохти майдони боғи интенсивӣ.

Дар давоми давраи инкишоф бо мақсади тез ташакулёбии муҷчаҳои мевадиҳанда, ҳосилбандӣ ва боз ҳам пасттар гаштани қадкашии ниҳолҳо, тобдиҳии навдаҳои ҷавон гузаронида шуда дар симҳо бо канаб бастубанд карда шудаанд. Инчунин бо мақсади ҳаҷман калон гаштани меваҳо ва нигоҳ доштани мувозинати ҳосилбандӣ ва дучор нагаштан ба солбандӣ дар айёми ташакулёбии меваҳо қисми зиёди меваҳо канда партофта шудаанд. Агар мо ба боғҳои пешина назар андозем, ҳосилнокии ин намуди боғҳо нисбати онҳо хеле зиёд аст ва хароҷоти камтаринро талаб мекунад. Иқлими хоҷагиҳои минтақаи Ҳисор барои бунёд намудани боғҳои интенсивӣ ва суперинтенсивӣ хело мувофиқ аст.

Ҷадвали 2 -Нишондиҳандаҳои асосии соҳаи боғу токпарварӣ дар хоҷагиҳои шаҳри Ҳисор

Нишондиҳандаҳо	Солҳо				Соли 2018 нисбати соли 2015 бо %
	2015	2016	2017	2018	
Ҳамагӣ майдони боғот, га	4223	4117	4552	4552	107,8
Ҳосилнокӣ аз як гектар, с/га	66,4	59,8	57,7	62,5	94,1
Ҷамъоварии умумӣ, **ҳаз/т**.	16200	14181	18922	20484	126,4
Ҳамагӣ майдони токзор, га	4267	4270	4435	4435	104
Ҳосилнокӣ аз як гектар, с/га	64,9	63.1	73,4	78,8	121,4
Ҷамъоварии умумӣ, **ҳаз/т**.	21965	21974	28168	30251	137,8

Сарчашма: омори кишоварзӣ 2019 саҳ.172-176, 214-218.

Аз таҳлили ҷадвал дида мешавад, ки ҳамагӣ майдони боғот дар соли 2018 4552 гектарро ташкил дода, ки нисбат ба соли 2015 (4223) 7,8 фоиз зиёд аст. Ҳосилнокӣ бошад дар соли 2018 нисбати соли 2015 5,9 фоиз кам шудааст, аммо ҷамъоварии умумии ҳосил бошад 26,4 фоиз зиёд шудааст, ки он асосан аз ҳисоби зиёд шудани майдони боғот дида мешавад.

Дар мақолаи мазкур самти боғдорию токпарварии хоҷагии «Искич» -и шаҳри Ҳисорро дар соли 2019 дида баромадем.

Самти боғдорӣ: Дар хоҷагии мазкур майдони боғот 50 гектарро ташкил дода, ки аз он 48 гектараш ҳосилдеҳ буда, 2 гектари он навбунёд мебошад. Аз майдони умумии боғот 20 гектараш донакдор (гелос) ва боқимондаи он тухмдор мебошад. Ҳосилноки дар ин хоҷагӣ бояд аз як гектар 5 тонна гирифта шавад, аммо хоҷагии мазкур, ки дар назди кӯҳӣ аст бо сабаби офатҳои табиӣ хоҷагидорон ҳосилнокии хуб ба даст оварда наметавонанд.

Самти токпарварӣ: Боғи ангур бошад 350 гектарро ташкил медиҳад, ки аз он 300 гектараш ҳосилдеҳ буда, 50 гектараш навбунёд мебошад. Ҳосилнокӣ бошад аз ҳар гектар 250-300 сентнерро ташкил медиҳад.

Ба андешаи мо самтҳои асосие, ки ба тағйироти куллии вазъи иқтсодии соҳа мусоидат мекунанд, инҳоянд;

-рушди интенсификатсияи парвариши мева, ки ба таври куллӣ нав кардани ниҳолҳоро таъмин мекунад, афзоиши назарраси ҳосилнокӣ ва беҳтар намудани сифати мева ва буттамева, ҷорӣ намудани технологияи муосир, ки баҳри рушди ин соҳа пешбинӣ шудааст;

-гузаронидани баҳодиҳии ҳамаҷонибаи потенсиали агроиқлими замин, ки нуқтаи назари ҷойгиршавии боғҳои мевагиро дар минтаҚа бо сабаби гармшавии глобалӣ ислоҳ мегардонад;

-васеъ намудани майдони кишти зоти меваҳои донакдор дар минтақаҳои кӯҳӣ;

-баланд бардоштани сатҳи механизатсия тавассути ворид намудани таҷҳизоти муосири махсус;

-ташкили системаи нигоҳдории мева ва буттамева тавассути сохтани анборҳои ба талабот ҷавобгӯ;

-маблағгузории тадқиқот, тайёр кардани кадрҳои сохибихтисос.

Ҳамин тариқ рушди боғҳои мевадиҳанда дар ҷумҳурӣ бо ҳалли ҳамаҷонибаи масъалаҳои ташкилӣ, молиявӣ ва идоракунӣ имконпазир аст.

Мо чунин мешуморем, ки парвариши меваи Тоҷикистон бо кори дурусти олимон дурнамои хуб дорад ва истеҳсоли меваҳоро дучанд мегардонем.

АДАБИЁТ

1.Журнали кишоварз Москва, 2019 таҳти № 3. - Саҳ.227.
2.Маҷмӯи омори кишоварзӣ Душанбе, 2019. - Саҳ. 172-176, 214-218.
4. Маълумот аз хоҷагии «Искич» -и шаҳри Ҳисор.
3.Садоводства и виноградарства Москва, 2016. - №4. - Саҳ.54.
5. Технологияи парвариши боғҳои интенсивӣ (тавсиянома) Гулов С.М., Душанбе, 2015. - Саҳ.4.

АННОТАЦИЯ

СОВРЕМЕНОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ САДОВОДСТВА И ВИНОГРАДАРСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В настоящей статье рассмотрено состояние садоводства и виноградарства, их развития на перспективу. Приведены площади садоводства на материалах конкретного дехканского хозяйства и Гиссарской зоны. Доказана привлекательность данного типа садов.

Ключевые слова: *плодоводство, урожайность, поддержка государства, сельское хозяйство, эффективность.*

ANNOTATION

THE TODAY CONDITION AND PERSPECTIVE OF DEVELOPMENT OF HORTICULTURE AND VITICULTURE IN REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article is concidered the condition of horticulture and viticulture their development in perspective. To be shown then are of intensive horticulture in the material of actual dekhcan farm and Hissar Zone. It was proved the attraction of the given sorts jf gardens.

Key words: *agricultura, horticulture, effective, harvest, government support.*

ТДУ 338.22 (575.3)

МЕНЕҶМЕНТИ СИФАТИ ҲОЛАТИ РӮШД ВА ИСТИФОДАБАРИИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТИЛООТИИ МУОСИР, ОМИЛИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Рачабов Н.М., доктор PhD ДМТ., **Зафари Саидқул** -доктор PhD ИИД АМИҶТ

Рушди соҳибкорӣ ва мусоидати ҳамаҷониба ба фаъолияти он аз ҷумлаи вазифаҳои аввалиндараҷаи Ҳукумати мамлакат аст, зеро соҳибкории хурду миёна, хусусан соҳибкории истеҳсолӣ яке аз омилҳои муҳими баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии мардуми кишвар ва заминаи боэътимоди таъмини рушди босуботи иқтисодиёти миллӣ, афзун намудани шароити зиндагии табақаи миёнаҳол ва ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ мебошад [1]

Соҳибистиқлол гаштани Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон дод, ки он ҳамчун узви комилҳуқуқи ҷомеаи башарӣ дар самти татбиқи ислоҳоти иқтисодӣ, сиёсати фаъол баҳри беҳдошти сатҳи зисти аҳолӣ ва таъмини рушди босуботи соҳаҳои мухталифи иқтисодиёти мамлакат чораҳои зарурӣ ва таъсирбахш андешад. Натиҷаи тадбирандешиҳо буд, ки таи солҳои охир ислоҳотҳои иқтисодӣ амалӣ гардида, дастовардҳо аз қабили беҳтаргардонии фазои соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ ба бор омаданд.

Таҷрибаи кишварҳои ҷаҳонӣ нишон медиҳанд, ки дар замони муосир асоси муваффақият дар идоракунии корхонаҳо, ин пеш аз ҳама аз истеҳсоли молу махсулоти босифат, бехатар ва хизматрасонӣ тибқи талаботи стандартҳои байналмилалӣ иборат мебошад. Ин омил бевосита ба рақобатпазирии истеҳсолӣ молу маҳсулоти ватанӣ ва дар ин замина ба рушди саноатикунонии босуръати кишвар алоқамандаст. Айни замон корхонаҳои муосири ҷаҳонӣ, ки дар шароити иқтисоди бозоргонӣ фаъолият худро ба роҳ мондаанд, бо бисёр шарикони хориҷӣ ва ватанӣ ҳамкорӣ менамоянд, ки ҷавобгу ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ буда аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Ҷорӣ намудани низоми менеҷменти сифат, ки ба талаботи стандартҳои байналмилалии силсилаи ИСО 9000 асос ёфтааст, ин пеш аз ҳама барои қаноатмандии устувории истеъмолкунандагон замина фароҳам меорад.

Тибқи маълумоти омории Ташкилоти ISO бештар аз 22901 стандартҳо, ки қариб ҳамаи паҳлӯҳои технология ва истеҳсолотро фаро гирифтааст, нашр шудааст. Зиёда аз миллион корхона дар 164 кишвари ҷаҳон тибқи талаботи стандарти байналмилалии силсилаи ИСО сертификатсия шудаанд! [2, саҳ. 8]

Дар айни замон таваҷҷуҳи аксарияти корхонаҳои саноатии кишварамон оид ба ҷори намудани стандартхои байналмилалӣ рӯз аз рӯз афзуда то ин вакт аз тарафи мутахассисони Агентии Тоҷикстандарт дар 228 корхонаҳои ватанӣ 315 корҳои сертификатсионӣ ва ресертификатсионӣ тибқи талаботи стандартҳои байналмилалии ИСО 9001, ИСО 22000, Низоми HACCP, ИСО 14001 ва OHSAS 18001 гузаронида шудааст. Аз ҷумла:

- 218 сертификат тибқи талаботи стандарти ИСО 9001 Системаи менеҷменти сифат. Талабот;
- 57 сертификат тибқи талаботи низоми HACCP Таҳлили хатарҳо ва назорат дар нуқтаҳои таҳдидомез;
- 3 сертификат тибқи талаботи стандарти ИСО 22000 Системаи менеҷменти бехатарии маҳсулот. Танҳо ба он корхонаҳое, ки дар занҷири истеҳсоли маҳсулоти хурокворӣ ширкат меварзанд;
- 3 сертификат тибқи талаботи стандарти OHSAS 18001 Системаи менеҷменти ҳифзи саломатӣ ва бехатарии меҳнат;
- 2 сертификат тибқи талаботи ИСО 14001 системаи менеҷменти экологӣ.

Аз 221 корхонае, ки тибқи талаботи стандартҳои байналмилалӣ сертификатсия шудаанд ба ҳолати 14.10.2020 ҳамагӣ 130 корхона дорои сертификати амалкунанда буда, 91 корхонаи дигар бинобар сабабҳои гуногун аз сари нав сертификатсия нашудаанд. [2, саҳ. 24]

Дар диаграмаи №1 тамоюли зиёдшавии корҳои сертификатсионӣ тибқи талаботи стандартҳои байналмилалӣ нишон дода шуда, мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

	соли 2016	соли 2017	соли 2018	соли 2019	то 15.10 2020
тамоюли зиёдшави	154	204	240	280	315

Диаграмаи 1.-Корҳои сертификатсионӣ тибқи талаботи стандартхои байналмилалӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020

Чи тавре, ки аз диаграмаи №1 мушоҳида мегардад корҳои сертификатсионӣ ва ресертификатсионӣ тибқи талаботи стандартҳои байналмилалӣ дар ҳоли рушд қарор дошта то

15.10.2020 нисбат ба соли 2016 ба миқдори 161 адад зиёд гардидааст. Бояд қайд намуд, ки аз шумораи умумии 315 корҳои сертификатсионӣ 67 ададашро корҳои ресертификатсионӣ ташкил медиҳанд. Ҳама гуна корхонаҳои истеҳсолиеки ҷавобгу ба талаботҳои стандарти умумиҷаҳони мебошанд, бо бовари метавон гуфт, ки маҳсулоти худро бо дуруст истифода намудани технологияҳои иттилоотӣ дар дилхоҳ давлатҳои хориҷ мизочро пайдо намояд. [3, саҳ. 16]

Равандҳои ҷаҳонишавӣ ва рақамисозии тамоми соҳаҳои ҳаёти инсон, паҳншавии компютерҳо мавҷудияти технологияҳои шабакавӣ, рушди ҷомеаи иттилоотиро муайян мекунад. Дар заминаи рӯйдодҳо дар соҳаҳои анъанавии иқтисод тадричан шаклҳои нави идоракунӣ пайдо шуданд, ки онҳо ба рушди инноватсионӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии байналмилалӣ нигаронида шуда буданд. Зеро дар раванди ҷаҳонишавӣ рушди соҳаи иқтисодиро бе рушди технологияҳои иттилооти тасаввур кардан номумкин аст, чунки технологияхои иттилоотӣ бо суръати балан рушд мекунад ва дар ҳоли дуруст истифода бурдан, давлат, корхона, ё шахсони алоҳида метавонад фоидаи хуб ба даст оранд. Зеро қисмати зиёди аҳолии мамлакатҳо, ки синни аз 18 сола болоянд чи тариқи телефони мобилӣ ва чи тариқи компютерҳо ба шабакаи умумиҷаҳонии интернет пайвастанд. Чунин шумораи бузурги истифодабарандагони технологияҳои иттилоотӣ имкон медиҳад, ки соҳибкорон барои таблиғ ва фуруши молҳои истеҳсолкардаашон мизочро саривакт пайдо кунанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳост, ки нисбати рӯшди бахши хусусӣ, аз ҷумла соҳибкории истеҳсолӣ диққати ҷиддӣ дода мешавад. Инаст, ки ҳамасола шумораи соҳибкорон рӯ ба афзоиш буда, дар ин самт пешравӣ мушоҳида мешавад. Бо мақсади дастгирӣ ва рушди фаъолияти истеҳсолкунандагони ватанӣ аз соли 2008 то инҷониб 3 маротиба бо фармони Президенти ҶТ ҷиҳати дастгирӣ ва фаъолияти рушди соҳибкорӣ ва беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ моратория дар соҳаи соҳибкори эълон карда шуд. Дар ин давра фаъолияти соҳибкорӣ ба маротиб рушд намуд. Масалан, дар соли 2017 рушди соҳаи саноат 21 фисадро ташкил дод. Аз ҷониби дигар таъсиси 150 корхонаву коргоҳ дар ин давра дар баробари қонеъ гардонидани талаботи мамлакат бо бештар намудани маҳсулоти саноатӣ ва кам кардани воридот, дар самти амалишавии ҳадафи дигар ба шуғли доимӣ фаро гирифтани 3-ҳазор нафар асос гузошт [4, с. 54].

Агар дар соли 2012 саҳми бахши хусусӣ дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ 49,3 фоизро ташкил дода бошад, пас дар соли 2019 он ба 70 фоиз расонида шуда, дар таъмини шуғли аҳолӣ 70 фоиз ва дар пардохти андозҳо 80 фоизро ташкил додааст [4, с. 16].

Афзоиши ҳамасолаи истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ натиҷаи дастгириҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба фаъолияти бахшида хусусӣ мебошад. Пешниҳод ва татбиқи имтиёзҳо фаъолияти самарабахши корхонаҳои саноатиро таъмин ва барои зиёдшавии пайвастаи истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунандаи ба содирот нигаронидашуда мусоидат намуд. Бо эълон шудани саноатикунонии босуръати мамлакат ҳадафи чоруми стратегии давлат имтиёзҳо ба соҳибкорони истеҳсолӣ дода шуд. Аз ҷумла оид ба ворид намудани таҷҳизотҳои тиббӣ, сохтумонӣ, сайёҳӣ, технологияхои нави иттилооти сабукиҳои гумрукию андозию ҷорӣ карда шуд. Чунин сабукиҳо ба рушди фаъолияти соҳибкории истехсолӣ ва технологияҳои муосири иттилоотӣ мусоидат мекунад:

татбиқшуда, ки назорати мақсадноки истифодабарии онҳо ба зиммаи хадамоти гумрук мебошанд, нисбати соҳибкорони истеҳсолӣ дар ҳаҷми 5 милиону 586,4 ҳазор сомонӣ сабукиҳо татбиқ карда шудааст,ки дар рушди соҳибкорӣ мавқеи бузург дорад. [5, с. 64]

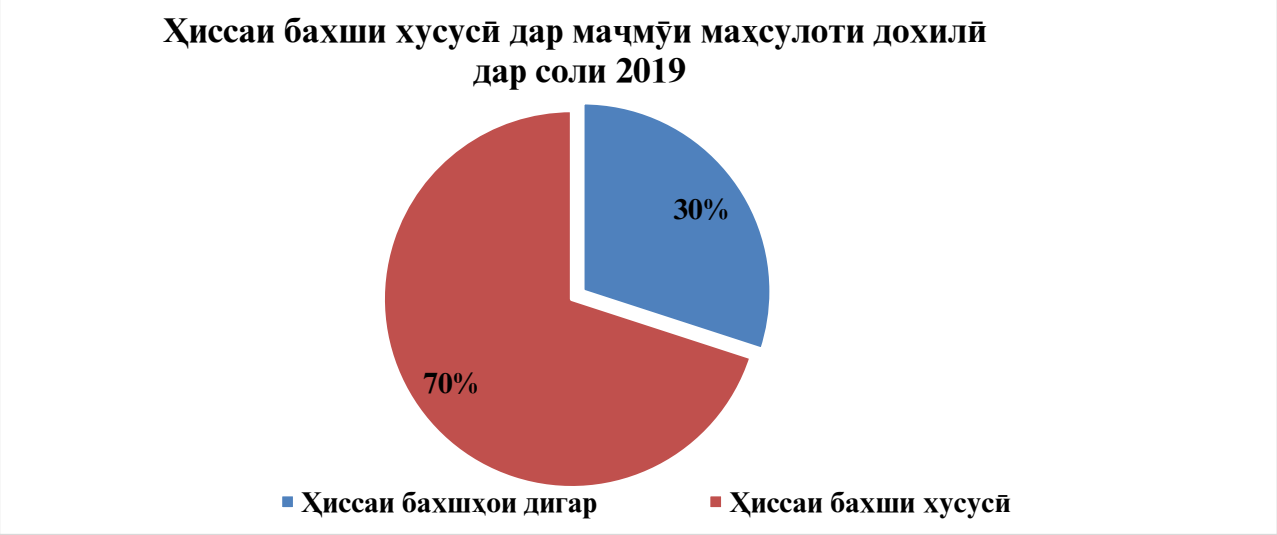

Таҳлилҳо нишон дод, ки дар солҳои 2018 - 2019 оид ба имтиёзҳои тарифию андози Бо эълон гардидани саноатикунонии босуръати мамлакат ҳадафи чорми статегии, имрӯзҳо намояндагони бахши хусусӣ барои ташкили корхонаҳои истеҳсолии маҳсулоти воридотивазкунандаи ба содирот нигаронидашуда аз имкониятҳо ба таври васеъ истифода мекунанд. Имтиёзҳои андозию гумрукӣ барои воридоти таҷҳизот, эълони мараторий ва дигар дастгириҳои пайвастаи Ҳукумати мамлакат барои зиёдшавии теъдоди корхонаҳои саноатӣ ва

афзоиш ёфтани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ мусоидат менамояд. Инаст,ки дар ин давра соҳибкории истеҳсолӣ ва технологияҳои муосири иттилоотӣ ба маротиб рӯшд намуда истодааст.

Саҳми бонкҳои кишвар дар рӯшди ҳама намуди соҳибкорӣ буда нисбати соҳибкорон қарзҳои имтиёзнок ҳамамасола ҷудо карда мешавад, ки имкони рушди истеҳоли маҳсулоти ватаниро таъсиргузор аст [6, с.34]

Ҷадвали 1.-Маълумот оид ба қарзҳои додашуда аз ҷониби бонкҳо ва ташкилотҳои молиявӣ ба субъектҳои соҳибкоронии ҷумҳурӣ барои солҳои 2013-2019 ва 4 моҳи соли 2020

Қарзҳои додашудаи бонкҳо ва ташкилотҳои молиявӣ	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	04/2020	Мукоисаи соли 2019 нисбат ба соли 2013	Афзоиш, соли 2019 %
Ҳамагӣ қарзҳои низоми бонкӣ ба иқтисодиёт. ҳамагӣ (ҳазор сомонӣ)	6 155 304	7 888 937	9 350 044	8 230 146	6 913 041	6 700 735	9 789 509	3 202 300	7363205	159 %
Аз он ҷумла ба соҳибкорон (ҳазор сомонӣ)	1 570 837	2 094 019	1 810 972	1 485 421	1 269 958	1 152 321	1 833 366	2 278 200	8218672	117 %

Бунёду барқароркунии корхонаҳои саноатӣ натанҳо воридоти маҳсулоти гуногуни саноатиро кам менамояд, балки дар ин баробар содироти маҳсулоти саноатии Тоҷикистонро зиёд мегардонад. Имрӯзҳо иншооти мавҷудаи саноатӣ имконоти баланди содиротӣ дошта, талаботи афзояндаи истеъмолкунандагонро бо ашёи хоми баландсифат ва маҳсулоти таёр қонеъ мекунанд.

Бо афзоиш ёфтани теъдоди корхонаҳои саноати сабук дар кишвар имконият барои коркарди ашёи хом бештар гардид. Дар ин баробар даҳҳо нафар бо ҷойи кори доимӣ таъмин шуданд. Технологияҳои иттилооти, ки барои муаррифии маҳсулоти истеҳлолшуда мавқеи калон дорад бояд самаранок истифода бурда шавад. Соҳибкороне, ки фурӯш ва таблғи маҳсулоти худро тарики сомонаҳои иҷтимои ё сомонаҳои махсус, интернет мағозаҳо ба роҳ мемонанд, бояд дар баробари сифати маҳсулоти худ ба борҷомаи маҳсулоти хеш диққати ҷидди диҳанд, зеро мизоҷе, ки тариқи технологияҳои иттилоотӣ ба маҳсулот назар мекунад пеш аз ҳамма ба борҷомаи маҳсулот назар мекунад. Омили дигаре, ки метавонад соҳибкорони истеҳсолиро мувафақ гардонад ин сифати хуби истеҳсоли маҳсулот мебошад. Бинобар ин бояд менеҷменти сифат низ риоя шавад. Нишондиҳандаҳои омори нишон медиҳад, ки соҳибкории дар ҶТ дар ҳоли рушд буда пешравиҳо дида мешавад.

Дар давраи татбиқи барномаи рушдӣ соҳибкорӣ шумораи субъектҳои фаъолияти соҳибкории амалкунанда аз 187,4 ҳазори соли 2012 то 329,0 ҳазор дар соли 2020 расонида шуд, ки ин 75,9 фоизи афзоишро нишон медиҳад. Аз ҷумла, шахсони ҳуқуқӣ аз 26,2 ҳазор ба 31,0 ҳазор ва соҳибкорони инфиродӣ аз 161,2 ҳазор ба 297,9 ҳазор расидааст, ки ин мутаносибан 18 ва 85 фоиз зиёд мебошад. [7, с. 47].

Афзоиши субектҳои соҳибкорӣ дар солҳои 2012-2019 дар ҶТ.

Бо назардошти пешниҳоду татбиқи сабукиҳо аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди аз ин ҳам бештари соҳаи саноат пешгӯи мешавад. Эълон шудани саноатикунонии босуръати мамлакат ҳадафи чоруми стратегӣ имкон медиҳад, ки корхонаҳои нав бунёду барқарор гардад, афзоиши истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунандаи ба содирот нигаронидашуда таъмин шавад, аҳолии қобили меҳнати ҳарчи бештар дар соҳаи саноат ва шуғли доимӣ фаро гирифта шаванд, рушди дучанди иқтисоди миллӣ таъмин гардад. Дар ин раванд саҳми соҳибкорони истеҳсолӣ ва технологияҳои иттилоотӣ басо бузург мебошад, бинобар ин дастгири давлатии соҳибкорӣ саривақти ва мақсаднок мебошад.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомали Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҶТ (аз 28,12,2018) // www.prezident.tj

2. Маҷалаи илми истеҳсолӣ ва иттилоотии “Тоҷикстандарт” мақолаи мутахасиси шуъбаи низоми идоракуни дар сифат Убайдуллоев Кароматулло. (октябри 2020 №9 (91),)
3. Маҷалаи илми истеҳсолӣ ва иттилоотии “Стандарт ва сифат” мақолаи Ашурзода Сухроб сардори раёсати бамеъёрдарории техникӣ ва стандартонӣ . (сентябри 2019 №5 (85),)
4. www.gumruk.tj
5. Бюлетени омори бонкии Бонки миллии Тоҷикистон 2020с

АННОТАЦИЯ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются сущность, содержание и роль производственных и информационных технологий в реализации четвертой стратегической целистремительной индустриализации страны, развитие промышленного предпринимательства, этапы становления промышленного предпринимательства в Таджикистане, государственная поддержка, а также роль предпринимательства в сокращении занятости в Таджикистане.

Ключевые слова: *информационные технологии, моратория, метод, сравнительный анализ, развитие предпринимательства, льготы.*

ANNOTATION

USE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES AND ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT TRENDS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses the essence, content and role of manufacturing and information technology in the implementation of the fourth strategic goal of rapid industrialization of the country, the development of industrial entrepreneurship, the stages of formation of industrial entrepreneurship in Tajikistan, government support, as well as the role of entrepreneurship in reducing employment in Tajikistan.

Keywords: *information technology, moratorium, method, comparative analysis, entrepreneurship development, benefits.*

ТДУ 338.43

ТАМОЮЛҲОИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ САБЗАВОТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Шукурзода Сухроб Тавар, омӯзгори ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур.

Калимаҳои асосӣ: *сабзавот, маҳсулоти сабзавотӣ, амнияти озуқаворӣ, хоҷагиҳо, истеҳсоли сабзавот, хоҷагиҳои деҳқонӣ, технологияи инноватсионӣ дар соҳаи кишоварӣ.*

Кишоварзӣ яке аз соҳаҳои асосии муҳимтарини истеҳсолоти неъматҳои моддӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад.

Таъмини амнияти озуқаворӣ махсусан дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии Тоҷикистон ба иқтисоди ҷаҳонӣ бисёр ҳам муҳим аст. Бехатарии маҳсулоти сабзавотҳои экологӣ ва табиии баландсифат ва рақобатпазир талаботи асосии маҳсулоти сабзавот дар бозорҳои озуқавории кишвар мебошад. Яке аз роҳҳои баланд бадоштани самаранокии иқтисодии истеҳсоли маҳсулоти сабзавотӣ аз зарурати афзоиш додани истеҳсолот бо афзоиши талабот ва коҳиш додани хароҷоти истеҳсол ва фурӯш мебошад.

Дар солҳои истиқлолият ва гузаштан ба иқтисодиёти бозорӣ дар натиҷаи таҷдиди колхозу совхозҳо ва дар заминаи онҳо таъсиси шаклҳои нави хоҷагидорӣ: хоҷагиҳои деҳқонии колективӣ, корхонаҳои иҷоравӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ ва ғайра, ки даромаднокии истеҳсолоти соҳаи кишоварзиро баланд мебардоранд ба вуҷуд омадаанд.

Дар сохтори ҳосили умумӣ маҳсулоти сабзавот дар ҷумҳурӣ тақрибан 2% -ро ташкил медиҳад, гарчанде ки талабот ба маҳсулоти сабзавот ҳамасола меафзояд. Дар натиҷа барои қонеъ гардонидани талаботи афзоянда ба пойтахти мамлакат сабзавот ҳам аз минтақаҳои шимолу-ҷануби ҷумҳурӣ ва ҳам аз кишварҳои ҳамсоя ворид карда мешавад. Дар натиҷа хароҷоти нақлиёт ва дигар хароҷотҳо меафзоянд, ки ба зиёд шудани арзиш ва нархи маҳсулоти воридшаванда таъсир мерасонанд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки истеҳсоли сабзавот дар ҷумҳурӣ бо арзиши камтар афзоиш ёбад.

Дар ҷумҳурӣ талабот ба маҳсулоти сабзавот ба ҳисоби миёна 14-15% афзоиш ёфтааст. Он асосан маҳсулоти маъмулиро дар бар мегирад аз он ҷумла (помидор, бодиринг, карам, пиёз, сабзавоти решавӣ, кабудӣ), ки ҳиссаи онҳо дар истеъмол ба 81% мерасад. Бо сабаби афзоиши нарх, истеъмоли навъҳои дигари зироатҳои сабзавот кам аст. Шароитҳои бозор ба самаранокии истеҳсоли сабзавот дар миқёси миллӣ ва ҳам дар миқёси минтақаҳо таъсир мерасонанд.

Ҷадвали 1. - Динамикаи истеҳсоли маҳсулоти сабзавотӣ дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳо (ҳазор тонна)

	Солҳо						
	2015	**%**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**%**
Ҷумҳурии Тоҷикистон	1666,5	100	1748,2	1858,1	2119,4	2183,0	100
ВМКБ	15,1	1.0	15,6	16,8	11,4	10,7	0,5
Вилояти Суғд	440,3	26,4	457,9	480,5	517,8	494,9	22,5
Вилояти Хатлон	903,9	54,2	954,3	1021,2	1198,3	1259,0	57,7
НТҶ	307,1	18,4	320,3	340,3	391,8	418,0	19,1

Сарчашма: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯи оморӣ, Душанбе-2020.С.-171

Аз ин рӯ, рушди соҳаи кишоварзӣ на танҳо аз хоҷагиҳои давлатӣ, балки аз фаъолияти хоҷагиҳои деҳқонӣ, колективӣ ва дигар хоҷагиҳое, ки фаъолияти мустақилона доранд, вобастагӣ дорад. Дар шароити мусоид соҳаи кишоварзӣ рушд меёбад, аз ин рӯ самти афзоиши истеҳсоли маҳсулотҳои сабзавотӣ дар кишвар зиёд мешавад ва саҳми хоҷагиҳо низ тағйир меёбад.

Тавре ки аз ин ҷадвал бармеояд, истеҳсоли маҳсулоти сабзавот меафзояд ва аз соли 2015 то соли 2019 истеҳсоли маҳсулоти сабзавотӣ дар ҷумҳурӣ 31,0 % зиёд шудааст, ки дар ин миён аҳолии ҷумҳурӣ 8,5 % афзудааст. Ногуфта намонад, ки ҳангоми зиёд шудани аҳолӣ талабот ба маҳсулотӣ сабзавотӣ низ меафзояд ва ҳукумат маҷбур аст, ки талаботи мардумро қонеъ гардонад. Мақсад аз таҳқиқот таҳлил кардани шароит, мавқеъ ва мушкилотҳои асосии ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳо мебошад. Як қатор камбудиҳое ҳаст, ки барои рушди ин сохаи ҳаётан муҳим мушкилиҳои зиёд эҷод менамоянд.

-набудани техникаи ҳозиразамон;

-дастгирии нокифояи сармоягузорӣ;

-ҳамкорӣ ва дастгирии нокифояи хоҷагиҳо бо дигар корхонаҳо;

-набудани захираи сармоявӣ барои роҳбари хоҷагиҳо ки хоҳиши кушодани хоҷагиҳои дигари худро доранд.

Ҳоло афзоиши маҳсулоти сабзавотӣ бемайлони даромаднок мушоҳида мешавад, ки натиҷаи дастгирии давлатии соҳаи кишоварзӣ мебошад.Мувофиқи маълумоти омори кишоварзи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷадвали 2 истеҳсоли маҳсулоти сабзавотиро дар мисоли хоҷагиҳои аҳолӣ дида мебароем.

Ҷадвали 2. - Динамикаи истеҳсоли сабзавот дар хоҷагиҳои аҳолӣ (ҳазор тонна)

	Солҳо				
	2015	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**
Ҷумҳурии Тоҷикистон	817,3	832,7	866,9	892,4	908,6
ВМКБ	5,8	6,0	7,3	4,6	4,2
Вилояти Суғд	220,7	217,8	223,6	215,6	217,5
Вилояти Хатлон	445,8	462,4	488,2	522,6	533,6
НТҶ	144,9	146,4	147,8	149,5	153,5

Сарчашма: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯи оморӣ, Душанбе-2020. С.-173

Аз таҳлили ҷадвали 2 қайд кардан мумкин аст, ки истеҳсоли маҳсулоти сабзавотӣ дар соли 2019 нисбат ба соли 2015 11% афзоиш ёфтааст. Ин афзоиш аз рӯйи зиёд шудани заминҳои кишоварзӣ ва гармхонаҳо мебошад.

Барои зиёд истеҳсол кардани маҳсулоти сабзавотӣ ду роҳ мавҷуд аст: баланд бардоштани ҳосилнокӣ ва зиёд кардани майдони кишт. Дар сатҳи баланд истеҳсол намудани маҳсулоти сабзавотӣ нисбат ба дигар категорияҳои хоҷагиҳо ҳиссаи бештарро хоҷагиҳои деҳқонӣ ва аҳолӣ ташкил медиҳанд, ки дар тӯли давраи таҳлилшаванда тамоюл рӯ ба афзоиш доранд; ҳиссаи хароҷоти моддӣ дар натиҷаи таъсири таваррум ва бӯҳрони молиявӣ меафзояд.

Ҷадвали 3. - Динамикаи истеҳсоли маҳсулоти сабзавотӣ дар хоҷагиҳои деҳқонӣ (ҳазор тонна)

	Солҳо				
	2015	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**
Ҷумҳурии Тоҷикистон	750,1	827,5	911,9	1124,9	1168,1
ВМКБ	9,2	9,6	9,5	6,6	6,5
Вилояти Суғд	185,4	209,8	226,1	268,3	238,5
Вилояти Хатлон	424,7	457,0	496,2	621,6	676,6
НТҶ	130,6	150,5	180,0	218,0	264,1

Сарчашма: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯи оморӣ, Душанбе-2020.С.-174

Тавре ки аз маълумоти ҷадвали 3 дида мешавад, истеҳсоли сабзавот дар солҳои 2015-2019 55,7% афзоиш меёбад. Тағйироти мусбӣ дар ин нишондиҳандаҳо ба афзоиши даромаднокӣ таъсир карданд, ки дар соли 2019 нисбат ба соли 2015 3,6% афзудааст, ки аз баланд шудани самаранокии истеҳсоли сабзавот дар хоҷагиҳои деҳқонӣ шаҳодат медиҳад.

Истеҳсоли сабзавот дар гармхонаҳо нисбат бо технологияи анъанавии обёрӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ самарабахш ва фоидаовар аст, ки инро афзоиши даромад аз фурӯш беш аз 3 маротиба, афзоиши фоидаи соф беш аз 15 маротиба, афзоиши даромаднокии бештар аз 2 маротиба афзоиш медиҳад. Ҳамзамон, гармхонаҳо бо истифода аз технологияи обёрии қатрагӣ дар муқоиса бо ҷараёни гармхонаҳое, ки бо истифодаи технологияи анъанавии обёрӣ дар хоҷагии деҳқонӣ ҳастанд 2 маротиба камтар аст. Мутаасифона, на танҳо барои хоҷагиҳои деҳқонӣ, балки барои ҳамаи категорияи хоҷагиҳо нархи баланди сӯзишворӣ ва нуриҳои минералӣ барои истеҳсоли маҳсулоти сабзавот мушкилӣ пеш меорад. Зеро 70-дарсади ҳосиле, ки мегирем, танҳо ба истифодаи нуриҳои ба даст меояд. Дар муқоиса бо се соли пеш беш аз ду маротиба нархи сузишворӣ зиёд шуд. Барои як гектар замин зиёда аз 300 литр сарф мешавад. Ин раванд таъсири манфии худро ба нархи маҳсулоти сабзавотӣ дар бозор низ мерасонад.

Афзоиши ҳарсолаи нархҳои сузишворӣ ва минералӣ ба истеҳсоли асосии маҳсулоти сабзавот аз ҷумла (пиёз, карам, сабзӣ, картошка, лаблабу) мавсимии возеҳ дорад. Вазъи бозор бо сабабҳои зерин шарҳ дода мешавад: консентратсияи пасти истеҳсоли мева ва сабзавот дар корхонаҳои кишоварзӣ; номукаммалии низоми маркетинг; инфрасохтори нокифояи истеҳсолот ва бозор; ҳузури аз ҳад зиёди миёнаравҳо дар фурӯши мева ва сабзавот. Системаи мавҷудаи фурӯш

ба афзоиши пешниҳоди маҳсулот мусоидат намекунад, сифати онҳоро беҳтар мекунад ва даромади истеҳсолкунандагони сабзавот зиёд намешавад. Қисми зиёди фоида ба воситаи миёнаравони яклухт ва чакана гузошта мешавад. Таҷриба нишон медиҳад, ки сифат ва самаранокии истеҳсоли маҳсулоти сабзавотӣ на танҳо аз сатҳи таҷхизоти ҳозиразамони техникӣ, балки аз кадрҳои баландхтисос вобаста аст. Аз ин лиҳоз барои рақобатпазир намудани соҳаи кишоварзӣ кадрҳои баландихтисоси муҳандисӣ, технологӣ ва идоракунӣ омода карда шавад.

АДАБИЁТ:

1. Кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. маҷмӯаи оморӣ Душанбе-2020с.
2. Носиров Р, Самандаров И.Х, Мирзоев Т.М, Шукуров И.Ш, Ташкили истеҳсолоти кишоварзӣ. Душанбе-2008 С.229-239
3. Жукова Н.В. Овощеводческий подкомплекс России // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2011г. - №8
4. Полов Н.А, Организация сельскохозяйственного производство Москва-2000. С. 200-207
5. Смирнова Л., Никитин А., Минаков И. Развитие овощеводства защищенного грунта в Российской Федерации // АПК: экономика, управление. – 2013г. - №1

АННОТАЦИЯ

ТЕНДЕНЦИИ ПРОИЗВОДСТВА ОВОЩНОЙ ПРОДУКЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются вопросы развития отрасли овощеводства и ее вклад в обеспечение населения отечественными овощами; развития экспортного потенциала и создание рабочих мест в республике. В рамках официальной статистической информации, проанализирована динамика производства овощной продукции всех категорий хозяйств, а также обеспеченность отечественной продукцией, представленная в рамках предложенных норм потребительского стиля.

Ключевые слова: *овощи, овощная продукция, продовольственная безопасность, ферма, дехканское хозяйство, инновационные технологии в области сельского хозяйства.*

ANNOTATSION

TRENDS OF VEGETABLE PRODUCTION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article is given the development of vegetable production and its contribution to the provision of domestic vegetables to the population. The development of export potential and the creation of jobs place in the republic. Within the framework of official statistical information, analyzing of production of vegetable products of all categories of farms. As well as domestic products are provided, presented within the framework of the proposed norms of consumer style.

Key words: *vegetables, vegetable products, food security, farm, dehkan farm, innovative technologies in the field of agriculture.*

ТДУ-333.01;631.15.

АҲАМИЯТИ БОРҶОМА ДАР ТАШАККУЛИ НАТИҶАИ НИҲОИИ ФАЪОЛИЯТИ КОРХОНАҲОИ АГРОСАНОАТӢ

Раҳматзода М. М. -ассистент, **Камолова М. -**магистри ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур

Климаҳои асосӣ; маркетинг, стратегияи маркетингӣ, фурӯш, борҷома, тамға,бастабандӣ.

Дар солҳои охир талабот ба ташкили шуъбаи алоҳидаи маркетингӣ дар корхонаҳои агоросаноатиии кишвар ба вуҷуд омада истодааст. Ҳадафи асосии он таҳияю татбиқи стратегияҳои маркетингӣ, консепсияҳои тиҷоратӣ, дастгирии содирот, тадқиқотҳои маркетингӣ ва менеҷменти фурӯш мебошад. Талабот ба меваҳои хушк дар бозорҳои дохилии Тоҷикистон ниҳоят маҳдуд аст. Аз ин рӯ, истеҳсолкунандагон саъй мекунанд, ки бозорҳои нави маҳсулоти худро пайдо намуда, рушд диҳанд. Бозорҳои потенсиалии фурӯш кишварҳои бузурги ҳамсоя мебошанд, масалан, Қазоқистон, Русия ва Туркия, инчунин дигар давлатҳои пешрафта.

Барои ширкатҳои ба содирот нигарони дашуда, ҳатто бозори Аврупо (дорои беш аз 500 миллион истеъмолкунанда бо даромади миёнаи яккаратаи такрибан 20,000 евро метавонад ҷолиб бошад. Истеъмолкунандагони аврупоӣ маҳсулоти хориҷиро дӯст медоранд ва мехоҳанд барои маҳсулоти аълосифати органикӣ пули бештар пардохт кунанд.

Се равиши асосии стратегӣ барои содироти молҳо ва хизматрасониҳо вуҷуд дорад:

1. Маҳсулот бо (пешниҳоди беназири фурӯш): маҳсулот ва хидматҳои дорои хусусияти беназир ва сифати хеле баланд. Ин маҳсулот метавонанд омехтаи компонентҳои анъанавии тоҷикӣ ё қирғизӣ ё унсурҳои як услуби анъанавии маҳаллӣ бо маҳсулоти ғарбӣ бошанд.

2.Маҳсулоти анъанавии тоҷикӣ бо сифати баланд, ба ғарбиён имконият фароҳам меоранд, ки ба экзотикизми Тоҷикистон дастраси ёбанд. Ин хусусан ба маҳсулоти барои саломатӣ фоиданок, омехтаҳои меваи махсус хушк дахл дорад.

3.Маҳсулот "ба мисли дигарон": маҳсулоти одӣ ё монанд, ки таркибҳои махсус надоранд ва инчунин аз ҷониби рақибони байналмилалӣ пешниҳод карда мешаванд.

Аксари ширкатҳои Тоҷикистон, ки таҷрибаи маркетингии зиёд надоранд, аммо мехоҳанд ба содирот шурӯъ кунанд, метавонанд аз варианти 3 оғоз кунанд, алахусус дар Русия ва Қазоқистон, зеро ин кишварҳо донистани забони хориҷиро талаб намекунанд. Ҳамзамон, ду категорияи аввалини маҳсулот дар бозори Аврупо имкониятҳои бештар доранд. Дар Аврупо маҳсулоти "Ба монанди дигарон" -ро танҳо бо нархҳои хеле арзон фурӯхтан мумкин аст. Дар

байни маҳсулоти дигар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо (боҷи гумрукӣ), инчунин аз Туркия ва дигар кишварҳои Осиё рақобати баланд вуҷуд дорад.

Дар бозорҳои мутараққии шаҳрҳои Русия талабот ба маҳсулоти ду категорияи аввал низ зиёдтар аст. Аммо барои рақобатпазир будан, ҳамаи ин стратегияҳо бояд тавассути маркетинг дастгирӣ карда шаванд. Бастабандии хуб ва брендинги мулоҳизакорӣ ҳатмист, агар содиркунанда мехоҳад дар бозорҳои пешрафта муваффақ шавад.

Ширкатҳои Тоҷикистон дар ин ҷо махсусан бо борҷомакунони меваҳои хушк фаъоланд. Аксари онҳо ба маркетинг, алахусус бастабандӣ ва бренд диққати калон медиҳанд. Масалан, бренди тоҷики "Apricot" "Barakat Isfara" "Taj Frykt" барои содирот ба давлатҳои Руссия, Аврупо, Туркиё ва Хитой истеҳсол мекунанд.

Дар кишварҳои пешрафта бастабандӣ аксар вақт аз сифати худи маҳсулот муҳимтар аст - чизи асосӣ он аст, ки сифат ба стандартҳо ҷавобгӯ бошад. Тамға (бренд) барои маҳсулот ва мол хусусиятҳои беҳамтоӣ медиҳад. Бренд ташаккули афзалиятҳои истеъмолкунандагонро нисбат ба маҳсулот ё гурӯҳи маҳсулоти муайян мусоидат мекунад. Он инчунин бо хоҳиши номи брендӣ ё тарроҳӣ алоқаманд аст. Масалан, ширкатҳои "Apricot" "Barakat Isfara" "Taj Frykt" категорияҳои гуногун шомиланд, ки ҳар яке дорои сатҳи сифат ва нархҳои худ мебошанд. Ин амалро дар ҷадвали "№1 дидан мумкин аст.

Сатҳи нархҳо дар ширкатҳо оид ба борҷомаи 300 грам, дар меваи хушки зардолу.

Нишондиҳандаҳо	Apricot	Barakat Isfara	Taj Frykt
	Ҳароҷот бо $		
Ашёи хом	1,5	1,7	1,9
Ҳароҷот барои коркард	0,127	0,127	0,127
Эквивалент талафоти ашёи хом	0,075	0,085	0,095
Борҷома	0,1	0,05	0,1
Таҳвили мол	0,35	0,035	0,35
Ҳароҷотҳои умуми	2,152	2,312	2,572
Нархи бозори	2,905	3,12	3,47

Ҳар як категория барои гурӯҳи гуногуни мизоҷон пешбинӣ шудааст. Барои муайян кардани стратегияҳои дақиқи маркетинг ва муошират муштариён, онҳо барои гурӯҳҳои гуногуни маҳсулот асартименти гуногун таҳия карданд, ки дар расми 1 оварда шудааст.

Бо ёрии чунин стратегия, онҳо метавонанд гурӯҳҳои гуногуни муштариёнро зери ҳадаф қарор диҳанд ва ба таври возеҳ ҷалб кунанд, ки ҳар яке аз онҳо асартименти худро интихоб мекунанд, ки эҳтиёҷоти онҳоро қонеъ мекунонад.

Бренди хуб ба осонӣ шинохта шавад. Брэнд инчунин сатҳи муайяни сифатро нишон медиҳад.

Мизоҷ метавонад ба осонӣ сифатро аз рӯи бренд муайян кунад. Агар логотип тасвири баландтарро нишон диҳад, истеъмолкунандагон тахмин муайян мекунад, ки маҳсулот низ сифати баландтар дорад. Ин ҳатман ба сифати воқеии маҳсулот мувофиқат намекунад. Мизоҷон метавонанд на ҳамеша сифати воқеиро қадр кунанд ва бояд ба таассуроти визуалии бренд ва бастабандӣ такя кунанд. Барои дастгирии фурӯш, алахусус фурӯши чакана, фурӯхтани маҳсулоти тамға нисбат ба маҳсулоти беном хеле осонтар аст. Ҳамаи ин маҳсулотро дар як корхона аз ҷониби як ширкат истеҳсол карда мешавад. Тамғаҳои гуногун мафҳумҳои гуногун доранд ва гурӯҳҳои гуногуни ҳадафро ҳадаф мегиранд.

Бренди хуб ва маъруф арзиши бузург дорад. Аз ин рӯ, он бояд ҳифз карда шавад. Бренд метавонад ҳамчун бренди миллӣ дар кишвар сабти ном карда шавад.

Тарроҳии бастабандӣ аввалин чизе аст, ки муштариён ҳангоми харидан мебинанд ва ба даст мегиранд. Аз ин рӯ, он омили муҳим ҳангоми қабули қарори харид мебошад. Бастабандӣ

бояд барои муштариён дар бораи маҳсулот, таркиб ва истифодаи он маълумоти иловагӣ диҳад. Бренд дар баста ё тарҳи махсуси бастабандӣ метавонад маҳсулоти шуморо аз тамоми маҳсулоти дигари қатор фарқ кунад. Бастаи хубро муштариён ба осонӣ шинохтанд ва барои фурӯш фоидаовар аст. Тарроҳии бастабандии маҳсулот барои эҷоди тасвир ва дарки сифати маҳсулот ниҳоят муҳим аст. Нишондиҳии чакана бояд ба забони кишваре бошад, ки маҳсулот дар он фурӯхта мешавад.

АДАБИЁТ

1.Маджаро С. Международный маркетинг// Пер. с англ.
2. Шукуров К.И. Акрамов Ш.А. Асосҳои маркетинг// Душанбе-2018
3.Филип К. Маркетинг от А до Я//// Пер. с англ.-2010.г
4. Мадаминов А.А. Асосҳои маркетинг// Душанбе, ТАУ-2007

АННОТАЦИЯ

РОЛЬ УПАКОВКИ В ФОРМИРОВАНИИ КОНЕЧНОГО РЕЗУЛЬТАТА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

В статье автор рассматривает вопросы развития и роли упаковки продукции в конечной деятельности агропромышленных предприятий, также предусматривается важность реализации маркетинговых стратегий, бизнес-концепций, поддержки экспорта, маркетинговых исследований и управления продажами на агропромышленных предприятиях. При этом был изучен опыт зарубежных стран, выявлены эффективность и важность упаковки в формировании конечного результата работы агропромышленных предприятий. В статье, автор приводит примеры упаковки для сортов абрикоса, предназначенных для сушки.

Ключевые слова; *маркетинг, маркетинговая стратегия, продажи, упаковка, брендинг, фасофка.*

ANNOTATION

THE ROLE OF PACKAGING IN THE FORMATION OF THE FINAL RESULT OF THE ACTIVITIES OF AGRO-INDUSTRIAL ENTERPRISES.

In the article, the author examines the development and role of product packaging in the final activities of agro-industrial enterprises, and also provides for the importance of implementing marketing strategies, business concepts, export support, marketing research and sales management at agro-industrial enterprises. At the same time, the experience of foreign countries was studied, the effectiveness and importance of packaging in the formation of the final result of the work of agro-industrial enterprises were revealed. In the article, the author gives examples of packaging for apricot varieties intended for drying.

Keywords*; marketing, marketing strategy, sales, packaging, branding, packing and postage.*

ТДУ 338.242

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ТАНЗИМИ РАВАНДИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ КИШОВАРЗӢ ДАР АСОСИ ТАҶРИБАИ ҶАҲОНӢ

Мирзоаҳмадов Ш.Ш.аспирант**, Одинаев Ш.Т.** н.и.и., дотсенти ИИТСРК

Калимаҳои асосӣ: *рушд, модели бозор, таҷрибаи байналмилалӣ, истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, механизм, АИК, саноат, соҳа, такмили танзим.*

Таҳлили ислоҳоти иқтисодии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тайи солҳои охир гузаронидашуда нишон дод, ки барои омӯзиши таҷрибаи ҷаҳонии рушди иқтисоди бозорӣ ва хусусан дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ кори доимӣ зарур аст. Принсипҳо, усулҳо, механизмҳои татбиқи модели бозории ҳар як кишвар хусусиятҳои хоси худро доранд. Чизи маъмулӣ, тавре ки ҳоло маълум шуд таҷрибаи ҷаҳонӣ шаҳодат медиҳад, ки иқтисоди бозорӣ аз рӯйи табиати худ як системаи ғайримутамарказ буда, чандир, амалӣ ва зуд тағйирёбанда аст.

Дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон принсипҳои асосӣ, механизмҳои муносибатҳои бозорӣ гузошта шудаанд ва амалӣ карда мешаванд. Аммо пеш аз иқтисоди мукаммали бозорӣ ва бахусус дар бахши кишоварзӣ, ҳанӯз ҳам бояд бисёр корҳо анҷом дода шаванд. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки ҳатто як кишвар ба мисли Олмон, як кишвари дорои иқтисоди бозаргонӣ, мушкилоти худро дорад.

Дар Олмон иқтисоди бозори иҷтимоӣ ҳамчун идеали системаи иқтисодӣ қабул карда мешавад. Тавре ки маълум аст, Асосгузорони назарияи иқтисоди бозори иҷтимоӣ Алфред Мюллер-Арнак ва Людвиг Эрхард мебошанд. Мувофиқи ин назария, иқтисоди бозори иҷтимоӣ як навъ "роҳи сеюм" -и байни иқтисоди бозоргонии идоранашавандаи капиталистӣ ва иқтисоди планкашии мутамарказ, синтези озодии иқтисодӣ бо ғояи давлатӣ мебошад, яъне иҷтимоӣ, амният ва адолат. Дар ин ҳолат, иқтисоди бозорӣ, ки худ арзишҳои иҷтимоиро татбиқ карда наметавонад, аз ҷониби як омили иҷтимоӣ дастгирӣ карда мешавад. Ин чунин маъно дорад, ки дар он ҳолатҳое, ки бозор "кор намекунад", давлат бояд ҳалли мушкилот ва асосан мушкилоти иҷтимоиро бар дӯши худ гирад. Барои шароити мо, ин пеш аз ҳама, худтаъминкунӣ ва пардохтпазирӣ, инчунин пешгирии ҳолати таҳдиди озуқаворӣ мебошад. Ин як саволи муҳимро ба миён меорад: нақши давлат дар иқтисоди бозорӣ ва пеш аз ҳама дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ чӣ гуна аст? Он дар ҳамаи кишварҳо гуногун аст. Аммо вазифаҳои танзим дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ якранганд.

Ҳар як давлат роҳи худ оид ба рушди иқтисоди бозаргониро муайян мекунад. Тавре ки медонед, ин аз бисёр омилҳо, замин ва шароитҳо вобаста аст. Аммо маълум аст, ки давлат бояд барои фаъолияти бозор дар заминаи рақобати мавҷуда шароит фароҳам орад.

Чизи асосӣ дар иқтисоди бозори иҷтимоӣ, тавре ки таҷрибаи кишварҳои пешрафта исбот мекунад, тартиби ҳуқуқии аз ҷониби давлат назоратшаванда ва муайяншуда дар унсурҳо, принсипҳо ва механизмҳои муносибатҳои бозорӣ мебошад. Яъне, нақши давлат дар ташаккул ва рушди минбаъдаи иқтисоди бозорӣ хеле бузург аст. Давлат тақсимоти арзишҳои иҷтимоиро танзим мекунад: системаи молиявӣ, нафақа, кӯмакпулиҳо, стипендия ва дигар кумакҳои давлатӣ. Сиёсати муассири иқтисодӣ пеш аз ҳама сиёсати беҳтаринро дар назар дорад - сиёсати саноат ва кишоварзӣ. Аз ин рӯ, пеш аз ҳама, давлат бояд ба татбиқи сиёсати оқилонаи иқтисодӣ муассири бозорӣ ва алахусус дар бахши кишоварзӣ манфиатдор бошад [1].

Масалан, ҳамон Олмон, давлат тамоми равандҳои иқтисодиро назорат мекунад, мушкилоти сиёсии иқтисоди бозори иҷтимоиро ҳал мекунад. Давлат сиёсати фаъоли сохторӣ, молиявӣ ва оппортунистиро пеш мебарад. Ҳадафи асосии рушди иқтисоди бозори иҷтимоӣ дар Олмон афзоиши истеҳсолот мебошад, ки аз як тараф ба баланд шудани некӯаҳволии моддии аҳолӣ оварда расонид ва аз тарафи дигар ҳалли масъалаи муноқишаи тақсимоти арзишҳои иҷтимоиро осон кард. Иқтисоди бозори иҷтимоӣ, ки дар Олмон истифода мешавад, як системаи пӯшида ва мукаммал нест; он системаи таҳияшавандаро нишон медиҳад, ки қобилияти мутобиқшавӣ ба шароити пайдошавандаро дорад.

Конституцияи Олмон ҳуқуқ ба моликияти хусусӣ, воситаҳои истеҳсолот ва замин, инчунин ҳуқуқи меросро кафолат медиҳад. Ин ҳуқуқҳо унсури муҳими иқтисоди бозории иҷтимоиро дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ ташкил медиҳанд. Ҳамзамон, ин ҳуқуқҳо номаҳдуд нестанд ва давлат моликро ба таври қонунӣ вазифадор мекунад, ки ба манфиати ҷамъиятӣ хизмат кунад. Ин, пеш аз ҳама, рушди истеҳсолоти кишоварзӣ ва ба даст овардани истиқлолияти озуқаворӣ мебошад. Ҳуқуқҳои иҷтимоии шаҳрвандон, ки аз принсипи давлати иҷтимоию ҳуқуқии ба низоми демократӣ асосёфта бармеоянд, хеле муҳиманд. Аз ин рӯ, иқтисоди бозори иҷтимоӣ танҳо бо низоми демократӣ мувофиқ аст. Аммо, бешубҳа, нусхабардории таҷрибаи ин ё он кишвар ҳатто дар чунин соҳа, ба монанди истиқлолияти аграрӣ ва озуқаворӣ, натиҷаҳои дилхоҳ намедиҳад. Бояд интихоби мусбатеро қабул кард, ки барои ҷумҳурии мо қобили қабул бошад. Бояд қайд кард, ки хусусиятҳои Тоҷикистон, роҳи таърихии рушд, менталитети миллат ва тарзи муқаррарии зиндагии он «қайд карда шавад». Ташаккули модели тоҷикии иқтисоди бозаргонии соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ дар асоси шароит ва заминаҳои хоси Тоҷикистон мебошанд, идома додан зарур аст[2].

Ҳадафи ниҳоӣ ин тамоюли тамоми иқтисодиёт ба ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ ва пеш аз ҳама ҳалли проблемаи озуқаворӣ мебошад, ки омили аввалиндараҷаи ба даст овардани сифати баланди зиндагӣ, пеш аз ҳама қобилияти пардохт ва ғизои хуб мебошад. Таъсиси муассисаҳо ва механизмҳое, ки ба ҳамбастагии самаранокии иқтисодӣ ва пеш аз ҳама дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ, инчунин адолати иҷтимоӣ - дастрасии озуқаворӣ барои аҳолӣ мебошад [3].

Аз ин ҷиҳат, Тоҷикистон бояд иқтисоде (аграрӣ) дошта бошад ва пеш аз ҳама, ба навовариҳои илмӣ ва техникӣ, инчунин ба шароити доимо тағйирёбанда қобили қабул аст. Ҳамзамон, ба андешаи мо, барои Тоҷикистон, ҳатто имрӯз, василаҳои қавии давлатии танзими иқтисодиёт ва алахусус дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ лозиманд, зеро вазифаҳои асосии давлат, ки дар солҳои аввали интиқол ташаккул ёфтаанд иқтисодиётро ба муносибатҳои бозорӣ амиқтар кардан, васеъ, мушаххас кардан лозим аст, яъне доимо пурра ба амал бароранд. Ин вазифаҳо аз чӣ иборатанд? Он:

- такмил ва амиқ кардани заминаи ҳуқуқӣ барои рушди иқтисоди кишоварзӣ;
- таҳияи сиёсати муассири рақобат дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ ва фароҳам овардани шароит барои он;
- андешидани чораҳо оид ба такмили сиёсати сохторӣ дар соҳаи аграрӣ, инҳо соҳаҳо ва бахшҳои комплекси агросаноатӣ бо назардошти афзалиятҳои иқтисодӣ мебошанд;
- пешбурди сиёсати фасеҳи сохторӣ - сармоягузорӣ дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ ва пешниҳоди сармоягузорӣ ба "маҳдудӣ" дар системаи комплекси агросаноатии ватанӣ;
- таҳияи сиёсати минтақавии кумаки истеҳсолоти кишоварзӣ ба минтақаҳои ақибмонда (баробарсозии нобаробарии минтақавӣ) ва барои минтақаҳои ҷанубӣ ва кӯҳии Тоҷикистон махсусан муҳим аст;
- бартараф намудани самти ашёи хоми комплекси агросаноатӣ тавассути рушди саноати коркард ва бо ин таъмин намудани шуғли аҳолӣ, истифодаи захираҳои меҳнатӣ, коҳиши бекорӣ;
- такмили сиёсати молиявию қарзӣ барои бахши кишоварзии иқтисодиёт;
- аниқ кардани сиёсати иқтисодии хориҷӣ дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ;
- амиқгардонӣ ва тавсеаи сиёсати иҷтимоӣ, ки сиёсати мусоидат ба ташаккули захираҳои озуқаворӣ, сиёсати даромад, ҳифзи иҷтимоӣ аз бекорӣ, дар ҳолати беморӣ, суғуртаи нафақа ва кӯмак ба шахсоне, ки кор карда наметавонанд.

Ислоҳоти сиёсати аграрӣ вуҷуд дорад, чунин мушкилоте, ки танҳо дар сатҳи давлатӣ ҳал карда мешаванд: ин мушкилоти номутаносиб дар маҷмӯи агросаноатӣ ва шохаҳои алоҳидаи он,

таваррум, бекорӣ, ҳифзи муҳити зист, мушкилоти тиҷорати байнидавлатӣ ва байналмилалӣ, аз ҷумла, маҳсулоти кишоварзӣ (нахи пахта, мева, сабзавот ва ғ.). Мутаассифона, барои иқтисоди Тоҷикистон ҳал ва танзими мушкилоти дар боло зикршуда хеле муҳим аст, зеро дар ин ҷо камбудиҳои калон мавҷуданд. Дар робита ба ин, саволе ба миён меояд, ки имрӯз давлати Тоҷикистон, ки аз ҷониби мақомоти дахлдор ва пеш аз ҳама дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ намояндагӣ мекунанд, бояд кадом вазифаҳои иқтисодиро иҷро кунад? Ин функсияҳо гуногунанд ва пеш аз ҳама, таъмини суботи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ тавассути интихоби афзалияти иқтисодӣ (аз ҷумла фоидаи истеҳсолоти кишоварзӣ) ва дар ин робита, тақсимоти даромадҳо ва маблағҳои буҷетӣ, тасҳеҳи тақсимоти захираҳо, назорати сатҳ истеҳсолӣ ва худтаъминкунии озуқаворӣ. Инчунин чунин вазифаҳо мавҷуданд, ки фаъолияти механизмҳои бозор, фароҳам овардани шароити рақобат барои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва ҳимояи он тавассути қонунгузории зиддиинҳисорӣ таъмин менамоянд.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ, стратегияи рушд, чунин нест, чизе аст, ки лоиҳаи қатъшуда ва қатъиян банақшагирифташуда аз рӯи солҳо, рақамҳои ниҳоӣ ва ғ. Ин як самти стратегӣ бо ҳадафҳои возеҳ муайяншуда мебошад, ки бо назорати қонунгузорӣ, ташаббусҳо, дастгирӣ ва ба принсипҳои мушаххас асос ёфтааст. Қайд кардан зарур аст, ки принсипҳои асосии сиёсати иқтисодӣ (ва пеш аз ҳама барои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ), ки амиқгардонӣ, таҳлил, коркард, такмил ва анҷом расониданро талаб мекунанд [4], ба андешаи мо принсипҳои зерин мебошанд:

Принсипи якум: заминаи мукаммали ҳуқуқӣ барои иқтисоди бозорӣ. Аз сабаби номукаммалии қонунҳо ва иҷрои сусти онҳо, рушди иқтисодии Тоҷикистон ва бахусус бахши кишоварзии он ба мушкил дучор мешавад. Системаи мавҷудаи санадҳои меъёрӣ дар Тоҷикистон ҳамчун шадидтарин талаби замон ва таҳти таъсири равандҳои ташвишовар ба таври интенсивӣ рушд кард. Аз ин рӯ, баъзе унсурҳои он аз иқтисоди фармондеҳии қаблӣ мерос мегиранд, қисматҳои дигар, ҳамчун унсурҳои иқтисоди бозор, пурра амалӣ намешаванд.

Зарурати ба анҷом расонидани Қонунҳои инфиродӣ ва қабули қонунҳои нав бо мақсади муттаҳидсозӣ ва аз нигоҳи ҳуқуқӣ ба низом даровардани принсипҳои асосӣ, усулҳо, унсурҳои иқтисоди бозори иҷтимоӣ, ки барои шароити Тоҷикистон қобили қабуланд, ҳамчун вазифаи асосӣ бокӣ мондааст. Шарти асосии рушди иқтисоди бозоргонӣ рушди ташаббуси давлатӣ ва хусусӣ (соҳибкорӣ) мебошад. Қабули насли сеюм ва чоруми қонунҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ зарур аст, то онҳо хатогиҳои гузашта ва талаботи имрӯзаро ба назар гиранд. Ин қонунҳо бояд инчунин ба густариши истеҳсолот, мутаносибан, таъмини шуғли захираҳои меҳнатӣ, ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ, махсусан дар деҳот ва ба ҷалби сармоягузории беруна ва дохилӣ мусоидат кунанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон як кишвари кӯҳист. Дар шароити кӯҳистон нақшаи ҷамъи замин, ки барои тавсияи кишт ва пеш аз ҳама зери ниҳолҳои бисёрсола мувофиқ аст, ҷойгир шудааст. Ин метавонад заминаи асосии рушди токпарварӣ, боғдорӣ ва соҳаҳои коркарди он бошад. Дар ҷумҳурӣ минтақаҳои беназири ҷангал ва захираҳои фароғатӣ зиёданд. Бинобар ин, масъалаи идоракунии муҳити зист ва рушди истеҳсолоти кишоварзӣ бояд ба мадди аввал гузошта шавад. Таҳия ва қабули кодекси қонун дар бораи истифодаи захираҳои табиӣ ва тавсеаи кишоварзии фарҳангӣ масъалаи фавқулодда муҳим аст. Вобаста ба ин, зарур аст, ки "Кодекси об ва моҳидорӣ", "Кодекс дар бораи ҷангал ва кодекс барои ниҳолҳои бисёрсола", "Қонун дар бораи истифодаи захираҳои табиӣ ва бо дарназардошти тавсеаи истеҳсолоти кишоварзӣ", "Қонун дар бораи истифодаи захираҳои чарогоҳҳо» ва ғайра инкишоф дода шаванд.

Принсипи дуюм. Ошкорбаёнии демократӣ, шаффофияти тамоми соҳаҳои иқтисодиёт - равандҳое, ки дар он ба амал меоянд. Ташаккули моликияти омехта, хусусан моликияти хусусӣ, ба рушди тамоми иқтисодиёт ва аз ҷумла хоҷагии қишлоқ таъсири кам мерасонад. Соҳаи пурқувват ва рушдёфтаи тиҷорати хурд асосан аз истеҳсолоти кишоварзӣ ба иқтисоди пинҳонӣ гузашт. Системаи нархҳои маҳсулоти кишоварзӣ, ки дар бозор амал мекунанд, беназорат аст, зеро иттилоот ва аз ин рӯ, шаффофият вуҷуд надорад.

Принсипи хеле муҳим, шояд муҳимтарин, ризоияти миллӣ мебошад. То он даме, ки иқтисодиёти миллӣ дар давраи гузариш аз ҷониби бахши аграрии иқтисод бартарӣ дода шавад ва оптимизатсияи он дар соҳаҳо (соҳаҳо - таъмини захираҳо, кишоварзӣ, саноати коркард), сатҳи маҳсулоти нохолиси миллӣ ба ҳар сари аҳолӣ паст бокӣ мемонад, табақаҳои амиқи ҷомеа ба амал меоянд, ки дар натиҷаи он камбизоатӣ ва осебпазирии иҷтимоии аксарияти аҳолӣ меафзояд, бекорӣ ва муҳоҷират зиёд мегардад. Ин омилҳо метавонанд то андозае ба субот ва ҳамдигарфаҳмии табақаҳои гуногуни иҷтимоии аҳолии ҷумҳурӣ таъсир расонанд.

Принсипи навбатӣ, амиқтар ва васеъ кардани механизмҳои бозор: ҷалби сармоягузорӣ, интиқоли технология, ташаббусҳои дипломатӣ, тавсеаи инфрасохтори бозор ва ҷамъиятӣ бояд ба манфиати бахши кишоварзии иқтисодиёт бошад. Инфраструктураи ҷамъиятӣ ва саноатӣ, тавре ки фаҳмидем, муҳимтарин дар иқтисоди бозорӣ мебошад.

Принсипи такмил додани идоракунӣ дар ҳама сатҳҳо ва пеш аз ҳама, барои бахши аграрӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳамоно актуалӣ мебошад. Иқтисоди бозаргонии иҷтимоӣ нигаронидашуда идоракунии мутамаддинро дар заминаи механизмҳои бозор пешбинӣ мекунад ва дар он ҷо, махсусан барои хоҷагии қишлоқ, бояд инҳо татбиқ карда шаванд: банақшагирӣ, маблағгузории буҷети, назорат ва ҳавасмандгардонӣ. Ҳадафи асосӣ баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии

ҷумҳурӣ тавассути паст кардани сатҳи камбизоатӣ мебошад, ки дар он соҳаи кишоварзӣ нақши муҳим мебозад. Ва дар ин росто, яке аз дастурҳои асосии сиёсати давлатӣ банақшагирии стратегии ташаккули иқтисодӣ ва пеш аз ҳама, барои кишоварзӣ тавассути таъмин намудани системаи банақшагирии индикативӣ мебошад. Ин таҳияи барномаҳои рушди иқтисодӣ аграрӣ, муқаррар намудани захираҳои мушаххас ва таъминшуда, меъёрҳо, стандартҳои устувори иқтисодӣ, афзалиятҳо, маблағгузории кафолатноки давлат мебошад. Дар кишварҳое, ки дорои иқтисоди бозории рушдёфта, тӯли солҳо инфрасохтори бозор ташаккул ёфтаанд. Аз ин рӯ, дар давоми 20-25 сол тамоми институтҳои иқтисоди бозаргониро ташкил кардан ғайриимкон аст.

Иқтисоди омехта дар Тоҷикистон пурра фаъолият мекунад, шаклҳои гуногуни моликият мавҷуданд, аммо нақши сектори давлатии иқтисодиёт, хусусан дар бахши кишоварзӣ ба қадри кофӣ равшан нест. Чунин ба назар мерасад, ки дар Тоҷикистон сиёсат бештар ба дастгирии шаклҳои хурди корхонаҳои кишоварзӣ тавассути хусусигардонӣ - хоҷагидорӣ ва қитъаҳои замини наздиҳавлигии аҳолӣ равона карда шудааст. Аз тарафи дигар, бояд ҳиссаи бахши давлатӣ, хусусӣ ва омехтаи иқтисодиёт аниқ карда шуда, варианти барои кишвар қобили қабул дастгирӣ карда шавад. Тавре ки маълум аст, кишварҳои собиқи сотсиалистии Аврупои Марказӣ ва Шаркӣ – Чехия ва Словакия, Маҷористон, Полша бо роҳи иқтисоди бозаргонӣ, ки дорои бахши мустаҳками давлатӣ мебошад, пеш гирифтанд. Дар Чин ислоҳоти иқтисодӣ таҳти роҳбарии як давлати пуркудрати мутамарказ гузаронида мешавад, ки рушди субъектҳои нави иқтисодиро бо истифода аз технологияҳои навтарин, идоракунии беҳтар дар ҷойҳои зарурӣ - сармояи хориҷӣ, ташкили корхонаҳои нав, ки маҳсулоти онҳо дар бозори ҷаҳонӣ рақобатпазир аст [5].

Аз чорабиниҳои дар боло овардашуда мо ҳамаи инҳоро надорем, аз ин рӯ барои мо чизи асосӣ эҳёи интенсивии истеҳсолот, алахусус истеҳсолоти аграрӣ мебошад. Ин метавонад бо се роҳ анҷом дода шавад:

- рушди корхонаҳои муштарак бо кишварҳои хеле пешрафта ва иқтисоди бозорӣ;
- барқарор кардани робитаҳои байни иқтисодӣ бо ҷумҳуриҳои собиқ ИҶШС (давлатҳои ҳозираи мустақил) ва дар заминаи ҳамкории баробарҳуқуқ ва баробар судманд - ташаккули соҳаҳои барои ҷумҳурӣ зарурӣ.
- ташкили иқтидорҳои истеҳсолӣ дар асоси имкониятҳои кишвар.

Ҳамаи ин соҳаҳо, корхонаҳо ва дигар субъектҳои хоҷагидорӣ метавонанд давлатӣ ва ғайридавлатӣ бошанд. Ба рушди иқтисод ва хусусан аграрӣ, чунин омил, ба монанди интенсификатсияи меҳнат таъсир мерасонад; он бояд тавассути чунин механизм, ба монанди ҳавасмандии моддӣ, амалӣ карда шавад. Пайваста такмил додани ташкили раванди истеҳсолот яке аз талаботи иқтисоди бозорӣ мебошад. Барои тоб овардан ба рақобат, соҳибмулк маҷбур аст, ки доимо дар болои технологияи нав кор карда, зуд технологияи куҳнаро иваз кунад. Дар кишварҳои дорои иқтисоди бозории рушдёфта, пеш аз ҳама, онҳо фоизи баланди истифодаи воситаҳои асосии истеҳсолот - заминро барои тавсеаи кишоварзии фарҳангӣ, мошинҳо ва таҷҳизот (аз ҷумла сармояи гардиш) ба даст меоранд [4].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, танҳо дар соҳаи кишоварзӣ зиёда аз 50% шумораи аҳолии қобили меҳнат кор мекунанд, гарчанде ки ин рақами оптималӣ 25% ё камтар аз он хоҳад буд. Зарур аст, ки сохтори шуғли аҳолӣ, хусусан дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ тағйир дода шавад, тақрибан 70 фоизи аҳолӣ бояд дар саноат кор кунанд, ки дар он ҷойҳо бояд ба саноати сабук ва хӯрокворӣ ҷои махсус дода шавад. Аз ин рӯ, танзими давлатии бахши аграрӣ мушкилоти муҳимест, ки талошҳои зиёд ва пеш аз ҳама сатҳи баланд ва чандири ҳукуматро талаб мекунад. Системаи пасти система ва сатҳи касбии менеҷмент яке аз омилҳои ҷиддии на танҳо рушди соҳаи кишоварзӣ, балки тамоми иқтисодиёти ҷумҳурӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Папцов А. Г. Государственное субсидирование агропромышленного производства за рубежом. - М.: НИИТЭИ АПК. - 1993. - 33с.
2. Одинаев Ш.Т. Ислоҳоти вазъи иқтисодӣ ва гузариш ба системаи танзими давлатӣ вазифаи асосии истиқлолияти озуқаворӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷалаи илмӣ). Душанбе: «Сино» 2012, бахши илмҳои иқтисодӣ 2/2 (82). Саҳ. 58-63.
3. Серков А.Ф. Государственное регулирование сельского хозяйства в условиях рынка // АПК: экономика и управление. - 1994. - С. 65-72.
4. Одинаев Ш.Т. Таҷрибаи хориҷии танзими давлатии бахши кишоварзӣ// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷалаи илмӣ). Душанбе: «Сино» 2016, бахши илмҳои иқтисодӣ 2/10 (219). Саҳ. 244-249.
5. Папцов А.Г. Новые направления государственного регулирования сельского хозяйства в условиях проведения реформы аграрной политики ЕС. - М.: ВНИИТЭИ АПК. - 1996. - 35с.

АННОТАЦИЯ

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА НА ОСНОВЕ ИЗУЧЕНИЯ МИРОВОГО ОПЫТА

В данной статье рассматривается изучение мирового опыта развития рыночной экономики в области аграрного производства, особенности механизмы реализации рыночной модели развития каждой страны, а также меры по совершенствованию государственного регулирования в области аграрной сферы, с учетом экономических предпочтений. Рассмотрены содержание, цели и задачи каждого государства, которые определяет свой путь развития рыночной экономики. Это зависит, как известно, от многих факторов, предпосылок, условий. Но однозначно,

что государство, должно создавать условия для функционирования рынка на основе действующей конкуренции.

По результатам проведенных исследований государственного регулирования в области аграрной сферы, главная цель - это значительное повышение уровня жизни населения республики за счет сокращения бедности, где не мало важная роль принадлежит аграрной сфере экономики. И в этом плане, одним из главных ориентиров государственной политики является - стратегическое планирование экономического формирования и, прежде всего аграрного, за счет обеспечения системы индикативного планирования. Это разработка программ экономического – аграрного развития, устанавливающая конкретные и обеспеченные ресурсами, хозяйственные ориентиры, устойчивые экономические нормативы, приоритеты, гарантированное государством финансирование.

Ключевые слова: *развития, рыночной модель, мировой опыт, аграрная производства, механизм, АПК, отрасль, сферы, совершенствования, регулирования.*

ANNOTATION

IMPROVED REGULATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION BASED ON THE STUDY OF WORLD EXPERIENCE

This article discusses the study of international experience of the market economy in the field of agricultural production, particularly the implementation mechanisms of the market model of development of each country, as well as to improve state regulation measures in the agricultural sector, taking into account economic preferences. The content, goals and objectives of each state are considered, which determines its own way of developing a market economy. As you know, it depends on many factors, prerequisites, conditions. But it is clear that the state must create conditions for the functioning of the market on the basis of existing competition.

According to the results of studies of state regulation in the field of the agrarian sector, the main goal is to significantly increase the living standards of the population of the republic by reducing poverty, where the agrarian sector of the economy plays an important role. And in this regard, one of the main guidelines of state policy is the strategic planning of economic formation and, first of all, for the agrarian one, by providing a system of indicative planning. This is the development of programs for economic - agrarian development, setting specific and secured resources, economic benchmarks, sustainable economic standards, priorities, government-guaranteed financing.

Key words: *development, market model, international experience, agricultural production, mechanism, AIC, industry, sphere, improvement of regulation.*

ТДУ. 330.341.

АРЗЁБИИ ИҚТИДОРИ КЛАСТЕРИИ ИСТЕҲСОЛИ БИРИНҶ ДАР ҶУМҲУРИИ ИСЛОМИИ АФҒОНИСТОН

Аҳмад Ямо Аймоқ доктори (PhD), ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур.

Калимаҳои асосӣ: *баҳогузорӣ, иқтидори кластерӣ, таҳлили миқдорӣ, таҳлили сифатӣ, рақобатпазирии минтақавӣ, суботи рақобат.*

Дар иқтисоди муосир пайдоиш ва рушди кластерҳои минтақавии кишоварзӣ шакли оптималии ташкили истеҳсолоти кишоварзӣ мебошад, ки ба таври максималӣ ба навоварӣ мусоидат намуда, рақобатпазирии минтақаро баланд мебардорад. Омилҳои мусоиди захираҳои табиӣ, заминаи пурқудрати илмӣ ва таълимӣ, инфрасохтори рушдёфта, мавқеи муносиби ҷуғрофӣ - ҳамаи ин омилҳо метавонанд такони рушди кластер шаванд [1].

Асосҳои назарияи кластерҳо дар таҳқиқоти Иосиф Шумпетер, иқтисодшиноси австриягӣ ва амрикоӣ, сиёсатшинос ва ҷомеашинос гузошта шуда буданд [2]. Худи мафҳуми "кластер" ба шарофати иқтисоддони амрикоӣ, профессори Мактаби тиҷорати Ҳарвард М.Портер дар солҳои 80 пайдо шудааст. Асри ХХ тибқи таърифи Майкл Портер, кластер ин як гурӯҳи ширкатҳои аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ҳамҷоя ва ташкилотҳои марбути дар як минтақаи мушаххас амалкунанда мебошад, ки бо фаъолиятҳои умумӣ тавсиф карда мешаванд ва ба якдигар пурра мекунанд [3].

Сарфи назар аз он, ки дар соҳаи таҳлили стратегияҳо, сиёсатҳо ва эффектҳои кластерӣ шумораи зиёди корҳои фундаменталӣ мавҷуданд, саволҳо оид ба таҳияи усулҳое баҳогузорӣ карда мешаванд, ки иқтидори кластерии корхонаҳоро барои таҳияи минбаъдаи стратегияи рушди кластер ҳал мекунанд .

Мақсади асосии мақола кӯшиши арзёбии иқтидори кластеризатсияи истеҳсоли шолӣ ва коркарди саноати биринҷ дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар марҳилаи кунунӣ мебошад. Дар ҷараёни навиштани асар усулҳои таҳлили муқоисавии мутлақ ва нисбӣ истифода шуданд. Усулҳои муайян кардани кластерҳо дар иқтисоди муосир ба таври шартӣ ба усулҳои баҳодиҳии сифатӣ, баҳодиҳии миқдорӣ, баҳодиҳии якҷоя тақсим карда мешаванд.Усулҳои сифатӣ бо усули баҳодиҳии коршиносон ва пурсиши намояндагони сохторҳои соҳибкорӣ ва мақомоти минтақавӣ пешниҳод карда мешаванд [4].

Бояд алоҳида аз равиши Майкл Портер ё усули таҳлили афзалиятҳои рақобатӣ ёдовар шавем, ки ин ҳарду равишро муттаҳид мекунад [5-7]. Усул фарогирии васеи соҳаҳо ва минтақаҳоро барои таҳқиқот фароҳам меорад ва имкон медиҳад, ки дар бораи дараҷаи рушди кластер тасаввурот пайдо шавад. Усулҳои миқдории муайян кардани кластерҳо инҳоро дар бар мегиранд: муайян кардани коэффитсиенти маҳаллисозӣ; усули таҳлили баст (Shift-Share);

сохтани ҷадвали модели "вуруд-баромад" (тавозунҳои вуруд-баромад - МОВ); ҳисобкунии нишондиҳандаҳои агломератсияи Эллисон-Глейзер ва Маурел-Седилот.

Гурӯҳи ниҳоии усулҳои якҷояи арзёбӣ имкон медиҳанд, ки таҳлили сифатӣ ва миқдории сохторҳои кластерӣ гузаронида шавад. Ба ин гурӯҳ методологияи А.В.Ермишина дохил мешавад ва имкон медиҳад, ки имконоти кластеризатсия арзёбӣ карда шавад. Дар ин усул, кластерро метавон ҳамчун як гурӯҳи соҳаҳои ба ҳам алоқаманд баррасӣ кард, ки дар як ҷо ҷойгиранд ва бозори ягонаро ташкил медиҳанд.

Тибқи манбаъҳои иттилооти беруна, усулҳое, ки барои муайян кардани кластерҳо дар иқтисодиёти минтақа кумак мерасонанд, ба ду гурӯҳ тақсим карда мешаванд: усулҳо дар асоси таҳлили омори давлатӣ ва усулҳо дар таҳлили иттилооти ғайримустақим ва арзёбиҳои коршиносон. Тавре ки аз таҳлили таҷрибаи хориҷӣ бармеояд, усулҳои муайянкунии кластерҳо, ки гурӯҳҳои соҳаҳои ба ҳам алоқамандро бо истифода аз ҷадвалҳои воридотӣ ва муайян кардани гурӯҳҳои назаррас истифода мебаранд, бештар истифода мешаванд. Ин усулҳо барои муайян кардани кластерҳо дар кишварҳо, ба монанди Финляндия, Норвегия ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико истифода шудаанд. Ҳамин тавр, барои Олмон ва Фаронса маҷмӯаҳои саноатӣ муайян карда шуданд.

Усули муайян кардани гурӯҳҳои назарраси кластерҳо дар ИМА, Канада, Шветсия ва кишварҳои Иттиҳоди Аврупо татбиқ карда шуд. Ғояи асосии усул чунин аст: шуғл барои ҳамаи минтақаҳо дар гурӯҳҳои кластерӣ ҳисоб карда мешавад, ки маҷмӯи намудҳои тиҷоратшавандаи фаъолият мебошанд ва тамоюли устувори маҳалгардонии муштаракро нишон медиҳанд [8-10]. Ҳамин тариқ, барои муайян кардани иқтидори кластеризатсияи минтақа, таҳлили устувории рақобатпазирии корхонаҳои минтақавӣ зарур аст. Устувории рақобат маънои решаи субъектҳои хоҷагидорӣ дар муҳити зист, қобилияти корхонаҳо барои истифодаи рақобатпазирии инфиродиро бо истифода аз имкониятҳои муҳити атроф дорад.

Таҳлили устувори рақобатпазир бояд дар якчанд марҳила гузаронида шавад. Марҳилаи аввал таҳлили миқдории устувории рақобат бо истифода аз нишондиҳандаҳо, аз қабили коэффитсиенти маҳаллигардонии ин истеҳсолот дар минтақа, коэффитсиенти истеҳсолот ба ҳар сари аҳолӣ ва коэффитсиенти махсусгардонии минтақавӣ дар ин соҳа мебошад [11]. Рейтинги соҳаҳо аз рӯйи ин нишондиҳандаҳо ба мо имкон медиҳад, ки таҳлили соҳаҳоро дар марҳилаи оянда авлавият диҳем.

Марҳилаи таҳлили миқдории корхонаҳо ва соҳаҳо бояд бо таҳлили сифатӣ пурра карда шавад.Дар марҳилаи баррасишаванда мавҷудият ва таркиби пойгоҳи захиравӣ муайян карда мешавад, ки барои таъмини рақобатпазирии минтақа дар соҳаҳои алоҳидаи иқтисод зарур аст. Натиҷаҳо ба таҳлили маҷмӯи шартҳое асос меёбанд, ки асоси устувории рақобат мебошанд:

- омилҳои истеҳсолӣ, ки барои рақобат дар соҳаи мавриди назар заруранд;
- талабот дар бозори дохилӣ ба маҳсулоти саноат;
- саноатҳои таъминкунандаи рақобатпазир ё дигар соҳаҳои марбути минтақа;
- омилҳое, ки ташаккули стратегияҳои самарабахши ташкил ва идоракунии корхонаро бармеангезанд.

Натиҷаҳои марҳилаи ниҳоии таҳлил, ки моҳияти онҳо муайян кардани хусусияти таъсироти идоракунӣ ба рақобатпазирии минтақа мебошад, бо истифода аз таҳлили кластерҳои минтақавӣ ташаккул меёбанд, ки дар чунин соҳаҳо ба монанди ташкили институтсионалии кластер, ангезаи дохилӣ барои оғоз ва дастгирии кластерҳо, рақобатпазирии муқоисавии аъзои кластер, кластерҳои потенсиалии стратегӣ [11].

Мо имкониятҳои кластерро бо истифода аз намунаи истеҳсоли шолӣ ва биринҷ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Исломии Афғонистон бо истифода аз методологияи баҳогузорӣ мекунем.

Ҷадвали 1. SWOT таҳлили истеҳсоли шолӣ ва коркарди биринҷ дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистон .

Тарафҳои заифӣ	Тарфҳои қавӣ
Дастгирии давлатии рушди кластер. Потенсиали баланди таълимӣ ва илмӣ дар саноат. Иқтидори бузурги сармоягузорӣ. Фаъолияти баланди соҳибкории аҳолӣ. Сифати пасти роҳҳо - ин содироти биринҷро ба кишварҳои хориҷӣ мушкил мекунад. Инфрасохтор дар минтақа суст рушд кардааст.	Талаботи калон ба биринҷи Афғонистон. Масоҳати васеи заминҳои корам. Таназзули хок
Имкониятҳо	**Хатарҳо**
Азнавсозии роҳҳои автомобилгард. Рушди соҳаи коркард ва тайёрии пеш аз фурӯш. Татбиқи сиёсати муосири агротехникӣ, ки ҳосили шолӣро баланд мебардорад.	Норасоии об. Шӯршавии хок.

Таҳлили SWOT мавҷудияти таҳдидҳои мушаххасро нишон дод, аммо дар маҷмӯъ, вазъи ташаккули кластери истеҳсоли шолӣ ва биринҷро дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистон мусоид ҳисобидан мумкин аст. Шарти пешакии ташкили кластер ба шартҳои пешакии иқтисодӣ, ташкилӣ ва захиравӣ тақсим карда мешавад (Ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Заминаҳои асосии ташкили кластерҳо истеҳсоли шолӣ ва коркарди биринҷи Ҷумҳурии Исломии Афғонистон

Иқтисоди	Ташкилотҳо	Захираҳо
Консентратсия дар минтақа корхонаҳои истеҳсол, коркард, харид ва нигоҳдории биринҷ.	Гуногунии соҳа (кооперативҳои истеҳсолӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ. ширкатҳои кишоварзӣ).	Масоҳати васеи заминҳои корам.
Равандҳои ҳамгироӣ дар соҳаи тиҷорат	Муассисаҳои таҳсилоти касбӣ, ки бо соҳа алоқаманданд.	Захираҳои меҳнати баланд ихтисос
Ҷойгиршавии муфид дар қитъаи Осиё дар наздикии кишварҳои содироткунандаи биринҷ ва маҳсулоти коркардашудаи он	Мавҷудияти ташаббуси кластерӣ аз ҷониби бизнес (консорсиуми биринҷ, барномаи давлатии "Рушди кластери биринҷ").	Дастгирии молиявии давлатӣ барои рушди кластерии биринҷ ҳамчун кафолати таъмини амнияти озуқавории кишвар.
Рақобат дар доираи кластер: дар бозори дохилии фурӯши биринҷ, ва соҳаи коркарди он.	Ташкилотҳои илмии марбут ба соҳа (Раёсати умумии тадқиқотии кишоварзӣ	

Дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистон шумораи зиёди марказҳои таълимӣ оид ба тайёр кардани мутахассисони сатҳи баланд, заминаи пурқудрати илмӣ ва нақши мусбати ҳукумат дар мусоидат ба рушди кластерҳо мавҷуданд. Ташкилотҳои ғайриҳукуматии ғайритиҷоратӣ дар баланд бардоштани рақобатпазирии соҳаи биринҷ мавқеи фаъолро ишғол мекунанд.

Дар Афғонистон барои ҷорӣ намудани лоиҳаҳои инноватсионӣ дар соҳаи биринҷ имкониятҳои калон мавҷуданд, зеро кишвар дорои заминаи пурқудрати илмӣ рушдёфта мебошад. Инчунин бояд кӯшишҳои давлатро барои фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди кластери биринҷар арзёбӣ кард. Бо ин мақсад ширкатҳои ватанӣ таъсис дода шуд. Ҳадафи идоракунии мутамаркази филиалҳои ширкатҳои ватанӣ баланд бардоштани самаранокии ширкатҳои фаръӣ тавассути ноил шудан ба самараи ҳамоҳангӣ, таҳкими ҳамкорӣ ва таъмини рушди минбаъдаи маҷмӯи агросаноатии Афғонистон мебошад. Масалан, Коинот, Ал-маҳтоб, Рағун-инсоф ва Коҳандаш,ки ба ширкатҳои ватани дохил мешавад, намудҳои гуногуни хизматрасониро ба таври пулакӣ ва ройгон пешниҳод менамояд, ба монанди таҳлили бозор; мониторинги нархҳо; маслиҳат оид ба масъалаҳои тиҷорати кишоварзӣ; таҳия ва экспертизаи нақшаҳо, лоиҳаҳо; пешниҳоди маълумот дар бораи самтҳои асосии комплекси агросаноатӣ; семинарҳои омӯзишӣ; тренингҳо, намоишгоҳҳо ва ярмаркаҳо; таҳия, татбиқ ва нигоҳдории дар маҷмӯи агросаноатӣ.

Нишондиҳандаҳои асосие, ки барои таҳлили суботи рақобатии минтақа истифода мешаванд, коэффитсиентҳои маҳаллисозӣ ва истеҳсоли маҳсулот ба ҳар сари аҳолӣ мебошанд. Агар ҳаҷми истеҳсоли биринҷро дар Афғонистон дар доираи минтақаҳо баррасӣ намоем, метавон гуфт, ки минтақаҳои асосии истеҳсоли шолӣ вилоятҳои Қундуз, Бадахшон, Тахор, Бағлон, Балх, Сари Пул, Бомиён, Доикундӣ, Урузгон, Ғур, Бодриз, Ҳирот, Кунарҳо, Лаҳмон, Кобул, Нангарҳор Хуст ва Пактиё мебошанд. Онҳо беш аз 100% ҳосили умумии шолӣро ташкил медиҳанд. Бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки дар Афғонистон "камарбанди биринҷ" вуҷуд дорад, ки вилоятҳои Қундуз, Тахор ва Бағлон, ки Афғонистонро муттаҳид мекунад.

Биёед коэффитсиентҳои дар боло овардашударо барои саноати биринҷ дар Афғонистон ҳисоб кунем. Коэффитсиенти маҳаллисозӣ ҳамчун таносуби вазни хоси соҳаи мавриди баррасӣ дар сохтори истеҳсолии минтақа ба вазни хоси ҳамон соҳа дар маҷмӯъ дар кишвар ҳисоб карда мешавад. Ҳисобҳоро аз рӯйи нишондиҳандаҳо, ба монанди ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда, ҳосилнокии меҳнат, фондҳои асосӣ, шумораи кадрҳои асосӣ, сармоягузорӣ ба фондҳои асосӣ, сармоягузориҳои хориҷӣ, содирот ва воридот ҳисоб кардан мумкин аст.

Коэффитсиенти истеҳсолӣ ба ҳар сари аҳолӣ ҳамчун таносуби вазни хоси соҳаи баррасишавандаи минтақа дар сохтори дахлдори филиали кишвар ба вазни хоси аҳолии минтақа дар аҳолии кишвар ҳисоб карда мешавад (Ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Коэффитсиентҳои истеҳсолоти биринҷ ба ҳисоби ҳар сари аҳолии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон барои солҳои 20118-2020

№	Нишондиҳандаҳо	2018	2019	2020
1	Истеҳсоли биринҷ дар Афғонистон, млн афғ	16 525,6	22 539,7	26 258,9
2	Ҳаҷми умумии истеҳсолот дар минтақаҳои Афғонистон,млн афғ	1189635,3	1300148,1	1499649
3	Маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар Афғонистон ҳазор афғ	3153678,1	3310009,6	3984393,2
4	Ҳиссаи соҳа дар сохтори истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии минтақаи шимоли Афғонистон, ҳ.с.м. (1:2)	0,013	0,017	0,017
5	Ҳиссаи соҳа дар сохтори маҳсулоти кишоварзии ҷумҳурӣ, % (Ҳ.с.ч.) (1:3)	0,005	0,006	0,006
6	Коэффитсиенти ҳудудикунонӣ (к.ҳ.=ҳ.с.м./ҳ.с.ч.)	2,6	2,8	2,8
7	Истеҳсоли биринҷ ва шимолӣ Афғонистон млн афғ	1392860	1684850	1793840
8	Ҳиссаи тамоми соҳаҳои минтақа дар сохтори ҳамаи соҳаҳои ҷумҳурӣ Ҳ.с.м. (1:7)	0,011	0,013	0,014
9	Аҳолии минтақи шимолӣ млн нафар	6533,986	6714,387	6 900,748
10	Аҳолии Афғонистон, млн нафар	31900,890	32000000	32 900,000
11	Ҳиссаи аҳолии минтақаи шимолӣ дар ҷумҳурӣ (ҳ.а.м. (9:10)	0,20	0,20	0,20
12	Коэффитсиенти истеҳсолот ба сари аҳолӣ к.и.а.= (ҳ.с.м/ ҳ.с.м.)	0,065	0,85	0,85

Пас аз усули А.В.Ермишина [11], дар ҳолате, ки коэффитсиентҳои ҳисобшуда аз якто зиёд ё баробар бошанд, соҳаҳои баррасишаванда ҳамчун соҳаҳои махсусгардонии бозор баромад мекунанд ва дар ин соҳаҳо ё кластерҳо аллакай мавҷуданд, ё ташкили кластерҳои имконпазир.

Нишондиҳандаҳои таҳлилшудаи истеҳсоли биринҷи Афғонистон дар 3 соли охир муҳимтаранд. Ин чунин маъно дорад, ки мо метавонем дар бораи дурнамои ташкили кластери биринҷ дар заминаи минтақаи шимоли Афғонистон: Қундуз, Тахор, Бағлон, Балх, Бадахшон Сарипул сухан ронем.

Таҳлили миқдории потенсиали кластери биринҷ бо як сифат пурра карда мешавад. Натиҷаи таҳлили сифатӣ муайян кардани мавҷудият ва таркиби пойгоҳи захиравӣ хоҳад буд, ки барои таъмини рақобатпазирии минтақа дар бахшҳои алоҳидаи иқтисод заруранд. Омилҳои асосии таъсир ба рушд ва ташаккули кластер мавқеи ҷуғрофӣ ва шароити агроиқлимӣ мебошанд; таъминоти захираҳои меҳнатӣ; мавҷудияти кадрҳои баландихтисос; истифодаи технологияҳои инноватсионӣ; дастгирии давлатӣ.

Биёед алоҳида чунин омилҳоро, ба монанди мавқеи ҷуғрофии минтақа ва шароити агроклиматиро, ки ба ташаккул ва рушди кластер таъсири назаррас мерасонанд, дида бароем. Кластерҳое, ки дар сарҳади давлатҳои гуногун ҷойгиранд, ба рушди робитаҳои иқтисодии хориҷӣ дар минтақа кумак мекунанд. Чунин кластерҳо манбаи рушди дарозмуддати иқтисодӣ буда, ба шукуфоии минтақа мусоидат мекунанд. Онҳо метавонанд берун аз бозори маҳаллӣ рушд кунанд ва нерӯи кориро аз ширкатҳо ва соҳаҳои камҳосил ҷалб кунанд. Табиист, ки шароити мусоиди агроклимӣ барои рушди кластери шолӣ ниҳоят муҳим аст [4].

Дар шимоли Афғонистон, аз ҷумла дар вилояти Қундуз, шумораи кофии корхонаҳое мавҷуданд, ки метавонанд заминаи кластер бошанд. Ба он чунин корхонаҳои калон, ба монанди Шоайб –Файсал, Рағун-инсоф ва Коҳандаш ва ғайра дохил мешаванд.

Дар айни замон пайдоиш ва рушди кластерҳои минтақавии кишоварзӣ шакли оптималии ташкили истеҳсолоти кишоварзӣ мебошад, ки ба инноватсия мусоидат менамояд ва рақобатпазирии минтақаро баланд мебардорад. Сарфи назар аз мавҷудияти шумораи зиёди корҳои фундаменталӣ дар соҳаи таҳлили эффектҳои кластер, масъалаҳои ҳалношудаи марбут ба таҳияи усулҳои баҳодиҳии иқтидори кластерии корхонаҳо мавҷуданд. Усулҳои муайян кардани кластерҳо дар иқтисоди муосир ба таври шартӣ ба усулҳои баҳодиҳии сифатӣ, баҳодиҳии миқдорӣ, баҳодиҳии якҷоя тақсим карда мешаванд. Дар мақола иқтидори кластеризатсияи соҳаи биринҷ бо истифодаи усулҳои якҷоя, алахусус методологияи А.В.Ермишина баҳогузорӣ карда мешавад. Дар асоси натиҷаҳои таҳқиқот, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки Афғонистон барои ташкили кластер дар соҳаи биринҷ афзалиятҳои зарурӣ дорад. Таҳлили миқдорӣ ва сифатӣ нишон дод, ки дар Афғонистон "кластери эҳтимолии биринҷ" вуҷуд дорад. Дар кластер баъзе алоқаҳои заиф мавҷуданд, аммо омилҳое ҳастанд, ки метавонанд ба рушди минбаъдаи кластер таъсири судбахш расонанд. Коэффитсиентҳои ҳисобшудаи маҳаллисозӣ ва истеҳсоли маҳсулоти биринҷро ба ҳар сари аҳолии Афғонистон дар 3 соли охир арзиши 0,017 доранд, дар минтақаи шимолӣ Афғонистон 0,85 мебошад.

АДАБИЁТ

1. Borbasova Z. N., Gel'me A. M. Potentsial tochki rosta ekonomiki v agropromyshlennom komplekse regiona kak osnova sozdaniia otraslevogo klastera [The potential of an economic growth point in the agroindustrial complex of the region as a basis for creating a regional cluster]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriia: Ekonomika. 2015. Available at: https://articlekz.com/article/13023 (accessed: 27.09.2017).
2. Chemodanova E. V. Klasternyi podkhod v innovatsionnom razvitii APK regiona [Cluster approach in innovative development of agroindustrial complex]. Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia, 2014, no. 3. Available at: https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=13055 (accessed: 26.09.2017).
3. Porter M. Konkurentsiia [Competitiveness]. Perevod s angliiskogo. Moscow, Izdatel'skii dom «Vil'iams», 2005. 608 p.
4. Vasil'ev K. A., Shamin A. E. Metodicheskie podkhody k otsenke potentsiala klasterizatsii agrarnoi sfery regiona [Methodological approaches to the assessment of clustering potential of the agricultural sector of the region]. Vestnik Nizhegorodskogo inzhenerno -ekonomicheskogo univer, 2016. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskie-podhody-k-otsenke-potentsiala-klasterizatsii-agrarnoy-sferyregiona (accessed: 27.09.2017).

АННОТАЦИЯ
ОЦЕНКА ПОТЕНЦИАЛА РИСОВОГО КЛАСТЕРА В ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ АФГАНИСТАН

В современной экономике большое внимание уделяется кластерам как оптимальной форме организации производства, способствующе инновациям и повышению конкурентоспособности региона. В связи с этим особое значение приобретают вопросы оценки потенциала кластера. Методы выявления кластеров делятся на количественные, качественные и агрегированные. Смешанные методы оценки включают методологию оценки силы кластеров. SWOT-анализ рисовой отрасли позволил оценить потенциал формирования рисовых кластеров в Афганистане и описать благоприятную ситуацию в экономическом, организационном и ресурсном контексте формирования кластеров. Ориентировочная стоимость локализации и производства риса на душу населения, для Афганистана составляет 0,017, что позволяет сделать вывод о перспективности создания кластера в рисовом секторе. Афганистан имеет значительные преимущества для формирования рисового кластера.

Ключевые слова: *оценка, потенциал кластера, количественный анализ, конкурентоспособность региона, конкурентная устойчивость.*

ANNOTATION
RICE CLUSTER POTENTIAL ASSESSMENT IN THE ISLAMIC REPUBLIC OF AFGHANISTAN

In the modern economy, much attention is paid to clusters as the optimal form of organizing production, contributing to innovation and increasing the competitiveness of the region. In this regard, the issues of assessing the potential of the cluster are of particular importance. Methods for identifying clusters are divided into quantitative, qualitative and aggregated. Mixed assessment methods, including cluster strength assessment methodology. The SWOT analysis of the rice industry made it possible to assess the potential for the formation of rice clusters in Afghanistan and describe the favorable situation in the economic, organizational and resource context of cluster formation. The estimated cost of localization and production of rice per capita for Afghanistan is 0.017, which allows us to conclude that the creation of a cluster in the rice sector is promising. Afghanistan has significant advantages for the formation of a rice cluster.

Key words: *assessment, cluster potential, quantitative analysis, regional competitiveness, competitive stability.*

ТДУ-33.07

ТАҲЛИЛИ СИСТЕМАВИИ КОРХОНАҲОИ БАХШИ АГРАРӢ ДАР ТАТБИҚИ СИЁСАТИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТӢ

Ҳасанова Н.Ҷ., муаллимаи ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров

Калимаҳои асосӣ: *пардохтпазирӣ, бахши аграрӣ, идоракунии стратегӣ, қарз, маблаггузорӣ, сармоягузорӣ, субсидия.*

Тоҷикистон мамлакати агросаноатӣ буда, дорои иқтидори кадрӣ барои рушди соҳаи кишоварзӣ мебошад. Сиёсати давлатӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба коҳиш додани иштироки мустақим дар дастгирии соҳаи кишоварзӣ ва равона кардани фаъолият дар самти рушди инфрасохтори бозор, ҳавасмандгардонии рушди қарзӣ тиҷоратии кишоварзӣ, фароҳам овардани шароити мусоид барои сармоягузорӣ ба ҳамаи соҳаҳои истеҳсолоти кишоварзӣ асос ёфтааст. Бо мақсади истифодаи пурсамар ва оқилонаи захираҳои замин ва об, афзун намудани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, санади дахлдор «Дар бораи таҷдиди корхонаҳо ва ташкилотҳои кишоварзӣ» қабул гардид ва дар раванди татбиқи он фармоишҳои давлатӣ ва нархи маҳсулоти кишоварзӣ озод эълон шуд, ки ин ба соҳибихтиёрии хоҷагидорон барои парвариши маҳсулот мусоидат намуд. Чӣ хеле, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми худ ба Маҷлиси Миллӣ қайд намуданд: "...қобили таъкид аст, ки соҳаи аграрӣ барои мо соҳаи ҳаётан муҳим буда, ба туфайли заҳмати софдилонаи марди деҳқон имрӯз дар бозорҳои кишвар маҳсулоти хушсифату аз ҷиҳати экологӣ тоза фаровон мебошад. Ҳамзамон бо ин, бояд гуфт, ки соҳаи кишоварзӣ барои расидан ба яке аз ҳадафҳои стратегии миллӣ – ҳифзи амнияти озуқаворӣ ва рушди саноат, махсусан, саноати сабуку хӯрокворӣ нақши басо арзишманд дорад».

Барои ин меъёрҳо оид ба беҳтаргардонӣ ва азнавсозии хароҷот дар бахши агросаноатӣ шароит фароҳам оварда мешавад. Дар қонунгузорӣ шумораи зиёди ҳуҷҷатҳои меъёрӣ муносибатҳоро дар бахши аграрӣ ба танзим медароранд, аз ҷумла: Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 1999 таҳти № 803**; Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 декабри соли 1996 №326;** Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ)" аз 15 марти соли 2016 таҳти №1289; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ" аз 25 марти соли 2011, № 702; Барномаи миёнамуҳлати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020, аз 28 декабри 2016 сол таҳти №678 ва ғайраҳо.

Татбиқи ислоҳот дар соҳаи кишоварзӣ ба хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) озодии интихоб дар парвариши зироатҳои кишоварзӣ, инчунин имконияти гузаронидани кишти такрориро дар майдонҳои холишудаи аксарияти маҳалҳо дода, ҳамзамон ҳал шудани масъалаи қарзи хоҷагиҳои пахтакор иқтидори ин соҳаро афзун намуд. Гузариш ба тарзи нави муносибатҳои иқтисодӣ ва ташкили шаклҳои нави хоҷагидорӣ, инчунин хусусигардонии амвол дар соҳаи кишоварзӣ ба тағйироти куллӣ оварда расонид.

Низоми сусти бонкӣ, сохтори ба қадри кофӣ рушднаёфтаи таъминоти моддию техникии кишоварзӣ, мавҷуд набудани механизми пешниҳоди субсидияҳо ба истеҳсолоти кишоварзӣ, низоми нави ҷойгиркунонии фармоишот (баробарвазнии пешниҳодоту талабот) ба ҳаҷми маҳсулоти кишоварзӣ, набудани инфрасохтори кофии маркетинги кишоварзӣ ва номукаммалии заминаи меъёрию ҳуқуқӣ рушди босуръати бахши кишоварзиро таъмин карда натавонист. Махсусан, таҳия ва такмили низоми маркетинги бозори кишоварзӣ, ҷадвали (тарификатсияи) воридоти маҳсулоти кишоварзӣ ва системаи стандартҳо доир ба истеҳсолот ва дараҷаи амнияти молҳои кишоварзӣ зарур буд. Дар давоми солҳои 2000-2018 афзоиши субсидиякунӣ ва қарздиҳии истеҳсолкунандагони аграрӣ ба қайд гирифта шудааст (бо миёнравии бонкҳои тиҷоратӣ ва ниҳодҳои молиявӣ).

Диаграммаи 1. Пешниҳоди субсидия барои бахши аграрӣ дар кишвар солҳои 2012 – 2018

Вазъи соҳаи аграрӣ бештар аз вазъияти иқтисодии давлат вобаста аст. Дар шароити муосири иқтисодӣ кафили рушди устувори бахши аграрӣ таъминоти беҳтарини молиявии он ба ҳисоб меравад. Бахши аграрӣ соҳаи афзалиятноки иқтисоди миллӣ ба ҳисоб рафта, (тақрибан 75 %-и аҳолии кишвар дар соҳаи аграрӣ фаъолият мекунанд, ки саҳми онҳо дар ММД 20,3 % - дар соли 2020 ташкил додааст), барои рушди устувор амалан ба дастгирии молиявӣ аз ҷониби ниҳодҳои давлатӣ имкон надорад баррасӣ карда шавад.

Барои баланд бардоштани сатҳи рушди самаранокии бахши аграрӣ қарзҳо истифода мешавад, ки онҳоро бонкҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод мекунанд.

Дар Тоҷикистон намудҳои гуногуни қарз, ба монанди қарзи «Ҳунарҳои мардумӣ», «Тиллои сафед» барои хоҷагиҳои пахтакор, “Имкон” қарз ба бонувони соҳибкор ва ғайра пешниҳод мешавад. Мо мувофиқ ба мақсад мешуморем, ки самаранокии қарздиҳии бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ба ин соҳа қарздиҳанда аз ҳисоби самаранокӣ ва рушди истеҳсоли маҳсулоти тайёри кишоварзӣ: пахта, ашёи хоми соҳа ашёи хоми соҳа,сабзавот, картошка, меваҳо, шир, зиёд шудани вазни зиндаи ҳайвонот ва ғайраро барои зиёд кардани қарзҳои ҷалбшуда арзёбӣ кунем.

Аз маълумоти диаграммаи мазкур маълум мегардад, ки таъсири институтсионалии соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қадри кофӣ рушди соҳаро таъмин карда наметавонад, зеро нишондиҳандаҳои алоҳидаи бахши институтсионалӣ дар кишвар то дараҷаи талабот қаноатмандкунанда нест. Қарзҳои давлатӣ 2 миллиард сомонӣ, қарзҳои бонкӣ 1,5 миллиард сомонӣ, қарзҳои ташкилотҳои амонатию қарзӣ 736,1 миллион сомонӣ, қарзҳои лоиҳавии хориҷӣ дар соҳа 228,3 миллион сомонӣ ва қарзҳои лизингӣ 114,9 миллион сомониро ташкил медиҳанд, ки масъалаи мазкур моро ба қадри кофӣ қаноатманд карда наметавонад.

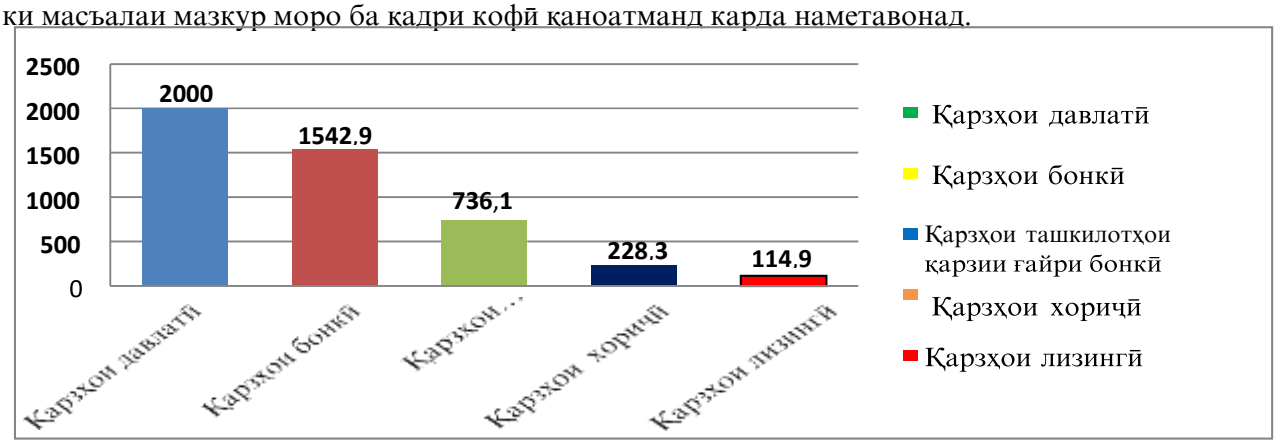

Диаграммаи 1. Ҳиссаи қарзҳо ба соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2019

Мутассифона, соҳаи кишоварзии Тоҷикистон пастдаромад боқӣ мемонад ва яке аз роҳҳои баланд бардоштани даромаднокии он метавонад низоми самараноки қарздиҳии бонкӣ барои ин соҳа гардад. Таҷрибаи раванди қарздиҳӣ нишон медиҳад, ки самаранокии фаъолияти соҳа аз ҳисоби баланд будани меъёри фоиз ва кам будани имтиёзҳо дар соҳа рушди он таъмин карда намешавад. Имрӯз мушкилот, аз як тараф, дар баланд будани меъёри фоизи қарз, ки 28-30%-ро ташкил медиҳад, аз дигар тараф бошад, дар баланд будани шохиси нархҳои маводи зарурӣ асос меёбад. Татбиқи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикстон дар самти рушд ва самаранокии фаъолияти хоҷагиҳои деҳқонӣ ва корхонаҳои кишоварзӣ дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ бояд масъалаи асосӣ ва аввалиндараҷа маҳсуб шавад.

Дар баробари дигар ниҳодҳои ба соҳа таъсир-расон, ба монанди бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ бояд нақши бахши давлатӣ низ фаъол бошад. Айни ҳол боз 16 лоиҳаи

сармоягузорӣ ба маблағи 1,2 миллиард сомонӣ мавриди татбиқ қарор доранд. Новобаста аз афзоиши ҳиссаи қарздиҳии бахши давлатӣ ва бонкӣ ба соҳаҳои гуногуни кишоварзӣ ва афзоиши ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ, вазъи қонеъгардонии талаботи бозор аз рӯйи шохиси нархҳои истеъмолӣ ва таъминоти пайдарпайии бозор қаноаткунанда нест. Қисми зиёди маҳсулоти истеҳсолшавандаи соҳа аз саба-би набудани корхонаҳои коркард ва ба маҳсулоти тайёри ниҳои расонидани маҳсулоти истеҳсолшуда рушди соҳаро ба пуррагӣ баланд бардошта наметавонад.

Мувофиқи маълумоти оморӣ солҳои охир ҳамагӣ 10-12 фоизи нахи пахта дар дохили кишвар коркард мешавад, ки ин боиси коҳиш ёфтани яке аз самтҳои афзалиятноки рушди соҳа мегардад ва монанди ин дар соҳаи маҳсулоти кишоварзӣ маҳсулоти коркарднашаванда аз ҳисоби набудани корхонаҳо зиёд аст.

Санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ қисмати асосии заминаи фаъолияти соҳаи хоҷагии қишлоқ ба ҳисоб рафта, ҷараёни минбаъдаи бехатарии бозпасгардонии қарзҳоро ба ташкилоти қарздиҳанда таъмин менамоянд. Мушаххасоти ҷараёни бевоситаи фаъолияти соҳа ба санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ вобастагии зиёд дорад, зеро заминаи бунёдии рушди соҳаро бо назардошти тамоми меъёрҳои ба фаъолияти он вобаста, аз рӯйи санадҳои меъёрию ҳуқуқии он баҳо медиҳанд.

Имрӯз, ба замми қабул намудани як қатор қонуну дастурамалҳои соҳавӣ, ҳамоно муаммо дар ҷараёни ҳуҷҷатгузории дохилӣ боқӣ мемонад. Новобаста бар ин, дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти тамоми мушкилоти дар соҳа ҷойдошта бонкҳои тиҷоратӣ яке аз ниҳодҳои фаъол ва қарздиҳандагони асосӣ ба ҳисоб мераванд. Рушди соҳаҳои мухталифи кишоварзӣ, ба монанди мурғпарварӣ, заргӯшпарварӣ, занбӯри асалпарварӣ ва ғайра донишу малакаи хосаро талаб мекунад. Бинобар ин, зарур аст, ки барои ҳар як самти соҳа вобаста ба хусусиятҳои он барномаи ба талаботи замон ҷавобгӯ омода ва иҷрои саривақтии он пайгирӣ карда шавад.

Таҳлили раванди татбиқи лоиҳаҳои давлатии сармоягузории амалишаванда нишон медиҳанд, ки дар маҷмӯъ азхудкунии маблағҳо қонеъкунанда бошад ҳам, вале дар доираи бархе аз лоиҳаҳо азхудкунии маблағҳо дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда нашудааст.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар давраи то соли 2030» ва Консепсияи иноватсионии рушди комплекси агросаноатӣ барои давраи 2014-2020-ро тасдиқ намудааст. Сарчашмаи асосии маблаггузории стратегияи рушд дар соҳаи мазкур бештар аз ҳисоби буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда мешавад.

Бахши аграрӣ дар иқтисодиёти мамлакат ҷои муҳимро дар ҳудуди захираҳои меҳнатӣ ва истеҳсолот ишғол мекунад. Ба роҳ мондани маблаггузории ҳаҷман бузург барои рушди иқтисодиёти мамлакат нақши муҳим мебозад. Зеро сатҳи ҷараёни захираҳои сармоягузорӣ дар истеҳсолоти аграрӣ ҷалби фаъоли сармояро ба соҳа талаб мекунад.

Бояд қайд кард, ки барои фаъолияти самараноки бахши аграрӣ гузаронидани чорабиниҳо барои ташкили шароити умумии фаъолияти бахши аграрӣ, аз ҷумла дастгирии ҳосилнокии хок, таҳияи регламентҳои техникӣ, муайянкунандаи комплекси агросаноатӣ, таъмини соҳа бо нуриҳои баландсифат ва гузаронидани таҳқиқотҳои илмӣ доир ба самтҳои афзалиятноки бахши аграрӣ зарур аст.

Вазифаи рушди зерсоҳаҳои афзалиятноки бахши аграри баробаркунии номутаносибии бавуҷудомада дар бахши агроозуқаворӣ бо роҳи дастгирии он истеҳсолоте мебошад, ки дорои афзалияти потенсиалӣ дар бозори дохилӣ ва ҷаҳонӣ мебошанд, вале дастгирии давлатӣ ва танзими ин потенсиал татбиқ намешавад.Бахши аграрӣ бахши пешбари иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳисоб меравад.

Сифати хок ва шароити табиию иқлими афзалияти «рақобати»-и кишвар аст, ки барои рушди бахши аграрӣ ва истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ бо тартиби нодири органолептикӣ ва тартиби микроэлементҳо мусоидат мекунад. Проблемаи калидии рушди бахши аграрии Тоҷикистон набудани истеҳсолгарони бузург, таҷҳизоти техникию технологӣ ва хавфи табиию климатикӣ аст. Марҳилаи таҳқиқшуда сатҳи миёна ва ноустувори истеҳсолоти аграриро бо сабаби омилҳои беруна бозгӯ менамояд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ аз 26.12.2018, шаҳри Душанбе. http://president.tj.
2. Барфиев Қ.Х. Таҳлили фаъолияти хоҷагидории корхона. Китоби дарсӣ - Душанбе -2013. - 328 саҳ.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ”, аз 25 марти соли 2011. - № 702. – http://mmk.tj.
4. Махшулов, С.Ҷ. Қарзҳои бонкӣ ва мавқеи онҳо дар ташаккули заминаҳои рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ / С.Ҷ. Махшулов, Б.Б. Хоҷаев//Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – Душанбе, 2018.– №7.– С.120-124.
5. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2019. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон - Душанбе: Издательство ООО «ТоРус», 2019. – 478 с.
6. Сельское хозяйство в Республике Таджикистан. Статистический сборник 2019 (официальное издание) - Душанбе: АСПРТ, 2019. - 487 с.

7. Шарифов З.Р., Саидов М.С., Кабиров Н.Ш., Маҳмадназаров З.М. Баҳисобгирии бухгалтерӣ дар соҳаи кишоварзӣ: Қ.1.–нашри 1, - Душанбе: ДАТ ба номи Ш. Шоҳтемур, 2013.– 350 саҳ.

АННОТАЦИЯ

СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ ПРЕДПРИЯТИЙ АГРАРНОГО СЕКТОРА В РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

В статье рассмотрены основные направления и перспективы развития предприятий аграрного сектора экономики. В данном контексте приведено и анализировано статистические данные характеризующие финансирование и инвестирование аграрного сектора со стороны банковского сектора Таджикистана в современных условиях. В процессе исследований, также предложены пути повышения качества сельскохозяйственной продукции в соответствии со стандартами в аграрных предприятиях. При этом приведены аргументы о необходимости внедрить эффективную систему в области управления качеством сельхоз продукции в аграрных секторах Республики Таджикистан.

Ключевые слова: *платежеспособность, аграрный сектор, стратегическое управление, инвестиции, субсидии.*

ANNOTATION

SYSTEM ANALYSIS OF AGRICULTURAL SECTOR ENTERPRISES IN THE IMPLEMENTATION OF THE STATE ECONOMIC POLICY

The article discusses the main directions and prospects for the development of enterprises in the agricultural sector of the economy. In this context, the author provides and analyzes the statistical data characterizing the financing and investment of the agricultural sector by the banking sector of Tajikistan in modern conditions. In the process of research, ways to improve the quality of agricultural products in accordance with the standards in agricultural enterprises were also proposed. At the same time, arguments are given about the need to introduce an effective system for managing the quality of agricultural products in the agricultural sectors of the Republic of Tajikistan.

Key words: *solvency, agricultural sector, strategic management, investments, subsidies.*

ТДУ: 336.74

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ РУШДИ БОЗОРИ МОЛИЯВӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ

Зокиров А.Ҷ., Қурбонова Ф.А.– сармуаллимони ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров

Калимаҳои асосӣ: *бозори молиявӣ, бозори қарзӣ, бозори суғурта, бозори асъор, бозори коғазҳои қиматнок, захираҳои молиявӣ, ташкилотҳои молиявӣ.*

Омӯзиш ва таҳқиқи масъалаҳои муҳими иқтисодиёти миллии кишвар дар замони истиқлолияти давлатӣ яке аз масъалаҳои муҳими илмҳои иқтисодӣ маҳсуб мешавад, ки ҷиҳати баррасии ҳамаҷонибаи ин самти ҳаётан муҳими давлатӣ татбиқи барномаҳои дурнамо ва тадбирҳои мунтазами ҳукумату давлат ба роҳ монда шудааст, ки дар шинохти бештари иқтисоди ватанӣ ва самтҳои густариши бозори молиявӣ заминаи мусоид фароҳам меоварад.

Муҳимтарин бахши иқтисодиёти ҳар як давлат бозори молиявӣ мебошад, зеро он ба андозаи ҳадди ақал суръат ва динамикаи рушди иқтисодии кишвар, қобилияти рушди ташкилотҳо ва сатҳу сифати зиндагии аҳолиро муайян мекунад. Чунончи, рушди бозори қарзӣ ҳамчун қишри бозори молиявӣ маблағгузории тиҷорат, афзоиши ҳосилнокии меҳнат, афзоиши пардохтпазирии субъектҳои хоҷагидориро таъмин менамояд. Ба шарофати дигар қишри бозори молиявӣ, бозори суғурта ҳимояи манфиатҳои моликияти субъектҳои хоҷагидорӣ ва аҳолӣ таъмин карда мешавад.

Бозори коғазҳои қиматнок механизме мебошад, ки тавассути он сармоягузорӣ ба иқтисодиёт бештар ҷалб карда мешавад. Илова бар ин, қишрҳои бозори молиявӣ ҳамчун як механизми мутақобила ба иқтисодиёт таъсир мерасонанд. Сатҳи рушди бозори молиявӣ ба рейтинги кишвар дар ҷомеаи ҷаҳонӣ таъсири назаррас мерасонад, ки дар навбати худ дараҷаи эътимоди кишварҳои дигарро ба муассисаҳои молиявии он ва бозори молиявӣ муайян мекунад. Бозори молиявии рушдёфта афзоиши ҷолибияти фазои сармоягузории давлатро таъмин мекунад.

Роҷеъ ба мавзӯи мазкур олимони ватанӣ чун Раҳимзода Ш., Султонов З.С., Ризоқулов Т.Р., Шарипов Б.М., Умаров Ҳ.У., Комилов С.Ж ва дигарон мулоҳизоти худро дар шакли мақолаву рисолаҳои илмиву оммавӣ изҳор доштаанд, ки дар таҳқиқ ва омӯзиши масъалаҳои мавриди назар муҳим мебошанд. Ба хусус, андешаҳои Шарипов Б.М перомуни рушди бозори молиявӣ ҷолиб ба назар мерасад. Мавсуф таъкид медорад, ки “Бозори молиявӣ – низоми мураккаби бахшҳои муттаҳида (қарз, коғазҳои қиматнок, суғурта, асъор ва тилло) мебошад, ки дар замону фазо муносибатҳои пулӣ-молиявӣ ба вуҷуд меоянд ва тавсеа меёбанд.”[11,с 36-38]

Бо назардошти марҳилаҳои мусоиди вазъи иқтисодии ин ё он давлат мулоҳизаҳои мавсуф арзишманд буда, дар муайян намудани ҷанбаҳои алоҳидаи бозори молиявӣ мусоидат хоҳад кард. Бо вуҷуди ин, метавон таъкид дошт, ки дар дарёфт ва татбиқи роҳҳои рушди бозори молиявӣ бо назардошти таҳаввулоти техникиву ичтимоӣ метавон заминаҳои наву замонавиро мавриди истифода қарор дод, ки дар рушди бештари бозори молиявӣ заминагузор хоҳад буд.

Бояд ёдовар шуд, ки хидматҳои пешниҳодкардаи системаи молиявӣ барои бомуваффақият амалӣ намудани фаъолияти сармоягузорӣ ва рушди устувори иқтисодӣ муҳим аст. Дар кишварҳое, ки рушди бозори молиявӣ бештар ба назар мерасад, ҳаҷми зиёди сармоягузорӣ ба

сармояи асосӣ зиёдтар талаб карда мешавад. Аммо, ин нишондод дар кишварҳое, ки рушди он қадар зиёди бозори молиявӣ аст, ҳангоми шароитҳои баробар ҳаҷми сармоягузорӣ кам мебошад.

Боиси истиқбол аст, ки дар бахши молиявии мамлакат Пешвои миллат зимни мулоқот бо кормандони соҳаҳои молия, андоз, гумрук, бонки мамлакат ва мақомоти дахлдори давлатӣ оид ба ҳалли масъалаҳои мавҷуда вазифаҳои мушаххас гузошта, таъкид доштанд, ки: "Вазорати молия, Бонки миллӣ ва дигар вазорату идораҳои дахлдорро зарур аст, ки ҷиҳати рушди инфрасохтори зарурӣ ва ташкили дурусти бозори такрории коғазҳои қиматнок, бозори суғурта ва фаъол гардонидани иштироки ташкилоту муассисаҳо дар ин бозор тадбирҳои таъхирнопазир андешанд[5].

Ҳамчунин, дар иртибот бо ин масъала Пешвои муҳтарами миллат таъкид доштанд, ки: "... масъалаи дастрасии соҳибкорон, махсусан, молистеҳсолкунандагон ба захираҳои молиявии дарозмуҳлат ва нисбатан арзон то ҳанӯз ҳамчун масъалаи ҳалталаб боқӣ мемонад. Низоми бонкӣ бояд ба рушди соҳаҳои воқеии иқтисодиёт, фаъолнокии бахши хусусӣ ва гардиши савдои хоричӣ мусоидат намояд ва сарчашмаи асосии дастгирии молиявии ҳадафҳои давлат бошад"[6].

Самаранокии баланди иқтисоди бозории кишварҳои пешрафта асосан аз сатҳи баланди рушди чунин ниҳодҳои молиявӣ, ба монанди низоми қарзию бонкӣ, бозорҳои фондӣ, суғурта, асъор ва фондҳои нафақа муайян карда мешавад. Фаъолияти самарабахши онҳо ба равонасозӣ ва муттаҳидсозии андӯхти захираҳои молиявӣ, ҳамоҳангсозии фаъолияти сармоягузорони хурду миёна, тақсимоти самабахши захираҳо дар иқтисодиёт ва кам кардани хароҷоти транзаксионӣ мусоидат мекунад.

Барои амалкарди лоиҳаҳои пурдаромад вале хатарнок муассисаҳои ҳамоҳангсоз ва тақсимкунандаи хавфҳо – ширкатҳои суғурта ва ташкилотҳои суғуртавии давлатӣ (ба монанди муассисаҳои суғуртаи амонатҳо), фондҳои сармоягузорӣ, ширкатҳо ва агентиҳои венчурии хусусиву давлатӣ мусоидат менамоянд, ки дар рушди бозори молиявӣ ва иқтисоди миллӣ таъсири мусбат хоҳад расонид.

Самаранокии раванди инноватсионӣ ва густариши муваффақонаи бахшҳои нави иқтисоди миллӣ аз вазъи рушди ниҳодҳои бахши молиявӣ вобаста мебошад, ки дар ин самт бевосита фаъолияти ҳамгирои бахшҳои бозори молиявӣ нақши муассир дорад. Дар ин маврид мувофиқати андешаи олими рус Алексеев М.Ю" Бозори молиявӣ - бозорест, ки тақсими воситаҳои пулиро байни иштироккунадагони муносибатҳои иқтисодӣ таъмин мекунад."[1, с.24] ба назар мерасад, ки метавон ҷонибдорӣ намуд. Дар пешниҳоди К.В. Рудий бозори молиявӣ маҷмӯи муносибатҳои иқтисодии бозорӣ ва ниҳодҳои таъминкунандаи татбиқи механизми ҷамъоварӣ ва тақсимоти захираҳои молиявӣ мебошад [6, с. 218].

Дар тафсиру луғатҳои соҳаи иқтисодӣ моҳияти бозори молиявӣ аз рӯи мавқеи институтсионалӣ тавзеҳ дода шудааст. Аз ҷумла, дар луғати Б.А. Райзберг, Л Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева бозори молиявӣ ниҳодҳои бозорӣ, ки каналҳои азнавтақсимоти воситаҳои пулӣ мебошанд, тафсир шудааст [4, с. 496].

Рушди бозори молиявӣ бо истифодаи босамари сармоя дар густариши босуръати иқтисодиёт низ нақши муассир мегузорад. Дастгирии самарабахши соҳибкорони дорои ғояҳо ва лоиҳаҳои ояндадори тиҷорат дар низоми молиявии самарабахш яке аз омилҳои муҳими амалӣ намудани таҳкими равандҳои инноватсионии рушди бозори молиявӣ мебошад.

Номувофиқатии сатҳи ҳимояи ҳуқуқҳои кредиторон, камшиддатии рақобат дар як қатор бахшҳои бозори хизматрасонии бонкӣ ва нокифоягии шаффофияти фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ба равишҳои байналмилалӣ дар муҳити имрӯза мушкилоти асосӣ дар ин соҳа маҳсуб мешавад. Дар доираи низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дастрасии муътадил надоштани корхонаҳо ба маблағгузории дарозмуддат омили пешрафти сусти бозори молиявӣ мебошад. Зеро бозори фондӣ то ҳол сарчашмаи назарраси маблағгузории сармоягузорӣ нагардидааст. Ҳадафи рушди бозорҳои молиявӣ ташкили низоми ниҳодҳо, механизмҳо ва инфрасохтори дахлдор мебошад, ки метавонанд сатҳи баланди фаъолнокии сармоягузориро таъмин намояд. Бинобар мавҷудияти тамаркузи баланди сармоя, пешниҳоди хидматҳои босифат, унсурҳо ва инфрасохтори муносиби бозори молиявӣ дар дурнамои Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд як маркази молиявии сатҳи ҷаҳонӣ ташкил гардад, ки қобилияти самаранок дар бозори молиявии ҷаҳонӣ рақобат карданро дошта бошад.

Дар соҳаи тавсеаи бозорҳои молиявӣ масъалаҳои асосӣ ба таври зайл мебошанд: Ҳифзи самарабахши ҳуқуқҳои сармоягузорону кредиторон; Баланд бардоштани эътимоднокӣ ва самаранокии институтҳои молиявӣ; Тавсеаи дастрасии агентҳои тиҷоратӣ ба манбаъҳои дарозмуддати молиявӣ; Инкишофи воситаҳои нави молиявӣ; Рушди инфрасохтори бозорҳои молиявӣ. Бо назардошти вазъи молиявӣ метавон тадбирҳои асосиро ҷиҳати иҷрои вазифаҳои

---

[5]Суханронӣ дар воҳӯрӣ бо кормандони соҳаҳои молия, андоз, гумрук ва бонкдории кишвар.10.05.2019 с, шаҳри Душанбе. [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии интернет: www.president.tj

[6]Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12. 2019 с., шаҳри Душанбе.
[Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии интернет: www.president.tj

номбаршуда пешниҳод кард. Дар қисмати ҳифзи самараноки ҳуқуқҳои сармоягузорону кредиторон:

– баланд бардоштани самараи институти гарав ҳамчун усули таъмини иҷрои ӯҳдадориҳои қарзӣ, аз ҷумла тағйироти қонунгузории гарав;
– сода намудани расмиёти ситонидани гарав, вусъат додани номгӯи усулҳои таъмини иҷрои ӯҳдадориҳо, унификатсияи расмиёти қонеъгардонии талаботи кредиторони бо гарав таъминбуда, аз ҷумла дар ҳолатҳое, ки бо барҳамдиҳӣ ва муфлисшавии қарздор алоқаманд набуда;
– баланд бардоштани салоҳияти мақомоти арбитражӣ оид ба баҳсҳо дар бозори молиявӣ, аз ҷумла тавассути баланд бардоштани тахассусмандии судяҳо оид ба масъалаҳои созишҳои молиявӣ;
– таъмини кафолати ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон ҳангоми истифодаи қарзи истеъмолӣ ва ташаккули механизмҳои ҳимояи ҳуқуқҳо ҳангоми вайрон кардани онҳо;
– тақвияти ташкилотҳои худтанзимкунанда ва иштирокчиёни бозор.

Дар самти баланд бардоштани эътимоднокӣ ва самаранокии ниҳодҳои молиявӣ:

– такмили назорати одилона (пруденсиалӣ).

Таваҷҷӯҳи махсус ба такмили назорати маҷмӯӣ аз болои фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ дода мешавад, аз ҷумла таҳлили хавфҳое, ки дар муносибати ташкилотҳои қарзӣ бо аъзоёни гурӯҳҳои ҳамгирошудаи соҳибкорӣ пайдо мегардад;

– андешидани тадбирҳо барои баланд бардоштани боэътимодии ҳисоботдиҳӣ ва сифати иттилоот оид ба фаъолияти ташкилотҳои молиявӣ ва дастрасии он барои иштирокчиёни бозор.

Ба анҷом расидани гузариш ба стандартҳои байналмилалии баҳисобгирӣ ва ҳисоботдиҳӣ дар бахши бонкӣ. Дар ин ҷода баланд бардоштани самаранокии ҳамкории байниидоравӣ дар соҳаи танзими бахшҳои гуногуни бозори молиявӣ зарур аст. Мониторинги риояи шартҳои рақобати одилона дар бозорҳои хизматрасониҳои бонкӣ ва молиявӣ бо иштироки мақомоти зиддиинҳисорӣ сурат мегирад. Ҳамзамон, тартиби якҷояшавӣ ва ҳамроҳшавии ташкилотҳои қарзӣ сода карда мешавад.

Ҳавасмандгардонии раванди муттаҳидсозии иштирокчиёни бозори суғурта ба миён меояд. Вусъат додани дастгирии ташкилотҳои пешқадами молиявии хориҷӣ дар бахшҳои муайяни бозори молиявӣ ҷиҳати суръат бахшидани раванди азхудкунии технологияҳои нави молиявӣ ва афзоиш додани рақобат аз ҷониби ҳукумат яке аз муҳимтарин тадбирҳо маҳсуб мешавад. Баланд бардоштани талабот ба андозаи сармояи оинномавии ташкилотҳои қарзӣ ва суғуртавӣ, татбиқи чораҳои иловагӣ ҷиҳати таъмини шаффофияти сохтори моликияти онҳо, аз ҷумла бо роҳи муқаррар кардани талабот барои пешниҳоди маълумот дар бораи соҳибон ва фаъолияти онҳо муҳим мебошад.

Бартараф намудани монеаҳои маъмурӣ барои эмитентҳои коғазҳои қиматнок ва кам кардани хароҷоти транзаксионӣ барои иштирокчиёни бозори фондӣ низ мувофиқи мақсад хоҳад буд. Кам гардидани шаклҳои ҳисоботдиҳии ташкилотҳои қарзӣ ва гузариш ба пешниҳод дар шакли электронӣ ба назар мерасад.

Омилҳои асосии тавсеаи дастрасии корхонаҳо ба манбаъҳои дарозмуддати молиявӣ инҳоянд:

– афзоиши сармояи институтҳои давлатии рушд;
– васеъ намудани дастгирии давлатӣ ва такмили андозбандии фондҳои венчурӣ;
– баланд бардоштани самаранокии механизмҳои дастгирии лизинг;
– дастрасии кофии низоми бонкӣ ба манбаъҳои дарозмуддати системаи нафақа ва суғурта ба захираҳои дигар сармоягузорони институтсионалӣ тавассути рушди бозори коғазҳои қиматноки ипотека барои маблағгузории қарзҳои дарозмуддат ба аҳолӣ таъмин карда мешавад.

Дар назар аст, ки маҳдудиятҳо барои ширкатҳои идоракунанда ҷаҳати сармоягузории фондҳои нафақавӣ ба коғазҳои қиматноки хусусӣ (вомбаргҳо ва саҳмияҳо) сабуктар карда мешаванд. Татбиқи барномаи қарзгирии давлатӣ, ки вомбаргҳои инфрасохтории мӯҳлати пардохти дароздоштаро дар бар мегирад. Чунин барнома механизмҳои самараноки стерилизатсия, тавсеаи бозори молиявӣ, барои бонкҳо фароҳам овардани дараҷаи нисбатан оқилонаи даромадгирӣ ва гарав, инчунин васеъ намудани имкониятҳои амалиётии Бонки миллии Тоҷикистон дар бозори озод шароит фароҳам меорад.

Ташаккули бозори такрории коғазҳои қиматноки ипотекӣ ва бозори қарзҳои ипотека идома ёфта, сармояи оинномавии хадамоти қарздиҳии ипотекиву манзилӣ ва ҳаҷми кафолатҳои ҳукуматии ба он додашаванда зиёд хоҳад шуд. Рушди босуръати бозори хидматҳои суғурта, аз ҷумла суғуртаи амвол ва суғуртаи андӯхт дар оянда манбаи иловагии маблағгузории сармоягузорӣ хоҳад шуд.

Барои васеъ намудани истифодаи унсурҳои молиявие, ки барои азнавтақсимкунии хавфҳо, аз ҷумла унсурҳои молиявии истеҳсолӣ ва маълумотномаҳои анбор истифода мешаванд, ба рушди воситаҳои нави молиявӣ вобаста мебошанд. Доир ба ин самт дар қонунгузорӣ тағйирот

ворид карда мешаванд. Дар бораи фароҳам овардани шароити баробар барои воситаҳои гуногуни молиявӣ, ҳамзамон тадриҷан коҳиш додани мизонҳои андозбандии даромад аз амалиёт бо воситаҳои молиявӣ қарорҳо қабул карда мешаванд.

Муттаҳидсозии принсипҳо ва стандартҳои фаъолияти ниҳодҳои сармоягузории дастаҷамъӣ (фондҳои сармоягузории муштарак ва фондҳои хусусии нафақавӣ), ба принсипҳои фаъолияти муассисаҳои шабеҳи хориҷӣ наздик кардани онҳо сурат мегирад. Низоми унсурҳои мустақим ва ғайримустақими сиёсати пулию қарзӣ боз ҳам рушд хоҳад ёфт. Низоми бозтамвили бонкҳои тиҷоратӣ, аз ҷумла амалиётҳои баҳисобгирии Бонки миллии Тоҷикистон, амалиёти мустақими РЕПО, музоядаҳои қарзии ломбардӣ, қарзҳои шабонарӯзӣ "овернайт"ва амалиётҳои "мубодилаи асъорӣ" тавсеа ва рушд меёбанд. Бозори ухдадориятҳои қарзии давлатӣ низ, пеш аз ҳама ҳамчун воситаи сиёсати пулӣ рушд хоҳад кард. Тавсеаи пайвастаи амалиёти Бонки миллии Тоҷикистон дар бозори кушоди коғазҳои қиматнок сурат мегирад.

Дар мавриди рушди инфрасохтори бозорҳои молиявӣ пеш аз ҳама ба таъсис ва таҳкими унсурҳои он ба монанди бюроҳои қарзӣ, регистрҳои гарав, агентиҳои рейтингӣ таваҷҷӯҳ зоҳир карда мешавад. Таъсиси маркази миллии депозитария ва системаи ягонаи сабти ҳуқуқ ба коғазҳои қиматнок яке аз тадбирҳои муҳим ба шумор меравад.

Тақвияти низомҳои пардохтӣ, аз ҷумла низомҳои тиҷорати электронӣ, пардохтҳои ғайринақдии шахсони воқеӣ, низоми пардохтҳои байнибонкӣ дар муҳлати воқеӣ идома хоҳанд ёфт. Инчунин, ташаккули мунтаззами низоми миллии пардохт сурат гирифта, ҳамкории он бо бузургтарин системаҳои пардохтии байналмилалӣ таъмин карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Алексеев М. Ю. Рынок ценных бумаг. – М.: Финансы и статистика, 1992.-349 с.
2. Комилов С. Дж. Теоретические подходы к определению сущности инвестиций и инвестиционного потенциала региона / С.Дж. Комилов, Ф.М. Гафаров // Вестник Таджикского национального университета - 2014. -№2/1(127). -С.10-17.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12. 2019 с., шаҳри Душанбе.[Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии интернет: www.president.tj
4. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. М.: Инфра-М, 1996. 496 с.
5. Раҳимзода Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. /Китоби дарсӣ. Эр-граф.2018.- С.511.
6. Рудый К.В. Финансы внешнеэкономической деятельности. Минск: Высшая школа, 2004. 218 с.
7. Ризокулов, Т.Р. К вопросу оценки роли финансового рынка в развитии экономики Таджикистана. [Текст] / Т.Р. Ризокулов, Ӯурбонова Ф.А.// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук - 2013. - № 2/3 (111). - С. 280-283.
8. Султанов, З.С. Роль финансовых рынков в инвестировании экономики Республики Таджикистан. [Текст] / З.С. Султанов, Ф. Самадова.// Вестник Таджикского национального университета- 2015.- № 2/3 (165). - С.134-137.
9. Суханронӣ дар вохӯрӣ бо кормандони соҳаҳои молия, андоз, гумрук ва бонкдории кишвар.10.05.2019 с, шаҳри Душанбе. [Захираи электронӣ]. Сомонаи расмии интернет: www.president.tj.
10. Умаров, Х. Денежно-кредитные проблемы развития национальной экономики [Текст] / Х.Умаров, З.Зарифова – Душанбе: Ирфон, 2005. – 121с
11. Шарипов Б.М. Теоретико-методологические аспекты формирования и развития финансового рынка в переходной экономике (в Республики Таджикистан): дисс. д-ра экон. наук: 08.00.01- Душанбе, 2019.- 488с. - С.36-38.

АННОТАЦИЯ
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОГО РЫНКА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с развитием финансового рынка и факторы, оказывающие влияние на него. Авторы отмечают, что финансовый рынок как, ведущая система экономики, продолжает быть объектом пристального исследования отечественных и зарубежных ученых. Методологические основы развития финансового рынка страны рассмотрены с точки зрения ее адаптации к социально- экономическим условиям, с учетом целей и задач, и уровня развития производительных сил страны. Авторы, исследуя финансового рынока, сделали конкретные выводы, что развитие финансовый рынок способствует росту производства и товарооборота, движению капиталов внутри страны, трансформации денежных сбережений в капиталовложения, научно – технического прогресса, обновлению основного капитала.

Ключевые слова: *финансовый рынок, кредитный рынок, рынок страхования, валютный рынок, рынок ценных бумаг, финансовые ресурсы, финансовые институты.*

ANNOTANION
SOME ISSUES OF THE FINANCIAL MARKET DEVELOPMENT IN THE MODERN CONDITIONS OF THE NATIONAL ECONOMY

The article discusses issues related to the development of the financial market and the factors that influence it. The authors note that the financial market, as the leading system of the economy, continues to be the object of close research by domestic and foreign scientists. The methodological foundations of the country's financial market development are considered from the point of view of its adaptation to social and economic conditions, taking into account the goals and objectives and the level of development of the country's productive forces.

The authors, studying the financial market, made specific conclusions that the development of the financial market contributes to the growth of production and trade, the movement of capital within the country, the transformation of money savings into investment, scientific and technological progress, and the renewal of fixed capital.

Key words: *financial market, credit market, insurance market, foreign exchange market, securities market, financial resources, financial institutions.*

ТДУ 69.0

САМТҲОИ АСОСИИ ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНИИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ

Хайруллоева Н.А. унвонҷӯи ДП ДТТ ба номи акад. М.Осимӣ дар ш. Хуҷанд

Калимаҳои асосӣ: *сохтори ташкилии идоракунии лоиҳаи сармоягузорӣ, муносибатҳои байни иштирокчиёни лоиҳа, шаҳрҳо, деҳаҳо, фармоишгар, истифодаи оқилонаи замин, матритсаҳо, манфиати иқтисодӣ, инноватсия, самаранокӣ.*

Интихоб ва рушди сохтори ташкилии идоракунии лоиҳаи сармоягузорӣ вазифаи мураккаб, байнисоҳавӣ ва ба таври нокифоя ба расмият даровардашуда мебошад, ки алгоритмикунонӣ номумкин аст. Бо вуҷуди ин, як қатор вазифаҳо мавҷуданд, ки ҳалли муваффақонаи онҳо ба ташкили сохтори самарабахши ташкилӣ оварда мерасонад.

Илова бар ин дар фаъолият, новобаста аз хусусияти номуайянаш, якчанд принсипро фарқ кардан мумкин аст, ки уҳдадории онҳо ташкили сохтори самарабахши ташкилии лоиҳаро таъмин мекунад. Пеш аз ҳама, интихоби сохтор мутобиқи се принсипи ташкили сохторҳои идоракунии лоиҳагузаронида мешавад, ки оғоз иборат аз:

- мутобиқати сохтори ташкилӣ ба низоми муносибатҳои байни иштирокчиёни лоиҳа;
- мутобиқати сохтори ташкилӣ бо мундаричаи лоиҳа;
- мутобиқати сохтори ташкилӣ ба талаботи муҳити беруна.

Ин принсипҳо бо ҳам алоқамандии зич доранд, чун қоида, бояд дар маҷмӯъ ва дар айни замон риоя карда шаванд. Аз ин рӯ, интихоби сохтори муносиби ташкилӣ бояд аз нуқтаи назари мутобиқати он бо системаи умумии меъёрҳое, ки мундаричаи ин принсипҳоро инъикос кунад, сурат мегирад.

Марҳилаи навбатӣ таҳлили пеш аз сармоягузорӣ мебошад. Ҳаҷми кор дар доираи марҳилаи муайяншуда, ки аз ҷониби олим И.И Мазур, дастури мукаммалтарин барои ҳалли масъалаҳои таҳлилӣ пеш аз сармоягузорӣ дар заминаи назарияи умумии идоракунии лоиҳа мебошад. Олим П.С. Нанасов тартиби амалисозии марҳилаи таҳлили пеш аз сармоягузориро нисбат ба лоиҳаи сохтмони сармоягузорӣ пешниҳод намуд, ки ба назари мо, илова ва сохтори ҳуҷҷатҳо барои асосноккунии техникӣ-иқтисодии сармоягузорӣ дар сурати татбиқи лоиҳаҳои калон талаб мекунад.

Блоки бунёдии ҳуҷҷатҳо дар марҳилаи баррасишаванда, ки мафҳуми сохтмонро муайян мекунад, инҳоянд: лоиҳаи банақшагирии ҳудуд, лоиҳаи заминсозӣ, нақшаҳои шаҳрсозӣ барои қитъаҳои замин, ки таркиби онҳо бо Кодекси шаҳрсозӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда мешавад.

Ҳамоҳангсозӣ, тасдиқи ҳуҷҷатгузорӣ ва экспертизаи давлатӣ дар марҳилаи мазкур ба таври назаррас содда карда шудааст, зеро бахш бояд ҳисоби хароҷоти сохтмонро дар якҷоягӣ бо нақшаи марҳилавии рушди майдони истиқоматӣ дар марҳилаи лоиҳаи банақшагирӣ ҷудо намояд. Инчунин, дар блоки алоҳида ҳисобҳои самаранокии сармоягузорӣ ва ҷадвали маблағгузорӣ бояд ҷойгир карда шаванд.

Меъёри асосии муваффақияти марҳилаи ибтидоии лоиҳа ва тамоми марҳилаҳои минбаъда, албатта ташаккули гурӯҳи лоиҳа мебошад. Одатан, дар дастаи маъмулии лоиҳаҳои сохтмони сармоягузорӣ ба ғайр аз менеҷери лоиҳа, сармуҳандиси лоиҳа, менеҷери лоиҳа, менеҷери харид, менеҷери сохтмон, ҳамоҳангсозии амалиёт, менеҷери хизматрасониҳои молиявӣ, ки мустақиман ба роҳбари лоиҳа ҳисобот медиҳанд.

Чунин ҳайати дастаи лоиҳа, барои татбиқи лоиҳаҳои баландҳаҷм самарабахш нестанд ва барои иҷрои босифати вазифаҳои идоракунии лоиҳа имкон намедиҳанд. Чунин таркибро барои сохтани сохтори ташкилии ширкати муҳандисӣ, ки вазифа-ҳои фармоишгар-таҳиягарро иҷро мекунад, истифода бурдан мумкин нест.

Барои татбиқи лоиҳаҳои бузург дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, онҳо аз хидматҳои ширкатҳое, ки ба онҳо функсияҳои таҳиякунандаи фармоишгар вогузор шудааст, истифода мебаранд, ки дар расми 1 рӯйхати умумии таҳия ва ташкили сохторҳои ташкилӣ барои идоракунии лоиҳа оварда шудааст, бо назардошти хусусиятҳои лоиҳаҳои сохтмонӣ, ҳатман сармуҳандис дар ҳайати Раёсати сохтмони асосӣ бо ваколати худ дар сатҳи муовини сардор шомил аст. Иштироки мутахассисони бомаҳорат зарур аст, зеро пеш аз ҳама фикру ақидаҳои муосир бевосита ба биноҳои сохташаванда таъсир мерасонад ва аксар вақт ҳангоми татбиқи лоиҳаҳои калон яке аз маҳдудиятҳои калидӣ мебошад, дуюм, бо сабаби он, ки фарсудашавӣ ва сарбории зиёди коммуникатсияҳои муҳандисии мавҷуда дар ҳамаи шаҳру ноҳияҳо ва деҳаҳову қишлоқҷойҳо таҳия ва татбиқи чорабиниҳоро оид ба коҳиш додани хатарҳои ба ин алоқамандро тақозо мекунад.

Интихоби асосии сохтори ташкилӣ	Тафсилоти лоиҳа ва ташкили сохтори он	Таҳияи ҳуҷҷатҳои ташкилию методӣ	Ташаккули сохтори ташкилӣ
Таҳлил ва интихоби сохтор мувофиқи се принсип:- мутобиқати сохтори ташкилӣ ба низоми муносибатҳои иштирокчиёни лоиҳа; -мувофиқати ташкилӣ сохтории лоиҳа мундариҷаи лоиҳа – мутобиқати сохтор бо талаботи муҳити беруна.	Моделронӣ ва таҳлили ташкилкунӣ бо истифода аз он воситаҳои замонавӣ: - сохтори ташкилӣ (зинанизоми вазифаҳо);-модели равандҳо (технологияи гузаронидани амалиётҳо); -модел-ҳои системаи иттилоотӣ (ҷараёнҳо ва сохтори ҷодаҳо, таъминот);- дигар сохторҳо захираҳо;арзиши моделҳо	Рушдҳуҷҷатҳои иборат аз: - сохтори ташкилии лоиҳа; реҷаи кормандон; - Низомномаи воҳидҳои сохторӣ ва дастурҳо оид ба вазифа;- дастурҳои методӣ, харитаҳои технологии равандҳо ва ғайра;- талаботи кадрҳо;- ҷадвал ва буҷаи лоиҳа.	Иҷрои корҳо оид ба: - ҷустуҷӯ ва интихоби кормандон тибқи талаботи кормандон ва ҳайати кормандон; - тақсими масъулият ва ваколатҳо мутобиқи сохтори ташкилӣ, низомнома дар бораи шӯъбаҳо бо тавсифи вазифавӣ; - омодагии кормандон мутобиқи дастурҳои методологӣ ва вазифаҳои корӣ.

Расми 1 - Рӯйхати умумии таҳия ва ташкили сохторҳои идоракунӣ барои идоракунии лоиҳа.

Воҳиди дигари сохторӣ, ки барои татбиқи босамари лоиҳаи сохтмон зарур аст, чуноне ки таҷриба нишон медиҳад, шӯъбаи муносибатҳои замин ва истифодаи замин мебошад, ки вазифаҳои он чунинанд: алоқа бо соҳибони замин дар мавриди ба даст овардани онҳо, ба қайд гирифтани тағйирот дар намудҳои истифодаи иҷозатдодашуда. Қитъаҳои замин, якҷоякунӣ ва тақсими онҳо, ба қайд гирифтани ҳуқуқ ба қитъаҳои замин ҳамчун амвол ё иҷора ба сармоягузорони лоиҳа ва ғайраҳо. Эҳтиёҷоти шӯъбаи мазкур ҳангоми татбиқи лоиҳаҳои калон дар шаҳрҳо, вақте ташаккули рушд омезиши миқдори зиёди қитъаҳои замини шаклҳои мухталифи моликият ва намудҳои истифодаи мақсаднокро талаб мекунад, ниҳоят муҳим аст.

Ҳамин тариқ, зарурати такмил додани усулҳои анъанавии идоракунии лоиҳаҳоро бо мақсади баланд бардоштани самаранокии татбиқи лоиҳа дар комплекси сохтмон мебошад. Омӯзиши муфассали ҷузъи ташкилӣ дар марҳилаи ибтидоии лоиҳа самараи ворид кардани контури мукаммали идоракунии менеҷменти лоиҳаро зиёд мекунад.Воситаи анъанавии лоиҳавӣ ва муаррифии сохторҳои ташкилӣ ҷадвали иерархӣ мебошад. То ба наздикӣ сохтори ташкилӣ танҳо дар шакли модел тасвир мешуд, ки ҷузъҳои сохторӣ (мансабҳо ва шӯъбаҳо) ва муносибатҳои маъмуриро дар бар мегирифт.

Андозаи амудӣ симои асосии созмонро инъикос мекунад. Яъне, сохторҳои амудӣ ва маъмурӣ, ки мавриди истифодаанд, бартарӣ доранд, аз ҷумла барои татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ. Дар даҳсолаи охир ҳам дар хориҷа ва ҳам дар Тоҷикистон ҳамгироии фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ омили муҳиме гаштааст. Барои ташкили идоракунии лоиҳа дар тамоми марҳилаҳо зарур аст, ки сохтори мутаасили ташкилӣ бо ҷалби менеҷерон оид ба ҷанбаҳои мухталифи фаъолият, ки аз раванди идоракунии лоиҳа бармеояд, таъсис дода шавад.

Мувофиқи вазифаҳои асосии худ, ин сохтори ташкилиро як гурӯҳи банакшагирии стратегӣ номидан мумкин аст. Ҳайати ин гурӯҳро тибқи методологияи ташаккули гурӯҳҳои касбӣ метавон ташкил дод.Дар асоси рӯйхати нақшаҳо, модели сохтори ташкилии гурӯҳи касбӣ таҳия карда мешавад. Дар ин ҷо нақша ҳамчун маҷмӯи вазифаҳои иҷрокунандаи вазифа дар заминаи модели функсионалӣ фаҳмида мешавад.

Усулҳои ташаккули гурӯҳҳои касбӣ аз марҳилаҳои зерин иборатанд:

1. Таҳлили модели функсионалӣ.
2. Иқтибос кардани маълумот дар бораи иҷрокунандагон (нақшҳо), тобеияти онҳо, дастгирии иттилоотӣ барои ҳар як иҷрокунанда.
3. Таҳияи тавсияҳо оид ба ташаккули рӯйхати гурӯҳҳои касбии барои дар лоиҳа кор кардан.
4. Сохтани сохтори ташкилии идоракунии лоиҳа.

Гирифтани иттилоот дар бораи иҷрокунандагон, тобеияти онҳо, дастгирии иттилоотӣ барои ҳар як иҷрокунанда.

Дар раванди таҳлили модели функсионалӣ танҳо он равандҳоеро дар бар мегирад, ки аз ҷониби гурӯҳи касбӣ иҷро мешаванд. Дар асоси таҳлил барои ҳар як нақш, инҳо муайян карда мешаванд:

1) ҳуҷҷатҳои барои иҷрои вазифаҳо зарурӣ;
2) ҳуҷҷатҳои танзимкунандаи иҷрои функсияҳо;
3) муносибатҳои нақшҳо.

Дар асоси баҳодиҳии экспертӣ тавсияҳо оид ба таркиби миқдорӣ ва касбии гурӯҳ барои кор дар марҳилаи муайяни лоиҳа таҳия карда мешаванд. Меъёрҳои интихоби мутахассисон дараҷаи маҳорати касбии онҳо дар соҳаи мушаххас, донистани қоидаҳои корҳои иҷрошаванда, сифатҳои шахсӣ ва ғайра мебошанд. Дар шароити интихоби рақобат, имтиҳонро бо истифодаи усули таҳлили иерархӣ гузаронидан мумкин аст. Талабот ба ҳайати гурӯҳи касбӣ асосан аз моҳияти иттилоотии ҳуҷҷатҳое, ки бояд дар ин марҳила ташаккул ёбанд, муайян карда

мешавад. Ҳамин тариқ, барои ҳар як ҳуҷҷат муайян кардани мутахассисони ин ё он соҳа барои таҳияи он зарур аст. Бо истифода аз баҳодиҳии коршиносон, таносуби ҳар як намуди иттилоот дар ҳар як ҳуҷҷат муайян карда мешавад. Пас аз муайян кардани маълумоти дар ҳама гуна ҳуҷҷатҳо мавҷудбуда модели мувофиқ таҳия карда мешавад, ки бо ёрии он вазифаҳои гурӯҳи касбӣ дар маҷмӯъ ва нақши мутахассисон дар ҳар як соҳа алоҳида муқаррар карда мешаванд. Муайян кардани таркиби миқдори ҳар як гурӯҳи мутахассисон дар соҳаи муайян дар ҳайати гурӯҳи касбӣ ба баҳои экспертӣ асос ёфтааст. Барои ҳар як ҳуҷҷат, ки таҳияи он дар ин марҳила талаб карда мешавад, таносуби ҳар як намуди маълумоти дар он муайяншуда муайян карда мешавад.

Дар ҳар як марҳилаи ҷамъбаст ва татбиқи лоиҳа, омода кардани ҳуҷҷатҳои муайян зарур аст. Ҳар як ҳуҷҷат аҳамияти мухталиф дорад. Муайян накардани ҳайати тахассусии гурӯҳи корӣ зарурати вақти иловагиро барои таҳияи ҳуҷҷатҳо ва тасҳеҳи онҳоро ба миён меорад, ки дар ниҳоят ба мӯҳлати лоиҳа таъсир мерасонад ва зарари молиявӣ ба бор меорад. Барои ҳар як ҳуҷҷат, бо истифодаи арзёбиҳои экспертӣ, тахассуси мутахассисоне, ки дар ташаккули ҳар як ҳуҷҷат аз рӯи навъи иттилоот иштирок мекунанд, зарур аст. Барои ин гурӯҳи коршиносон аҳамияти навъи иттилооти ҳуҷҷатро арзёбӣ мекунанд. Бо назардошти аҳамият, тахассуси мутахассисон мутаносибан муайян карда мешавад. Ҷадвали баҳодиҳӣ тартиб дода мешавад. Аҳамият аз рӯи ҷадвали се холи баҳо дода мешавад. Барои ҳар як ҳуҷҷат, коршиносон рейтингҳои муҳимро мегузоранд. Ҳамин тариқ, ҳар марҳила мушкилоти пайдо кардани миқдори муносиб ва ҳайати касбии ҳайати иҷроия бо маҳдудиятҳои зеринро ҳал мекунад:

-мураккабии тартиб додани ҳар як ҳуҷҷат дар асоси баҳодиҳии экспертӣ муқаррар карда мешавад;

-муҳлати таҳияи ҳуҷҷат на бештар аз муҳлати муқаррарнамудаи роҳбар (коршинос) бошад.

Барои тарҳрезии пурраи ташкилӣ навсозии ҷузъи иттилоотии идоракунии лоиҳаҳо, воситаҳои ташкили матритсаҳои арзиши низоми идоракунии равандҳои кор, инчунин усулҳои таҳлил ва баҳодиҳии самаранокии иқтисодии сохторҳои ташкилӣ, ки метавонанд бо истифода аз методологияи идоракунии фаъолият дар асоси нархгузорӣ асос ёбанд. Усули ташаккул додани сохтори ташкилии идоракунии рушд ба усули ташаккул додани гурӯҳҳои касбӣ бо назардошти гузариш ба сатҳи болотари идоракунӣ асос меёбад.

Нуқтаҳои асосии техникаи мазкур инҳоянд:

- пеш аз ҳама, он бояд шартҳои дар матритсаи тақсимоти масъулият ба назар гирифта шавад;
- сониян, имкон додан дар асоси иттилоот дар бораи иҷрокунандагони вазифаҳои мушаххас, дар ҳар як марҳила сохтори ташкилии гурӯҳҳои кории лоиҳавӣ таҳия карда мешаванд.

Марҳилаҳои асосии методологияи ташаккули сохтори ташкилии идоракунии лоиҳаи сармоягузорӣ:

1) таҳлили модели система;
2) гирифтани маълумот дар бораи иҷрокунандагони вазифаҳо, дастгирии иттилоотии ҳар як иҷрокунанда;
3) пур кардани матритсаи масъулият барои вазифаҳои асосӣ;
4) таҳияи тавсияҳо оид ба ташкили рӯйхати гурӯҳҳои касбӣ барои кор дар ҳар як марҳилаи лоиҳа;
5) сохтмони структураи ташкилии идоракунии лоиҳаи сармоягузорӣ дар ҳар як марҳила.

Ҷадвал-Матритсаи тақсимоти вазифаҳои маъмурии идоракунӣ

Функсияҳои асосии идоракуниҳо	**Директори генералӣ**	**Ҳадамоти тичоратӣ**	**Ҳадамоти молиявӣ иқтисодӣ**	**Ҳадамати мар-кетинг ва лоиҳакунӣ**	**Ҳадамоти директори ге-нералӣ**	**Ҳадамоти инфра-сохторҳо**	**Ҳадамоти сохтори беруна**
1. Ташкили системаи идоракунӣ 1.1. Ташаккул ва такмилдиҳии идоракунӣ	1	МР	МР	МР	РПОХАКТ	МР	МР
1.2.Ба лоиҳагирии рвандҳои идоракунӣ ва автома-тикунонӣ	И	М	М	М	ЯПОХАКТ	МТ	М
2.Идоракунии кадрҳо. 2.1.Комплектовкакунӣ ва тайёркуни кормандон	Я	МТ	МТ	МТ	ПОХАКТ	МТ	МТ
2.2. Системаи муздиҳӣ ва ташаккули меҳнат бо ҳавасмандгардонии меҳнатӣ	Я	М	М	М	ПОХАКТ	М	М
2.3. Ташкил ва фароҳам овардани шароити корӣ	ЯА	М	М	М	ПТК	ТОХ	Т

Мутобиқи методологияи пешниҳодшуда, матритсаи системавии раванди идоракунии лоиҳа таҳлил карда мешавад, ки аз сатҳи поёнӣ ва баъдан то он дараҷае, ки сатҳи болоии иерархия ошкор мешавад. Дар асоси ин иттилоот, матритсаи масъулият бояд ташаккул ёбад, ки дар он мавқеъҳо ва функсияҳо бо нақшҳое, ки ҳар як вазифа дар иҷрои ҳар як вазифа мебозанд,

мувофиқ карда мешаванд. Яъне, ҳадафҳои лоиҳа бояд бо сохтори воҳиди ташкилӣ, ки барои лоиҳа масъуланд, мувофиқат кунад. Барои ин, матритсаи ба ном масъулият таҳия шудааст (ҷадв.), ки ӯҳдадориҳои функсионалии иҷрокунандагони лоиҳаро муайян карда, маҷмӯи корҳоеро муайян мекунад, ки барои иҷрои онҳо шахсан масъуланд.

Шарҳ: 1 - иштирок дар қабули қарори коллегия ё кормандон бо овоздиҳӣ, П - иштирок дар қабули қарори коллегиявӣ, Я - қабули қарори мустақил, П - банақшагирии вазифа, О - ташкили вазифа, Х - ҳамоҳангсозии вазифа, А - фаъолсозӣ. иҷрои супориш, К - назорати иҷрои супориш, М - омода намудани маводҳо барои ҳалли масъала; Т - иҷрои вазифа.

Чӣ қадаре, ки сатҳи мақомоти роҳбарикунанда баландтар бошад, дар он қарорҳо нишондиҳандаҳои маҷмӯӣ ва муттаҳидшуда барои идоракунии воҳидҳои тобеъ қабул карда мешаванд.

Сохтори ташкилӣ ва матритсаи масъулият ду воситаест, ки ба менеҷери лоиҳа дар ташкили гурӯҳе, ки ба мақсад ва вазифаҳои лоиҳа ҷавобгӯ аст, тарҳрезӣ шудааст. Мақсади сохтори ташкилӣ муайян кардани таркиб ва тақсими масъулияти иҷрокунандагон барои кор мебошад. Таркиб ва тартиби иҷрои кор асосан шакли сохтори ташкилиро, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои лоиҳа таъсис дода шудаанд, муайян мекунад.

Матритсаи масъулият тавсиф ва ҳамоҳангсозии сохтори масъулиятро барои иҷрои бастаҳои корӣ таъмин мекунад. Он як шаклест барои тавсифи тақсимоти масъулият барои иҷрои кор дар лоиҳа, бо нишон додани нақши ҳар як бахш дар татбиқи онҳо. Ҳамин тариқ, талаботҳои замонавӣ ба сохторҳои оптималии ташкилӣ барои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар ҷараёни татбиқи онҳо торафт мураккабтар мегарданд. Ин зарурати ҷалби василаҳои мураккабтари лоиҳа ва моделсозии автоматиро муайян менамояд, ки ба мо имкон медиҳад сохторҳои идоракунии ташкилӣ, аз ҷумла муносибатҳои маъмурӣ, системаи иттилоотӣ, сохтори ҳадафҳо ва вазифаҳо, инфрасохтори истеҳсолӣ ва технологӣ, ҷанбаҳои иҷтимоиву психологии созмон, нишондиҳандаҳои фаъолияти молиявӣ ва иқтисодиро фароҳам оварад.

Системаи коммуникатсия инчунин бо бисёр ҷузъҳо муайян карда мешавад: ҷараён ва сохтори маълумот, диаграммаҳои равандҳои корӣ, интернет, телефон ва дигар воситаҳои алоқа, нақшаҳои ошёна, ташкили ҷойҳои корӣ. Ҳамаи ин таҳия, таҳлил ва татбиқи мувофиқашударо талаб мекунад. Воситаҳои асосие, ки барои ин мақсадҳо истифода мешаванд, методологияҳои васеи автоматикунонидашуда мебошанд, ки интиқолдиҳандагони онҳо маҳсулоти гуногуни барномавӣ мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Заренков В.А. Управление проектами. 2-е издание, Москва, Санкт- Петербург, Из-во АСВ.2010.
2. Абдухаликов У.А., Паллаев М., Каримов Х.М. Человеческий капитал- важный фактор инновационного развития строительного комплекса Республики Таджикистан. Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илми – амали дар мавзӯи «Масоили иҷтимоию иқтисодии ташаккули шакли инновасионии иқтисод ва баланд бардоштани сифати сармояи инсонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» 27- 28 октябри соли 2017.
3. Драчев И.В., Совершенствование традиционных методов управления проектами в строительном комплексе. Известия и ИГЭА.2010.№5(№)
4. Рунтов В.Н. «Основы управления проектами в компании». - М.: Питер, 2006.
5. Антонов В. Г. Эволюция организационных структур /В. Г. Антонов // Менеджмент в России и за рубежом- 2000.- N 1. - С. 25-31.
6. Балашов А.И, Рогова Е.М, Тихонова М.В, Ткаченко Е.А.

АННОТАЦИЯ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ ПРОЕКТАМИ

Статья рассматривает проект инвестиции как инструмент составления и реализации решений для достижения стратегических целей с минимальными затратами. Данная задача решается в организации, которая является ведущей в данном направлении.

Ключевые слова: *организационная структура инвестиционного проекта, отношения между участниками проекта, города, сельские районы, заказчика бережное отношение к земле, матрицы, экономическая выгода, инновации, эффективность.*

ANNOTATION

MAIN DIRECTIONS OF IMPROVEMENT OF INVESTMENT PROJECT MANAGEMENT MECHANISM

Investment project management is viewed as a specific process of developing and implementing solutions that ensure the achievement of ultimate goals with minimal costs. This process is carried out within the organizational structure, which is the main management tool.

The choice and development of an organizational structure for managing an investment project is a complex, interdisciplinary and poorly formalized task, practically not amenable to algorithmization. Nevertheless, there is a set of tasks, the successful solution of which leads to the creation of an effective organizational structure.

Key words: *structures management of investment projects, innovation, achievement of ultimate goals, algorithms, minimum costs, successful solution, development of an organizational structure, implementation of solutions, selection and management of investment projects.*

ТДУ: 339.137.2

ҶАНБАҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ КЛАСТЕРИ МАҲСУЛОТИ ГӮШТӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Ҷалилов Ш.Н., Маҳмадизода С.Б., Маҳмадизод Р.Б.- унвонҷӯёни Институти иқтисодиёти кишоварзии АИКТ

Калимаҳои всосӣ: *иқтисодиёти минтақавӣ, рушди босубот, КАС, кишоварзӣ, истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ, парвариши зироатҳои кишоварзӣ, конюктураи бозор, рушди технология, шароити муосир.*

Рушди босуботи иқтисодиёти минтақавӣ ба рушди устувори тамоми соҳаҳои иқтисодиёти КАС ва кишоварзӣ вобаста аст. Дар сохтори он мавқеи махсусро кластер ишғол мекунанд. Дар айни замон, дар механизми идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ тағйироти куллӣ ба амал омада истодаанд, ки бо амиқтаршудани муносибатҳои рақобатӣ дар соҳаи истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ, тағйирёбии конюктураи бозор, рушди технологияи парвариши зироатҳои кишоварзӣ, пайдоиши мошинҳои пурсамара ва ғ. алоқаманд мебошад. Дар ин маврид, яке аз шаклҳои прогрессивии идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ дар шароити муосир ташаккулёбии кластерҳои қобилияти ҷамъоварии тамоми сикли истеҳсолот дар роҳи ягонаи идоракунӣ бо назардошти ҳамкории ҳам воҳидҳои истеҳсолӣ ва ҳам илмӣ-тадқиқотии фаъолияти хоҷагӣ мебошад.

Зермаҷмӯи маҳсулоти гӯштӣ як системаи ягонаи сикли истеҳсолот мебошад, ки унсурҳои он бо ҳам зич алоқаманданд. Тавре ки Н.И. Амиров қайд мекунад «...зермаҷмӯи маҳсулоти гӯштӣ ва хӯрокворӣ ҳамчун система аз унсурҳои иборат аст, ки ҳар яке аз онҳо як сохтори мустақил мебошанд, ки дар дохили система амали мушаххаси функсионалӣ мегузаронанд ва хусусияти ҳамгирой доранд, ки ба шарофати он метавонад ба система ворид шавад. Мавҷудияти ин ё он унсур дар система, аз як тараф, бо қобилияти иҷрои амали мақсаднок барои система, аз тарафи дигар (агар дар система унсури дигаре бошад) - бо қобилияти дарки ин амал муайян карда мешавад. Ҳар як унсур танҳо вазифаҳои мушаххаси хоси онро иҷро мекунад. Ҳамзамон, чунин унсурҳоро ба системае муттаҳид кардан мумкин аст, ки ба ҳалли масъалаи барои тамоми система умумӣ қодиранд» [1].

Тавре академик Ҷ.С. Пириев қайд мекунад, ки «... ба соҳа технологияҳои нав ворид мешаванд, пеш аз ҳама, шумораи зотҳо ва кроссҳои ҳайвонот ва паранда меафзояд, намунаҳои нави мошинҳо ва таҷҳизоти кишоварзӣ таҳия карда шудаанд ва барои азхудкунӣ омодаанд» [2].

Тавсеаи татбиқи технологияҳо бо парвариши бастанашавандаи чорвои калони шохдор: барои фарбеҳ кардани чорвои калони шохдор; меъёри қатъии инфиродии хӯронидани чорво бо хӯроки омехта бо назардошти маҳсулнокӣ; истифодаи хӯроки мутавозин мувофиқиталаботи физиологии ҳар як гурӯҳи алоҳидаи ҳайвонот; бартараф кардани стресс ҳангоми нигоҳ доштани ҳайвонот; фароҳам овардани шароит, тавассутиистифодаи мошинҳо ва таҷҳизоти муосир, ки ба талаботи физиологии ҳайвонот ва барои ба даст овардани маҳсулнокии баландтарин ҷавобгӯ мебошанд..» [3].

О.А. Раҳимов қайд мекунад, ки «... муҳимтарин принсипҳои ташаккули бозори гӯшт дар соҳаи кишоварзӣ инҳоянд: омезиши худтанзимкунии бозори гӯшт бо дахолати давлат; протексионизми аграрӣ; омезиши вазифаҳоиқтисодӣ ва иҷтимоии минтақа; иштироки баробардар бозори минтақавии ҳамаи корхонаҳо, хоҷагиҳои фермерӣ; ташаккули инфрасохтори бозор ва ғайра. Самаранокии пасти фаъолияти бозори маҳсулоти гӯштӣ дар Тоҷикистон дар айни замон бо номуайянии масъалаҳои муҳимтарини ташкилию иқтисодӣ пуршиддат гашта, тағйир додани принсипҳо, арзёбиҳо ва усулҳои ҳалли мушкилоти иқтисодии бозори гӯшт, алахусус дар минтақаҳои ҷумҳуриро, ки ҳамчун соҳаи рушдёфтаи чорводорӣ тавсиф шудааст, дар назар дорад» [4].

Тибқи гуфтаи Х.Қ. Шоймардонов, «... ба вазъи истеҳсолоти гӯшт ва шир инчунин норасоии ҳосили зироатҳои хӯроки чорво аз сабаби шиддат гирифтани хушксолӣ, офатҳои табиӣ таъсир мерасонад, ки дар натиҷаи он дар солҳои дигар фермерон ҳосили худро аз даст медиҳанд. Аз ин рӯ, суғуртаи соҳа дар ин ҳолат ҳамчун кафили суботи молиявӣ ва устувории истеҳсолот амал мекунад. Бахши гӯшт ва шир дар минтақаҳои Тоҷикистон нишон дод, ки давраи ислоҳот шакли моликият ва системаи тақсимоти маҳсулоти кишоварзиро дар кишвар ба куллӣ тағйир дод. Дар айни замон, худтанзимкунии бозори маҳсулоти чорводорӣ натиҷаи дилхоҳ надод ва низоми самарабахши танзими он ба вуҷуд оварда нашуд ...» [5].

Тавре ки А.А. Мадаминов қайд мекунад, «... барои таъмини аҳолӣ бо маҳсулоти чорводорӣ, зарур аст, ки дар ҳар минтақа барои рушди ин соҳа барномаҳои мушаххас таҳия карда шаванд» [6].

И.А. Маликов чунин мешуморад, ки «... захираи муҳими иштиёқи захираҳои гӯшти кишвар ин рушди чорводории махсуси гӯштӣ дар заминаи зоти гӯштии ватанӣ мебошад. Дар ин робита, зоти сарсафеди қазоқӣ, ки ҳайвони он дар бисёр минтақаҳои ҷумҳурӣ бо шароити шадиди иқлимӣ бо муваффақият парвариш карда мешавад, нақши муҳим дорад. Дар баробари хислатҳои арзишманд, ин зот низ зудрас мебошад» [7].

Иқтисодшинос Ф.Б. Маҳмадиев чунин мешуморад, ки «... асосҳои назариявӣ ва методологии муносибатҳои интегратсионӣ (ҳамгирой) – ҷамъиятҳои ширкатҳо ва ташкилотҳое, ки дар соҳаи КАС робитаи зич доранд, ба баланд бардоштани рақобатпазирии якдигар муштарак му-

соидат мекунанд. Дар шароити нави хоҷагидорӣ, шакли кластерии ҳамгироӣ стратегияи маъмул ва ояндадори рушди робитаҳои байнисоҳавӣ дар шароити системаи агроозуқаворӣ ва таъмини амнияти озуқавории кишвар омили муҳим мебошад» [8].

Ин таъриф қисман бо таърифҳои марбут ба форматсияҳои кластер рост меояд. Ин маънои онро дорад, ки ташаккулёбии кластерҳо дар зермаҷмӯи маҳсулоти гӯштӣ бо мушкилоти махсус алоқаманд нахоҳад буд, зеро унсурҳои зарурии ба системаи ягона дохилшуда дар аввал мавҷуданд, ҳамзамон, табиати алоқамандӣ ва дараҷаи масъулият барои амалиётҳои алоҳида метавонанд фарқияти муайяне дошта бошанд. Ҳамзамон, муносибати кластерӣ як қаторафзалиятҳо дорад, ки онро аз шаклҳои анъанавии идоракунии равандҳои истеҳсолӣ дар КАС фарқ мекунанд, зеро: «Дар шароити ҳамгироии анъанавии агросаноатӣ қисми асосии фоида дар натиҷаи истеҳсо-ли маҳсулоти ниҳоӣ боқӣ мемонад. Аз тарафи дигар, муносибати кластерӣ чунин механизми муносибатро ба вуҷуд меорад, ва ин имкон медиҳад, ки фоидаи ба хароҷотҳо баробар на танҳо ба шахси истеҳсолкунанда ё фурӯшандаи маҳсулоти ниҳоӣ, балки барои ҳамаи иштирокчиёни кластер баробарро ба даст оранд. Ин яке аз фарқиятҳои ҷиддии байни кластер ва сохторҳои ҳамгироишудаи муқарраршуда, аз ҷумла холдингҳои аграрӣ, гурӯҳҳои молиявию саноатӣ ва ғайра мебошад, ки дар он истеҳсолкунандагони мустақими кишоварзӣ аз ҳама даромадҳо озордида» [9].

Ақидаи А. Романов ва ҳамкорони ӯ бояд дастгирӣ карда шаванд, ки «... маъмурияти минтақавӣ дар дастгирии ташаккули сохторҳоикластерӣ, равона кардани саъю кӯшишҳо барои ҳавасмандгардонии муносибатҳои шарикӣ байни иштирокчиёни кластер нақши муҳим доранд» [10].

Ин маънои онро дорад, ки пайдоиши сохторҳои кластерӣбеасос ба амал намеояд. Саъю кӯшиши муштараки мақомотҳои танзими иқтисодиёт дар сатҳҳои мухталиф, корхонаҳое, ки эҳтимолан ҳамчун асосии кластер фаъолият мекунанд, инчунин таъминкунандагон ва институтҳои илмӣ-тадқиқотӣ заруранд, ки аз фаъолияти муштарак бо корхонаҳои истеҳсолӣ натиҷаҳои муайянро интизор мешаванд. Ба ибораи дигар, маҷмӯи тадбирҳои ҳавасмандгардонӣ барои фаъолгардонии раванди ташаккули кластер дар муҳити ҳамкории иқтисодии иштирокчиёни боиқтидори зермаҷмӯи маҳсулоти гӯштӣ, ки бевосита дар бозори маҳсулоти гӯштӣ ба амал меоянд, заруранд. Ҳамзамон, сатҳи рушди бозори маҳсулоти гӯштӣ дар минтақаи мавриди баррасӣ муҳим ба назар мерасад.

Тавре ки мебинем, дар ҳама ҳолатҳои баррасишаванда нақши асосӣ ба танзими давлатӣ вогузор шудааст. Дар ин робита, А. Романова ва ҳамкорони ӯ қайд мекунанд, ки «... вазифаи муҳими давлат дар доираи муносибати кластерӣ вазифаи вектор дар рушди истеҳсолоти ба кластер дохилшуда, фиристодани огоҳӣ (сигналҳо) ба истеҳсолкунандагон дар бораи афзалиятҳои рушд, самти сармоягузорӣ, ташкили ҷойҳои нави корӣ ва ғайра мебошад. Ҳамин тариқ, мақомоти идоракунии давлатӣ рушди мутавозини соҳаҳоро (зерсоҳаҳо) -ро, ки ба зермаҷмӯи гӯшт дохил карда шудаанд, таъмин мекунанд» [11].

Дар айни замон, соҳаи чорводорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо суръати хеле баланд рушд карда истодааст (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1 - Динамикаи истеҳсоли гӯшт дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2009-2018

Ҷумҳурии Тоҷикистон	Ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳо	Корхонаҳои кишоварзӣ	Хоҷагиҳои аҳолӣ	Хоҷагиҳои деҳқонӣ
2009	4200184	343679	3457010	399495
2010	4394192	310128	3635789	448275
2011	4618595	287226	3845831	485538
2012	4732477	272285	3931132	529060
2013	4923638	282790	4077100	563748
2014	5056572	272975	4169979	613618
2015	5279297	260629	4334365	684303
2016	5456206	264051	4479994	712161
2017	5581496	256474	4576143	748879
2018	5620268	237913	4596576	785779
2018/2009 бо %	134	0,69	133	196

Ҳисоб карда шудааст дар: Минтақаҳои Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ. – Душанбе, АСПРТ, 2019. – С.185.

Дар вилояти Хатлон, ки иқтидори калони истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ, хусусан маҳсулотигӯштӣ мавҷуд аст, афзоиши устувори ин нишондиҳандаҳои теҳсоли гӯшт низ ба назар мерасад (ҷадв. 2).

Дар муқоиса бо нишондиҳандаҳои умумиҷумҳуриявии истеҳсоли гӯшт, ки нишондиҳандаҳои корхонаҳои кишоварзӣ тамоюли манфӣ доранд, дар вилояти Хатлон афзоиши бештари нишондиҳандаҳо дар корхонаҳои кишоварзӣ ба қайд гирифта шудааст. Дар соли 2018

ҳаҷми истеҳсоли гӯшт дар корхонаҳои кишоварзӣ 55032 тоннаро ташкил дод, ки ин нисбат ба нишондиҳандаи соли 2009 бештар аз се маротиба зиёд аст.

Ҷадвали 2 - Динамикаи истеҳсоли гӯшт дар вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон (тонна) солҳои 2009-2018

Солҳо	Ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳо	Корхонаҳои кишоварзӣ	Хоҷагиҳои аҳолӣ	Хоҷагиҳои деҳқонӣ
2009	134350	15415	1233558	138323
2011	150764	28123	1344264	137579
2013	172988	47646	1376182	132969
2015	217701	54446	1474260	169090
2017	248769	33091	1564599	211481
2018	261927	55032	1577421	190310
2018/2009 бо %	194	3,5 раз	127	137

Ҳисоб карда шудааст дар: Минтақаҳои Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ. – Душанбе, АСПРТ, 2019. – С.187.

Дар дигар хоҷагиҳо низ афзоиши устувори нишондиҳандаи истеҳсоли гӯшт ба назар мерасад. Ин, аз ҷумла, зарурати ногузир будани ташаккулёбии кластерҳоро дар заминаи хоҷагиҳои чорводории вилоят нишон медиҳад.

СТРАТЕГИЯИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ КЛАСТЕРИ МИНТАҚАВИИ МАҲСУЛОТИ ГӮШТӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Тадбирҳои марбут ба мусоидат дар пайдоиши спонтании (худ ба худ рӯйдиҳандаи) кластерӣ	Тадбирҳои марбут ба мусоидат дар рушди сохторҳои кластер
- рушди инфрасохтори истеҳсолии ҳудудҳои деҳа; - ташаккул ва рушди бозори маҳсулоти гӯштӣ дар минтақа; - фароҳам овардани шароит барои рушди инфрасохтори фурӯш, коркарди аввалия, нигоҳдорӣва ҳамлу нақли маҳсулоти кишоварзӣ; - ташаккули муҳити институтсионалии рушди муносибатҳои рақобатӣ; - ташкили маркази иттилоот, таҷрибаҳосилкунӣ ва бозомӯзии чорводорон; - ташкили сохторҳоинави ҳамгироишудава кооператсионӣ, ки хизматрасонии ҳамаҷонибаи ташкилотҳои кишоварзиро таъмин мекунанд; - таъсис ва рушди низоми самарабахши гуинтиқоли сармоягузорӣ дар КАС, васеъ намудани имконияти ҷалби қарзҳои бонкӣ, маблағҳои сармоягузорон дар бахши аграрӣ; - тафриқаи андози маҳалӣ барои замини истеҳсолкунандагони кишоварзӣ вобаста аз самаранокии истифодаи ин захираҳо ба манфиати КАС-и ҷумҳурӣ.	- таъмини институтсионалии рушди кластерҳо, ташкили заминаи меъёрӣ-ҳуқуқии танзими сохторҳои кластерӣ; - таъсиси гурӯҳи корӣ барои омӯзиши муҳити дохилаи ташаккули кластерҳо; - таҳия ва татбиқи лоиҳаҳо оид ба ташкили кластерҳои пилотӣ дар минтақа; - пешниҳоди имтиёзҳои андоз ва гумрукӣ барои кластерҳои ташаккулёфта; -ҳавасмандкунии институтҳои илмӣ-тадқиқотӣ барои дохилшавӣ ба сохторҳои кластерӣ; - таҳия ва татбиқи лоиҳаҳо оид ба шарикии давлатию хусусӣ; - таъсиси марказҳои машваратӣ, агентии рекламавӣ, марказҳои таълимӣ оид баомӯзиши идоракунии сохторҳои кластер; - ташаккули пешниҳодҳои ҷолиби молиявӣ барои иштирокчиёни стратегия дар қисми коҳиши сарбории андоз, дастгирии молиявӣ ва дигар воситаҳои дастгирӣ; - ташаккули барномаҳои инфиродии ҳамгироишудаи ноҳиявӣ дар қисми таҷҳизоти техникӣ ва технологӣ ва рушди корхонаҳои ноҳиявии кишоварзӣ.

Манбаъ: Аз ҷониби муаллиф Ҷалилов Ш.Н. тартиб дода шудааст.

Дар баробари ин, бояд ба назар гирифт, ки ташаккули сохторҳои кластерӣ дар шароити нокифояи рушди институтҳои иқтисодиёти бозорӣ, номукаммалии муносибатҳои рақобат, манфиатҳои гуногунсамти иштирокчиёни эҳтимолӣ ғайриимкон мебошанд. Аниқтараш, ҳама кӯшишҳо бенатиҷа хоҳанд буд, ҳатто агар ин раванд (раванди ташаккули кластер), бар хилофи далелҳои баъзе муҳаққиқон, аз ҷониби мақомоти муайяни давлатӣ ба таври мақсаднок танзим карда шавад. Кластерҳои ба таври сунъӣ сохташудаи беасос наметавонанд ҳамчун як система фаъолият кунанд, ки дар доираи он ҳамкории самараноки иштирокчиён ба роҳ монда шавад.

Дар робита ба ин, тадбирҳои маҷмӯӣ барои фароҳам овардани шароити мувофиқ барои пайдоиши худ ба худ рӯйдиҳандаи сохторҳои кластерӣ бо назардошти мусоидат ба ташаккули онҳо ҳамчун сохторҳои комилҳуқуқ, ки метавонанд дар муҳити берунӣ ва дохилӣ рақобат кунанд, талаб карда мешаванд. Ба назари мо, ҳалли ин масъала ба мақсад мувофиқ дар доираи таҳия ва татбиқи ҳуччатҳои стратегии рушди соҳа сурат мегирад. Нақшаи стратегияи номбаршударо ба тариқи зайл пешниҳод кардан мумкин аст.

Бояд қайд кард, ки «...шароити муосири фаъолияти корхонаҳо ва ташкилотҳо такмил додани муносибатҳои иқтисодиро дар асоси эътирофи гуногунии шаклҳои моликият ва хоҷагидорӣ тақозо мекунад; таъмини ягонагии технологӣ ва иқтисодии марҳилаҳои истеҳсол, харид, ҳамлу нақл, нигоҳдорӣ ва фурӯши маҳсулоти баландсифат; бо назардошти хусусиятҳои бозор; рушди рақобат; таъмини системаи боэътимоди танзими давлатии иқтисодӣ. Фаъолияти боэътимоди ин занҷир, соҳаи истеъмолкунандагон тавассути рушди кластерии истеҳсолот таъмин карда мешавад» [8].

Ҳамин тариқ, ташаккул ва рушди кластерҳои гӯшт дар минтақа – ин вазифаи мураккабест, ки муттаҳидсозии кӯшишҳои намояндагони мақомоти давлатӣ, идоракунии маҳаллӣ, ҷамоатҳои тиҷоратӣ, институтҳои илмӣ-тадқиқотӣ, инчунин соҳибкорони инфиродиро талаб мекунад. Ба назар гирифтан муҳимаст, ки барои рушди босуботи ташаккулёбии кластерӣ ва фаъолияти

мӯътадили онҳо, бояд шароити мувофиқ барои пайдоиши эволютсионии сохторҳои кластерӣ фароҳам оварда шавад. Дар шароити ҳудудии Ҷумҳурии Тоҷикистон, шароити мусоидтарин дар вилояти Хатлон фароҳам оварда шудааст. Минтаҷа барои рушди зермаҷмӯи маҳсулоти гӯштӣ иқтидори кофии захираҳои табиӣ дорад. Таҳия ва татбиқи самтҳои стратегии рушди соҳа метавонад ба ташаккули кластерҳои зермаҷмӯи маҳсулоти гӯшти минтаҷа мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Амиров Н.И. Развитие мясного скотоводства Республики Таджикистан //Спец: 08.00.05 - 08.00.14.- дисс. на соис. уч.степ. док-ра. экон. н-к.(теория, методология, практика) Москва, 2014. - С.17-18.
2. Пириев Дж.С. Мировая практика применения нетарифных ограничений в торговле агропродовольственными товарами//Таджикистан и современный мир/Вестник ЦСИ при Президенте Республики Таджикистан - Душанбе, 2015. - № 4(47). - С.119-126.
3. Муллоев Х.А. Влияние интенсификации на эффективность молочного скотоводства (на материалах сельскохозяйственных организаций Хатлонской области) Спец: 08.00.05.-(АПК и сельского хозяйство) дисс. на соис. уч.степ. кан. экон. наук. Душанбе, 2018. - С.124.
4. Рахимов О.А. Развитие и регионального рынка мясной продукции в условиях ВТО (на материалах Центрального региона Республики Таджикистан) Спец: 08.00.05 - (региональная экономика) дисс. на соис. уч. степ. кан. экон. наук. Душанбе, 2015.- С.38.
5. Шоймардонов Х.К. Формирование и регулирование рынка мясомолочной продукции в регионе (на материалах Центрального Таджикистана) Спец: 08.00.05 - (региональная экономика) дисс. на соис. Уч.степ. кан. Экон. Наук. Душанбе, 2018. - С.81.
6. Мадаминов А.А. Устойчивое развитие животноводства и перспективы обеспечения продовольственной независимости//Таджикистан и современный мир/Вестник ЦСИ при Президенте Республики Таджикистан. - Душанбе, 2015. - № 4(47). - С.94-100.
7. Маликов И.А. Проблемы формирования рынка мяса в Республике Таджикистан//Душанбе, 2007.- С. 86 2011-2016.- С. 25-29.
8. Махмадиев Ф.Б. Формирование и развитие регионального зерно продуктового кластера (на материалах Юго-Восточного Таджикистана) диссна. соиск..у-й..степ.кан ..экон..н-к..Спец..08.00.05 –Душанбе, 2016. - С.48.

АННОТАЦИЯ

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ МЯСОПРОДУКТОВОГО КЛАСТЕРА РЕГИОНОВ В ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Устойчивое развитие региональной экономики обусловлено стабильным развитием всех отраслей экономики АПК, где сельское хозяйство занимает особое место. В настоящее время происходят кардинальные изменения в механизме управления сельскохозяйственными предприятиями, что связано с углублением конкурентных отношений в сфере производства продовольственных товаров, изменением конъюнктуры рынка, развитием технологии выращивания сельскохозяйственной культуры, появлением высокоэффективных машин и т.д. При этом, одним из прогрессивных форм управления сельхозпредприятиями в современных условиях выступает формирование кластерных образований, способных аккумулировать весь производственный цикл в единое управляемое русло, с учетом взаимодействия, как производственных, так и научно-исследовательских единиц хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: *региональная экономика, устойчивое развитие, АПК, сельское хозяйство, производство продовольственных товаров, конъюнктура рынка, развитие технологий, выращивание* сельскохозяйственной *культуры, управление сельхозпредприятиями.*

ANNOTATION

CONCEPTUAL ASPECTS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF MEAT-FOOD CLUSTER OF REGIONS KHATLON

The sustainable development of the regional economy was due to the steady development of all sectors of the economy, agro-industrial complex and agriculture occupied a special place. Currently, there had been dramatic changes in the management of agricultural enterprises, which had been linked to the deepening of competition in food production, changes in market contention, the development of agricultural crop technology, the emergence of highly efficient machines, etc. At the same time, one of the progressive forms of management of agricultural enterprises in modern conditions is the formation of cluster formations that can accumulate the entire production cycle into a single managed channel, taking into account the interaction of both production and research units of economic activity.

Key words: *regional economy, sustainable development, agro-industrial complex, agriculture, food production, market conditions, development of technology, cultivation of agricultural crops, management of agricultural enterprises.*

ТДУ: 004,66,537,338.

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНАҲОИ СОҲАИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА

Ҳочиев Ҷ.Н.- докторант-PhD-и ДДМИТ

Калимаҳои асосӣ: *корхона, идоракунӣ, буҳрон, самаранокӣ, технологияҳои рақамӣ, ERP-система, Smart Grid.*

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо таваҷҷуҳ ба захираҳои калони гидроэнергетикӣ ва татбиқи лоиҳаҳои хурду бузурги инвеститсионӣ дар ин соҳа дар ояндаи назди ба кишвари пешсафи истеҳсолкунандаи неруи барқ табдил хоҳад ёфт. Вобаста ба аҳамияти рушди соҳа ва нақши он дар рушди иқтисодиву ичтимоӣ дастёбӣ ба истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самараноки

неруи барқ ҳамчун ҳадафи рушди миллӣ интихоб гардида, зинан ислоҳоти корхонаҳои соҳа аз ҷумлаи самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ дар ин самт ба ҳисоб меравад. Ба ақидаи олими ватанӣ Ахмедова З.П. «рушди энергетика омили асосии таъмини суръати баланди рушди иқтисодӣ» мебошад [3, 417]. Аз ин рӯ, баррасии асосҳои назариявӣ ва аҳамияти амалии такмили механизмҳои ташкилию идоракунии корхонаҳои соҳа ва мутобиқгардонии он ба талаботи муосир дорои аҳамияти бузурги илмию амалӣ мебошад.

Новобаста аз он, ки рушди соҳа дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ҳамчун афзалияти якуми рушди миллӣ эълон шудааст, вале дар он ишораи мустақим ба вазъи корхонаҳои соҳа ва зарурати такмили механизми ташкилию иқтисодии он мавҷуд нест. Ишораҳои ҷойдошта танҳо ба соҳа дар умум ва истеҳсолу таъмини неруи барқ алоқамандӣ дошта, мушкилоти сатҳи микроиқтисодӣ баррасӣ ва масъалагузорӣ нашудаанд. Таҷриба ва хулосаҳои ширкатҳои аудитории байналмилалӣ, ки дар сомонаи расмии ШСХК «Барқи тоҷик» гузошта шудааст, менеҷменти заиф ва ба талаботи бозор ҷавобгӯй набудани сохтори ташкилию идоракунии корхонаро аз ҷумлаи мушкилоти асосии вазъи бади молиявию хоҷагидории он эътироф мекунанд. Муҳаққиқи ватанӣ Арипов Х.О. низоми мавҷудаи идоракунии соҳаи захираҳои об ва энергетикаро танқид карда, таъкид месозад, ки таъмини амнияти энергетикӣ ва ҳифзи манфиатҳои давлатӣ бо истифода аз як сохтор қобили қабул нест [1, 205].

Бо мақсади ба талаботи бозор ҷавобгӯй ва натиҷабахш будани сохтори ташкилию идоракунии ШСХК «Барқи Тоҷик» мо хулосаи аудитории соли 2019-ро, ки дар истифодаи озод қарор дорад таҳлил ва баррасӣ намуда, нуктаҳои зерини заъфи сохтори ташкилию идоракунии корхонаро мушаххас намудем [10]:

- унсурҳои сохтори ташкилию идоракунии корхона ба талаботи муосир ҷавобгӯй нестанд, зеро аз хулосаи аудиторӣ бар меояд, ки ҳанӯз ҳам дар корхона низоми ҳуҷҷатҳои муҳосибӣ ва иҷрои саривақтии уҳдадориҳои шартномавӣ дар сатҳи зарурӣ ташаккул наёфтаант. масалан, иҷро накардани уҳдадориҳои шартномавӣ оид ба иштирок дар сохтмони нбо «сангтӯда-2» боиси ҳисоби ҷарима ба маблағи 2018,7 млн. доллари амрикоӣ гаштааст;

- ҳолати молиявии ширкат ва корхонаҳои тобеи он то ба ҳадде душвор аст, ки тибқи хулосаи аудитории таҳлилшаванда уҳдадориҳои ҷории он аз дороиҳои кӯтоҳмуддаташ зиёд буда, 14 138 132 ҳазор сомониро ташкил медиҳад. Дар хулоса қотеъона таъкид шудааст, ки агар саҳмдори ширкат кӯмаки молиявӣ накунад, корхонаҳои тобеи ширкат дар ояндаи пешгӯишаванда наметавонанд фаъолияти худро идома диҳанд. Дар ҳолати аҳамияти стратегӣ ва калидӣ доштани соҳа чунин хулоса бояд боиси нигаронии ҷиддӣ бошад, зеро вазъи ҷойдошта ба амнияти иқтисодии кишвар таҳдиди ҷиддӣ эҷод мекунад;

- таҷдиди сохтории амалишуда, ки дар асоси он як қатор ширкатҳои тобеи корхона дар заминаи ду ҷамъияти саҳомии навтаъсис муттаҳид карда мешаванд, ба хулосаи худи роҳбарони ширкат имконияти таъсир ба нишондиҳанда ва самаранокии онро надорад.

Бояд таъкид намуд, ки чунин мушкилиҳо дар ширкат зиёд буда, сабаби асосии он, ба андеши мо ин номукаммалии сохтори ташкилию идоракунӣ, сиёсати бесамари танзим ва назорати давлатӣ, истифодаи нокифояи принсипҳои идоракунии корпоративӣ ва набудани кадрҳои баландихтисоси соҳа мебошад. Дар баробари ин ШСХК «Барқи Тоҷик» ҳамчун ширкати монополӣ фаъолият намуда, стратегияи мукаммали рушд надорад ва чораҳои муайяни маркетингиву коммуникатсиониро амалӣ намекунад, ки ин ба фаъолияти он таъсири манфӣ мерасонад. Вобаста ба ин дар идома баъзе масъалаҳои назариявию амалии такмили идоракунии корхонаҳои соҳаи энергетикаро баррасӣ намуда, ҷиҳати бартараф кардани камбудиҳо ва ҳалли мушкилот тавсияҳои аз нигоҳи илмӣ асоснокро таҳия менамоем.

Бояд таъкид сохт, ки дар адабиёти иқтисодӣ механизми ташкилию иқтисодии идоракунии корхона ҳамчун маҷмӯи сохторҳои ташкилӣ ва шаклу усулҳои мушаххаси идоракунӣ, инчунин меъёрҳои институтсионалие фаҳмида мешавад, ки бо ёрии он фаъолияти мунтазам ва самаранокии корхонаро таъмин менамоянд. Бо назардошти он, ки вазифаи асосии корхонаи энергетикӣ ин таъмин намудани истеъмолкунандагон бо неруи барқ, таъмини муттасилӣ, ҳамоҳангсозӣ, таъмини ягонагии механизми мавҷуда дар тамоми сатҳҳои истеҳсолот ва идоракунӣ ва ҳифзи муҳити зист мебошанд, аз ин рӯ, он бояд ба талаботи бозор ва низоми мавҷудаи рушди иқтисодиву иҷтимоӣ ҷавобгӯй бошад.

Загоруйко И.Ю. ва Хисамова А.И. масоили мубрами ташаккул ва инкишофи механизми ташкилию идоракунии корхонаҳои соҳаи энергетикаро таҳқиқ намуда, таъкид месозанд, ки «таъмини рушди устувори электроэнергетика тавассути ташкили механизми самараноки ташкилию иқтисодӣ имконпазир мегардад» [4, 178].

Қобили қайд аст, ки новобаста аз таҷдид намудани корхонаҳои соҳа ва ба қисматҳои алоҳида ҷудо намудани он ҳанӯз ҳам мушкилоти самаранокии пасти онҳо вуҷуд дорад. Аз ин рӯ, ба андешаи мо самти асосии ислоҳоти соҳаи электроэнергетика дар ояндаи наздик дар Ҷумҳурии Тоикистон ин такмили модели идоракунии соҳа мебошад, ки самтҳои асосии он ҳанӯз соли 2011 дар Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳти №431 «Вобаста ба таҷдиди ШСХК «Барқи Тоҷик» муайян карда шуда буд. Соли 2018 Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳти №234, ки созмон додани ду шахси ҳуқуқии алоҳида - ҶСК “Шабакаҳои интиқолдиҳандаи барқ” ва ҶСК “Шабакаҳои тақсимоти барқ” дар заминаи шахси ҳуқуқии мавҷуда ШСХК “Барқи Тоҷик” тақозо менамояд, қабул гардид. Айни замон ин барнома дар

ҳоли амалишавӣ қарор дошта, дар баробари ин як қатор корҳо аз қабили таҷзияи дороиҳо ва ухдадориҳо ташаккули низоми ҳисоботдиҳии молиявӣ ва ҳамчунин идоракунии хадамоти танзимгарии фаврӣ ба анҷом расонида шудаанд. Аммо то инҷониб методикаи идоракунии ширкатҳои таҷдидшуда таҳия нагардидаанд. Бояд зикр намуд, ки вазифаи асосии топ-менеҷмент ин танзими сохтори ташкилӣ-идоравие мебошад, ки қонуниятҳои асосии шакли анъанавии истеҳсоли энергияро нигоҳ дошта, ҳамаи намудҳои дастурамалҳо ва меъёрҳои соҳавиро иҷро намояд ва ҳарчи зудтар ба ивазшавии шароити муҳити беруна мутобиқ шавад. Морина Е.Ю. ва Аунапу Т.Ф. сохторҳои марказонидашуда, ғайримарказонидашуда ва омехтаро баррасӣ намуда, таъкид месозанд, ки “истифодаи моделҳои мазкур ҳам ҷанбаи мусбӣ ва ҳам ҷанбаи манфӣ дошта, истифодаи онҳо дар корхонаҳо хислати инфиродӣ дорад” [6, 100]. Дар баробари ин истифодаи нигариши логистикӣ низ дар идоракунии корхонаҳои соҳаи электроэнергетика аз аҳамият холӣ нест [5, 366].

Ба андешаи мо, барои ташкили тарзи муосири идоракунии ширкатҳои дар соҳа амалинамоии методи функсионалию лоиҳавии дар шакли модел таҳиягашта ба мақсад мувофиқ мебошад. Моҳияти ин метод дар он зоҳир мегардад, ки функсияҳои мавҷудаи ширкатҳо ба се зергурӯҳ ҷудо мешаванд:

- вазифаҳои идоракунӣ: менеҷменти стратегӣ ва тактикӣ, идораи молиявӣ, идораи ҳайати кормандон, танзими фаъолияти истеҳсолӣ ва таъмини ташаккули низоми идоракунии корпоративӣ дар корхонаҳои соҳа;
- вазифаҳои истеҳсолӣ, ки амалишавиаш миссияи ширкат, ки дар оинномаи он омадааст, ба ҳисоб меравад;
- вазифаҳои таъминотӣ: ташкили хариди ба фаъолияти асосӣ алоқаманд, автоматикунонӣ, таъмини воситаҳои нақлиёту алоқа, захираҳои ахборӣ;

Чунин тақсимот ба ширкат имконият медиҳад, ки идоракунии мақсаднокро ба самтҳои зерин равона намояд:

- ба сатҳи минималӣ расонидани хароҷот дар иҷрои вазифаҳои таъминотӣ;
- расидан ба сифати банақшагирифташудаи маҳсулот, иҷрои вазифаҳои нақшавии истеҳсолот дар ҷараёни фаъолияти истеҳсолӣ;
- афзоиши фоида, амалинамоии вазифаҳои кӯтоҳмуддати менеҷмент ҳангоми иҷрокунии вазифаҳои идоракунӣ.

Бояд таъкид сохт, ки сохтори ташкилию идоракунии корхонаҳои соҳаи энергетика бояд фаъолияти мунтазам ва самараноки онро таъмин сохта, рушди усутвори онро дар давраи миёна ва дарозмуддат кафолат диҳад. Аз ин рӯ, дар марҳилаи муосири рушд зарурати ҷустуҷӯ, коркард ва ҷорисозии усулҳо ва моделҳои нави идоракунӣ ба миён омадааст. Яке аз чунин моделҳои муваффақи идоракунии корхонаҳои соҳаи энергетика ин истифодаи ERP- система дар идоракунии корхонаҳо мебошад. Бояд зикр намуд, ки усули самаранок ба роҳ мондани ҷараёни идоракунӣ дар ҳама ҷанбаҳои фаъолияти корхонаҳо, махсусан корхонаҳои соҳаи электроэнергетика ин ҷорисозии ERP-система (Enterprise Resource Planning- Банақшагирии захираҳои корхона) мебошад. ERP-ин системае мебошад, ки ба истифодаи технологияи муосири информатсионӣ асос ёфта, низоми ташкилию ҳамоҳангсозии истеҳсолот, идоракунии захираҳои кадрӣ, менеҷменти молиявӣ ва идораи дороиҳои корхонаро дар бар гирифта, мутавозинии доимӣ ва мувофиккунонии захираҳои корхонаро таъмин менамояд.

Ба ақидаи Г. С. Армашова-Телник ва А. С. Шедрова «ҷорисозии ERP-система дар корхонаҳои энергетикӣ сатҳи идорашавандагӣ ва ҷолибияти сармоягузориро баланд бардошта, самаранокии равандҳои иқтисодӣ ва хоҷагидориро таҳким мебахшад» [2, 50]. Таҷриба нишон медиҳад, ки ERP-система ҳамчун методологияи банақшагирии самаранок ва идораи тамоми захираҳои корхона фарогири масоили истеҳсол, фурӯш, харид ва баҳисобгирӣ зимни иҷрои фармоиши мизоҷон дар истеҳсолот, тақсимот ва расонидани неруи барқ мебошад. Аз ин рӯ, ҷорисозии модулҳои ERP-система дар фаъолияти корхонаҳои соҳаи электроэнергетика ҳамчун воситаи иноватсионии рушди соҳа баромад мекунад.

Бо назардошти ҳолати имрӯзаи идоракунию банақшагирӣ дар ШСХК “Барқи Тоҷик” метавон омилҳоеро зикр кард, ки зарурати ҷоринамоии ERP – системаро исбот месозанд:

- баланд бардоштани самаранокии бизнес. чи тавре ки болотар қайд шуда буд, ширкати мазкур дар ҳолати бухрон қарор дошта, самаранокии идоракунии умумӣ ва менеҷменти молиявии он дар сатҳи бениҳоят паст қарор дорад;
- омодасозии заминаи рушди ширкат. ширкат ҳамчун ширкати дорои мақоми инҳисорӣ стратегияи рушд надошта, самтҳои асосии фаъолияти он бо назардошти рушди иқтидорҳои истеҳсолӣ ва тағйироти вазъи бозор муайян карда нашудааст;
- коҳишёбии сармояи гардон. ширкат ухдадориҳои зиёд дошта, вобаста ба ин суръати гардиши воситаҳои гардон ва таъмини раванди такрористеҳсоли онҳо ба мушкилоти доманадор алоқаманд мебошад;
- беҳтарсозии хизматрасонӣ ба мизоҷон ва соддагардонии фаъолияти кормандон. дар ин самт ширкатро зарур аст, ки бо ҷорисозии модули дар боло овардашуда сиёсати иртиботии худро такмил дода, бо истифода аз механизмҳои маркетингӣ ва технологияҳои нави идоракунии ҳайат сиёсати худро дар самтҳои номбаршуда тағйир диҳад;
- ивазнамоии низоми кухнаи идоракунию банақшагирӣ. ширкати инҳисорӣ, ки дар шакли сохтори корпоративӣ фаъолият мекунад, бояд аз принсипҳои идоракунии корпоративӣ, аз

он ҷумла, дар самти ташкили низоми банақшагирӣ чораҳои таъхирнопазир андешад. барои мисол, бо истифода аз сохтори штабии идоракунӣ ва ҷорисозии принсипҳои идоракунии корпоративӣ имконияти таҷдиди сохтории ширкат ва баландбардории самаранокии он фароҳам мешавад;
- талаботи сармоягузоронро қонеъ намудан. фаъолияти сармоягузории ширкат, идоракунии молиявӣ ва дороиҳо, баҳодиҳии хавфҳои молиявӣ ва идоракунии таваккал дар ин самт дар шсхк "барқи тоҷик" ба талабот ҷавобгӯй набуда, яке аз сабабҳои он ин набудани мутахассисони баландихтисоси соҳаи иқтисодиёт ва идораи энергетика мебошад;
- автоматикунонии ҳисоботҳо, риояи талаботҳои меъёрӣ. зарурати ҷорисозии технологияҳои информатсионию коммуникатсионӣ дар бахши иқтисодиёт ва идоракунии энергетика баръало аён аст, аммо бо сабабҳои гуногун ҳанӯз ҳам гузариш ба низоми нави идоракунии соҳа ва рақамикунонии равандҳо ба анҷом расонида нашудааанд.

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ширкатҳое, ки ин системаро дар фаъолияти худ амалӣ намудааанд, як қатор натиҷаҳои мусбатро ба даст оварданд, ки дастрасӣ ба иттилоот, баланд бардоштани эътимоднокии маълумотҳо, қабули қарорҳои самаранок, назорати пурраи хароҷот, паст кардани хароҷотҳои амалиётӣ, баланд бардштани шаффофияти амалиётҳо ва таҳвияти ҳамкориҳо бо мизоҷон аз ҷумлаи онҳо ба ҳисоб мераванд.

Хачатурян А.А., Шкодинский С.В. ва Саломатин М.М. системаи мазкурро омили муҳимтарини такмили низоми идоракунии захираҳои корхона эътироф намуда, таъкид месозанд, ки "ҷоринамоии ERP- система **б**а ширкат имкон медиҳад, ки нишондиҳандаҳои иқтисодиро баланд бардорад, афзоиши ҳосилнокиро таъмин намояд ва ҳамчунон дар сатҳи минтақавию ҷаҳонӣ рақобатпазир бошад. Амалинамоии ERP- система ба ширкат имкон медиҳад, идоракунӣ ва ҷолибияти сармоягузориро дар ширкат ба таври назарррас баланд бардошта, имконияти зиёдкунии самаранокии ҷараёнҳои иқтисодиву истеҳсолиро дошта бошад [9, 5].

Чи тавре, ки болотар қайд шуда буд яке аз масъалаҳои асосӣ дар идоракунии соҳаи электроэнергетика ин ҷорисозии технологияи муосири соҳавӣ дар ин самт мебошад. Ҷорисозии тенологияи муосир дар фаъолияти соҳа яке аз самтҳои афзалиятнок дар ислоҳоти соҳаи электроэнергетика дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Инчунин дар доираи консепсияи рақамикунонии иқтисодиёти Тоҷикистон, ки дар асоси Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои Миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии кишвар дар соли 2018 садо дод ва соли 2019 матни он таҳия гардид, рақамикунонии соҳаи электроэнергетика низ дар назар дошта шудааст. Дар ин консепсия диққати махсус ба рақамикунонии соҳаҳои энерегетика, комплекси агросаноатӣ ва телекоммуникатсия бо назардошти аҳамияти стратегӣ доштани ин соҳаҳо дода шудааст.

Ҷорисозии технологияи рақамӣ дар фаъолияти минбаъдаи ин ширкатҳо ҷузъи муҳими рақамикунонии соҳа ба шумор меравад. Дар асоси ин бояд як системаи интеллектуалӣ дар истеҳсол, тақсимот ва фурӯши барқ ташкил карда шавад. Ин система дар давлатҳои мутараққии ҷаҳон (Smart Grid) амал менамояд. Smart Grid- ин низоми таъминоти барқ мебошад, ки дар худ системаҳои автоматикунонидашудаи идоракунӣ, технологияҳои информатсионӣ ва амалиётиро дар бар гирифта, имконият медиҳад, ки ҳамаи ҷараёни аз истеҳсол то ба истеъмолкунанда расидани қувваи барқ дар реҷаи вақти воқеӣ идора карда шавад. Он дар асоси коркарди маълумотҳое, ки дар технологияи мусир ҷамъ меоранд тамоми ҷараёни истеҳсол ва истеъмоли барқро назорат менамояд. Ин низом аз назари эътимоднокӣ, устуворӣ ва манфиатнокӣ беназир ҳисобида мешавад. Албатта, дар раванди амалӣ намудани ин низом моро зарур аст, ки душвориҳои зиёдеро паси сар намоем. Аз ҷумла, мавҷуд набудани сиёсати ягонаи техникӣ, коркарди стандартҳо дар ин самт, набудани иншоотҳои интеллектуалӣ, рушди нокифояи системаҳои коммуникатсионӣ ва амнияти шабакавӣ аз мушкилиҳо дар амалисозии Smart Grid дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд. Сарфи назар аз ин дар назар аст, ки Smart Grid дар оянда ҳамчун системаи комили ҳамгироӣ дар идоракунии электроэнеогетика дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмат намояд. Ҳамин тавр, бояд таъкид сохт, ки яке аз самтҳои калидии баландбардории самаранокии фаъолияти корхонаҳои соҳаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ин истифодаи васеъ ва ҷорисозии низомҳои нави идоракунии ба технологияҳои рақамӣ асосёфта мебошад. Ҷорисозии низоми мавҷудаи ERP-система ва Smart Grid имконият медиҳад, ки нишондиҳандаҳои молиявии ширкат беҳтар карда шуда, самаранокии фаъолияти он бо назардошти стратегияи рушди он баланд бардошта шавад. Дар баробари ин, истифодаи низомҳои рақамӣ имконият медиҳад, ки шаффофияти равандҳои идоракунии молиявӣ баланд гардида, таъсири манфии омили инсонӣ ба нишондиҳандаҳои фаъолияти корхонаҳои соҳа коҳиш дода шавад. Ҳамчунин муҳаққиқон зарурати таҳияи стратегияи такмили идоракунии корхонаҳои электроэнергетикиро низ аз аҳамият холӣ намедонанд [7, 58]

АДАБИЁТ:

1. Арифов Х.О. Развитие электроэнергетики таджикистана и её безопасность//Таджикистан и современный мир, 2018- № 1 (60)- С. 199-208.
2. Армашова-Тельник Г.С., Щедрова А.С. ERP - система на предприятиях электроэнергетики как инновационный инструмент повышения эффективности управления ресурсами//Матрица научного познания, 2020- № 10-2-С. 41-51.

3. Ахмедова З.П. Электроэнергетика - основной фактор развития Таджикистана//В книге: Новые технологии в учебном процессе и производстве. Материалы XVIII Международной научно-технической конференции. Под редакцией А.А. Бакулина, 2020- С. 416-417.
4. Загоруйко И.Ю., Хисамова А.И. Формирование организационно-экономического механизма управления устойчивым развитием электроэнергетики//Бизнес в законе, 2012- № 3- С. 174-178.
5. Можаева С.В. Логистическое видение управления предприятием (на примере предприятий электроэнергетики)//В сборнике: Новая экономическая реальность, кластерные инициативы и развитие промышленности (ИНПРОМ-2016). Труды международной научно-практической конференции. под ред. А.В. Бабкина, 2016-С. 366-371.
6. Морина Е.Ю., Аунапу Т.Ф. Выбор наиболее эффективной модели управления предприятием энергетической отрасли: централизованная, децентрализованная, смешанная//Вестник Алтайской академии экономики и права, 2011- № 5 (23)- С. 95-100.
7. Рыхтер В.О. Совершенствование управления энергетическими компаниями//Наука и бизнес: пути развития, 2013-№ 5 (23)-С. 56-59.
8. Халикова О.В. Процессное управление как фактор повышения эффективности деятельности электросетевого предприятия//Путеводитель предпринимателя, 2019-№ 44- С. 202-210.
9. Хачатурян А.А., Шкодинский С.В., Саломатин М.М. Управление ресурсами на предприятиях электроэнергетики на основе информационных систем ERP класса//Вестник Московского государственного областного университета, 2014- № 3-С. 19.

АННОТАЦИЯ

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯМИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ

В статье рассматриваются теоретические и практические вопросы совершенствования системы управления предприятиями электроэнергетики. Отмечается, что основным условием повышения эффективности предприятий отрасли является совершенствование их системы управления на основе внедрения цифровых технологий и моделей, распространенных в мировой практике. Доказано, что слабые стороны системы управления предприятиями Республики Таджикистан не позволяют улучшить их финансово-экономические показатели, и преодолеть кризисное состояние. Результаты исследования говорят о том, что одним из основных путей совершенствования системы управления предприятиями в сфере электроэнергетики является внедрения ERP-систем и Smart Grid.

Ключевые слова: *предприятие, управление, кризис, эффективность, цифровые технологии, ERP-система, Smart Grid.*

ANNOTATION

IMPROVEMENT OF MANAGEMENT MECHANISMS IN THE ELECTRIC POWER INDUSTRY

The article deals with the theoretical and practical issues of improving the management system of enterprises in the electric power industry. It is noted that the main condition for increasing the efficiency of enterprises in the industry is the improvement of their management system based on the introduction of digital technologies and models common in world practice. It has been proved that the weaknesses of the enterprise management system in the Republic of Tajikistan do not allow improving their financial and economic indicators and overcoming of the crisis. The results of the study indicate that one of the main ways to improve the enterprise management system in the electric power industry is the introduction of ERP systems and Smart Grid.

Key words: *enterprise, management, crisis, efficiency, digital technologies, ERP system, Smart Grid.*

ТДУ.631.15:331.02

ТАМОИЛҲО ВА ЗАМИНАҲОИ РУШДИ БОЗОРИ МЕҲНАТ ДАР СОҲАИ АГРАРИИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Сабуров М.Р. *- н.и.и., доктарант,* ***Набиев И.И*** *- н.и.и. омӯзгори калони ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур*

Калимаҳои асосӣ: *ислоҳоти аграрӣ, низоми агросаноатӣ,* ***,*** *шуғли аҳолӣ, бозори меҳнат, рушди иқтисодӣ, шуғли ғайрирасмӣ, захираҳои инсонӣ, хоҷагии қишлоқ, музди меҳнат, қувваи корӣ.*

Дар айни замон, дар доираи татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 афзалияти куллӣ дар рушди низоми агросаноатӣ, фароҳам овардани шароити мусоид барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои об, замин ва захираҳои инсонӣ тавассути беҳтар намудани ҳолати мелиоративӣ ва обёрии заминҳои кишоварзӣ ва таъмини шуғли самараноки аҳолии деҳот[7]. (1).

Дар доираи ин Стратегия Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сиёсати танзими давлатии рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаҳои деҳоти кишвар тағйироти назаррас ба амал овард. Ин афзалиятҳо барномаҳо ва лоиҳаҳои афзалиятноки миллӣ ва минтақавиро дар соҳаи таъмини рушди маҷмӯи агросаноатӣ дар бар мегирифтанд.

Дар натиҷаи татбиқи ин лоиҳаҳо рушди устувори истеҳсолоти кишоварзӣ таъмин карда шуд. Чи тавре ки аз ҷадвали 1 аён аст дар давраи солҳои 2012-2018 ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аз 18925,4 ба 26370,4 миллион сомонӣ, ё зиёда аз 139% афзоиш ёфт. Ҳиссаи

[7] Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 с 80

растанипарварӣ дар соли 2018 69,2% муқобил ба 72% дар соли 2012 буд, яъне ҳиссаи растанипарварӣ дар маҳсулоти умумии кишоварзӣ 2,7% кам шудааст. Дар давраи таҳлилшуда ҳаҷми маҳсулоти зироат 33,8 фоиз зиёд шуд. Хаҷми маҳсулоти чорво 55,7 фоиз афзуд. Рақамҳо нишон медиҳанд, ки афзоиши маҳсулоти кишоварзӣ дар ҷумҳурӣ аз ҳисоби афзоиши маҳсулоти чорво ба даст оварда шудааст. Аммо суръати афзоиши маҳсулоти кишоварзӣ, инчунин маҳсулоти растанипарварӣ ва чорводорӣ нисбат ба соли гузашта ноустувор арзёбӣ гардида, сол аз сол дигаргуниҳои куллиро ба амал овардааст. Масалан, соли 2012 суръати афзоиш ба 110,4% баробар буда, бо истиснои соли 2014 дар дигар солҳои омӯзишии мо ва ин бузургӣ тадриҷан рӯ ба коҳиш овардааст.

Ҷадвали 1. – Афзоиши ҳаҷми маҳсулоти хоҷагии қишлоқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Солҳо	Маҷмӯи маҳсулоти хоҷагии қишлоқ, млн. сомонӣ	Афзоиш нисбати соли гузашта бо %	Аз он ҷумла			
			Растанипарварӣ	Афзоиш %	Чорводорӣ	Афзоиш %
2012	18925,4	110,4	13667,8	110,6	5257,6	109,7
2013	20358,5	107,6	14706,5	107,6	5651,9	107,5
2014	21197,3	104,5	14838,9	100,9	6358,4	112,5
2015	21862,8	103,2	15046,6	101,4	6816,2	107,2
2016	23008,3	105,2	15813,9	105,1	7194,3	105,5
2017	24576,0	106,8	16977,8	107,4	7598,2	105,6
2018	26370,4	104,0	18229,3	103,4	8141,1	105,3

Сарчашма: *Омори статистикии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2019 саҳ-284*

Ин далели рушди ноустувори хоҷагии қишлоқ ва сатҳи баланди фарқият аз ҳаҷми миёнаи вусъати рушд мебошад. Нигоҳдории рушди иқтисодии хоҷагии қишлоқро соҳаи чорводорӣ таъмин мекунад. Таҳлили тамоили рушди истеҳсолоти соҳаи хоҷагии қишлоқ ба хулосае меорад, ки рушди ҳаҷми истеҳсолот асосан бо роҳи экстенсивӣ ба даст меояд, дар ин соҳа сатҳи пасти маҳсулнокии меҳнат ба назар мерасад, дар бисёр хоҷагиҳои соҳа стратегияи зиндамонӣ ба назар мерасад. Ин тамоюлҳо ба талаботҳои замон, пеш аз ҳама ба марҳилаи гузариши давлат ба низоми индустриалӣ-аграрӣ ҷавобгӯй намебошанд.

Таърихи навини рушди иқтисодиёти ҷаҳонӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар болоравии самаранокии истеҳсолоти соҳаи аграрӣ нақши асосиро омили шахсият дар истеҳсолот, захираҳои инсонӣ мебозанд. Пешрафти омили фундаменталии рушд аз сатҳи ратсионалии иҷтимоӣ-меҳнатӣ, муносибатҳо дар деҳоти ҷумҳури вобаста мебошад.

Ҳақиқатан фаъолияти босамари механизмҳои КАС, муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ, ташаккули қувваи корӣ ва истифодаи самараноки онҳо аҳамияти аввалиндараҷа доранд. Дар шароити ҳозира захираҳои инсонӣ қувваи асосии ҳаракатдиҳандаи дигаргуниҳои соҳаи аграрӣ мебошанд. Таъмини рушди устувори хоҷагии қишлоқ ва устувории КАС зарурати самаранок истифода бурдани захираҳои меҳнатӣ дар деҳот, баланд бардоштани сатҳи шуғли қувваи корӣ ҳамчун ҷузъи пешбарандаи потенсиали истеҳсолоти деҳот, паст кардани сатҳи бекорӣ, баландшавии ҳаҷми даромади меҳнатии кормандони хоҷагии қишлоқ мебошад. Бояд қайд намуд, ки дар шароити ҳозираи Ҷумҳурии Тоҷикистон институтҳои асосӣ ташкил шудаанд, ки фаъолгардонии раванди истеҳсолот, пеш аз ҳама аз нав истеҳсолкунии муносибатҳои меҳнатии деҳот, рушди муносибатҳои бозориро таъмин мекунанд, ки раванди мутобиқшавии субъектҳои хоҷагидорӣ ва кормадони хоҷагии қишлоқро дар шароити нави муҳити институтсионалии хоҷагидорӣ такомул медиҳанд. [8] (2)

Аз муқоисаи маълумоти ҷадвали 1 маълум аст, ки айни замон дар соҳаҳои хоҷагии қишлоқи ҷумҳурӣ 61%-и ба кор таъмин будагон фаъолият мекунанд. Аз ин рӯ, дар хоҷагии қишлоқи ҷумҳурӣ зиёд будани қувваи корӣ ба назар мерасад.

Маврид ба зикр аст, ки дар зарфи солҳои 2013-2016 шумораи дар соҳаҳои хоҷагии қишлоқ фаъолият доштагон 44,3 ҳазор нафар кам шудааст, ки дар давраи таҳлилӣ 2,9%-ро ташкил медиҳад.

Ҷадвали 2. - Инкишофи шуғл ва сатҳи музди маоши кормандони хоҷагии қишлоқ

Нишондиҳандаҳо	*2013*	*2014*	*2015*	*2016*	*2017*	*2018*	2018 к 2013 в%
Ҳамагӣ дар иқтисодиёт машғуланд, ҳаз.наф.	2307,3	2325,4	2379,7	2385,3	2407,0	2425,5	105,1
Аз он ҷумла							
Дар хоҷагии қишлоқ	1526,2	1524,2	1545,2	1538,6	1466,1	1481,9	97,1
Музди миёнаи маоши кормандони соҳаҳои иқтисодиёт, сомонӣ	694,89	816,27	878,91	962,16	1144,19	1233,82	177,5
Аз он ҷумла:							
Дар хоҷагии қишлоқ	213,26	251,33	278,18	303,04	451,46	492,13	230,7

Ҳисоб шудааст: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2020, с. 84, 124

Ин раванди маъмулӣ аст, ки бо саноатикунонии кишвар як миқдори қувваҳои кории деҳот ба соҳаҳои саноатии шаҳрҳои калони саноатӣ мепайвандад. Ин ҷараёнро сатҳи пасти музди маоши кормандони соҳаҳои хоҷагии қишлоқ вусъат мебахшад. Гарчанде, ки музди маоши миёнаи кормандони соҳаҳои хоҷагии қишлоқ дар давраҳои ба таҳлил фаро гирифташуда

[8] Мирсаидов А.Б. Институциональные аспекты обеспечение воспроизводственного процесса в аграрном секторе экономики Республики Таджикистан - Экономика Таджикистан – 2018, №4, с. 23-33

аз 213,26 то ба 492,13 сомонӣ зиёд шудааст, ки 2,3 маротиба ё 39,8% музди маоши кормандони соҳаҳои иқтисодиёти кишварро ташкил медиҳад.

Ҳамин тавр дар соҳаҳои хоҷагии қишлоқ ташаннуҷи бозори меҳнат ба назар мерасад, ки такомули механизмҳои идоракунии шуғли хоҷагии қишлоқро талаб мекунад. Механизмҳои давлатии идоракунии бозори аграрии меҳнат бояд ба консепсияи рушди ҳозиразамони меҳнат дар ин соҳа такя кунанд.

Консепсияи нави бозори меҳнат дар соҳаи аграрӣ зарурати коркард ва амалӣ намудани моделҳои нави таъминоти кадрии КАС-ро бо назардошти шароитҳои гуногуни идоракунии истеҳсолот, гузаронидани корҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар ҳамаи самтҳои таъминоти кадрӣ, ки дар асоси коркардҳои муфиди лоиҳаҳои ислоҳот ва санҷишҳои экспериментали омода шудаанд, тақозо мекунад.

Ба қатори омилҳои асосие, ки дар оянда ба такомули захираҳои кадрӣ таъсир мерасонанд инҳо дохил мешаванд:

- амалигардонии сенарияи индустриалӣ-инноватсионии рушди иқтисодиёти ҷумҳурӣ, воридкунии технологияҳои рақамӣ ба равандҳои истеҳсолот ва кор кардани маҳсулоти хоҷагии қишлоқ.
- воридшавии КАС-и Ҷумҳурии Тоҷикистон ба низоми байналхалқии таксимоти меҳнат, пеш аз ҳама дар доираи ИДМ ва СҲШ, ҷоннок намудани раванди созмон додани корхонаҳои муштарак дар соҳаҳои аграрии истеҳсолот, ки ба коркард ва фурӯши маҳсулот машғуланд.
- боло бардоштани мавқеи меҳнати баландихтисос ва мутахассисони ин соҳа дар соҳаҳои КАС, баланд бардоштани низоми омодакунӣ ва азнавомодакунии мутахассисони соҳа.
- зарур шуморидан ва баланд бардоштани ҳолати экологӣ дар соҳаҳои аграрӣ ворид намудани принспҳои беҳдошти истифодаи заминҳо, риояи талаботҳои технологӣ ва стандартҳои сифат, ки дар соҳаи аграрии истеҳсолот истифода мешаванд.[9] (3)
- амалӣ намудани лоиҳаҳои калони инвеститсионӣ барои рушди ичтимоӣ-инфрасохтори деҳот, баланд бардоштани сатҳи зиндагии меҳнаткашони деҳот.

Дар натиҷаи таъсири омилҳои болозикр, ки такомули самтҳои зарурати кадрии КАС-ро аниқ мекунанд, ҷанбаҳои аслии захираҳои меҳнатӣ ва таносуби талабот ва пешниҳоди кадрҳоро ба мадди аввал мебароранд. Бозори аграрии меҳнати ватанӣ ба таҷрибаи Ҷумҳурии халқии Хитой таваҷҷуҳи муаяйн дорад. Чунки ислоҳоти аграрии Чин аз доираи истеҳсолот ва иқтисодиёти хоҷагии қишлоқ фарохтар мебошад. Пеш аз ҳама сиёсати муваффақи давлатии муборизa бо бекорӣ дар ҳамаи шаклҳо (пинҳонӣ, ғайрирасмӣ ва дигар шаклҳо) коркард ва амалӣ гардидааст, ки ҳиссаи оилаҳое, ки сатҳи зиндагиашон аз ҳадди ақали зист паст мебошад то 6% кам намудааст. Дар раванди амалӣ намудани ислоҳотҳои иқтисодӣ, пеш аз ҳама чораҳои дастгирии тиҷорати хурду миёна, амалисозии барномаҳои дастгирии суроғавии оилаҳои камбизоат, ки ба бартараф кардани «домҳои институтсионӣ» равона карда шудаанд, амалисозии сармоягузориҳои назаррас барои рушди маълумоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии ҳудуди деҳот қабул карда шудаанд. Ин чораҳо дар ҷумҳурӣ амалӣ шуда истодаанд ва дар оянда рушду такомулро мехоҳанд. Ба назари мо модели ватании бозори аграрии меҳнат бояд дар асоси истифодаи элементҳои нисбатан мақбули таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ бо назардошти афзалиятҳои ҷумҳурӣ асос гирад. Таҳлили механизмҳои фаъолят ва идоракунии бозори меҳнат дар соҳаҳои аграрии меҳнати мамлакатҳои индустриалӣ ба мо имкон медиҳад, ки хулосаҳои зеринро намоем:

Якум. Механизми фаъолияти бозори аграрии меҳнатро пеш аз ҳама ҳамчун системаи (шакли, усули) амалӣ намудани қонунҳои иқтисодии азнавистеҳсолкунии қувваи корӣ, захираҳои меҳнатии хоҷагии қишлоқ, сатҳи таносуби дархост ва пешниҳоди қувваи корӣ дар назар дошт, ки такомули арзиши қувваи кирояи кори бозориро асоснок мекунад. Аз ин ру механизмҳои давлатии идоракунии бозори меҳнат дар соҳаҳои аграрӣ бояд ба механизмҳои зухури қонунҳои иқтисодӣ такя намояд.

Дуюм. Равиши функсионалии тадқиқоти механизми фаъолияти бозори меҳнати КАС имконият медиҳад, ки сатҳи миёнаи пардохти музди меҳнати КАС ва сатҳи бекории деҳот, шуғли ғайрирасмиро аниқ намоем ва онро дар бозори меҳнати мушаххаси рақибон муайян намоем.

Сеюм. Бояд дар назар дошт, ки механизмҳои идоракунии бозори меҳнат бояд қобилияти аксуламали мутобиқшавии муносибатҳои иқтисодиро, ки ба идоракунии зиддиятҳое, ки дар сатҳи гуногуни бозори меҳнати ҷумҳурӣ равона карда шудаанд, дошта бошад.

Усулҳои мушаххаси идоракунии бозори аграрии меҳнат усулҳои муттавозуни зиддиятҳои фаъолияти бозори меҳнат мебошанд, ки аз таъсири тағйиротҳои баамаломада дар доираи қонуни мутобиқати сатҳи муносибатҳои истеҳсолӣ бо такомули қувваҳои истеҳсолӣ дар хоҷагии қишлоқи ҷумҳурӣ рушд мекунанд. Аз он ҷумла талаботи ин қисмати қонун зуд-зуд вайрон карда мешаванд.

Бояд қайд намуд, ки бозори меҳнати соҳаи аграрии ҷумҳурӣ доираи васеи мушкилоти ичтимоӣ-иқтисодиро дар бар мегирад, ки ба баландшавии маҳсулнокии соҳаи аграрӣ алоқаманд аст. Аммо то ба имрӯз дар ҷумҳурӣ асосан элементҳои меъёри ҳуқуқӣ ва ташкилии

[9] Давлатзода. С.х. Переход к устойчивому землепользованию как фактор устойчивого экономического роста аграрной экономики. //Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. -Душанбе: «СИНО», 2014.-№2/3 (135).- С.152-163.

бозори меҳнати аграрӣ шакл гирифтаанд, ки наметавонанд низоми зарурии идоракунии бозори аграриро инъикос намоянд, ки ба бозори миллӣ ва байналхақии меҳнат ҳамоҳанг бошанд (тавассути ҷараёнҳои мигратсионӣ). Аз ин сабаб зарурат ба миён омадааст, ки коркарди механизми идоракунии бозори меҳнат, ки ба афзалиёти ҳозира ва дарозмуддати иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар такя намояд. Бо назардошти гуфтаҳои боло як қатор принсипҳои идоракунии бозори меҳнати аргариро дар расми 1 пешбинӣ менамоем.

Ҳангоми истифодабарии принсипҳои асосии бозори меҳнат дар соҳаи аграрӣ бояд меъёрҳо ва қоидаҳои байналхалқии эътирофшудаи соҳаи аграриро ба назар гирифт.

Ҳамин тариқ, механизми идоракунии бозори меҳнат дар КАС низоми гуногуни усул ва воситаҳои чандире мебошанд, ки пояи ҳуқуқӣ, молиявӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ташкилӣ институтсионалии характери ангезандагӣ дошта, ба самаранок истифода бурдани захираҳои меҳнатӣ дар КАС мусоидат мекунанд.

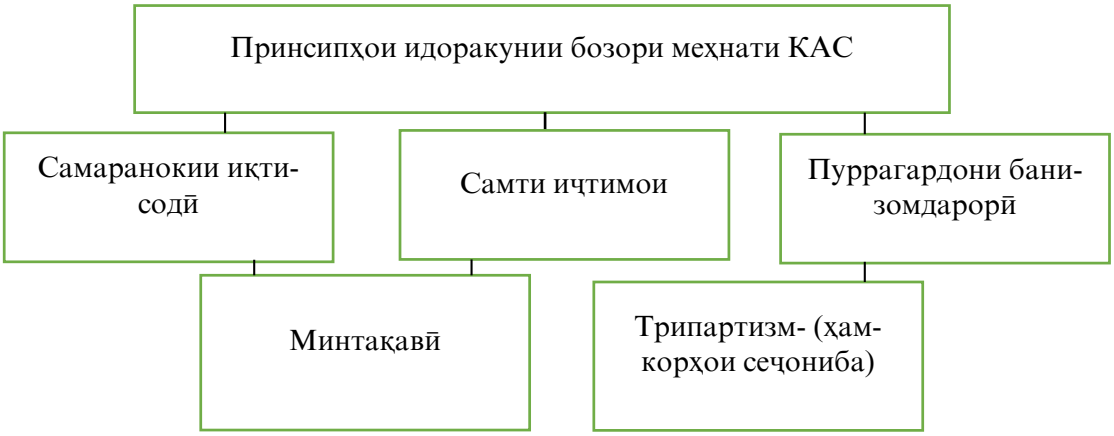

Расми 1 – Принсипҳои асосии идоракуни бозори меҳнат дар соҳаи аграрӣ

Адабиёт

1. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 с80
2. Мирсаидов А.Б. Институциональные аспекты обеспечение воспроизводственного процесса в аграрном секторе экономики Республики Таджикистан - Экономика Таджикистан – 2018, №4, с. 23-33
3. Давлатзода. С.Х. Переход к устойчивому землепользованию как фактор устойчивого экономического роста аграрной экономики. //Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. -Душанбе: «СИНО», 2014.-№2/3 (135).- С.152-163.

АННОТАЦИЯ

ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЫНОК ТРУДА В АГРАРНОЙ СФЕРЕ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается развитие рынка труда в аграрном секторе экономики Республики Таджикистан.

Аграрная реформа, которая является наиболее важным компонентом взаимосвязи между последствиями и институциональными изменениями в агропромышленной системе, является движущей силой и условием дальнейшего развития этого сектора, улучшения его технологической системы и сельского общества.

Ключевые слова: *аграрная реформа, агропромышленная система, занятость, рынок труда, экономическое развитие, неформальная занятость, человеческие ресурсы, сельское хозяйство, заработная плата, рабочая сила.*

ANNOTATION

TENDENCY AND DEVELOPMENT'S OPPORTUNITY OF THE LABOR MARKET IN THE AGRICULTURAL SPHERE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article deals with the development of the labor market in the agricultural sphere of the economy of the Republic of Tajikistan.

Agrarian reform, which is the most important component of the relationship between consequences and institutional change in the agro-industrial system, has been driving force and the condition for further development of this sector, also improving its technological system and rural society.

Keywords: *agrarian reform, agro-industrial system, employment, labor market, economic development, informal employment, human resources, agriculture, wages, labor force.*

УДК 721.51, 335.46

МЕҲМОНХОНАҲО – УНСУРИ АСОСИИ ИНФРАСОХТОРИ САЙЁҲӢ

Салимов Х.С.-унвонҷӯи ИИвТСРК

Калимаҳои асосӣ: *меҳмонхона, меҳмоннавозӣ, инфрасохтори сайёҳӣ, бозори хидматрасонии меҳмонхонаҳо, маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, Осиёи Марказӣ, истироҳат, тиҷорат, хобгоҳ, мини-меҳмонхона, мотель, флотел, бунгало, ротел.*

Созмони ҷаҳонии сайёҳӣ,Рушди сайёҳӣ дар мавриди ҷавобгӯ набудани инфрасохтори сайёҳӣ ба талаботи муосир имконнопазир аст. Зеро дар ҳар давраи инкишофи ҷамъият талаботи аҳолӣ тағйир ёфта, хизматрасониҳои сифатан навро талаб менамояд. Яке аз унсурҳои хизматрасонии нисбатан муҳими инфрасохтори сайёҳӣ меҳмонхонаҳо ва саноати меҳмоннавозӣ ба шумор меравад. Меҳмонхонаҳо дар баробари хизматрасонӣ ба меҳмонон, воситаи асосии рушди иқтисодиёти ҳар як минтаҚа ва ё маркази сайёҳӣ мебошанд. Онҳо ҳангоми қабули сайёҳон ва истифодаи дигар захираҳои сайёҳӣ, аз қабили объектҳои табию таърихӣ ва иҷтимоию фарҳангӣ, метавонанд талаботи рӯҳии сайёҳонро қонеъ гардонанд ва ба барқароршавии нерӯи физикии онҳо мусоидат намоянд.

Меҳмонхонаҳо низоми асосии меҳмоннавозӣ ба ҳисоб мераванд. Онҳо анъанаҳои қадимтарине, ки дар таҷрибаи фарҳангии ҳар як давраи инкишофи таърихию ҷамъиятии инсоният вуҷуд дошт – яъне қабули меҳмонон, эҳтиромӣ онҳо ва иҷрои хизматрасониҳоро инъикос менамоянд. Илова бар ин, онҳо намуди асосии классикии манзили зисти сайёҳон мебошанд. Яке аз нишонаҳои асосии онҳо, пеш аз ҳама, бо рақамҳои махсус қайд шудани ҳуҷраҳо ба шумор меравад. Меҳмонхонаҳо хизматрасониҳои заруриро ба монанди: тоза намудани ҳуҷраҳо, иваз намудани лавозимони рахти хоб ва нигоҳ доштани тозагии санитарӣ, инчунин доираи васеи хизматрасониҳои иловагиро пешниҳод менамоянд.

Одатан меҳмонхона ҷойи зисти муваққатиест, ки он дорои утоқҳо ва хизматрасониҳои якдафъаина ё бисёдафъаина мебошанд. Дар замони муосир, дар дунё ҳамаи корхонаҳое, ки вазифаи меҳмондориро иҷро мекунанд, бояд таснифоти ҳатмӣ дошта бошанд. Ҳадафи асосии таснифоти чунин корхонаҳо муайян кардани мутобиқати меҳмонхонаҳо, утоқҳо ва хизматрасониҳои онҳо ба меъёрҳои муқарраршудаи замони муосир мебошад.

Бояд қайд кард, ки барои ташаккули таснифоти ягонаи меҳмонхонаҳо дар байни олимон пешниҳоди гуногун мавҷуд аст, аммо то ҳол чунин таснифот ба вуҷуд наомадааст. Бо вуҷуди ин, дар шароити имрӯза мувофиқи аломатҳо ва меъёрҳои гуногун таснифоти меҳмонхонаҳо ба қадри имкон анҷом дода шудааст.

Тибқи ақидаи баъзе олимон, таснифоти меҳмонхонаҳо – ин муайян кардани категорияи меҳмонхонаҳо мутобиқи стандартҳо ва меъёрҳои хизматрасонӣ мебошад. Дар шароити имрӯза, ки намудҳои зиёди меҳмонхонаҳо ташкил ёфтаанд, тиҷорати меҳмонхонадорӣ пешниҳодҳои гуногун дорад. Илова бар ин, арзиши зист дар меҳмонхонаҳо аз сатҳ ва сифати хизматрасониҳое, ки онҳо ба меҳмонон пешкаш менамоянд, вобаста аст.

Таснифоти меҳмонхонаҳо аз рӯи ҳадафи таъинот, гуногун аст. Инчунин, онҳо аз рӯи омилҳои асосӣ ба монанди: шакли моликият, маҳалли ҷойгиршавӣ, иқтидор, давомнокии фаъолият, пешниҳоди хӯрок, давомнокии будубош ва таъиноти функсионалӣ фарқ мекунанд.

Вобаста аз шакли моликият меҳмонхонаҳо ба намудҳои хусусӣ, идоравӣ, моликияташон омехта, ба ҷамъият таалуқдошта, бо ҷалби сармояи хориҷӣ таъсисёфта ва ғайра ҷудо карда мешаванд.

Вобаста ба мавқеи ҷойгиршавиашон бошад, меҳмонхонаҳо чунин гурӯҳбандӣ карда мешаванд: 1) дар дохили шаҳр ҷойгирбуда; 2) дар соҳили баҳр ҷойгирбуда (*дурӣ аз баҳр нақши муҳим дорад*); 3) дар кӯҳҳо ҷойгирбуда ва ғайра.

Дар алоқамандӣ аз иқтидор меҳмонхонаҳо ба: меҳмонхонаҳои андозаашон хурд (*то 100 ҳуҷра*), меҳмонхонаҳои андозаашон миёна (*аз 100 то 300 ҳуҷра*), меҳмонхонаҳои андозаашон калон (*аз 300 то 1000 ҳуҷра*) ва меҳмонхонаҳои андозаашон азим (*беш аз 1000 ҳуҷра*) гурӯҳбандӣ мешаванд.

Вобаста аз давомнокии фаъолият бошад, меҳмонхонаҳо ба меҳмонхонаҳои тамоми сол фаъолияткунанда ва меҳмонхонаҳои фаъолияташон мавсимӣ таснифот карда мешаванд.

Меҳмонхонаҳо вобаста ба пешниҳоди ғизо ба тарзи зайл таснифот карда мешаванд: а) тахтаи пур (*ҷой ва се хӯрок дар як рӯз*); б) ҷойгиркунӣ ва танҳо додани хӯроки наҳорӣ.

Дар алоқамандии давомнокии будубоши меҳмонон, меҳмонхонаҳо бо меҳмонхонаҳои барои истиқомати дурудароз ва истиқомати кӯтоҳи меҳмонон тарҳрезигашта фарқ мекунанд.

Вобаста ба таъиноти функсионалӣ меҳмонхонаҳо таснифот мешаванд ба: - меҳмонхонаҳои мақсаднок, ки ба онҳо дохил мешаванд: *а) меҳмонхонаҳои аҳамияти тиҷоратидошта; б) меҳмонхонаҳои барои истироҳат пешбинишуда*; - меҳмонхонаҳои транзитӣ барои истиқомати кӯтоҳ пешбинишуда; - меҳмонхонаҳо барои истиқомати доимии меҳмонон пешбигардида.

Дар шароити имрӯза таснифоти нисбатан паҳнгардида ва маъмултарин, таснифоти зерин мебошанд:

1) **Таснифоти низоми ситорагӣ.** Аз рӯи ин низом меҳмонхонаҳои аз як то панҷ ситорадорро аз ҳам фарқ карда мешаванд. Тибқи ин низом ҳар қадаре, ки ситораҳо зиёдтар бошанд, ҳамон қадар меҳмонхона хизматҳои бештарро ба меҳмонон пешкаш менамояд;

2) **Таснифоти низоми ҳуруфӣ.** Дар низоми ҳуруфӣ меҳмонхонаҳо ба чор категория тақсим мешаванд, ки онҳо бо ҳарфҳои A, B, C, D ишора карда мешаванд;

3) **Таснифоти низоми тоҷҳо** (*ё калидҳо*);

4) **Таснифоти низоми хол.** Дар ин низом холҳоро коммисияи экспертӣ медиҳад.

Меҳмонхонаҳои якситорадор. Чунин меҳмонхонаҳоро асосан сайёҳони мустақил интихоб мекунанд. Вале ширкатҳои сайёҳӣ чунин меҳмонхонаҳоро барои истиқомати сайёҳон мувофиқ намешуморад. Ин гуна меҳмонхонаҳо одатан дар канор ё наздикии маркази шаҳрҳо ҷойгиранд. Аз рӯи қоида меҳмонхонаҳои мазкур хеле хурд (*дорои шаш – даҳ ҳуҷра*) мешаванд, ки танҳо ба як оила хизмат расонида метавонад. Аз ҳама муҳим, дар онҳо ба меҳмонон ғизо пешниҳод намегардад.

Меҳмонхонаҳои дуситорадор. Чунин меҳмонхонаҳоро ширкатҳои сайёҳӣ барои истиқомати сайёҳоне тавсия медиҳанд, ки ба онҳо танҳо ҷойи хоб ва наҳорӣ лозим аст. Дар меҳмонхонаҳои дуситорадор шароити нисбатан хуб мавҷуд аст.

Меҳмонхонаҳои сеситорадор. Меҳмонхонаҳои сеситорадор барои сайёҳоне, ки доим дар сафарҳо ҳастанд мувофиқ аст. Ин гуна меҳмонхонаҳо дар ҷаҳон маъмултарин ба шумор мераванд. Ҳуҷраҳои онҳо бо шароити зарурӣ муҷаҳҳаз мебошанд. Яъне дар онҳо телефон, телевизор, баъзан майхонаҳои хурд мавҷуданд. Хизматрасонии чунин меҳмонхонаҳо, ки дар кишварҳои гуногуни ҷаҳон мавҷуданд аз ҳам хеле фарқ мекунад.

Меҳмонхонаҳои чорситорадор. Инҳо чунин меҳмонхонаҳое ҳастанд, ки дар онҳо хизматрасониҳо дар сатҳи баланд ташкил карда шудаанд. Инчунин, онҳо вобаста ба сатҳи баланди истироҳат ва ҷойгиршавиашон аз ҳам куллан фарқ мекунанд. Одатан чунин меҳмонхонаҳо дар маркази шаҳрҳо сохта мешаванд. Дар чунин меҳмонхонаҳо, аз рӯи қоида, хизматрасониҳои иловагӣ ройгон мебошад. Ворид шудан ба толори варзишӣ ва ҳавзҳои шиноварӣ имконияти бемаҳдуд доранд. Ҳар ҳуҷраи меҳмонхонаҳои чорситорадор, ба мисли хонаҳои истиқоматии муқаррарӣ дорои асбобҳои майишӣ мебошанд.

Меҳмонхонаҳои панҷситорадор. Меҳмонхонаи панҷситорадор ба монанди шаҳрест, ки дорои инфрасохтори барои ҳаёт зарурӣ мебошад. Дар ин гуна меҳмонхонаҳо якчанд тарабхона, қаҳвахона, майхона, клубҳои шабона ва мағозаҳои хӯрокворию армуғонӣ, инчунин сартарошхона ва иншооти ҷомашӯӣ, марказҳои тиҷоратию варзишӣ (*фитнес – и бизнес – центр*), ҳавзи шиноварӣ, толори ҳусн ва ғайра бо мақсади баланд бардоштани сатҳи хизматрасониҳо ба меҳмонон бунёд гардидаанд. Дар ҳуҷраҳои меҳмонхонаи панҷситорадор маҷмӯи пурраи воситаҳои ҳуснди хӣ дар ҳаммом, пойпӯшҳои дохилиҳуҷравӣ, майхонаи хурд, телефон, телевизорҳои ранга, кондитсионер ва дигар ашёҳои зарурӣ мавҷуд мебошанд, ки мазмуни ҳаётро гуворо менамоянд.

Бояд қайд намуд, ки вобаста ба сатҳи рушд ва ташаккули фарҳанги қавму миллатҳо дар кишварҳои олам низоми гуногуни таснифоти меҳмонхонаҳо истифода мегардад.

Масалан, дар Юнон, низоми таснифоти ҳуруфӣ маъмултар аст. Мувофиқи ин низом, меҳмонхонаҳо ба чор категория ҷудо мешаванд: A, B, C, D. Меҳмонхонаҳои категорияи A ба меҳмонхонаҳои чорситорадор, категорияи B ба сеситорадор, категорияи C ба дуситорадор ва категорияи D ба меҳмонхонаҳои категорияи олӣ мувофиқат мекунад.

Низоми таснифоти инглисии меҳмонхонаҳо бошад, нисбатан мушкил аст. Дар ин низом меҳмонхонаҳо на бо ситораҳо, балки бо тоҷҳо рамзгузорӣ шудаанд. Барои муайян кардани категорияи меҳмонхонаҳо яке аз шумораи умумии тоҷҳоро ҷудо кардан лозим мебошад.

Барои Британияи Кабир одатан низоми “тоҷдор”, ки нисбатан мувофиқ аст, таснифот карда мешавад. Ин таснифотро Ассотсиатсияи агентии сайёҳии Британия пешниҳод кардааст. Аз рӯи ин таснифот, меҳмонхонаҳо ба гурӯҳҳои зерин тақсим карда мешаванд: а) меҳмонхонаҳои буҷавӣ (*як тоҷ*), ки дар маркази шаҳрҳо ҷойгиранд ва ҳадди ақал шароити мусоид доранд; б) меҳмонхонаҳои дараҷаи сайёҳидошта (*ду тоҷ*) дорои майхона ва тарабхона мебошанд; в) меҳмонхонаҳои дараҷаи миёна (*се тоҷ*) сатҳи баланди хизматрасонӣ доранд; г) меҳмонхонаҳои дараҷаи аввал (*чор тоҷ*); д) меҳмонхонаҳои дараҷаи олӣ (*панҷ тоҷ*) дорои сатҳи баланди хизматрасонӣ мебошанд.

Таснифи меҳмонхонаҳои Итолиёӣ комилан печида аст, зеро дар кишвар миқёси расмии “ситорадор” вуҷуд надорад. Мувофиқи стандартҳои дар Итолиё қабулшуда, меҳмонхонаҳо ба се категория тақсим карда мешаванд. Категорияи аввалро ба меҳмонхонаҳои чор ситорадор,

категорияи дуюмро ба меҳмонхонаҳои се ситорадор ва категорияи сеюмро ба ду ситора мансуб донистан мумкин аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси қонунҳои амалкунандаи ҷумҳурӣ ва талаботи Созмони ҷаҳонии сайёҳӣ, Агентии давлатии Тоҷикстандарт, Ассотсиатсияи тарабхонадорон ва меҳмонхонадорони Тоҷикистон, Вазорати рушди иқтисод ва савдо ва Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон "Низоми таснифоти меҳмонхонаҳо ва дигар иншооти манзилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" – ро таҳия намудаанд.

Таснифоти меҳмонхонаҳо ва дигар иншооти манзилӣ – тартиботе мебошад, ки онро Комиссияи таснифотӣ дар алоқамандии фаъолияти меҳмонхонаҳо ва дигар иншооти манзилӣ, инчунин дигар ташкилотҳое, ки дар соҳаи сайёҳӣ ва меҳмоннавозӣ фаъолият мекунанд, ба низоми меҳмонхонаҳои ситорадор, яъне меҳмонхонаҳои категорияи "Панҷ ситора", "Чор ситора", "Се ситора", "Ду ситора" ва "Як ситора" дар тамоми қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳодиҳӣ менамояд.

Ҳадафҳои асосии низоми мазкур аз масъалаҳои зерин иборат аст:

- таъмини риояи стандартҳои муосири хизматрасонӣ ва сифати баланди хизматрасониҳо дар меҳмонхонаҳо ва дигар иншооти манзилӣ;
- ҳамоҳангсозии меъёрҳои таснифоти меҳмонхонаҳо ва дигар иншооти манзилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо тавсияи Созмони ҷаҳонии сайёҳӣ ва таҷрибаҳои хориҷӣ;
- дифференсиатсияи меҳмонхонаҳо ва дигар иншооти манзилӣ вобаста аз ҳаҷм ва сифати хизматрасониҳо;
- дар интихоби дурусти меҳмонхона ва дигар иншооти манзилӣ ба меҳҳмонон мусоидат намудан;
- ба меҳмонон додани иттилооти боэътимод оид ба категорияи меҳмонхонаҳо ва дигар иншооти манзилие, ки тасдиқи таснифоти онҳо ба меъёрҳои дар санадҳои меъёрию ҳуқуқии низоми муқарраршуда мувофиқат мекунад;
- баланд бардоштани рақобатпазирии меҳмонхонаҳо ва дигар иншооти манзилӣ;
- мусоидат ба афзоиши тарифи сайёҳон ва даромад аз сайёҳии дохилию хориҷӣ тавассути устувор сохтани эътимоднокии сайёҳони дохилию хориҷӣ ба дақиқияти арзёбии меҳмонхонаҳо.

Бозори хизматрасонии меҳмонхонаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор мушкилот ва мухолифатҳое дорад, ки ба гузариши меҳмонхонаҳо ба шароити нави иқтисодӣ монеа мешаванд. Имрӯзҳо масоили асосӣ ба нокифоягии рақобатпазирии фаъолияти меҳмонхонаҳо дар бозор хизматрасонии сайёҳӣ алоқаманд аст, ки ин ба баланд бардоштани сифати хизматрасониҳо таъсири манфӣ мерасонад. Дар натиҷа, ҳиссаи хизматрасонии сайёҳӣ ва меҳмонхонаҳо дар ММД – и кишвар нисбат ба кишварҳои Осиёи Марказӣ ва ИДМ хеле паст аст ва даромад аз соҳаи сайёҳӣ барои рушди устувори онҳо нокифоя мебошад. Натиҷаи омӯзиш ва таҳқиқи мушкилоти рушди идоракунии хизматрасонии меҳмонхонаҳо дар даҳсолаи охир тақозо менамояд, ки истифодаи таҷрибаҳои хориҷӣ ба амалияи саноати меҳмонхонадорӣ, пеш аз ҳама ба шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ва баъд ба шароити соҳибкорӣ дар минтақаҳо мутобиқ карда шавад, инчунин дар ин асос рақобатпазирии фаъолияти онҳо баланд бардошта шавад. Зеро муваффақияти меҳмонхонаҳо асосан аз қобилияти онҳо дар шароити рақобатнок вобаста мебошад.

Аз ин бар меояд, ки кишварҳои гуногун меҳмонхонаҳоро вобаста ба қонуниятҳои ба худ хос таснифот кардаанд. Онҳо аз рӯи аломатҳои дар боло зикршуда аз ҳам фарқияти назаррас доранд. Аз ин рӯ, ҳангоми интихоби меҳмонхона хусусияти арзёбиеро, ки дар як давлати мушаххас қабул шудааст, ба инобат гирифтан муҳим мебошад.

Ба ғайр аз таснифоти зикршуда, дар низоми меҳмонхонадорӣ, вобаста ба талаботи стандартҳои имрӯза шаклҳои хурди меҳмонхонаҳо мавҷуд аст, ки онҳо дар алоқамандии пешниҳоҳои хизматрасониҳои гуногун номгузорӣ шудаанд. Масалан:

Хостел. Хостел шакли муосири меҳмонхонае мебошад, ки ҳуҷраҳои умумӣ дорад. Одатан, дар як ҳуҷраи он мумкин аст аз 4 то 12 рахти хоб ҷойгир бошад. Ба ғайр аз рахтҳои хоб, дар утоқҳо ҷевонҳои инфиродӣ ва мизи умумӣ бо курсиҳо мавҷуданд. Баъзе хостелҳо ҳуҷраҳои оилавии 2 ва 4 рахти хоб дошта доранд. Ҳар ошёнаи чунин меҳмонхонаҳои хурд дорои ҳаммом ва ташноб мебошанд, вале дар ҳуҷраҳои оилавӣ тамоми шароитҳо муҳайё гардидааст. Хостелҳо дорои ошхонаҳои бо маҷмӯи зарурии зарфҳои хӯрокхурӣ ва асбобҳои хӯрокпазӣ таъмин мебошанд. Ин шакли меҳмонхонаҳо, макони арзонтарини зист аст, ки онро бештар донишҷӯён ё сайёҳони бетаҷриба интихоб мекунанд ва онҳо хоҳиши пайдо намудани шиносҳо ва ҳамсуҳбати нав доранд.

Меҳмонхонаҳои хурд (*Мини-отель*). Меҳмонхонаҳои хурд ё мини – отелҳо шакли муосири меҳмонхонаҳо буда, онҳо дорои ҳуҷраҳои кам мебошанд. Одатан ҳуҷраҳои онҳо хурданд, яъне аз 1 то 4 нафар ғунҷоиш доранд, аммо бароҳатанд. Дар чунин меҳмонхонаҳо ҳаммом ва ташнобҳо ҳам дар ҳуҷраҳо ва ҳам дар ҳар ошёна сохта шудаанд. Баъзе меҳмонхонаҳои хурд дар дохили худ, ошхона, қаҳвахона ва майхонаҳои хурд доранд. Нархҳо барои истиқомат дар чунин меҳмонхонаҳо нисбатан дастрас аст ва фазо истироҳатии хуб доранд.

Мотель. Мотел як шакли меҳмонхонаи хурдест, ки дар шоҳроҳҳо ҷойгиранд. Чунин меҳмонхонаҳоро бештар истироҳаткунандагон барои истироҳати кӯтоҳ (*аксар вақт шабона*) интихоб менамоянд. Баъзе мотелҳо ҳуҷраҳои фишурда доранд, ки дар онҳо шароити мусоид барои аз 1 то 4 нафар муҳайё карда шудааст.

Меҳмонхонаҳои истироҳатӣ (*курорӣ*) дар минтақаҳои истироҳатӣ ҷойгир буда, онҳо истироҳати орому арзонро ба сайёҳон таъмин мекунанд. Чунин меҳмонхонаҳоро пеш аз ҳама шахсоне, ки истироҳати оилавӣ мераванд, инчунин ҷуфти солхӯрда ва дигар ашхосе, ки мехоҳанд дар сатҳи баланд истироҳат намоянд, интихоб мекунанд.

Меҳмонхонаҳои тиҷоратӣ. Чунин меҳмонхонаҳоро бештар соҳибкорон интихоб менамоянд. Зеро онҳо дар навбати аввал ба тиҷорат ва дар навбати дуюм ба истироҳат таваҷҷуҳ доранд. Аз ин рӯ, онҳо дар меҳмонхона воҳӯриҳои корӣ ташкил карда, масъалаҳои заруриро ҳал месозанд, сипас давоми сафари кориашонро ба истироҳат мегузаронанд.

СПА (*SPA*) – меҳмонхонаҳо. СПА – рамзи меҳмонхонаҳоест, ки дар онҳо истироҳати орому гуворо бо барномаҳои ҳатмии солимгардонӣ таъмин аст. Чунин меҳмонхонаҳо дорои ҳавзи шиноварӣ, толори варзишӣ, утоқҳои маҳсгарӣ (*массажным кабинетом*), маркази солимгардонӣ ва дигар шароитҳои фароғатию истироҳатӣ мебошанд.

Мувофиқи ҳадафиҳои таъинот намудҳои зерини меҳмонхонаҳоро фарқ кардан мумкин аст: меҳмонхонаҳои транзитӣ. Ба ин гурӯҳ меҳмонхонаҳое шомиланд, ки дар истгоҳҳои роҳи оҳан, фурӯдгоҳҳо ва бандарҳо бунёд гардидаанд. Флотел яке аз намудҳои асосии чунин меҳмонхонаҳо мебошад.

Флотел – меҳмонхонаи бузурги шинокунандае мебошад, ки дар он истироҳот карданро “Истироҳати обӣ” меноманд. Онҳо ба киштиҳои азим (*карабл*) хеле монандӣ доранд ва сайёҳонро бо истироҳати дараҷаи аввал таъмин мекунад.

Дар кишварҳои тараққикарда дигар намудҳои меҳмонхона ташкил ёфтаанд, ки онҳо вобаста ба шакли хизматрасониашон аз ҳам фарқ карда мешаванд. Ба ин гуфтаҳо меҳмонхонаҳои Бунгало, Ротел ва дигар шаклҳои ба инҳо монанд доил мешаванд.

Бунгало – сохтори хурдест, ки аз маводи сабук ба монанди чуб, тахта ва мовоби полиетиленҳ сохта мешаванд. Онҳо махсусан барои сайёҳон пешбинӣ шудаанд.

Ротел бошад, меҳмонхонаи сайёрест, ки он аз ду қисми махсус иборат аст. Қисми аввали он ба нақлиёти мусофирбари автобус хеле монанд аст ва қисми дуюми он ба бинои ошёнадор шабоҳат дорад. Инчунин он дорои рахтҳои хоб, ҳуҷраи либоспӯшӣ, яхдон ва ҳоҷатхона мебошад.

Ҳамин тариқ, саноати меҳмонхонадорӣ дар шароити имрӯза низоми пуриқтидори ҳар як минтақа ё маркази сайёҳӣ ва ҷузъи муҳими иқтисодиёти сайёҳӣ мебошад. Ҳар кишваре, ки ба рушди ин саноат таваҷҷуҳ дода бошад, соҳаҳои муҳими он тараққӣ ёфтааст ва иқтисодиёти миллиаш ғанӣ гардидааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳам бо дарназардошти мавҷудияти манзараҳои дилкаш, кӯлу баҳрҳои зебои худ, инчунин роҳҳои ба талаботи байналмилаллӣ ҷавобгӯ, имкон дорад, ки тамоми шаклҳои меҳмонхона, пеш аз ҳама меҳмонхонаҳои хурд, хостел, бунгало, ротел ва флотелро ташкил намояд. Бо ин восита, метавонад ба рушди сайёҳӣ ва соҳибкории хурду миёна суръат бахшида, шумораи ҷойҳои кории навро афзун намояд, инчунин баъзе масъалаҳои ҳалталаб, аз қабили, таъмини шуғли аҳолӣ, афзунсозии даромади миллию маҳалӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолиро ҳал намояд.

Адабиёт:

1. Виды гостиниц, классификация гостиниц.-[Захираҳои электронӣ].–Ҳолати дастрасӣ: www. Snyatk varti ru vchite. ru/Types-of-hotels. Php /Санаи муроҷиат – 27.07.2019.
2. Типы гостиниц и их классификация в России и за рубежом. - [Захираҳои электронӣ]. – Ҳолати дастрасӣ: e-reading.club/Санаи муроҷиат – 29.07.2019.
3. Система классификации гостиниц.-[Захираҳои электронӣ].–Ҳолати дастрасӣ: https:// ariott.wordpress.com/ARIOTT-Ассоциация рестораторов и отельеров Таджикистан/Санаи муроҷиат – 6.08.2019.
4. Шарипова Хадича Рустамовна «Совершенствование организационно-экономических основ функционирования гостиничных предприятий в условиях развития конкурентных отноше-

ний (на материалах рынка гостиничных услуг Республики Таджикистан)». Душанбе – 2018, с. 5-6.
5. Типы гостиниц и отелей. - [Захирахои электронӣ].–Ҳолати дастрасӣ: https:// almaz74.ru /articles/tipy-gostinits-i-oteley/ Санаи мурочиат – 8.08.2019.

АННОТАЦИЯ

ГОСТИНИЦЫ – ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

В данной статье рассматриваются гостиницы – как основной элемент туристической инфраструктуры, классифицируется и группируется по целевому назначению, форму собственности, местоположению, потенциалу, продолжительности деятельности, предоставлению пищи, длительности проживания, функциональному назначению, размеру и т.д. А также они объясняют их значение в развитии основных отраслей народного хозяйстве и национальной экономики.

Ключевые слова: *гостиница, гостеприимство, туристическая инфраструктура, Всемирная туристская организация, рынок гостиничных услуг, валовой внутренний продукт, Центральная Азия, отдых, бизнес, хостел, мини-отель, мотель, флотел, бунгало, ротел.*

ANNOTATION

HOTELS - MAIN ELEMENTS OF TOURISM INFRASTRUCTURE

This article considers hotels - as the main element of tourist infrastructure, is classified and grouped by purpose, form of ownership, location, potential, duration of activity, provision of food, duration of residence, functional purpose, size, etc. And they also explain their importance in the development of the main sectors of the national economy and the national economy.

Keywords: *hotel, hospitality, tourist infrastructure, World tourism organization, hotel services market, gross domestic product, Central Asia, recreation, business, hostel, mini-hotel, motel, flotel, bungalow, rotel.*

ҚОИДАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОНИ МАҶАЛЛАИ НАЗАРИЯВӢ ВА ИЛМИЮ ИСТЕҲСОЛИИ «КИШОВАРЗ»-И ДОНИШГОҲИ АГРАРИИ ТОҶИКИСТОН БА НОМИ ШИРИНШОҲ ШОҲТЕМУР

Мақолаҳои илмие, ки барои нашр ба маҷалла пешниҳод мегарданд, бояд ба тала- боти зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқар- рарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натичаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмии маҷалла мувофиқат намояд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матни мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русию англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матни тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

Формулаҳо, аломатҳо ва нишонаҳои ҳарфҳои бузургиҳо бояд дар муҳаррири фор- мулаи Microsoft Equation ва ё Math Type (ҳуруфи 12) ҳуруфчинӣ карда шаванд. Танҳо он формулаҳое, ки ба он истинод оварда шудаанд, рақамгузорӣ карда мешаванд.

Нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд ва ин- чунин, онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд.

Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 6 то 7 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

1. Индекси ТДУ барои мақола;
2. Номи мақола;
3. Насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Раҳимов С.Ҳ.);
4. Номи муассисае, ки дар он муаллиф (он) кору фаъолият менамояд (янд), нишо- нии муассиса, шаҳр, кишвар;
5. Матни асосии мақола;
6. Рӯйхати адабиёти истифодашуда (на бештар аз 10 номгӯй);
7. Номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бояд бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ таҳия гарданд;
8. Аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 5-7 сатр ва калидвожаҳо аз 5 то 10 номгӯ бояд таҳия карда шавад.
9. Номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо (агар мақола бо забони тоҷикӣ бо- шад, аннотатсия ва калидвожаҳо бо забонҳои русӣ ва англисӣ; агар мақола бо забони русӣ бошад, аннотатсия ва калидвожаҳо бо забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ; агар мақола бо забони англисӣ бошад, аннотатсия ва калидвожаҳо бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ таҳия гарданд.

Ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси чаҳоркунҷа [ ] нишон дода шавад. Намуна: [4, с.15], яъне адабиёти №4 ва саҳифаи 15.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА «КИШОВАРЗ» ТАДЖИКСКОГО АГРАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ШИРИНШО ШОТЕМУР

Научные статьи, представленные для публикации в журнале, должны соответствовать следующим требованиям: а) научная статья должна быть подготовлена в соответствии с требованиями, установленными журналом; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) тема статьи должна соответствовать одному из научных направлений журнала.

Требования к оформлению научных статей:

Текст статьи должен быть подготовлен в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman для русского и английского текста и Times New Roman Tj для таджикского текста, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал 1,5 мм.

Формулы, символы и буквенные обозначения величин должны быть набраны в редакторе формул Microsoft Equation или Math Type (шрифт 12). Нумеруются лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать, а также, их должны иметь название.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 6 до 7 страниц в формате А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

1. Индекс УДК на статью можно получить в любой научной библиотеке;
2. Название статьи;
3. Фамилия и инициалы автора (пример: Рахимов С. Х.);
4. Название организации, в которой работает автор (ы) статьи, почтовый адрес организации, город, страна;
5. Основной текст статьи;
6. 6.Список использованной литературы (не более 10 наименований);
7. Название статьи, аннотация и ключевые слова (на таджикском, на русском и английском языках);
8. Аннотация оформляется в объеме не менее 5-7 строк, ключевые слова от 5 до 10 слов или словосочетаний;
9. Название статьи, аннотация и ключевые слова (если статья на таджикском языке, аннотация и ключевые слова оформляются на русском и английском языках; если статья на русском языке, аннотация и ключевые слова оформляются на таджикском и английском языках; если статья на английском языке, аннотация и ключевые слова оформляются на таджикском и русском языках).

При цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках [ ]. Образец: [4, с.15], т.е., литература №4 и страница 15.

RULES FOR THE AUTHORS

Theoretic and scientific practical magazine “PEASANT” of Tagik agrarian University named after Shirinsho Shotemur

Scientific articles submitted for publication in the journal must meet the following requirements: a) the scientific article must be prepared in accordance with the requirements established by the journal; b) the article must be the result of scientific research; c) the topic of the article must correspond to one of the scientific directions of the journal.

Requirements for the design of the scientific articles:

The text of the article should be prepared in Microsoft Word format, in Times New Roman font for Russian and English text and Times New Roman Tj for Tajik text, size - 14, fields - 2.5 cm from all directions, interval - 1.5.

Formulas, symbols and letter designations of quantities must be typed in the formula editor Microsoft Equation or Math Type (font 12). Only those formulas to which there are references are numbered.

Tables, diagrams, diagrams and figures must be grouped and numbered, and also, they must have a name.

The volume of the article (including annotation and bibliography) should be in the range of 6 to 7 pages of A4 format.

The article should have the following structure:

1. UDC index per article;
2. Title of the article;
3. Surname and initials of the author (example: Rahimov S.H.);
4. The name of the organization in which the author (s) of the article works, the postal address of the organization, city, country;
5. The main text of the article;
6. List of used literature (no less than 6 and no more than 7 titles of scientific literature).
7. Title of the article, abstract and keywords (up in Tajik, in Russian and English).
8. Annotation is drawn up in the amount of at least 5-7 lines, keywords from 5 to 10 words or phrases;
9. Title of the article, abstract and keywords (if the article is in Tajik, the abstract and keywords are drawn up in Russian and English; if the article is in Russian, the abstract and keywords are made out in Tajik and English; if the article is in English, abstract and keywords are drawn up in Tajik and Russian).

When citing specific material, links are indicated in square brackets [|. Sample: [4, p.15], that is, the literature No.4 and page 15.

Тоҷикистон, ш.Душанбе, х. Рӯдакӣ 146
Тел./Факс: +992 37 224 33 79

E-mail: kishovarztau@mail.ru